VII

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ БОТАНІКИ

ФЛОРА УРСР

Том VII

Редактори тома

доктор біологічних наук М. В. КЛОКОВ,
кандидат біологічних наук О. Д. ВІСЮЛІНА

Опрацювали:
А. І. Барбарич, О. Д. Вісюліна, Ф. О. Гринь, Д. М. Доброчаєва, Є. Д. Кариаух, М. В. Клоков, М. І. Котов.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1955

Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради Академії наук Української РСР

Редакційна колегія:

дійсний член АН УРСР *Д. К. Зеров* (відповідальний редактор), доктор біологічних наук проф. *М. І. Котов,* доктор біологічних наук проф. *М. В. Клоков,* кандидати біологічних наук: *О. Д. Вісюліна, А. І. Барбарич* (секретар).

ВІД РЕДАКЦІЇ

В VII томі «Флори УРСР» вміщено продовження опису дводольних рослин від родини геранійових до родини деренових включно. Всього в цьому томі описано 43 родини, 137 родів і 362 види, з числа останніх 293 дикорості і 69 культивованих.

У зв'язку з тим, що VII том «Флори УРСР» був підготовлений до друку ще до передачі Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року, відомості про флористичний склад Кримської області публікуватимуться у «Флорі УРСР», починаючи з VIII тома.

Том ілюстровано 111 рисунками, виготовленими художниками С. С. Янчуком та О. Т. Вороновою.

Значну технічну допомогу в роботі по підготовці VII тома до друку подали О. І. Романова та Г. О. Кузнецова. Більша частина тома відредагована М. В. Клоковим. Родини Euphorbiaceae, Lythraceae, Violaceae, Celastraceae, Polygalaceae відредаговані О. Д. Вісюліною.

ПОРЯДОК **ГЕРАНІЙОЦВІТІ — GERANIALES** L I N D L.

Квітки циклічні, з подвійною оцвітиною і вільнопелюстковим віночком, звичайно 5-членні; тичинки чергові. Плодолистків 2—5, рідко більше, при достиганні вони часто роздільні, здебільшого з 1—2, рідше з численними насінними зачатками. Насінні зачатки обернені, висячі.

РОДИНА **LXVII. ГЕРАНІЙОВІ — GERANIACEAE** DC.[1]

Квітки двостатеві, правильні, рідше неправильні; чашечка 5-листа, залишається при плодах; пелюсток 5, в брунькотворенні скручених; інколи вони чергуються з залозками. Тичинок 10, з них 5 інколи без пиляків; пиляки відкриваються поздовжньою щілиною всередину; тичинкові нитки при основі потовщені й звичайно зрослі в кільце. Маточка з (2)5 плодолистків; зав'язь здебільшого 5-гнізда, на верхівці 5-лопатева, з 5 довгими вільними стовпчиками, інколи дзьобовидно видовжена, 1—2-гнізда. Плід сухий, розпадається на 5 однонасінних часток, що закінчуються обернутими вгору придатками, які зростаються з стовпчиком у дзьобовидну колонку; частки зігнуті дугою або спірально і в нижній розширеній частині несуть по одній насінині. — Багаторічні або однорічні, б.-м. опушені трав'янисті рослини, рідше півкущі з супротивними (верхні інколи чергові), пальчасто- або пірчасто-роздільними чи лопатевими листками і плівчастими прилистками.

Родина складається з 11 родів, які охоплюють близько 600 видів, поширених переважно в помірній смузі земної кулі. В тропіках зустрічається незначна кількість видів, які майже без винятку є високогірними рослинами. У флорі СРСР налічується 4 роди; в УРСР є представники 2 родів — *Geranium* L. та *Erodium* L'H e r i t. — у дикому стані і 1 роду *Pelargonium* L'H e r i t. — в культурі.

---

1. Квітки неправильні, із шпорками, без залозок при основі тичинок . . . . . **488. Пеларгонія — Pelargonium** L'H e r i t.
Квітки правильні, без шпорок, з залозками . . . . . 2.

---

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

2. Усі 10 тичинок з пиляками. Додатки часток плода при достиганні загинаються вгору дугою; з внутрішнього боку голі . . . . . **486. Герань. Журавець — Geranium** L.
— Лише 5 тичинок з пиляками, а 5, супротивних пелюсткам, — без пиляків. Придатки часток при стиглих плодах закручуються спірально; з внутрішнього боку волосисті . **487. Грабельки — Erodium** L'Herit.

Рід 486. Герань. Журавець — Geranium L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 676.

Квітки правильні, в 2-квіткових, рідше 1-квіткових пазушних зонтиках. Чашечка з 5 майже до основи вільних, на верхівці з остючком або вістрям, чашолистків. Пелюсток 5, вони сині, фіолетові, червоні, рожеві або білуваті, оберненояйцевидні або оберненосерцевидні, на верхівці часом війчасті, до основи звужені в пухнатий, рідко голий нігтик. Тичинок 10, цілком вільних або при основі зрослих в кільце; всі 10 тичинок з пиляками, при основі 5 тичинок, супротивних пелюсткам, є по одній залозці. Маточка з 5 плодолистків; зав'язь 5-гнізда, в кожному гнізді є 2 насінні зачатки; зрослі з стовпчиками придатки зав'язі складають дзьобовидну колонку, на верхівці якої є 5 вільних приймочок. Частки плода при основі округлі, розкриваються щілиною з внутрішнього боку і мають придаток, який при достиганні плода загинається дугою вгору; з внутрішнього боку він голий. — Багаторічні або однорічні трав'янисті рослини, з простим або також і залозистим опушенням, рідко майже голі. Листки з пальчасто-, рідше пірчасто-розсіченою пластинкою, супротивні або чергові, нижні — утворюють прикореневу розетку; прилистки плівчасті, вільні або при основі б.-м. зрослі.

За останніми даними, до роду належить 259 видів, поширених переважно в помірній зоні. В тропіках зустрічаються лише окремі види в горах. Монограф роду Кнут розрізняє 30 секцій роду, з яких 1 властива Середній Азії, 1 — Яві й Австралії, 2 — Африці; 1 — Макаронезії, 1 — Гавайським островам, 1 — Тропічній Африці і Америці, 10 — Центральній і Південній Америці.

В СРСР росте 55 видів, з них в УРСР зустрічається 21 вид.

---

1. Однорічні рослини з слабким коренем . . . . . 2.
— Багаторічні рослини з міцним кореневищем, іноді стебла при основі з бульбою, рідше дворічні рослини з веретеновидними коренями 10.
2. Листки в обрисі п'ятикутні . . . . . 3.
— Листки в обрисі округлі, нирковидні або округло-пятикутні . 5.
3. Листки майже до основи пластинки 5-роздільні з 2-пірчасто-роздільними сегментами. Рослина з міцним неприємним запахом . . . . . **(12). Г. Робертова — G. Robertianum** L.
— Листки 3—5(7)-надрізні, з ромбічними надрізно-зубчастими сегментами. Рослина без такого запаху . . . . . 4.

4. Частки плода зморшкуваті. Чашолистки з коротким кінцевим вістрям. Пелюстки рожеві, 6—7 *мм* завд. . . . . **(6). Г. розчепірена — G. divaricatum** Ehrh.
— Стулки плода гладенькі. Чашолистки закінчуються остючками, які дорівнюють половині самого чашолистка. Пелюстки голубі, 10—12 *мм* завд. . . . . **(5). Г. богемська — G. bohemicum** L.
5 (2). Листки округлі або округло-нирковидні, надрізані не глибше ніж до середини, з тупими, зарубчасто-зубчастими сегментами 6.
— Листки округло-п'ятикутні, глибокороздільні, з лінійними сегментами . . . . . 9.
6. Пелюстки цілісні. Насінини сітчасто-зморшкуваті . . . . . 7.
— Пелюстки на верхівці виїмчасті. Насінини гладенькі . . . . 8.
7. Чашолистки впоперек зморшкуваті, під час цвітіння зближені, прямостоячі. Пелюстки з довгим нігтиком . . . . . **(11). Г. блискуча — G. lucidum** L.
— Чашолистки без поперечних зморшок, під час цвітіння простягнуті. Пелюстки з коротким нігтиком . . . . . **(8). Г. круглолиста — G. rotundifolium** L.
8 (6). Стебло залозисте і волохате від довгих волосків. Пелюстки дорівнюють чашолисткам. Стулки плода притиснутоволосисті і не зморшкуваті . . . . . **(7). Г. низенька — G. pusillum** Burm. f.
— Стебло короткопухнате. Пелюстки довші за чашолистки. Стулки плода зморшкуваті і голі . . . . . **(9). Г. м'яка — G. molle** L.
9 (5). Рослина вгорі відстовбурчено залозисто-пухната. Квітконіжки короткі. Стулки плода залозисто-волосисті . . . . . **(4). Г. розсічена — G. dissectum** L.
— Рослина не залозиста, притиснуто-біловолосиста. Квітконоси значно довші за листки. Стулки плода голі . . . . . **(3). Г. голубина — G. columbinum** L.
10 (1). Квітконіжки поодинокі . . . . . 11.
— Квітконіжки попарні . . . . . 12.
11. Рослина відстовбурчено волосиста. Листки в обрисі нирковидні або округлі, їх сегменти глибоко надрізані на лінійні частки. Пелюстки кривавочервоні, 14—18 *мм* завд., більше ніж удвоє довші за чашолистки . . . . . **(1). Г. кривавочервона — G. sanguineum** L.
— Рослина притиснутоволосиста. Листки в обрисі п'ятикутні, з клиновидно-ромбічними, надрізно-зубчастими сегментами. Пелюстки блідорожеві, 6—7 *мм* завд., лише трохи довші за чашолистки . . . . . **(2). Г. сибірська — G. sibiricum** L.
12. (10). Стебло при основі бульбовидно потовщене . . . . . 13.
Стебло при основі не має бульбовидного потовщення . . . . 14.
13. Сегменти листків більш або менш глибоко пірчасто-надрізні, але не розділені на частки. Носик частки плода на верхівці короткопухнатий . . . . . **(20). Г. бульбиста — G. tuberosum** L.
— Сегменти листків 3—5-роздільні, їх частки лінійні, цілісні. Носик

частки плода на верхівці голий . . . . . .
. . . . . **(21). Г. лінійнолопатева — G. linearilobum** DC.
14 (12). Листки округло-нирковидні, з клиновидно-оберненояйцевидними тупими сегментами. Пелюстки 7—8 *мм* завд., червонуватофіолетові . . . . . **(10). Г. піренейська — G. pyrenaicum** Burm.
— Листки п'ятикутні, з ромбічними загостреними сегментами . . 15.
15 (14). Кореневище довге і міцне, до 1 *см* у діам. Носик частки плода на верхівці відтягнутий в нитковидне закінчення, що досягає 15—18 *мм* завд. . **(16). Г. великокореневищна — G. macrorrhizum** L.
— Кореневище коротке й тонке. Нитковидне закінчення носика частки плода коротке або не довше третини всієї частки . . . . . 16.
16. Частки плода впоперек зморшкуваті. Пелюстки темнофіолетові, по краю зарубчасто-зубчасті. Тичинкові нитки при основі вкриті довгими волосками . . . . . **(17). Г. темна — G. phaeum** L.
— Частки плода без поперечних зморшок. Квітки іншого кольору 17.
17. Квітконоси пазушні . . . . . 18.
— Квітконоси зібрані верхівковим щитковидним суцвіттям . . . 19.
18 (17). Рослина білувата від густих притиснутих волосків. Квітконіжки притиснутопухнаті або залозисті . . . . . .
. . . . . **(19). Г. горбкова — G. collinum** Steph.
— Рослина вкрита жорсткими назад відігнутими волосками. Квітконіжки так само вкриті назад відігнутими волосками і ніколи не бувають залозисті . . . . . **(18). Г. болотяна — G. palustre** L.
19 (17). Нитковидне закінчення носика частки плода довге, дорівнює третині всієї частки. Пелюстки сині. Тичинкові нитки при основі раптово розширені . . . . . **(14). Г. лучна — G. pratense** L.
— Нитковидне закінчення носика частки плода коротше, ніколи не дорівнює третині всієї частки. Пелюстки червонуваті або бузкові. Тичинкові нитки поступово розширені донизу . . . . . 20.
20. Квітконіжки і чашечки залозисто-пухнаті. Квітки бузкові . . . .
. . . . . **(13). Г. лісова — G. sylvaticum** L.
— Квітконіжки і чашечки не залозисті, вкриті простими, б.-м. відхиленими волосками. Квітки червонуваті . . . . . .
. . . . . **(15). Г. альпійська — G. alpestre** Schur.

Секція **1. Sanguinea** Knuth. Багаторічні рослини. Стебло майже прямостояче, улиснене, трохи перевищує прикореневі дуже численні листки. Корені більш або менш здуті. Пластинки листків в обрисі округлі, середнього розміру, до основи роздільні; лопаті їх пірчастонадрізні, з довгастими або довгасто-лінійними частками. Квітки великі.

З 11 видів секції, поширених у помірній зоні Євразії, у флорі УРСР зустрічається 1 вид.

1759 (1). G. sanguineum L. — **Герань кривавочервона.** Рослина з міцним, 5—8 *мм* у діам., повзучим кореневищем. Стебла висхідні, 25—50 *см* завв., від основи широко розгалужені, рідше прості, разом з черешками листків, квітконосами і чашолистками вкриті довгими,

3—4 *мм* завд., білими, відстовбурченими волосками, не залозисті, рідко вся рослина гола. Пластинки листків в обрисі округлі або нирковидні, 1,5—3,5 *см* завд., 3—5,5 *см* завш., майже до основи (5)7-роздільні, з частками глибоко-3—5-надрізаними на лінійні, тупі або трохи загострені часточки 2—3 *мм* завш. Всі листки черешкові; черешки 1—4 *см* завд., у нижніх листків — до 9 *см* завд. З обох боків або лише зісподу листки вкриті притиснутими волосками; прилистки яйцевидні або ланцетні, 0,5—1,5 *см* завд., перетинчасті, червонуватокоричневі, по краю війчасті. Квітконоси 3—6 *см* завд., 1-квіткові (дуже рідко 2-квіткові); чашолистки широкоеліптичні, 7—8 *мм* завд., з остючком 2—3 *мм* завд. на верхівці і 3—7 жилками на спинці. Пелюстки оберненосерцевидні, 14—17 *мм* завд., трохи виїмчасті, кривавочервоні, при основі пухнаті. Частки плода, що разом з носиком досягають 25—30 *мм* завд., розсіяноволосисті. ♃. Цв. VI—VII (IX).

L., Sp. pl., ed. I (1753) 683. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 193. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7 (1908) 15. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 138. Бобров в Фл. СССР, XIV, 10. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 231.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 198, fig. 4894. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, 3, tab. 174, fig. 1.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 913. — Fl. austro-hung. exsicc., № 3213. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 123 et 425. Fl. polon. exsicc., № 617.

По лісах, між чагарниками, особливо в борах, на піщаному або вапняковому грунті, по схилах. — Поширена в лісах Закарпатської області та західних областей УРСР, на Поліссі і в Лісостепу, на південь рідшає, в Степу — зрідка, поодиноко.

К.Л., Пр.Л., Зак.Л. По знижених місцях (в гори не підіймається). — **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С.** (захід). Звичайно. — **З.Л.-С.** (півд.-схід.): Вінницька обл.: Яришівський рн, Грабарівка (Янківський!), Жмеринський рн, Сербинівці (Кот.). — Хмельницька обл.: Староушицький рн, Студениця; Городоцький рн, Жищинці (Пач.). — **П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Верхньодніпровськ (Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** На північ від Дінця звичайно, на південь — Дніпропетровськ та Новомосковськ (Акінф.). — **П.З.С.** Херсон (Срединський). — **Л.З.С.** Запоріжжя; Херсонська обл.: Голопристанський рн, коса Тендер у Чорному морі (Левіна).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм. (півд. ч.), Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Верх.-Волз. (півд. ч.), Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн. (рідко), Бессараб., Ниж.-Дон., Заволз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. Закавк., Півд. Закавк., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: в найбільш західній частині (Красноуфімськ).

Загальне поширення. Скандінавія (за винятком півн. ч.), Середня та Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Європейська частина СРСР, Кавказ, Західний Сибір.

Господарське значення. Корені містять у собі дубильну речовину з класу еллагової кислоти і можуть використовуватись для дублення шкіри. Квітки дають синю фарбу.

Примітка. G. sanguineum L. дуже варіює як за характером опушення (зустрічаються екземпляри і дуже волохаті, і майже голі), так і за формою листків,

шириною сегментів, що бувають то зовсім вузькі, то більш широкі. На Україні можна відрізнити форму з дуже широкими сегментами листків — f. **laciniata** Zelen., — що відома з **П.Л.-С.** Київська обл.: Таращанський рн, Михайлівка (Кот.!) та **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Валківський рн, Рокитне (Козлов!); Рогань, біля Сороківки (Черн.!); Харківський рн, х. Головащівка (Опперманн!).

Секція **2. Sibirica** Knuth. Багаторічні рослини. Стебло лежаче або висхідне, улиснене, тонке. Квітки дрібні; квітконоси мало видовжені, поодинокі. Прикореневі листки швидко в'януть. Пластинка листка 5-лопатева, лопаті б.-м. ромбічно-довгасті або ромбічно-яйцевидні, надрізні.

До секції належить 1 вид, який зустрічається по всій Євразії.

1760 (2). G. sibiricum L. — **Герань сибірська.** Стебла висхідні, від середини дуже розгалужені, простерті або й лежачі, 20—60 *см* завд., разом з черешками листків і квітконосами вкриті простими, назад відхиленими, притиснутими волосками; особливо пухнаті черешки вгорі, біля листової пластинки, і квітконіжки під квіткою. Листки супротивні, притиснуто-коротковолосисті, на довгих, у нижніх листків часто дугоподібно зігнутих черешках, в обрисі п'ятикутні, середні з них 3,5—6 *см* завд. (без черешка), 3,5—7,5 *см* завш., глибоко-5-роздільні, а верхні 3-роздільні, з клиновидно-ромбічними, надрізно-пилчастими гострими частками. Прилистки ланцетні, довго загострені, до 8 *мм* завд., перетинчасті, по краю війчасті. Квітконоси пазушні, 1—1,5 *см* завд., при плодах відігнуті. Чашолистки яйцевидно-еліптичні, 5—6 *мм* завд., з остючком 1—1,5 *мм* завд., при плодах розчепірені. Пелюстки оберненояйцевидні, білуваті, з пурпуровими смужками, 6—7 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., на верхівці з мілкою виїмкою, при основі війчасті. Тичинкові нитки при основі розширені і волохаті. Частки плода вкриті жорсткими довгими волосками, носик короткопухнатий. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 683. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 195. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 60. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 195. Бобров в Фл. СССР, XIV, 57. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 231.

Видані зразки: Brotherus, Fl. cauc., № 211. Kolenati, № 803. Fl. austro-hung. exsicc., № 2843.

По засмічених місцях, на узліссях. — На Україні зустрічається рідко.

П. П. Київ (Лоначевський!, Семенкевич!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Залеський в Kosmos, LIII, 1929); **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква (Оксіюк).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дністр. (зах. ч.), Верх.-Дніпр. (рідко), Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр. (півн. і зах. ч.) рідко, Волз.-Дон., Ниж.-Дон. (півн. і схід. ч.), Заволз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ, Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Лен.-Кол. (від Якутська на південь), Даур.; Дал. Схід: Зее-Бур, Уссур., Удськ., Сахал.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Кара-Кум., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Середня Європа, Індія, Гімалаї (півн. ч.), Монголія, Японія, Китай, Тібет (зах. ч.) та перелічені райони СРСР; Північна Америка (занесено).

Секція **3. Columbina Koch.** Однорічні рослини з слабким коренем. Листки в обрисі нирковидно-округлі або майже округлі, тонкі, майже до основи 5—7-роздільні. Чашечка при плодах розширена, інколи до них трохи притиснута. Частки плода гладенькі або б.-м. зморшкуваті. Пелюстки і чашолистки майже однакової довжини.

З 11 видів секції, поширених в помірній зоні Євразії, у флорі Української РСР є 2 види.

1761 (3). G. columbinum L. — **Герань голубина.** Рослина з тонким, пітковидним коренем. Стебла численні, висхідні, слабкі, розпростерто-галузисті, 15—50 *см* завв., жорсткувато притиснуто-біловолосисті. Всі листки черешкові, з країв і по жилках притиснутоволосисті. Черешки нижніх стеблових листків 7—12 *см* завд., середніх — 3,5—5 *см* і верхніх — 1—3 *см* завд. Пластинки в обрисі округло-п'ятикутні, 2,5—3 *см* завд., 5—6 *см* завш., глибоко- 5—7-роздільні, їх частки надрізані на лінійні загострені часточки. Квітконоси довгі, 4—13 *см* завд., 2-квіткові. Квітконіжки 2—6 *см* завд., довші від листків, при плодах відігнуті. Чашолистки 7—8 *мм* завд., з довгим, 2—2,5 *мм* завд., вістрям, по краю плівчасті, на спинці з 3 жилками, голі. Пелюстки оберненосерцевидні, 8—10 *мм* завд., яснопурпурові, при основі волосисті. Частки плода майже голі, носик коротко-притиснутоволосистий. Насінини сітчасто-зморшкуваті. ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 682. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 193. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7 (1908) 68. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 50. Бобров в Фл. СССР, XIV, 12. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 232.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 189, fig. 4875, Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, 3, fig. 1629.

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 238.

На полях, при дорогах, по засмічених місцях як бур'ян. — Зустрічається лише в середніх та південних районах західних областей УРСР, на сході трапляється дуже рідко, мабуть, випадково занесена.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л. У нижньому поясі, **Р.-О.Л., В.Л.-С., З.Л.-С.** (захід). Звичайно. — **П.П.** Київ (Шмальг.!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: біля Ново-Павлівки над р. Міусом (Литвинов).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дністр. та рідка у Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: всі райони, за винятком альпійського і гірсько-степового пояса.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія (півн. ч.), Іран, Європейська частина СРСР, Кавказ, Північна Америка (занесена).

1762 (4). G. dissectum L. — **Герань розсічена.** Стебла 15—50 *см* завд., висхідні або прямостоячі, здебільшого від основи розпростерто-

галузисті, як і черешки листків, вкриті короткими назад відхиленими жорсткуватими волосками, крім того, вгорі залозисті. Всі листки черешкові. Черешки нижніх та середніх стеблових листків 5,5—15 *см* завд., верхніх — 1—3 *см* завд. Пластинки в обрисі округло-п'ятикутні, 2,2—2,5 *см* завд., 4—4,5 *см* завш., глибоко-5—7-роздільні, з надрізними частками і видовженими лінійними, частіше тупуватими часточками. З обох боків, але густіше зісподу, листки густо вкриті жорсткими притиснутими волосками. Квітконоси короткі, 1—3 *см* завд., 2-, рідше 3-квіткові, як і квітконіжки, вкриті жорсткими простими, а також залозистими волосками. Квітконіжки 1,5—2,5 *см* завд. Чашолистки ланцетні, плоскі, близько 6 *мм* завд., з остючком 1,5—2 *мм* завд., на спинці залозисті і щетинисті. Пелюстки оберненосерцевидні, пурпурові (інколи рожеві або білуваті), 6—8 *мм* завд., дорівнюють чашечці або трохи довші від неї. Частки плода волосисті, з залозистим носиком. Насінини дрібно сітчасто-зморшкуваті. ⊙. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. II (1763) 956. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 193. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 70. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 51. Бобров в Фл. СРСР, XIV, 14. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 232.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 189, fig. 4876.

Видані зразки: Fl. Germ. exsicc., № 1897; Fl. Palaestinae exsicc., № 347.

На полях, при дорогах, по засмічених місцях. — Адвентивна рослина, що розсіяно зустрічається в межах західних районів УРСР.

К.Л., Пр.Л., Зак.Л. До нижнього пояса лісу. **Р.-О.Л., З.П., В.Л.-С., З.Л.-С.** (зах. ч.). Звичайно. Наводиться для **З.Л.-С.** (півн. ч.). Хмельницька обл.: Сатанівський рн, Сатанів, Куманів; Городок (Андрж.). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Причорн. (півн. ч.), Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: всі райони; Серед. Азія: Пам.-Ал.

Загальне поширення. Крім перелічених районів СРСР, ще Скандінавія (півн. ч.), Середня Європа, Західне і Східне Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, занесено в Америку, Австралію, Нову Зеландію, на Гавайські о-ви.

Господарське значення. Корені вживають у їжу як овоч.

Примітка. Є. Г. Бобров у Фл. СРСР (XIV, 14) наводить цю рослину для Європейської частини СРСР лише з Криму. Проте ряд авторів (Кнапп, Шафер, Кульчинський і Павловський, Котуля, Срединський, Блоцький, Волощак, Шмальгаузен та ін.) вказує її для багатьох місць Закарпатської та західних областей УРСР. Особисто перевірити вказівки згаданих авторів ми не мали змоги.

Секція 4. **Divaricata** Rouy. Однорічні рослини. Стебла відстовбурченоволосисті. Листки неглибоко розділені на 3—5 ромбовидних часток. Частки плода опушені.

1763 (5). G. bohemicum L. — **Герань богемська.** Стебла прямостоячі, 20—60 (100) *см* завв., трохи сплюснуті, дрібноборозенчасті, разом з черешками листків і квітконіжками коротко залозисто-пухнаті і, крім того,

волохаті від дуже довгих ніжних відхилених волосків. Листки на довгих черешках: у нижніх та середніх листків вони 4—18 *см* завд., у верхніх — 1—3 *см* завд. Пластинки в обрисі п'ятикутні, 2,5—4,2 (8) *см* завд., 4—6,5 (15) *см* завш., 5-, а верхні 3-роздільні, з ромбічними, здебільшого 3-лопатевими, надрізно-зубчастими частками, вкриті короткими притиснутими волосками, по краю дрібновійчасті. Квітконоси 2—6 (9) *см* завд., 2-квіткові. Квітконіжки 1,5—2 (3,5) *см* завд., після цвітіння прямостоячі. Чашолистки широкоеліптичні, 8—9 (13) *мм* завд., з остючком 2—2,5 (4) *мм* завд., на спинці з добре помітними 3—5 паралельними жилками та, як і по краю, залозисто-волосисті. Пелюстки оберненосерцевидні, 10—12 *мм* завд., голубі, з фіолетовими жилками, по краю війчасті. Частки плода гладенькі, темні, чорнувато-волосисті, із залозисто-пухнатим, 1,8—2,5 *см* завд. носиком. Насінини овальні, чорні, 3—3,5 *мм* завд., гладенькі. ⊙. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. II (1763) 955. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 195. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 74. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 56. Бобров в Фл. СССР, XIV, 59. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 232.

— *G. lanuginosum* Lam., Encycl. méth., II (1786) 655. Rouy et Foucaud, Fl. Fr., IV (1897) 87.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 188, fig. 4874. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, 3, fig. 1638.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2518 a і 2518 b.

Бур'ян в лісах, особливо на порубах і пожарищах. — Рідко, спорадично.

З.П. Розсіяно. — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Пач.). — Київ (Васильєв-Яковлєв). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Підволочиський рн, Тарноруда по Збручу (Рогов.!). — **Л.Л.-С.** Окол. Харкова: Васищеве (Ширяєв), Лизогубівка (Черн.!), Чугуїв (Дрюченко). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Маяки (Гринь, Доброчаєва!), Банне по Дінцю (Кот!), Курульки (Калениченко); Сніжнянський рн, Леонтіїв Байрак (Гринь!); Чистяківський рн, по балці Глуха (Гринь!).— **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Зміїв (Кот.!), Куп'янськ (Клок.!).— Ворошиловградська обл.: Рубіжанський рн, Кремінна (Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Двин.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр. (схід. ч.), Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Ниж.-Дон. (півн. ч.), Крим (занесено); Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.

Загальне поширення. Скандінавія (півн. ч.), Середня Європа, Середземномор'я (півн. ч.), Балканський п-в (півн. ч.), Європейська частина СРСР, Кавказ.

1764 (6). G. divaricatum Ehrh. — **Герань розчепірена.** Рослина відстовбурченоволосиста. Стебла слабкі, звичайно розпростерто-галузисті, 12—70 *см* завв., разом з черешками листків і квітконіжками коротко залозисто-пухнаті і, крім того, вкриті довгими, 2—3 *мм* завд., відхиленими, тонкими волосками. Листки на досить довгих, 8—20 *см* завд., черешках, в обрисі п'ятикутні, 2,5—5 *см* завд., 3,5—6,5 *см* завш.,

5—7-роздільні, верхні — часом 3-роздільні; їх частки ромбічні, глибоко надрізно-зубчасті, бокові несиметричні. Всі листки притиснуто щетинисто-волосисті, по краю залозисті. Прилистки ланцетні, 5—8 *мм* завд., по краю війчасті. Квітконоси 1,5—3,5 *см* завд., 2-квіткові. Квітконіжки 1,5—2 *см* завд., після цвітіння відігнуті назад. Чашолистки яйцевидні, з 3 жилками на спинці і коротким, 1—1,5 *мм* завд., остючком на верхівці; по краю, як і на спинці, щетинисті. Пелюстки оберненосерцевидні, з виїмкою на верхівці, 5—7 *мм* завд., дорівнюють чашечці або незначно довші за неї, рожеві, з червонуватими жилками. Частки плода блідо-жовтуваті, впоперек зморшкуваті, коротковолосисті. Насінини овальні, 2—2,2 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш., гладенькі, темнобурі. ⊙. Цв. $^2/_2$ V—VII.

Ehrh., Beitr., VII (1729) 164. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 194. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 73. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 57.

Рисунки: Waldst. et Kit., Descript. pl. Hung., II, tab. 125, Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv. (1841), tab. 188, fig. 4873.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1607!. Герб. фл. Сред. Азии, № 427!

В лісах, між чагарниками, на кам'янистих і гранітних скелях. — Зустрічається майже по всій УРСР.

З.П., В.Л.-С., З.Л.-С. (зах. ч.) і **Л.З.-С.** Зрідка. — **П.С.** Вказівок немає. У всіх останніх районах — б.-м. звичайно.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч. (розсіяно): Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Бессараб., Крим.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. та Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я (півн. ч.), Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Індія, Гімалаї (півн. ч.), Джунгарія (Кульджа), Європейська частина СРСР, Кавказ, Західний Сибір, Середня Азія.

Секція 5. **Rotundifolia** Gams. Однорічні рослини. Листки в обрисі округлі або округло-нирковидні, неглибоко-5—9-роздільні, з надрізно-зубчастими частками. Пелюстки на верхівці з виїмкою, рідко цілісні.

1765 (7). G. pusillum Burm. f. — **Герань низенька.** Стебла 7—35 (40) *см* завв., слабкі, розпростерто-галузисті, вгорі коротковолосисті з домішкою залозистих волосків. Листки з обох боків, але густіше зісподу, притиснуто-коротковолосисті, в обрисі округлі, пальчасто-5-7-роздільні, з широкими, клиновидно-оберненояйцевидними, на верхівці зарубчасто-надрізними частками; нижні листки на досить довгих, 10—20 *см* завд., черешках, з листовою пластинкою 2,5—4 *см* завд., 5—7 *см* завш., середні та верхні листки значно менші, 1—2 *см* завд., 2—2,5 *см* завш., їх частки 2—7 *мм* завд. Прилистки маленькі, ланцетні, загострені, б.-м. війчасті. Квітконоси 1,5—2,5 *см* завд., 2-квіткові, коротко опушені. Квітконіжки 1—1,5 *см* завд., коротко опушені і часом залозисті, після цвітіння відігнуті донизу. Чашолистки яйцевидно-еліптичні, 3(4) *мм* завд., з коротеньким вістрячком, волохаті й залозисті. Пелюстки довгасто-оберненосерцевидні, 3—4 *мм* завд., дорівнюють чашолисткам або трохи перевищують їх, яснофіолетові або рожеві, при основі війчасті. Частки плода притиснутоволосисті, з залозистим носиком. Насінини гладенькі, яснокоричневі. ⊙. Цв. V—IX.

Burm. f., Spec. Geran. (1759) 27. L., Sp. pl., ed. II (1763) 957. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 192. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 63. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 48. Бобров в Фл. СССР, XIV, 52. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 232.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 190, fig. 4877. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, 3, fig. 1641.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1608!. Герб. фл. Ср. Азии, № 428. Fl. polon. exsicc., № 152.

На полях, при дорогах як бур'ян. — Звичайно по всій УРСР, за винятком високогір'я Карпат.

Зак. Л., К.Л., Пр.К.Л. Часто, але високо в гори не підіймається. **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Д.Л.-С., Л.З.-Л.С.** (півн. ч.). — Звичайно. **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** (півд. ч.), **П.З.С., Л.З.С.** Розсіяно. **П.С.** Зрідка: Херсонська обл.: схил до Сивашів, п-в Чонгар (Прянішніков); Тендрівська затока, о-в Орлов (Левіна!); Геніческий рн, о-в Бірючий (Прошкіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Дв.-Печ. (півд. ч.), Верх.-Волз., Волз.-Кам., Волз.-Дон., Заволз., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: всі райони.

Загальне поширення. Майже вся помірна зона Євразії до Західних Гімалаїв, занесено в Північну Америку.

1766 (8). G. rotundifolium L. — **Герань круглолиста.** Вся рослина короткопухната. Стебла 8—30 *см* завв., висхідні або прямостоячі, розпростерто-галузисті, коротковолосисті, а вгорі, крім того, залозисті. Листки з обох боків коротковолосисті і трохи залозисті. Пластинки в обрисі округло-нирковидні, неглибоко-5—7-надрізні з оберненояйцевидними, спереду тупо надрізно-зарубчастими частками. Нижні та середні листки на довгих, 5—10 *см* завд., коротко-відхиленоволосистих і розсіянозалозистих черешках; їх листова пластинка 1,5—2 *см* завд., 2,8—4,5 *см* завш. Черешки верхніх листків 4—15 *мм* завд.; їх листова пластинка 7—12 *мм* завд., 12—20 *мм* завш. Прилистки дуже малі, трикутні, червонуватокоричневі. Квітконоси 1,5—5 *см* завд., після цвітіння відігнуті донизу. Чашолистки еліптичні, 4,5—5 *мм* завд., з коротким, 0,5—0,6 *мм* завд., вістрям, на спинці з 3—5 жилками, волосисті і розсіянозалозисті. Пелюстки з коротким нігтиком, довгасто-клиновидні, 5—7 *мм* завд., цілокраї, рожеві, майже вдвоє довші за чашолистки. Частки плода гладенькі, короткопухнаті, з залозистим носиком. Насінини сітчасто-зморшкуваті, близько 2 *мм* завд., яснокоричневі. ⊙. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 683. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 192. Воронов в Мат. фл. Кавк, III, 7, 61. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 55. Бобров в Фл. СССР, XIV, 56. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 232.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 190, fig. 4878. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, 3, fig. 1643.

Видані зразки: Герб. Сред. Азин, № 429 a та 429 b. Fl. polon. exsicc., № 328.

По дорогах, на полях, засмічених місцях.

Наводиться для **Р.-О.Л.** Львів (Врублевський в Kosmos, XI, I, 1916, p. 136).— **В.Л.-С.** Львівська обл.: Збараж, Скалат, Гостра Могила в Товтрах (Шафер). — **П.З.С.** Одеса (Шмальг., Шестериков).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: зрідка в Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр. (півн. ч.), Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (зах. ч.), Волз.-Дон. (півд.-зах. ч.), Заволз., Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. та Півд. Закавк., Даг.; Серед. Азія: Прибалх., Дж.-Тарб., Гірськ. Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, перелічені райони СРСР, занесено в Північну і Південну Америку.

1767 (9). G. molle L. — **Герань м'яка.** Стебла 10—35 (40) *см* завв., нерідко розпростерто-галузисті, вкриті рідкими, довгими відхиленими волосками, вгорі з домішкою залозистих. Листки з обох боків притиснуто м'яко-шовковистоволосисті, в обрисі округлі, пальчасто-7—9-надрізні, з клиновидними, спереду тупо надрізно-зарубчастими частками; прикореневі та нижні стеблові листки на довгих, 3,5—15 *см* завд., вгорі відхиленоволосистих черешках, їх листова пластинка 1—2,5 *см* завд., 1,7—4 *см* завш.; середні та верхні листки короткочерешкові, значно менші, 5—6 *мм* завд., 9—10 *мм* завш. Прилистки широкояйцевидні, перетинчасті, червонуватокоричневі. Квітконоси 0,6—2,5 *см* завд., 2-квіткові, волосисті й залозисті, після цвітіння разом з короткими квітконіжками відігнуті донизу. Чашолистки яйцевидно-еліптичні, 4—5 *мм* завд., з коротеньким вістрям, довговолосисті. Пелюстки оберненосерцевидні, на верхівці трохи виїмчасті, 5—6 *мм* завд., перевищують чашечку, рожеві, при основі війчасті. Частки плода впоперек зморшкуваті, голі, з пухнатим носиком. Насінини гладенькі. ☉. Цв. V—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 682. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 192. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 65. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 57. Бобров в Фл. СССР, XIV, 55. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 232.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 191, fig. 4879.

По засмічених місцях, на полях, при дорогах як бур'ян.

Зустрічається в західних районах УРСР: **Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л.** До нижнього пояса лісу. — **З.П., В.Л.-С., З.Л.-С.** (зах. ч.): Розсіяно, місцями дуже рідко. Наводиться для деяких інших місць з середніх та східних районів УРСР, але, мабуть, помилково (нам не довелося перевірити ці вказівки): — **Л.П.** Чернігів (Рогов.). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Нігин, окол. Кам'янця-Подільського (Рогов.). — **Л.Л.-С.** Харків (Черн.). — Полтава (Рогов.). —

П.З.-Л.С. Дніпропетровськ (Акінф.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: о-в Хортиця (Сидоров).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн. (півн. ч.), Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. та Півд. Закавк., Даг.

Загальне поширення. Скандінавія (півд.-зах. ч.), Атлантична і Середня Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Європейська частина СРСР, Кавказ, занесено в Японію, Північну і Південну Америку, Австралію і Нову Зеландію.

Секція **6. Pyrenaica** Knuth. Багаторічні рослини. Стебло висхідне або майже прямостояче, улиснене. Квітки середніх розмірів. Листки глибоко розсічені, але дуже рідко розсічені до основи, в обрисі округлі або нирковидно-округлі, тупо п'яти—семикутні, тонкі.

З 6 видів, поширених у Східній і Середній Європі та Південній Африці, у нас зустрічається 1 вид.

1768 (10). G. pyrenaicum Burm. f. — **Герань піренейська.** Рослина з міцним вертикальним коренем і коротким висхідним кореневищем, на верхівці густо вкритим залишками прилистків і черешків прикореневих листків. Стебла висхідні або прямостоячі, 20—60 *см* завв., вгорі вилчасто розгалужені, дуже рідко прості, разом з черешками листків короткопухнаті і, крім того, б.-м. волохаті від довгих м'яких волосків або вгорі лише залозисто-пухнаті. Листки розсіяно-коротковолосисті, в обрисі округло-нирковидні, 3—3,5 *см* завд., 4,5—6 *см* завш., пальчасто-5—7—9-роздільні, з клиновидно-оберненояйцевидними, на верхівці зарубчасто-надрізними частками; прикореневі листки на довгих, 10—25 *см* завд., черешках; стеблові — супротивні, короткочерешкові; верхівкові — сидячі, значно зменшені. Прилистки яйцевидно-ланцетні, загострені, перетинчасті, волосисті, близько 5 *мм* завд., червонуватого кольору. Квітконоси пазушні, 1,5—5 *см* завд., залозисті і б.-м. волосисті, 2-квіткові, квітконіжки 2—3 *см* завд., після цвітіння відігнуті. Чашолистки яйцевидно-еліптичні, коротко загострені, 4,5—5 *мм* завд., з ледве помітними 3 жилками, густозалозисті і коротковолосисті. Пелюстки оберненосерцевидні, глибоко-2-лопатеві, червонуватофіолетові, 8—10 *мм* завд., при основі волохаті. Частки плода гладенькі, притиснутопухнаті, носик коротко-відхиленопухнатий. ☉, ♃. Цв. V—X.

Burm. f., Spec. Geran. (1759) 27. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 192. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 152. Бобров в Фл. СССР, XIV, 51. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 232.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 192, fig. 4881.

Видані зразки: Callier, It. Taur. tert., № 570, Fl. Hung. exsicc., № 965.

По затінених місцях — в заростях чагарників, по узліссях, в садах. — Зустрічається спорадично як адвентивний бур'ян (переважно з ботанічних садів).

Пр.Л. Чернівці (Кот.!). — **Р.-О.Л.** — Львівська обл.: окол. Львова; Яворівський рн, Шкло (Король); Тернопільська обл.: Кременець (Кот.!). — **П.П.** Київ (Семенкевич). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Сатанів та інші місця по р. Збручу (Андрж., Кот.!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Умань (Шмальг.!). — **Л.Л.-С.** Полтава (Шмальг.). — Харків (Черн.). — **П.З.С.** Одеса (Шестериков).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: рідко в Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн. (півн.-зах. ч.), Ниж.-Дон. (півн.-зах. ч.), Крим.

Загальне поширення. Скандінавія (півд. ч. до Стокгольма), Середня і Атлантична Європа, Західне і Східне Середземномор'я (батьківщина), Європейська частина СРСР. Занесено в Південну Азію і Північну Америку.

Примітка. На Кавказі в горах зустрічається близький вид — *G. depilatum* (Som. et Lev.) Grossh.

Секція **7. Lucida** Knuth. Однорічні рослини. Листки в обрисі округло-нирковидні, пальчасто-5—7-роздільні. Чашечка при плодах притиснута до часток, які лише на спинці гребінчасті або цілком вкриті поперечними грубими зморшками.

З 7 видів секції, поширених в Середземномор'ї та тропічній Африці, рідше в помірній зоні Євразії, для флори УРСР наводиться 1 вид.

1769 (11). G. lucidum L. — **Герань блискуча.** Стебла 10—40 *см* завв., прямостоячі або висхідні, розгалужені, голі, блискучі, буруваті, а восени червонуваті. Листки в обрисі округло-нирковидні, глибоко-5—7-роздільні, з клиновидними, спереду зарубчасто-надрізними частками, часто червоні або фіолетовочервонуваті, блискучі; нижні стеблові листки з досить довгими, 5—6 *см* завд., черешками, їх листова пластинка 14—22 *мм* завд., 20—40 *мм* завш. Черешки середніх листків ледве досягають 2—3 *см* завд., їх пластинки теж значно менші; верхівкові листки сидячі і дуже дрібні, 5—6 *мм* завд., 6—7 *мм* завш. Прилистки ланцетні, загострені. Квітконоси 10—25 *мм* завд., 2-квіткові. Квітконіжки 3—10 *мм* завд., з одного боку короткопухнаті, при плодах відігнуті. Чашолистки впоперек зморшкуваті, 5—6 *мм* завд., з вістрячком 1—1,5 *мм* завд., під час цвітіння прямостоячі, по краю плівчасті, після цвітіння трохи здуті і зближені. Пелюстки 8—10 *мм* завд., оберненояйцевидні, з довгим нігтиком, рожеві. Частки плода вгорі і внизу зігнуті і пухнаті, на боках сітчасто-зморшкуваті, з довгим шорстким носиком. Насінини гладенькі. ⊙. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 682. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 192. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7 (1908) 68. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 63. Бобров в Фл. СССР, XIV, 36. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 233.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 187, fig. 4872. Hegi, Ill. Fl. Mitt. Eur., IV, 3, fig. 1647 (a—e).

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1240. Герб. фл. Кавказа, № 227. Fl. exsicc. austro-hung., № 2844.

В лісах, особливо на кам'янистих місцях. — Наводиться для районів Полісся та Лісостепу.

З.П. Житомирська обл.: Олевський рн. Рудня-Озерянська (Рогов.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ріпки (Рогов.). — **П.Л.-С.** Кіровоград.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: всі райони, за винятком високогір'я; Серед. Азія, Гірськ. Туркм.

Загальне поширення Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія до Північно-Західних Гімалаїв, Європейська частина СРСР, Кавказ.

Секція **8. Robertiana** Boiss. Однорічні рослини. Листки в обрисі п'ятикутні, глибоко-3—5-роздільні, з пірчасто-розсіченими частками. Чашечка пряма. Частки плода на верхівці з 2 волосками.

До секції належить 1 вид, поширений по всій помірній зоні Євразії.

1770 (12). G. Robertianum L. — **Герань Робертова.** Стебла 20—60 *см* завв., б.-м. прямостоячі або висхідні, розгалужені, разом з черешками листків відстовбурчено залозисто-волосисті, при основі здебільшого червонясті. Всі листки черешкові, в обрисі п'ятикутні, середні з них 4,5—5,5 *см* завд., 5,5—7 *см* завш., як і нижні, глибоко-5-роздільні на 2-пірчасто-розсічені частки; верхні листки здебільшого 3-роздільні, з такими ж розсіченими частками; середні частки на черешочках; бічні — сидячі; листові пластинки з обох боків відстовбурченоволосисті. Квітконоси 2—5 *см* завд., 2-квіткові. Квітконіжки 6—10 *мм* завд., залозисто-волосисті, прямостоячі. Чашолистки близько 5 *мм* завд., з країв і по спинці пухнато-волосисті, прямостоячі, на верхівці з остючком 1,5—2 *мм* завд., притиснуті до плодів. Пелюстки вдвоє довші за чашечку, рожево-червонуваті, часто з білуватими смужками, оберненояйцевидні, 11—15 *мм* завд., до основи звужені в довгий нігтик, який дорівнює довжині пластинки. Частки плода на верхівці відтягнуті у нитковидне закінчення, що досягає 6—7 *мм* завд., сітчасто-зморшкуваті, з 2—3 волосками на верхівці. Насінини крапчасті. Рослина з неприємним запахом. ⊙. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 681. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 191. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7 (1908) 75. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft **53** (1912) 64. Бобров в Фл. СССР, XIV, 35. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 233.

— *G. foetidum Gilib.*, Fl. Lithuan, II (1785) 178.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 187, fig. 4871.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1609. Fl. cauc. exsicc., № 118. Fl. polon. exsicc., № 616. Fl. exsicc. austro-hung., № 2845.

По лісах, тінистих вогких місцях, ярах, скелях, між чагарниками. — Досить часто в карпатських і закарпатських лісах (до самого верхнього пояса), на Західному і Східному Поліссі та в Лісостепу; рідко в Степу.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., Л.П., П.П., В.Л-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С. Звичайно.—**П.З.-Л.С.** Окол. Дніпропетровська (Срединський!, Акінф.).-

Л.З.-Л.С. На південь від р. Дінця і по р. Самарі досить звичайно, південніше вказівок немає. — **П.З.С.** Окол. Одеси (Новопокровський). — Запорізька обл.: Кам'янка-Дніпровська (Пач.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм. (півд.-зах. ч.), Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Карпат., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Ниж.-Дон. (півн. ч.), Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. та Півд. Закавк.; Зах. Сибір: зрідка в Обськ. (півд.-схід. ч.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Прибалх. (схід. ч.), Дж.-Тарб., Пам.-Ал., Тянь-Шан. (півн. ч.).

Загальне поширення. Перелічені райони СРСР, Атлантична, Середня і Південна Європа, Західне і Східне Середземномор'я, Іран, занесено в Північну Америку та помірну зону Південної Америки (до Чілі).

Секція **9. Sylvatica** Knuth. Багаторічні рослини. Стебла прямостоячі, високі, улиснені. Квітки великі, утворюють на верхівці стебла прямий, багатоквітковий щиток. Листки глибоко, нерідко до основи, роздільні, п'яти—семикутні. Пелюстки розпростерті. Квітконіжки залозисті, рідше незалозисті, при плодах прямі або відігнуті.

З 26 видів секції, поширених по всій палеарктичній області, у нашій флорі є 3 види.

1771 (13). G. sylvaticum L. — **Герань лісова.** Рослина з вертикальним або косим, вгорі потовщеним кореневищем, до 10 *см* завд. Стебла прямостоячі, 25—60 *см* завв., вгорі розгалужені, разом з квітконіжками тонко відхилено залозисто-пухнаті, внизу здебільшого вкриті б.-м. рідкими, назад відігнутими притиснутими волосками. Листки в обрисі нирковидно-округлі, 3,5—12 *см* завд., 6—17 *см* завш., зверху вкриті короткими притиснутими залозистими волосками, зісподу опушені лише по жилках, глибоко пальчасто-5—7-роздільні, верхні — 3-роздільні, з довгастими оберненояйцевидними або яйцевидно-ромбічними, по краю великопилчастими частками; прикореневі листки найбільші, з дуже довгими, 20—25 *см* завд., волосистими черешками, стеблові — віддалені один від одного, на коротших, 7—14 *см* завд., черешках; верхівкові листки супротивні, сидячі. Прилистки ланцетні, загострені, буруваті, майже голі, перетинчасті. Квітки на верхівці стебла в щитковидному суцвітті, зібрані по 2 на вилчасто розгалужених прямостоячих квітконосах 4—11,5 *см* завд. Квітконіжки короткі, 0,5—3 *см* завд., завжди прямостоячі, вкриті відстовбурченими простими і залозистими волосками. Чашолистки з 3 жилками, залозисто-волосисті, по краю плівчасті, яйцевидно-еліптичні, 6—8 *мм* завд., з остючком 1—2 *мм* завд. Пелюстки в 1,5—2 рази довші за чашолистки, оберненояйцевидні, 13—15 *мм* завд., 7—9 *мм* завш., лілові, при основі волохаті. Тичинкові нитки ланцетні, при основі розширені і війчасті. Стовпчик маточки на верхівці нитковидно витягнутий, у дозрілих плодів досягає 4 *мм* завд. Частки плода вкриті простими волосками, їх придатки 17—20 *мм* завд., б.-м. залозисті. ♃. Цв. (V) VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 681. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 196. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 42. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 119, Бобров в Фл. СССР, XIV, 24. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 231.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 193, fig. 4882; Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, 83, fig. 1631 (a).

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1610; Plant. d'Espagne, № 828. Fl. polon. exsicc., № 149 a et 149 b.

По лісах і гаях, на лісових луках. — Зустрічається досить часто в західних лісових районах УРСР, на Правобережному і Лівобережному Поліссі і зрідка в північній частині Лісостепу.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П. Звичайно. — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Літин і Брацлав (Рогов.). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Шмальг.).

Від типової форми виду (var. *typicum* Rupr.), що характеризується помірним опушенням з коротких, притиснутих донизу волосків, відрізняють var. *hirsutum* Rupr., у якої опушення на стеблах і на черешках листків (часто також і в суцвітті) дуже густе і відхилене назад.

Зустрічається рідко.

П.Л.-С. Київська обл.: Трипілля (Монтр.).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр., Аркт. Сиб.; Європ. ч.: Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дністр., Карпат., Серед.-Дніпр. (півн. ч.), Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз. (півн.-схід. ч.); Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. та Півд. Закавк., Даг.; Зах. Сибір: частково Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян.; Далек. Схід: Камч., Охот. Як бур'ян в посівах; Серед. Азія: Прибалх. (рн Зайсана).

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я (півн. та схід. ч.), Балканський п-в, Мала Азія; перелічені райони СРСР. Північна Америка (занесено).

Господарське значення. Корені містять у собі дубильну речовину з класу еллагової кислоти і можуть використовуватись для дублення шкіри. Квітки дають синю фарбу.

1772 (14). G. pratense L. — **Герань лучна.** Рослина з коротким кореневищем, густо вкритим залишками прилистків торішніх прикореневих листків. Стебла поодинокі або по декілька, прямостоячі, 30—85 *см* завв., вгорі щитковидно розгалужені, як і черешки листків, вкриті відігнутими назад або притиснутими простими волосками, вгорі, крім того, разом з квітконіжками, відхилено залозисто-пухнаті. Листки з обох боків притиснуто-волосисті, в обрисі округло-нирковидні, 4—5 (10) *см* завд., 6,5—10 (18) *см* завш., глибоко-7-роздільні, середні — частіше 5-, верхні — 3-роздільні, всі з ромбічними глибоко пірчасто-надрізано-пилчастими, загостреними частками. Прикореневі листки численні, на довгих, 15—30 *см* завд., відстовбурчено-жорстковолосистих черешках, верхні — сидячі. Прилистки яйцевидно-ланцетні, загострені, перетинчасто-шкірясті, червонувато-коричневі. Квітки численні, в щиткоподібному суцвітті; квітко-

носи 4,5—12 *см* завд., 2-квіткові, як і квітконіжки, залозисто-волосисті. Квітконіжки значно коротші, 1—3 *см* завд., до цвітіння відігнуті донизу, при плодах прямостоячі. Чашолистки залозисто-опушені, яйцевидно-еліптичні, 9—10 *мм* завд., з остючком 2—3 *мм* на верхівці і 3—5 помітними жилками на спинці. Пелюстки синюватофіолетові, обернено-яйцевидні, 15—20 *мм* завд., при основі з країв волохаті. Тичинкові нитки при основі розширені і трохи волосисті, з широкої основи раптом звужені, у верхній частині іноді забарвлені в блідофіолетовий колір. Частки плода, разом з придатком, залозисто-пухнаті, нитковидне закінчення придатків у дозрілих плодів 6—10 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII, в горах — IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 681. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 196. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 51. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 185. Бобров в Фл. СССР, XIV, 31. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 232.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 193, fig. 4883. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, 3, tab. 174, fig. 2.

Видані зразки: Fl. polon. exsicc., № 150.

На суходільних луках, вогких місцях, в лісах, між чагарниками, коло доріг. — У лісових районах та північній частині Лісостепу — звичайно; в південних лісостепових районах і в Степу — рідко.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л. В передгір'ї, частіше по долинах річок. — **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Слов'яносербськ (Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** На північ від Дінця — нерідко; південніше — Дніпропетровська обл.: Юр'ївський рн, Чорноглазівка (Еліашевич).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Бессараб., Причорн. (півн. ч.), Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз. (півн. та схід. ч.); Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Обськ (на північ від 61°), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс. (півд. ч.), Анг.-Саян., Лен.-Кол., Даур.; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: Прибалх., Дж.-Тарб., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже у всій помірній і б.-м. холодній зоні Євразії: Скандінавія (за винятком крайньої півночі), Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я (півн. ч.); Балканський п-в, Мала Азія (півн. ч.); Гімалаї, Джунгарія, Кашгарія, Монголія, Японія, Китай, Тібет, згадані райони СРСР.

Господарське значення. Під час цвітіння рослини в листках міститься 126,1 *мг*% вітаміну С (аскорбінової кислоти) і 143 гамми вітаміну А (аскерофтолу).

Примітка. Сильно варіює у всіх частинах. Відрізняється f. *subeglandulosum* Rupr. — залозисті волоски майже відсутні і зберігаються лише на чашолистках.

1773 (15). G. alpestre Schur. — **Герань альпійська.** Рослина з довгим повзучим кореневищем. Стебла висхідні, 25—60 *см* завв., разом з черешками листків, квітконосами і квітконіжками густо вкриті простими (незалозистими), відігнутими назад волосками. Листки також густо опушені, особливо з нижнього боку, в обрисі п'ятикутні, 4—5 *см* завд., 8—10 *см* завш., глибоко-5—7-роздільні, а верхні здебільшого 3-роздільні, з клиновидно-ромбічними, загостреними, великопилчастими частками; нижні стеблові листки з досить довгими, 7—15 *см* завд., черешками, середні — з короткими, 2—5 *см* завд.; верхні — сидячі. Квітки в зонтиковидному суцвітті; квітконоси 2—3 *см* завд., 2-квіткові. Квітконіжки 10—15 *мм* завд., при плодах прямостоячі, як і чашолистки, вкриті простими незалозистими волосками. Чашолистки довгасто-яйцевидні, 8—10 *мм* завд., на верхівці з остюком 2—3 *мм* завд.; пелюстки обернено-яйцевидні, з мілкою виїмкою на верхівці, 15—18 *мм* завд., яскраво-лілові. Частки плода, разом з носиком, до 3 *см* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Schur in Verh. Siebens. Ver. (1851) 176. Enum. pl. Transs. (1866) 135. Szaf., Kulcz., Pawl., Rosl. polsk. (1924) 318. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 233.

G. sylvaticum Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 119. Бобров в Фл. СССР, XIV, 27 p.p. — *G. sylvaticum* var. *alpestre* Polivka, Kl. k upl. kvet. Č. S. R. (1928) 111.

На субальпійських луках у Східних Карпатах.

Зак. Л. Мукачівський рн: г. Пікуй (Хржановський!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, Ясинська с. р., схили г. Близниці (Косець!, Брадіс!, Зап'ятова!), схили г. Петрос (М. Попов!), Лужанська с. р., схили г. Говерла (!!, Кот.!, Хржановський!, М. Попов!, Брадіс!, Зап'ятова!), схили г. Піп Іван Мармарошський (Гринь!); Воловецький рн, г. Темнатик (М. Попов!). — **Пр. Л.** Станіславська обл.: Карпати Покутські і Горгани, г. Попадя (Волощак). — Дрогобицька обл.: Сколе (Волощак).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Гори Середньої Європи.

Господарське значення. Квітки герані альпійської дуже яскраво червоніють на зеленому фоні, завдяки чому рослина може бути запроваджена в декоративне квітництво.

Примітка. М. Г. Попов (Оч. фл. и раст. Карпат) 1949 (204), а за ним і Є. Г. Бобров (ц. м.) вважають, що *G. alpestre* Schur є лише субальпійською формою *G. sylvaticum* L. і під останньою назвою об'єднують ці, по суті самостійні, види. Ми гадаємо, що Шур правильно виділив цю субальпійську расу в окремий вид, який, крім свого географічного поширення та умов зростання, добре відрізняється характером опушення всіх частин рослини, яскравіше забарвленими квітками, більшим їх розміром і нижчими стеблами.

Секція **10. Unguiculata** Boiss. Багаторічні рослини з товстим, густо вкритим лусковидними рештками відмерлих прилистків кореневищем. Стебла прямі, вкриті нечисленними листками. Листки трохи блискучі, розсіяноволосисті, глибше ніж до середини пальчасто-7-роздільні. Пелюстки з довгими волосистими нігтиками.

З 4 видів секції, поширених у Середземномор'ї та Південній Європі, у флорі УРСР є 1 вид.

1774 (16). G. macrorrhizum L. — **Герань великокореневищна.** Рослина з дуже міцним, до 1 *см* в діам., довгим, повзучим, вгорі нерідко

розгалуженим кореневищем, густо вкритим чорнобурими залишками прилистків торішніх листків. Стебла висхідні, 20—40 *см* завв., вгорі розгалужені, разом з черешками листків, квітконосами і квітконіжками негусто вкриті відстовбурченими або трохи притиснутими волосками і б.-м. залозисті. Листки в обрисі п'ятикутні, пальчасто-5—7-роздільні, а верхні — 3-роздільні, з клиновидно-яйцевидними або ромбічними, надрізно-зубчастими частками, трохи пухнаті, особливо з нижнього боку; прикореневі та нижні стеблові листки з довгими, до 20 *см* завд., черешками; їх пластинки 3—5 *см* завд., 5—10 *см* завш.; середні стеблові листки короткочерешкові; верхні — сидячі, їх пластинки значно менші. Прилистки яйцевидні, перетинчасті. Квітконоси 3—4,5 (6) *см* завд., 2-квіткові. Квітконіжки 6—12 *мм* завд., при плодах прямостоячі. Чашолистки яйцевидні, 5—6 *мм* завд., з остючком 1—2 *мм* завд. на верхівці і 3 жилками на спинці, як і квітконіжки, трохи залозисті. Пелюстки з довгим нігтиком, оберненояйцевидно-клиновидні, (10) 13—15 *мм* завд., червоні або рожеві, рідко білуваті, при основі волосисті. Нитки тичинок довгі, високо здіймаються над пелюстками, при основі трохи розширені. Частки плода голі, поперечно зморшкуваті, придатки дуже тонкі і довгі, 15—18 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 680. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 89. Szaf., Kulcz., Pawl., Rosl. polsk. (1924) 32. Бобров в Фл. СССР, XIV, 24. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 233.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 195, fig. 4826. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, 3, fig. 1646.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2838. Fl. Roman., № 58 a і 58 b.

На скелях, у гірській субальпійській смузі. — Східні Карпати.

К.Л. Наводиться для Східних Карпат: Урвище (Кочвара). — **Дрогобицька обл.:** Стрілківський рн, Бистре (Зіпсер).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати — вказані місцезнаходження).

Загальне поширення. Балканський п-в (півн. ч.), Середня і Південна Європа.

Господарське значення. Рослина здавна культивується в Середній і Північній Європі в декоративному квітництві і як лікарська та медоносна рослина.

Примітка Є. Г. Бобров (ц. м.) вважає, що природний ареал виду обмежується Південно-Східними Альпами і Семигоррадям; всі ж інші вказівки на місцезнаходження виду стосуються культури цієї рослини, в тому числі і наведені місцезнаходження з району Карпатських лісів.

Секція **11. Reflexa** Knuth. Багаторічні рослини. Стебла прямі, високі, улиснені. Квітки відносно великі, утворюють на верхівці стебла прямий багатоквітковий щиток. Листки глибоко, нерідко до основи, 5—7-роздільні. Пелюстки б.-м. відігнуті.

З 8 видів, поширених у Палеарктиці, у флорі УРСР є 1 вид.

1775 (17). G. phaeum L. — **Герань темна.** Рослина з міцним, вкритим залишками торішніх прилистків горизонтальним кореневищем. Стебло 20—70 *см* завв., прямостояче, негусто улиснене, вгорі розгалужене, як і черешки листків, квітконоси, квітконіжки та чашолистки, вкрите довгими відстовбурченими і досить м'якими розсіяними волосками; крім того, у верхній частині, до квітконіжок, коротко залозисто-пухнате. Листки зверху вкриті довгими притиснутими волосками, зісподу — коротковолосисті або голі, прикореневі — з довгими, 12—20 (30) *см* завд., черешками; їх пластинка в обрисі багатокутно нирковидно-округла, 6,5—7 *см* завд., 10—13 *см* завш., пальчасто-7-роздільна, з ромбічними, вирізно-пилчастими частками; середні стеблові листки з короткими, 2—3 *см* завд., черешками, 5—7-роздільні, такого ж розміру, як і прикореневі, або лише трохи менші; верхні листки сидячі, значно меншого розміру, здебільшого 3-роздільні, їх частки загострено-ромбічні, вирізно-пилчасті. Прилистки яйцевидно-ланцетні, раптово загострені, червонуваті, вкриті білими волосками. Квітконоси 3—8 *см* завд., 2-квіткові. Квітконіжки 2,5—4 *см* завд., перед цвітінням і при плодах нахилені в один бік. Чашолистки еліптичні, 6,5—8 *мм* завд., при плодах — до 9 (11) *мм* завд., з коротким вістрям, до 0,6 *мм* завд., на верхівці і з 3 виразними жилками на спинці. Пелюстки оберненояйцевидні, 11—12 (13) *мм* завд., по краю зарубчасто-зубчасті, темнофіолетові, розпростерті. Частки плода у верхній частині впоперек зморшкуваті, внизу довговолосисті, придатки короткопухнаті. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 681. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 196. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 130. Бобров в Фл. СССР, XIV, 38. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 233.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 197, fig. 4891.

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 426. Fl. austro-hung. exsicc., № 2841 і 2842.

По світлих лісах, між чагарниками, на луках. — Звичайно у всіх західних районах УРСР, від Волинської обл. до лісового пояса Карпат; зустрічається також на Правобережжі, часто на Поділлі.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л. Звичайно. — **З.П.** Вказівок немає. — **П.П.** Житомирська обл.: Олевський рн, Пост Дров'яний (Кот.!); Житомир (Рогов.). — Київ (Шмальг.). — **В.Л.-С.** (півд. ч.). Нерідко. — **З.Л.-С.** Звичайно в південно-східній частині до Ямполя—Тульчина, південніше рідко. — **Одеська обл.:** Коси (Шмальг.). — **П.Л.-С.** Нерідко на захід від лінії Вінниця—Біла Церква; далі на схід відомі лише окремі місцезнаходження. — **Черкаська обл.:** Монастирищенський рн, Монастирищенське л-во (Гринь!), Звенигородка (Шмальг., Шафер). — **Київська обл.:** Ставищанський рн, Розкішна (!), Сніжки (!).

Поширення по СРСР. Лише Європ. ч.: Верх-Дністр., Верх.-Дніпр. (півд. ч.), Серед.-Дніпр. (зах. ч.), Бессараб.

Загальне поширення. Скандінавія (півд. ч.), Середня і Південна Європа, Середземномор'я (півн. ч.), Балканський п-в, Європейська частина СРСР.

Рис. 1. Герань темна — *Geranium phaeum* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — квітка на час достигання плодів (без пелюсток).

Секція **12. Palustria** Knuth. Багаторічні рослини. Стебла полеглі або висхідні, улиснені, досить тонкі. Прикореневі листки численні, глибоко розсічені, але не розділені до основи; лопаті довгасті, довгасто-яйцевидні або яйцевидні, надрізно-великозубчасті. Пластинки стеблових листків 5-роздільні, їх лопаті б.-м. ромбічно-яйцевидні. Квітки досить великі. Квітконоси 2-квіткові. Квітконіжки довгі.

З 21 виду секції, поширеного по всій Євразії, у флорі УРСР є 2 види.

1776 (18). G. palustre L. — **Герань болотяна.** Рослина жорстковолосиста, незалозиста, з б.-м. товстим, косо підведеним кореневищем, вгорі густо вкритим рештками прилистків. Стебла звичайно прямостоячі або при основі трохи підведені, (30) 40—70 *см* завв., здебільшого одиноки, з довгими міжвузлями, вилчасто розгалужені, як і черешки листків, шорсткі від відігнутих назад простих волосків. Листки з обох боків притиснуто-коротковолосисті, в обрисі п'ятикутні, 4—7 *см* завд., 7—10 (12) *см* завш., пальчасто-5—7-роздільні, а верхні — 3-роздільні, з широкоромбічними, у верхній третині вирізно-зубчастими частками. Прикореневі та нижні стеблові листки на довгих, до 20 *см* завд., черешках; середні — на черешках 3—10 *см* завд.; верхні — сидячі. Прилистки яйцевидно-ланцетні, довго загострені, червонуватокоричневі, голі. Квітконоси довгі, 6—10 *см* завд., 2-квіткові. Квітконіжки 2—5 *см* завд., притиснутопухнаті, але ніколи не бувають залозисті, після цвітіння відігнуті донизу. Чашолистки яйцевидні, 7—8 *мм* завд., на верхівці з остючком 1,5—2 *мм* завд., на спинці з 5—7 виразними жилками, по краю плівчасті, по жилках коротковолосисті. Пелюстки оберненояйцевидні, на верхівці округлі, при основі клиновидні й волосисті, 12—16 *см* завд., фіолетовочервоні. Частки плода бурі, розсіяноволосисті, придаток оголений. Насінини овальні, гладенькі, темнобурі, 2—2,5 *мм* завд., 1,1—1,2 *мм* завш. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 954. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 196. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 47. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 185. Бобров в Фл. СССР, XIV, 40. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 231.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 198, fig. 4892.

Видані зразки: Plant. Cauc., № 212. Fl. austro-hung. exsicc., № 491, Fl. polon. exsicc., № 917.

На вогких луках серед чагарників, по краях боліт. — Поширена в лісах західних районів УРСР (переважно по долинах річок), на Поліссі і в північній частині Лісостепу, на південь рідшає.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л. (по долинах річок), **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С.** (на північ і захід від Кам'янця-Подільського та Жмеринки). Звичайно. — **П.Л.-С.** Розсіяно по всьому району, найбільш південні знаходження: — Вінницька обл.: Тростянецький рн, Губник (Кот.!); Тульчинський рн, долина р. Бернадинки (Принішніков). — Кіровоград (Ліндем.!, Шмальг.!). — **Л.Л.-С.** Розсіяно по всьому району. — **Д.Л.-С.** та **П.З.-Л.С.** Матеріалів немає. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, Моначинівка (Клок.!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна по р. Красній (Сукачов, Клок.). — Наводиться для Дніпропет-

рєвська (Акінф.). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль, Жданов (Сидоров, Марковський, Городецький).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл. (занесено), Лад.-Ільм., Дв.-Печ. (на південь від Архангельська), Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр. (по долинах річок), Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Бессараб., Волз.-Дон., Ниж.-Дон, Заволз., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк., Даг.; Зах. Сибір. Наводиться для Ірт. (Акмолінська обл., Федченко, Раст. Туркест., стор. 548).

Загальне поширення. Скандінавія (півд. ч.), Середня і Південна Європа, Середземномор'я (півн. ч.), Балканський п-в і перелічені райони СРСР.

1777 (19). G. collinum Steph. — **Герань горбкова.** Білувато притиснуто опушена рослина з тонким кореневищем. Стебла висхідні або б.-м. прямостоячі, розлого-галузисті, 15—60 *см* завв., разом з черешками листків і квітконосами вкриті білуватими, назад відігнутими, притиснутими волосками. Листки притиснуто-коротковолосисті, в обрисі округло-п'ятикутні, 3,5—4,5 *см* завд., 5,5—8 *см* завш., глибоко-5—7-роздільні, а верхні — 3-роздільні, з майже ромбічними, глибоко пірчасто-надрізними, гострими, іноді пилчастими частками; прикореневі та середні стеблові листки на довгих, 8—25 *см* завд., черешках; верхні — майже сидячі. Квітконоси пазушні, здебільшого досить довгі, (5) 10—25 *см* завд., 2-квіткові. Квітконіжки значно коротші, 1,5—4,5 *см* завд., як і квітконоси, притиснутопухнаті і, крім того, нерідко вкриті ще залозистими волосками, після цвітіння трохи відігнуті донизу. Чашолистки довгасто-яйцевидні, 7,5—8 *мм* завд., з довгим, 2,5—3 *мм* завд., остючком, опушені. Пелюстки оберненояйцевидні, 13—15 *мм* завд., 6—7 *мм* завш., червонуватофіолетові, при основі війчасті. Тичинкові нитки при основі розширені й волосисті. Частки плода рудуваті, коротконухнаті. Насінини овальні, темнобурі, 2,5—3 *мм* завд., 1,25—1,75 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VIII.

Steph. ex Willd., Sp. pl., III (1800) 705. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 195. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 48. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 185. Бобров в Фл. СССР, XIV, 43. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 231.

— *G. collinum* var. *eglandulosum* Led., Fl. Ross., I (1842) 467. — *G. collinum* var. *glandulosum* Led., l. c.

Рисунки: Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, 624, рис. 459.

Видані зразки: D. Litwinow, Plant. Turcom., № 1134 (f. *glandulosum* Led.); Fl. Roman. exsicc., № 262.

На степових луках, між чагарниками і на вогких карбонатно-солончакуватих місцях. — Поширений в Степу і півд. частині Лісостепу УРСР. Північна межа проходить через Червоні Окни Одеської обл. по Дністру — Тульчин — Умань — Корсунь-Шевченківський — Переяслав-Хмельницький — Лубни — Полтава — окол. Харкова.

З.Л.-С. (на південь від лінії Ямпіль—Тульчин). — **П.Л.-С.** (на південь і схід

Рис. 2. Герань горбкова — *Geranium collinum* Steph.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка на час достигання плодів (без пелюсток); *3* — насінина.

від Умані і Корсуня-Шевченківського). — **Л.Л.-С.** (на півд. від лінії Переяслав-Хмельницький—Харків). **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** (особливо часто на півдні). **П.З.С., Л.З.С.** Звичайно. — **П.С.** Херсонська обл.: Присивашські схили (Левіна).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волз., Волз.-Кам. (півд. ч.), Серед.-Дніпр. (півд. та зах. ч.), Волз.-Дон., Причорн., Бессараб., Ниж.,-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Крим (півн. ч.); Кавказ: Передкавк., Схід., Захід. і Півд. Закавк., Даг.; Зах. Сибір: Обськ. (на півд. від Тобольська), Верх.-Тоб., Ірт. (півд. захід), Алт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середня Європа (півд. ч.), Іран, Індія, Гімалаї, Джунгарія-Кашгарія, Монголія та згадані райони СРСР.

Господарське значення. *G. collinum* Steph. є добрим індикатором на карбонатне засолення. Листки містять у собі вітамін С. За даними, наведеними у О. А. Гроссгейма, в листках герані горбкової, що росте на висоті 2000 *м*, міститься 251,1 *мг*% вітаміну С, а у такої, що росте на висоті 3100 *м*, — 457,7 *мг*% вітаміну С.

Примітка. На Україні зустрічаються дві форми цього виду: *f. eglandulosum* Ledeb. — квітконіжки без залозистих волосків і f. *adenotrichum* Schrank — квітконіжки, а часто також чашолистки і плоди залозисто-опушені.

Географічно вони не відрізняються і майже завжди зустрічаються поруч.

Секція **13. Tuberosa** Boiss. Багаторічні рослини з бульбовидно потовщеним кореневищем. Стебла прямі, негусто улиснені. Листки трохи волосисті, майже до основи 5—7-роздільні, з великими пірчасто-надрізними лопатями. Пелюстки з широкими нігтиками, що, як і тичинки, при основі війчасті. Частки плода гладенькі.

З 4 видів секції, поширених в Середземномор'ї, у флорі УРСР є 2 види.

1778 (20). G. tuberosum L. — **Герань бульбиста.** Коротко- й густопухната рослина з повзучими підземними гонами, що мають вгорі по 1 (3) бульбовидному потовщенню. Стебла здебільшого поодинокі, 20—50 *см* завд., до самого суцвіття нерівно покручені, рідше прямі, мало улиснені, вгорі вилчасто розгалужені, коротко й густо відстовбурчено опушені. Листки зверху розсіяно, зісподу густіше вкриті притиснутими волосками, прикореневі — з довгими при основі покрученими черешками 10—15 *см* завд., в обрисі округло-п'ятикутні, 4—5 *см* завд. (без черешка), 9—10 *см* завш., пальчасто-5—9-роздільні на пірчасті або 2-пірчасто-надрізні ланцетні або майже ромбічні частки; верхні стеблові листки дуже короткочерешкові або й сидячі, значно менші від прикореневих. Квітки в зонтиковидному суцвітті. Квітконоси у нижніх 2-квіткових зонтиків 2,5—3 *см* завд.; верхні зонтики — сидячі. Квітконіжки 8—10 *мм* завд., густо опушені, при плодах прямостоячі. Чашолистки 5—6 (10) *мм* завд., яйцевидні, з вістрям 1—1,5 *мм* завд., волохаті від густих білих волосків. Пелюстки оберненосерцевидні, 10—13 (20) *мм* завд., з коротким нігтиком, рожевофіолетові, при основі волосисті. Нитки

тичинок забарвлені, внизу війчасті. Частки плода притиснутопухнаті, придаток на верхівці коротко-відхиленопухнатий. 4. Цв. V–VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 680. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 191. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 11. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 96. Бобров в Фл. СССР, XIV, 60. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 234.

G. radicatum M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 134.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 194, fig. 4886.

Видані зразки: Fl. cauc. exsicc., № 117. Герб. фл. Сред. Азии, № 69.

По степах і схилах. — Дуже рідко.

Л.З.-Л.С. Наводиться для Харківської обл.: Великобурлуцький рн, х. Кіше (Угринський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон. (південь та Великобурлуцький рн на півночі), Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Південна Європа, Західне і Східне Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Європейська частина СРСР, Кавказ.

Господарське значення. За даними, наведеними у О. А. Гроссгейма (Раст. рес. Кавк., стр. 243), в листках герані бульбистої міститься 288,4 *мг*% вітаміну С.

Примітка. Для району Східних Карпат вид наводився у Визн. росл. УРСР помилково.

Рис. 3. Герань лінійнолопатева — *Geranium linearilobum* DC.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

1779 (21). G. linearilobum DC. — **Герань лінійнолопатева.** Коротконопухнатa рослина з повзучими підземними гонами, що мають бульбовидні потовщення. Стебло 25—50 *см* завв., прямостояче, у верхній частині

вилчасто розгалужене, вкрите відхиленими донизу волосками. Прикореневі листки з довгими, 6—8 *см* завд., черешками, в обрисі округло-нирковидні, 2—2,5 *см* завд. (без черешка), 4,5—5 *см* завш., майже до основи пальчасто-5—9-роздільні на загострені лінійні цілісні часточки; стеблових листків 1—2, розміщених у верхній частині стебла нижче суцвіття, чергових, з короткими, 8—10 *мм* завд., черешками; їх пластинки менш складні, пірчасто-роздільні або майже цілісні. Квітки в зонтиковидному суцвітті. Квітконоси у нижніх 2-квіткових зонтиків 1,5—3 *см* завд., верхні зонтики сидячі або на дуже коротких, 5—6 *мм* завд., квітконосах. Квітконіжки всіх квіток 8—15 *мм* завд., при плодах прямостоячі. Чашолистки 5—5,5 *мм* завд., яйцевидні, з коротким вістрям близько 1 *мм* завд. Пелюстки оберненосерцевидні, 12—15 *мм* завд., лілові, з темнішими поздовжніми жилками. Частки плода притиснутопухнаті, їх придатки на верхівці тонкі й голі. 4. Цв. V—VI.

DC., Fl. Fr., VI (1815) 629. Prodr., I (1824) 640. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 14. Бобров в Фл. СССР, XIV, 61. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 233. — *G. tuberosum* var. *linearifolium* Boiss., Fl. or., I (1867) 873. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 97. — *G. tuberosum* β. *linearilobum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 194.

Рисунки: Фл. Юго-вост., вып. V, 638, рис. 458.

На степових схилах, в заростях степових чагарників і на кам'янистих грунтах. — В Степу (на сході), рідко.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Жданов (Марковський!); Старо-Бешівський рн, Каракуба по р. Кальміусу (!), Стила (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Південний схід Європейської частини СРСР, Кавказ.

Рід 487. **Грабельки — Erodium** L'Herit.

L'Herit., Geran. (1787—1788), tab. 1—6.

Квітки правильні або трохи неправильні, зібрані багатоквітковими зонтиками, дуже рідко зонтики 1-квіткові. При основі суцвіття обгортка з верхівкових, часто дуже редукованих листочків. Пелюсток і чашолистків по 5. Тичинок 10; з них 5 (супротивних чашолисткам) з пиляками і залозкою при основі з зовнішнього боку, 5 інших (супротивних пелюсткам) без пиляків, неплідні. Зав'язь із 5 плодолистків, п'ятигнізда, в кожному гнізді є по 2 насінні зачатки, але розвивається у більшості випадків 1 насінина. Частки плода не розкриваються, на верхівці з придатком з внутрішнього боку волосистим, який при достиганні плодів скручується спірально. — Однорічні й багаторічні трав'янисті рослини або півкущі з пірчасто-роздільними, супротивними, рідше черговими листками і вільними або б.-м. зрослими прилистками; нижні листки зібрані розеткою.

До роду належить понад 60 видів, поширених у помірній зоні східної півкулі, частково в Північній і Південній Америці та Австралії. З них у флорі УРСР є 5 видів, що належать до секції *Barbata* Boiss.

---

1. Багаторічні рослини з міцним кореневищем . . . . . 2.
   Однорічні рослини з тонкими коренями . . . . . 3.
2. Рослина білувата від короткого притиснутого опушення. Листки 2-пірчасто-розсічені, з вузьколінійними, 0,5—1 *мм* завш., частками. Пелюстки 7—8 *мм* завд. . . . . **(1). Г. Бекетова — E. Beketowii** Schmalh.
   Рослина б.-м. відлегловолосиста. Листки трійчасто- або пірчасто-розсічені, з широкими, по краю вирізно-зубчастими частками. Пелюстки 12—14 *мм* завд. . . **(2). Г. руські — E. ruthenicum** M. B.
3. **(1).** Листки пірчасто-роздільні, з 3—7 трикутними, збіжними надрізно-зубчастими сегментами; верхні сегменти при основі зливаються . . . . . **(3). Г. Гефта — E. Hoefftianum** C. A. M.
   Листки пірчасто-розсічені з пірчасто-роздільними або глибоконадрізними частками . . . . . 4.
4. Стрижень листка між частками цілокраїй. Чашолистки з коротким, до 1 *мм* завд., вістрям. Пелюстки 4—6 *мм* завд.; придаток частки плода до 3,5 *мм* завд. . . . . **(4). Г. звичайні — E. cicutarium** (L.) L'Herit.
   Стрижень листка між частками лопатевий. Чашолистки з довгим, до 3 *мм* завд., вістрям. Пелюстки 7—8 *мм* завд.; придаток частки плода до 7 *мм* завд. . **(5). Г. довгодзьобі — E. ciconium** (L.) Ait.

Секція **1. Barbata** Boiss. Придаток часток плода неопадний, при достиганні спірально закручений, з внутрішнього боку з одним рядом рудих жорсткуватих волосків, довгих на нижній частині придатка і коротших на кінці його. Частки плода на верхівці з ямочками.

1780 (1). E. Beketowii Schmalh. — **Грабельки Бекетова.** Рослина з міцним здерев'янілим кореневищем. Стебла прямостоячі, 15—30 *см* завв., гранчасті, як і листки, білуваті від притиснутих тонких волосків, здебільшого розгалужені, часто червонясті. Листки супротивні, їх пластинки в обрисі довгасто-яйцевидні, 2-пірчасто-розсічені, з вузьколінійними, не низбіжними частками; стрижень сегментів поміж частками з лінійними листочками; прикореневі листки з довгими, 7,5—9 *см* завд., черешками, верхні стеблові листки з коротшими, 3—3,5 *см* завд., черешками. Квітки в зонтиковидних суцвіттях. Квітконоси 3,5—7 (13) *см* завд., зонтики 5—10 (17)-квіткові. Квітконіжки 2,5—3 *см* завд. Чашолистки 5—7 *мм* завд., з коротким, 1—1,5 (2) *мм* завд., вістрям, часто червонуваті. Пелюстки 7—8 *мм* завд., трохи перевищують чашечку, лілові. Частки плода довго-біловолосисті; їх придатки (носики)

Рис. 4. Грабельки Бекетова — *Erodium Beketowii* Schmalh.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — квітка на час достигання плодів; *4* — плодик.

4—4,5 *см* завд., притиснутопухнаті. Насінина близько 4 *мм* завд., гола. ♃. Цв. $^2/_2$ IV—VI.

Schmalh. (Шмальгаузен), Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 198. Пач., Основн. черты разв. фл. Ю.-З. Росс. (1910) 121. Клокову Зб. Охор. пам'ят. природи на Укр., I (1927) 35. Вісн. Київ. бот. саду, IX (1929) 65. Введенский в Фл. СССР, XIV, 68. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 234.

— *E. Steveni* Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 109, quoad plantam ucrainicam et auct. fl. ucr. nonnull., non M.B.

На гранітних, гнейсових та порфірових скелях і жорстві. — Тільки в приазовській частині Лівобережного Злакового Степу по ріках Кальміусу і Кальчику.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Ждановська мр, Заможне (!); Тельманівський рн, Красний Октябр (!); Володарський рн, Кременівка, балка Водокачка (Клок.!), Серединівка (!); Волноваський рн, Краснівка, балка Верхова, Андріївка, балка Столбова та балка Широка (Шмальг.! Лавр.!, Клок.!); Старобешівський рн, с-ще Каракубського зернорадгоспу (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (крайній півд. схід).

Загальне поширення. Ендем Приазов'я.

1781 (2). E. ruthenicum M. B. — **Грабельки руські.** Сіруватопухната рослина з міцним кореневищем. Стебло 15—50 *см* завв., розпростертогалузисте, глибоко борозенчасте, вкрите тонким пушком та б.-м. довгими відстовбурченими або відігнутими назад білуватими волосками. Листки притиснуто-коротковолосисті, в обрисі яйцевидно-трикутні, 3-розсічені, із збільшеною, 4—8 *см* завд., пірчасто-роздільною середньою часткою і меншими, 2—3,5 *см* завд., 2-роздільними бічними частками або (рідше) пірчасто-розсічені з низбіжними частками; лопаті часток вирізно-зубчасті; нижні та середні листки з б.-м. довгими, 5—12 *см* завд., черешками, верхні з коротшими, 1—3 *см* завд. Квітки в зонтиковидному суцвітті. Квітконоси 5—12 (18) *см* завд., зонтики 5—6- або 9—13-квіткові. Квітконіжки 1—3 *см* завд. Чашолистки 5—7 *мм* завд., блідозелені, на спинці з 4—5 темнішими, ніж сам чашолисток, поздовжніми жилками, на верхівці з остюком 1,5—3 *мм* завд., як і квітконоси та квітконіжки, пухнаті, часом залозисті. Пелюстки фіолетові, довгасто обсрненояйцевидні, 12—14 *мм* завд. Частки плода біловолохаті, 7,5—8 *мм* завд., з притиснутопухнатим придатком 4—5 *см* завд. Насінини голі, 4—4,2 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш. ♃. Цв. $^2/_2$ IV—VIII.

M.B. Pl. rar. cent., I (1810), tab. 48. Введенский в Фл. СССР, XIV, 68. — *E. serotinum* Stev. in Mem. Acad., Petersb., III (1811) 297, tab. 15, fig. 2. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 199. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 96. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 254. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 235.

Рисунки: Steven, l. c.; M.B., l. c.

На схилах, кам'янистих і піскуватих місцях, а часом зустрічається як бур'ян. — Поширений переважно в Степу, рідко в південній частині Лісостепу.

З.Л.-С. Одеська обл.: Балта (Монтр.). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Бершадський рн, Березки (Шмальг.!). Кіровоградська обл.: Олександрія

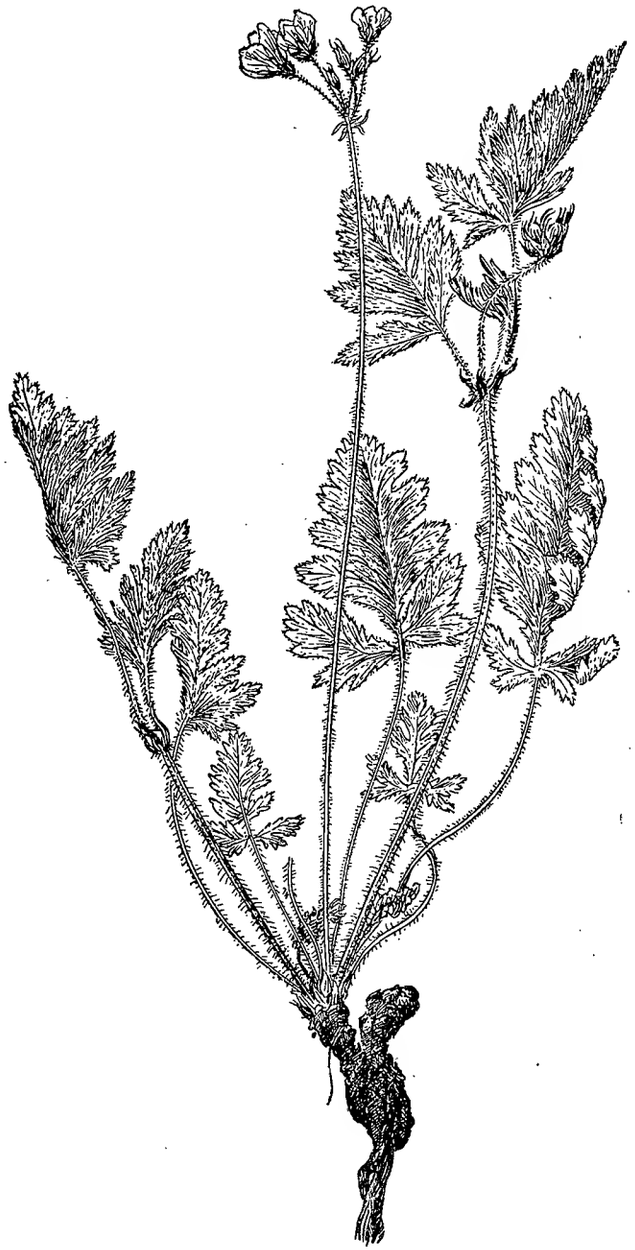

Рис. 5. Грабельки руські — *Erodium ruthenicum* М.В.
Загальний вигляд.

(Рябков), окол. Кіровограда (Близнін!, Рябков). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Хорольський рн, х. Буткова долина (!); Козельщанський рн, між Борками і Шалівкою (Шмальг.!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ (Шперк!, Лавр.!). — **П.З.-Л.С.** Б.-м. звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Карлівка

(Цінгер!, Оксіюк!). — Наводиться також для Дніпропетровської обл. Магдалинівського рну, Очеретуватого та Сталінської обл. Волноваського рну, Дубівки (Сидоров). — **П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Велнкотокмацький рн, Приший (Білик!), о-в Хортнця (Шмальг.).

Відзначена форма:

F. glandulosum Klp. in herb. квітконоси, квітконіжки і чашолистки залозисто-пухнаті. Поділля (!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (півд.-зах. ч.), Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон. (зах. ч.); Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Середня Європа (півд. ч.), Європейська частина СРСР, Кавказ.

Примітка. За М.В. Клоковим, *E. ruthenicum* М.В. є західнопонтичним степовим ендемом.

1782 (3). E. Hoefftianum C. A. M. — **Грабельки Гефта.** Рослина пухната, вгорі б.-м. залозиста. Стебла прямостоячі, 15—30 *см* завв., від основи розгалужені, разом із листками вкриті відхиленими простими волосками, крім того, вгорі залозисто-пухнаті. Листки в обрисі довгасто-яйцевидні, пірчасто-3—7-роздільні, з трикутно-ланцетними, низбіжними, по краю тупозубчастими частками; верхні частки збігають по стрижню, основами зливаються; прикореневі листки на довгих, 3—4 *см* завд., черешках, стеблові — на коротших, 1—2 *см* завд., черешках. Квітки в зонтиковидному суцвітті. Квітконоси 6—8 *см* завд.; зонтики 4—8-квіткові. Квітконіжки 2,5—3 *см* завд., після цвітіння відігнуті донизу, як і квітконоси, залозисто-пухнаті. Чашолистки овально-довгасті, 6—7 *мм* завд., залозисті, блідозелені, на спинці з 4—5 темнозеленими або буруватими поздовжніми жилками, на верхівці з остюком 1,5—2 *мм* завд. Пелюстки рожеволілові, 7—8 *мм* завд., трохи довші за чашечку. Частки плода волосисті, придаток 7—7,5 *см* завд., коротконухнатий, а з внутрішнього боку внизу з одним рядом довгих щетинок, золотистобурого кольору. ⊙. Цв. $^2/_2$ IV—V.

C.A.M. in Mem. Acad. Petersb., VI, Sér. 7 (1855) 3. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 199. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 97. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 255. Введенский в Фл. СССР, XIV, 70. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 235.

— *E. Semenowii* Regel et Herder in Bull. Soc. Nat. Mosc., XXXIX, 1 (1866) 553.

Рисунки: Knuth in Pflanzenr., l. c., fig. 33.

Видані зразки: Litwin., Pl. Turcom., № 1132.

На піщаних місцях і гранітній жорстві. — Зрідка в південній частині Лісостепу і в Степу.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: при впадінні р. Тясмину в Дніпр (Пач.)— **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Богданівка по р. Бугу (Пач.), Зельц по Кучурганському лиману (Пач.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: о-в Хортиця (Сидоров, Му-

равйов!). — Херсонська обл.: по р. Дніпру: Цюрупинськ, Кардашинка, Солоноозерна лісова дача, Гола Пристань (Пач.), коса Джарилгач (Рябков).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Волз., Бессараб., Причорн. (півд. ч.), Крим; Кавказ: Передкавк., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Мала Азія, Середня Європа, Європейська частина СРСР, Кавказ.

1783 (4). E. cicutarium (L.) L'Herit. — **Грабельки звичайні.** Рослина вкрита довгими, тонкими, відхиленими, простими і частково залозистими волосками. Стебла розпростерто-галузисті (5) 10—50 *см* завв., вгорі іноді залозисто-шорсткі. Листки в обрисі довгасті, 4—8 (15) *см* завд., 1,5—3 (5) *см* завш., пірчасто-розсічені, з віддаленими одна від одної нижніми частками і цілісним, нелопатевим стриженьком між ними; верхні частки зливаються; всі частки першого і другого порядку надрізні або розділені на вузькі, 1—2 *мм* завш., рідше широкі, 2—3 *мм* завш., часточки; майже всі листки короткочерешкові, верхівкові — сидячі; нижні — навесні утворюють прикореневу розетку, їх черешки 5—7 *см* завд.; прилистки яйцевидні, 3—8 *мм* завд., внизу зрослі й війчасті. Квітконоси довгі, 4,5—14 *см* завд., зонтики (2) 6—7 (10)-квіткові. Квітконіжки 1—2,5 *см* завд., при плодах прямостоячі, рідше відігнуті. Чашолистки еліптичні, 4,5—5 *мм* завд., при плодах до 7 *мм* завд., на верхівці з остючком до 1 *мм* завд., на спинці з 3—5 жилками, вкриті жорсткими або залозистими волосками, по краю перетинчасті, пелюстки оберненояйцевидні, часто неоднакові, 4—6 *мм* завд., пурпурові, іноді з темними плямами, при основі волохаті. Тичинкові нитки при основі розширені, не війчасті. Частки плода відхилено-жорстковолосисті; придаток 2,5—3,5 *см* завд., притиснутопухнатий. ☉. Цв. $^2/_2$ IV—VII (IX).

L'Herit in Ait. Hort. Kew., ed. I, 2 (1789) 414. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 198. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 111. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft 53 (1912) 274. Введенский в Фл. СССР, XIV, 71. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 234.

— *Geranium cicutarium* L., Sp. pl., ed. I (1753) 680.

Видані зразки: Fl. polon. exsicc., № 809.

По степах, відслоненнях і як бур'ян на городах, полях, засмічених місцях. — Досить звичайно по всій Україні, в Карпатах підіймається на висоту до 900 *м*.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: в усіх районах, за винятком крайньої півночі і високогір'я Карпат, де немає посівів; Кавказ: у всіх районах; Зах. Сибір: Обськ. (окол. Томська і на півд. від нього), Верх.-Тоб., Ірт. (частково), Алт.; Схід. Сибір: зрідка Єніс., Лен.-Кол., Анг.-Саян.; Далек. Схід: Удськ., Камч., Уссур.; Серед. Азія: всі райони, крім пустель та високих гір, де немає культур.

Загальне поширення. Перелічені райони СРСР, Скандінавія (півд. ч.), Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Індія, Гімалаї, Тібет; давно занесено також в Австралію, Нову Зеландію, тропічну Африку, Північну і Південну Америку і Антарктику.

Примітка. Слід зауважити, що всі матеріали по *E. cicutarium* з півдня України відрізняються дуже низьким ростом (2—7 *см* завв.) і вузьколінійними (до 1 *мм* завш.) частками пірчасто-роздільних листків; вони потребують дальшого дослідження.

1784 (5). E. ciconium (L.) Ait. — **Грабельки довгодзьобі.** Сіруватоопушена, вгорі, крім того, залозиста рослина. Стебла висхідні або прямостоячі, 5—20 (60) *см* завв., розгалужені, як і черешки листків та квітконоси, пухнаті від довгих, відхилених волосків і часто залозисті або клейкі. Листки притиснуто-коротковолосисті, по краю війчасті, в обрисі яйцевидно-довгасті, 4—5 *см* завд. (без черешка), 2—3,5 *см* завш., пірчасто-розсічені, з розсунутими нижніми частками і лопатевим або зубчастим стриженьком між ними; верхні частки зливаються основами; всі частки пірчасто-надрізні або пірчасто-роздільні, з досить широкими, 4—7 (10) *мм* завш., часточками; прикореневі та середні стеблові листки з довгими, 6—12 (20) *см* завд., черешками; верхівкові листки — сидячі. Квітконоси 5,5—7,5 (12) *см* завд., зонтики (2) 5—10-квіткові. Квітконіжки 10—12 *мм* завд., залозисто-пухнаті, при плодах відігнуті. Чашолистки яйцевидні, загострені, 6—7 *мм*, при плодах 10—12 *мм* завд., 3,5—4 *мм* завш., залозисті, блідозелені, з 5 темнозеленими поздовжніми жилками на спинці й довгим, 2—3 *мм* завд., остюком на верхівці. Пелюстки мілковиїмчасті, 7—8 *мм* завд., майже дорівнюють чашечці, рожеві. Тичинкові нитки при основі розширені і війчасті. Частки плода довго-біловолохаті, з товстим, до 2,5 *мм* в діам., та довгим, 4,5—7 (10) *см* завд., придатком. ☉. Цв. V—VI.

Ait., Hort. Kew., ed. I, 2 (1789) 415. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 198. Воронов в Мат. фл. Кавк., III, 7, 111. Knuth in Pflanzenr., IV, 129, Heft. 53 (1912) 260. Введенский в Фл. СССР, XIV, 71. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 235.

— *Geranium ciconium* L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 952. — *Erodium ciconium* var. *erectum* DC., Prodr. I (1824) 646 n. 20.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv, V, tab. 184, fig. 4866.

Видані зразки: Litwinow, Pl. Turcom., № 1131 та 1145.

По засмічених і піскуватих місцях. — Лише на крайньому півдні Степу.

П.З.С. Окол. Одеси (Ліндем., Шестеріков); Миколаїв (Шестеріков); окол. Херсона (Рябков, Пач.). — **П.С.** Херсонська обл.: п-в Чонгар (Кот.!, Прянішніков!), ст. Сиваш (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (крайній півд.), Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Даг.; Серед. Азія: Сир-Дар., Пам.-Ал., Гірськ. Туркм.

Загальне поширення. Середня Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Європейська частина СРСР (згадані райони), Кавказ; Північна Америка (занесено).

Рід 488. Пеларгонія — Pelargonium L'Herit.

L'Her., Geran. (1787—1788) t. 7.

Квітки неправильні. Чашолистків 5, з'єднаних біля основи з довгою шпоркою. Пелюсток 5 (у культурних форм більше); 2 верхні довші і ширші, ніж внутрішні, й інакше забарвлені. Тичинок 10, з них тільки 2—7 з пиляками (у рясноквітучих садових форм всі тичинки без пиляків). Плід з придатком на верхівці, розкривається 5 щілинами. Багаторічні, рідше однорічні трав'янисті рослини, півкущі або й кущі з б.-м. м'ясистими, часто залозисто-пухнатими стеблами й листками. Листки супротивні або чергові, округлі або яйцевидні, цілісні або 2-пірчасто-роздільні, з прилистками.

До складу цього роду входить близько 250 видів, поширених переважно в Південній Африці, менше в Тропічній Африці, Індії, Австралії і Сірії; 1 вид відомий у флорі Кавказу *(P. Endlicherianum* Fenzl.).

У флорі УРСР *Pelargonium* L'Herit представлений виключно декоративними кімнатними рослинами, що їх іноді на літо висаджують з оранжереї на клумби: *P. zonale* (L.) Aiton — з округло-нирковидними листками і *P. radula* (Cav.) L'Her. — з глибоко надрізними листками.

На Кавказі та в Середній Азії широко культивується *P. roseum* Willd., що дає геранійове масло, яке широко використовується в парфюмерній і миловарній промисловості.

РОДИНА LXVIII. КВАСЕНИЦЕВІ — OXALIDACEAE LINDL[1].

Квітки з подвійною оцвітиною, правильні, двостатеві, в пазушних зонтиках. Чашечка з 5 вільних або при основі зрослих чашолистків, залишається при плодах. Пелюсток 5, в брунькотворенні скручених. Тичинок 10 у двох колах; тичинки зовнішнього кола супротивні чашолисткам і коротші за тичинки внутрішнього кола, які розміщені проти пелюсток; пиляки 2-гнізді. Маточка з 5-гніздою і п'ятикутною зав'яззю, 5 вільними стовпчиками і китицевидними або головчастими приймочками. Плід — 5-гнізда коробочка, яка розкривається 5 поздовжніми щілинами. Насінини дрібні, трохи сплюснуті. — Трав'янисті рослини (в тропіках і південній півкулі півкущі) з черговими, черешковими, простими або складними листками.

Родина складається з 8 родів, які охоплюють близько 900 видів, поширених переважно в субтропічних і тропічних областях (найбільше в Південній Африці та Центральній і Південній Америці).

Переважна більшість видів родини, близько 800, належить до роду *Oxalis* L., 6 видами якого родина представлена у флорі СРСР.

В УРСР зустрічається 3 види цього роду, що мають широкий ареал у помірній та холодній зонах.

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

Рід 489. Квасениця — Oxalis L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 433.

Квітки правильні, поодинокі в пазухах листків або їх на квітконосах по декілька, в зонтиковидних суцвіттях. Чашечка залишається при плодах, складається з 5 вільних або при основі зрослих чашолистків. Пелюсток 5, жовтих, рожевих або білуватих, цілком вільних або при основі трохи зрослих. Тичинок 10, з них 5, протилежних чашолисткам, короткі; всі тичинки з тонкими, при основі зрослими нитками і 2-гніздими пиляками. Маточка з яйцевидною або довгастою 5-гніздою і п'ятикутною зав'яззю, 5 голими або опушеними стовпчиками і головчастими приймочками. Плід — 5-гнізда, яйцевидна або довгасто-яйцевидна коробочка, яка розкривається 5 поздовжніми щілинами. Насінини дрібні, овальні, сочевицевидні або округлі, вздовж або впоперек зморшкуваті, з м'ясистим верхнім покривом, який еластично розкривається і викидає через щілини насіння. — Однорічні або багаторічні трав'янисті рослини, з розвиненими або нерозвиненими стеблами і черговими трійчастими, довгочерешковими листками.

---

1. Рослини без надземних стебел, листки та квіткові стрілки відходять безпосередньо від повзучого кореневища. Квітки поодинокі в пазухах листків. Пелюстки 12—15(17) *мм* завд., білі, з рожевими жилками і жовтою плямою при основі . . **(1). К. звичайна — O. acetosella** L.
— Рослини з надземними улисненими стеблами. Квітки в пазухах листків поодинокі або зібрані по 4(7). Пелюстки 4—8 *мм* завд., жовті 2.
2. Рослина однорічна з вертикальним коренем і лежачими стеблами. Листки з 2 маленькими прилистками, приростими до основи черешка . . . . . **(2). К. рогата — O. corniculata** L.
— Рослина багаторічна, з повзучим кореневищем та прямостоячими стеблами. Листки без прилистків . . . . . **(3). К. прямостояча — O. stricta** L.

Секція **1. Acetosellae** (Reiche) Knuth. Багаторічні рослини з тонким горизонтальним кореневищем, безпосередньо від якого відходять одноквіткові стрілки та листки; надземного стебла немає.

1785 (1). O. acetosella L. — **Квасениця звичайна.** Майже гола або трохи опушена рослина, з тонким повзучим кореневищем, здебільшого вкритим червонуватими, м'ясистими лусковидними листочками. Надземних стебел немає. Листки без прилистків, всі прикореневі, з довгими, (2)6—10 *см* завд., круглястими, тонкими, при основі зчленованими, по всій довжині опушеними черешками. Пластинка листка трійчаста, з оберненосерцевидними листочками, 1,5—2(2,5) *см* завд., (1,5)2—3 *см* завш., розсіяно опушена довгими білими притиснутими волосками. Квітконоси пазушні, одноквіткові, (5)7,5—11(13) *см* завд., довші від листків, після

цвітіння полеглі, при стиглих плодах прямостоячі; трохи вище середини квітконоса містяться 2 супротивні дрібні, 2,5—3 *мм* завш., ланцетні, лусковидні приквітки. Чашечка майже до основи 5-роздільна, з овально-довгастими або ланцетними, тупими, б.м. опушеними, по краю війчастими чашолистками (3)5—6 *мм* завд., (1)1,5—2 *мм* завш. Віночок у 3—4 рази довший за чашечку; пелюстки 12—15(17) *мм* завд., оберненояйцевидні, здебільшого білі з рожевими жилками і з жовтою плямою при основі. Тичинки з голими нитками і довгастими пиляками; зовнішні — короткі, зубчасті; внутрішні — в 2 рази довші від них, без зубців. Маточка з яйцевидною, 5-гніздою зав'яззю, 1,5—2 *мм* завд., 5 голими стовпчиками 5—7 *мм* завд. і головчастими приймочками. Коробочка яйцевидна або довгасто-яйцевидна, близько 1 *см* завд. і 5 *мм* завш., гола, зморшкувата, яснокоричнева. Насінини яйцевидні, близько 2 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш., поздовжньо ребристі, коричневі. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 433. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 200. Горшкова в Фл. СССР, XIV, 79. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 229.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 199. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., IV, 3, tab. 174, fig. 4.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 659 і 1972. Fl. polon. exsicc., № 27 і 352.

По тінистих, вогких, переважно хвойних лісах, між чагарниками. — В лісових районах та західній частині Лісостепу. Нерідко.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П. (півн. ч.), **В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський, Хмельницький (Маковецький). — **П.Л.-С.** Розсіяно в західній частині. Півд.-схід. межа ареалу проходить через Кам'янець-Подільський—Калинівку — окол. Києва — Щорс Чернігівської обл.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ. (крім півн. ч.), Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (півн. ч.), Волз.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Зах. та Схід. Закавк.; Зах. Сибір: у всіх районах на південь від 64° п. ш.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян. на південь від 65° п. ш.; Далек. Схід: Камч., Зеє-Бур., Удськ., Уссур., Сах.; Серед. Азія: гори.

Загальне поширення. Європа, Балканський п-в, Мала Азія, Індія, Гімалаї, Монголія, Японія, Китай, Північна Америка та перелічені райони СРСР.

Господарське значення. Тоненькі, приємно кислі листки містять у собі від 93 до 144 *мг*% вітаміну С, а також щавлеву кислоту, завдяки чому їх вживають у їжу як щавель в салатах і супах (Фл. СССР, XIV, 81). Раніше з листків квасениці звичайної здобували щавлеву кислоту і на технічні потреби.

Примітка. Влітку у *O. acetosella* L. розвиваються на вкорочених гонах клейстогамні квіти.

Секція 2. **Corniculatae** (Reihe) Kunth. Однорічні або багаторічні рослини з розвиненими прямостоячими або лежачими надземними стеблами. Квітки жовті, квіткові стрілки 2- або багатоквіткові.

1786 (2). **O. corniculata** L. — **Квасениця рогата.** Розсіяноволосиста рослина з тонким вертикальним коренем. Стебло полегле, 10—30 *см* завд., тонке, круглясте, як і листки, розсіяно вкрите притиснутими білуватими волосками, часом червонясте, від основи розгалужене, з багатьма сланкими гілками, які нерідко біля основи вкорінюються. Листки чергові, з видовженими біля основи зчленованими, трохи опушеними черешками (1,7) 3—12 *см* завд. і трійчастою пластинкою, з оберненосерцевидними, глибоковиїмчастими, трохи неоднаковими, майже сидячими листочками 8—11 *мм* завд., (7)10—16 *мм* завш. Листочки по краю війчасті, зісподу притиснутоволосисті; при основі черешка містяться два приросліе до нього дрібні, довгасті прилистки, близько 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш. Квітконоси пазушні, прямі, 2,5—8,5 *см* завд., 2—3-, рідше 5-квіткові; при основі зонтика є 2—3 ланцетні або шиловидно-ланцетні, волосисті приквітки, близько 3,5 *мм* завд. і 2—3 *мм* завш. Квітконіжки 1,2—2 *см* завд., при плодах відігнуті. Чашолистки ланцетні, б.-м. загострені, (3) 4—4,2 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш. Віночок майже дзвоникуватий, в 1,5—2 рази довший за чашечку; пелюстки жовті, оберненояйцевидні, виїмчасті, 7,5—8 *мм* завд., близько 2 *мм* завш., з прямим нігтиком і трохи відігнутою назовні пластинкою. Тичинкові нитки біля основи зрослі, без зубців; внутрішні вгорі волосисті, зовнішні голі, на третину коротші від внутрішніх; пиляки жовті, довгасті. Маточка з довгастою, трохи волосистою зав'яззю і 5 опушеними стовпчиками, які дорівнюють внутрішнім тичинкам. Коробочка п'ятигранно-циліндрична, загострена, 15—20 *мм* завд., 20—25 *мм* завш., опушена. Насінини яйцевидні, загострені, приплюснуті, близько 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш., впоперек зморшкуваті, бурі або коричневі. ♃. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 435. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 200. Горшкова в Фл. СССР, XIV, 77. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 228.

— *O. villosa* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 355.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 199, fig. 4896.

Видані зразки: Fl. polon. exsicc., № 354.

По садах, городах і засмічених місцях. — В західній частині УРСР як занесена бур'янова рослина.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Канів, біля могили Шевченка (Кот.!). — Наводиться для **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Дунаєвецький рн, Михайлівка (Маковецький). — **П.З.-Л.С.** Окол. Дніпропетровська (Акінф.). — **П.З.С.** Одеса (Шестериков).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Крим; Кавказ: Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Далек. Схід: Уссур., Сахал.; Серед. Азія: Киз.-Кум., Сир-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Південна та Середня Європа, західне Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Індія, Гімалаї, Японія, Китай; занесена в Австралію, Нову Зеландію, Північну Америку.

Господарське значення. За даними, наведеними у Фл. СРСР (XIV, 78), квасениця рогата є медоносною рослиною. Її листки вживають у їжу замість щавлю. Використовується в народній медицині.

1787 (3). O. stricta L. — **Квасениця прямостояча.** Розсіяноволосиста рослина з тонким повзучим кореневищем і м'ясистими, червонуватими підземними гонами. Стебло прямостояче, 15—40 *см* завв., просте або від середини розгалужене, як і листки, розсіяно вкрите білуватими притиснутими волосками. Листки чергові, з довгими, 3—5,5(8) *см* завд., круглястими, біля основи зчленованими черешками; пластинка листка трійчаста, з оберненосерцевидними голими або трохи волосистими, по краю війчастими листочками 1,5—1,7 *см* завд., 2—2,5 *см* завш.; прилистків немає. Квітконоси пазушні, 3—7,5 *см* завд., опушені, при основі зчленовані, 2—5-квіткові. Квітконіжки 7—10 *мм* завд., при основі з багатьма ланцетними загостреними приквітками 1,5—2 *мм* завд., при плодах спрямовані косо вгору. Чашолистки ланцетні, загострені, 4—4,5 *мм* завд., як і квітконіжки, біловолосисті, по краю війчасті. Віночок вдвоє довший за чашечку, пелюстки жовті, довгасто-оберненояйцевидні, (5,5)7—8 *мм* завд., 1,5—3 *мм* завш., з прямими нігтиками і трохи відхиленими назовні пластинками. Тичинки зовнішнього кола голі, на третину коротші від тичинок внутрішнього кола, у яких нитки вгорі волосисті; пиляки довгасті, жовті. Маточка з довгастою зав'яззю, близько 2 *мм* завд. та 0,5 *мм* завш., і опушеними стовпчиками, що дорівнюють тичинкам внутрішнього кола. Коробочка довгаста, 8—15 *мм* завд., майже гола. Насінини сплюснуті, впоперек зморшкуваті, 1—1,5 *мм* завд., коричневі. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 435. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 200. Горшкова в Фл. СССР, XIV, 78. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 229.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 199, fig. 4895.

Видані зразки: Pl. polon. exsicc., № 353, № 154. Fl. Hung. exsicc., № 231. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-slovenicae, № 1057.

По садах, городах, на берегових пісках як бур'ян. — В лісових районах (за винятком високогір'я Карпат) та в Лісостепу спорадично, але місцями звичайно.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Виноградівський рн, Оник, заплавина р. Боржави та Виноградів, заплавина р. Тиси (Білик!); Ужгород, по р. Ужу (Дженюк!).— **К.Л.** Закарпатська обл.: Перечинський рн, Тур'ї Ремети, знижена поляна по хр. Шинагорія (!!); Великоберезна, біля підніжжя хр. Яворник (!!, Кот.!). — **Пр.-Л.** Дрогобицька обл.: Самбір (Гюкель). — Станіславська обл.: Ланчинський рн, Красна (Кнапп). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. Львова (Завадський); Яворівський рн, Шкло (Новицький), Воля Рожанська (Косець!). — Тернопільська обл.: Бережанський рн (!); Кременець (Монтр.!). — **З.П.** Волинська обл.: Теремневський рн, Звірево-Котовське л-во (Барбарич!). — Хмельницька обл.: Славутський рн, окол. Славути (!), Голики (Барбарич!). — Житомирська обл.: Житомирський рн, окол. Житомира (Монтр.!, Копачевська!), по р. Тетереву (Зеров!, Оксіюк!), Буки (!); Новоград-Волинський рн, Владин (Євтухович.!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Кот. і Теличко!), Овруцький рн, Ігнатпіль (Барбарич!); Чоповицький рн, Шершні (!); Коростень (Воробйов!). — Окол. Києва (Семенкевич!, Лоначевський!, Кот.!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Чернігівський рн, Мохнатки (Ширяєв!); Новгород-Сіверський (Марусяк!). — **В.Л.-С., З.Л.-С.** (крім півд. ч.) і **П.Л.-С.** (зах. ч.). Часто. — **П.Л.-С.** (схід. ч.). Зрідка. — Київська обл.: Ставищанський рн, Сиіжки (!); Миронівський рн, Маслівка (Щибря!); Біла Церква (Гродзинський!, Оксіюк!).— Черкаська обл.: Сміла (Борисевич!, Тржебинський!, Кашпуровський!); Умань (Кушакевич!);Черкаси (Кожевніков!); Звенигородський рн, Козацьке (Підошлічка). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Полтавський рн, берег р. Свинківки (Іллічевський!); Лубни, дослідне поле лікарських рослин (Кот., Карнаух і Кузнецова!); Глобинський рн, Устимівка (Кот.!). — Київська обл.: Згурівський рн, Урсалівка (Порецький!). — Харківська обл.: окол. Харкова, Сокольники (Ширяєв!), міське кладовище (Кот.!). — Чернігівська обл.: Прилуцький рн, Дідівці (Дубовик!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Причорн. (півн.-зах. ч.), Крим; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (біля Кустаная); Дал. Схід: Уссур. (занесено в окол. Владивостока).

Загальне поширення. Більша частина Європи, Мала Азія, Китай, Японія, Північна і Центральна Америка.

РОДИНА **LXIX. КРАСОЛЕВІ — TROPAEOLACEAE** JUSS[1].

Квітки неправильні, двостатеві, з подвійною оцвітиною. Чашечка 5-роздільна, забарвлена, при основі з порожнистою шпоркою. Пелюсток 5, з них 2 верхні більші за 3 передні, що мають довгі нігтики. Тичинок 8, вільних. Маточка з 3 плодолистків, 3-гнізда, з верхньою, 3-лопатевою зав'яззю; стовпчик 1, нитковидний, на верхівці 3-роздільний. Плід розпадається на 3 однонасінні плодики. — Трав'янисті рослини з цілісними, довгочерешковими листками.

До родини належить один рід з кількома південноамериканськими видами.

Рід **490. Красоля — Tropaeolum** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 343.

Однорічні трав'янисті рослини з м'ясистим розгалуженим стеблом та черговими щитоподібними, цілісними, здебільшого цілокраїми листками. Квітки пазушні, поодинокі, на довгих ніжках.

1787[1] (1). T. majus L. — **Красоля велика.** Рослина цілком гола, з соковитими, слабкими, простертими або лазячими галузистими стеблами, 10—50 *см* завд. Листки без прилистків, з довгими, 7—25 *см* завд., черешками і щитоподібною, округлою або округло-вугластою пластинкою, близько 3—3,5 *см* завд. і 6,5—8 *см* завш., з 10 жилками. Квітки великі, на довгих, 12—17 *см* завд., ніжках. Пелюстки клиновидні, 2,5—4 *см* завд., оранжові, з кров'яночервоними смужками; передні 3 пелюстки трохи менші, з нігтиками близько 10 *мм* завд., в нижній

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

частині торочкуваті; шпорка до 2,5 *см* завд., трохи зігнута, повільно загострена. Плодики з трохи м'ясистим зморшкуватим оплоднем. ⊙. Цв. VI—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 343. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 199. Палибин в Фл. СССР, XIV, 84. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 235.

Рисунки: Bot. Mag. (1787), tab. 23! Bot. Gard., V (1834—1838), tab. 107.

Розводиться по всій Україні як декоративна рослина. Має багато садових форм.

Батьківщина — Південна Америка. Розводиться в садах усього світу.

Квітки в деяких країнах вживаються в салатах, бутони і зелені плоди маринуються й вживаються замість каперців. Стиглі плоди мають проносні властивості.

РОДИНА **LXX. ЛЬОНОВІ — LINACEAE** DUM[1].

Квітки двостатеві, правильні, здебільшого 5-членні, рідко 4-членні, з подвійною оцвітиною. Чашолистки вільні або лише при основі зрослі, черепичасто розміщені, звичайно неопадні. Пелюсток така ж кількість, як і чашолистків; вони черепичасто розміщені або скручені (в брунькотворенні). Тичинок стільки ж, скільки чашолистків і пелюсток, або їх у 2—4 рази більше, в останньому разі тичинки внутрішнього кола часто неплідні, перетворені на короткі зубцевидні стамінодії; нитки тичинок при основі здебільшого розширені і зрослі в трубочку (кільце), яка несе нектарники; пиляки рухливі, розкриваються боковою щілиною. Зав'язь верхня, сидяча, здебільшого 5-гнізда, рідко 4-гнізда, з 1—2 насінними зачатками в кожному гнізді; гнізда зав'язі часто поділені неповними (несправжніми) перегородками на однонасінні відділи; насінні зачатки анатропні. Стовпчиків однакова кількість з плодолистками (у наших видів їх 5, рідко 4); вони вільні або при основі зрослі в колонку. Плід — коробочка (у всіх наших видів), однонасінний горіх або костянка (у екзотичних представників родини). Насінина з малорозвиненим ендоспермом і прямим зародком. — Трав'янисті рослини, півкущі або кущі з черговими, рідко супротивними листками і малопомітними прилистками.

Родина складається з 13 родів, до яких належить понад 150 видів, поширених у помірній, субтропічній і тропічній зонах земної кулі. Її поділяють на 2 триби (коліна): 1. *Eulineae* Planch. і *Hugonieae* Planch. В СРСР зустрічається тільки перша триба з 2 родами, які представлені також і в українській флорі.

---

1. Квіткові кола 4-членні; чашолистки на верхівці з 2—5 зубцями. Дрібненькі, дуже розгалужені, однорічні рослини, 2—5, рідко до

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаева.

8 *см* завв. . . . . **491. Радіола — Radiola** Roth.

Квіткові кола 5-членні; чашолистки цілокраї. Рослини більші, здебільшого багаторічні, рідше однорічні . . . **492. Льон — Linum** L.

Рід **491. Радіола — Radiola** Roth.

Roth, Tent. Fl. Germ. (1788) 71.

Квітки дрібні, розміщені поодинці в кутах вилчастих (дихазіальних) розгалужень стебла і скупчені несправжніми зонтиками на кінцях гілочок. Чашечка глибоко- 4-роздільна, її частки на верхівці з 2—3 зубцями. Пелюсток 4, дрібних, вузеньких, тупих. Тичинок 8, з них 4 недорозвинені. Стовпчиків, відповідно до числа плодолистків, 4; приймочки головчасті. Зав'язь 4-гнізда, кожне гніздо розділене ще неповною перегородкою на 2 однонасінні камери; коробочки кулясті. Насінини дрібні, оберненояйцевидні, сплюснуті. — Дрібні трав'янисті рослини з супротивними сидячими листками, без прилистків. Монотипний рід.

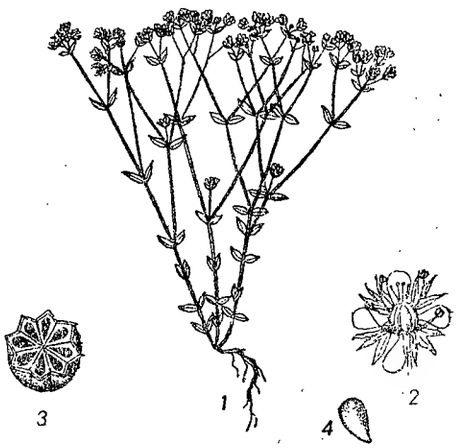

Рис. 6. Радіола льоновидна — *Radiola linoides* Roth.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — коробочка у поперечному розрізі; *4* — насінина.

1788 (1). R. linoides Roth. — **Радіола льоновидна.** Дрібна, цілком гола рослинка. Стебла поодинокі, тонкі, від основи вилчасто розгалужені, 2—7(10) *см* завв. Листки супротивні, сидячі, яйцевидні або овальні, 1,5—2 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., загострені, цілокраї, з однією поздовжньою жилкою. Квітки дрібні, численні, сидять поодинці в кутах розгалужень стебла, а також зібрані правильними, улисненими дихазіями на кінцях гілок. Квітконіжки 2—7 *мм* завд. Чашолистки трикутно-оберненояйцевидні, 1—1,5 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., при основі зрослі, на верхівці 2—3-зубчасті або 2—3-лопатеві. Пелюстки довгасто-лопатковидні, 1—1,5 *мм* завд., тупі, звужені до основи, білі. Тичинки дорівнюють пелюсткам, лише при основі б.-м. зрослі. Коробочка приплюснутокуляста. Насінини приплюснутояйцевидні, ледве досягають 0,3 *мм* завд., голі, блискучі, яснокоричневі. ⊙. Цв. V—VIII.

Roth, Tent. Fl. Germ. (1788) 71. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 181. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 85. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 225.

Linum Radiola L., Sp. pl., ed. I (1753) 287. — *L. multiflorum* Lam., Fl. Fr., III (1778) 70. — *Radiola multiflora* Aschers, Fl. Prov. Brandenb., II (1864) 28.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI (1844), tab. 325.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 57! Fl. polon. exsicc., № 714! Fl. exsicc. austro-hung., № 2837! Fl. Hung., № 200!

На вогких піскуватих місцях, в борах. — На Поліссі, рідше в Лісостепу, по долинах річок заходить в Степ, далеко на південь.

Пр. Л. Дрогобицька обл.: Меденица (Гюкель). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Івано-Франківський рн, Мелехівка (Бесс.); Пустомитівський рн, Вовків (Кнапп); Львів (Томашек). — **З.П.** Ровенська обл.: Висоцьк (Монтр.).— Волинська обл.: Заболоттівський рн, Ладна (Грегорек); Рожище (Пач.!); Володимир-Волинський (Пач.); Овднівський рн, Верба (Пач.!). — Житомирська обл.: Житомир (Тишецький); Овруч (Рогов.). — **П.П.** Нерідко. — **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Старосільське л-во (Шалиті), Сваром'я (Чорноголовко!), Новосілки (!), Броварський рн, Рибне Озеро (Зеров та Оксіюк!), окол. Броварів (Монтр.!), окол. Києва (Шмальг.!). — Чернігівська обл.: Ріпкинський рн, Кам'янка (Пач.), окол. Чернігова (Ширяєв!, Левандовський!); Городнянський рн, Городня (Монтр.!, Пач.!, Липа!), Хотівля (Левіна!); Комарівський рн, Сидорівка (Лукашов!). — **В.Л-С.** Львівська обл.: Сокольський рн, Борки (Бесс.). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Умань (Пач.), нерідко по р. Тясмину, в окол. Чигирина (Зеров!, Постригань!). — Одеська обл.: Саврань (Пач.). — **Л.Л.-С.** Зрідка по р. Дніпру. — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (Кот.!); Полтавська обл.: Кременчуцький рн, в окол. Кременчука і Келеберди (Кот.!); окол. Полтави, по р. Ворсклі (Іллічевський!). — Київська обл.: окол. Переяслава-Хмельницького (Пач.!). — Харківська обл.: по р. Уди в окол. Харкова (Кот.!, Ширяєв!, Лавр.!); по Півн. Дінцю — в р-ні Зміева (герб. Черн.! Лавр.!); в рні Чугуева (!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловград (Постригань!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: по р. Осколу, в рні Куп'янська (Кот.!, Клок.!). — Сталінська обл.: в окол. ст. Красний Лиман (Лавр.!); наводиться також для берегів річок Дніпра та Орелі. — **Л.З.С.** У пониззі Дніпра: Херсонська обл.: Голопристанський рн, Буркути (Гринь!), Нова Збур'ївка (Куксін!), Кардашинка, Прогної, Гола Пристань (Пач.!); Цюрупинський рн, Козачі Лагері (Прянішніков!, Лавр.!, Косець!); Нова Маячка (Прянішніков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм. (півд. ч.), Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (переважно в схід. ч.), Волз.-Дон., Ниж.-Дон. (півн. ч.), Причорн. (схід. ч.).

Загальне поширення. Скандінавія (півд. ч.), Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія (рідко), Північна і Тропічна Африка, помірна частина Азії.

Рід 492. Льон — Linum L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 277

Квітки 5-членні, здебільшого досить великі, в дихазіях, несправжніх зонтиках, рідше в колосовидних або китицевидних завійках, що складаються в щитковидне або волотисте суцвіття. Чашолистки вільні, цілокраї, часто по краю залозисто-війчасті або перетинчасті, 2 зовнішніх часто відрізняються розміром та формою від решти. Пелюстки сині, рожеві, жовті або білуваті, при основі нерідко з'єднані між собою, на верхівці округлі, до основи звужені в нігтики, швидко опадають. Тичинок 5, донизу розширених, при основі зрослих в трубку; у виїмках трубки розміщено 5 зубцевидних стамінодіїв (недорозвинених тичинок); при основі тичинок, із зовнішнього боку, є 5 (часом менше) маленьких медоносних ямочок — нектарників. Маточка з 5-гніздою зав'яззю, 5

вільними або до середини зрослими стовпчиками і довгастими або головчастими приймочками; у кожному гнізді є по 2 насінних зачатки, відокремлених неповною перегородкою. Коробочка 10-гнізда, з 5 повними і 5 неповними перегородками, округла або яйцевидна. Насінини сплюснуті, гладенькі, з слизькою поверхнею. — Багаторічні або однорічні трав'янисті рослини, часом півкущі. Стебла здебільшого тонкі, прямостоячі або лише трохи підведені, рідко висхідні, густо вкриті сидячими, цілокраїми, черговими, рідко супротивними листками. Прилистки відсутні, замість них при основі листків іноді є по 2 стипулярні залозки.

Рід охоплює понад 100 видів, що ростуть в помірній і субтропічній зонах (найбільша кількість їх поширена в Середземномор'ї).

Для території СРСР наводиться 45 видів, з них в УРСР росте 15 видів.

---

1. Листки супротивні (лише верхні часом чергові). Пелюстки білі, лише при основі жовті. Однорічна або дворічна рослина . . . . . **(9). Л. проносний — L. catharticum** L.
— Всі листки чергові; пелюстки іншого кольору. Здебільшого багаторічники . . . . . 2.
2. Пелюстки жовті; при основі листків з кожного боку є більш або менш розвинена стипулярна залозка . . . . . 3.
— Пелюстки інакше забарвлені, залозок при основі листків немає 8.
3. Однорічні голі рослини з дуже тонким стеблом і лінійно-ланцетними листками, 1—1,5 *см* завд., 1—2 *мм* завш. Квітки дрібні. Чашолистки 2—3 *мм* завд., в 1,5—2 рази довші за плодики. Пелюстки 5—6 *мм* завд. . . . . **(10). Л. французький — L. gallicum** L.
— Багаторічні рослини з міцнішим стеблом і значно більшими квітками . . . . . 4.
4. Рослини вищі за 30 *см*; стеблові листки з 3—5 жилками, лише верхні часом з 1 жилкою. Чашолистки довші за плодики . . . . . 5.
— Рослини 10—30 *см* завв.; всі або принаймні середні й верхні листки з 1 жилкою. Чашолистки коротші за плодики, рідше їм дорівнюють . . . . . 7.
5 (4). Нижні стеблові листки довгасто-еліптичні, до основи поступово звужені в короткий черешок, з 5 жилками; верхні — ланцетні, коротко загострені, з 3 жилками . . . . . **(12). Л. бессарабський — L. basarabicum** (Savul. et Rayss) Klok.
Всі листки сидячі, нижні — лопатковидні або довгасто-оберненояйцевидні, з 3 (5) жилками; верхні — ланцетні або лінійні, з (1) 3 жилками . . . . . 6.
6. Листки тонкі, трав'янисті; нижні — лопатковидні, тупі, середні й верхні — довгасто-ланцетні, загострені, по краю трохи шорсткі. Суцвіття до верхівки вилчасто розгалужене, щитковидне, б.-м. стисле . . . . . **(11). Л. жовтий — L. flavum** L.
— Листки товстуваті, шкірясті; нижні — довгасто-оберненояйцевидні;

середні й верхні — лінійні, загострені, по краю гладенькі. Суцвіття розлоге, останні його гілки колосовидні . . . . . **(13). Л. лінійнолистий — L. linearifolium** (Lindem.) Javorka.

7 (4). Рослина цілком гола. Суцвіття вилчасто розгалужене до самої верхівки. Чашолистки ланцетні, загострені, але не шиловидні . . . . . **(14). Л. український — L. ucranicum** Czern.

— Рослина густо короткопухната. Останні гілки суцвіття колосовидні. Чашолистки з шиловидним закінченням . . . . . **(15). Л. Черняєва — L. Czernjajevii** Klok.

8 (2). Чашолистки з залозисто-війчастим краєм . . . . . 9.

— Чашолистки без залозистих війок по краю . . . . . 11.

9. Листки лінійно-шиловидні, з 1 жилкою, по краю гостро-шорсткі. Чашолистки з 1(3) жилками, лише трохи довші за коробочку. Пелюстки червонуватофіолетові . . . . . **(8). Л. тонколистий — L. tenuifolium** L.

— Листки ширші, від довгасто-оберненояйцевидних до лінійно-ланцетних, з 3—7 жилками. Чашолистки з 3—5 жилками, майже вдвоє довші від коробочки. Пелюстки голубі або блідофіолетові (лілові) . . . . . 10.

10. Вся рослина, рідше тільки верхня частина стебла разом з чашечками, коротко повстисто-волохата. Нижні стеблові листки лопатковидні; верхні — довгасто-ланцетні, тупуваті або коротко загострені; пелюстки блідофіолетові, при основі білуваті . . . . . **(16). Л. волосистий — L. hirsutum** L.

— Вся рослина гола або іноді лише стебло при основі і нижні стеблові листки трохи опушені. Середні й верхні листки ланцетні. Пелюстки голубі . . . **(1). Л. жилкуватий — L. nervosum** Waldst. et Kit.

11 (8). Однорічні культурні рослини. Чашолистки яйцевидні, загострені, з 1—3 жилками, по краю коротко незалозисто-війчасті . . . 12.

— Багаторічні, дикі рослини. Чашолистки при основі з 3—5 жилками, по краю без будь-яких війочок . . . . . 14.

12. Коробочки при достиганні розтріскуються і широко розкриваються, насіння легко висипається . **(2). Л. стрибунець — L. crepitans** Dum.

— Коробочки при достиганні не розтріскуються і не розкриваються 13.

13. Стебла високі, 60—120 (150) *см* завв., негусто улиснені. Коробочки нечисленні, їх перегородки звичайно голі. Розводиться для одержання волокна . . . . . **(3). Л. звичайний,** довгунець **— L. usitatissimum** L.

— Стебла нижчі, 30—50 (70) *см* завв., густо улиснені; коробочки численні, їх перегородки по краю здебільшого війчасті. Розводиться для одержання олії . . . . . **(4). Л. низький,** кудряш **— L. humile** Mill.

14 (11). Квітконіжки при плодах відігнуті в один бік, пониклі. Чашолистки при основі з 5 жилками, при плодах довші за половину довжини коробочки . . . . . **(5). Л. австрійський — L. austriacum** L.

— Квітконіжки при плодах прямостоячі. Чашолистки з 3—5 жилками, вдвоє коротші за коробочку . . . . . 15.

15. Гірські рослини 30—40 *см* завв. Листки ланцетні, часто при основі несиметричні. На час цвітіння рослини і достигання насіння утворюються галузки не в пазухах листків, як звичайно, а поза ними (верхівкові літні галузки). Пелюстки в 2 рази довші за свою ширину, фіолетовоблакитні . . . **(6). Л. гірський — L. extraaxillare** Kit.

— Рослина плакорних місць, 30—100 *см* завв. Листки ланцетно-лінійні. Непазушних галузок немає. Пелюстки лише в 1,5 раза довші за свою ширину, блакитні . . . **(7). Л. багаторічний — L. perenne** L.

Секція **1. Protolinum** Planch. Багаторічні, дворічні або однорічні рослини з прутовидними стеблами і черговими листками без стипулярних залозок. Квітки здебільшого великі, на коротких, при плодах трохи видовжених квітконіжках. Чашолистки з країв не залозисті, на верхівці б.-м. загострені. Пелюстки вільні, сині, рожеві або білі. Приймочка булавовидна або лінійна, довжина її перевищує ширину.

Ряд **1. Nervosa** Juz. Листки ланцетні, з 3—5 жилками. Квіти гетеростильні, диморфні. Багаторічні рослини.

1789 (1). L. nervosum Waldst. et Kit. — **Льон жилкуватий.** Ясно-зелена або сизувата рослина з досить довгим, циліндричним, білуватим, здерев'янілим коренем. Стебла поодинокі або їх по декілька, 30—75 *см* завв., прямостоячі або від основи підведені, голі або внизу (часом до самого суцвіття) короткопухнаті, вгорі розгалужені, внизу густо, від середини до верху менш густо улиснені; від шийки часто, поруч із плодючими стеблами, відходять неплідні, густо улиснені гони, які нерідко досягають висоти плодючих стебел. Листки з 3—5 (7) випнутими жилками, тверді, сидячі, біля основи майже округлі, довгасті або ланцетні, голі або нижні б.-м. опушені, цілокраї або з країв шорсткі, нижні дрібніші, 7—13 *мм* завд., 1,5—3 *мм* завш., густо вкривають стебло, середні 2—4,5 *см* завд., 5—10 *мм* завш., довго загострені і закінчуються ламким вістрям. Квітки в небагатоквіткових гронах, зібраних у спільне щитковидне суцвіття. Квітконіжки 8—12 (15) *мм* завд., дорівнюють чашечці або трохи коротші від неї (інколи трохи довші); приквіткові листки вузьколанцетні, 8—13 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., шиловидно загострені. Чашолистки ланцетні, також шиловидно загострені, 8—10 (12) *мм* завд., з 3—5 жилками та залозисто-війчастим краєм, при плодах вдвоє довші від коробочки. Пелюстки заокруглено-оберненояйцевидні, 18—20 *мм* завд., блакитні, з блідим або жовтуватим нігтиком. Тичинки короткостовпчикової форми 8—10 *мм* завд., при цьому стовпчик 5—6 *мм* завд.; тичинки довгостовпчикової форми 5—6 *мм* завд., при цьому стовпчик 8—10 *мм* завд.; пиляки яйцевидні, 5—7 *мм* завд.; приймочки лінійні. Коробочки 5—6 *мм* завд., звичайно вдвоє коротші від чашолистків. Насінини вузькояйцевидні, до 3 *мм* завд., із зігнутим носиком, бурі. ♃. Цв. V—VIII.

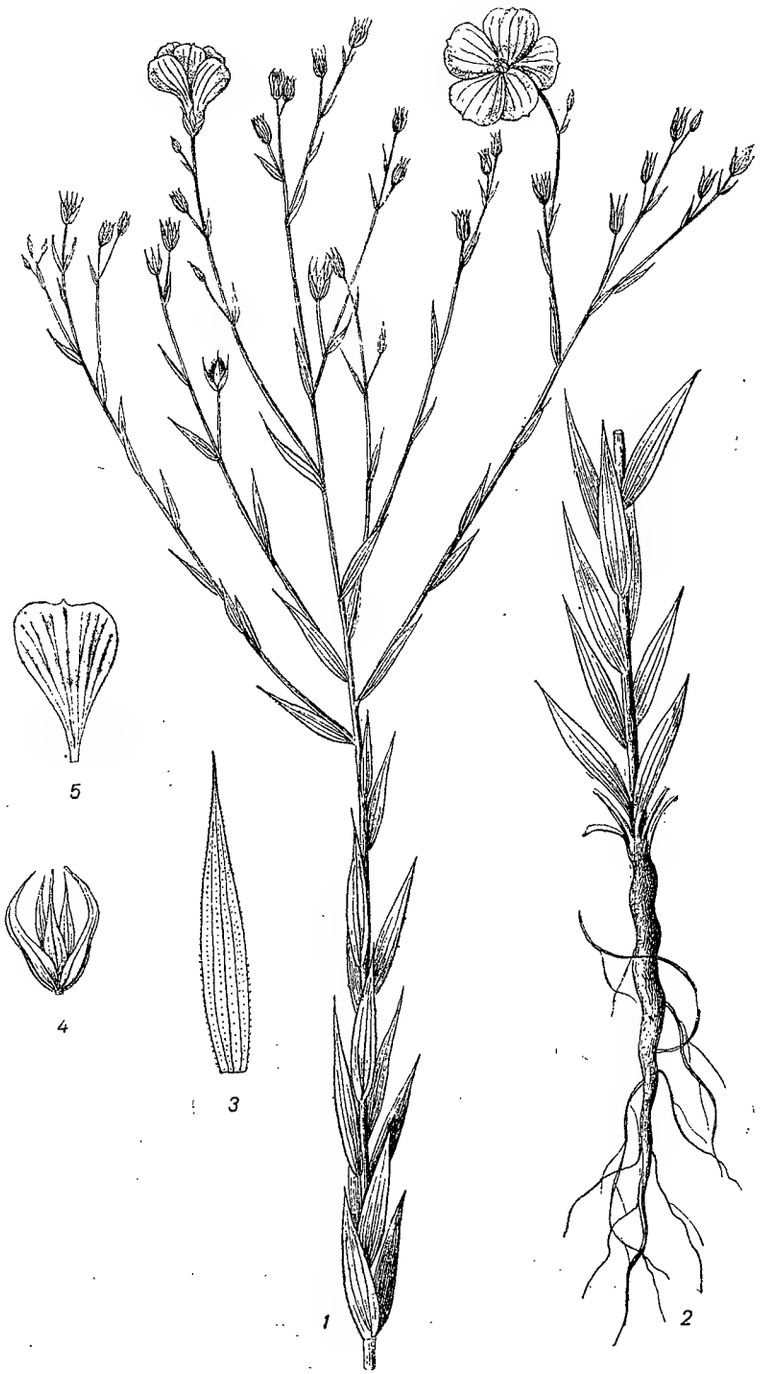

Рис. 7. Льон жилкуватий — *Linum nervosum* Waldst. et Kit.

1 — верхівка квітучого стебла; *2* — нижня частина стебла; *3* — листок; *4* — чашечка; *5* — пелюстка.

Waldst. et Kit., Pl. rar. Hung., II (1805) 109. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 183. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 92. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 227.

Рисунки: Waldst. et Kit., l. c., tab. 105! Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI (1844), tab. 332, fig. 5163!

Видані зразки: Fl. Romaniae exsicc., № 430! Fl. austro-hung. exsicc., № 24621 Dörfler, Herb. normale, № 4852!

По степах, трав'янистих схилах, узліссях, між чагарниками, на відслоненнях, переважно крейдяних. — Степові та лісостепові райони; звичайно на Лівобережжі, рідше на Правобережжі.

З.Л.-С. Одеська обл.: Великомихайлівський рн, Велико-Комарівка (Білик!); Котовський рн, Нестоїша (Шмальг.!); Березівський рн, Березівське л-во (Гринь!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Валківський рн, Миколаївка (Таліев); Нововодолазький рн, окол. ст. Бірки (Кот.!); Харківський рн, Рогань (!). — Полтавська обл.: Хорольський рн, Бригадирівка (Рогов.); Полтава (Рогов., Іллічевський!). — **Д.Л.-С.** та **Л.З.-Л.С.** Часто. — **П.З.С.** Одеська обл.: Бородінський рн, Лісне (Кот. і Кузнецова!). — Херсон (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (схід. ч.), Волз.-Дон., Причорн., (зах. ч. — зрідка, схід. ч. — звичайно), Бессараб., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа (Угорщина), південь Європейської частини СРСР, Балканський п-в, Мала Азія, Кавказ.

Ряд **2. Angustifolia** Juz. Однорічні та багаторічні рослини. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, з 1—3 жилками. Квітки гомостильні (гомоморфні).

До цього ряду, крім культурних видів, належить ще дикорослий *L. angustifolium* Huds. (зустрічається в Криму й на Кавказі).

1789[1] (2). L. crepitans Dum. — **Льон стрибунець.** Схожий на *L. usitatissimum* L. Стебла прямостоячі, 20—60 *см* завв., поодинокі, густо улистені, вгорі розгалужені, разом з листками густо вкриті восковою повлокою, перед достиганням при основі забарвлені антоціаном. Квітки дрібні, 10—18 *мм* у діам., гомостильні. Чашолистки широкі, тупуваті. Віночок яснофіолетовий. Коробочки б.-м. видовжені, конусовидні, 7—7,7 *мм* завд., 6,3—7 *мм* завш., тверді, грубі, перед достиганням забарвлені антоціаном, після достигання глибоко розтріскуються 10 стулками, широко розкриваються, висипають насіння і легко відпадають; їх перегородки по краю голі, без війочок. Насінини 4—5 *мм* завд., 2—2,7 *мм* завш., з малорозвиненим носиком, більш сплюснуті, ніж у *L. usitatissimum* L., бурі, нерідко на поверхні з помітним реберцем. ☉. Цв. VI—VIII.

Dum., Fl. Belg. (1827) 111. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 96.

— *L. usitatissimum* β *crepitans* Boenn. Prodr. fl. monast. Westph. (1824) 94. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 184. — *L. dehiscens* subsp. *crepitans* Vav. et Ell. в Культ. Фл. СССР, V, 1 (1940) 113. — *L. humile* Planch. in Lon. Journ. of Bot., VII (1847) 165, p. p. *vix autem* Mill.

Рисунки: Культ. фл. СССР, V (1940) 116, рис. 46 і 50.

Розводиться у вигляді чистої культури або в суміші з льоном звичайним (довгунцем) в лісових та лісостепових районах.

П.П. Житомирська обл.: Коростенський рн (Елладі). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Щорський рн (Елладі). — **Л.Л.С.** Сумська обл.: Сумський рн (Елладі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр. (півд. ч.), Серед.-Дніпр.; Далек. Схід.

Загальне поширення. Європа, Далекий Схід СРСР.

Господарське значення. За даними Елладі (Культ. фл. СРСР, V, 117), наведеними також у Флорі СРСР, льон пригунець дає добре волокно, але те, що насіння його легко осипається, примушує скорочувати його культуру.

1789[2] (3). L. usitatissimum L. — **Льон звичайний,** довгунець. Гола рослина з коротким білуватим стрижневим головним коренем і численними тоненькими бічними корінцями. Стебла прямостоячі, 30—100 (150) *см* завв., циліндричні, прості або вгорі розгалужені, блідозелені, з незначною восковою поволокою, всередині з дуже розвиненими луб'яними волокнами. Листки спірально розміщені, досить численні, лінійно-ланцетні, 1,5—3 *см* завд., 3—5 *мм* завш., довго загострені, до основи трохи звужені, сидячі, з 3 жилками; середні листки нерідко ланцетні, завжди довші за нижні та верхні. Квітки в китицевидних суцвіттях, зібраних волоттю, з ланцетними приквітками. Квітконіжки довгі, 1,5—3,5 *см* завд., при плодах прямостоячі, довші за чашечку, вгорі потовщені, а нижче потовщення — зчленовані. Чашолистки яйцевидні, 5—6(9) *мм* завд., близько 4 *мм* завш., з 3 виразними жилками та з коротковійчастим краєм без залозок; на верхівці загострені, з вістрям до 1 *мм* завд.; при основі з країв плівчасті. Пелюстки оберненояйцевидно-клиновидні, цілокраї або трохи зарубчасті, 12—17 *мм* завд., блакитні, з темнішими жилками і жовтуватою або білуватою плямою при основі, рано опадають. Тичинки з лінійними білими, вгорі темносиніми нитками та довгастими, здебільшого синіми, рідше жовтуватими або оранжовими пиляками. Тичинкова трубка коротка, кільцевидна. Стамінодії трикутної форми, часом ледве помітні. Маточка з яйцевидною зеленою зав'яззю, темносиніми (до фіолетових) стовпчиками та клиновидно-лінійними приймочками. Коробочки 6—8 *мм* завд., 5,7—6,8 *мм* у діам., сплюснуто кулясто-яйцевидні, на верхівці відтягнуті в коротеньке вістря, при основі з чашечкою, що залишається при плодах, жовтуваті, зрідка перед достиганням трохи забарвлені антоціаном, не розтріскуються, їх несправжні перегородки голі або розсіяновійчасті. Насінин у коробочці звичайно 10, але іноді розвивається лише 1; вони яйцевидні або довгасто-еліптичні, трохи нерівнобокі, дуже сплюснуті, 3,5—5 *мм* завв., 2—2,5 *мм* завш., біля основи округлі, на верхівці гострувати, яснокоричневі до темнобурих, гладенькі, блискучі. ⊙ . Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 227, s. str. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 183, р. р. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 100. Вісюліна у Визн. росл. УРСР (1950) 228, р. р.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI (1844), tab. 329, fig. 5155.

Культивується в усіх районах УРСР, важлива волокниста й олійна рослина (ярова культура).

Нерідко дичавіє і засмічує різні посіви, зустрічається по краях полів, шляхів, на засмічених місцях, поблизу жител тощо.

Поширення по СРСР (в культурі). Європ. ч.: всі райони, особливо багато в Прибалт., Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Волз.-Дон., Волз.-Кам.; Зах. Сибір: Обськ., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа, Скандінавія, Балканський п-в. В інших країнах Старого світу культивують переважно інші близькі географічні раси.

Господарське значення. Здавна відома культурна текстильна й олійна рослина, яка вирощується головним чином заради волокна, а нерідко й олії. Волокно, що одержується з льону звичайного (довгунця), високої якості (міцне, тонке й еластичне), завдяки чому льон належить до найкращих текстильних рослин.

1789[3] (4). L. humile Mill. — **Льон низький,** кудряш. Рослина близька до *L. usitatissimum* L., але відрізняється рядом ознак, в першу чергу тим, що має міцнішу кореневу систему, кущиться. Стебел 2 або кілька (дуже рідко в загущених посівах поодинокі); вони 30—50 (70) *см* завв., густо улиснені, вгорі дуже розгалужені, анатомічно характеризуються пригніченим станом луб'яного шару і дуже розвиненою деревиною. Квітки трохи більші, ніж у *L. usitatissimum* L., в середньому 15—24 *мм* у діам., пелюстки їх на верхівці з виїмкою. Коробочки численні, не більші або лише незначно більші, ніж у *L. usitatissimum* L. (s. str.), без антоціанового забарвлення або рідко ледве помітно забарвлені; їх внутрішні перегородки по краю війчасті, рідко голі. Насінини яйцевидні або довгасто-еліптичні, 5—6 *мм* завд., темно- або яснобурі. ⊙. Цв. VI—VII; здебільшого пізньоспілі форми.

Mill., Gard. Dict., ed 8 (1768) 2. Юзепчук в Фл. СССР, XIV (1949) 102.
— *L. usitatissimum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 183, р. р. — *L. usitatissimum β humile* DC., Prodr., I (1824) 426. — *L. Hohenackeri* Boiss., Diagn., Ser. II, 1 (1847) 97.— *L. indehiscens* subsp. *eurasiaticum* proles *brevimulticaulia* Vav. et Ell. ex Elladi в Культ. Фл. СССР, V, 1 (1940) 162.
Рисунки: Культ. Фл. СССР, ц. м., 163—170, рис. 79—87.

Вирощується на полях як чиста ярова культура, часом зустрічається як домішка до інших культур, та по засмічених місцях, краях доріг, коло жител як здичавіла рослина, переважно на чорноземних та каштанових грунтах. Добре витримує жаркий і посушливий клімат.

На Україні розводиться в лісових та лісостепових районах.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Волз.-Кам., Заволз., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Алт.; Серед. Азія: майже всі райони.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа, зрідка на Балканському п-ві і в Малій Азії, Іран, Японія, Китай.

Господарське значення. Вирощується переважно як олійна рослина. За даними, наведеними у флорі СРСР, насіння містить 42—45% олії, яка вживається в їжу, а також широко використовується в технічній промисловості для виготовлення лаків, оліфи, фарб, непромокальних тканин, клейонок тощо. Льонова макуха є добрим кормом для молочної худоби. Льонову полову (роздавлені коробочки) використовують для годівлі свиней.

Олія використовується також в медицині.

Рис. 8. Льон австрійський — *Linum austriacum* L. Верхівка стебла.

Секція **2. Adenolinum** (Reichenb., pro gen.) Planch. Багаторічні рослини з прутовидними стеблами і червоними листками без стипулярних залозок. Квітки досить великі, на видовжених при плодах ніжках. Внутрішні чашолистки тупуваті або частіше тупі. Пелюстки сині, лілуваті або білі. Стовпчики з головчатою приймочкою, довжина якої майже дорівнює ширині.

Ряд **1. Austriaca** Juz. Квітконіжки при плодах дуговидно зігнуті, здебільшого пониклі. Плоди сплюснутокулясті.

1790 (5). L. austriacum L. — **Льон австрійський.** Рослина гола, з міцним, вертикальним або косим, здебільшого дуже розгалуженим, рідко майже простим, здерев'янілим жовтуватим коренем. Квіткових стебел по декілька, вони прямостоячі, 30—70 *см* завв., від основи і вгорі розгалужені, іноді також розвинені вкорочені неплідні, густо улиснені гони, що відходять від кореневища. Листки лінійно-ланцетні, загострені, з 1—3 жилками й загорнутими краями; нижні листки звичайно 1,5—3 *см* завд., 2—2,5 *мм* завш., інколи майже шиловидні, ледве досягають 10 *мм* завд.; верхні — завжди вузькі, 10—25 *мм* завд., до 0,5 *мм* завш. Квітки в китицевидних завійках, зібраних у китицевидні складні суцвіття. Квітконіжки тонкі, 10—15 *мм* завд., при плодах відхилені в один бік, звислі. Чашолистки 3—3,5 *мм* завд., з плівчастою облямівкою по краю, без війок, при основі з 5 жилками; внутрішні на верхівці яйцевидно-заокруглені; зовнішні — з ледве помітним вістрям. Пелюстки лілово-голубі, широко-оберненотрикутні, 10—15 (18) *мм* завд., на верхівці тупуваті, до основи звужені в короткий жовтуватий нігтик. Тичинки довгостовпчикової форми, як і стовпчик короткостовпчикової форми, близько 4 *мм* завд.; тичинки короткостовпчикової форми, як і стовпчик довгостовпчикової форми, близько 7 *мм* завд. Коробочки сплюснутокулясті, 4—5 *мм* завд., трохи довші за чашечку, що при них залишається.

коричнюватожовті. Насіння майже чорні або яснокоричневі, довгасто-яйцевидні, 2,5—3,5 *мм* завд., 1,5—1,8 *мм* завш., трохи блискучі. ♃. Цв. V—VII (VIII).

L., Sp. pl., ed. I (1753) 399. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 116. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 228.

L. perenne β austriacum Schiede in Linnaea, I (1826) 71. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 184 (pro subsp.).

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI (1844), tab. 338, fig. 5156.

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 239!.

По степах, сухих луках, схилах, відслоненнях вапняків і крейди. — Поширена майже по всій рівнинній території УРСР, звичайно в Степу, рідше в Лісостепу та поодиноко в південній частині Полісся і лісах західних областей України.

Пр.Л. Чернівецька обл.: окол. Чернівець, правий берег р. Пруту (Косець!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. смт. Івана Франка (Блоцький!), окол. Львова, «Піскова Гора» (Реман!). — Тернопільська обл.: Кременець (Шафер, Кульчинський, Павловський). — **П.П.** Київ (Рогов.). — **Л.П.** Чернігів (Монтр.!). — **З.Л.-С.** В півд. ч. часто. — **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква (Рогов.). — Черкаська обл.: Умань (Рогов.); Смілянський рн, Велика Яблунівка (!); Канів (Монтр.!). — Житомирська обл.: Янушпільський рн, Райгородок (Шмальг.!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Шмальг.). — Полтавська обл.: Лубни (Рогов.). — **Д. Л.-С.** Ворошиловградська обл.: окол. Ворошиловграда (Лавр.!, Підоплічка!); Успенський рн, Кам'янка (Пач.!). — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** (особливо півд. ч.), **П.З.С., Л.З.С.** та **П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., (півд.-схід. ч.), Верх.-Дніпр. (півд. ч.), Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз. (півд. ч.), Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Даг.

Загальне поширення. Південна частина Середньої та Атлантичної Європи, північна частина Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран.

Ряд **2. Perennia** Juz. Квітконіжки при плодах прямостоячі. Плоди здебільшого яйцевидні.

Підряд **1. Extraaxillaria** Juz. Високогірні (наші види) або субарктичні з б.-м. широкими, здебільшого горизонтально відхиленими, темно-зеленими, досить великими листками, що нерідко мають 3—5 жилок. Чашолистки б.-м. загострені.

1791 (6). L. extraaxillare Kit. — **Льон гірський.** Гірська рослина з міцним тонким блідим коренем. Стебел 2—3 (5), від основи трохи підведених, (16) 30—40 *см* завв., простих або частіше вгорі розгалужених, разом із листками голих, густо улиснених; на час цвітіння і плодоношення на верхівці стебла утворюються нові гілки не в пазухах листків, як звичайно, а поза ними (літні галузки). Листки лінійно-ланцетні, 15—20 *мм* завд., 2—3,5 *мм* завш., загострені, з 3 жилками, майже

горизонтально відхилені від стебла. Квітки в негустих китицевидних улиснених завійках, зібраних волоттю. Квітконіжки міцні, при плодах прямостоячі, (15) 18—25 *мм* завд. Чашолистки яйцевидно-ланцетні, 6—7 *мм* завд., 1,5—3 *мм* завш., загострені, з 3—5 жилками на спинці і вузькою плівчастою облямівкою по краю, без війок. Пелюстки в 3—4 рази довші за чашолистки, голубі, оберненодовгастояйцевидні, 17—24 *мм* завд., 6—7 *мм* завш., на верхівці трохи зарубчасті, до основи клиновидно звужені в жовтуватий нігтик. Тичинки у довгостовпчикової форми коротші від чашолистків; у короткостовпчикової — значно довші за них. Коробочка яйцевидна або яйцевидно-куляста, 7—8 *мм* завд., 4,5—5 *мм* завш., трохи довша за чашечку, солом'яножовта. Насінини яснобурі (достиглі чорнуватосірі), 4—4,5 *мм* завд., 1,8—2 *мм* завш., з однобічною вузькою плівчастою облямівкою. ♃. Цв. VI—VII.

Kit. in Rochel, Plant. Banat. rar. (1828) 26. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 115. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 228.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 25!, № 244! Rosl. polsk., № 670! Fl. austro-hung. exsicc., № 865.

На гірських полонинах і вапнякових скелях. — У високогірних районах Карпат, від пояса криволісся до альпійського пояса.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Близниця (Косець); Чорногора (Кульчинський!, М. Попов!), Свидовець (Федорович!, Вільчинський!); г. Петрос (Харкевич!). — Воловецький рн.: Боржавська полонина, г. Великий Верх (А. та О. Барбарич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (лише Карпати).

Загальне поширення. Середня Європа (півд. ч.).

Підряд **2. Eu-perennia** Juz. Степові рослини з вузькими сизувато-зеленими, б.-м. відхиленими листками, що мають 1—3 жилки. Чашолистки тупі або тупуваті.

1792 (7). L. perenne L. — **Льон багаторічний.** Вся рослина гола. Корінь блідожовтуватий, вертикальний або косий, здерев'янілий, з численними боковими корінцями. Стебел кілька, прямостоячих або від основи підведених, 30—100 *см* завв., простих або вгорі розгалужених, густо улиснених; особливо густо улиснені неплідні гони. Листки лінійно-ланцетні, 2—3 (5) *см* завд., 1,5—2,5 (3) *мм* завш., з 1 або 3 жилками, по краю дрібно-тупозарубчасті й трохи шорсткі; верхівкові листки 5—8 *мм* завд., до 1 *мм* завш., часом з загорнутими краями. Квітки в довгих і густих китицевидних завійках, зібраних волоттю. Квітконіжки 10—20 *мм* завд., при плодах прямостоячі. Чашолистки при основі з 3—5 виразними жилками; 2 чашолистки зовнішнього кола яйцевидно-еліптичні, 3,5—5 *мм* завд., близько 2 *мм* завш., коротко загострені, з вузькою плівчастою облямівкою по краю або без неї; 3 чашолистки внутрішнього кола — широко яйцевидно-округлі, 4—7 *мм* завд., 3,5—4 *мм* завш., з широкою

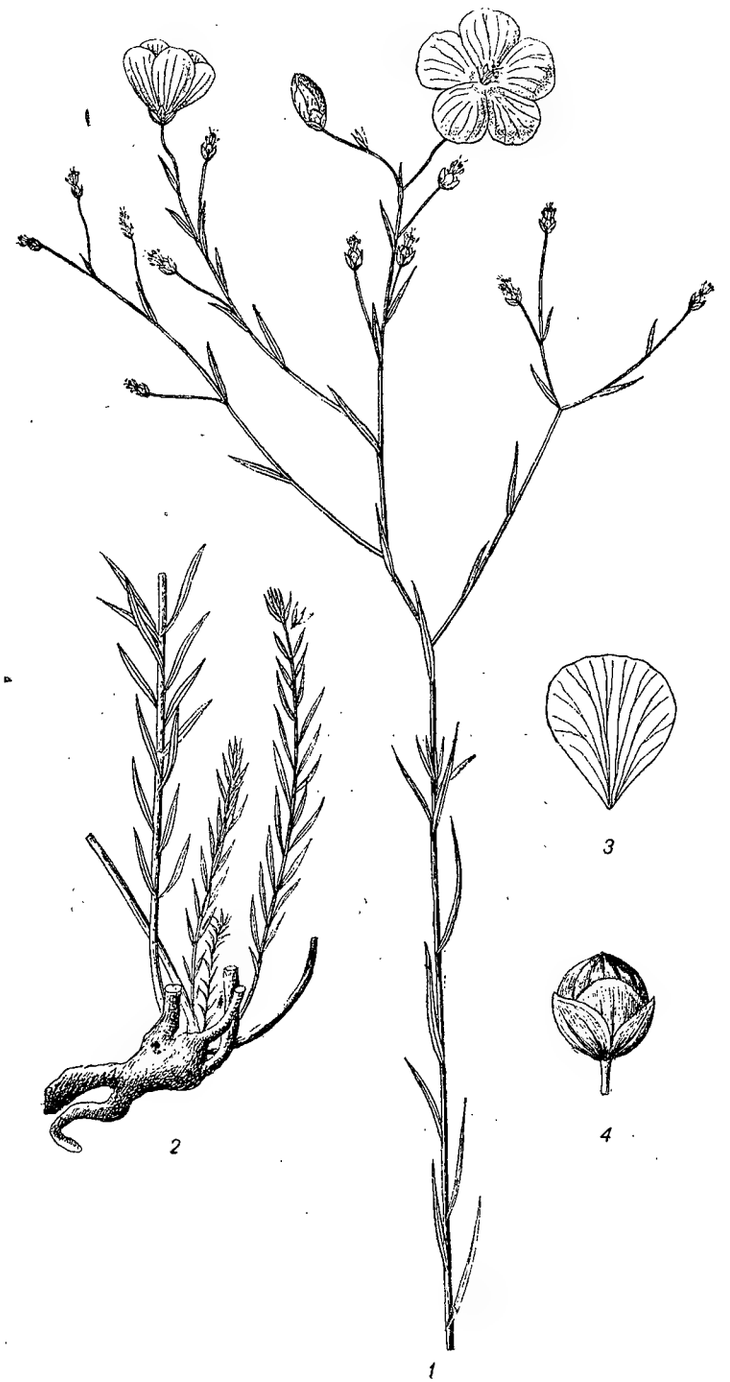

Рис. 9. Льон багаторічний — *Linum perenne* L.

1 — верхівка стебла; *2* — прикоренева частина стебла: *3* — пелюстка; *4* — коробочка.

плівчастою облямівкою, виразно довші і ширші від зовнішніх. Пелюстки майже в 4 рази довші від чашолистків, оберненояйцевидно-клиновидні, тупі, 15—22 *мм* завд., 5—15 *мм* завш. (довжина їх у 1,5 раза більша за ширину), лілово-голубі, з жовтуватими нігтиками. Тичинки у довгостовпчикової форми і стовпчик у короткостовпчикової 4—6 *мм* завд., трохи довші від чашечки; тичинки у короткостовпчикової форми і стовпчик у довгостовпчикової 6,5—9 *мм* завд., помітно довші від чашечки, на верхівці синюваті. Коробочка яйцевидно-куляста, (5) 6—6,5 (7) *мм* завд., 4—6 *мм* завш., вдвоє довша за чашечку, на верхівці з коротким вістрям; її перегородки опушені. Насінини косо довгасто-яйцевидні, 3,5—4 *мм* завд., 2—2,2 *мм* завш., сплюснуті, темнобурі, блискучі. ♃. Цв. V—VII (VIII—X).

L., Sp. pl., ed. I (1753) 397. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 184, р. p. Юзепчук в Фл. СССР, 116. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 228.

L. sibiricum DC., Prodr., I (1824) 427.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI (1844), tab. 336, fig. 5159. Hegi, Ill. fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 1674.

По степах, степових схилах, узліссях, на сухих луках, між чагарниками, часто також на відслоненнях вапняків і крейди, рідше на пісках. — Розсіяно майже по всій рівнинній території УРСР.

Пр. Л. Наводиться для Чернівецької обл.: Вижницький рн, Серет (Гербіх). — **З.П.** Волинска обл.: Овадніський рн, Верба (Пач.!); Ківерцівський рн, Ківердівське л-во, кв. 101 (Барбарич!). — **П.П.** Київська обл.: Фастівський рн, Мотовилівка (Шмальг.!), окол. Києва (Монтр.!Дубовик!), біля Байкового кладовища (Семенкевич!). — **Л.П.** Київська обл.: Броварський рн, між Києвом і Броварами (Шмальг.!), Літківське л-во, Крихаївська дача (Сележинський!); Дарниця (Ракочі!). — Сумська обл.: Глухівський рн, окол. Глухова, ур. Калинів Кущ, схили правого берега р. Есмані (Сакало!), правий берег р. Есмані—притоки Клевані — і окол. Білокопитового (Левіна!).— **З.Л.-С.** Наводиться для Чернівецької обл.: Кіцманський рн, окол. Кіцмані і Кисельова (Гербіх). — Вінницька обл.: Яришівський рн, Грабарівка (Янківський!). — **П.Л.-С.** (за винятком півн. ч. західних районів). Звичайно. — **Л.Л.-С., Д.Л.-С., Л.З.-Л.С.** (півн. і півд. ч.). Розсіяно. **П.З.-Л.С.** Вказівок немає. — **П.З.С. і Л.З.С.** Досить часто в півд. ч.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волз. (півд. ч.), Волз.-Кам., Верх.-Дніпр. (півд. ч.), Верх. Дністр. (півд.-схід. ч.), Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк., Даг.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (зах. ч.), Ірт.; Алт.; Далек. Схід: наводиться для приморських і прирічкових піщано-галечних відкладів всіх районів; Серед. Азія: у всіх районах, за винятком високогірних.

Загальне поширення. Середня Європа (півд. ч.), Балканський п-в, Мала Азія, Іран (півн. ч.), Індія, Гімалаї, Монголія, Тібет (зах. ч.), вказані райони СРСР.

Господарське значення. Проводиться випробування як багаторічної прядивної рослини, що має високі численні стебла і невибаглива до умов культури. Волокно поки що виходить грубе і не дуже

міцне. Насіння містить у собі до 30% олії, придатної для виготовлення фарби. Льон багаторічний іноді розводять як декоративну рослину.

Секція 3. **Dichrolinum** Planch. Півкущі або невеличкі кущі з черговими, лінійно-щетиновидними, густо розміщеними листками, без стипулярних залозок. Квітки на коротких ніжках. Пелюстки вільні, рожевобілі, з темніше забарвленим нігтиком. Чашолистки з країв залозисті. Стовпчики з головчастими приймочками.

1793 (8). L. tenuifolium L. — **Льон тонколистий.** Вся рослина гола. Корінь досить товстий, вертикальний, мало розгалужений, жовтуватий. Стебла б.-м. численні, від здерев'янілої основи висхідні, 20—40 (50) *см* завв., густо улиснені, внизу іноді коротко опушені, вгорі волотево розгалужені. Листки лінійно-шиловидні, з 1 жилкою, з країв гостро-шорсткі; нижні листки 2—3 *см* завд., 1,5—2 *мм* завш., верхні — 8—12 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш. Квітки гомостильні, в китицевидних завійках, зібраних щитком. Квітконіжки 5—20 *мм* завд., дорівнюють чашечці або значно довші від неї, при плодах прямостоячі. Чашолистки від еліптичної основи шиловидно загострені, 5—7 *мм* завд., з 1 дуже виразною жилкою й коротко залозисто-війчастим краєм. Пелюстки оберненояйцевидні, 12—16 *мм* завд., до основи клиновидно звужені в короткий нігтик, фіолетовочервонуваті. Тичинки 6—7 *мм* завд., з вузькими, 1,8 *мм* завд., пиляками і розширеними, при основі трохи зрослими і злегка волосистими нитками. Приймочка головчаста. Коробочка близько 4 *мм* завд., трохи коротша від чашечки, яйцевидна або куляста, з опущеними перегородками. Насінини косоеліптичні, 2—2,2 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., сплюснуті, гладенькі, яснокоричневі, блискучі. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 278. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 183. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 125. Вісюліна у Визи. росл. УРСР, 228.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI (1844), tab. 328, fig. 5165. Hegi, Ill. Fl Mitt.-Eur., VI, fig. 1670.

Видані зразки: Fl. Roman. exsicc., № 431 a et 431 b! Fl. austro-hung. exsicc., № 488! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 338!

На сухих щебенистих і кам'янистих схилах, вапнякових і крейдяних відслоненнях, рідше по степах. — В південній частині Лісостепу і в Степу.

З.Л.-С. (зустрічається лише в півд. ч. району). Одеська обл.: по р. Ягорлику, нерідко (Монтр.!); Чорна (Шмальг.!). — Вінницька обл.: Ямпіль на Дністрі, Ольгопіль (Циигер!). — **П.Л.-С.** Кіровоград (Ліндем.!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Шишаки (Надалка!). — **Д.Л.-С.** Розсіяно. — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Роздільнянський рн, Бецилове (Шестериков). — Миколаївська обл.: Лисогірський рн, Степанівка (Грідін); окол. Первомайська (Шмальг.!). — Дніпропетровська обл.: окол. Кривого Рога (Кот.!); П'ятихатський рн, Саксагань (Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Карлівка (Іллічевський!). — Харківська обл.: Красноград (Іллічевський!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадольське л-во (Висоцький), Ольгинка (Сидоров). — **Л.З.-Л.С.** (півд.-східн. ч.) та **П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** (**півн. ч.**) Запоріжжя (Шмальг.!); Комишеваський рн, Григорівка (Грунер). Для середніх і південних районів **Л.З.С.** і **П.С.** не показано.

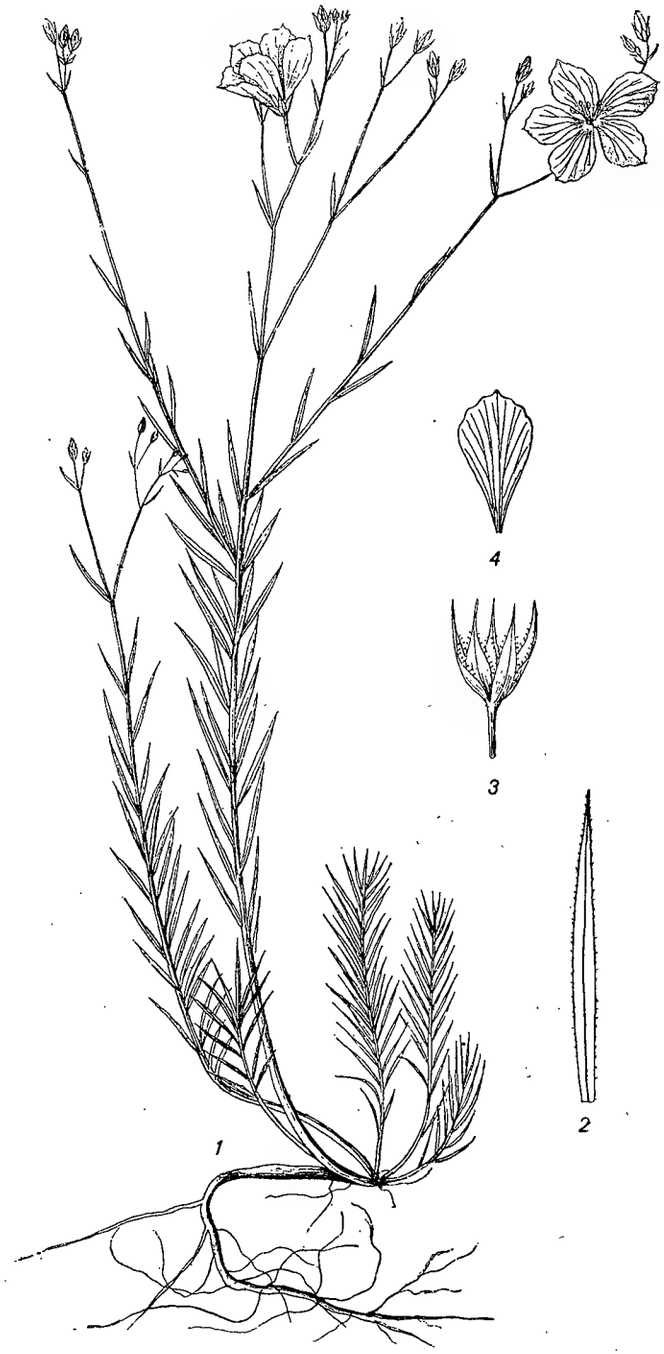

Рис. 10. Льон тонколистий — *Linum tenuifolium* L.

1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — чашечка; *4* — пелюстка.

Північна межа поширення виду проходить по лінії Ямпіль на Дністрі — Ольгопіль — Кіровоград — Шишаки — Карлівка — Лисичанськ.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Серед.-Дніпр. (півд.-зах. ч.), Причорн., Ниж.-Дон. (півд. ч.), Крим; Кавказ: у всіх районах, за винятком Тал.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Північна Африка.

Секція **4. Cathartolinum** (Reichenb., pro gen. ex. p.). Planch. Однорічні або дворічні рослини. Квітки дрібні, на коротких ніжках. Пелюстки вільні, білі; чашолистки з країв залозисті. Приймочки головчасті. Листки супротивні, еліптичні, без стипулярних залозок.

1794 (9). L. catharticum L. — **Льон проносний.** Вся рослина гола. Корінь тонкий, вертикальний, білуватий. Стебла тонкі, прямостоячі або висхідні, 5—30 *см* завв., прості або від основи чи вгорі вилчасто розгалужені, густо улиснені. Листки супротивні (верхні іноді чергові), з країв шорсткі, з однією жилкою; нижні — оберненояйцевидні, 3,5—10 *мм* завд., 2—3,5 *мм* завш.; верхні — довгасто-оберненояйцевидні та довгасто-ланцетні, 3,5—14 *мм* завд., 1—3 *мм* завш. Квітки дрібні, на довгих, 10—20 *мм* завд., тонких, голих ніжках, зібрані дихазієм по 15—60 на стеблині. Чашолистки еліптичні, 1,5—2 (2,5) *мм* завд., 0,8—1 *мм* завш., загострені, з залозисто-війчастим краєм, в 2 рази коротші за віночок. Пелюстки довгасто-оберненояйцевидні, 4—5 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш. Тичинки близько 2 *мм* завд., при основі зрослі, подекуди з зубцевидними придатками між нитками. Стовпчики тонкі, опадні, приймочки головчасті. Коробочка прямостояча, куляста, 2—3 *мм* завд., майже однакової довжини з чашечкою, її стінки всередині довговолосисті. Насінини еліптичні, 1—1,5 *мм* завд., плоскі, гладенькі, яскраво-коричневі. ☉, рідше ☉. Цв. $^2/_2$ V—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 281. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 181. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 127. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 227.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI, tab. 325, fig. 5155! Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 1665, a—b.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2465! Fl. polon. exsicc., № 26!

На вологих луках, пасовищах, у світлих лісах, між чагарниками.— Звичайно у всіх гірських і рівнинних районах західних областей УРСР, на Поліссі і в північній частині Лісостепу, на південь рідшає, в Степу зникає.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С. Звичайно. — **Л.Л.-С.** Черкаська обл.: Гельмязівський рн, болото Суній, коло Гельмязева (Д. Зеров та К. Зеров!), Плекшани (!); Решітки (Чорноголовко!). — Полтавська обл.: окол. Зінькова (!); пойма р. Сули в рні Лубен (Іллічевський!); Пирятинський рн, Яцини (Борацков!); Полтавський рн, Минівка (Іллічевський). — Київська обл.: окол. Переяслав-Хмель-

ницького (Монтр.!, Пач.!). — Чернігівська обл.: окол. Прилук (Порецький!). — Харківська обл.: окол. Зміева (Лавр.!); Харківський рн, Рогань (Кот.!). — **П.З.-Л.С.** окол. Дніпропетровська (Акінф.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, Кучерівка (Кот.!); Зміївський рн, оз. Лиман (Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ. (півд. ч.), Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Карпат., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн. (півн. ч.), Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк., Даг.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (зах. ч.).

Загальне поширення. Більша частина Європи, Мала Азія, Кавказ, Іран (півн. ч.), Північна Африка, Канарські о-ви.

Господарське значення. *L. catharticum* L. — рослина отруйна, має в собі глюкозид лінін. З насіння можна здобувати олію, придатну для технічних потреб. В старовину вживалося в медицині як проносне.

Примітка. С. В. Юзепчук (ц. м.) вважає, що дворічні форми, віднесені тут і в його обробці до *L. catharticum* L., не тотожні з цим видом. Він гадає, що після докладнішого вивчення умов їх зростання та поширення ці форми мають бути виділені в окремий вид під назвою *L. suecicum* Murb. (sec. Hayek in Mag. Bot. Lap., V, a. 1906, 278). С. В. Юзепчук посилається також на статтю Р. Г. Бетнер «Луговые формы льна слабительного — *L. catharticum* L. и их вероятное происхождение», надруковану в журналі «Вестник Русской Флоры» за 1917 рік (т. III, вип. 1, стор. 17—35), де дворічна форма описана під назвою *L. catharticum* f. *bienne* Betn.

Секція **5. Linopsis** Reichenb. Листки чергові, без стипулярних залозок або часто з залозками. Однорічні (у нас) або багаторічні рослини чи півкущі. Квітки невеликі, на коротких ніжках. Пелюстки вільні, жовті. Чашолистки з країв залозисто-волосисті. Приймочки головчасті.

1795 (10). L. gallicum L. — **Льон французький.** Вся рослина гола. Корінь тонкий, вертикальний, блідожовтуватий. Стебла тонкі, прямостоячі або біля основи підведені, 10—40(50) *см* завв., вгорі розлого волотево розгалужені, рідше прості. Листки чергові, сидячі, лінійно-ланцетні, 1—1,5(2,5) *см* завд., 1—2 *мм* завш., гладенькі, голі, лише по краю трохи шорсткі; нижні — тупуваті, на час цвітіння рослини засихають і відпадають; верхні — загострені. Квітки в колосовидних завійках, зібраних у негусте волотеве складне суцвіття. Квітконіжки тонкі, 1,5—2 *мм* завд., майже дорівнюють чашечці або трохи коротші від неї. Чашолистки вузьколанцетні або яйцевидно-ланцетні, до верхівки раптово звужені й загострені, 2—3 *мм* завд., з 3 жилками, по краю дрібно залозисто-війчасті. Пелюстки блідожовті, на кінець цвітіння білуваті, широко-оберненояйцевидні, 5—6 *мм* завд., вдвоє довші за чашечку, до основи звужені в короткий нігтик. Приймочки головчасті. Коробочка кругляста, тупа, близько 2 *мм* завд., в 1,5—2 рази коротша від чашечки. Насінини довгасті, сплюснуті, близько 2 *мм* завд., коричневі. ☉. Цв. VI—VII.

L. Sp. pl., ed. II (1762) 401. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 182. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 129.

— *L. trigynum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 279*. Polivka, Kl. k upl. kvét. Č.S.R. (1928) 118. — *L. aureum* Waldst. et Kit., Pl. rar. Hung., II (1805) 193.

Рисунки: Waldst. et Kit., l. c., tab. 177. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., l. c., tab. 326, fig. 5168. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 1671 (a—c).

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2463!

На кам'янистих схилах і відслоненнях, на засмічених місцях.

Наводиться для **Зак. Л.** Закарпатська обл.: Ужгород і Берегове (Polivka, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Карпат.; Кавказ: Зах. і Схід. Закавк. (рідко).

Загальне поширення. Атлантична Європа (півд. ч.), Середня Європа (півд.-схід. ч.), Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран.

Секція **6. Limoniopsis** Planch. Листки чергові, з стипулярними залозками, нижні здебільшого лопатковидні, нерідко зібрані розеткою.— Багаторічні або однорічні трав'янисті рослини, нерідко півкущі. Квітки чималі, на коротеньких ніжках, що не видовжуються і при плодах. Чашолистки з країв залозисто-війчасті. Приймочки лінійні або видовженоцвяховидні. Пелюстки жовті, рідше білі, під час цвітіння звичайно з'єднані між собою.

Ряд **1. Flava** Juz. Багаторічні рослини, цілком трав'янисті або частіше півкущі.

1796 (11). L. flavum L. — **Льон жовтий.** Вся рослина гола. Корінь веретеновидний, горизонтальний або майже вертикальний, здерев'янілий, жовтуватий. Квіткових стебел декілька, вони прямостоячі, рідше біля основи трохи підведені, 25—60 *см* завв., вгорі вилчасто розгалужені, гострогранчасті, по гранях трохи шорсткі. Нижні стеблові листки лопатковидні, тупі, до основи звужені; середні та верхні — від довгасто-оберненояйцевидних до довгасто-ланцетних, 2—5 *см* завд., 3—12 *мм* завш., до верхівки раптово або б.-м. поступово звужені, загострені, з 3 помітними жилками, по краю шорсткі, при основі з 2 добре виявленими залозками. Квітки в мало улиснених густих завійках, зібраних у щитковидне або волотеве складне суцвіття. Квітконіжки 2—5 *мм* завд., ребристі. Чашолистки ланцетні або вузькояйцевидні, 6—9(10) *мм* завд., з шиловидною верхівкою, по краю перетинчасті, дрібно залозисто-зубчасті, трохи довші за коробочку, з випнутою середньою жилкою. Віночок жовтий. Пелюстки оберненояйцевидно-клиновидні, 15—23 *мм* завд., в 2—3(4) рази довші за чашечку, до основи звужені в довгий нігтик. Тичинки у довгостовпчикової форми і стовпчик у короткостовпчикової

* За поясненням С. В. Юзепчука (ц. м.), пріоритетна назва Ліннея не може бути прийнята, як заснована на аномальному ухилі.

6—8 *мм* завд.; тичинки в короткостовпчикової форми і стовпчик у довгостовпчикової 8—12 *мм* завд. Пиляки яскравожовті, вузькояйцевидні, 1,5—2 *мм* завд. Приймочки коротколінійні, клиновидно звужені до основи. Коробочка широкояйцевидна або округла, (4)5—6 *мм* завд., на третину коротша від чашечки, на верхівці звужена в короткий носик, з опушеними в середині стінками. Насінини близько 8 *мм* завд., довгасті, сплюснуті, гладенькі, коричневі. ♃. Цв. $^2/_2$ V—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 279. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 182. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 138. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 226.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI, tab. 341, fig. 5175! Фл. Юго-Вост., V, 648, рис. 463!

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1461 та 1462! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 122! і № 1055! Fl. austro-hung. exsicc., № 2459!

По узліссях, чагарниках, лісових порубах, на схилах та лучних степах, на вапнякових та крейдяних відслоненнях. — В лісостепових районах звичайно, рідше і спорадично в Південному Поліссі та в північних районах Степу.

К.Л. Путильський рн, Шепіт (Кот.!). — **Пр.Л.** Наводиться для Чернівецької обл.: Чернівецький рн, Чагор, Коровія, Таращани і Михальча (Гербіх).— **Р.О.-Л.** Наводиться для Львівської обл.: Івано-Франківський рн, Жорниська (Томашек), окол. Львова (Бесс.), Голосківка (Новицький). — Тернопільська обл.: Бережани (Кнапп); Кременець (Шмальг.!). — **З.П.** Волинська обл.: Турійськ (Пач.!). — Ровенська обл.: Вербський рн, Птича (Пач.!); Здолбунівський рн, Новомильськ (Барбарич!). — Житомирська обл.: Житомирський рн, Тетерівка, коло злиття Гуйви і Тетерева (Липський!); окол. Житомира (Монтр.!). — **П.П.** Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Борщагівка (Шмальг.!), Святошино (Д. Зеров!), Дмитрівка (Монтр.!), Ворзель (Невадовський!); окол. Києва, Голосієве (Монтр.!). — **Л.П.** Київська обл.: Броварський рн, між Києвом і Броварами (Шмальг.!), Литківське л-во (Сележинський!); Дариица (Семенкевич!, Васильєв-Яковлев!, Д. Зеров!). — **В.Л.-С.** Наводиться для Волинської обл.: Іваничівський рн, Грибовиця (Томашек). — Львівська обл.: Новояричівський рн, Журавники (Вітман). — Ровенська обл.: Червоноармійський рн, Дранча (Клобер). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** та **Д.Л.-С.** — Звичайно. — **П.З.-Л,С,** Кіровоградська обл.: Компанівський рн, Лозоватка (Кот.!); Рівнянський рн, Бежбайраки (Пач.); Петрівський рн, Ганнівка (Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** В півн. ч. звичайно, в півд. — зрідка. — Харківська обл.: ст. Лозова (Сидоров). — Дніпропетровська обл.: Циганівщина (Висоцький). — Сталінська обл.: Амвросіївка (Таліев). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: окол. Запоріжжя; Комишеваський рн, Григорівка і Кичкаси (Грунер, Шмальг.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волз. (півд. ч.), Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Бессараб., Причорн. (крім крайнього півдня), Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг.

Загальне поширення. Середня Європа (Угорщина), Середземномор'я (Північна Італія), Балканський п-в, Мала Азія.

Господарське значення. Часом розводиться в садах (квітниках) як декоративна рослина.

Примітка. Гібридизує з *L. Czernjajevii* Klok. і *L. ucranicum* Czern. в місцях контакту з цими видами.

1797 (12). L. basarabicum (Savul. et Rayss) Klok. — **Льон бессарабський**[1]. Рослина з розгалуженим, здерев'янілим кореневищем і міцним вертикальним коренем, гола. Стебел декілька, 15—40(50) *см* завв., при основі трохи підведених, здерев'янілих і злегка жорстких від дрібних епідермальних виростів; у верхній частині стебла здебільшого розгалужені, вище середини ребристі, густо улиснені. В пазухах листків розвинені вкорочені гони. Нижні та середні стеблові листки оберненояйцевидно-ланцетні, 2—5 *см* завд., 5—10 *мм* завш., сидячі, до основи поступово звужені, на кінці коротко загострені, з 3 виразними жилками (на найнижчих листках іноді 5 жилок); верхні листки ланцетні, 1—2,5 *см* завд., 1—5 *мм* завш., відтягнуто-загострені, приквіткові — вузьколанцетні, майже шиловидні, 3—15 *мм* завд., 0,5—2 *мм* завш., по краю з плескуватими мозолистими війочками. Квітки на коротеньких, 1—3 *мм* завд., ніжках, в негустих щитковидних суцвіттях, по 2—20(25) на кожній стеблині. Чашолистки ланцетні або лінійно-ланцетні, 6—9 *мм* завд., з тонким шиловидним вістрям, що є продовженням випнутої середньої жилки, по краю перетинчасті, війчасті. Пелюстки жовті, оберненояйцевидні, 13—20 *мм* завд., 7—9 *мм* завш., до основи звужені в короткий, 3—4 *мм* завд., нігтик. Тичинки у довгостовпчикової форми 7—8 *мм* завд., у короткостовпчикової — 10—13 *мм* завд.; тичинкові нитки при основі розширені і зрослі. Стовпчиків 5, з овально-довгастими темними приймочками; у короткостовпчикової форми стовпчики 6—7 *мм* завд., у довгостовпчикової — 10—12 *мм* завд. Коробочка майже куляста, 4—5 *мм* завд., витягнута на верхівці в носик 1—2 *мм* завд. Насінини плоскі, неправильно овальної форми, 2,2—2,5 *мм* завд., 1—1,1 *мм* завш., яснокоричневі, неблискучі. ♃. Цв. VI—VII.

Klok. (Клоков) в Фл. СССР, XIV (1949) 133.

— *L. flavum* subsp. *tauricum* a. *basarabicum* Savul. et Rayss, Mater. pentru fl. Basarab. (1934) 140. — *L. ignotum* Wissjul. у Визн. росл. УРСР, 227?

Рисунки: Savul. et Rayss, l. c., fig. 6 (d—i).

На степових схилах з вапняковим підгрунтям і на вапнякових гіпсових та сланцьових відслоненнях. — Тільки в Західному Лісостепу, де нерідко.

З.Л.-С. Теріопільська обл.: Теребовля, степові схили по р. Гніздичі (Гринь). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Вербка (Лазаренко), Цибулівка, Ісаківці, Зубрівка, Гушенці (Кузнецова!); Смотрицький рн, Біла (Кот!). — Вінницька обл.: Яришівський рн, Юрківці (Кузнецова!). — Одеська обл.: Балта (Савулеску і Райсс); Котовський рн, Коси (Монтр.!). — Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Луки і Стефанівка (Клок.!); Хотин (Савулеску і Райсс); окол. Чернівець, правий берег р. Пруту (Косець!).

---

[1] Опис складено Г. О. Кузнецовою за її власними зборами та зборами М. В. Клокова.

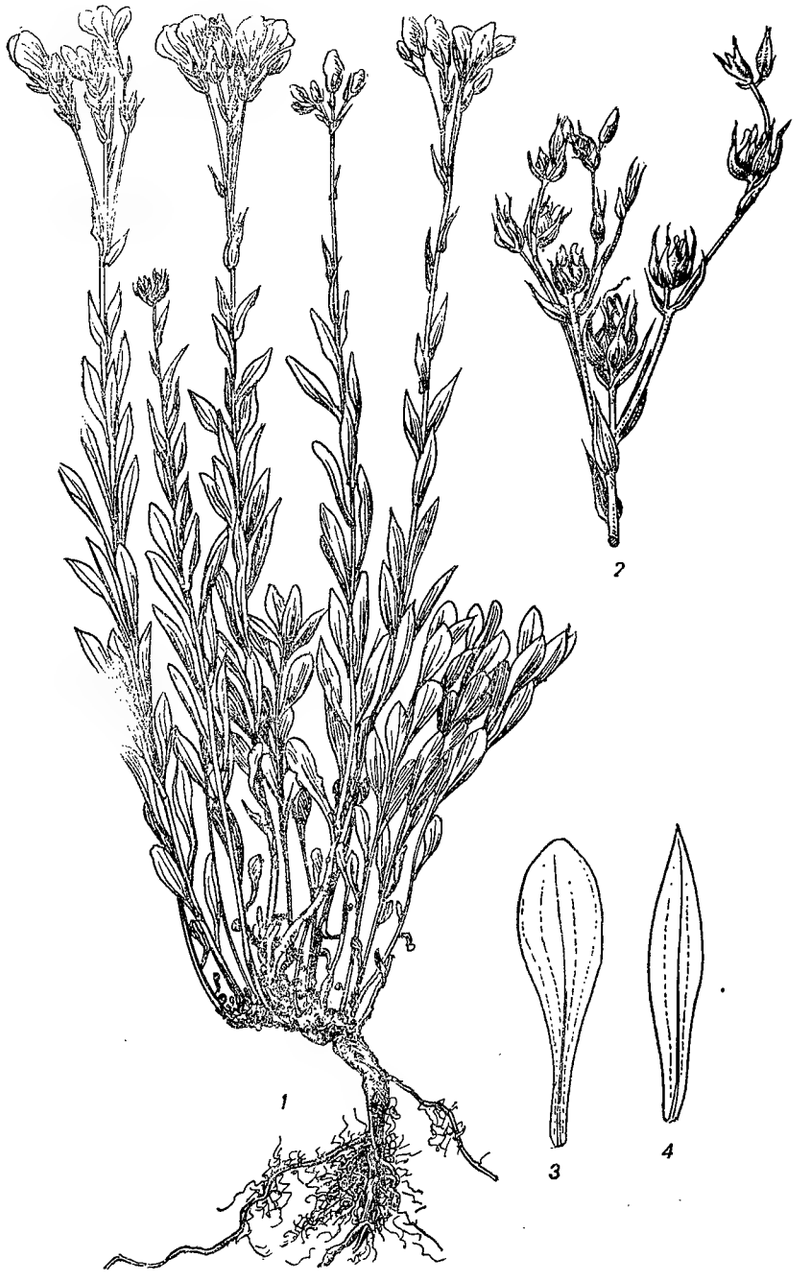

Рис. 11. Льон бессарабський — *Linum basarabicum* (Savul. et Rayss) Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — верхівка стебла при достиганні плодів; *3* — нижній стебловий листок; *4* — верхній стебловий листок.

Досліджені екземпляри з суміжних районів Молдавської РСР: Ягорлик і Рашків (Монтр.!), Рибниця, Молокиш (!). Наводиться також для таких пунктів: Окниця, Корнешти, Петрушани, Баймаклія, Злотій, Вулканешти, Комрат.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., (зах. ч.), Бессараб.

Загальне поширення. Ендем південного заходу Європейської території СРСР (подільський).

Примітка 1. В Правобережних степових районах УРСР цей вид заміщається *L. linearifolium* (Lindem.) Javorka, що являє собою південнішу і більш ксероморфну вузьколисту расу.

Примітка 2. О. Д. Вісюліна у «Визначнику рослин УРСР» (стор. 227) наводить з окол. Вінниці *L. ignotum* Wissjul. — рослину, що, за її спостереженнями, близька до описаного вище *L. basarabicum* (Savul. et Rayss) Klok. Відсутність гербарних матеріалів по наміченому О. Д. Вісюліною виду та брак докладного опису не дає можливості порівняти *L. ignotum* Wissjul. з відомим нам *L. basarabicum* (Savul. et Rayss) Klok. Але цілком можливо, що екземпляри з окол. Вінниці, з якими працювала О. Д. Вісюліна, належать саме до останнього виду і лише недостатня кількість матеріалів по ньому, яка відчувалась раніше (зараз в гербарії Інституту ботаніки по *L. basarabicum* є достатні збори) не дала можливості автору найти місце серед відомих льонів рослинам з окол. Вінниці. До речі, треба зауважити, що термін «*ignotus*» (невідомий) навряд чи може бути застосований як видова назва.

1798 (13). L. linearifolium (Lindem.) Javorka. — **Льон лінійнолистий.** Рослина з міцним вертикальним коренем, вся гола. Стебла численні, прямостоячі або біля основи трохи підведені, (12)20—50 *см* завв., негусто улиснені, при основі здерев'янілі; крім них, нерідко розвинені вкорочені, густо улиснені неплідні гони, що відходять безпосередньо від кореневища. Листки від довгасто-оберненояйцевидних (нижні) до лінійних (1,5)3—6(7) *см* завд., (1,5)2—6(8) *мм* завш., з (1)3 малопомітними жилками, товстуваті, шкірясті, з гладенькими краями; нижні стеблові листки і листки неплідних пагонів на верхівці тупуваті, до основи звужені в черешок (причому черешки у листків неплідних пагонів довші, ніж у стеблових); верхні стеблові листки до верхівки звужені й загострені. Суцвіття рідке, розлоге, вилчасто розгалужене, 7—20-квіткове; кінцеві гілочки його при основі колосовидні. Чашолистки ланцетні, 5—8 *мм* завд., з шиловидно загостреною верхівкою, з випнутою середньою жилкою, по краю дрібно залозисто-війчасті; пелюстки блідожовті, 17—22 *мм* завд., на верхівці тупуваті або трохи загострені. Тичинки у довгостовпчикової форми близько 7 *мм* завд., у короткостовпчикової — 10—12 *мм* завд. Коробочка 4—4,5 *мм* з коротким, близько 1 *мм* завд., носиком; набагато коротша за чашечку, що при ній залишається. ♃. Цв. VI—VII (VIII).

Javorka in Mag. Bot. Lap., IX (1910) 156 (s. str.). Клоков у Бот. журн. АН УРСР, III, 1—2 (1946) 25. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 133. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 227.

— *L. flavum α. linearifolium* Lindem., Fl. Chers., I (1881) 102. — *L. flavum* subsp. *β. tauricum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 182, p.p.

Рисунки: Javorka, l. c., tab. VIII, fig. 17.

Рис. 12. Льон лінійнолистий — *Linum linearifolium* (Lindem.) Javorka.

1 — загальний вигляд; *2* — верхівка квітучого стебла; *3* — нижній стебловий листок; *4* — верхній стебловий листок.

На вапнякових відслоненнях, кам'янистих схилах, глинистих берегах річок і лиманів. — Правобережні степові та лісостепові (півд.-зах. ч.) райони.

З.Л.-С. Одеська обл.: Чорнянський рн, Артирівка (Білик). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеський рн, окол. Одеси (Ліндем.!), Іллінка та Крива Балка (герб. Шестерикова, !). — Миколаївська обл.: окол. Вознесенська (Клок.!); Привільнянський рн, Ганнівка (Кот.!); окол. Миколаєва, балка Тернівка (!).

Цілком можливо, що зустрічається і в півд.-зах. частині **П.З.-Л.С.**

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб. (Григоріополь, Рибниця, Тирасполь та ін.), Причорн. (зах. ч.), Крим (півн. ч.).

Загальне поширення. Ендем південного заходу Європейської частини СРСР.

1799 (14). L. ucranicum Czern. — **Льон український.** Півкущик з міцним здерев'янілим коренем. Вся рослина гола. Стебла поодинокі, або їх до 8, при основі здерев'янілі, підведені, вигинчасті або прямі, 10—30 *см* завв., внизу трохи лілуваті, з розеткою листків при основі; крім квіткових стебел, біля їх основи розвиваються короткі або досить довгі лілуваті неплідні гони, які закінчуються розеткою листків. Нижні стеблові листки, також як і листки неплідних гонів, лопатковидні або оберненоланцетні, 10—25 *мм* завд., (1,5)3—5 *мм* завш., на верхівці закруглені або трохи загострені, до основи звужені в вузький і довгий черешок, з 1 жилкою або з малопомітними 3 жилками; середні стеблові листки оберненоланцетні або довгасто-лінійні, 5—25 *мм* завд., 1—3,5 *мм* завш., на верхівці тупуваті або загострені, з 1 жилкою. Суцвіття не густе, 5—30-квіткове, вилчасто розгалужене, з прямими, при плодах досить видовженими гілочками. Квітконіжки 1,5—2,5 *мм* завд., прямостоячі, при плодах гостроребристі. Чашолистки яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 4—6 *мм* завд., на верхівці загострені, з коротеньким вістрям, по краю широкоплівчасті і дрібно залозисто-війчасті, на спинці з помітною (часом лише при основі) середньою жилкою; пелюстки жовті, оберненояйцевидні, 17—25 *мм* завд., тупуваті. Тичинки у довгостовпчикової форми 5—6 *мм* завд., у короткостовпчикової — 7—10 *мм* завд.; приймочки довгасті. Коробочки майже кулясті, 5—6 *мм* завд., відтягнуті на верхівці в досить довгий носик, дорівнюють чашечці або трохи довші від неї. Насінини близько 2 *мм* завд., голі, блискучі. ♃. Цв. V—VII.

Czern., Consp. (1859) 12, p.p. Gruner in Bull. Soc. Nat. Mosc., XLI, 2 (1868) 130. Клоков у Бот. журн. АН УРСР, III, 1—2 (1946) 23—25. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 134. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 227.

— *L. ucranicum* *α. glabrum* Czern., l. c., № 267. — *L. flavum* subsp. *β. tauricum* Шмальг., Фл. Ср. и Юг. Р., I (1895) 182 p.p.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1461!

На крейдяних відслоненнях. — Лівобережні лісостепові та степові райони (на сході по р. Дінцю та його притоках).

Д.Л.-С. Сталінська обл.: окол. ст. Яма (Білик!); Слов'янський рн, Маяки (!!, Гриньі); Богородичне (!!, Резцова!), Гори Артема (!!, Липа!, Ширяєв!, Таліев!, Кот.!, Михайленко!, Козлов!). — Ворошилов-

градська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (Лавр.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Вовчанський рн, Волохівка (!); Дворічанський рн, Кам'янка (Кудрявцев!), окол. Дворічної (Гринь та Романова!). — Ворошиловградська обл.: Старобільський рн, х. Балакирівка (!); Міловський рн, Стрілецький держ. кін. завод (!). — Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Крива лука (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (схід. ч.), Волз.-Дон. (півд. ч.).

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

1800 (15). L. Czernjajevii Klok. — **Льон Черняєва.** Півкущик з досить тонким, але міцним, здерев'янілим, здебільшого звивистим коренем. Вся рослина густо і коротко опушена. Квіткові стебла поодинокі, або частіше їх багато, прямостоячі або біля основи трохи підведені, (10) 15—30 *см* завд. Крім квіткових стебел, від розгалуженого кореневища відходить багато вкорочених неплідних гонів з розетковидно розміщеними листками. Листки товстуваті, шкірясті, 1—4 *см* завд., 1—7 *мм* завш.; прикореневі та нижні стеблові листки оберненояйцевидні або довгасто-оберненояйцевидні, до основи звужені в довгі крилаті черешки, на верхівці коротко загострені (рідше зустрічаються лопатковидні листки з заокругленою верхівкою), з 3(5) помітними жилками; середні і верхні від оберненоланцетних до лінійних, на верхівці раптово звужені й коротко загострені, з 1 жилкою. Суцвіття небагатоквіткове, вилчасто розгалужене, його кінцеві гілки видовжені, колосовидні. Чашолистки ланцетні або яйцевидно-ланцетні, 4—6(6,5) *мм* завд., до верхівки шиловидно звужені, по краю широкоплівчасті і густо залозисто-війчасті, на спинці в нижній половині з випнутою середньою жилкою. Віночок блідожовтий. Пелюстки 15—20 *мм* завд. Коробочка 5—7 *мм* завд., звичайно трохи довша за чашечку. Насінини 2,5—3 *мм* завд., голі, блискучі. ♃. Цв. V—VII.

Клоков у Бот. журн. АН УРСР, III, 1—2 (1946) 23—24. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 135. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 227.

— *L. ucranicum β. pubescens* Czern., Consp. (1859) 12, № 267. — *L. Pallasianum* auct. nonn. fl. ucr., non Schult.

На крейдяних, вапнякових і гранітних відслоненнях. — Лівобережні лісостепові та степові райони (на сході), на Правобережжі рідко, мабуть, випадково — занесене.

Д.Л.-С. Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Херсонська обл.: Нововоронцовський рн, Золота Балка (Пач.!); Бериславський рн, Качкарівка над Дніпром (Пач.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: окол. Куп'янська (Клок., !); окол. Дворічної, х. Єршов та ін. (Лавр.!, Гринь та Романова!); окол. Ізюма (!); окол. Красограда, багато (Іллічевський!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, між Вільним і Михайлівським (Кот.!). — Ворошиловградська обл.: окол. Сватова (Барбарич!). — Сталінська обл.: Чистяківський рн, Ольховчик (Чорноголовко); Старо-Бешеве, схили до р. Кальміусу (Оксіюк!); Будьоннівський рн, Хомутовський степ (!!, Карнаух); Володарський рн, Кременівка (!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Розівський рн, Кам'яні Могили (!). — Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Семенівка і Тамбовка (Білик!); Великотокмацький рн, Яснівка (Білик!).

Рис. 13. Льон Черняєва — *Linum Czernjajevii* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — достигла коробочка з чашечкою; *4* — насінина.

Таким чином, межа поширення *L. Czernjajevii* Klok. на північному заході досягає Красограда Харківської обл., на заході — р. Молочної, і лише окремі рідкі місцезнаходження відомі з правого берега Дніпра. За межами УРСР льон Черняєва відомий лише в прилеглих до України з півночі та сходу районах Курської, Воронезької та Ростовської областей.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Дон. (півд.-зах. ч.), Причорн., Ниж.-Дон. (зах. ч.).

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Секція 7. **Dasylinum** Planch. Листки чергові, без стипулярних залозок, не утворюють розетки при основі. Однорічні або багаторічні трав'янисті рослини з б.-м. густо опушеними листками. Квітки великі. Чашолистки з країв густо залозисто-війчасті. Пелюстки голубі (у наших видів) або червонуваторожеві, зрослі або склеєні між собою. Приймочки лінійні.

1801 (16). L. hirsutum L. — **Льон волосистий.** Рослина жорстковолосиста, з тонким або досить товстим, веретеновидним, внизу дуже розгалуженим коренем. Стебла поодинокі або їх багато (до 10), прямостоячі або б.-м. висхідні, (8)20—60 *см* завв., кругласті, негусто улиснені, від середини або лише вгорі розгалужені, при основі голі або негусто вкриті довгими, горизонтально відхиленими, жорсткуватими волосками, вище опушені густими, коротшими покрученими волосками; крім квіткових стебел, від кореневища відходять численні, густо улиснені неплідні гони. Листки сидячі, з 3—5 жилками, густо опушені, або часом майже голі; прикореневі — лопатковидні, рано в'януть і відпадають; нижні та середні стеблові — оберненодовгастояйцевидні, 2,5—4,5 *см* завд., 5—12 *мм* завш., до основи звужені, на верхівці тупуваті, цілокраї, верхні — від яйцевидних до лінійно-ланцетних, дуже зменшені, 7—10 *мм* завд., 2—4 *мм* завш., при основі округлі, на верхівці загострені, рідше тупуваті, цілокраї; приквіткові листки по краю залозисто-війчасті. Суцвіття розгалужене, 10—35-квіткове, з колосовидними галузками. Квітки на дуже коротких, 1—1,5 *мм* завд., густо- й коротковолосистих, прямостоячих ніжках. Чашолистки сіруватозелені, вузьколанцетні, 6—10 *мм* завд., довго загострені, по краю вгорі залозисто-війчасті, внизу і у верхній половині з внутрішнього боку густо опушені, майже вдвоє довші за коробочку. Пелюстки оберненояйцевидні, 16—26(30) *мм* завд., майже в 3 рази довші від чашолистків, клиновидно звужені в нігтик, лілові, з темнішими жилками, при основі білуватожовтуваті. Тичинки у довгостовпчикової форми 7—10 *мм* завд., у короткостовпчикової — 10—15 *мм* завд., при основі спаяні між собою через тонкі лінійні придатки, що є між тичинковими нитками, волосисті. Стовпчики у довгостовпчикової форми 10—16 *мм* завд., у короткостовпчикової — 5—11 *мм* завд., тонкі, з довгасто-лінійними приймочками; зав'язь у верхній половині коротковолосиста. Коробочка куляста, 4,5—5 *мм* завд., яснокоричнева, на вер-

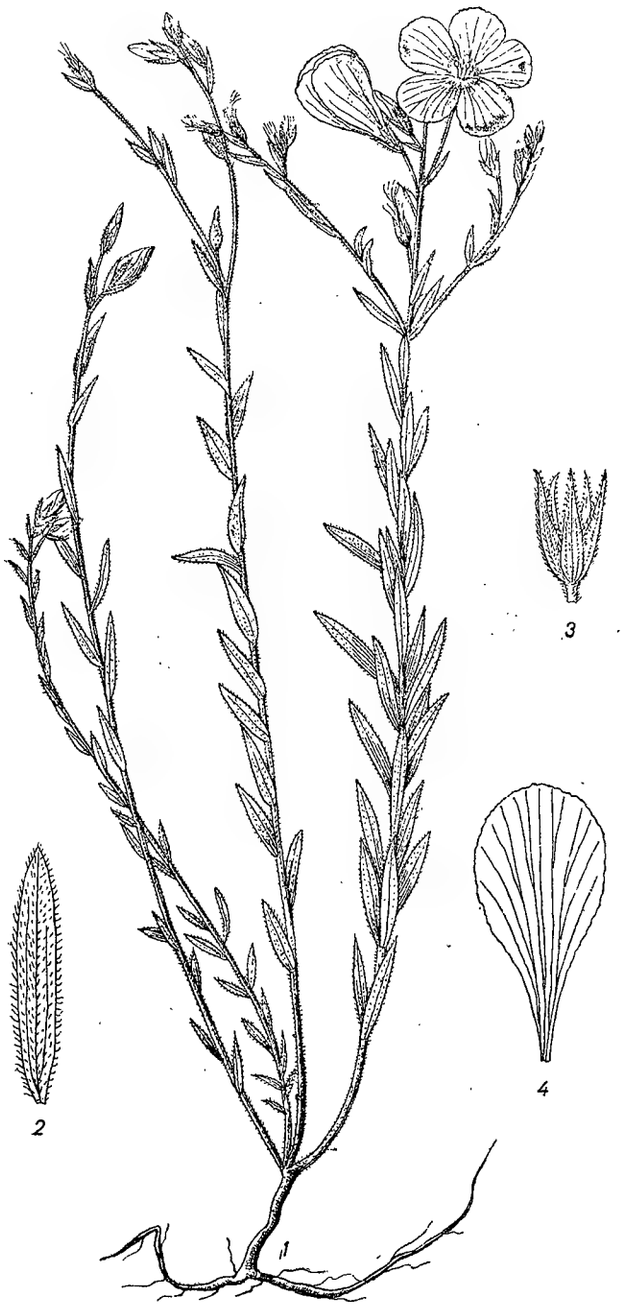

Рис. 14. Льон волосистий — *Linum hirsutum* L.

1 — загальний вигляд; *2* — стебловий листок; *3* — чашечка; *4* — пелюстка.

хівці загострена і волосиста. Насінини дрібні, довгасті, 1,8—2(2,5) *мм* завд., голі, гладенькі, темнокоричневі. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 277. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 183. Юзепчук в Фл. СССР, XIV, 141. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 227.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI (1844), tab. 333, fig. 5166.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 310! Fl. exsicc. reipubl. bohem-sloven., № 1056!

По степах, степових схилах, кам'янистих відслоненнях, по узліссях, між чагарниками. — Поширений переважно в південно-східних районах УРСР, в Степу та південній частині Лісостепу.

З.Л.-С. В південній частині звичайно. — **П.Л.-С.** Зрідка в південній частині: Черкаська обл.: Умань (Пач.!); Смілянський рн, Сміла (Борисевич!), Велика Яблунівка (!), Канівський рн, Конончa (Липківська!), Пекарі і Гамарня (!). — Кіровоградська обл.: Кіровоградський рн, Кіровоград (Ліндем.!, Срединський!), Балашівка і Вишняківка (Окснер!). — Вінницька обл.: Брацлав (Прянішніков!); Джулинський рн, Тернівка (Васильев); Немирівський рн, Зеленянка (Гринь!, Михайличенко!), Немирів (Янківський!).— Одеська обл.: Саврань (Шмальг.); Миколаївська обл.: Кривоозерський рн, Голоскове (Шмальг.!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С.** Середня і північно-східна частини. — **П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** Лише в північній частині: Запорізька обл.: Запоріжжя (Грунер!); Комишеваський рн, Григорівка (Грунер!); Верхньохортицький рн, Кичкас (Шмальг.!), о-в Хортиця (Сидоров!). — Для **П.С.** вказівок немає. Північна межа поширення виду проходить по лінії Могилів-Подільський—Немирів—Канівський рн (Пекарі та Конончa) — Олександрія — Красноградський рн, Харківської обл. (с. Великі Бучки) — Вовчанськ.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон. (півд.-зах. ч.), Ниж.-Дон. (зах. ч.), Причорн. (крім півдня на сході), Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк., Даг.

Загальне поширення. Середня Європа (півд.-сх. ч.), Балканський п-в (крім Греції), Мала Азія, Кавказ.

Господарське значення. Стебла льону волосистого мають міцні луб'яні волокна, завдяки чому його можна використати як волокнисту рослину.

Примітка 1. Ледебур відрізняє var. *subglabrum* Led. Стебло тільки вгорі трохи пухнате, всі листки голі, крім самих верхніх. Така форма зрідка зустрічається по всьому району поширення виду.

Примітка 2. В гербарії Інституту ботаніки є великі збори цього виду з крейдяних відслонень над р. Дінцем. Більшість з них характеризується малим ростом, дуже галузистими стеблами, розвиненими і густо улисненими неплідними гонами. Все ж наявність тих самих ознак у багатьох екземплярів, які зростають поруч на степових та крейдяних схилах, навіть при найстаранніщому порівнянні крейдяних і степових форм не дали нам підстави виділити в окрему таксономічну одиницю українські крейдяні рослини цього виду. Гадаємо, що С. В. Юзепчук у примітці до *L. hirsutum* L. дає провізорну назву *L. cretaceum* Juz. якійсь більш східній расі, яка, можливо, і відрізняється від справжнього *L. hirsutum* L. s. str. Щождо українського матеріалу, то не крейдяний субстрат, а географічне положення наклало деякий відбиток на формування цього виду. Саме південно-західні форми (правобережні) дещо відмінні від східних (лівобережних). Все ж і цих виявлених відмін поки що недостатньо для їх остаточного розмежування.

РОДИНА LXXI. ПАРОЛИСТОВІ — ZYGOPHYLLACEAE LINDL[1].

Квітки двостатеві, правильні. Чашечка 5-, рідше 4-роздільна. Пелюсток відповідно 4—5, тичинок стільки ж або в 2—3 рази більше, вони звичайно зсередини біля основи з лусочками. Зав'язь 3—5-гніздa, сидяча або майже сидяча; стовпчик з однією або кількома приймочками. Плід — коробочка, яка містить багато насіння і розкривається по стулках, або плід розпадається на 5 однонасінних плодиків — горішків. — Трав'янисті рослини або півкущі. Листки з прилистками, прості або складні, парно-роздільні або пірчасто-розсічені, чергові або супротивні. Квітки поодинокі або зібрані в завійки.

Родина складається з 28 родів, що об'єднують понад 290 видів, поширених переважно в теплішій частині помірної зони, рідше в тропіках. У флорі СРСР родина представлена 6 родами, які об'єднують 47 видів. У флорі УРСР є представники 4 родів по 1 виду в кожному.

---

1. Листки чергові, пірчасто-роздільні. Зав'язь і плід 3—4-гнізді . 2.
— Листки супротивні, парнопірчасті, з однією або кількома парами листочків. Зав'язь і плід 5-гнізді . . . . . 3.
2. Квітки великі, поодинокі, жовтуваті; тичинок 12—15, пиляки лінійні. Плід — куляста, 3-гнізда і 3-стулчаста коробочка. . . . . **493. Гармала — Peganum** L.
— Квітки дрібні, в завійках, білі. Тичинок 3—4, пиляки мішковидні. Плід — чотирикутна 4-гнізда коробочка . . . . . **494. Тетрадикліс — Tetradiclis** Stev.
3 (1). Листки пірчасті, з однією парою м'ясистих листочків. Плід — гостроребриста, 4—5-гнізда багатонасінна коробочка . . . . . **495. Паролист — Zygophyllum** L.
— Листки здебільшого з 6—8 парами листочків. Плід п'ятикутний, розпадається на 5 вкритих гострими шипами горішків . . . . . **496. Якірці — Tribulus** L.

Рід **493. Гармала — Peganum** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 444.

Квітки великі, поодинокі. Чашечка залишається при плодах, майже до основи 5-роздільна, з лінійними цілокраїми надрізами або нерідко пірчасто-розсіченими частками. Пелюсток 5, жовтуватих. Тичонок 12—15, розміщених у 2 кола; їх нитки до основи розширені, пиляки лінійні. Зав'язь майже куляста, 3-гнізда і 3-стулчаста багатонасінна коробочка з перегородками посередині стулок. — Багаторічні трав'янисті рослини, з розсіченими листками.

До роду належить 6 видів, поширених у Середземномор'ї, Західній, Центральній і Східній Азії та в Мексиці. В СРСР є 2 види, з них в УРСР зустрічається 1.

---

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

1802 (1). P. harmala L. — **Гармала звичайна.** Рослина з міцним багатоголовим кореневищем. Стебел по декілька, прямостоячих, (20)30—70 *см* завв., дуже розгалужених, голих, гладеньких або невиразно борозенчастих, блідозелених. Листки чергові, сидячі, з маленькими шиловидними або ланцетними прилистками при основі. Пластинки в обрисі яйцевидні, 4—6,5 *см* завд., глибоко-3—5-роздільні, з цілісними або в свою чергу 2—3-роздільними частками; кінцеві частки лінійні, 2,5 *мм* завш. Квітки поодинокі, на супротивних листкам, ребристих, при верхівці потовщених квітконіжках 7—20 *мм* завд. Чашолистки лінійні, 15—24 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., нерідко трохи надрізані або глибоко розсічені на 3 лінійні частки. Пелюстки еліптичні, 15—20 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., жовтуваті; пиляки лінійні, 5—6 *мм* завд., 1 *мм* завш. Насінини нерівно тригранні, трохи зігнуті, 3—3,5 *мм* завд., бурі. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 444. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 189. Бобров в Фл. СССР, XIV, 148. Котов у Визн. росл. УРСР, 236.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI, tab. 158, fig. 4818. Сорн. раст. СССР, III, 248.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 862. Fl. cauc. exsicc., № 313. Fl. Palaestinae exsicc., № 256. Fl. austro-hung. exsicc., № 2031.

На солонцюватих степах, степових кам'янистих та вапнякових схилах, по засмічених місцях і як бур'ян при дорогах. — В Степу лише на крайньому півдні, на північ поширюється по залізницях.

П.Л.-С. Кіровоград — занесено (Пач.). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Велика Новосілка — занесено (Графф); Ольгинський рн, Велико-Анадольське л-во — занесено (Герб. Черн.!); Жданов (Марковський!). — **П.З.С.** Одеська обл.: окол. Одеси (Шестериков!, Танфільєв!), Болград (Білик!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Опперманн!, Куксін!). — Херсонська обл.: в пониззях Інгульця і Дніпра. Нерідко. — **Л.З.С.** На півдні досить звичайно, на півночі — в окол. Запоріжжя — занесено (Пач.). — **П.С.** Досить звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Заволз. (півд. ч.), Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон. (півд. ч.), Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Півд. і Східн. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб.; Серед. Азія: всі райони, за винятком високогір'я.

Загальне поширення. Середня Європа (наводиться для Будапешта), Середземномор'я (в зах. ч. рідше), Балканський п-в, Мала Азія, Кавказ, Середня Азія, Іран, Індія, Гімалаї, Монголія, Китай, Тібет.

Господарське значення. Гармала звичайна — шкідливий бур'ян пасовищ (оскільки це отруйна рослина) та ряду поливних культур, де вона зустрічається як рудеральний або сегетальний бур'ян. Корені та насіння гармали містять у собі цінний алкалоїд — гармін, який використовується в медицині; крім того, насіння має ще алкалоїд гармалін, з якого добувають червону фарбу, що використовується для фарбування шерстяних тканин, а також в кондитерському виробництві. Крім того, насіння містить у собі 25% олії, придатної на освітлення і для фарбування. Народи східних країн вживають також насіння як

Рис. 15. Гармала звичайна — *Peganum harmala* L.

1 — верхівка стебла; *2* — прикореневa частина стебла; *3* — квітка; *4* — достигла коробочка.

приправу до їжі, оскільки воно пряне на смак. Гармала досить часто культивується і розводиться в розсадниках як лікарська рослина.

Рід 494. Тетрадикліс — Tetradiclis Stev.

Stev. ex M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 277.

Квітки дрібні, в колосовидному суцвітті. Чашечка 4-зубчаста, залишається при плодах. Пелюсток і тичинок по 4, зав'язь 4-гнізда, стовпчик простий. Коробочка чотирикутна, зверху приплюснута; насінин у ній 8.— Дрібні, трав'янисті, однорічні дуже м'ясисті рослини з супротивними нижніми і черговими верхівковими листками.

До роду належить лише 1 вид, властивий степам і пустелям Єгипту та Західної і Центральної Азії. Він зустрічається також у деяких південних районах СРСР.

1803 (1). T. tenella (Ehrh.) Litw. — **Тетрадикліс ніжний.** Гола, сукулентна рослина, з тонким, нитковидним коренем. Стебла прямостоячі, 4—15 *см* завв., тонкі, прості або від основи розгалужені, з 2 супротивними або кількома кільчасто розміщеними гілками. Листки сидячі, м'ясисті, пірчасто-надрізні, з 2—3 частками або цілісні, довгасто-лінійні, 5—10(15) *мм* завд., 2—2,5(3) *мм* завш., тупі, біля основи звичайно з 1—2 вушками 2—3 *мм* завд., 0,5—1 *мм* завш. Квітки дрібні, близько 1 *мм* в діам., на коротеньких, 0,5—1 *мм* завд., ніжках, у кінцевих китицевидних завійках; при основі квітконіжок є листоподібні, майже ліровидні приквітки 2—4 *мм* завд. Суцвіття від 1 до 5(10) *см* завд., складається з 2—20 квіток. Чашечка майже до середини надрізана на 3—4 трикутні лопаті. Віночок білий, довший від чашечки. Пелюстки 0,75—1 *мм* завд., 0,5 *мм* завш., до основи клиновидно звужені. Коробочка округло-чотирикутна, зверху приплюснута, 3—3,5 *мм* в діам. з 8 дрібненькими насінинами, що містяться по 1 в 8 бічних гніздах. ☉. Цв. IV—V.

Litw. в Тр. Бот. муз. АН, III (1907) 122. Список растений Г. Р. Ф., VI (1908) 151. Бобров в Фл. СССР, XIV, 151. Котов у Визн. росл. УРСР, 236.

— *Anatropa tenella* Ehrenb. in Linnaea, IV (1829) 402. — *Tetradiclis salsa* C. A. M., Verz. Pfl. cauc. (1831) 226. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 189. — *T. Eversmanni* Bge in Linnaea, XIV (1840) 178.

Рисунки: Linnaea, XIV (1840), tab. I.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1973.

На солончакових і солонцюватих грунтах. — Лише в Степу, дуже рідко.

Наводиться для **П.С.** Херсонська обл.: Геніческий рн, о-в Куюк-Туб (Кривошия, Зоз).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (півд. ч.), Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Ірт. (Семипалатинська обл.); Серед. Азія: наводиться для всіх районів рівнинних пустинь і напівпустинь.

Загальне поширення. Східне Середземномор'я (Сірія, Палестина, Єгипет, Месопотамія), вказані райони СРСР, Західний Китай (Джунгарія), Іран.

Рід 495. Паролист — Zygophyllum L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 385.

Чашолистків 5, часом нерівних між собою. Пелюсток 5, білих, з жовтуватою або оранжовою плямою біля основи. Тичинок 10, їх нитки з внутрішнього боку при основі з лусочковидними придатками. Маточка з 5-гніздою зав'яззю, 1 стовпчиком і цілісною приймочкою. Плід — 5-гнізда, гостро п'ятикутна, багатонасінна коробочка. Насінини сіруваті, гладенькі або горбочкуваті. — Багаторічні трав'янисті рослини або півкущі з супротивними парнопірчастими листками, які складаються з 2—10 листочків. Квітки на добре виявлених ніжках, зібрані по 2, рідше поодинокі в пазухах листків.

Рід представлений майже 100 видами, поширеними переважно в пустелях Африки, Палестини, Аравії, в Середземномор'ї, Середній і Центральній Азії та в Австралії.

В «Флоре СССР» А. Г. Борисова налічує 39 видів цього роду. Майже всі вони поширені виключно в Середній Азії, і лише кілька видів виходить поза її межі — в південні райони Західного Сибіру і Європейської частини СРСР. Степів України досягає лише 1 вид.

1804 (1). Z. fabago L. — **Паролист звичайний.** Рослина гола, гладенька, з більш або менш товстим розгалуженим кореневищем. Стебла прямостоячі або трохи висхідні, 40—80 *см* завв., розгалужені, біля основи нерідко здерев'янілі. Листки з черешками 1,3—2 *см* завд., супротивні, з 1 парою косих, довгасто-оберненояйцевидних, товстуватих, м'ясистих, на верхівці заокруглених листочків (15)25—35 *мм* завд., (6)10—22 *мм* завш. Прилистки трав'янисті, зелені, яйцевидні або еліптичні, цілокраї, у нижніх та середніх листків зрослі, а у верхніх — ланцетні й вільні, 4—10 *мм* завд., рано опадають. Квітки на ніжках (4)8—10 *мм* завд., розміщені по 2 в пазухах листків або гілок. Чашолистки яйцевидні або еліптичні, 6—7 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., зелені з вузькою білуватою облямівкою. Пелюстки оберненояйцевидно-клиновидні, 7—9 *мм* завд., тупі, білі, біля основи оранжові. Тичинки також оранжові, 10—12 *мм* завд., підносяться над пелюстками на 2—3 *мм*; їх нитки з внутрішнього боку несуть довгасто-лінійні, вгорі зубчасті лусочки, які дорівнюють довжині зав'язі; пиляки нитковидні. Коробочка звисла, довгасто-циліндрична, гостроребриста, 2,5—3 *см* завд., 4—6 *мм* завш., тупувата, з 5 гніздами, в кожному з яких є по кілька насінин. Насінини овальні, (3)4—5 *мм* завд., (2)2,5—3 *мм* завш., сірі, дрібногорбочкуваті. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 385. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 186. Борисова в Фл. СССР, XIV, 159. Котов у Визн. росл. УРСР, 236.

Рисунки: Сорн. раст., III (1934) 249, фиг. 290.

Видаи зразки: Герб. Русск. Фл., № 1762. Fl. cauc. exsicc., № 312. Fl. polon. exsicc., № 516 і 810.

По приморських берегах, на піскуватих солончакуватих місцях, рідше як бур'ян по засмічених місцях коло жител. — Лише в південних районах Степу; далі на північ зустрічається в культурі.

Л.Л.-С. Харків, Павлове Поле, розсадник (!) — **П.З-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, по р. Саксагані, коло Вечірнього Кута (Олексієнко!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Жданов (!, Городецький); Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Висоцький). — **П.З.С.** Одеська обл.: Кілійський рн, Приморське, Вовчок (Романова!), берег оз. Сасик (Романова!); Одеса (Шмальг.!, Васильєв-Яковлєв!), Малий Фонтан, схили до моря (Кот.!), Аркадія (Грины!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперманн!, Кржевський!); Очаків (Пач!). — Херсонська обл.: Калінінський рн, Львове по Дніпру (Пач.!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Каховський рн, Дмитрівка і Федорівка (Свистунова!); Скадовськ (Зоз!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Громівка (Свистунова!); Геніческий рн, п-в Чонгар (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Бессараб., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал., Серед.-Азія: Арало-Касп., Кара-Кум., Гірськ.-Туркм.

Загальне поширення. Середземномор'я (Іспанія, Сірія, Північна Африка), Мала Азія, Іран, Передня Азія і перелічені райони СРСР; в Середній Європі (Польща) — занесено і здичавіло.

Примітка. Як з'ясував М. Г. Попов (Бюлл. С.А.Г.У., II (1925) 112), а пізніше і А. Г. Борисова (ц. м.), вид цей дуже варіює і на території СРСР представлений кількома «підвидами» (subsp. *typicum* M. Pop., subsp. *orientale* Boriss. і subsp. *dolichocarpum* M. Pop.). Крім того, А. Г. Борисова з обсягу цього виду виділила два самостійні види — *Z. oxianum* Boriss. і *Z. macropodum* Boriss., а раніше були виділені *Z. obliquum* M. Pop. і *Z. brachypterum* Kar. et Kir. Всі вони різняться між собою як морфологічно, так і географічно і поширені в районах Середньої Азії.

Щождо українського матеріалу по *Z. fabago* L., то він б.-м. однотипний і являє собою, як з'ясував ще М. Г. Попов (ц. м.), типову західну расу (subsp. *typicum* M. Pop.), яка характеризується насамперед довгоциліндричними, пониклими коробочками та рядом інших ознак, наведених вище в описі.

Рід 496. Якірці — Tribulus L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 386.

Квітки дрібні, на коротких ніжках, поодинокі в пазухах листків. Чашечка 5-роздільна, опадна; пелюсток 5. Тичинок 10, розміщених на 10-лопатевому кільцевидному диску; при основі тичинок зовнішнього кола, що чергуються з пелюстками, є залозки. Маточка з сидячою зав'яззю, коротким стовпчиком і довгастою приймочкою. Плід п'ятикутний, розпадається на 5 горішковидних плодиків, вкритих кількома довгими шипиками та численними горбочками й щетинками і поділених несправжніми перегородками на 3—5 однонасінних камер.

До роду належить близько 20 видів, поширених в Середземномор'ї, особливо в його східній частині, а також в Південній Африці та Америці; деякі види поширені в тропічних і помірних зонах обох півкуль як бур'янові рослини.

На території СРСР рід представлений 2 видами, з них у флорі УРСР зустрічається 1.

1805 (1). T. terrestris L. — **Якірці земляні.** Жорстковолосиста рослина з тонким коренем. Стебла лежачі, 10—50(60) *см* завд., розгалужені, з простягнутими гілками, як і черешки листків та квітконіжки, опушені довгими відстовбурченими волосками, і, крім того, короткими притиснутими. Листки супротивні, лише самі нижні часом чергові, 2—3(5) *см* завд., 0,9—2(2,5) *см* завш., з короткими (3)5—6 *мм* завд., черешками, парнопірчасті, з 6—8 парами довгастих, зверху голих, зісподу притиснутоволосистих листочків 5—9(13) *мм* завд., 1—4(5) *мм* завш.; всі листки при основі з маленькими ланцетними волосистими прилистками. Квітки поодинокі в пазухах листків на ніжках, 4—12 *мм* завд. Чашолистки яйцевидно-ланцетні, довго загострені, 2—3(4) *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., значно коротші за пелюстки, з зовнішнього боку волосисті. Пелюстки довгасто-оберненояйцевидні, 5—7 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., жовті, як і чашолистки, швидко опадають. Маточка з коротким стовпчиком. Тичинки в 2 рази коротші за пелюстки. Плід п'ятикутний, складається з 5 плодиків — горішків, що несуть на спинці зубчастий гребінь та 2—4 міцні шипи, які досягають 3—6 *мм* завд., крім того, плодики вкриті дрібними горбочками та щетинками. ⊙. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 387. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 185. Бобров в Фл. СССР, XIV, 194. Котов у Визн. росл. УРСР, 236.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, s. 42, fig. 1687. Сорн. раст. СССР, III (1934) 251, фиг. 291.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 759, 759 a. Fl. cauc. exsicc., № 345, 345 b. Fl. Palaestinae exsicc., № 255.

На сухих піскуватих місцях, баштанах, городах, полях, по краю доріг. — Переважно в Степу, значно рідше в південній частині Лісостепу. На південь від лінії: Ямпіль на Дністрі — Умань—Звенигородка—Черкаси—Кременчук—Полтава—Харків—Куп'янськ звичайно; далі на північ відомі лише окремі місцезнаходження.

Л.П. Київ, окол. Дарниці (Клок.!). — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Піщанський рн, Батрацьке, Ямпіль—Крижопіль (Кот.!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Катеринопільський рн, Луківка (Підоплічка!); окол. Черкас (!); окол. Сміли (Кот.!); окол. Чигирина (Кот.!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: окол. Кременчука (Кот.!, Лавр.!); Полтава (Іллічевський!). — Черкаська обл.: Золотоніський рн, Вільхи (!). — Харківська обл.: Богодухівський рн, х. Першотравневий (Козлов!, Лавр.!, Кот.!). — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Кам. (півд. ч.), Серед.-Дніпр. (півд. ч.), Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: всі райони до середнього пояса, в Зах. Закавк. рідко; Зах. Сибір: Алт.; Схід. Сибір: Даур. (півд. ч.); Серед. Азія: всі райони, за винятком високогір'я.

Загальне поширення. Середземномор'я (батьківщина), Західна та Східна Європа, Кавказ, південь Західного та Східного Сибіру, Середня Азія, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Індія, Гімалаї, Монголія, Японія, Китай, Тібет, Північна Африка, Австралія; занесено в південну частину Атлантичної Європи, Америку і в тропічні країни, де росте як бур'ян.

Господарське значення. Якірці земляні — це бур'ян, який засмічує майже всі польові та городні культури на півдні. Особливо добре вони розвиваються в посушливі роки. Їх численні плоди завдяки наявності шипів чіпляються до тварин, колес машин тощо і легко розповсюджуються. Знищувати їх необхідно до цвітіння, щоб запобігти утворенню плодів.

РОДИНА LXXII. РУТОВІ — RUTACEAE JUSS[1].

Квітки правильні, рідше неправильні, здебільшого двостатеві, 4- або 5-членні. Чашолистків 4—5, вільних або при основі зрослих. Пелюсток 4—8. Тичинок 4 або багато, разом з пелюстками прикріплених під зав'яззю до залозистого диска. Зав'язь верхня, з 4—5, рідше 2—3 плодолистків; стовпчик один. Плід — коробочка, крилатка, костянка або плід ягодоподібний. — Багаторічні трав'янисті рослини, кущі або дерева, з черговими або супротивними простими або пірчасто-розсіченими листками, які вкриті крапчастими залозками і звичайно без прилистків.

У складі цієї родини налічується близько 120 родів і понад 900 видів, поширених переважно в субтропічних і тропічних областях земної кулі. У флорі УРСР є представники 7 родів, з яких 5 зустрічаються виключно в культурі як декоративні рослини або плодові дерева.

---

1. Трав'янисті рослини з двостатевими квітками; плід — коробочка . . 2.
— Дерева або кущі з полігамними квітками (одностатевими та двостатевими на одному екземплярі); плід — крилатка, костянка або ягодоподібний . . . . . 4.
2. Квітки неправильні, білуваторожеві з червонуватими жилками або майже пурпурові, зібрані в довгу верхівкову китицю. Плід — коробочка, яка розпадається по гніздах на окремі плодики . . . . . **499. Ясенець — Dictamnus** L.
— Квітки правильні, жовті або зеленуватожовті, зібрані в щитковидне суцвіття . . . . . 3.
3. Чашолистків і пелюсток по 4, тичинок 8; тичинкові нитки внизу голі. Листки пірчасто-розсічені . . . . . **497. Рута — Ruta** L.
— Чашолистків і пелюсток по 5, тичинок 10; тичинкові нитки внизу волохаті. Листки цілісні або рідше 3-роздільні . . . . . **498. Гаплофілум — Haplophyllum** Reichenb.
4 (1). Листки цілісні, зчленовані на черешку, вічнозелені. Плід ягодоподібний . . . . . **(7). Цитрон — Citrus** L.
— Листки непарнопірчасті або трійчасті, на зиму опадають . . . 5.
5. Листки непарнопірчасті, з 7—13 листочків. Плід — костянка з 5 кісточками. Дерева . . . . . **500. Бархат — Phellodendron** Rupr.

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

— Листки трійчасті. Плід — крилатка або ягодоподібний . . . 6.
6. Колючий кущ. Квітки білі або білуваторожеві, двостатеві. Плід ягодоподібний, густо опушений . . **502. Понцирус — Poncirus** Raf.
— Кущ без колючок. Квітки зеленуваті, одностатеві. Плід — крилатка . . . . . **501. Птелея — Ptelea** L.

ПІДРОДИНА 1. RUTOIDEAE ENGL.

Квітки 4- або 5-членні, двостатеві; тичинок вдвоє більше, ніж пелюсток. Плід — коробочка.

Підродина представлена у флорі СРСР, так само як і у флорі УРСР, 3 родами: *Ruta L., Haplophyllum* Juss. і *Dictamnus* L., з яких найбільшу кількість видів має *Haplophyllum* Juss.

Рід 497. Рута — Ruta L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 383.

Квітки правильні, двостатеві, 4-членні або самі верхні в суцвітті часом 5-членні, всі в неправильних дихазіях, зібраних на верхівці стебла щитковидним суцвіттям. Чашечка глибоко- 4 (5)-роздільна, неопадна. Віночок з 4(5) жовтих пелюсток, з довгими нігтиками і б.-м. човниковидно увігнутими, на верхівці з шоломиком, пластинками, зубчастими або торочкуватими по краю. Тичинок 8(10), вільних, з голими нитками. Маточка з 4(5)-гніздою зав'яззю, одним стовпчиком і непотовщеною приймочкою. Насінних зачатків 8—12 в кожному гнізді. Плід — 4(5)-гнізда і 4(5)-лопатева коробочка з великою кількістю насіння; розкривається по внутрішніх швах лопатей у їх верхній частині. — Багаторічні трав'янисті рослини з пірчасто-розсіченими, черговими листками.

З 8—10 видів, які ростуть в Середземномор'ї і Передній Азії, у флорі СРСР зустрічається лише 1 вид в культурі.

1805[1] (1). R. graveolens L. — **Рута пахуча.** Зовсім гола, сизувато-зелена рослина. Стебла прямостоячі, 20—60 *см* завв., круглясті, біля основи трохи здерев'янілі, по всій довжині або лише вгорі розгалужені. Листки залозисто-крапчасті, в обрисі яйцевидно-трикутні, 2—3-пірчасторозсічені, з довгасто-оберненояйцевидними, майже цілокраїми або б.-м. дрібнозарубчастими, тупуватими частками, з яких середня звичайно більша і часто з мілкою виїмкою на верхівці; нижні та середні листки з черешками 2—4,5 *см* завд.; самі верхні — короткочерешкові або й сидячі, з вужчими частками. Суцвіття негусте, щитковидне, верхня квітка в ньому 5-членна, останні — 4-членні, їх квітконіжки 8—16 *мм* завд. Приквітки лінійні, сидячі. Чашолистки трикутні або трикутно-ланцетні, дуже загострені, (2)2,5—3(4) *мм* завд. Пелюстки жовті, 6—8 *мм* завд., на верхівці з шоломиком, до основи раптово звужені в нігтик 1—1,2 *мм* завд., вгорі цілокраї або зубчасті. Коробочки горбочкуваті, (5)6—7(9) *мм* завд. Насінини нирковидні, зморшкуваті, 2—2,2 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш., темнобурі. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 383 p. p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 188. Введенский в Фл. СССР, XIV, 199. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 256.

— *R. hortensis* Mill., Gard. dict., ed. 8 (1768) № 1.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841), tab. 1577, fig. 4814. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 1713. Ком., Сбор, сушка и развед. лекарств. раст. (1917), рис. 65.

Культивується по садках та городах (переважно в південно-західній частині УРСР) як декоративна, лікарська та ефіроносна рослина.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: дико лише в Криму, в культурі в багатьох інших районах, насамперед на Україні.

Загальне поширення. Як дикоросла наводиться для Південної Європи.

Господарське значення. Листки рути пахучої містять у собі ефірне масло жовтуватого кольору, дуже гірке на смак, з міцним запахом. Використовуються листки рути також в народній медицині як антиспазматичний засіб, а масло — як домішка до натирання.

Примітка. За припущенням А. І. Введенського (Фл. СССР, XIV, 200), дикоросла кримська рута не ідентична з культивованою на решті території України (та й в інших районах) рутою, хоч Стевен вважав, що тут мова йде про той самий вид.

Рід 498. Гаплофілум — Haplophyllum Juss.

Juss. in Mém. Mus. Paris., XII (1825), tab. 17, № 10.

Квітки правильні, двостатеві, 5-членні, в неправильних дихазіях, зібраних на верхівці стебла в щитковидне суцвіття. Часток чашечки і пелюсток по 5, останні цілокраї, б.-м. увігнуті або майже плоскі, з нігтиками, жовті або червонуваті з жовтим краєм. Тичинок 10, їх нитки при основі розширені й волохаті, звичайно вільні, іноді при основі зрослі між собою. Зав'язь (у наших видів) 5-гнізда, в кожному гнізді по 2—5 насінних зачатків. Стовпчик один, з головчастою приймочкою. Плід — 5-лопатева, 5-гнізда, горбочкувата коробочка з придатками на верхівці лопатей або без них, розкривається 5 внутрішніми швами. — Багаторічні трав'янисті рослини з цілісними, рідко 3-роздільними листками.

До складу роду входить понад 500 видів, поширених переважно в Середземномор'ї, Західній і Центральній Азії, на Канарських островах. З них у флорі СРСР є 32 види, у флорі УРСР — 2. Наші види належать до секції *Polyoon* Vved. з 5-гніздою зав'яззю.

---

1. Лопаті зав'язі, також як і коробочки, б.-м. опушені, на верхівці з конусовидними придатками. Вся рослина густо коротко опушена . . . . . **(1). Г. війчастий — H. ciliatum** Gris.
— Лопаті зав'язі округлі, без придатків, голі. Вся рослина майже цілком гола . . . **(2). Г. запашний — H. suaveolens** (DC.) G. Don.

1806 (1). H. ciliatum Gris. — **Гаплофілум війчастий.** Трав'яниста зелена або сизуватозелена рослина. Стебла прямостоячі або від основи трохи підведені, 20—45 *см* завв., круглясті, до верху густо улиснені, прості або частіше від основи розгалужені, як і листки, та особливо суцвіття, густо опушені короткими волосками. Листки довгасто-ланцетні, 1,8—3,5 *см* завд., 4—12 *мм* завш. (найбільші з них середні стеблові), на верхівці загострені, з країв коротковійчасті, сидячі, нижні до основи звужені. Приквіткові листки трав'янисті, 5—8 *мм* завд., 2—3 *мм* завш.; всі листки вкриті крапчастими залозками. Квітки в густому щитковидному суцвітті. Квітконоси досить довгі, 1,5—4 *см* завд. Квітконіжки дуже короткі, 1—5 *мм* завд. Чашолистки трикутно-ланцетні, загострені, 1,5—3 *мм* завд., з країв війчасті, залишаються при плодах. Пелюстки довгасто-яйцевидні, 6—8 (10) *мм* завд., майже плоскі, тупі, до основи звужені в короткий нігтик, жовті або часто ще з бурою поздовжньою смужкою на спинці, голі або по спинці волосисті, не зразу після цвітіння опадають. Тичинок 10 з вільними розширеними біля основи волохатими нитками і мішкуватими пиляками, в 1,5—2 рази коротші за пелюстки. Маточка з опушеною горбочкуватою зав'яззю і голим стовпчиком; кожна лопать зав'язі на верхівці має конусовидний придаток. Коробочка майже сидяча, 3,5—4 (5) *мм* завд., опушена, горбочкувата, її лопаті на верхівці з придатками. ♃. Цв. VI—VIII.

Gris., Spic. fl. Rumel., I (1843) 130. Введенский в Фл. СССР, XIV, 208. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 256.

— *H. Biebersteinii* Spach in Ann. Sc. Nat. Bot. 3 ser., XI (1849) 178. — *H. Besseri* Spach., l. c. — *H. suaveolens* G. Don, Gen. Syst., I (1831) 780 (quad pl. bessarabicam). — *Ruta suaveolens* DC., Prodr., I (1824) 711. — *R. Biebersteinii* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 188.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 492 (sub *H. Biebersteinii* Spach.)! Dörfler, Herb. normale, № 5243 (sub *Ruta suaveolens* DC.).

На сухих степових схилах, вапняково-кам'янистих і гранітних відслоненнях. — Південна смуга Лісостепу і Степ.

З.Л.-С. Одеська обл.: на південь від лінії Балта—Рибниця досить часто (також і в Молдавській РСР). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Авдіївський рн, Василівка (!); Харцизька (!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Вознесенський рн, Олександрівка, граніти по Півд. Бугу (Кот.!), окол. Вознесенська (Пач.!). — **Л.З.-Л.С.** Лише в південній частині. — Сталінська обл.: Першотравневе (!); окол. Жданова над р. Кальчиком (Шмальг.!), Будьоннівський рн, Хомутовський степ (!!, Кот. і Карнаух!), ст. Будьоннівка (!); Тельманівський рн, Самсонове (!!, Кот. і Карнаух!); Володарський рн, Кременівка (!). — **П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** Запорізька обл.: окол. Запоріжжя (кол. Кичкас) (Шмальг.!); Мелітопольський рн, Терпіння (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон., Бессараб.

Загальне поширення. Балканський п-в, Середня Європа (півд. ч.), Європейська частина СРСР (перелічені райони).

Примітка. Досі всі гаплофілуми з України визначались як *H. suaveolens* G. Don., за винятком рідких форм, що характеризуються 3-розсіченими верхівко-

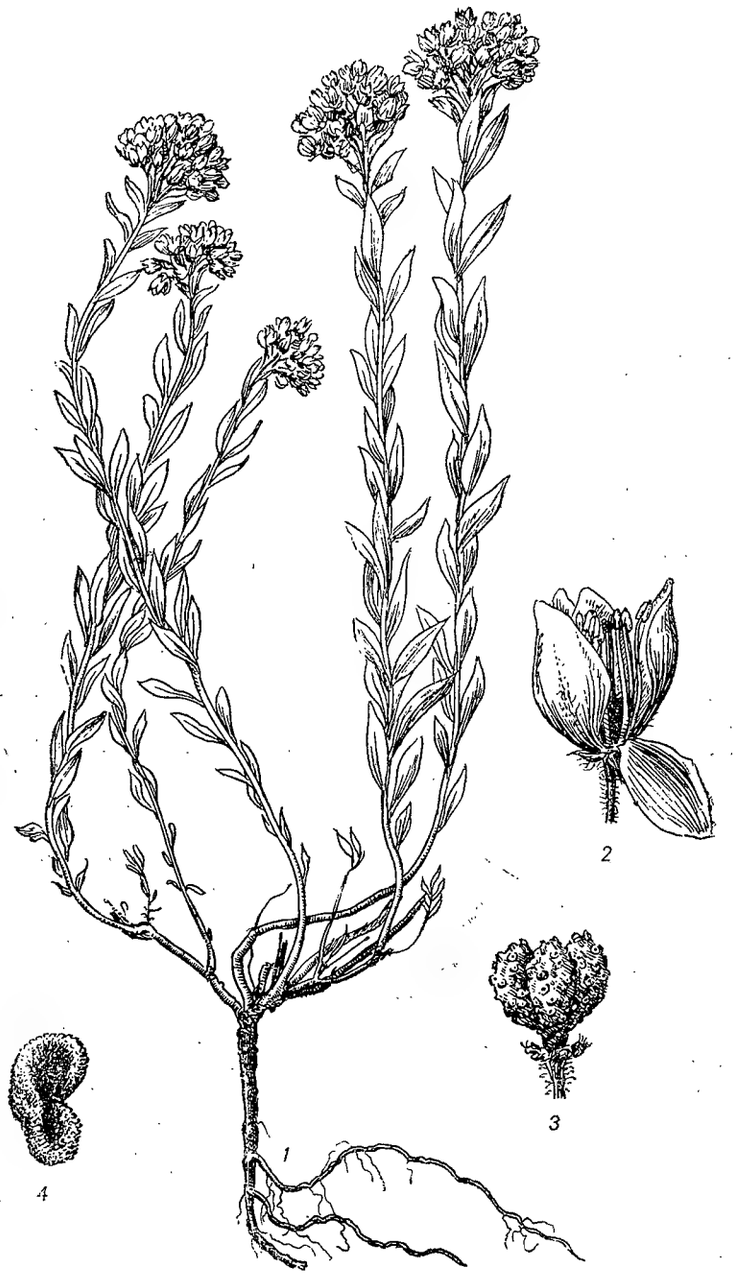

Рис. 16. Гаплофілум війчастий — *Haplophyllum ciliatum* Gris.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — достигла коробочка; *4* — насінина.

вими листками і були віднесені Шмальгаузеном (Фл. Ср. и Ю. Р., I, 188) до *H. Besseri* Nym., а Вісюліною (Визн. росл. УРСР, 256) до *H. ciliatum* Gris. Але, на жаль, нам не довелось бачити з України жодного екземпляра з 3-розсіченими листками, їх особисто не бачив і Шмальгаузен, який вперше наводить *H. Besseri* для України, і ми гадаємо, що ця ознака українським рослинам приписувалась помилково. До того ж, справжній *H. ciliatum* Gris. і в першоописі характеризується цілісними листками.

Дослідження всіх матеріалів, що є в гербаріях Інституту ботаніки по роду *Haplophyllum*, дало нам можливість констатувати на території УРСР наявність 2 видів цього великого середземноморського роду. Обидва вони з цілісними листками.

Перший, описаний вище *H. ciliatum* Gris., що характеризується опушеними зав'язями і коробочками та наявністю конусовидного придатка на верхівках їх лопатей, як уже відзначив О. І. Введенський (Фл. СССР, XIV, 208), властивий всій південній частині степової, а частково і лісостепової зони УРСР, і загальний ареал його простягається від півдня Середньої Європи і Балкаиського п-ва до Північного Кавказу.

Другий вид — справжній *H. suaveolens* G. Don., що характеризується голими зав'язями і коробочками та відсутністю придатків на верхівках їх лопатей, за висновком О. І. Введенського, поширений на території СРСР лише в Криму, на Кавказі і в Бессарабії. Щодо останньої, то слід сказати, що серед дослідженого нами великого гербарного матеріалу з цієї території ми не зустріли жодного екземпляра рослини з голою зав'яззю та коробочкою і подібної до кримських рослин. Але такі рослини ми відмічаємо з території УРСР, а саме з Донецького Лісостепу (докладний опис рослини і відомості про її поширення наводяться нижче).

1807 (2). H. suaveolens (DC.) Don. — **Гаплофілум запашний.** Зелена або сизуватозелена рослина з міцним кореневищем. Стебла прямостоячі, (10) 20—35 *см* завв., округлі, до верху улиснені, від основи дуже розгалужені, голі, лише вгорі і в суцвітті слабо опушені. Листки сидячі, довгасто- або лінійно-ланцетні, 1,5—2,5 *см* завд., 4—10 *мм* завш., загострені, до основи звужені, голі, крапчастозалозисті. Квітки 5-членні, в б.-м. густому щитковидному суцвітті (по 6—12 квіток в кожному щитку), з трав'янистими приквітками. Квітконоси 1,5—2,5 *см* завд. Квітконіжки б.-м. видовжені, 5—12 *мм* завд. Чашолистки яйцевидні, на верхівці загострені, 2,5—3 *мм* завд., з країв хвилясто-зубчасті й розсіяно-коротковійчасті. Пелюстки жовті, при основі на спинці трохи рудуваті, майже плоскі, довгасто-яйцевидні, 8—9 (11) *мм* завд., 4,5—5 *мм* завш., з короткими нігтиками, довго залишаються після цвітіння. Тичинок 10, з вільними, біля основи розширеними, волосистими нитками і лінійними пиляками. Маточка з сидячою, голою горбочкуватою зав'яззю, без придатків і з голим стовпчиком. Плід — 5-лопатева, 5-гнізда, гола коробочка близько 4 *мм* завд.; поверхня її лопатей горбочкувата, верхівки округлі, без придатків.

G. Don, Gen. Syst., I (1831) 780. Введенский в Фл. СССР, XIV, 207. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 256 р.р.

— *Ruta suaveolens* DC., Prodr., I (1824) 711. — *H. congestum* Spach in Jaub. et Sp., Ill. pl. or., III (1847—1850) 77, tab. 261. — *H. tauricum* Spach in Ann. Sc. Nat., ser. III, XI (1849) 178. — *Ruta taurica* Nym., Syll. fl. Eur. (1854—1855) 220. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 188.

Видані зразки: Dörfler, Herb. normale, № 4619 (sub R. taurica).

Росте на вапнякових відслоненнях.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: Політрівка, у балці Розсипна (Підоплічко).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон (правобережжя Півн. Дінця), Крим; Кавказ: Зах. Закавк.

Загальне поширення. Мала Азія і перелічені райони СРСР.

Примітка. Слід зауважити, що розглянуті нами українські екземпляри цього виду відрізняються від кримських меншим розміром пелюсток, рідкішим опушенням суцвіття і міцнішим кореневищем. Цілком можливо, що вони належать до окремої географічної раси, але, на жаль, ми не маємо зараз достатньої кількості порівняльного матеріалу для остаточного з'ясування цього питання.

Рід 499. Ясенець — Dictamnus L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 548.

Квітки великі, неправильні, у верхівковому китицевидному суцвітті. Чашечка 5-роздільна, неопадна. Пелюсток 5, ланцетних або еліптичних, при основі звужених у нігтик, неоднакових за формою та розміром. Тичинок 10, з довгими зігнутими й нахиленими донизу, вгорі залозистими нитками. Зав'язь верхня, на ніжці, 5-лопатева (складається з 5 плодолистків, що зрослися лише внизу), 5-гнізда, з 2 насінними зачатками в кожному гнізді. Стовпчик один, голий або б.-м. залозистий. Плід — 5-лопатева коробочка, яка по гніздах розпадається на окремі плодики; кожний плодик має з зовнішнього боку вгорі ріжок. Насінини чорні, блискучі, гладенькі. — Багаторічні трав'янисті рослини з черговими, непарнопірчастими листками. Стебла, квітконіжки та усі частини квітки густо вкриті крапчастими чорними залозками, що виділяють багато ефірного масла.

Примітка. В тиху соняшну погоду під час цвітіння рослини навколо неї скупчується так багато парів ефірного масла, що, коли до неї піднести запаленого сірника, вся рослина спалахує. Якщо взяти рослину голими руками, то вона нерідко обпікає руки, викликаючи водянисті пухирі.

До роду належить 5 видів, поширених у помірній зоні Євразії, в тому числі і на території СРСР. З них в УРСР є 2 види.

---

1. Стовпчик звичайно голий, 12—14 *мм* завд.; зав'язь гола або рідко розсіянозалозиста, на довгій, 3—4 (5) *мм* завд., голій ніжці. Пелюстки 3,5—4 *см* завд., 9—10 *мм* завш. Листочки пірчасто-роздільних листків до 11 *см* завд. і 6,5 *см* завш. Стебло донизу кучерявоволосисте . . . **(1). Я. голостовпчиковий — D. gymnostylis** Stev.
— Стовпчик густо залозисто-волосистий, 6—8 *мм* завд.; зав'язь більш або менш волосиста, на короткій, 1—2 *мм* завд., ніжці. Пелюстки 2,6—2,8 *см* завд., 6—9 *мм* завш. Листочки до 7,5 *см* завд., 1,2—3,5 *см* завш. Стебло звичайно внизу голе, рідко коротко опушене . . . . . **(2). Я. білий — D. albus** L.

1808 (1). **D. gymnostylis** Stev. — **Ясенець голостовпчиковий.** Рослина з сильним запахом апельсинової шкірки. Стебла прямі, 50—120 *см* завв., прості, поодинокі або від розгалуженого кореневища підіймається по 2—3 однаково міцні стеблини, які внизу, а часто і вгорі кучеряво опушені, вгорі густо вкриті чорнуватопурпуровими залозками. Листки черешкові, непарнопірчасті, з 7—9 шкірястими довгасто-еліптичними, 6—11 *см* завд., 3,5—6,5 *см* завш., або б.-м. ланцетними, 3,5—4,5 *см* завд., 1—2 *см* завш., загостреними, по краю дрібно хрящувато-пилчастими, здебільшого опушеними листочками, які вкриті крапчастими залозками, що просвічують крізь їх тканину; нижні стеблові листки часто сидячі, рідше короткочерешкові, прості, оберненояйцевидні, 4—8 *см* завд., 2—4 *см* завш. Квітки у верхівковому китицевидному суцвітті 30—45 *см* завд., поодинокі, на довгих, 2—3 *см* завд., ніжках або зібрані по 2—3 (4), тоді квітконіжка центральної квітки 3—10 *мм* завд., бічних — довші, 1—2,5 *см* завд. Чашолистки довгасто-лінійні, 7—10 *мм* завд., 2 *мм* завш. (два нижні звичайно більші за інші), залозисто-опушені. Пелюстки 3,5—4 *см* завд., 9—10 *мм* завш., ланцетні або довгасто-еліптичні, до основи поступово звужені, залозисті (густіше на верхівці), білуваторожеві або пурпурові, з темнішими, червонуватими або фіолетовими жилками. Стовпчик 12—14 *мм* завд., голий, лише інколи розсіянозалозистий. Нитки тичинок 2,5—2,7 *см* завд., їх верхівки 4—7 *мм* завд., густо залозисті; пиляки 1,5—3 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш. Коробочка 12—15 *мм* завд., сітчасто-зморшкувата, коротко залозисто-опушена, 5-лопатева, з ріжковидним виростом на верхівці кожної лопаті. Насінини грушовидні, близько 4 *мм* завд. і 3 *мм* завш., чорні, блискучі. ♃. Цв. V—VI.

Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XXIX, 1 (1856) 333. Введенский в Фл. СССР, XIV, 231. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 257.

— *D. Fraxinella* Pers., Syn., I (1805) 464 p.p. — *D. albus* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 187 p.p. — *D. albus* ssp. *gymnostylis* Винтер в Бот. мат. Герб. бот. сада, V (1924) 157.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 768! Dörfler, Herb. normale, № 5242!

В світлих лісах, між чагарниками, по узліссях байрачних гаїв, рідше на кам'янистих місцях по узліссях. — Лісостепові (півд. ч.) та степові райони північного і південного сходу УРСР.

Л.Л.-С. Лише в культурі. Харківська обл.: Дергачі (Лавр.!). — **Д.Л.-С.** Нерідко. — Сталінська обл.: Чистяківський рн, Чистякове (Гринь!), окол. ст. Розсипна (Кот.! і Карнаух!); Катиківський рн, Грабове (Кот.!, Карнаух!); Слов'янський рн, Маяки (!!, Гринь!); Авдіївський рн, Ясинувата (Гринь!, Косець!); окол. Артемівська (Оксіюк!); Горлівська мр, ст. Микитівка (Олексієнко!). — Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Провальський степ (!!, Гринь і Романова!, Барбарич!). — **Л.З.-Л.С.** В північній частині часто, в південній — зрідка; Сталінська обл.: Амвросіївський рн, Успенка (Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (півн.-схід. ч.), Серед.-Дніпр. (схід. ч.), Волз.-Дон. (півд. ч.), Ниж.-Дон. (зах. ч.), Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

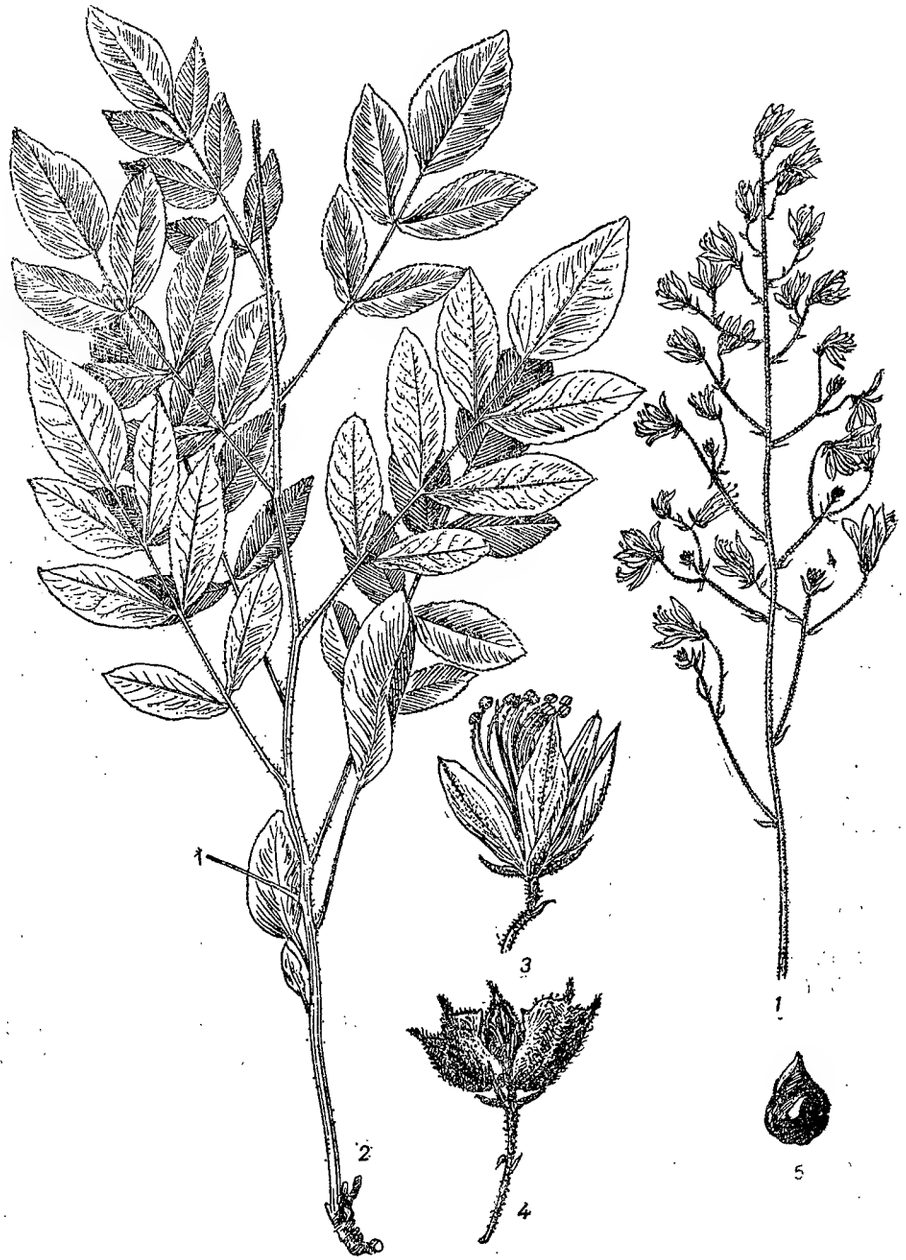

Рис. 17. Ясенець голостовпчиковий — *Dictamnus gymnostylis* Stev.

1 — верхня частина рослини; *2* — нижня частина рослини; *3* — квітка; *4* — достигла коробочка; *5* — насінина.

Загальне поширення. Ендем флори СРСР.

Примітка. На протязі довгого часу вважалось, що на Україні зростає лише 1 вид ясенця, який визначався як *D. albus* L. (Шмальгаузен, Таліев та ін.) або як *D. caucasicus* Fisch. et Mey. чи *D. gymnostylis* Stev. (Станков та ін.). Проте вивчення матеріалів, що належать до цього роду, з заходу республіки (Поділля) та матеріалів із східної частини УРСР і порівняння їх з відповідними матеріалами з Кавказу та Західної Європи дає підставу вважати, що на Україні зустрічається, як уже правильно відмітила О. Д. Вісюліна, принаймні 2 види роду *Dictamnus* L. Один з них, описаний вище *D. gymnostylis* Stev., обмежує свій ареал східною частиною республіки, і він, безумовно, пов'язаний з Кримом і Кавказом. Форма і розмір його листків дуже варіюють, але цілком відмінно від подільських рослин, які ми визначаємо як *D. albus* L. (опис його подається нижче). Останній вид потребує дальшого дослідження. Цілком можливо, що наші подільські рослини складають окрему расу, не тотожну типовому *D. albus* L., але для остаточного з'ясування цього питання у нас немає достатньої кількості порівняльного матеріалу по *D. albus* L. саме з Західної Європи, звідки був описаний вид.

Щождо *D. caucasicus* Fisch. et Mey., то ми гадаємо, що вид цей властивий виключно Кавказу. Принаймні жодний екземпляр з переглянутих нами рослин із України і особливо з її західної частини, на яку посилається А. І. Введенський, не тотожний кавказьким рослинам. Останні мають майже голі стовпчики, тоді як рослини з Поділля всі з густо залозисто-волосистими стовпчиками.

1809 (2). D. albus L. — **Ясенець білий**. Рослина подібна до *D. gymnostylis* Stev., але у всіх своїх частинах менша, відрізняється також залозистим опушенням стовпчика та тичинкових ниток. Стебла прямостоячі, 30—100 (120) *см* завв., як і листки, б.-м. опушені, вгорі густо вкриті чорнуватопурпуровими залозками, внизу голі або майже голі. Листки непарнопірчасті, з 7—9 шкірястими, довгасто-еліптичними, загостреними, по краю дрібнохрящувато-пилчастими листочками, 3—7,5 *см* завд., 1,2—3,5 *см* завш. Китицевидне суцвіття 20—30 (35) *см* завд. Квітки поодинокі або по 2 (3), тоді квітконіжки 0,5—1 *см* завд. Чашолистки 6—7 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., залозисто-опушені. Пелюстки 2,6—2,8 *см* завд., 6—9 *мм* завш., до основи поступово звужені в нігтик; по середній жилці густо залозисті. Стовпчик 6—8 *мм* завд., густо залозистий. Пиляки 1—1,1 *мм* завд., 1 *мм* завш. Коробочка 10—12 *мм* завд. Насінини чорні, блискучі, 3—3,5 *мм* завд., близько 2 *мм* завш. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 383. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 187. p.p. Вісюліна у Визн. росл УРСР, 257.

— *D. fraxinella* DC., Prodr., I (1824) 712. Ledeb., Fl. ross., I (1842) 495, p.p.

Видані зразки: Fl. polon. exsicc., № 7171 Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 124 (sub *D. fraxinella* Pers.).

В світлих дубових та букових лісах, між чагарниками. — Південний захід Лісостепу та Прикарпатські ліси (півд.-схід. ч.).

Пр. Л. Чернівецька обл.: Новоселицький рн, Строїнці (Гербіх). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Вікно, Дорошівці, Хрещатик (Гербіх); Кіцманський рн, Хлівище (Гербіх). — Тернопільська обл.: Чортківський рн, Улашківці (Гринь!); Золотий Потік (!); Мельнице-Подільський рн, Устя (Гринь!); Збараж (Гринь!); Бережанський рн, Тростянець (!); Заліщики (Бесс.); Струсівський рн, степ Панталиха (Вітман, Реман). — Хмельницька обл.: Са-

танівський рн, Турчинці (Кот.!); Смотрицький рн, Черче (!), Нігин (!); багато в окол. Кам'янця-Подільського (Монтр., Панасюк!); Ярмолинці (!). — **П.Л.-С.** Зрідка. — Вінницька обл.: Крижопіль (Балковський!). — Житомирська обл.: Бердичів (!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Вознесенський рн, Трикрати (Гринь!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Рені (Гагман).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (півд.-схід. ч.), Серед.-Дніпр. (зах. ч.), Бессараб., Причорн. (півн.-зах. ч.).

Загальне поширення. Середня Європа. Вказані райони Європейської частини СРСР.

ПІДРОДИНА 2. TODDALIOIDEAE ENGL.

Квітки 4- або 5-членні, одностатеві, дводомні. Тичинок однакова кількість з пелюстками. Плід — крилатка або костянка.

Підродина представлена у флорі УРСР 2 родами: *Phellodendron* Rupr. і *Ptelea* L., представники яких зустрічаються виключно в культурі.

Рід 500. Бархат — Phellodendron Rupr.

Rupr. in Bull. Phys.-Math. Ac. Petersb., XV (1853) 353.

Квітки одностатеві, дводомні, 5-членні, зібрані волотевидними суцвіттями. Чашолистків 5. Пелюсток 5, з середини опушених. Чоловічі квітки з 5 тичинками і недорозвиненою маточкою, жіночі — з 5-гніздою зав'яззю, одним стовпчиком, головчастою приймочкою і недорозвиненими тичинками (стамінодіями). В кожному гнізді зав'язі є по 1 насінному зачатку. Плід — костянка, з 5 кісточками. — Дерева з непарнопірчастими листками.

1809 [1] **(1). Ph. amurense** Rupr. — **Бархат амурський.** Амурське пробкове дерево. Струнке дерево, 10—15 *м* завв., з густою кроною. Кора яснобура, зморшкувата, бархатиста. Листки в нижній частині гілок чергові, у верхній — супротивні, черешкові, непарнопірчасті, з 7—13 короткочерешковими, ланцетними або довгастими, на верхівці довго загостреними листочками, по краю війчастими і в молодому віці на поверхні волосистими, пізніше голими. Суцвіття волотеве; приквітки нерозвинені. Чашолистки яйцевидно-трикутні, довго загострені, голі або війчасті, 1—2 *мм* завд. Пелюстки зеленуваті, довгасто-еліптичні, 3—4 *мм* завд., загострені. Тичинки в 1,5—2 рази довші за пелюстки. Костянки кулясті, чорні. ♄. Цв. VI—VII.

Rupr. in Bull. Phys.-Mat. Ac. Petersb., XV (1853) 353. Введенский в Фл. СССР, XIV, 232. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 257.

Рисунки: Фл. СССР, XIV, табл. XIII, рис. 1.

Культивується у парках.

Поширення по СРСР. У дикому стані — Далек. Схід.: Зее-Бур., Удськ., Уссур. Культивується в Європ. ч., в Серед. Азії і на Кавказі.

Загальне поширення (в дикому стані). Японія, Китай, Далекий Схід.

Господарське значення. За наведеними в «Флоре СССР» даними, кора бархату амурського використовується для виготовлення пробки невисокої якості; деревина придатна для виготовлення меблів.

Рід 501. Птелея — Ptelea L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 118.

Квітки правильні, одностатеві, дводомні; чоловічі — з недорозвиненою зав'яззю, жіночі — з стамінодіями; всі зібрані щитковидними суцвіттями. Чашечка 4—5-роздільна. Пелюсток 4—5, вони в 3—4 рази довші від чашечки. Тичинок 4—5 з спушеними на внутрішньому боці нитками. Маточка з 2—4-гніздою зав'яззю, коротким стовпчиком та 2—4-лопатевою приймочкою. Плід — 1-, рідше 2-насінна, округла або овальна плоска крилатка. — Кущі з трійчастими листками.

Північно-американський оліготипний рід.

1809 [2] **(1). P. trifoliata** L. — **Птелея трилиста.** Неколючий кущ 1,5—5 (8) *м* завв., з розсіяно опушеними, оливковими або темнокоричневими молодими гонами. Листки з довгими, 3—6,5 *см* завд., черешками, трійчасті, з сидячими, еліптичними або ланцетними, цілокраїми або дрібнозубчастими, загостреними, зісподу яснозеленими, зверху темнозеленими, розсіяно короткопухнатими листочками, 5,5—10 *см* завд., 2—3,5 *см* завш.; листочки вкриті крапчастими просвічуючими залозками. Квітки запашні, в щитковидному суцвітті, на коротко опушених ніжках 7—9 *мм* завд. Чашолистки яйцевидні або довгасті, опушені або рідше голі, 1 (2) *мм* завд., при основі зрослі між собою. Пелюстки зеленуватожовтуваті, еліптичні, 4,5—6 *мм* завд., близько 2 *мм* завш., тупуваті або трохи загострені, з зовнішнього боку коротко залозисто-волосисті. Тичинкові нитки при основі розширені, з країв густоволосисті. Пиляки 1—1,2 *мм* завд., близько 1 *мм* завш. Крилатка майже округла або овальна, 2-гнізда, 1,5—2,5 (3) *см* завш. Насінин по 1 в кожному гнізді; вони чорні, впоперек зморшкуваті, 5—5,5 *мм* завд., близько 2,5 *мм* завш. ♄. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 118. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 203. Введенский в Фл. СССР, XIV, 233. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 257.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 1696.

Розводиться по парках і садах як декоративна рослина; насаджується і по лісах, здебільшого як підгін для дуба (Голосіївське л-во під Києвом та ін.). — Майже вся УРСР.

Поширення по СРСР. Крім України, успішно розводиться на лісостеповій дослідній станції Орловської обл., в ряді пунктів Білорусії, в Москві та Ленінграді.

Загальне поширення. У дикому стані лише на батьківщині — в Північній Америці, де зустрічається ще й 6 інших видів роду.

Господарське значення. Красива декоративна рослина.

з блискучими шкірястими листками і оригінальними плодами, яка також придатна для підліска, для складання куртин, для насадження на узліссях.

ПІДРОДИНА 3. AURANTIOIDEAE ENGL.

Квітки 4- , 5-, 8-членні, звичайно двостатеві. Тичинок 8 або багато, вільних або зрослих кількома пучками. Плід ягодоподібний, з гніздами, заповненими стебельчастими соковитими мішечками.

Підродина представлена у флорі УРСР двома родами: *Poncirus* Raf. і *Citrus* L., представники яких зустрічаються виключно в культурі.

Рід 502. Понцирус — Poncirus Raf.

Raf., Syl. Tell. (1833) 143.

Квітки пазушні, двостатеві. Чашолистків 4—5 (6—7), при основі зрослих. Пелюсток 4—5 (6—7), лопатковидних, з нігтиками. Тичинок 8—10, вільних; зав'язь 6—8-гнізда з численними насінними зачатками.

Плід ягодоподібний, густоволосистий, з гніздами, в яких розміщені мішечки, наповнені маслянистим гірким соком. — Колючі кущі з трійчастими опадними листками.

1809[3] (1). P. trifoliata (L.) Raf. — **Понцирус трилистий.** Колючий кущ з зеленими, сплюснутими, однорічними гілками. Листки з крилатими черешками та з 3 сидячими, оберненояйцевидними шкірястими листочками. Квітки великі, білі, пазушні, майже сидячі. Плід кулястий, до 5 *см* у діам., з багатьма насінинами. ♄. Цв. IV.

Raf., Syl. Tell. (1838) 143. Введенский в Фл. СССР, XIV, 234. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 257.

— *Citrus trifoliata* L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 1101.

Рисунки: Фл. СССР, XIV, табл. XIV, рис. 2.

Культивують на півдні УРСР як підщепу для цитрусових, а також як декоративну рослину. Широко розводиться також на Кавказі.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі, переважно на Кавказі.

Загальне поширення (дико росте). Центральний Китай і Гімалаї.

Примітка. Як зазначає А. І. Введенський (ц. м.), понцирус трилистий є найбільш холодостійким представником цитрусових, завдяки чому він використовується для схрещування з ними. З таких гібридів відомі так звані цитранжи — *Citrus sinensis* × *Poncirus trifoliata,* цитранжквати — *C. sinensis* × *C. trifoliata* × × *Fortunella* sp. і сатсуманжи — *P. trifoliata* × *C. unshin* та ін.

Рід 503. Цитрон — Citrus L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 782.

Квітки поодинокі або по 2 в пазухах листків, двостатеві, рідше одностатеві — чоловічі. Чашолистків 4—5, більш або менш зрослих між собою. Пелюсток 4—8, м'ясистих, довгасто-лінійних. Тичинок

(10) 20—60, вільних або з'єднаних в кілька пучків. Зав'язь — 8- або багатогнізда, з 4—8 дворядними насінними зачатками в кожному гнізді. Плід ягодоподібний, з голою м'якою шкіркою і гніздами, заповненими стебельчастими соковитими мішечками. Насінини з 2 або багатьма зародками. — Невеликі дерева з шкірястими цілісними листками, які зчленовані з черешками.

Кілька видів цього роду, які мають велике народногосподарське значення (лимон, мандарин, апельсин, грейфрут, померанець та ін.), здавна культивуються на Кавказі. Останнім часом деякі з них запроваджуються в культуру і на Україні.

---

1. Молоді гілки червонуватофіолетові. Пелюстки білі, зовні блідорожеві. Плід яйцевидний або овальний, з носиком на верхівці, ясножовтий, шкірка трудно відділяється . . . . . **(1). Лимон — C. limon** Burm.
— Молоді гілки зелені. Пелюстки білі. Плід округло-сплюснутий, на верхівці вдавлений, оранжовожовтий; шкірка легко відділяється . . . . . **(2). Мандарин — C. unshiu** Marc.

1809[4] (1). C. limon Burm. — **Лимон.** Невелике колюче дерево з червонуватофіолетовими молодими гілками. Листки шкірясті, довгасто-яйцевидні або ланцетні, на верхівці загострені, по краю дрібнозубчасті, з некрилатим черешком. Квітки поодинокі або по 2 в пазухах листків. Чашечка невиразно 2-зубчаста. Пелюстки білі, зовні блідорожеві, дуже відігнуті, голі, тичинки вільні або з'єднані в невеликі пучки. Стовпчик не відділений від зав'язі. Плід яйцевидний або овальний, до обох кінців звужений, з соском на верхівці, жовтий, з щільною серцевиною і шкіркою, яка трудно відділяється. Насінини товсті, коло халази блідорожеві, з одним блідозеленим зародком. ♄. Цв. III—IV.

Burm., Fl. Ind. (1768) 173. Введенский в Фл. СССР, XIV, 237. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 258.

В експериментальному порядку культивують на півдні і південному заході УРСР, а останнім часом і в окол. Києва, як плодове дерево, в траншеях, під спеціальним укриттям на зиму.

Поширення по СРСР. Культивується на Кавказі у відкритому грунті; у деяких районах (Астаринському, Батумському) на зиму дерева вкриваються.

Загальне поширення. Батьківщина — Тихоокеанські тропічні острови; особливо широко культивується в країнах Середземномор'я.

Господарське значення. Дуже цінна вітаміноносна рослина. Плоди містять у собі аскорбінову кислоту.

1809[5] (2). C. unshiu Marc. — **Мандарин.** Невеличке, звичайно неколюче дерево, з розлогими міцними сіруватими гілками; молоді гони темнозелені, ребристі. Листки шкірясті, зверху блискучі, зісподу тьмяні, великі, довгасті, на верхівці раптово коротко за-

гострені, з дуже випнутими жилками, з майже некрилатим черешком. Квітки поодинокі, рідко по 2 в пазухах листків. Пелюстки білі, товсті, помірно відігнуті. Тичинки біля основи зрослі пучками, звичайно з недорозвиненими пиляками. Плід округло-приплюснутий, яскраво оранжово-жовтий, на верхівці вдавлений, з рихлою серцевиною і шкіркою, яка легко відділяється; здебільшого він без насіння або лише з кількома насінинами; останні — дзиговидні, без помітного дзьобика, білуваті, з кількома блідозеленими зародками. ♄. Цв. III—IV.

Марс. в Изв. Соч. обл. и Сухум. сад. и с.-х. опыт. ст., 2 (1921) 5 и 11. Введенский в Фл. СССР, XIV, 237. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 250.

— *C. nobilis* var. *unshiu* Swing. in Bailley Stand. Cycl. Hart, 2 (1915) 784.

Рисунки: Фл. СССР, XIV, табл. XIV, рис. 1.

В експериментальному порядку культивується в УРСР як плодове дерево в тих же районах, що і попередній вид, в траншеях.

Поширення по СРСР. Головна цитрусова культура на Кавказі, де культивується з початку 90-х років минулого століття.

Загальне поширення. В дикому стані невідоме. Культивується в Японії, в країнах Середземномор'я та в згаданих районах СРСР.

Примітка 1. Через відсутність у автора на час складання рукопису описового матеріалу по роду *Citrus* наведені вище описи видів цього роду подані в основному за А. І. Введенським («Флора СССР»).

Примітка 2. Крім згаданих вище видів роду *Citrus*, на Кавказі ще культивується *C. sinensis* Osbeck (апельсин), *C. aurantium* L. (бігарадія, помаранець), *C. deliciosa* Ten. (італійський мандарин), *C. paradisi* Mactad (грейфрут, помело), *C. nedica* L. (цедрон), *C. limetta* Risso (ліметта — солодкий лимон), які теж мають велике народногосподарське значення.

РОДИНА **LXXIII. СИМАРУБОВІ — SIMARUBACEAE** LINDL.[1].

Квітки двостатеві або одностатеві, правильні, дрібні, зібрані волотевими або колосовидними суцвіттями. Чашечка з 3—5 більш або менш зрослих листочків. Пелюсток 3—5(6), рідше вони не розвинені. Тичинок звичайно вдвоє більше, ніж пелюсток. Маточка з 2—6 плодолистків, які зростаються або цілком, або лише стовпчиками. Плід костянкоподібний, рідше — ягода або крилатка. — Дерева або кущі. Листки чергові, рідше супротивні, пірчасті або прості.

Ця родина об'єднує 30 родів з майже 200 видами; представники її поширені переважно в тропічних областях земної кулі. В СРСР культивується лише 1 представник цієї родини — *Ailanthus glandulosa* Desf.

У викопному стані в сарматських покладах Приазов'я (по р. Кринці) знайдені рештки *Ailanthus Confucii* Ung.

Рід **504. Айлант — Ailanthus** Desv.

Desv. in Hist. Academ. Sc. Par. (1786—1788) 255 (nom. conser.)

Квітки дрібні, двостатеві і одностатеві, зібрані верхівковими волотями. Чашечка з 5 листочків. Пелюсток 5—6. Тичинок 10. Маточки з 5—6

[1] Опрацювала О. Д. Вісюліна.

плодолистків, зрослих між собою лише стовпчиками. Плід складається з 1—6 вільних крилаток; крилатки видовжені. Насінина розміщена всередині крилатки, стисла. — Дерева. Листки чергові, непарнопірчасті.

В межах цього роду відомо близько 15 видів, поширених в Китаї, на Цейлоні, Яві, на Моллукських о-вах, в Австралії й на Філіппінах.

1809[6] (1). A. altissima (Mill.) Swingle. — **Айлант високий.** Дерево 20—30 *м* завв.; крона розлога; кора ясносіра; молоді гілки негусто опушені, темножовті. Листки 30—100 *см* завд., з 9—41 листочка; листочки яйцевидно-ланцетні або ланцетні, 5—12 *см* завд., на верхівці виїмчасті або косо зрізані, з 2—4 великими залозистими зубцями в нижній частині пластинки; молоді листки коротковолосисті, дорослі — майже голі. Волоті до 30 *см* завд., негусті. Чашолистки дрібненькі, до 2 *мм* завд. Пелюстки 2,5—3,5 *мм* завд., довгасто-яйцевидні, жовтуватозелені, з внутрішнього боку при основі кучерявоволосисті. Маточка з 5 плодолистків, які зрослися стовпчиками. Крилатки видовжено-ромбічні, 3—4 *см* завд., жовтуватокоричнюваті. Насінина стиснута. ♄. Цв. V. Пл. VIII.

Swingle in Journ. Wosh. Acad. Sc., VI (1916) 495. Линчевский в Фл. СССР, XIV, 242.

Toxicodendron altissimum Mill., Gard. Dict., ed. 8 (1768). — *Ailanthus glandulosa* Desf. in Hist. Acad Sc. Par. (1788) 265. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 203.

Рисунки: Engl. u. Prantl. Nat., Pflanzenfam., 2 Aufl., 19 a (1931) 390, Fig. 182.

Розводиться як декоративне дерево, часто дичавіє. — Культивується переважно в південних районах УРСР.

Поширення по СРСР. Культивується в різних районах; особливо широко — на Кавказі та в Середній Азії.

Загальне поширення. Батьківщина — Китай. Культивується в Європі, Азії та Америці.

Господарське значення. Айлант завдяки великим листкам і червоніючим восени плодам є дуже декоративним деревом. Є вказівки, що кора і листки його вживаються проти дизентерії і від солітера. В Середній Азії листками айланта лікують пендинську язву. Листки містять близько 12% дубильних речовин. Деревина придатна для токарських виробів.

РОДИНА **LXXIV. КИТЯТКОВІ — POLYGALACEAE** LINDL.[1].

Квітки двостатеві, неправильні, 5-членні. Чашечка з 5 забарвлених при плодах збільшених чашолистків; з них 2 бічні крупніші за інші. Віночок з 3 або 5 пелюсток, б.-м. зрослих між собою; передня непарна пелюстка кілювата, зверху торочкувата, часто збільшена. Тичинок 8, рідко менше, розміщених 2 колами, зрослих нитками в трубочку. Пиляки 1-гнізді. Зав'язь верхня, звичайно 2-гнізда, з 1—2 насінними зачатками в кожному гнізді. Стовпчик 1, на верхівці 2-лопатевий. Плід — сплюс-

[1] Опрацював М. І. Котов.

нута з боків 2-гнізда коробочка, рідко плід нерозкривний, горіхоподібний. Насінини волосисті. — Багаторічні трави, півкущі або кущі, іноді ліани, з черговими цілісними листками.

До цієї родини належить 10 родів з 690 видами, поширеними переважно в тропічних і субтропічних країнах обох півкуль.

Рід 505. Китятки — Polygala L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 701; Gen. pl., ed. 5 (1754) 315.

Квітки неправильні, зібрані в китицях. Квітконіжки при основі з 3 приквітками, з яких середній довший за бічні. Чашолистки залишаються при плодах, з них 2 внутрішні пелюстковидні, крупніші за інші і під час плодоношення збільшені (так звані крила). Віночок з 3, рідко 5 пелюсток; нижня пелюстка кілевидна, зросла з 2 бічними, зверху 3-лопатева або торочкувата. Тичинок 8, рідко 6, внизу зрослих, а зверху розділених на 2 пучки. Пиляки 1-гнізді, на верхівці розкриваються. Зав'язь верхня, з боків сплюснута. Стовпчик 1, приймочка 2-лопатева. Плід — сплюснута з боків 2-гнізда коробочка, яка розкривається 2 стулками, в кожному гнізді з 1 насіниною. Насінина довгаста, чорна, волосиста, з білуватим 2—3-лопатевим принасінником при основі. — Багаторічні трави з черговими цілісними листками; квітконіжки з 3 приквітками, з яких середній довший.

До цього роду належить близько 500 видів, які поширені в теплих і помірних зонах всієї земної кулі. В СРСР вказується 33 види, з них в УРСР — 10.

Господарське значення. Корінь американського виду *Polygala senega* L. (Radix Senegae), який вживається як відхаркувальний засіб (найчастіше у вигляді настою або відвару, рідше як сироп), є імпортною сировиною. Його можна замінити коренем китяток сибірських (*Polygala sibirica*). Клінічні спостереження показали, що препарати, виготовлені з коренів цієї рослини, особливо ефективні при лікуванні хронічного бронхіту.

---

1. Всі китиці пазушні. Бічні чашолистки несиметричні, вгорі зігнуті, з більшою нижньою і меншою верхньою частками. Нитки тичинок вгорі вільні; човник довший за бокові пелюстки . . . . . **(1). К. сибірські — P. sibirica** L.
— Всі або більшість китиць кінцеві. Бічні чашолистки симетричні. Нитки тичинок вгорі зрослі; човник коротший, ніж бічні пелюстки . . . . . 2.
2. Нижні листки зібрані в прикореневу розетку, іноді внизу розсунуті, значно ширші і довші, ніж верхні, довгасто-оберненояйцевидні. Крила вужчі за коробочку . . . . . 3.
— Розетка прикореневих листків відсутня, нижні листки менші або такі ж, як інші . . . . . 5.

3. Крила 3—4,5 *мм* завд., звичайно довші, ніж коробочка. Верхні стеблові листки б.-м. загострені. Квітки сині, яскраві. Суцвіття досить густе. Гірська рослина . . **(4). К. гіркі — P. subamara** Fritsch.
— Крила до 2,5 *мм* завд., коротші за коробочку. Стеблові листки б.-м. тупі. Квітки блідіші, білі або сині. Суцвіття спочатку густе, після відцвітання рідкіше, витягнуте. — Лучно-болотяні рослини . . 4.
4. Нижні листки 4—14 *мм* завш., зібрані в прикореневу розетку. Стебла мало розгалужені або прості. Квітки сині, іноді білуваті . . . . . **(2). К. гіркуваті — P. amarella** Crantz.
— Нижні листки 5—6 *мм* завш., не зібрані в прикореневу розетку і чимало розсунуті. Квітки білуваті, іноді голубуваті . . . . . **(3). К. мінливі — P. decipiens** Bess.
5 (2). Квітки яскраворожеві або рожевопурпурові . . . . . 6.
— Квітки сині, білі, рідко блідорожеві . . . . . 7.
6. Віночок 11—16 *мм* завд., значно перевищує крила. Коробочка 7—10 *мм* завд., з плодоніжкою 1,5—3,5 *мм* завд. . . . . **(9). К. молдавські — P. moldavica** Kotov.
— Віночок дрібніший, трохи довший за крила. Коробочка 5,5—8 *мм* завд., з тонкою плодоніжкою не більше 1 *мм* завд. . . . . **(10). К. крейдяні — P. cretacea** Kotov.
7 (5). Приквітки коротші за квіткові бруньки і не утворюють на кінці волоті чубка; бічні приквітки вдвоє коротші за квітки, які зовсім розпустилися (середні в суцвітті) . . **(5). К. звичайні — P. vulgaris** L.
— На початку цвітіння приквітки довші за квіткові бруньки і утворюють на кінці волоті чубок; бічні приквітки такі ж завдовжки, як і квітконіжки квіток, що розпустилися . . . . . 8.
8. Рослини 20—40 *см* завв. Віночок синій, 6—8 *мм* завд.; волоть рідка . . . . . **(6). К. Вольфганга — P. Wolfgangiana** Bess.
— Рослини дрібніші. Волоть густа. . . . . 9.
9. Квітки 5—7 *мм* завд., звичайно яснофіолетові, лілові, рідко рожеві або білі (у альбіносів) . . **(7). К. чубаті — P. comosa** Schkuhr.
— Квітки 4—4,5 *мм* завд., білі . . **(8). К. подільські — P. podolica** DC.

Секція **1. Migratoria** Tamamsch. Стовпчик стрічковидний, іноді нитковидний, висхідний або зігнутий, донизу і доверху звужений; приймочка ледве помітна; нитки тичинок в кожному пучку до половини зрослі.

1810 (1). P. sibirica L. — **Китятки сибірські.** Корінь здерев'янілий, у верхній частині гіллястий. Стебел багато, гіллястих, коротко-притиснутопухнатих, 10—25 *см* завв. Листки коротко опушені, нижні довгасто-еліптичні, решта — від ланцетних до лінійних, 5—30 *мм* завд. і 3—9 *мм* завш., з черешком до 1 *мм* завд., з країв і зверху коротко опушені, зісподу голі. Китиці здебільшого пазушні, рідше верхівкові, негусті і однобічні, 2—8 *см* завд. Квітконіжки 2—6 *мм* завд., короткопухнаті, нижні — пониклі. Приквітки

дрібні, зелені, 1—1,5 *мм* завд., швидко опадають. Зовнішні чашолистки ланцетні, 2—4,5 *мм* завд., на спинці коротко опушені. Крила видовжені, трохи серповидно зігнуті, великі, 6—7,5 *мм* завд. і 2,2—3,5 *мм* завш., при основі звужені в короткий нігтик, зеленуваті, з широкою білуватою облямівкою і з 3 гіллястими жилками, на спинці коротко опушені. Віночок блідофіолетовий або синюватий, всередині коротко- і тонкопухнатий; човник довготорочкуватий, 7—9 *мм* завд., бокові пелюстки 5—6 *мм* завд. Нитки тичинок на верхівці вільні, близько 1 *мм* завд. Коробочка округло-оберненосерцевидна, 6—6,5 *мм* завд. і 5 *мм* завш., з незначною виїмкою зверху і коротковійчастими вузькокрилатими краями. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 702. Ledeb., Fl. Ross., I, 269. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 119. Невский и Тамамшян в Фл. СССР, XIV, 250. Котов у Визн. росл. УРСР, 259.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 307!

По вапняках, сухих кам'янистих схилах, крейдяних та глинистих відслоненнях. — Рідко по Дністру і в прилеглих до нього місцях; після перерви з'являється знову на північному сході в басейні Сівер. Дінця і на півдні Сталінської обл. на вододілі річок Кальміусу та Міусу.

З.Л.-С. Станіславська обл.: Городенка (Гаєвський). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Китайгород (Косець!). — Вінницька обл.: Тростянецький рн, Вільшанка (!!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова, Немишля (!!), Рогань (Черн. !, !!); Дергачівський рн, Слатине, Дергачі (Лавр. !). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Вовчанський рн, Захарівка (Черн.!); Куп'янський рн, Куп'янськ (Клок.!); Дворічанський рн, Дворічна (Гринь!, !!); Ізюмський рн, Ізюм (!!, Центиловичі!). — Ворошиловградська обл.: Сватівський рн, Гончарівка (Білик!); Покровський рн, Покровське (Клок.!, !!); Нижньодуванський рн, Ново-Никанорівка (Клок.!); Старобільський рн, Балакирівка (!!); Ново-Псковський рн, Ново-Розсош, Осипівка (Ширяєв). — Сталінська обл.: Тельманівський рн, Самсонове (!!), Климуш (!!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Гори Артема (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Причорн., Волз.-Дон., Заволз., Волз.-Кам.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Далекий Схід: Зеє-Бур., Уссур.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Кавказ, Сибір, Монголія, Індія, Гімалаї, Китай, Японія.

Господарське значення. Китятки сибірські заміняють американську сенегу (*Polygala Senega* L.) як відхаркувальний засіб.

Секція **2. Eupolygala** Bennet. Стовпчик прямий; приймочка добре помітна, 2-лопатева, верхня лопать прямостояча, увігнута, ложечковидна, загострена, зверху волосиста, іноді гребінцевидна, нижня лопать у вигляді короткої губи, відігнута горизонтально. Нитки тичинок зрослись.

Підсекція **1. Vulgares** Chod. Всі пиляки однакові, гладенькі; верхні пелюстки довші за нижню пелюстку з гребінцем.

1811 (2). P. amarella Crantz. — **Китятки гіркуваті.** Рослина з тонким коренем і багатьма майже голими, простими, рідше галузистими, 5—18 *см* завв. висхідними стеблами. Нижні листки крупніші за інші, оберненояйцевидні, зібрані розеткою, 1—2,5 *см* завд. і 4—12 *мм* завш., поступово звужені в досить вузький черешок, на верхівці тупі, майже заокруглені; стеблові листки вузькіші і дрібніші, 1,5—2 *мм* завд. і 1,5—4 *мм* завш., довгасті або ланцетні, коротко загострені, сидячі. Квіткові китиці спочатку густі, пірамідальні, пізніше видовжені, циліндричні і рідкі, 1,5—7 *см* завд. Квітконіжки короткі, 1—2 *мм* завд. Приквітки швидко опадають; середній з них 1,5 *мм* завд., а бічні 0,7 *мм* завд. Квітки сині, рідше блідоголубі або білуваті, дрібні, 2,5—4 *мм* завд. 3 зовнішні чашолистки 2—2,5 *мм* завд., тупуваті; крила еліптичні, 3—4 *мм* завд. і 1,2—2,5 *мм* завш., звужені в коротенький нігтик. Віночок майже дорівнює крилам, а бічні пелюстки майже дорівнюють торочкуватому човнику. Зав'язь сидяча. Коробочка дрібна, оберненояйцевидна, 3,5—5 *мм* завд. і 2,5—3 *мм* завш., вузькокрилата, гола. Насінина яйцевидна, чорна, коротковолосиста, з дрібним білуватим принасінником. ♃. Цв. V—VI.

Crantz, Stirp. austr. fasc., V (1769) 438. Chodat in Mém Soc. Phys. de Genève, XXXI, 2 (1893) 471. Невский в Фл. СССР, XIV, 257. Котов у Визн. росл. УРСР, 260, non Reichenb.

— *P. amara* Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 272. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 120, non Jacq. — *P. amara* subsp. *amarella* Chodat in Bull. Soc. Bot. Genève, № 5 (1889) 160.

Рисунки: Reichenb. fil., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 11, fig. 3—8. Chodat, Monogr., tab. XXXIV, f. 26—33.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 655! Fl. austro-hung. exsicc., № 512.

На вогких, болотяних місцях, торфовищах і луках. — На Поліссі нерідко, в північній частині Лісостепу зрідка.

З.П. Волинська обл.: Шацький рн, берег р. Свитязі (Барбарич!); Старовижівський рн, Замшани (Барбарич!); Голобський рн, Кашівка (Барбарич!). — Хмельницька обл.: Славута (!). — Житомирська обл. Черняхівський рн, Дівочки (Зикіїв!); Житомирський рн, Смоківка (Пач.). — **П.П.** Київська обл.: Васильківський рн, Дзвонкове по р. Ірпіню (Семенкевич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ніжинський рн, Ніжин (Рогов., Таліев!), Вертіївка (Михайловський). — Чернігів (Шмальг.); Борзенський рн, Британів (Михайленко). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Пач.). — Вінницька обл.: Вороновицький рн, Михайлівка (Білозір!, Янківський). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Суми (Коршиков!). — Полтавська обл.: Миргородський рн, Великі Сорочинці (Клименко!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Волз.-Дон., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн.

Загальне поширення. Північна, Середня і Східна Європа.

Господарське значення. Рослина застосовується іноді в медицині (Herba Polygalae amarae cum radice); з неї виготовляють водні розчини, що вживаються при шлункових хворобах та іноді як відхаркувальний засіб (замість сенеги) при бронхітах.

1812 (3). P. decipiens Bess. — **Китятки мінливі.** Стебла численні, рідко висхідні, 15—25 *см* завв., розгалужені, розсіяно опушені дуже короткими волосками. Найнижчі листки тупі, збільшені, розсунуті й не зібрані в прикореневу розетку, оберненояйцевидні, 10—20 *мм* завд. і 4—6 *мм* завш., звужені в черешок; стеблові листки оберненояйцевидні; верхні –лінійно-ланцетні, дрібніші, загострені. Суцвіття спочатку коротке і щільне, а потім видовжене, 0,6—8 *см* завд. Квітконіжки 1—1,5 *мм* завд., наприкінці цвітіння та при плодах відігнуті донизу. Приквітки білуваті, швидко опадають. Квітки дрібні, білуваті або синюватобілі. Зовнішні чашолистки довгасто-еліптичні, 1,5—2 *мм* завд., тупуваті, білувато-плівчасті, з зеленуватою середньою жилкою; крила еліптичні, 2,5—3 *мм* завд. і 1—1,5 *мм* завш., білувато-плівчасті, з помітною зеленою середньою жилкою. Віночок 2,5—3 *мм* завд. і 1—1,5 *мм* завш. Коробочка оберненосерцевидна, 3—3,5 *мм* завд. і 2—2,5 *мм* завш., вузькокрилата, гола. Насінина яйцевидна, чорна, коротковолосиста, з помітним білим приросінником. ♃. Цв. VI—VIII.

Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 73.

— *P. austriaca* Невский и Тамамшян в Фл. СССР, XIV, 256. Котов у Визн. росл. УРСР, 260 et all. auct. fl. ucr., non Crantz. — P. *amara* var. *decipiens* DC., Prodr., I (1824) 325.

По вогких луках. — На Поліссі.

З.П. Хмельницька обл.: Славутський рн, Славута (!). — Житомирська обл.: Черняхівський рн, Черняхів (Зикіїв!), Дівочки (Зикіїв!). Житомирський рн, Смолівка (Собкевич!). — **П.П.** Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Мостище (Семенкевич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Прибалт.
Загальне поширення. Ендем Прибалтики і Полісся.

Примітка. Нашу рослину раніш не відрізняли від *P. austriaca* Crantz, яка росте в Нижній Австрії. В гербарії Інституту ботаніки АН УРСР є екземпляри останньої — Kerner, Fl. austro-hung. exsicc., № 513! (locus classicus).

1813 (4). P. subamara Fritsch. — **Китятки гіркі.** Корінь тонкий. Рослина щільно дерниста. Стебел багато, 5—20 *см* завв., майже голих. Прикореневі листки оберненояйцевидні або лопатковидно-оберненояйцевидні, 2—3,5 *см* завд. і 0,8—1,8 *мм* завш., при основі клиновидно звужені, в 2—4 рази ширші і в 1,2—2 рази довші за верхні ланцетовидні листки; стеблові листки довгасто-еліптичні, лопатковидно-ланцетні або лінійні, 10—25 *мм* завд. і 2—3 *мм* завш. Квітконосні гони багатоквіткові, до 10 *см* завд. Приквітки синюваті або білуваті, середній — 2—2,5 *мм* завд., бічні — 1—1,5 *мм* завд. Квітки яснофіолетові або білі. Чашолистки довгасто-еліптичні, 4,5—6 *мм* завд. і 1,5—3 *мм* завш.; крила ланцетовидні, помітно довші за коробочку. Придаток човника торочкуватий. Коробочка видовжено-серцевидна, 4 *мм* завд. і 2—7 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII.

Fritsch. in Mitt. nat. Ver. Steierm (1908) 202. Невский и Тамамшян в Фл. СССР, XIV, 257. Котов у Визн. росл. УРСР, 260.

Рис. 18. Китятки мінливі — *Polygala decipiens* Bess.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід.

— *P. amara* subvar. *brachyptera* Chod., Monogr. Polyg., II (1893) 417. — *P. amara* subsp. *brachyptera* (Chod.) Hayek. Sched. Fl. Stir., exsicc. Lief., 10 (1906) 21. — *P. brachyptera* Szaf., Kulcz., Pawlowsk., Rosl. polskie (1924) 326 non Griseb.

Видані зразки: Fl. hung. exsicc., № 232!

На скелях і вапняках. — В Карпатах, рідко.

К.Л. Станіславська обл.: Чивчинські гори (Волощак).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати.

Загальне поширення. Середня Європа.

Примітка. На думку Волощака, наша рослина належить до var. *carpatica* Wol., яка має в 2 рази довші, ніж коробочка, ланцетні крила.

1814 (5). P. vulgaris L. — **Китятки звичайні.** Корінь тонкий, буруватий, майже здерев'янілий. Стебел багато, біля основи піднесених, густо улиснених, майже голих, простих або гіллястих, 15—30 *см* завв. Листки 4,5—30 *мм* завд. і 1—6 *мм* завш., розсіяно або негусто опушені короткими тонкими кучерявими волосками. Нижні стеблові листки еліптичні або еліптично-оберненояйцевидні, тупувато загострені, до основи поступово звужені в невиразно виявлений черешок; середні і верхні — довші, лінійно-ланцетні або ланцетні, загострені. Китиці багатоквіткові, 2—12 *см* завд. (разом з квітконосами), на початку цвітіння пірамідальні, тупі, без чубка з приквітків, пізніше видовжені і досить пухкі. Приквітки яйцевидно-ланцетні, плівчасті, гострі, приблизно дорівнюють квітконіжці, 1,5—2,5 *мм* завд.; бічні ширші, 0,7—1,5 *мм* завд., у цілком розвинених квіток в 2 рази коротші, ніж квітконіжки; середній приквіток не перевищує квіткових бруньок. До цвітіння приквітки не перевищують квіткових бруньок. Квітконіжки 1—2 *мм* завд., наприкінці цвітіння дуговидно зігнуті донизу. Квітки сині; зовнішні чашолистки довгасто-еліптичні, 3—3,5 *мм* завд.; крила еліптичні або оберненояйцевидно-еліптичні, 6—8 *мм* завд. і 3—4,6 *мм* завш., тупуваті, до основи звужені, з анастомозуючими жилками. Віночок дорівнює крилам. Коробочка оберненосерцевидна, до основи звужена, 5—6 *мм* завд. і 4—4,5 *мм* завш., вузькокрилата. Насінина яйцевидна, коротковолосиста, чорна, з дрібним білуватим принасінником. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 702. Bess., Enum. pl. Volhyn. 28. Ledeb., Fl. Ross., 1, 270, p.p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 120. Невский и Тамамшян в Фл. СССР, XIV, 259. Котов у Визн. росл. УРСР, 260.

— *P. Vaillantii* Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 72.

Рисунки: Маевский, Фл. Ср. Росс., изд. 5 (1918) 79. Котов у Визн. росл. УРСР, рис. 161.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 357! Fl. austro-hung. exsicc., № 871!

На вогких луках. — Дуже багато на гірських луках в Карпатах, а також в прилеглих районах на Західному Поліссі. Нерідко на Лівобережному Поліссі.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П. Звичайно. — **Л.П.** Київська обл.: Київ, Дарниця (Монтр.!, Шмальг.!, !!). — Чернігівська обл.: Остерський рн, Лошакова Гута (Левіна!); Новгород-Сіверський рн, Смяг (Левіна!); Козелецький рн, Козелець (Левіна!); Сосницький рн, Вєнице (Левіна!), Чорнотичі (Попович!); Городнянський рн, Петрівка (Попович!). — Сумська обл.: Глухів (Львів!). Наводиться також для **Л.Л.-С.,** але помилково.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична і Східна Європа.

Примітка 1. Бессер описав окремий вид *P. Vaillantii* Bess. (ц. м.) з Полісся, для якого характерною ознакою є короткі приквітки. Проте ця ознака мінлива.

Примітка 2. Ледебур (Ledebour) в «Fl. Rossica», I (1842) 271 встановив для *P. vulgaris* L. var. *minor* Ledeb., у якого коробочка з вузькими крилами. Рейхенбах (Reichenb., Icon. pl. crit. (1823) вважає його за окремий вид — *P. oxyptera* Reichenb., який зустрічається взагалі рідко на сухих луках в нижньому поясі Карпат, іноді разом з *P. vulgaris* L. В гербарії Львівського державного університету ми бачили цю форму з Закарпаття: **Зак. Л.** Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Солонці (Лопушихіна!); Мукачівський рн, Грабове (Контни!).

Рис. 19. Китятки Вольфганга — *Polygala Wolfgangiana* Bess. Загальний вигляд.

1815 (6). P. Wolfgangiana Bess. — **Китятки Вольфганга.** Корінь товстуватий. Стебел багато, прямостоячих або при основі розпростертих, 20—40 *см* завд., розсіяно опушених або майже голих, які закінчуються китицями квітів; крім того, нерідко є неплідні гони. Нижні листки еліптичні або оберненояйцевидно-ланцетні, 1—2 *см* завд. і 4—6 *мм* завш., клиновидно звужені до основи, середні й верхні—довгасто- або лінійно-ланцетні, 2—3 *см* завд. і 2—5 *мм* завш. Китиці видовжені, до 10—25 *см* завд., малоквіткові, з чубком з приквіток, які виступають. Середні приквітки довгасто-ланцетні, 3,5—7 *мм* завд. Квітконіжки

2,5—3 *мм* завд. Чашолистки довгасто-яйцевидноланцетні, 2,5—4,5 *мм* завд. Квітки 6—8 *мм* завд., яскравосині, при плодах білуваті, з зеленуватими жилками; крила яйцевидні або еліптичні, з анастомозуючими жилками, тупі або тупувато загострені, 6—8 *мм* завд. і 3—4 *мм* завш. Віночок дорівнює крилам. Коробочка овально-серцевидна, 5—6 *мм* завд. і 3—3,5 *мм* завш., на короткій ніжці, на $^1/_3$ коротша, ніж крила, 0,5—0,7 *мм* завд. Насінина довгаста, з 3-лопатевим дрібним принасінником. ♃. Цв. V—VI.

Bess. et Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 271, nomen nudum. Szafer, Kulcz., Pawlowski, Rosl. polskie (1924) 325. Станков и Талиев, Опред. высш. растений Европ. части СССР (1949) 204, p.p.

— *P. hybrida* DC., Prodr., I (1824) 325 p.p. — *P. comosa* a *hybrida* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 120 p.p. — *P. pinetorum* Алехин в Предвар. отчете работ Нижегородск. геоботан. экспед. 1928 г., IV (1929) 92. Котов у Визн. росл. УРСР, 260.

По соснових і мішаних лісах. — На Поліссі, нерідко.

З.П. Житомирська обл.: Олевськ (Воробйов!), Овруч (Монтр.!, !!).— **П.П.** Київська обл.: Київ (Дубовик!), Києво-Святошинський рн, Святошине (Лебедев!), Біличі (Семенкевич!), Боярка-Будаївка (!). — **Л.П.** Київська обл.: окол. Києва, Дарниця (Зеров і Оксіюк!, !!, Гринь!); Вищедубечанський рн, Старосілля (Шалит!, !!). — Чернігівська обл.: Березнянський рн, Кам'янка (Монтр.!); Любецький рн, Радуль (Пач!); Ніжинський рн, Ніжин (Калениченко!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.

Загальне поширення. Ендем Європейської частини СРСР.

Примітка. Бессер, який встановив *P. Wolfgangiana,* не опублікував діагнозу цього виду. Пізніше Szafer, Kulczynski, Pawlowski, Rosliny polskie (ц. м.) дали опис *P. Wolfgangiana* польською мовою. Автентичні екземпляри Бессера з його етикеткою «*Ex Lithuan*» ми бачили в гербаріях Інституту ботаніки АН УРСР. В. В. Альохін в «Предвар. отчете о работах Нижегородской геоботанической экспедиции в 1928 г.» (стор. 92) опублікував латинський діагноз *P. pinetorum* Alechin. Він пише: «Вид дуже близький до *P. Wolfgangiana* Bess. (nomen nudum) із соснових борів Полісся, проте Бессер об'єднував з його *P. Wolfgangiana* і ряд близьких видів (наприклад, з Алтаю). Таким чином, наша *P. pinetorum* вужча за *P. Wolfgangiana* і є формою соснових піщаних борів як Нижегородської губернії, так і Полісся». Різновидність var. *comosaeformis* Alech. має гілки більш або менш рідкоквіткові. Квітки дрібні, приквітки б.-м. загострені, утворюють чубок. Вона зустрічається разом з типовою формою.

В гербарії Інституту ботаніки ми бачили рослини з окол. Києва, зібрані Д. Зеровим і П. Оксіюком, які В. В. Альохін визначив за *P. pinetorum* Alechin. Невський і Тамамшян («Флора СССР», XIV, 1949) заперечують самостійність цієї форми і відносять назву *Polygala Wolfgangiana* Bess. до синонімів *P. hybrida* DC. (стор. 260), а далі (стор. 261) вказують, що *P. Wolfgangiana* Bess., можливо, є самостійною расою, яка поширена на піскових борах від Подолії до Середнього Поволжя (стор. 261).

P. hybrida DC. описаний з «Уральських пустель». Ми збирали *P. hybrida* DC. у великій кількості в Башкирській РСР, де вона росте на кам'янистих і степових схилах.

P. Wolfgangiana Bess. ми вважаємо ендемом Полісся, який в Башкирії не росте.

1816 (7). P. comosa Schkuhr. — **Китятки чубаті.** Корінь тонкий. Стебла численні, при основі висхідні, 10—25 *см* завв., прості, майже голі, з прямими гілками. Нижні листки яйцевидно-еліптично-довгасті, до 3—3,5 *см* завд. і 4—5 *мм* завш., тупувато загострені, стеблові — вужчі, ланцетно-лінійні. Китиці багатоквіткові, густі, на верхівці з чубком з приквітків, вісь суцвіття коротко опушена і гранчаста. Квітки 5—7 *мм* завд., синьофіолетові або рожеві, рідше білі (у альбіносів). Приквітки лінійні, загострені, плівчасті, рано опадають. Квітконіжки дуже короткі, близько 1—1,75 *мм* завд., пізніше дуговидно зігнуті. Зовнішні чашолистки еліптично-ланцетні, тупуваті, 2—3 *мм* завд.; крила еліптичні, тупі, біля основи раптом звужені, 5—6 *мм* завд. і 2,5—3,5 *мм* завш., дорівнюють віночку. Коробочка сидяча, при основі звужена, оберненояйцевидна, по краях вузькокрилата, спереду з вузькою виїмкою, гола, 4—4,5 *мм* завд. і 2,5—2,75 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII (IX).

Schkuhr., Bot. Handb., II (1796) 324, tab. 194. Ledeb., Fl. Ross., I, 271, p.p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 120 (за винятком підвидів α *hybrida* і γ *podolica*). Станков и Талиев, Опред. высш. раст. Европ. ч. СССР (1949) 204. Невский и Тамамшян в Фл. СССР, XIV, 261, p. p. Котов Визн. росл. УРСР, 260 p. p.

— *P. vulgaris* L. subsp. *comosa* Chodat in Mém. Soc. Phys. Genève, XXXI, 2 (1893) 453 pro min. parte.

Рисунки: Schkuhr., ц. м. Reichenb., Icon. pl. crit. (1823). tab. XXVI, fig. 54—56.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 254! Herb. Fl. hung. exsicc., № 233! Fl. austro-hung. exsicc., № 872!

По суходільних луках, узліссях, лісових галявинах, степових западинках. — Звичайно на Поліссі і в Лісостепу, рідше в передгір'ях Карпат і в степовій зоні, але на півдні рідко (тільки по долинах річок).

К.Л. Закарпатська обл.: Виноградівський рн, Шаланки (Барбарич!); Рахівський рн, Ясиня (Барбарич!); Кобилецька Поляна (Косець!). — **Пр.Л.** Рідко. — **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** Звичайно на північ від лінії Рашків—Балта. — **П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** В Харківській і Ворошиловградській обл. на північний схід від р. Дінця звичайно; на півдні в Дніпропетровській обл. доходить до р. Самари, до лінії Новомосковськ—Павлоград.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Волз.-Дон., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Східна Європа.

Примітка 1. В УРСР *P. comosa* Schkuhr. зустрічається значно рідше, ніж *P. podolica* DC., і переважно в лісових районах та на півночі Лісостепу. Там, де ці два види трапляються разом, вони ростуть куртинками, гніздами і добре відрізняються по зовнішньому вигляду. В кол. Херсонській губернії ще на початку нашого століття це явище спостерігав І. К. Пачоський. Різняться ці види й екологічно: *P. comosa* Schkuhr. — мезофіт, росте на вогких місцях, а *P. podolica* DC. — ксерофіт, росте на сухих, іноді на кам'янистих місцях.

Примітка 2. Шмальгаузен у «Фл. Ср. и Ю. Р.» (стор. 120) дає такий опис підвиду β *minor* Schmalh.: «на зріст менший; листки вужчі, майже лінійні; ки-

тиця густіша і квітки дрібніші, 4—5 *мм* завд.; коробочка без ніжки; крила трохи перевищують коробочку». Перегляд гербарних матеріалів, в тому числі гербарію Шмальгаузена, навів нас на думку, що ця форма відноситься до *P. podolica* DC.

1817 (8). P. podolica DC. — **Китятки подільські.** Рослина дуже близька до *P. comosa* Schkuhr. Стебло майже прямостояче або з висхідною основою, 5—20 *см* завв., розсіяно опушене короткими волосками. Листки вузькі, ланцетно-лінійні або лінійні, нижні — ширші, 5—30 *мм* завд. і 1,5—3 *мм* завш., загострені. Китиця густа, багатоквіткова. Приквітки довгі, шиловидні, рано опадають, середні під час цвітіння довші за квітконіжки; у пуп'янків добре помітний чубок з приквітків. Квітки дрібні, 3,5—4,5 *мм* завд., білі, з зеленою середньою жилкою. Коробочка сидяча або з ледве помітною ніжкою, коротша за чашечку. ♃. Цв. V—VI (1/2 VII).

DC., Prodr., I (1824) 325. Ledeb., Fl. Ross., I, 271. Станков и Талиев, Опред. высш. раст. Европ. ч. СССР (1949) 204.

— *P. comosum podolicum* Aschers. u. Graebner, Synops. Mitt.-Eur. Fl., VII (1915) 348. — *P. comosa* Schkuhr. var. *podolica* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 120.

По степах, суходільних луках, узліссях, кам'янистих схилах. — В лісостеповій і степовій зонах УРСР звичайно.

Л.П. Сумська обл.: Глухівський рн, по берегу р. Есмані (Сакало!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Стовпяги (Пач.!); Миронівський рн, Потік (Підоплічка!). — Черкаська обл.: Корсунь-Шевченківський рн, Корсунь-Шевченківський (Підоплічка!), Яблунівка (!); Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!); Шполянський рн, Іскрене (Підоплічка!); Смілянський рн, Мала Смілянка (!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, Харків (!!, Лавр.!), Мерефа (Козлов!, !!); Деркачівський рн, Деркачі (Лавр. !, !!); Нововодолазький рн, Борки (Козлов!); Красноградський рн, Красноград (Іллічевський!). — Полтавська обл.: Полтава (Лепченко!, !!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Горлівська мр., балка Калинова (Олексієнко!). — **П.З.-Л.С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** В північно-східній частині, в Харківській і Ворошиловградській областях звичайно, рідше в Дніпропетровській області на південь від Дніпропетровська. — Полтавська обл.: Карлівський рн, Карлівка (!!, Зеров!); Кобеляцький рн, Білики (Цінгер!). — Сталінська обл.: Будьоннівський рн, Хомутове (!!); Амвросіївський рн, Амвросіївка (!!). — **П.З.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Східна частина Середньої Європи: Німеччина, Польща, Угорщина, Румунія, південний захід Європейської частини СРСР.

Примітка. Поширення цього виду в СРСР наведено тільки за гербарними матеріалами, тому що в літературі цю рослину не відрізняли від *P. comosa* Schkuhr.

1818 (9). P. moldavica Kotov. — **Китятки молдавські.** Стебла численні, підведені, 25—50 *см* завв., розгалужені, з неплідними гілочками в нижній частині, розсіяно опушені дрібними волосками. Листки 10—40 *см* завд. і 1—5 *мм* завш., з країв коротковійчасті; нижні — довгасто-

оберненояйцевидні; середні і верхні — ланцетні. Китиці до 20 *см* завд.; приквітки довші за пуп'янки і утворюють чубок на верхівці китиці; вони видовжено-ланцетні, середні— 3—7 *мм* завд., плівчасті, з зеленою смужкою по середній жилці, бічні— 1,5—3 *мм* завд., білувато-плівчасті. Зовнішні чашолистки ланцетні, 3,5—6 *мм* завд., плівчасті; крила еліптичні, 9—15 *мм* завд., 3—6 *мм* завш., нерівнобокі, з 4 бічними жилками, які з'єднані на верхівці косою поперечною жилкою, під час цвітіння рожевопурпурові, при плодах зеленуватобілуваті. Віночок рожевопурпуровий, 11—15 *мм* завд., перевищує крила, з довгою вигнутою трубочкою; гінофор трохи довший за зав'язь. Коробочка довгаста, оберненосерцевидна, 7—10 *мм* завд., 3—5 *мм* завш., з ніжкою, звуженою в плодоніжку; оточена вузьким крилом, 0,5—0,7 *мм* завш., на верхівці з виїмкою. Насінина до 3,5 *мм* завд. і 1 *мм* завш., з 3-лопатевим, на верхівці коротковолосистим принасінником. ♃. Цв. V—VII.

Котов в Бот. журн. АН УРСР, 1, 2 (1940) 277; у Визн. росл. УРСР, 260. Невский и Тамамшян в Фл. СССР, XIV, 261.

— *P. major* Jacq. var. *dobrutschica* Chod. in Mém. Soc. phys. Genèva, XXXI, 2, № 2 (1893) 436. — *P. major* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1 (1895) 119 p. p., non Jacq.

На вапняках в південно-західній частині УРСР на межі з Молдавською РСР.

П.З.-Л.С. Одеська обл.: Цебриківський рн, Жовтневий—Розкішне (Кот. і Кузнецова!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Бородинський рн, Лісне (Кот. і Кузнецова!); Болградський рн, Болград (Акінф., Липський!, Шмальг.); Ренійський рн, Плавні (Шмальг.); Одеса (Шмальг., Шестериков!).

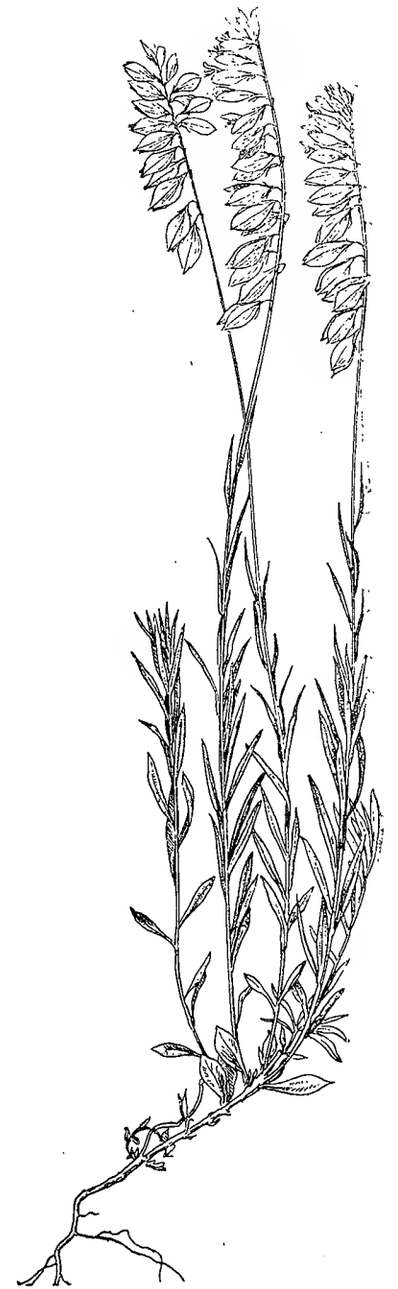

Рис. 20. Китятки молдавські — *Polygala moldavica* Kotov. Загальний вигляд.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн.

Загальне поширення. Румунія, південний захід СРСР (Молдавська РСР і УРСР).

Описаний з околиць Тирасполя Молдавської РСР.

1819 (10). P. cretacea Котов. — **Китятки крейдяні.** Стебел декілька, прямостоячих або підведених, 30—50 *см* завд., простих або розгалужених, опушених дуже короткими, загнутими вгору волосками. Листки 5—40 *мм* завд. і 0,8—5 *мм* завш., товстуваті; нижні — короткі, довгасто-оберненояйцевидні, клиновидно звужені; середні і верхні — довгасті або лінійно-ланцетні, загострені. Китиці 3—20 *см* завд., багатоквіткові, закінчуються чубиком з приквіток. Середні приквітки лінійно-ланцетні, 4—7,5 *мм* завд., з зеленуватофіолетовою жилкою і плівчастими краями; бічні — ланцетні, 1,5—3,5 *мм* завд., білуватоплівчасті. Квітконіжки 2—3 *мм* завд. Зовнішні чашолистки довгасто-ланцетні, 2,5—4 *мм* завд., із зеленуватою середньою жилкою і широкоплівчастими краями; крила еліптичні, 6—11 *мм* завд., 2,5—5,5 *мм* завш., на верхівці заокруглені, під час цвітіння блідопурпурові, при плодах зеленуватобілуваті. Віночок 10—12 *мм* завд., рожевопурпуровий, з короткою трубочкою і довшими за човник бічними пелюстками. Коробочка оберненояйцевидно-серцевидна, 5—7,5 *мм* завд., 3—5 *мм* завш., раптово звужена в тонку плодоніжку до 1 *мм* завд., оточена вузьким, 0,4—0,8 *мм* завш., крилом, на верхівці з вузькою виїмкою, до 0,5—0,7 *мм* завш. Насінина довгаста, з принасінником, зверху коротковолосистим, з неоднаковими лопатями. ♃. Цв. VI—VII.

Котов в Журн. Інст. бот. АН УРСР, 21—22 (29—30) (1939), 238. Визн. росл. УРСР, 259. Невский и Тамамшян в Фл. СССР, XIV (1949) 262.

— *P. major* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 119 p.p., non Jacq. — *P. hybrida* Талиев, Опред. высш. раст. Европ. ч. СССР (1941) 411 et alliorum, non DC.

На крейдяних і вапнякових відслоненнях в басейні р. Сівер. Дінця та окремі місцезнаходження в північній частині чернігівського Полісся і на півдні Донбасу, в басейні р. Міусу.

Л.П. Сумська обл.: окол. Глухова, коло Заруцького, на крейді (Іллічевський!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Артемівський рн, окол. Артемівська (Оксіюк!); Краснолиманський рн, Закітне (!!); Слов'янський рн, Маяки (Гринь,!!), Гори Артема (Таліев, Ширяєв!!, !!, Липа!). — Харківська обл.: Ізюмський рн, Ізюм (Данкова, Таліев). — Ворошиловградська обл.: Ворошиловградський рн, Лисогорівка (Таліев!, !!, Оксіюк!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: по р. Осколу, Куп'янський рн, Куп'янськ (!!, Клок.!); Дворічанський рн, Дворічна (!!, Клок.!, Гринь!), Тополі (!!). — Ворошиловградська обл.: звичайно по річках Айдару, Євсугу і Камишній (!!). — Сталінська обл.: Будьоннівський рн, Хомутове, на вапнякових схилах над р. Грузьким Єланчиком (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Дон. (півд. ч.), Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем півдня Європ. ч. СРСР. Описаний з крейди по р. Осколу в окол. Уразова Білгородської області.

Рис. 21. Китятки крейдяні — *Polygala cretacea* Котов.

1 — загальний вигляд; *2, 3* — квітка; *4* — плід.

Примітка. Рослини з лівобережжя Десни (Сумська обл.) недосить ще вивчені.

РОДИНА LXXV. МОЛОЧАЙНІ — EUPHORBIACEAE J. ST.-HIL.[1]

Суцвіття здебільшого складні, китице- або колосовидні, рідко прості, малоквіткові; іноді квітки скупчені в спільному чашовидному покривальці, утворюючи своєрідне квіткоподібне суцвіття — ціатій. Квітки одностатеві, одно- або дводомні, з подвійною оцвітиною або з самою чашечкою, іноді зовсім без оцвітини. Чашолистки та пелюстки у чоловічих і жіночих квіток не однакові, пелюстки вільні. Тичинок стільки ж, скільки листочків оцвітини, іноді набагато більше або менше, до 1; в чоловічих квітках часом залишається рудимент зав'язі, а в жіночих нерідко бувають стамінодії. Зав'язь здебільшого 3-, рідше 2-гнізда, рідко 1- або багатогнізда; насінні зачатки по 1—2 в кожному гнізді, колатеральні, анатропні, висячі, з черевним швом. Стовпчиків найчастіше 3, вільних або б.-м. зрослих, 2-лопатевих, рідко багатороздільних. Плід здебільшого коробочкоподібний, розпадається на 3 гнізда, залишаючи центральну колонку; іноді ягодо- або костянкоподібний. Насінина з розвиненим ендоспермом, зародок прямий або зігнутий, здебільшого з широкими сім'ядолями. — Трав'янисті рослини, кущі або невисокі дерева, дуже різноманітного вигляду. Листки здебільшого чергові, часто з прилистками, іноді перетвореними на залозки.

До родини молочайних належить 270 родів і до 4500 видів; вони поширені майже по всій земній кулі, але в основній масі зосереджені в тропічних країнах.

---

1. Листки дуже великі, щитовидні, пальчасто-лопатеві. Тичинки дуже численні, з багаторазово розгалуженими нитками . . . . . **508. Рицина — Ricinus** L.
— Листки невеликі, цілісні. Тичинки нечисленні, нитки їх не розгалужені . . . . . 2.
2. Кущ з еліптичними черешковими листками. Квітки в пазушних пучках або поодинокі. Культивується . . . . . **506. Секуринега — Securinega** Comm.
— Трав'янисті рослини. Квітки в пазушних перервано-колосовидних чи китицевидних суцвіттях або в ціатіях, зібраних у верхівковий несправжній зонтик . . . . . 3.
3. Листки супротивні. Квітки завжди з 3-листою чашечкою, дводомні, в клубочках (чоловічі) або поодинокі на осі пазушного суцвіття; зав'язь і плід з 3 гніздами, стовпчиків 2. . . . . **507. Переліска — Mercurialis** L.
— Листки чергові, рідко супротивні. Квітки без оцвітини (або лише жіночі з рудиментарною чашечкою), однодомні, в ціатіях, зібраних у несправжні зонтики; зав'язь та плід 3-гнізді, стовпчиків 3 . . . . . **509. Молочай — Euphorbia** L.

[1] Опрацював М. В. Клоков.

ПІДРОДИНА 1. PHYLLANTHOIDEAE Pax.

Насінних зачатків у кожному гнізді зав'язі по 2; молочних судин немає.

Триба 1. Phyllantheae Pax.

Квітки з чашечкою і часто без розвинених пелюсток; чоловічі звичайно в пазушних пучковидних суцвіттях, жіночі здебільшого поодинокі.

Підтриба 1. Phyllanthineae Pax.

Листки чергові, цілісні. Квітки пазушні, чоловічі звичайно в пучках, рідко по 1—2, жіночі поодинокі, рідко в пучках. Пелюсток немає. Тичинок (2)3—15. Стовпчики на верхівці розширені.

Рід 506. Секуринега — Securinega Comm.

Comm. in Juss., Gen. pl. (1789) 388.

Квітки дводомні або однодомні. Чашолистків 5. Пелюстки нерозвинені. Чоловічі квітки в пазушних пучках, з 5 залозками, що чергуються з чашолистками, та з 5—6 (іноді більше) чашолистками; рудимент зав'язі 2—3-лопатевий. Жіночі квітки поодинокі або по декілька в пучках. Стовпчик 3-лопатевий. Зав'язь 3-гнізда. Плід сухий, 3-гніздий з 2 насінинами в кожному гнізді, розпадається по гніздах. Насінина без виростка на черевному боці, зародок прямий. — Кущі з черговими цілісними листками, при яких є дрібні шкірясті прилистки.

В роді налічують близько 15 видів, що поширені в Південній Америці і Вест-Індії, в Аравії, в Південно-Східній Азії, в Південній Африці (1 вид у Капській області) і в Західному Середземномор'ї. В СРСР — тільки 1 вид.

1819[1] (1). S. suffruticosa (Pall.) Rehd. — **Секуринега кущиста.** Кущ до 2 *м* завв., з сірою корою на старіших гілках. Молоді гони тонкі, прутовидні, прямі, голі, ясножовті. Листки еліптичні або овально-ланцетні, рідше оберненояйцевидні, 1,5—7 *см* завд., 0,5—3,5 *см* завш., з коротеньким черешком і клиновидною основою, на верхівці заокруглені або гоструваті, цілокраї або вирізно-зубчасті, трохи шкірясті, голі. Квітки дводомні, зеленуватожовті або зелені; чоловічі — на коротеньких (1,5—6 *мм* завд.) ніжках, по 2—15 у пучку; чашолистки їх овальні, ±2 *мм* завд.; жіночі квітки здебільшого поодинокі (іноді зібрані в рідкий пучок по 3—8) на довших (до 10 *мм*) прямостоячих ніжках. Зав'язь куляста; стовпчиків 3, догори розширених, до середини 2-роздільних. Плід округло-3-лопатевий, зверху приплюснутий. Насінина тупо тригранна, з тонкою шкуринкою, гладенька. ♄. Цв. VI. Пл. з IX.

Rehd. in Journ. Arn. Arb., XIII (1932) 388. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 283. — *S. ramiflora* Müll.-Arg. in DC., Prodr., XV, 2 (1866) 449. Ком. Фл. Манчж., II, 680; Ком. и Алис., Опр. раст. Дальневост. кр., II, 705. — *Pharmaceum suffruticosum* Pall., It., III (1776) app. 716.

Рисунки: Pall. (l. c.) tab. E, f. 2 Ком. и Алис., ц. м., табл. 212, фіг. 1 і 3—7.

Іноді культивується в парках як декоративна рослина.

Поширення по СРСР (в дикому стані). Схід. Сибір: Даур. (Нерчинська Даурія); Далек. Схід: Зеє-Бур., Уссур. В інших районах зрідка зустрічається в культурі.

Загальне поширення. Далекий Схід, перелічені райони СРСР, Корея, Манчжурія.

Примітка. Цей кущ має надзвичайно тверду деревину.

ПІДРОДИНА 2. **CROTONOIDEAE** PAX.

Насінні зачатки в кожному гнізді зав'язі по 1; молочні судини звичайно є.

Триба 1. **Crotoneae** Pax.

Тичинки в брунькотворенні дуже увігнуті всередину.

Підтриба 1. **Mercurialinae** Pax.

Квітки безпелюсткові. Тичинки вільні або зрослі. Гнізда пиляків б.-м. кулясті. Стовпчики вільні або лише при основі зрослі.

Рід 507. Переліска — **Mercurialis** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1035; Gen. pl., ed. 5 (1754) 457.

Квітки одностатеві, дводомні, рідко однодомні; чоловічі — в переривних пазушних колосках, з кулястою 3-листою чашечкою; тичинок 8—12; жіночі квітки по 1—2 в пазусі покривного листка або в збідненому китицевидному чи колосовидному суцвітті, з 3 черепичасто розміщеними чашолистками і 2 нитковидними залозками, які чергуються з плодолистками. Зав'язь звичайно 2-гнізда. Насінина з придатком. — Трав'янисті рослини з супротивними листками.

В роді налічують близько 10 видів; вони зустрічаються переважно в Середземномор'ї, 1 вид росте в Японії. В СРСР — 4 види.

---

1. Однорічна рослина з галузистим стеблом . . . . . **(3). П. однорічна — M. annua** L.
— Багаторічні рослини з простим стеблом . . . . . 2.
2. Стебло рівномірно улиснене, листки здебільшого округло-яйцевидні, з дуже коротенькими, 1—2 *мм* завд., черешками . . . . . **(2). П. яйцевидна — M. ovata** Sternb. et Hoppe
— Стебло в нижній половині безлисте; листки еліптично- або яйцевидно-ланцетні, б.-м. видовжені, з досить довгими, до 30—40 *мм*, черешками . . . . . **(1). П. багаторічна — M. perennis** L.

1820 (1). M. perennis L. — **Переліска багаторічна.** Рослина багаторічна з повзучим кореневищем, жорстковолосиста (крім основи стебла або його нижньої частини), темнозелена. Стебла 15—80 *см* завв., в нижній половині безлисті. Листки еліптично- або яйцевидно-ланцетні, черешкові, 7—130 *мм* завд., 3—56 *мм* завш., нижні — зменшені; черешок 1—30 *мм* завд.; пластинка з клиновидною, лише у верхніх листків іноді заокругленою основою та більш або менш загостреною верхівкою, по краю зарубчасто-пилчаста й війчаста; прилистки білоплівчасті, ланцетні, 1,5—2,5 (4) *мм* завд. Чоловічі квітки сидять клубочками в пазусі яйцевидного покривного листочка; квіткові клубочки розміщені на довгій і тонкій, звичайно голій осі пазушного суцвіття у вигляді переривчастого колоса; чашолистків 3, яйцевидних, гострих, голих, ± 2 *мм* завд.; тичинок ± 10. Жіночі квітки сидять на ніжках 1—3 *мм* завд. в пазусі овально-ланцетних приквітничків; зібрані в кількості до 4 у китицевидне пазушне суцвіття; чашолистків 3, при основі зрослих, овальних, загострених, ± 2 *мм* завд.; зав'язь щетинисто-волосиста й негусто вкрита сосочками; стовпчики при основі зрослі. Плід сплюснуто-кулястий, ± 5 *мм* завд., 6—7 *мм* завш. Насінина майже куляста, з загостреною верхівкою, ± 3 *мм* у діам., сірувата, крапчасто-ямчаста. 4. Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1035. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 418. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 296. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 237.

По лісах і в чагарниках. — По всій УРСР б.-м. звичайно, крім Південного Степу і Донецького Лісостепу.

Зак.Л., **К.Л.**, **Р.-О.Л.**, **З.П.**, **П.П.**, **Л.П.**, **В.Л.-С.**, **З.Л.-С.**, **П.Л.-С.**, **Л.Л.-С.**, **П.З.-Л.О.** Звичайно. **Л.З.-Л.С.** На північ від Дінця нерідко або розсіяно, на південь — немає або ніде не помічено. Про зростання в **Д.Л.-С.** немає певних відомостей. В **П.З.С.**, **Л.З.С.** і **П.С.** відсутня.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: в більшості районів, крім Арктики; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк. (у півн. ч. р-ну).

Загальне поширення. Майже вся Європа.

Господарське значення. Рослина отруйна.

1821 (2). M. ovata Sternb. et Hoppe. — **Переліска яйцевидна.** Рослина багаторічна, з повзучим кореневищем, яснозелена. Стебла висхідні, 15—50 *см* завв., голі або вгорі притиснуто-волосисті, прості, вище середини улиснені. Листки від округло-яйцевидних до видовжено яйцевидно-ланцетних, 8—85 *мм* завд., 7—44 *мм* завш., на дуже коротеньких, 1—2 *мм* завд., черешках, з округлою або ширококлиновидною основою і загостреною або частіше гострокінцевою верхівкою, по краю дрібно зарубчасто-пилчасті, майже голі або розсіяно жорстковолосисті; прилистки овально-ланцетні, 2—2,5 *мм* завд., білі. Чоловічі квітки майже сидячі, скупчені по 2—4 (7) в клубочки, що сидять у пазусі плівчастого покривного листочка; квіткових клубочків 4—8, вони розміщені на верхівці довгої і тонкої, розсіяноволосистої осі пазушного суцвіття, яке набагато перевищує листки; чашолистків 3, яйцевидних, гострих, голих;

тичинок 7—12. Жіночі квітки сидять поодинці в пазусі яйцевидного, гострого приквітка на дуже коротеньких ніжках і розміщені китицевидно у верхній частині осі пазушного суцвіття, набагато коротшого за листки; чашолистків 3, овальних, гострих; зав'язь густо-жорстковолосиста. Плід сплюснутокулястий, 3—4 *мм* завд., 5—6 *мм* завш., жорстковолосистий. Насінина яйцевидно-куляста, ± 2,5 *мм* у діам., на верхівці загострена, сріблястосіра, дрібноямчаста. ♃. Цв. IV—V.

Sterb. et Hoppe in Denkschr. Bot. Gesellsch. Regensburg. (1815) 170. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 418. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 297. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 237.

— *M. perennis* var. *ovata* Müll.- Arg. in DC., Prodr., XV, 2 (1865) 795. — *M. livida* Portenschl. ex Fuss, Enum. stirp. Transsylv. Mant., I (1846) 86.

Рисунки: Sterb. et Hoppe, l. c.

По лісах і в чагарниках, переважно на кам'янистому грунті. — Досить звичайна рослина в Західному Лісостепу.

З.Л.-С. Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Прилипче (!!). — Тернопільська обл.: Скалатський рн, г. Якуба в Товтрах (Гриньї); Гримайлівський рн, Вікно в Товтрах (Гринь!). — Хмельницька обл.: Хмельницький (Шмальг.!); Сатанівський ри, Турчинці (Кот.!), Соломна (Кузнецова!). — Одеська обл.: Котовський рн, Глибочок (!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Острополільський рн, Сербинівка (Кот. !). — Черкаська обл.: Златопільський рн, Тишківка (Пач.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Крим (можливо, наводиться тільки помилково і замість *M. taurica* Juz.); Кавказ: Зах. Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа, північна частина Балканського п-ва, вказані вище райони СРСР.

1822 (3). M. annua L. — **Переліска однорічна.** Вся рослина майже гола. Стебло 25—50 *см* завв., звичайно голе, від основи галузисте, з чотиригранними вгорі гілочками. Листки супротивні, яйцевидно-ланцетні, з округлою, трохи серцевидною або ширококлиновидною пластинкою і майже в 3 рази коротшим за неї черешком, загострені, по краю зарубчасто-пилчасті й дрібновійчасті; при основі пластинки з кожного її боку міститься по залозці; прилистки лінійно-ланцетні, білі. Чоловічі квітки в клубочках, колосовидно розміщених на тонкій осі пазушного суцвіття; колос 3—10 *см* завд., перевищує листки; чашолистки (3) яйцевидні, гострі, голі, 1,5—2 *мм* завд.; тичинок 8—12. Жіночі квітки на коротких ніжках, зібрані по 2—3 в пазухах листків або іноді утворюють коротенький щитковидний колос; чашолистки їх яйцевидні, голі, гострі, ± 2 *мм* завд.; залозки диска нитковидні; зав'язь щетиниста. Плід до 4 *мм* у діам., жорстковолосистий. Насінина еліпсоїдальна, 1,5—2 *мм* завд., ямчасто-горбочкувата, коричнева. ⊙. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1035. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 418. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 298. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 237.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2596.

На полях і по відкритих засмічених місцях. — Зрідка як занесена рослина на півдні.

Л.Л.-С. Харків (Пояркова, ц. м.). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Жданов (Вержбицький!). — **П.З.С.** Одеса (Шмальг., Шестериков).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Волз.-Дон. (Харків), Причорн. (Одеса), Крим; Кавказ: Зах. Закавк.

Загальне поширення. Середня і Південна Європа, Північна Африка, Західна Азія.

Триба 2. **Acalypheae** Pax.

Квітки без пелюсток і диска. Тичинок 8—20, з вільними нитками; пиляки видовжені; зав'язь з 1 насінним зачатком у кожному гнізді.

Рід 508. **Рицина — Ricinus** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1007; Gen. pl. ed. 5 (1754) 435.

Квітки одностатеві, однодомні, зібрані в китицевидне суцвіття; нижні квітки в суцвітті — жіночі, верхні — чоловічі. Чашечка як у жіночих, так і в чоловічих квіток 3—5-роздільна. Тичинки дуже численні (іноді понад тисячу), сполучені в пучки, вгорі багаторазово розгалужені. Зав'язь 3-гнізда; стовпчик 3-роздільний з лінійними яскравочервоними приймочками. Плід — 3-гнізда коробочка, що розкривається 6 (3 роздвоєними) стулками. Насінина овальна, з мармуровим малюнком. — Однорічні (у нас в культурі) або дерев'янисті (в тропіках) рослини з пальчасто-розсіченими листками.

До цього роду відносять 3—4 палеотропічних близьких види. В СРСР зустрічається лише 1 вид, в культурі (за деякими авторами, культивовані форми належать до 2 або кількох видів).

1822[1] (1). R. communis L. — **Рицина звичайна.** Рослина (в умовах культури) однорічна, гола. Стебло прямостояче, 80—400 *см* завв., товсте, дудчасте, галузисте, молоді гілки та черешки листків з голубуватосизою поволокою. Листки чергові, великі, з довгим дудчастим черешком і пальчасто-розсіченою на 5—11 лопатей пластинкою; лопаті яйцевидно-довгасті, загострені, по краю нерівнозубчасті. Суцвіття досить коротке, супротивне листкам, або кінцеве, на товстому квітконосі, внизу негусте, вгорі компактне (іноді розміщення квіток у ньому неправильне або проти типового обернене — вгорі чоловічі, внизу жіночі квітки). Квітки іноді двостатеві; зав'язь овально-куляста. Коробочка овально-куляста, 10—25 *мм* завд., вкрита шипами або рідше без них; насінина овальна або яйцевидна, 6—25 *мм* завд., гладенька, блискуча, з приприсінником. ⊙. (♃). Цв. VIII—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1007. Шишкин в Фл. СССР, XIV, 300. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 244.

Культивується як декоративна, медична та олійна рослина в багатьох сортах.

Поширення по СРСР. Культивується в багатьох районах, на півдні іноді дичавіє.

Загальне поширення. В дикому стані — Індія, Африка.. В культурі — переважно в субтропічних і тропічних країнах.

Господарське значення. Олія, що здобувається з насіння рицини, має велике господарське значення. Її звичайно називають рициновим, або касторовим, маслом, а в медичному застосуванні — просто рициною, або касторкою (Oleum ricini). Олія міститься в цитоплазмі клітин у вигляді численних дрібних кульок. Здобувається способом пресування — гарячого або холодного, в залежності від призначення для тих чи інших потреб.

В ядрі насінини міститься у різних сортів від 46 до 60% (і навіть більше) жирної олії. Питома вага олії 0,961—0,973, отже, вона є найгустішою з усіх відомих олій. Йодне число рицинової олії 182—188. Вона застигає при температурі —10°, розчиняється в спирті, ефірі і льодовій оцтовій кислоті. Головна складова частина олії — тририцинолеїн.

Від інших олій рицинова відрізняється розчинністю в спирті, високим ацетиловим показником, густотою й в'язкістю, вищою за звичайну середню. Треба додати також, що рицинова олія не розчиняється в нафті і в бензині, не впливає на резину і при спаленні не залишає останку.

Очищена рицинова олія майже безколірна або жовтуватозеленувата. Густота олії дуже мало змінюється під впливом температури, через що вона широко застосовується як мастило для машин, де при роботі швидко змінюється температура; застосовується вона і для мащення різних тонких механізмів, приміром, годинникових.

Рицинова олія широко застосовується також у миловарній промисловості як сировина при виробці мила і в шкіряній промисловості для надання шкірі еластичності і непроникності; вживається при виробництві гліцерину, каучуку та в інших галузях хімічного виробництва. Рицина, або касторка (рицинова олія, одержана холодним способом), є загальновідомим лікарським засобом (проносне).

В насінні рицини містяться дуже отруйні речовини (рицин, рицинін), які втім не розчиняються в олії та й не переходять до неї при холодному пресуванні. При гарячому пресуванні рицинова олія отруйна. Вживання в їжу насіння надзвичайно небезпечне для людей і для худоби (12 *г* — смертельна доза).

Макуха з рицинового насіння, що одержується при виробництві олії, теж дуже отруйна і непридатна на корм худобі, але вона є хорошим добривом, бо в ній міститься до 5% азоту й 1,5—1,6% фосфорної кислоти. Після удобрення рициновою макухою поля худобу не допускають до нього протягом 10—50 днів.

Рицина всюди культивується також як декоративна рослина. Виведено чимало спеціально декоративних сортів.

Триба **3. Euphorbieae** P a x.

Квітки звичайно однодомні, голі; чоловічі мають 1 тичинку, жіночі - 1 маточку з 3-гніздою зав'яззю, у кожному гнізді 1 насінний зародок.

Рід **509. Молочай — Euphorbia** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 450; Gen. pl. ed. 5 (1754) 208.

Квітки однодомні, без пелюсток і здебільшого без чашечки, зібрані в своєрідне, схоже з окремою більш розвиненою квіткою, суцвіття — ціатій (букетик), ціатій оточений майже правильною, дзвоникуватою, дзиговидною або півкулястою обгорткою з 5 (рідко з 4 або 8) зрослих листочків, що має назву бокальчика. Верхівки цих листочків виступають у вигляді плівчастих лопатей над самим бокальчиком; між лопатями, з ними чергуючись, розвинені горизонтально відлеглі або відігнуті донизу, м'ясисті придатки — нектарники, в кількості 5 або рідше 4 (ще рідше 3 або 1). Вісь квітконоса всередині ціатію закінчується жіночою квіткою, яка висувається з бокальчика на ніжці. Чоловічі квітки численні (10—40), розміщені окремими пучками — звивинами — в пазухах листочків бокальчика (отже, проти лопатей його); пучки при основі з лінійними або шиловидними, торочкувато-війчастими приквітками (рідко без них). Чоловічі квітки з 1 тичинки, завжди без чашечки, внизу зчленовані з квітконіжкою; пиляк прямостоячий, з роздільними гніздами. Жіноча квітка з самої маточки, або іноді має чашечку з 3 (6) дрібних лусок, стовпчиків 3, вільних або в нижній половині зрослих, на кінці здебільшого 2-роздільних або іноді цілісних, з головчасто розширеними приймочками на верхівці. Плід — розпадний 3-лопатевий «тригорішник», що розпадається при дозріванні на 3 1-насінних сухих горішка (у яких згодом оплодень розтріскується 2 стулками), залишаючи посередині тригранну, на верхівці головчасту колонку (лише в 1 нашого виду тригорішник ягодовидний, з м'ясистим межиплоднем). Насінина з плівчастим або твердим ендоспермом і прямим зародком з широкими плоскими сім'ядолями, на кінці з придатком (принасінник) або без нього. Вегетативна частина рослини росте і розгалужується моноподіально, при переході до цвітіння вона починає рости симподіально, розвиваючи спочатку кільце листків — спільну обгортку й кінцевий ціатій. З пазух листків обгортки розвиваються верхівкові квітконоси, утворюючи разом несправжній зонтик — плейохазій. Паралельно з пазух верхніх листків виростають бокові квітконоси; на кінці квітконосів утворюється знов ціатій, підпертий кільцем з 3—4 листочків або частіше парою супротивних листочків — частковою обгорткою, або, як її частіше називають, обгорточкою. З пазух листочків обгортки знов можуть виростати квітконоси, і такий процес може повторюватись кілька разів. Верхівкові квітконоси здебільшого відразу утворюють на кінці стебла півзонтики або звивини (дихазії) з 2-листими обгорточками та з двома похідними квітконосами, рідше вони дають вторинні несправжні зонтики (плейохазії), з 3—4-листими обгортками та з 3—4 похідними

квітконосами, але при дальшому розгалуженні здебільшого теж утворюють звичайні для молочаїв вилчасто розгалужені звивини (дихазії) з 2-листими обгорточками. Іноді останні розгалуження звивин (дихазіїв), через те, що 1 промінь залишається недорозвиненим, перетворюються на 1-промінні звивини (монохазії), але останні теж зберігають на вузлах 2-листі обгорточки. У деяких видів вегетативно-моноподіальна стадія розвитку цілком випадає, і рослина являє собою саме позбавлене справжнього стебла цимозне суцвіття. — Трав'янисті, багаторічні або однорічні рослини (у нас), з численними молочниками (молочні клітини) в усіх частинах. Листки нероздільні, у вегетативній частині стебла здебільшого чергові, рідко супротивні, без прилистків або з міжчерешковими прилистками.

Рід *Euphorbia* L. у прийнятому тут слідом за «Флорою СССР» обсязі, безперечно, збірний. Обидва його наявні в українській флорі підроди достатньо окреслені в морфологічному та географічному відношеннях для того, щоб їх трактувати і як самостійні роди: *Tithymalus* Tourn. і *Chamaesyce* S. F. Gray. До роду *Euphorbia* L. у вузькому розумінні належать, як відомо, лише екзотичні сукулентні види з кактусоподібним габітусом, що звичайно мають небагато спільного з нашими молочаями. Але відомо, що вся ця група підродів або родів, хоч і дуже широка, але досить природна.

У збірному роді *Euphorbia* L. налічується в цілому понад 800 видів, які поширені переважно в теплих субтропічних країнах. В СРСР відомо понад 160 видів, які розподіляють по 3 підродах — крім 2 згаданих, ще *Cystidospermum* Prokh., поширений у піщаних пустинях Середньої Азії.

Для УРСР ми тут наводимо 38 видів роду, при дальшому критичному вивченні деяких його груп це число має, певно, трохи збільшитись.

Всі наші молочаї містять їдкий і отруйний молочний сік, через що небезпечні для худоби. У свіжому вигляді худоба їх звичайно не займає, але трава молочаю може потрапити до сіна в сухому стані як шкідлива домішка. Отруйна речовина молочного соку молочаїв, що має назву евфорбіну, ще недостатньо вивчена. Отруєння молочаєм спостерігалося і в людей (при вживанні соку замість проносних ліків). Попадаючи на слизові оболонки, евфорбін їх подразнює, від чого вони набухають і зводяться пухирем.

В молочному соці молочаїв міститься каучук (у наших видів його обмаль) і головним чином різні смоли. Деякі види містять красильні речовини, але вивчені з цього боку ще недостатньо.

Вивчення видового складу молочаїв нелегке, воно утруднюється великою мінливістю багатьох видів. В літературі наводяться гібриди між різними видами роду, але на території УРСР вони ще не досліджені.

Серед українських представників цього роду є чимало ендемічних, більш або менш вузько поширених, а також реліктових видів.

---

1. Справжнє (моноподіальне) стебло розвинене, прямостояче або висхідне, закінчується цимозним суцвіттям з 2—3-листими обгорточками на вузлах. Листки без прилистків, чергові (лише в 1, культивованого виду навхрест супротивні). Нектарників 5, рідше 4, без пелюстковидних придатків (підрід 1, *Paralias*) . . . . . 2.

— Справжнє (моноподіальне) стебло зовсім нерозвинене, і вся рослина складається з розвилок цимозного суцвіття з супротивними листками на вузлах. Листки з шиловидними, білуватими прилистками. Нектарники з пелюстковидними білими придатками (підрід 2, *Chamaesyce*) . . . . . 32.

2. Листки навхрест супротивні. Тригорішник ягодовидний, кулястий, з м'ясистим оплоднем, не розпадається на окремі горішки. Культивується . . . . . **(34). М. чиновий — Eu. lathyris** L.

— Листки чергові. Тригорішник не ягодовидний з сухим оплоднем, розпадається на окремі горішки. Дикі рослини . . . . . 3.

3. Нектарники впоперек овальні, еліптичні або довгасті, спереду обрубані або заокруглені, рідко трохи виїмчасті, завжди без ріжок . 4.

— Нектарники звичайно півмісячні з більш або менш видовженими ріжками, рідко довгасто-овальні або півкруглі, з малопомітними ріжками . . . . . 19.

4. Рослини однорічні, з тонким веретеновидним коренем . . . . . 5.

— Рослини багаторічні, з товстим дерев'янистим коренем, а в деяких видів ще з розвиненим членистим кореневищем . . . . . 7.

5. Тригорішник гладенький. Насінина сітчасто-зморшкувата . . . . . **(12). М. сонцегляд — Eu. helioscopia** L.

— Тригорішник вкритий виростками. Насінина гладенька . . . . 6.

6. Тригорішник до 2 *мм* завд. і 2,5 *мм* завш., вкритий конусовидними дрібними виростками по всій поверхні, крім борозенок. Насінина ± 1,5 *мм* завд. . . . . **(8). М. прямий — Eu. stricta** L.

— Тригорішник 2,5—3 *мм* завд., ± 3(3,5) *мм* завш., вкритий півкулястими крупнішими виростками не по всій поверхні. Насінина ± 2 *мм* завд. . . . . **(9). М. плосколистий — Eu. platyphylla** L.

7 (4). Тригорішник б.-м. рясно вкритий різноманітної форми виростками . . . . . 8.

— Тригорішник без виростків, гладенький або дрібногорбочкуватий, голий або іноді волосистий . . . . . 12.

8. Листки по краю, принаймні на верхівці, дрібнопилчасті. Рослини з розвиненим, членистим кореневищем . . . . . 9.

— Листки цілокраї. Рослини без членистого кореневища або іноді з таким кореневищем . . . . . 10.

9. Стебла круглясті, рідковолосисті. Листки зісподу волосисті, зверху голі. Всі членики кореневища короткоциліндричні . . . . . **(10). М. солодкий — Eu. dulcis** L.

— Стебла гостроґранні, голі. Листки звичайно з обох боків голі. Чле-

ники кореневища по черзі або тонкоциліндричні, видовжені, або яйцевидні, вкорочені й потовщені . . . . . **(11). М. ребристий — Eu. anguiata** Jacq.

10 (8). Рослина цілком гола, висока (до 100—175 *см* завв.) . . . . . **(1). М. болотний — Eu. palustris** L.

— Рослини більш або менш опушені, невисокі (до 50—60 *см* завв.) 11.

11. Тригорішник вкритий нитковидними кольоровими (оранжовожовтими або пурпуровими) виростками. Рослина без розвиненого кореневища, мохнато-волосиста . . . . . **(6). М. багатоколірний — Eu. polychroma** Kern.

— Тригорішник вкритий півкулястими безколірними виростками. Рослина з вузлувато-членистим кореневищем, розсіяноволосиста . . . . . **(7). М. країнський — Eu. carniolica** Jacq.

12 (7). Листки, принаймні зісподу при основі, опушені б.-м. довгими волосками, з 1 середньою жилкою, по краю вище середини дрібнопилчасті. Здебільшого високі лісові рослини . . . . . 13.

— Листки голі або вкриті лише дуже коротенькими малопомітними волосками, з кількома серединними жилками (які спочатку проходять паралельно, а потім віяловидно розходяться), цілокраї або лише біля верхівки по краю невиразно зазублені. Невисокі степові рослини 16.

13. Стебло голе (або майже голе). Листки опушені переважно зісподу при основі, лінійно- або довгасто-ланцетні, видовжені (довжина їх звичайно більш як у 4 рази перевищує ширину), здебільшого сидячі, з серцевидною основою . . . . . **(5). М. напівмохнатий — Eu. semivillosa** Prokh.

— Стебло волосисте. Листки з обох боків опушені, довгасто-еліптичні або довгасто-оберненояйцевидні, менш видовжені, нерідко коротко-черешкові, з округлою або ширококлиновидною основою . . 14.

14. Тригорішник голий, сплюснутокулястий, 3,5—4,5 *мм* завд . . . . . **(4). М. несправжньомохнатий — Eu. pseudovillosa** Klok.

— Тригорішник волосистий, кулястий або яйцевидний, 4—5 *мм* завд. 15.

15. Рослина густо опушена. Листки звичайно найширші при середині. Тригорішник широкояйцевидний. Лісостеп (Поділля, Волинь) . . . . . **(3). М. волинський — Eu. volhynica** Bess.

— Рослина негусто опушена. Листки часто найширші в верхній третині. Тригорішник кулястий. Карпати. . . . . **(2). М. карпатський — Eu. carpatica** Woloszcz.

16 (12). Стебло в нижній частині та листки з обох боків густо вкриті дуже дрібним бархатистим пушком . . . . . **(17). М. несправжньохрящуватий — Eu. pseudoglareosa** Klok.

— Стебла та листки на поверхні з обох боків цілком голі . . . 17.

17. Листки здебільшого лінійні, 1,5—6 *мм* завш., з 3 серединними жилками (з них добре помітна лише 1 середня, а обидві бічні малопомітні) . . . . . **(14). М. Сегвіерів — Eu. Seguieriana** Neck.

— Листки довгасті, яйцевидні або овальні, 4—26 *мм* завш., з більшою кількістю серединних жилок . . . . . 18.

18. Листки здебільшого довгасті, 4—21 *мм* завш.; довжина листка в 3—8 разів перевищує його ширину; бічних серединних жилок 2 пари . . . . . **(15). М. степовий — Eu. stepposa** Zoz.

— Листки яйцевидні або овальні, 12—26 *мм* завш.; довжина листка в 2—3 рази перевищує його ширину; бічних серединних жилок 4—5 пар . . . . **(16). М. бессарабський — Eu. bessarabica** Klok.

19 (3). Однорічні рослини з тонким коренем і тонкими стеблами 5—30 *см* завв. . . . . 20.

— Багаторічні рослини з б.-м. потовщеним коренем; стебла здебільшого вищі . . . . . 22.

20. Листки лінійні, 0,5—2 *мм* завш.; листочки обгорток і обгорточок з серцевидної основи лінійно-ланцетні, 2—4 *мм* завш. . . . . **(31). М. нікчемний — Eu. exigua** L.

— Листки оберненояйцевидні, довгасто-лопатковидні або ж оберненоланцетні, ширші; листочки обгорток та особливо обгорточок іншої форми, набагато ширші . . . . . 21.

21. Листки оберненояйцевидні, 4—15 *мм* завш. Тригорішник приплюснутокулястий. Насінина шестигранна, на зовнішніх і бічних гранях з ямочками (3—4 ямочки на кожній грані) . . . . . **(32). М. городній — Eu. peplus** L.

— Листки довгасто-лопатковидні до оберненоланцетних, 2—6 *мм* завш. Тригорішник яйцевидно-конічний. Насінина сплюснуточотиригранна з правильними поперечними борозенками на всіх гранях (по 5—10 борозенок на кожній) . . **(33). М. серповидний — Eu. falcata** L.

22 (19). Листочки обгорточок до середини зрослі між собою (утворюють круглу жовтозелену пластинку) . . . . . **(30). М. мигдалевидний — Eu. amygdaloides** L.

— Листочки обгорточок вільні . . . . . 23.

23. Листки м'ясисті, з кількома основними серединними жилками (що пальчасто розходяться й помітні лише біля основи листка), вкриті з обох боків дуже дрібним, борошнисто-бархатистим пушком. Насінина дрібноямчаста **(13). М. крейдолюбний — Eu. cretophila** Klok.

— Листки не м'ясисті, з 1 основною, середньою, жилкою, голі або опушені помітнішими волосками. Насінина гладенька . . . . 24.

24. Листки найширші у верхній третині або біля верхівки (оберненоланцетні, лопатковидні або видовжено-оберненояйцевидні) . . 25.

— Листки найширші в нижній третині або при середині, рідко трохи вище середини, або ж по всій довжині майже однаково широкі, різноманітної форми . . . . . 27.

25. Стеблові листки здебільшого довгасто-оберненояйцевидні, 2,5—14 *мм* завш.; довжина листка перевищує його ширину в 1,5—4,5 раза . . . . . **(19). М. сумний — Eu. tristis** M. B.

— Стеблові листки здебільшого вузько-оберненоланцетні або довгасто-лопатковидні, 2—8 *мм* завш., довжина листка перевищує його ширину не менш як у 6 разів . . . . . 26.

26. Стебла з більш або менш розвиненими неплідними гілочками, як і листки, голі . . . . . **(18). М. гострий — Eu. esula** L.
— Стебла здебільшого прості, як і листки, часто короткопухнаті . . . . . **(20). М. Калениченка — Eu. Kaleniczenkii** Czern.
27 (24). Довжина листків здебільшого в багато разів (4—25) перевищує ширину; листки до 9 *мм* завш. . . . . 28.
— Довжина листків перевищує ширину не більш як у 4—4,5 раза; листки (у різних видів) до 12—35 *мм* завш. . . . . 32.
28. Стебла з дуже розвиненими неплідними гілками, які перевищують суцвіття. Листки вузьколінійні, на стеблі 1—2,5 *мм* завш., на гілочках ще набагато вужчі, до нитковидних, 0,2—0,6 *мм* завш. . . . . **(27). М. кипарисовидний — Eu. cyparissias** L.
— Стебла з менш розвиненими неплідними гілками або без них. Листки здебільшого ширші; листки гілочок не набагато вужчі за стеблові 29.
29. Листки вузьколінійно-ланцетні, 25—85 *мм* завд., 1—3 (5) *мм* завш., повільно звужені до верхівки й довго загострені, на неплідних гілочках при основі стебел коротші й вужчі, часто нитковидні. Верхівкових квітконосів 3—5 . . . . . **(28). М. тонкостеблий — Eu. leptocaula** Boiss.
— Листки іншої форми, з тупою або коротко загостреною верхівкою, 1,5—9 *мм* завш.; верхівкових квітконосів 3—16 . . . . . 30.
30. Нектарники впоперек довгасто-овальні або півкруглі з малопомітними оберненими донизу дуже короткими ріжками. Всі листки тупі або тупуваті. Стебло в нижній частині короткопухнате, від середини галузисте . . . . . **(22). М. дністровський — Eu. tyraica** Klok. et Artemcz.
— Нектарники півмісячні з направленими вперед ріжками, не коротшими за ширину нектарника. Середні й верхні листки загострені. Стебло голе, галузисте або просте . . . . . 31.
31. Стебла 10—40 *см* завв., здебільшого прості; листки лінійно-довгасті, до 45 *мм* завд., 1,5—5 *мм* завш., найширші при середині, грубенькі, трохи шкірясті. Нектарники з досить короткими ріжками. Степова рослина . . . . . **(21). М. тонкий — Eu. subtilis** Prokh.
— Стебла до 100 *см* завв., завжди більш або менш галузисті; листки лінійно- або довгасто-ланцетні, до 110 *мм* завд. і 9 *мм* завш., найширші нижче середини, тонкуваті, не шкірясті. Нектарники з довшими ріжками. Лучна або бур'янова рослина . . . . . **(29). М. прутовидний — Eu. virgultosa** Klok.
32 (27). Верхівкових квітконосів 3—5. Листки довгасто-еліптичні або яйцевидно-ланцетні, на верхівці здебільшого помітно виїмчасті. Рідка східностепова рослина . **(23). М. донський — Eu. tanaitica** Pacz.
— Верхівкових квітконосів не менше як 6. Листки яйцевидні, довгасті або ланцетні, без виїмки на верхівці . . . . . 33.
33. Коротко залозисто-опушена рослина. Листки з коротеньким черешком, довгасто-ланцетні, цілокраї . . . . . **(24). М. верболистий — Eu. salicifolia** Host.

— Рослини голі, з сидячими листками . . . . . 34.
34. Листки з розширеної серцевидної основи яйцевидні або довгасті, по краю дрібно зазублені . **(25). М. польовий — Eu. agraria** M. B.
— Листки довгасто-ланцетні, з округлою основою, цілокраї . . . . . **(26). М. глянсуватий — Eu. lucida** Waldst. et Kit.
35 (1). Листки м'ясисті. Тригорішник 3—4 *мм* завд. і до 5 *мм* завш.; насінина 2,75—3 *мм* завд., цілком гладенька . . . . . **(35). М. щербиковидний — Eu. peplis** L.
— Листки тонкуваті; тригорішник 1,5—2 *мм* завд.; насінина 1—1,25 *мм* завд. (чотиригранна) . . . . . 33.
36. Насінина без виразних поперечних зморшок, майже цілком гладенька. Пелюстковидні придатки нектарників вужчі за самий нектарник . . . . . **(36). М. простягнутий — Eu. humifusa** Willd.
— Насінина по гранях виразно впоперек зморшкувата. Пелюстковидні придатки нектарників набагато ширші за нектарник . . . . 37.
37. Рослина гола . . . **(37). М. дрібносмоковник — Eu. chamaesyce** L.
— Рослина відлегловолосиста . . . . . **(38). М. марсельський — Eu. massiliensis** DC.

Підрід **1. Paralias** (Rafin.) Prokh.

Рід *Tithymalus* Tourn. ex Scop., Fl. carn., ed. 2, I (1772) 322, non Mill. (1754) neque Haw. (1812).

Справжнє, моноподіальне, стебло більш або менш розвинене, звичайно (іноді частково) з черговими листками; вгорі воно несе цимозне суцвіття, з обгорткою при основі та з 2—3-листими обгорточками на вузлах. Листки без прилистків. Нектарників 5 або часто 4 (коли 1 не розвивається); вони цілісні або дворогі, без пелюстковидних придатків.

Секція **1. Tulocarpa** (Rafin.) Prokh. Тригорішник здебільшого вкритий характерними виростками. Нектарники впоперек еліптичні, без ріжок. При основі тригорішника навколо кінця плодоніжки зберігається рудимент оцвітини у вигляді помітного окрайка. Насінина гладенька, бура. У багатьох видів секції верхівкові квітконоси на кінці 3-роздільні і відповідно з 3-листою обгорточкою. У деяких видів, крім того, спостерігається повна кількість (5) нектарників. Здебільшого багаторічники.

Підсекція **1. Lutescentes** Prokh. Стовпчики до третини або до середини між собою зрослі, на кінці часто розширені, з 2 потовщеними лопатями. Листочки обгорточок зеленуватожовті.

1823 (1). Eu. palustris L. — **Молочай болотний.** Рослина багаторічна, сиза, під кінець цвітіння здебільшого почервоніла, з циліндричним, при основі під стеблом потовщеним, багатоголовим коренем. Стебел кілька прямостоячих, до 100—175 *см* завв., при основі до 15 *мм* у діам., дудчастих, галузистих, вгорі з небагатьма пазушними квітконосами, а нижче з численними неплідними гілками, з яких верхні іноді перевищують суцвіття, в нижній частині вони рано оголені від листя.

Листки від довгастих, ромбічно-еліптичних або оберненояйцевидних до лінійно-ланцетних або оберненоланцетних, 2—11 *см* завд., 4—21 *мм* завш., до основи звужені в коротенький черешок, гострі або тупі, по краю лише на верхівці звичайно дрібнопилчасті; листки неплідних гілок лінійно-ланцетні, 20—45 *мм* завд., 4—9 *мм* завш. Верхівкових квітконосів 5—8; вони нерівні, на кінці 2—4-роздільні, після чого 1—2 рази вилчасто розгалужені. Листочки обгортки (як і верхівкові стеблові листки під квітконосами) широкоеліптичні, яйцевидні, яйцевидно-ромбічні або оберненояйцевидні, 14—31 *мм* завд., 8—20 *мм* завш., здебільшого тупі й до верхівки цілокраї. Листочки обгорточок овальні, звужені до основи, жовтуваті; нижні — 4—16 *мм* завд., 5—11 *мм* завш. Бокальчик широкодзвоникуватий, ± 3 *мм* завд., зовні голий, з довгастими або округлими зубчастими лопатями. Нектарники впоперек овальні або довгасті. Тригорішник стиснуто-кулястий, ± 4,5 *мм* завд., 5—6 *мм* завш., глибоко-3-борозенчастий, на спинці стулок кучеряво-бородавчастий, голий. Насінина яйцевидна, 3—3,25 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., коричнева, гладенька, з тупоконічним, невеличким, сидячим придатком. ♃ . Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 462. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 409, Проханов в Фл. СССР, XIV, 355. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 241.

— *Tithymalus paluster* (L.) Garsault, Fig. Pl. Anim. Med. (1764), tab. 592; Descr. Pl. Anim. (1767) 345.

Рисунки: Reichenb., Pl. crit., II, tab. 146 (fr.); Icon. Fl. Germ. et Helv., V, tab. 189, fig. 4771!

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 788.

На заплавних луках, по болотах і тальвегах степових балок. — По всій УРСР, крім високогір'я, досить звичайно, але частіше зустрічається на Лівобережжі.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: більшість районів, крім півночі; Кавказ: Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (зах. ч.).

Загальне поширення. Європа (крім півн. та півд.ч. Середземномор'я), Мала Азія, Західне Закавказзя.

1824 (2). Eu. carpatica Woloszcz. — **Молочай карпатський.** Багаторічна темнозелена рослина з товстим дерев'янистим коренем. Стебла прямостоячі, 20—70 *см* завв., досить товсті, розсіяноволосисті, вище середини з неплідними улисненими гілочками, а над ними з видовженими пазушними квітконосами, в нижній частині на час цвітіння безлисті, вище густо улиснені. Стеблові листки майже сидячі, довгасто-ланцетні або довгасто-лопатковидні до видовжено-оберненояйцевидних, 18—75 *мм* завд., 5—22,5 *мм* завш. (довжина перевищує ширину звичайно в 2,5—3,5 раза), найширші коло середини або у верхній третині, з видовжено-клиновидною основою і здебільшого тупою верхівкою, з вузькоплівчастими вище середини й дрібнопилчастими краями, зісподу рідко мохнато-волосисті, зверху розсіяноволосисті. Суцвіття щитковидно-волотисте; верхівкових квітконосів 4—5, як і пазушні, вони на кінці вилчасто або трійчасто розгалужені. Листочки обгортки яйцевидно-ланцетні або видовжено-яйцевидні, 24—27 *мм* завд., 12—14 *мм* завш., довжина їх майже дорівнює довжині суміжних квітконосів. Листочки обгорточок еліптичні, оберненояйцевидні або яйцевидні, зеленуваті; нижні (2—3) 9—15(20) *мм* завд., 5,5—8(11) *мм* завш. (довжина перевищує ширину в 1,5—2 рази). Бокальчик дзвоникувато-дзиговидний, ±3 *мм* завд., всередині біловолосистий, з чималими біловійчастими лопатями. Нектарники впоперек еліптичні, жовтуваті. Тригорішник кулястий, 4—5 *мм* у діам., опушений, особливо вгорі, розсіяними довгими білими волосками. Насінина яйцевидно-куляста, до 2,5 *мм* завд., гладенька, буруватосіра з невеличким білуватим нирковидним придатком. ♃ . Цв. VI—VII.

Рис. 22. Молочай карпатський — *Euphorbia carpatica* Woloszcz.

1 — загальний вигляд; *2* — частина суцвіття; *3* — ціатій.

Woloszcz. in Sprawozd. Kom. Fisyogr., XXVII (1892) 153. Проханов в Фл. СССР, XIV, 357.

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 912!

В гірських лісах на узліссях та по чагарниках у субальпійській смузі. — В Карпатах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, Букгора (Контний!); Ужгородський рн, Холмець (Барбарич!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Перечинський рн, Ломшора, полонина Рівна (Косець!).

Поширення по СРСР. Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Середня Європа (крім УРСР, зустрічається ще в суміжній частині Польщі та в Північній Трансільванії). Ендем Східних Карпат.

Примітка. За літературними даними, плоди цього виду повинні мати гребінцеподібні виростки, що ніби не завжди спостерігається.

1825 (3). Eu. volhynica Bess. — **Молочай волинський.** Стебла 30—80 *см* завв., від основи мохнато-волосисті, з пазушними квітконосами вгорі й нечисленними неплідними гілочками під ними; в нижній частині ребристо-борозенчасті. Листки довгасто-еліптичні або нижні довгасто-оберненояйцевидні, 12—68 *мм* завд., 5—20 *мм* завш., найширші звичайно при середині (довжина перевищує ширину листка в 2—4—5 разів, але здебільшого менш як у 4 рази), з обох боків густо опушені коротшими, ніж на стеблі, волосками. Суцвіття загалом щитковидно-волотисте. Верхівкових квітконосів 4—6, на кінці 3-роздільних, 2—6 *см* завд. Листочки обгортки довгасто-яйцевидні або еліптичні, 16—30 *мм* завд., 7—10 *мм* завш. Листочки обгорточок еліптичні або овальні; нижніх з них 3, 10—11 *мм* завд., 6—8 *мм* завш. Бокальчик дзвоникуватий, 2,5—3,5 *мм* завд., з яйцевидними чималими лопатями, на лопатях і всередині довговолосистий. Нектарники впоперек овальні або півкруглі. Стовпчики 1,5—2 *мм* завд., в нижній третині зрослі, на верхівці 2-роздільні. Тригорішник стиснутояйцевидний, 4—5 *мм* завд., 4,5—5 *мм* завш., досить густо вкритий довгими волосками, майже гладенький. Насінина кулясто-яйцевидна, 2,5—2,75 *мм* завд., 2,25—2,5 *мм* завш., коричневобура, гладенька, з невеличким нирковидним придатком. ♃. Цв. V—VI.

Szaf., Kulcz., Pawl., Rosl. polskie (1924) 201. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 242.

— *Eu. mollis* Bess., Enum. Volh. (1822) 18, № 563 (non Gmel.).

На узліссях і по чагарниках. — В Західному Лісостепу, рідко.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Рихта (Кузнецова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (зах. ч.), Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Не вияснено. Можливо, вузький ендем.

Примітка. Автеитичного опису цього виду ми не бачили. Автентичні екземпляри зберігаються в гербарії Бессера в Києві. Вказівок на місце збирання при них немає.

1826 (4). Eu. pseudovillosa Klok. sp. nova in Addenda V, p. 628 — **Молочай несправжньомохнатий.** Рослина багаторічна, з товстим дерев'янистим багатоголовим коренем. Стебла прямостоячі або при основі дещо висхідні, 45—90 *см* завв., опушені б.-м. густими або розсіяними відлеглими білими довгенькими волосками, вгорі з пазушними квітконосами в кількості 7—15 і до 4—12 *см* завд., а під ними з нечисленними неплідними гілками, які під кінець вегетації часто переростають суцвіття. Листки довгасті або довгасто-ланцетні до видовжено-еліптичних, 25—92 *мм* завд., 9—23 *мм* завш. (довжина листка перевищує ширину його в 2,3—5,7 раза), з округлою або ширококлиновидною основою, принаймні у нижніх листків звуженою в помітний широкий черешок, і коротко тупувато загостреною верхівкою; з країв угорі вони зазубленопилчасті або нижні цілокраї, з обох боків б.-м. густо опушені, загалом коротшими, ніж на стеблі, волосками. Верхівкових квітконосів 4—5, на

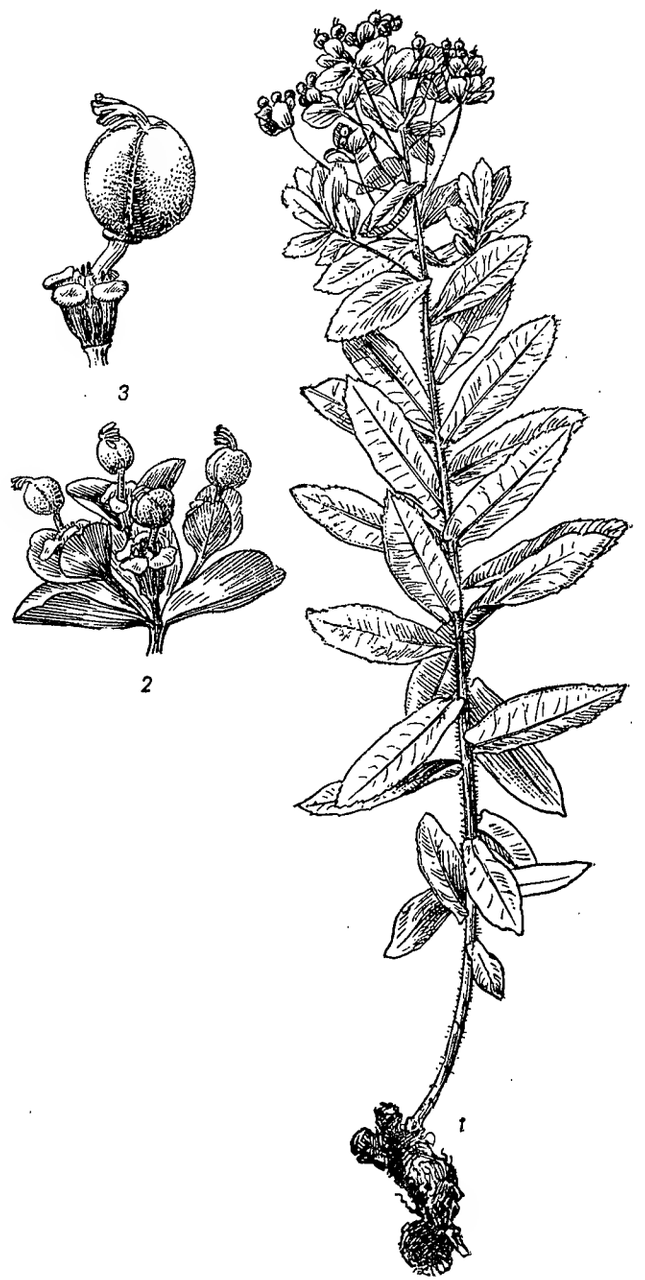

Рис. 23. Молочай несправжньомохнатий — *Euphorbia pseudovillosa* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — частина суцвіття; *3* — плодик.

кінці спочатку 3-роздільних, потім 2-роздільних, 2—7 *см* завд., разом із пазушними квітконосами, які до них доростають, вони утворюють щитко-

подібне суцвіття. Листочки обгортки довгасто- або іноді яйцевидно-ланцетні, 15—40 *мм* завд., 10—12 *мм* завш., вгорі з країв дрібно зазубленопилчасті. Листочки обгорточок еліптичні, цілокраї, жовтуваті, голі, нижні з них 10—17 *мм* завд., 8—9 *мм* завш. Бокальчик дзвоникуватий, 2,5—3 *мм* завд., з довгасто-яйцевидними, зазубленими й густовійчастими лопатями. Нектарники впоперек еліптичні, жовтуваті. Стовпчики 1,5—2 *мм* завд., в нижній третині зрослі, на верхівці 2-лопатеві. Тригорішник сплюснутокулястий, 3,5—4,5 *мм* завд., голий. Насінина широкояйцевидна, близько 2,5 *мм* завд. і 2 *мм* завш., блискуча, з невеличким білуватим придатком. ♃. Цв. V—VI.

— *Eu. villosa* Проханов в Фл. СССР, XIV (1949) 359 pro parte (non Waldst. et Kit. sensu proprio). — *Eu. villosa* Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 242.

На галявинах і по узліссях у листяних лісах, по чагарниках, на степових схилах. — У західній частині Лісостепу, нерідко.

З.П. Волинська обл.: Оваднівський рн, Верба (Монтр.!). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Прнлипче (!!), Стефанівка (!!); Чернівці (Косець!). — Тернопільська обл.: Чортківський рн, Улашківецьке л-во (Гринь!). — Одеська обл.: Балтський рн, Лісничівка (Михайленко!); Кодимський рн, Смолянка (Бараненко!), Котовський рн, Глибочок (!), Коси Другі (!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Брацлавський рн, Брацлав (!), Гриненки (!); Бершадський рн, Бершадське л-во (Янківський!); Калинівський рн, Медвідське л-во (Гринь!); Немирівський рн, Немирівське л-во (Яківський!). — Одеська обл.: Савранський рн, Гетьманівка (Михайленко!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Бессараб.

Загальне поширення. Південний захід Європейської частини СРСР. Подільський ендем.

Примітка. Від близького західноєвропейського виду *Eu. villosa* Waldst. et Kit. s. str. наша рослина відрізняється вищим зростом і більшими розмірами всіх частин, а також формою листків. У *Eu. villosa* Waldst. et Kit. (за виданими екземплярами з окол. Відня) стеблові листки 18—40 *мм* завд., 6—13 *мм* завш., найширші у верхній третині; стовпчики маточки 1—1,5 *мм* завд. До типової *Eu. villosa* Waldst. et Kit. s. str. ие належить також і кавказька рослина, що її відніс до цього виду Я. І. Проханов. Кавказька рослина відмінна втім і від подільської; вона давно вже виділена в окремий вид під назвою *Eu. procera* M. B. У цього виду листки порівняно до *Eu. pseudovillosa* Klok. більш видовжені, опушення всієї рослини менш густе. Ця кавказька рослина, можливо, заходить і в східн. ч. **Д.Л.-С.** (для півд. сходу **Д.Л.-С.** наводились схожі з нею форми).

1827 (5). Eu. semivillosa Prokh. — **Молочай напівмохнатий.** Рослина багаторічна, зелена, з циліндричним багатоголовим, потовщеним під стеблами коренем. Стебел кілька, прямостоячих, 40—200 *см* завв., борозенчастих, вгорі гранчастих; здебільшого вони з нечисленними пазушними квітконосами й неплідними гілками, що не перевищують суцвіття, голі. Стеблові листки (крім верхівкових) лінійно- або довгасто-ланцетні, 2—11 *см* завд., 6—21 *мм* завш., здебільшого сидячі, з б.-м. серцевидною основою, довго загострені, рідко тупуваті, по краю вище середини дрібнопилчасті, зверху темнозелені, зісподу сизуваті, більш або

менш пухнато-волосисті, принаймні при основі; верхні стеблові листки яйцевидно-ланцетні або довгасто-еліптичні; листки неплідних гілочок звичайно коротші або вужчі, вузьколанцетні (до 63 *мм* завд. і 8 *мм* завш.). Верхівкових квітконосів 3—8, на кінці вони 2—4-роздільні, після чого 1—2 рази вилчасто розгалужені. Листочки обгорточок звичайно яйцевидно-еліптичні, рідше ромбічно-яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, тупі або гострокінцеві, жовтуваті; нижні — 6—20 *мм* завд., 4—13 *мм* завш. Бокальчик широкодзвоникуватий, 2,25—3,25 *мм* завд., зовні голий, з яйцевидно-трикутними війчастими лопатями. Нектарники впоперек довгасті, жовтуваті. Стовпчики 1—1,5 *мм* завд., майже до середини зрослі, товсто-2-лопатеві. Тригорішник майже кулястий, 3—4 *мм* завд., 3,5—4,5 *мм* завш., неглибоко-3-борозенчастий, голий і гладенький. Насінина яйцевидна, ± 2,75 *мм* завд., 1,75—2 *мм* завш., гладенька, коричневобура, з тупоконічним, короткостебельчастим придатком. ♃. Цв. V—VI.

Prokh. (Проханов) Обз. молоч. Ср. Азии (1933) 112; в Фл. СССР, XIV, 360. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 241.

— *Eu. pilosa* auct., non L. — *Eu. villosa* auct., non Waldst. et Kit. — *Eu. procera* auct. mult., non M. B. — *Tithymalus semivillosus* Prokh. (l. c.) nomen altern.

Рисунки: Проханов, Обз. молоч. Ср. Азии, табл. 32.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2580 (sub *Eu. procera* var. *leiocarpa* Ledeb.).

На узліссях і в розріджених лісах, по ярах, на схилах, також на сухіших луках в долинах річок. — По всій УРСР, крім гірських та передгірних районів (але наводиться і для них).

Зак. Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л. Вказівки (під назвою *Eu. villosa auct.*) потребують підтвердження. — **З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Нерідко. **П.З.С., Л.З.С.** Рідко. — **П. С.** Немає вказівок.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: півд. р-ни; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (зах. ч.).

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР.

Примітка. Під назвою *Eu. semivillosa* Prokh. Я. І. Проханов об'єднав голостеблі форми циклу *Eu. villosae*, s. l., які досі визначались у нас найчастіше як *Eu. procera* M. B. Голостеблі форми циклу зустрічаються також і в Середній Європі, але вони не тотожні з цим видом.

1828 (6). Eu. polychroma Kern. — **Молочай багатоколірний.** Рослина багаторічна, з коротким міцним багатоголовим коренем. Стебла прямостоячі, 20—60 *см* завв., здебільшого прості, іноді вгорі з коротенькими неплідними гілочками, мохнаті від білих м'яких волосків, негусто улиснені. Листки довгасто-оберненояйцевидні, 15—60 *мм* завд., 7—25 *мм* завш., короткочерешкові, тупі, цілокраї, зісподу мохнато-волосисті, зверху розсіяно м'яковолосисті. Верхівкових квітконосів 5—10, на кінці вони коротко 3-роздільні, після чого ще двічі вилчасто розгалужені. Листочки обгортки видовжено-яйцевидні або еліптичні, 17—55 *мм* завд., 9—26 *мм* завш., спочатку ясножовті, потім оранжові. Листочки обгорточок довгасто-яйцевидні або еліптичні, голі, жовті; нижні — зібрані по 3;

верхні — по 2. Бокальчик дзвоникуватий, ± 2 *мм* завд., з 3 яйцевидними лопатями такої ж довжини, як і він сам, голий. Нектарників звичайно теж 3, вони впоперек овальні, без ріжок, блідожовті. Стовпчики 0,5—1 *мм* завд., до середини зрослі, на верхівці 2-лопатеві. Тригорішник кулясто-яйцевидний, до 4 *мм* завд., невиразно 3-борозенчастий, вкритий викривленими, оранжовожовтими або пурпуровими, нитковидними виростками. Насінина кулясто-яйцевидна, 2,5—3 *мм* завд., майже гладенька, з нирковидним, бородавчастим придатком. ♃. Цв. V—VI.

Kern. in Oesterr. Bot. Zeit., XXV (1875) 395. Проханов в Фл. СССР, XIV, 364. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 241.

— *Eu. epithymoides* auct., non L. — *Tithymalus polychromus* (Kern.) Prokh. in Фл. СССР, XIV (1949) 364, nomen altern.

У гаях та в чагарниках. — Зрідка в Західному та Правобережному Лісостепу.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Ольгопіль (Шмальг.!); Томашпільський рн, Русава Радянська (Кот.!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Старо-Костянтинівський рн, Самчики (Кучерява!); Волочиський рн, Курилівка (Кот.!). — Черкаська обл.: Умань (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Верх.-Дністр., Серед-Дніпр. (зах. ч.); Бессараб.

Загальне поширення. Середня Європа, півн. ч. Балканського п-ва, півд.-зах. райони Європейської частини СРСР.

1829 (7). Eu. carniolica Jacq. — **Молочай країнський.** Рослина багаторічна, опушена, з дерев'янистим коренем і розвиненим вузлуваточленистим кореневищем; кореневище зверху усіяне дрібними конічними горбочками. Стебла прямостоячі, 20—50 *см* завв., крилато-ребристі, волосисті, вгорі з кількома пазушними квітконосами, рідко улиснені. Низові листки лусковидні, до 10—15 *мм* завд.; розвинені стеблові листки довгасто-оберненоланцетні, 25—65 *мм* завд., 10—25 *мм* завш., з клиновидною основою, звуженою в помітний (2—5 *мм* завд.) черешок, на верхівці тупі або іноді виїмчасті, цілокраї, яснозелені або жовтуваті, голі або зісподу волосисті. Верхівкових квітконосів 3—5, вони пониклі, на кінці, як і пазушні, 2-роздільні, до 7—8 *см* завд. Листочки обгортки довгасто-еліптичні або довгасто-оберненоланцетні, 23—46 *мм* завд., 12—20 *мм* завш., сидячі, на верхівці заокруглені або загострені. Листочки обгорточок парні, яйцевидно-ланцетні або еліптичні, короткочерешкові, зеленуваті або жовті; нижні — 14—37 *мм* завд., 7—19 *мм* завш. Бокальчик на ніжці, 5—8(15) *мм* завд., дзиговидний, ± 3 *мм* завд., жовтий, зовні розсіяно-довговійчастий, з яйцевидними лопатями. Нектарників 5, впоперек еліптичних, стебельчастих, бурожовтих. Стовпчики 1,5—2,5 *мм* завд., в нижній частині зрослі, на верхівці 2-лопатеві. Тригорішник сплюснутояйцевидний, 4—5 *мм* завд., ± 6 *мм* завш., голий або опушений, вкритий по спинці і стулках розсіяними півкулястими виростками. Насінина довгасто-яйцевидна, ±4 *мм* завд., гладенька, темносіра, з мисочковидним придатком. ♃. Цв. IV—VI.

Jacq., Fl. austr., Append. (1778) 34. Проханов в Фл. СССР, XIV, 365. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 241.

— *Tithymalus carniolicus* (Jacq.) Rafin., Fl. tellur., IV (1838) 115, — *Euphorbia ambigua* Waldst. et Kit., Ic. pl., II (1805), tab. 135.

Рисунки: Jacq., l. c., tab. 14. Waldst. et Kit., l. c., Reichenb., Icon. Fl. Germ. et Helv., V, tab. 134, fig. 4760.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 497.

На полонинах і в гірських лісах на галявинах, від передгір'їв до субальпійського пояса. — В Карпатах, рідко.

К.Л. На півдні (Я. І. Проханов наводить цей вид для Буковини). Екземплярів з території УРСР ми не бачили.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Середня Європа (півд. ч.), Балканський п-в (півн. ч.).

1830 (8). Eu. stricta L. — **Молочай прямий.** Рослина однорічна, темнозелена, гола або вгорі розсіяноволосиста, з неприємним запахом. Стебла поодинокі або (через розгалуження при основі) б.-м. численні (до 6), прямостоячі або підведені, 15—60 *см* завв., вгорі з кількома (2—20) тонкими пазушними квітконосами, іноді трохи розгалужені внизу, ще рідше з б.-м. численними коротенькими неплідними гілочками посередині, густо улиснені. Листки від довгасто-оберненояйцевидних (нижні) до оберненоланцетних, 10—48 *мм* завд., 4—14 *мм* завш., відхилені або відігнуті донизу, дуже короткочерешкові або майже сидячі, по краю вгорі або майже від основи нерівномірно пилчасті; нижні стеблові листки з клиновидною основою, тупі; середні й верхні—з серцевидною основою, гострі. Верхівкових квітконосів 3 (рідко 4—5), до 8—10 *см* завд., вони тонкі, на кінці 2—3-роздільні, після чого кілька разів (1—5) вилчасто розгалужені. Листочки обгортки довгасто-еліптичні до яйцевидних, 6—8 *мм* завд., 3—8 *мм* завш., гострі, по краю пилчасто-зазублені. Листочки обгорточок яйцевидно-трикутні до серцевидно-трикутних або півкруглих, коротко гострокінцеві, по краю (крім основи) дрібнопилчасті; нижні — 5—12 *мм* завд., 5—11 *мм* завш., іноді видовжені (до 25 *мм* завд. і 6 *мм* завш.) й подібні до листочків обгортки, в кількості 2—3; верхні — відносно ширші (ширина їх помітно перевищує довжину). Бокальчик широкодзвоникуватий, 1—1,5 *мм* завд., з яйцевидними торочкуватими лопатями, зовні голий. Нектарники впоперек еліптичні, буруватожовті. Стовпчики 0,5—1 *мм* завд., при основі зрослі, на верхівці 2-лопатеві. Тригорішник яйцевидно-кулястий, 1,5—2 *мм* завд. і завш., неглибокоборозенчастий, голий, густо усіяний (по всій поверхні, крім борозенок) коротенькими конусовидними виростками. Насінина яйцевидна, 1,4—1,6 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш., на кінці сплюснута, буруватокоричнева, гладенька, з невеличким сидячим півмісячним придатком. ☉. Цв. VI—VII.

L., Syst. nat., ed. 10, II (1759) 1049. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 408. Проханов в Фл. СССР, XIV, 366. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 241.

— *Eu. micrantha* M. B. ex Willd., Sp. pl., II (1799) 905. M. B., Fl. taur.-cauc., I, 376; III, 327. — *Tithymalus strictus* (L.) Kl. et Gke. ex Garcke, Fl. Deutschl., ed 4 (1849) 290.

Рисунки: Reichenb., Icon. Fl. Germ. et Helv., V, tab. 133, fig. 4757, 4756.
Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2578.

В лісах і по тінистих засмічених місцях.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Перечинський рн, Тур'я Поляна (Кот.!); Воловецький рн, Воловець (Попов!). — **П.П.** Житомирська обл.: Радомишль (Зоз, в рукопису). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Смотрицький рн, Черча (!); Нігин (Зоз). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Ворошиловград і Ровеньки (Гребеньова, за Зозом). — Сталінська обл.: Сніжнянський рн, Розсипна (Кот.!); Ямський рн, Дронівка (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Крим; Кавказ; Серед.-Азія: Арало-Касп. (східний берег Каспійського моря).

Загальне поширення. Атлантична й Середня Європа, півд. райони Європейської частини СРСР, Кавказ, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, занесено в Північну Америку.

1831 (9). Eu. platyphylla L. — **Молочай плосколистий.** Рослина однорічна, сіруватозелена або жовтуватосиза, розсіяноволосиста або майже гола, з мишачим запахом. Корінь веретеновидний. Стебла здебільшого при основі розгалужені, прямостоячі або від основи підведені, 20—60 *см* завв., вгорі з кількома пазушними квітконосами, нижче іноді з неплідними гілочками. Листки від оберненояйцевидних до оберненоланцетних, 7—43 *мм* завд., 3—12 *мм* завш., з обрубаною або мілковиїмчастою основою, сидячі або з дуже коротеньким черешком, тупі, по краю у верхній половині пилчасті, твердуваті, зісподу більш або менш опушені довгими волосками. Верхівкових квітконосів 3—5; вони, як і пазушні, спочатку 3-роздільні, а вище кілька разів (частіше двічі) вилчасто розгалужені, загалом до 12 *мм* завд. Листки обгортки еліптичні або яйцевидно-ланцетні, 12—33 *мм* завд., 5—15 *мм* завш., загострені, дрібнопилчасті. Листочки обгорточок яйцевидно-трикутні до півкруглих, гострокінцеві; нижні — зібрані по 3, 9—16 *мм* завд., 9—18 *мм* завш.; верхні — по 2. Бокальчик дзвоникуватий, 1,5—1,75 *мм* завд., зовні довговолосистий, всередині пухнатий, з яйцевидними або півкруглими торочкуватими лопатями. Нектарники впоперек еліптичні. Стовпчики до 2 *мм* завд., в нижній третині зрослі, на верхівці 2-лопатеві. Тригорішник сплюснутокулястий, 2,5—2,75(3) *мм* завд., ±3(3,5) *мм* завш., невиразно 3-борозенчастий, вкритий (на спинці стулок) півкулястими виростками, голий або розсіяноволосистий. Насінина довгастояйцевидна, сплюснута, ±2 *мм* завд., 1,5—1,75 *мм* завш., коричнюватобура, гладенька, з дрібненьким придатком. ☉. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 460. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 409 (*«platyphyllos»*). Проханов в Фл. СССР, XIV, 367. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 241. — *Tithymalus platyphyllos* (L.) Rafin., Fl. tellur., IV (1838) 115.

Рисунки: Jacq., Fl. austr., IV, tab. 376. Reichenb., Icon. Fl. Germ. et Helv., V, tab. 133, fig. 4558.
Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2579.

На полях і по засмічених місцях як бур'ян. — В зах. ч. УРСР.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Пач.!). — **З.П.** Волинська обл.: Турійськ (Пач.!). — **З.Л.-С.** Нерідко. — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Кубачівка (Кузнецова!). — **П.Л.-С.** (В зах. ч.). — Ровенська обл.: Здолбунів (Пач. !). — Хмельницька обл.: Волочиськ (Пач. !). — Миколаївська обл.: Кривоозерський рн, Голоскове (Кот. !).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Крим; Кавказ: Зах. Закавк.

Загальне поширення. Атлантична, Середня й Південна Європа, Середземномор'я, Мала Азія. Занесено в Південну Америку.

Підсекція **2. Purpuratae** Prokh. Стовпчики майже вільні або зрослі при самій основі, на кінці не потовщені, з 2 видовженими тонкими лопатями. Листочки обгорточок червонуватопурпурові, рідко жовтуваті.

1832 (10). Eu. dulcis L. emend. Jacq. — **Молочай солодкий.** Багаторічна рослина з товстим розгалуженим кореневищем, що складається з короткоциліндричних члеників. Стебел 1—2, вони виходять з останнього членика кореневища, висхідні або прямостоячі, 15—60 *см* завв., розсіяноволосисті, вгорі з кількома пазушними квітконосами. Стеблові листки нечисленні, від оберненояйцевидних до довгасто-оберненоланцетних, 25—60 *мм* завд., 12—22 *мм* завш., дуже короткочерешкові, тупі, по краю вгорі дрібнопилчасті, зісподу розсіяно-м'яковолосисті, зверху голі. Верхівкових квітконосів 3—6; на кінці вони 1—2 рази вилчасто розгалужені. Листочки обгортки довгасто-еліптичні або широколанцетні, видовжені (перевищують принаймні середину квітконосів), по краю дрібнопилчасті й розсіяновійчасті, зелені. Листочки обгорточок парні, видовжено яйцевидно-трикутні, з обрубаною або трохи серцевидною основою, зелені. Бокальчик дзиговидний, 2—3 *мм* завд., голий, з яйцевидними зазубленими голими лопатями. Нектарники впоперек овальні, спочатку жовтуваті, потім темнопурпурові. Стовпчики 1—1,5 *мм* завд., при основі зрослі, на верхівці 2-лопатеві. Тригорішник сплюснутокулястий, близько 3 *мм* завд. і 3,5 *мм* завш., 3-борозенчастий, вкритий короткоциліндричними тупими виростками, голий (var. *incompta* Cesati), або відлегловолосистий (var. *lasiocarpa* Neilreich). Насінина кулясто-яйцевидна, ±2 *мм* завд., яснобура, гладенька, з нирковидним стебельчастим придатком. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 457, emend. Jacq., Fl. austr. III (1775) 8. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 409. Проханов в Фл. СССР, XIV, 379. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 241.

— *Eu. incompta* Cesati in Bibl. Ital., XCI (1838) 348. — *Tithymalus dulcis* (L.) Scop., Fl. carn., ed. 2, I (1772) 534.

Рисунки: Jacq., l.c., tab. 213. Reichenb., Fl. crit., II (1824), tab. 143; Icon. Fl. Germ., tab. 134, fig. 4759.
Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 495. Fl. exsicc. reipubl. bohem-sloven., № 1010.

В лісах, переважно гірських букових.

Зак. Л., К.Л. Екземплярів цього виду з території УРСР ми не бачили.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. Проханов наводить цей вид також для Серед.-Дніпр. та Бессараб. р-нів.

Загальне поширення. Атлантична, Середня й почасти Південна Європа.

1833 (11). Eu. angulata Jacq. — **Молочай ребристий.** Рослина багаторічна, з розвиненим кореневищем; кореневище здебільшого не розгалужене, повзуче, почленоване, складене по черзі з тонких видовжених члеників та з бульбовидно потовщених, яйцевидних. Стебла при основі висхідні, 15—50 *см* завв., тонкі, гостроребристі, голі, прості або вгорі з кількома пазушними квітконосами, рідко улиснені. Стеблові листки нечисленні, коротші за видовжені міжвузля, довгасто-еліптичні, 13—42 *мм* завд., 5—16 *мм* завш., з ледве помітним коротеньким черешком (листки неплідних гонів виразно черешкові), на верхівці тупуваті або коротко загострені, по краю, принаймні у верхній частині, дрібнопилчасті, з обох боків голі або іноді зісподу волосисті, зверху темнозелені, зісподу сіруваті. Верхівкових квітконосів 2—5, вони прості або 1 чи 2 рази вилчасто розгалужені, під кінець цвітіння до 8—11 *см* завд. Листочки обгортки довгасто- або ромбічно-яйцевидні, 8—35 *мм* завд., 6—18 *мм* завш., коротко загострені, по краю дрібнопилчасті. Листочки обгорточок трикутно-яйцевидні або заокругленотрикутні; нижні — 7—15 *мм* завд. і приблизно стільки ж завш., зеленуваті. Бокальчик широкодзвоникуватий, до 2 *мм* завд., з округло-яйцевидними, торочкуватими лопатями. Нектарників 4, впоперек овальних, спочатку зеленуватих, потім жовтуваточервоних. Стовпчики 0,5—1 *мм* завд., при основі зрослі, на верхівці 2-лопатеві. Тригорішник сплюснутокулястий, ± 2,5 *мм* завд., голий, розсіяно вкритий півкулясто-конічними бородавочками. Насінина яйцевидна, близько 1,75 *мм* завд. і 1,25 *мм* завш., гладенька з короткоконічним придатком. ♃. Цв. V—VI.

Jacq., Collect. ad botan., II (1788) 309. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II (1897) 409. Проханов в Фл. СССР, XIV, 381. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 241.

— *Tithymalus angulatus* (Jacq.) Rafin., Fl. tellur., IV (1838) 115.

Рисунки: Jacq., Ic. pl. rar., III, tab. 481. Reichenb., Pl. crit., II, tab. 144; Icon., Fl. Germ., V, tab. 135, fig. 4762.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2582. Fl. hung. exsicc., № 338; Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven, № 240, 428, 1012.

По лісах, листяних, соснових і мішаних. — Переважно в півн.-зах. ч. Лісостепу.

З.П. Хмельницька обл.: Полонне (Тишецький!). — Житомирська обл.: окол. Житомира (Монтр.!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Гродзинський!); Малинський рн, Городище (Рогов.!); Корнин (Гродзинський!). — Київська обл.: Фастів (Гродзинський!). — **Л.П.** Київська обл.: Бровари (Рогов.!). — **З.Л.-С.** По всьому району, розсіяно. — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Вербський рн, Смига (Кот.!). — Вінницька обл.: Вінниця (Білозір!, Янківський); Немирівський рн, Соколець (Гринь!). — Хмельницька обл.: Меджибіж (Монтр.!). — Черкаська обл.: Умань (Пач.!). — **Л.Л.-С.** Окол. Полтави (Гаєвський!). — **П.З.С.** Одеса (Бесс.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн. (Одеса).

Загальне поширення. Атлантична (півд. ч.) і Середня Європа (на сході — Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Польща), вказані райони Європейської частини СРСР.

Примітка. Серед переглянутих гербарних екземплярів ми не помітили форми з м'яковолосистими зісподу листками — f. *mollis* G. Beck, Fl. Niederösterr. (1892) 547 або var. *hypotricha* Borb., Balaton fl. (1900) 405. Але Я. І. Проханов в описі виду вказує на те, що листки в нього іноді бувають волосисті.

Секція **2. Pseudokeraselma** (Prokh.) Klok. Тригорішник цілком гладенький, з м'яким оплоднем. Насінина сітчасто-ямчаста, бура. Нектарники без ріжок. Однорічники.

1834 (12). Eu. helioscopia L. — **Молочай сонцегляд.** Рослина однорічна, зелена, гола або вгорі розсіяноволосиста. Стебла поодинокі або від основи розгалужені й тоді в кількості до 18, прямостоячі або висхідні, 10—35 *см* завв., при основі тонші, вище потовщені, а під суцвіттям перетягнуті, прості, в нижній частині вкриті рідкуватими рубцями від опалих листків, вище негусто улиснені, на кінець цвітіння нерідко всі стеблові листки опадають. Середні стеблові листки з клиновидної основи оберненояйцевидні або лопатковидні, 13—37 *мм* завд., 4—15 *мм* завш., дуже короткочерешкові, з тупою, заокругленою або мілковиїмчастою верхівкою, по краю в нижній половині цілокраї, вище гостропилчасті; нижні листки дрібніші, цілокраї, з б.-м. довгим черешком. Верхівкових квітконосів 5, до 10—14 *см* завд., на кінці вони 3-роздільні, після чого 1—3 рази вилчасто розгалужені. Листочки обгортки схожі на середні стеблові листки, але помітно більші, 15—35 *мм* завд., 8—22 *мм* завш. Листочки обгорточок оберненояйцевидні або еліптичні до округлих; нижні — по 3; верхні — по 2. Бокальчик дзвоникуватий, 1,5—2,5 *мм* завд., голий, з довгастими або трикутними, торочкуватими лопатями. Нектарники впоперек еліптичні, зеленуваті. Стовпчики коротенькі, майже вільні. Тригорішник сплюснутояйцевидний (ріповидний), 3—3,5 *мм* завд., 3,5—4 *мм* завш., досить глибоко-3-борозенчастий, гладенький. Насінина яйцевидна, ± 2,25 *мм* завд. і 1,75 *мм* завш., чорнуватобура, сітчасто-зморшкувата, на кінці сплюснута й тупувато загострена, з дисковидним, впоперек розтягнутим придатком. ☉. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 459. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 408. Проханов в Фл. СССР, XIV, 383. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 240.

— *Tithymalus helioscopus* (L.) Scop., Fl. carn., ed. 2, I (1772) 337.

Рисунки: Reichenb., Icon. Fl. Germ. et Helv., V, tab. 133, fig. 4754. Проханов, Обзор молоч., табл. 35.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 233. Fl. austro-hung. exsicc., № 3221.

На засмічених відкритих місцях, вздовж шляхів, на городах як бур'ян, рідше на полях. — По всій УРСР, крім Степу, але на Лівобережжі рідко.

Л.П. Чернігівська обл.: Ніжин (Кот.!); Любецький рн, Радуль (Рогов.!); Комарівський рн, Кладьківка (Лукашов!); Куликівський рн, Салтиково-Дівиця (Неводовський!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Дмитрівський рн, Городок (Рогов.!). — Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Пач.!). — Полтавська обл.: Полтавська с.-г. станція (Лепченко!); Пирятинський рн, Дейманівка (Іллічевський), Повстин на р. Удаї (Порецький!). — Харківська обл.: Валківський рн, Огульці (Кот.!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Амвросіївський рн, Свистуни (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч. (крім півн. ч.), Мала, Передня і Східна Азія, Північна Африка. Занесено в Північну Америку.

Секція **3. Murtekias** Rafin. emend. Prokh. Листки та листочки обгорток чи обгорточок м'ясисті, з кількома основними серединними жилками, що пальчасто розходяться від основи листка або вище основи. Нектарники півмісячні, з розширеними ріжками, або тупо обрубані, без ріжок. Насінина в розрізі округла, гладенька або дрібноямчаста, білуватосіра. Багаторічники.

Середземноморська (в широкому розумінні) секція. З 3 її підсекцій у нас є лише 1.

Підсекція **1. Gonicocarpae** Prokh. Тригорішник у поперечному розрізі округлий. Насінина трохи стиснута, з невеличким придатком. Нектарники без ріжок або з коротенькими ріжками. Жіночі квітки з чашечкою.

1835 (13). Eu. cretophila[1] Klok. sp. nova in Addenda V, p. 629. — **Молочай крейдолюбний.** Рослина багаторічна з дерев'янистим і товстим багатоголовим коренем. Від шийки (або від б.-м. розвиненого кореневища) відходять підведені або при основі висхідні, б.-м. численні плодючі стебла 10—30 *см* завв., і неплідні підведені пагони, до 10 *см* завв. Стебла здебільшого червонуваті, в нижній частині вкриті малопомітним пушком, вище голі, прості або лише вгорі з 1—4 пазушними квітконосами, внизу на час цвітіння звичайно вже позбавлені листя, з численними листковидними рубцями. Листки різної форми, тупувато загострені й на верхівці стягнуті краями в ковпачок, шкірясті, жорсткуваті, по краю дрібно торочкувато-війчасті і вгорі ледве помітно зазублені, на поверхні вкриті з обох боків дрібним бархатистим пушком і малопомітними крапчастими ямочками, нижні листки на плодючих стеблах від широколанцетних до еліптичних, здрібнені, 1—5 *мм* завд., 1—2 *мм* завш.; середні—довгасто-оберненоланцетні або довгасто-лопатковидні, 5—27 *мм* завд., 1,5—6,5 *мм* завш. (довжина перевищує ширину в 3,1—6,75 раза), найширші у верхній третині; верхні — довгасто-ланцетні до яйцевидно-трикутних, 10—18 *мм* завд., 4—9 *мм* завш. (довжина перевищує ширину в 1,2—3,6 раза), найширші при основі; листки неплідних пагонів довгасто-оберненоланцетні, 12—27 *мм* завд., 2,5—3,5 *мм* завш. (довжина перевищує ширину в 5,4—9,6 раза). Верхівкових квітконосів 3—6, найчастіше їх 5, на кінець цвітіння

[1] Назва походить від грецьких слів φιλος і κρητη (в латинській мові запозичено: *crete* і *creta*).

видовжені й 2—4 рази розгалужені. Листочків обгортки стільки ж (або їх на 1 більше), вони яйцевидно-трикутні або нерідко довгасто-

Рис. 24. Молочай крейдолюбний — *Euphorbia cretophila* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — частина суцвіття.

ланцетні, 6—23 *мм* завд., 4—13 *мм* завш. (довжина їх звичайно трохи перевищує ширину, але нерідко перевищує в кілька разів, до 5,1), на верхівці відтягнуті в коротеньке трикутне вістря. Листочки обгорточок заокругленотрикутні до півкруглих, рідше майже округло-ромбічні,

5—8 *мм* завд., 7—14 *мм* завш. (ширина їх завжди перевищує довжину до 1,7 раза), на верхівці з насадженим дуже коротким, але тоненьким вістрям. Листочки обгорток та обгорточок опушені набагато рідше, ніж листки, або майже голі. Бокальчик дзвоникуватий, 2,5—2,7 *мм* завд. (і завш.), з яйцевидними або язичковидними, по краю дрібно торочкувато-війчастими лопатями. Нектарники півмісячні, 1,25—1,75 *мм* завд., 1,4—2,5 *мм* завш., з пластинчасто-розширеними на верхівці (у вигляді неправильного ромбика) ріжками, 0,7—1 *мм* завд. Стовпчики 1,75—2 *мм* завд., при основі до третини зрослі. Тригорішник яйцевидний (2,7) 3—4 *мм* завд., 2,5—3 *мм* завш. Насінина ± 2,25 *мм* завд. і ± 1,5 *мм* завш., з конічним придатком близько 0,75 *мм* завд., білувата, крапчасто-ямчаста. ♃. Цв. V—VI.

— *E. petrophila* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 412, p.p. Проханов в Фл. СССР, XIV, 392 p.p. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 242, non С.А.М.

На крейдяних і вапнякових відслоненнях у Донбасі.

Д.Л.-С. Звичайно на півночі, по р. Дінцю та його правих притоках, а також на півдні. — **Л.З.-Л.С.** Зустрічається тільки на східній і на південній межі з **Д.Л.-С.** Харківська обл.: Ізюм (Черн.!, Центилович!, !!). — Сталінська обл.: Старо-Бешівський рн, Стила (Гринь!), Роздольне (!!); Амвросіївський рн, Білоярівка на р. Кринці (!!) та між ст. Амвросіївка і Білоярівка; Тельманівський рн, Конькове (!) і Самсонове (Кот. і Карнаух!), по р. Грузькому Еланчику.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (на крайньому сході), Ниж.-Дон. (на схід просувається до півд.-зах. р-нів Ростовської обл.).

Загальне поширення. Обмежується вказаним. Східнопонтичний (приазовсько-донецький) ендем.

Примітка. Під назвою *Eu. petrophila* auct. сплутано в літературі кілька (принаймні 3) близьких видів. Типова *Eu. petrophila* C. A. Mey. зустрічається лише в півд. ч. Криму і відрізняється від української та й від кавказької (яку помилково ототожнюють з нею) рослини багатьма ознаками. Наводимо для порівняння її скорочений опис (бо в літературі точного опису цього виду немає).

Eu. petrophila C. A. Mey., Kleine Beitr. (1850) 9. Плодючі стебла висхідні або підведені, 4—14 *см* завв., б.-м. викривлені; неплідні пагони до 6,5 *см* завв. Середні стеблові листки довгасто-лопатковидні, 3—14 *мм* завд., 1,25—3,5 *мм* завш.; верхні — яйцевидні до майже ромбічних, 5—11 *мм* завд., 2—7 *мм* завш. Листки неплідних гонів лінійно- або довгасто-оберненоланцетні, 6—19 *мм* завд., 2—3,5 *мм* завш., коротко загострені. Всі листки з країв дрібно торочкувато-війчасті і вище середини дрібно зазублені, на поверхні з обох боків бархатисто-дрібнопухнаті і рясно вкриті крапчастими ямочками. Листочки обгортки заокругленоромбічні, рідше широкояйцевидно-ланцетні, 8—10 *мм* завд., 5,5—11 *мм* завш. Листочки обгорточок заокруглено серцевидно-трикутні до нирковидно-трикутних, 5—8 *мм* завд., 7—12 *мм* завш. Верхівкових квітконосів 2—5, до 12—22 *мм* завд. (при плодах), на кінець цвітіння часто 1 раз вилчасто розгалужені, з дуже короткими, 3—5 *мм* завд., вторинними квітконосами. Бокальчик близько 2,5 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш. Нектарники 0,75—1,5 *мм* завд. і 1—1,5 *мм* завш., з лопатковидними коротенькими, 0,25—0,75 *мм* завд., або невиразно виявленими ріжками. Стовпчики 1,5—1,75 *мм* завд., до третини зрослі. Тригорішник яйцевидний, ± 3 *мм* завд. Насінина близько 2 *мм* завд., білувата, рясно крапчасто-ямчаста. ♃. Цв. 2/2 IV — 1/2 VI.

На гірських кам'янистих схилах.

Ми використали для опису екземпляри цього виду з таких пунктів: Алупка (Герб. Русск. Фл., № 1087, Сырейщиков!), Феодосія (Пачоський!), Ялта (Пачоський!), Ай-Петрі (Оксіюк!), Чатир-Даг (Пачоський!), Карадаг, кілька пунктів в окол. Карадазької біологічної станції (Кот. і Карнаух!). Матеріал з Карадагу зібраний М. І. Котовим та Є. Д. Карнаух у достатній кількості екземплярів і на різних стадіях розвитку.

Загалом наша рослина від типової кримської з першого погляду відрізняється своєю завжди набагато міцнішою статурою. Наведені виміри показують, що вона також і в усіх частинах більша. Завдяки видовженим і багаторазово розгалуженим верхівковим квітконосам габітус нашої рослини також різко відмінний, що особливо помітно в період плодоношення. Листки та листочки обгорток чи обгорточок в обох видів, крім розмірів, відрізняються й формою; зокрема середні стеблові листки у кримської *Eu. petrophila* C. A. Mey. здебільшого тупі й незагорнуті ковпачком при верхівці (всі або принаймні деякі). Нектарники у нашого виду з коротшою середньою частиною, але з довшими ріжками, що майже дорівнюють її довжині; у кримського — ріжки набагато коротші від довшої і вужчої середньої частини нектарника.

Кавказькі форми відрізняються як від кримської типової *Eu. petrophila* C. A. Mey., так і від української *Eu. cretophila* Klok., більш наближаючись до останньої, але вони не одноманітні й потребують спеціального вивчення. Разом з *Eu. petrophila* C. A. Mey. і *Eu. cretophila* Klok. вони складають тісний ряд *Petrophilae* Klok..

1836 (14). Eu. Seguieriana Neck. — **Молочай Сегвієрів.** Багаторічна, цілком гола, сиза рослина з багатоголовим здерев'янілим коренем. Плодючі стебла б.-м. численні, прямостоячі, 12—60 *см* завв., тонкопрутовидні, без неплідних гілочок, але з пазушними квітконосами вгорі, в кількості до 11, внизу на час цвітіння оголені, з густими рубцями від опалих листків, вище густо улиснені; неплідні пагони розвинені, вертикальні. Листки (за винятком нижніх, лусковидних і здрібнених) здебільшого лінійні або лінійно-довгасті, до вузько-оберненоланцетних, 7—42 *мм* завд., 1,5—6 *мм* завш. (верхні іноді яйцевидно-ланцетні, до 9 *мм* завш.), сидячі, до основи звужені, на верхівці коротко загострені або раптово гострокінцеві, цілокраї, шкірясті, з 1 парою малопомітних бічних серединних жилок; листки звичайно черепичасто перекривають один одного, особливо на неплідних пагонах, але іноді більш розсунуті. Верхівкових квітконосів 5—16, вони кількаразово вилчасто розгалужені (на кінець цвітіння до 4 разів), 1—14 *см* завд. Листочки обгортки лінійно-довгасто- або яйцевидно-ланцетні до еліптичних, 7—19 *мм* завд., 2—9 *мм* завш., гострокінцеві. Листочки обгорточок яйцевидно-трикутні до заокруглено-ромбічних, нижні 3—12 *мм* завд., 4—12 *мм* завш., звичайно ширина їх більша, ніж довжина, з гострокінцевою верхівкою. Бокальчик 2—3 *мм* завд., зовні голий, з трикутно-яйцевидними, по краю війчастими лопатями. Нектарники впоперек довгасті, спереду округлі, без ріжок. Стовпчики 1,5—2 *мм* завд., при основі зрослі, 2-роздільні. Тригорішник конічно-яйцевидний, 2,75—3,5 *мм* завд., 2,25—3 *мм* завш., голий з ледве помітними сосочками. Насінина яйцевидна, 2—2,5 *мм* завд., 1—1,4 *мм* завш., ясносіра або білувата, майже гладенька, з косим конічним придатком. ♃. Цв. V—VII.

Neck. in Acta Akad. Theod. Pal., II (1770) 493. Проханов в Фл. СССР, XIV, 395. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 242.

— *Eu. Gerardiana* Jacq., F. austr., V (1778) 17. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 410. — *Tithymalus Seguierianus* (Neck.) Prokh. (Проханов) в Обз. молоч. Ср. Азии (1933) 163.

Рисунки: Reichenb., Icon. Fl. Germ. et Helv., V, tab. 147, fig. 4794.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1184. («*Eu Gerardiana* Jacq. f. *arenaria* Litw.») і № 1185 («f. *rupestris* Litw.»).

На пісках, на кам'янистих, переважно вапнякових і крейдяних, схилах та відслоненнях, по степах і степових схилах. — По всій рівнинній частині УРСР б.-м. звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: півд. р-ни (на північ — до півдня Московської обл., на півн. схід — до Ульяновської); Кавказ; Зах. Сибір: Верх.-Тоб.; Серед. Азія: півн.-зах. р-ни.

Загальне поширення. Середня Європа до північної частини Балканського п-ва,південь Східної Європи, Західна Азія.

Примітка. Досить мінлива рослина.

1837 (15). Eu. stepposa Zoz — **Молочай степовий.** Багаторічна, сірозелена, гола рослина. Корінь здерев'янілий, багатоголовий; кореневище вкорочене або розвинене, висхідне. Стебла більш або менш численні, здебільшого прямостоячі, 20—70 *см* завв., 3—7,5 *мм* у діам., прості, лише вгорі з 3—14 пазушними квітконосами, густо улиснені, при основі на час цвітіння з густими рубцями від опалих листків. Листки здебільшого довгасті, 22—92 *мм* завд., 4—21 *мм* завш. (довжина в 3—8 разів перевищує ширину), сидячі, з округлою основою, на верхівці коротко загострені або заокруглені, коротко-гострокінцеві, шкірясті, з 2 парами бічних серединних жилок, що розходяться майже разом, цілокраї, лише на верхівці по краю ледве помітно зазублені; верхівкові листки, з пазух яких виходять бічні квітконоси, звичайно довгасто-яйцевидні або видовжено-еліптичні, в окремих екземплярів деякі листки невиразно лопатковидні. Верхівкових квітконосів 7—13, на кінець цвітіння вони кілька разів вилчасто розгалужені. Листочки обгортки яйцевидно- або еліптично-ланцетні, рідше яйцевидно-довгасті, 16—48 *мм* завд., 9—14 *мм* завш.; листочки обгорточок яйцевидно-трикутні до серцевидно-нирковидних або округло-ромбічних, з коротеньким кінцевим вістрям; нижні 5—18 *мм* завд. і завш., здебільшого ширина їх помітно більша за довжину. Бокальчик дзвоникуватий, 3—4 *мм* завд., зовні голий, з яйцевидними, зазубленими й війчастими лопатями. Нектарники трапеціевидні або ж оберненотрикутні, спереду ледве виїмчасті. Тригорішник яйцевидний, 2,75—3,75 *мм* завд., 2,75—3,25 *мм* завш., голий, дрібно крапчасто-бородавчастий. Насінина яйцевидна, 2—3 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш., сірозелена, з бурими плямочками, з сидячим тупоконічним дрібним придатком. ♃. Цв. VI—VII.

Zoz in Addenda XIII ad tom. XIV Fl. URSS (1949) 738. Проханов в Фл. СССР, XIV, 401. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 242.

— *Eu. glareosa* M. B. var. *elatior* M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 325. — *Eu. pannonica* auct. nonnull. ucr., non Host. — *Tithymalus stepposus* (Zoz) Prokh. nomen altern. in Фл. СССР, XIV (1949) 401.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2588 («*Eu. glareosa*»).

По степах, степових і кам'янистих схилах, на відслоненнях вапняків або крейди, також як бур'ян на полях і вздовж шляхів. — В лісостеповій та степовій смузі, на Лівобережжі часто, на Правобережжі значно рідше:

Рис. 25. Молочай степовий — *Euphorbia stepposa* Zoz.

1 — загальний вигляд; *2* — частина суцвіття; *3* — ціатій; *4* — плодик; *5* — насінина.

З.Л.-С. Одеська обл.: Котовський рн, Коси (Пач.! Не типова, сумнівна форма). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Бабанка (!); Смілянський рн, Велика Яблунівка (!). — **Л.Л.-С., Д.Л.-С. П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.** Немає відомостей. — **Л.З.С.** Нерідко. — **П.С.** Немає вказівок, але, напевно, зустрічається.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон. (півд. ч.), Бессараб. (?), Причорн., Ниж.-Дон., Крим (у степ. ч.); Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Обмежується південними районами Європейської частини СРСР. Понтичний ендем.

Примітка. Цей вид описаний з Провалля (Свердловський рн Ворошиловградської обл.) за екземплярами Артемчука, що зберігалися в Харкові. У зв'язку з тим, що тип виду під час Вітчизняної війни не зберігся, ми визнаємо за тип і котипи виду зразки, зібрані на Старобільщині й видані у Гербарії Російської Флори під номером 2588; неотип — у Ленінграді.

1838 (16). Eu. bessarabica Klok. sp. nova in Addenda V, p. 629. — **Молочай бессарабський.** Багаторічна гола рослина. Стебла прямостоячі, 30—50 *см* завв., вгорі з кількома пазушними квітконосами до 18 *см* завд., не дуже густо улиснені, при основі з рубцями від опалих листків. Листки яйцевидні або овальні, 28—55 *мм* завд., 12—26 *мм* завш. (довжина в 2—3 рази перевищує ширину), сидячі, з тупувато загостреною верхівкою, цілокраї або лише коло самої верхівки ледве помітно зазублені, шкірясті, з 4—5 парами бічних та серединних жилок, що розходяться віяловидно (разом на пластинці помітно до 11 основних жилок), на поверхні гладенькі, по краю дрібновійчасто-шорсткі. Верхівкових квітконосів 4—5, до 14 *см* завд., на кінець цвітіння вони 1- або 2-вилчасто розгалужені. Листочки обгортки яйцевидні або майже округлі, 24—45 *мм* завд., 15—25 *мм* завш. (довжина трохи або не більше як в 2 рази перевищує ширину). Листочки обгорточки яйцевидно-трикутні до заокругленоромбічних, з насадженим коротеньким кінцевим вістрям, жовтуваті; нижні — 11—17 *мм* завд., 13—22 *мм* завш. Бокальчик широкодзвоникуватий, 2—2,5 *мм* завд. з яйцевидними зубчастими лопатями. Нектарники заокруглено-оберненотрикутні, спереду ледве виїмчасті, жовті. Стовпчики 1,5—2 *мм* завд., в нижній третині зрослі, на верхівці 2-лопатеві. Тригорішник яйцевидний, ±3,5 *мм* завд. і завш., майже гладенький. ♃. Цв. VI.

На степових схилах або як бур'ян по відкритих сухих місцях.

П.З.С. Окол. Миколаєва (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн. (зах. ч.).

Загальне поширення. Ще не з'ясоване. Треба гадати, західнопонтичний ендем.

Примітка. Опис виду складений на підставі двох гербарних аркушів з етикетками: «*Euphorbia Nicaensis* var. *glareosa* (forma) *foliis latioribus*. Бессарабия. Кринички. 11. VI. 1886. В. Липский» і «Бессарабия. Казанчук. 22. VI. 1887. В. Липский». Від усіх близьких форм (ряд *Nicaenses* Prokh.) наша рослина різко відрізняється широкими багатожилковими листками. За браком опушення вона наближається до *Eu. stepposa* Zoz, але генетично, на наш погляд, стоїть ближче до *Eu. pseudoglareosa* Klok. В зборах В. І. Липського виявлено екземпляри з ознаками, середніми між *Eu. bessarabica* Klok. та *Eu. pseudoglareosa* Klok. (збори з Байрамчі). Екземпляри з окол. Миколаєва (схил берега р. Бугу, між Малою Коренихою та Дідовою Хатою. 9. V 1906) зібрані лише з пуп'янками й не дають через те повного уявлення про рослину, але за формою та розмірами середніх стеблових листків вони дуже схожі на бессарабські.

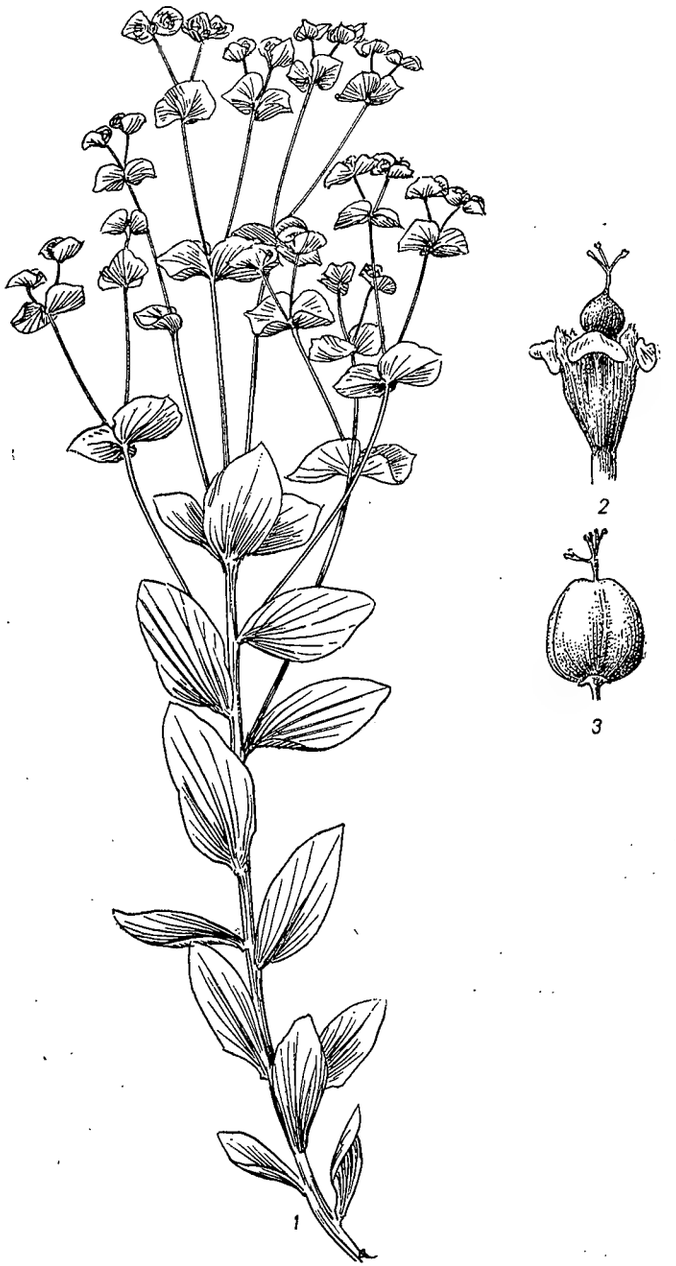

Рис. 26. Молочай бессарабський — *Euphorbia bessarabica* Klok.
1 — верхівка стебла; *2* — ціатій; *3* — плодик.

1839 (17). Eu. pseudoglareosa Klok. sp. nova in Addenda V, p. 630.— **Молочай несправжньохрящуватий.** Рослина багаторічна з дерев'янистим багатоголовим коренем, іноді з розвиненим висхідним кореневищем. Стебла прямостоячі або при основі висхідні, 11—38 *см* завв., 2—5 *мм* у діам., в нижній частині вкриті бархатистим пушком з дуже дрібних відлеглих волосків, вище — на час цвітіння голі, прості, лише вгорі нерідко з 7 пазушними квітконосами, досить густо улиснені, а внизу (або на час цвітіння майже до середини) вкриті густими рубцями від опалих листків. Неплідні пагони здебільшого розвинені, вертикальні, коротші від плодючих або рідше дорівнюють їм, дуже густо улиснені. Листки, що залишаються на час цвітіння, довгасто-лопатковидні до видовжено-оберненояйцевидних (нижні) або довгасто-оберненоланцетні, 15—55 *мм*, на неплідних пагонах до 60 *мм* завд., 5—16 *мм* завш. (довжина перевищує ширину в 2,5—5,5 раза), сидячі, з округлою основою, на верхівці здебільшого раптово гострокінцеві, шкірясті, з 2 парами малопомітних бічних жилок, що розходяться на різному рівні, по краю хрящуваті, дрібно й віддалено зазублені (помітніше вгорі) і дрібно торочкувато-війчасті, на поверхні вкриті з обох боків дуже дрібним бархатистим пушком. Верхівкові листки (з пазух яких виходять бічні квітконоси) звичайно довгасто-еліптичні або довгасто-яйцевидні. Верхівкових квітконосів 5—11, принаймні спочатку досить скупчених, 2,5—10 *см* завд., на кінець цвітіння вони 1—2-вилчасто розгалужені. Листочки обгортки яйцевидні або рідше довгасто-яйцевидно-ланцетні, 10—30 *мм* завд., 4—13 *мм* завш., коротко гострокінцеві, по краю дрібно зазублені й дрібно торочкувато-війчасті, як і листочки обгорточок; останні серцевидно-нирковидні або округло-ромбічні, 7—10 *мм* завд., 10—15 *мм* завш., з помітним кінцевим вістрям. Бокальчик дзвоникуватий, 2—3,5 *мм* завд., зовні дуже дрібно опушений, з короткотрикутними війчастими лопатями й округло-оберненотрикутними жовтими нектарниками, без ріжок. Тригорішник конічно-яйцевидний, 3—4 *мм* завд., 2,75—4 *мм* завш., дуже дрібно опушений. Насінина яйцевидна, 2,25—2,75 *мм* завд., 1,5—1,7 *мм* завш. ♃. Цв. V—VI.

— *Eu. glareosa* Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 242, non M. B.

На вапнякових схилах, іноді як бур'ян у посівах. — Тільки на Правобережжі, в степових та лісостепових районах.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Чемеровецький рн, Кутківці (Янківський!); Оринінський рн, Привороття (!).—Одеська обл.: Чорнянський рн, Артирівка (!).— **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Бабанський рн, Заявківка (!). — Миколаївська обл.: Кривоозерський рн, Голоскове (!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Первомайськ (!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Миколаїв (Пач.!); Варварівський рн, Варварівка, Сливине, Велика Корениха (Опперман!); Снігурівський рн, Снігурівка (Дика!), Єлисаветівка (Кукуш). — Херсонська обл.: Херсонський рн, Ульянівка (Кот.!); Бериславський рн, Бургунка, Софіївка, Милове (Пач.!). Зустрічається, очевидно, і далі на захід в Одеській обл., відомий з суміжних районів Молдавської РСР: Рашків на Дністрі (!), Ягорлик (Монтр.!) та деякі інші пункти.

Рис. 27. Молочай несправжньохрящуватий — *Euphorbia pseudoglareosa* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — ціатій; *3* — плодик; *4* — насінина.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (зах. ч.); Бессараб.

Загальне поширення. Південний захід Європейської частини СРСР. Західна межа поширення ще не виявлена і, можливо, цей вид заходить в суміжні райони Румунії. Західнопонтичний ендем.

Примітка. Критично вивчаючи українську *Eu. glareosa* auct., І. Г. Зоз виділив з її складу новий вид — *Eu. stepposa* Zoz. (див. вище), але решту матеріалу залишив, очевидно з обережності, під старою назвою. Тимчасом, *Eu. glareosa* M. B. була описана з гірського Криму, а за Я. І. Прохановим (Флора СССР, XIV, 402), цей вид поширений тільки у горах Криму та Східного Закавказзя. Для території Української РСР він його зовсім не наводить. Після вищезгаданої географічної характеристики виду зростання його на Україні та в Молдавії здавалося б, звичайно, не дуже імовірним.

Порівнюючи нашу рослину з типовою кримською, неважко переконатися в тому, що вони в морфологічному відношенні зовсім не тотожні. Українсько-молдавська степова рослина набагато міцніша від гірської кримсько-закавказької. Габітуальна різниця між цими видами відразу впадає в очі. Розмір стеблових листків у кримської *Eu. glareosa* M. B. s. str. значно менший — 10—32 *мм* завд. і 3—10 *мм* завш., за нашими вимірами, але листочки обгортки та обгорточок за розміром відрізняються мало. Крім розмірів, стеблові листки відрізняються також формою: в *Eu. glareosa* M. B. переважають у верхній половині стебла еліптичні листки з загостреною верхівкою, а всі листки по краю набагато виразніше зазублені, інший і характер жилкування — у *Eu. glareosa* M. B. обидві пари бічних серединних жилок розходяться близько від основи листка на одному рівні. Види ці відрізняються один від одного також і за багатьма іншими ознаками (неоднакова форма лопатей бокальчика і нектарників та ін.).

Таким чином, і в цьому випадку виявилось, що набір понтичних петрофільних видів відмінний від середземноморського гірського: *Eu. glareosa M. B.* — *Eu. pseudoglareosa* Klok., *Eu. volgensis* Krysht.; *Eu. petrophila* C. A. M. — *Eu. cretophila* Klok.

Секція **4. Esula** Prokh. Листки та листочки обгорток чи обгорточок з пірчастим жилкуванням, при 1 основній середній жилці. Нектарники півмісячні, з більш або менш видовженими тонкими ріжками. Стовпчики здебільшого лише при основі зрослі. Насінина гладенька, бурувата. Багаторічники.

Підсекція **1. Esulae** Prokh. Листочки обгорточок між собою не зрослі. Стебло б.-м. густо улиснене. Нектарники півмісячні, з б.-м. довгими або коротенькими, звичайно паралельними ріжками.

1840 (18). Eu. esula L. — **Молочай гострий.** Багаторічна сизувата рослина. Стебла прямостоячі, 20—70 *см* завв., круглясті, при основі дрібно опушені, вище цілком голі, з пазушними густо улисненими неплідними гілочками, спочатку короткими, 2—5 *см* завд., згодом видовженими, у верхній частині з пазушними квітконосами. Стеблові листки лінійно-клиновидні або вузько-оберненоланцетні, 2—7 *см* завд., 1,75—8 *мм* завш. (довжина перевищує ширину в 6—14 разів), найширші у верхній третині, з тупою або гострокінцевою верхівкою і добре помітним, принаймні у нижніх, коротеньким черешком, голі, по краях при верхівці часто дрібно зазублені, нижче цілокраї. Листки на неплідних гілочках коротші й вужчі, ніж на стеблі. Верхівкових квітконосів 6—12, до

5—6 *см* завд., простих або 1—2 рази 2-роздільних. Листочки обгортки лінійно-ланцетні або видовжено-яйцевидні, 1—3 *см* завд., 1,5—3,5 *мм* завш. Листочки обгорточок ромбічно-яйцевидні або трикутно-нирковидні; нижні 5—9 *мм* завд., 8—17 *мм* завш. Бокальчик дзвоникуватий, 2—2,5 *мм* завд., з коротенькими торочкувато-виїмчастими лопатями. Нектарники півмісячні, з короткими ріжками. Стовпчики 1—1,5 *мм* завд., при основі зрослі. Тригорішник яйцевидний, 2,5—3,5 *мм* завд. Насінина ± 2 *мм* завд., жовтобура, гладенька, з жовтим нирковидним придатком. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 461. Проханов в Фл. СССР, XIV, 419.
— *Tithymalus esula* (L.) Scop., Fl. carn., ed. 2, I (1772) 388.

На луках і трав'янистих схилах, як бур'ян на полях і вздовж шляхів. — Наводиться для більшості районів УРСР, але певних екземплярів цього середньоєвропейського виду з території УРСР ми взагалі ще не бачили. Можливо, зустрічається в найбільш західній частині **З.Л.-С.** або **Зак. Л.**

Поширення по СРСР. Європ. ч.: наводиться для західних районів. Зустрічається в Прибалтиці.

Загальне поширення. Скандінавія (півд. ч.), Середня й Атлантична Європа, Західне Середземномор'я (півн. ч.).

Примітка. За цей вид часто визначаються гібриди різних видів ряду *Esulae* Prokh. з *Eu. virgultosa* Klok. (*Eu. virgata* auct., non Waldst et Kit.).

1841 (19). Eu. tristis M. B. ex Bess. emend. Klok. — **Молочай сумний.** Багаторічна темнозелена рослина. Стебла прямостоячі, 20—70 *см* завв., як і вся рослина, голі та гладенькі або внизу шорсткі, з нечисленними й короткими неплідними пазушними гілочками, або без них. Стеблові листки здебільшого довгасто-оберненояйцевидні, 8—55 *мм* завд., 2,5—14 *мм* завш. (довжина перевищує ширину в 1,5—4,5 раза); нижні — здрібнені, оберненояйцевидні; верхні — нерідко овально-ромбічні; всі (іноді крім верхніх) найширші у верхній третині, до основи звужені в коротенький, 1—1,5 *мм* завд., черешок, або майже сидячі, по краю у верхній чверті дрібно й неправильно хрящувато-зубчасті, на верхівці заокруглені або іноді зрізані, з коротеньким кінцевим вістрям. Пазушні квітконоси б.-м. численні, 2,5—14 *см* завд.; верхівкові в кількості 5—15, нерівні, 1—12 *см* завд., гостроребристі, один раз або двічі 2-роздільні. Листочки обгортки схожі на верхні стеблові листки, 6—32 *мм* завд., 2—9 *мм* завш. Листочки обгорточок широко яйцевидно-ромбічно-трикутні, з невиразно серцевидною основою, 5—10 *мм* завд., 6—15 *мм* завш. Бокальчик 2—2,5 *мм* завд. Нектарники півмісячні, в сухому стані чорнуваті. Стовпчики 1—1,5 *мм* завд., в нижній третині зрослі. Тригорішник 3—4 *мм* завд. Насінина 2—2,75 *мм* завд., 1,5—1,75 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII.

M. B. ap. Bess., Catal. horti cremen. a. 1811, suppl. 4 (1811) 27 et Catal. a. 1816 (1816) 57. M. B. Fl. taur.-cauc., III, suppl. (1819) 326 p. p. Szaf., Pawl., Rosl. polskie, 202.

На лісових галявинах, узліссях, сухих луках, трав'янистих і степових схилах, іноді на полях. — Зустрічається в Західному та Правобережному Лісостепу, наводиться і для багатьох інших районів.

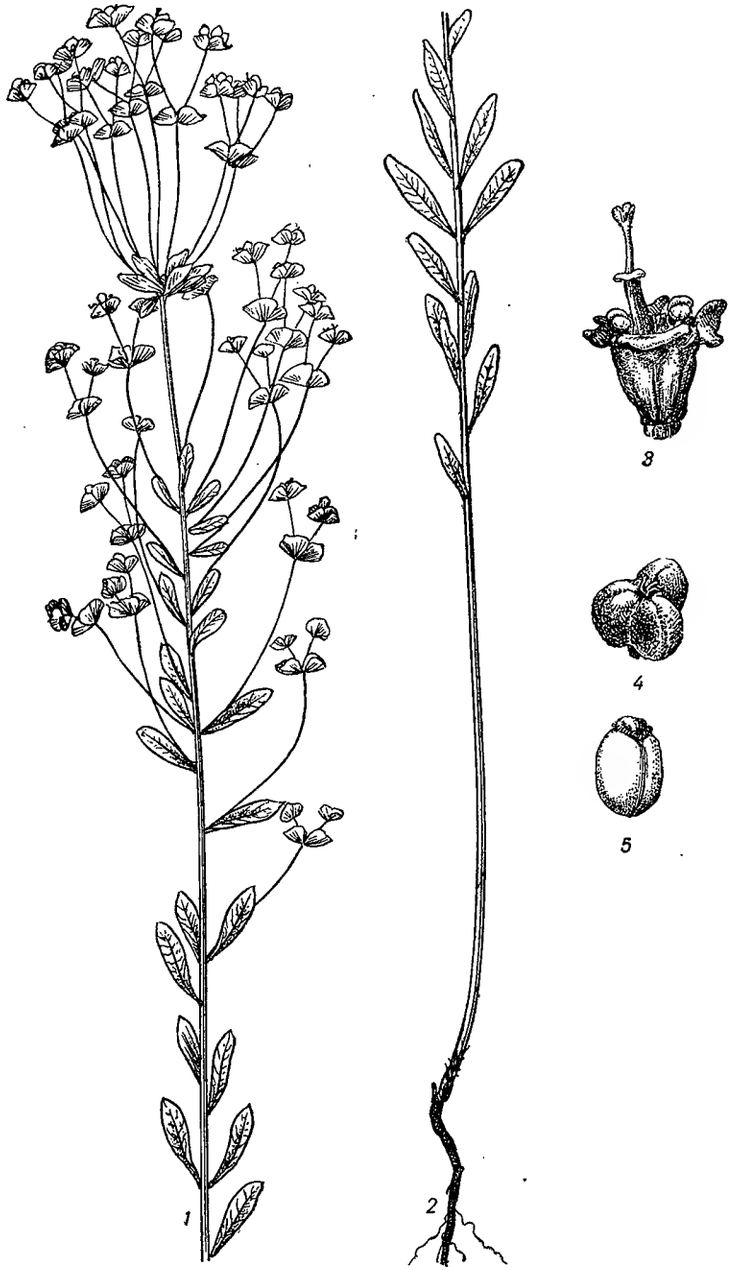

Рис. 28. Молочай сумний — *Euphorbia tristis* M.B.
1 — верхівка стебла; *2* — прикоренева частина стебла; *3* — ціатій; *4* — плодик; *5* — насінина.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Струмківка (Білик!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Городенка (герб. Бессера!). — **П.Л.-С** Вінницька обл.: Бершадь (Білозір). — Київська обл.: Біла Церква (Гродзинський!); Богуславський рн, Палієві Бурти (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Крім вказаних районів СРСР, зустрічається, мабуть, ще в східній частині Середньої Європи.

Примітка. Критичний вид. За його тип ми приймаємо екземпляри з Поділля, які зберігаються в гербарії Бессера, в Інституті ботаніки АН УРСР. Екземпляри з Богуславського району наближаються до *Eu. subtilis* Prokh. Сам Біберштейн відносив до свого виду також східні екземпляри з району між Пензою та Саратовом, які, за монографом роду Я. І. Прохановим, належать до *Eu. subtilis* Prokh. Ми останній вид приймаємо тут у вужчому обсязі. За Я. І. Прохановим (Фл. СССР, XIV, 416) *Eu. tristis* Bess. ex M. B. є синонімом до *Eu. esula* L., але її ознаки ніяк не вкладаються в його власний опис останнього виду. *Eu. tristis* Henning in Mém. Soc. Nat. de Mosc. VI (1823) 87 з Нижнього Дону належить або до *Eu. Kaleniczenkii* Czern., або до якогось ще не описаного виду складного ряду *Fsulae* Prokh.

Ми вважаємо, що група найближчих до *Eu. esula* L. видів представлена на території УРСР двома вікарними видами: в зах. ч. — *Eu. tristis* M. B. emend. Klok. і в східн. ч. — *Eu. Kaleniczenkii* Czern. (див. далі).

1842 (20). Eu. Kaleniczenkii Czern. — **Молочай Калениченка.** Багаторічна жовтуватозелена рослина. Стебла прямостоячі, 7—50 *см* завв., коротко опушені або голі, здебільшого без неплідних гілочок, але з пазушними квітконосами. Стеблові листки вузько-оберненоланцетні або довгасто-лопатковидні, 4,5—48 *мм* завд., 1—7 *мм* завш. (довжина в 5—16 разів перевищує ширину), найширші вище середини або у верхній третині, коротко загострені й гострокінцеві, із загорнутими краями, по краю дрібно хрящувато-зазублені, принаймні вгорі, з обох боків рідкувато короткопухнаті або голі. Верхівкових квітконосів 8—22, вони повторно вилчасто розгалужені, 1,5—10 *см* завд. Листочки обгортки лінійні або вузько-оберненоланцетні до яйцевидно-ланцетних або навіть яйцевидних, 6—22 *мм* завд., 1,5—3,5 *мм* завш. Листочки обгорточок півкругло-нирковидні або серцевидно-півкруглі, 4—8 *мм* завд., 6—13 *мм* завш., з кінцевим вістрям на верхівці, по краю дрібнозубчасті. Бокальчик широкодзвоникуватий, ± 2 *мм* завд. і завш., з округло-трикутними, по краю дрібновійчастими частками. Нектарники півмісячні, з короткими ріжками. Тригорішник яйцевидний, 2,5—3 *мм* завд., 2,25—2,5 *мм* завш., з шершаво-бородавчастими на спинці стулками. Насінина яйцевидна, 2—2,5 *мм* завд., голубувато- або темносіра, з невеличким конічним придатком. ♃. Цв. VI—VIII.

Czern., Consp. pl. Charkov. (1859) 55. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 243. — *Eu. Gmelini* Проханов в Фл. СССР, XIV, 422, p. p. — *Eu. esula auct. fl. ucr.*, p. p.

На сухих луках і степових схилах, як бур'ян на полях і вздовж шляхів. — В лівобережних лісостепових та північностепових районах.

Л.Л.-С. Звичайно по всьому району. — Харківська обл.: окол. Харкова (!!), Мерефа (!!); Валки (!!); Чугуїв (!!). — **Д.Л.-С.** Нерідко. — **Л.З.-Л.С.**

В півн. ч. звичайно, в півд. рідше, але зустрічається по всьому району. Харківська обл.: Куп'янськ (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Дон. (півд.-зах. ч.), Причорн. (схід. ч.), Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Обмежується вказаним. Східнопонтичний ендем.

Примітка. Критичний і недостатньо вивчений вид. Я. І. Проханов без достатніх підстав приєднав його до західносибірського *Eu. Gmelini* Steud.

Зустрічаються перехідні форми, очевидно гібридного походження, між цим видом і *Eu. virgultosa* Klok. (*Eu. virgata* auct.).

1843 (21). Eu. subtilis Prokh. emend. Klok. — **Молочай тонкий.** Рослина багаторічна, яснозелена, сіросизувата, з тонким повзучим кореневищем. Стебла поодинокі або нечисленні, прямостоячі, 10—40 *см* завв., голі, як і вся рослина, або лише при основі ледве опушені, частіше зовсім без неплідних гілочок, але завжди з кількома (до 5—7) пазушними квітконосами, рідше з кількома неплідними гілочками у верхній частині. Стеблові листки довгасто-ланцетні або почасти вузько-оберненоланцетні до лінійних, сидячі або майже сидячі, 11—45 *мм* завд., 1,5—5 *мм* завш. (довжина перевищує ширину в 7—16 разів), найширші звичайно коло середини, рідше — помітно нижче або вище середини, з клиновидною основою, звуженою в дуже коротенький черешок, і тупою, іноді навіть дрібновійчастою (нижні), або коротко загостреною (середні й верхні) верхівкою, з вузько загорнутими на спідній бік і вгорі ледве помітно зазубленими краями. Верхівкових квітконосів 3—13, вгорі вилчасто розгалужених, 5—55 *мм* завд. Листочки обгортки лінійно- або довгасто-ланцетні чи з яйцевидної основи ланцетні, 11—45 *мм* завд., 1,5—5 *мм* завш., з коротеньким кінцевим вістрям. Листочки обгорточок широко округло-трикутні або округло чи впоперек еліптично-ромбічні, 5—8 *мм* завд., 8—11 *мм* завш., з коротеньким кінцевим вістрям. Бокальчик дзвоникуватий, 1—2,5 *мм* завд., з округло-язичковидними опушеними лопатями. Нектарники півмісячні, з короткими ріжками. Тригорішник майже кулястий, ±2,5 *мм* завд. і 2,75 *мм* завш., з дрібнобородавчасто-шершавими стулками. Насінина видовжено-яйцевидна, коло 1,75 *мм* завд. і 1 *мм* завш., темнобура, з рококонічним придатком. ♃. Цв. V—VI.

Prokh. в Тр. Куйбыш. бот. сада, I (1941) 48. Проханов в Фл. СССР, XIV, 421, р. р. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 243, р. р.

— *Tithymalus subtilis* Prokh., nomen altern. в Фл. СССР, XIV, 421. — *Euphorbia gracilis* auct., non Lois.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2586, 2586 b («*Eu. leptocaula*»).

По степах, степових схилах і відслоненнях, по узліссях. — В Лісостепу і на північному сході Степу.

З.Л.-С. Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Прилипче (!!), Степанівка (!!). — Тернопільська обл.: Заліщики (Бесс.!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський (Панасюк!); Смотрич (Шмальг.). — **П.Л.-С.** Безперечно, зустрічається, але певних місцезнаходжень не виявлено. Окол. Києва (Монтр.!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова (Калениченко!, Кот.!, Лавр.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, Кислівка (Кот. !, Лавр. !, !!). — Полтавська обл.: Карлівський рн, «Академічний степ» (Д. Зеров і Оксіюк!); Кобеляцький рн, Дрижина Гребля (М. Цінгер!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (півд. ч.), Волз.-Дон (крім схід. ч.), Бессараб., Причорн. (півн. ч.), Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Мабуть, ендем півдня Європейської частини СРСР.

Примітка. Критичний вид. На наш погляд, він належить не до ряду *Esulae* Prokh., а до *Virgatae* Prokh. Форми з розгалуженим стеблом, зібрані в Західному Лісостепу, дуже нагадують *Eu. virgata* Waldst. et Kit. s. str.

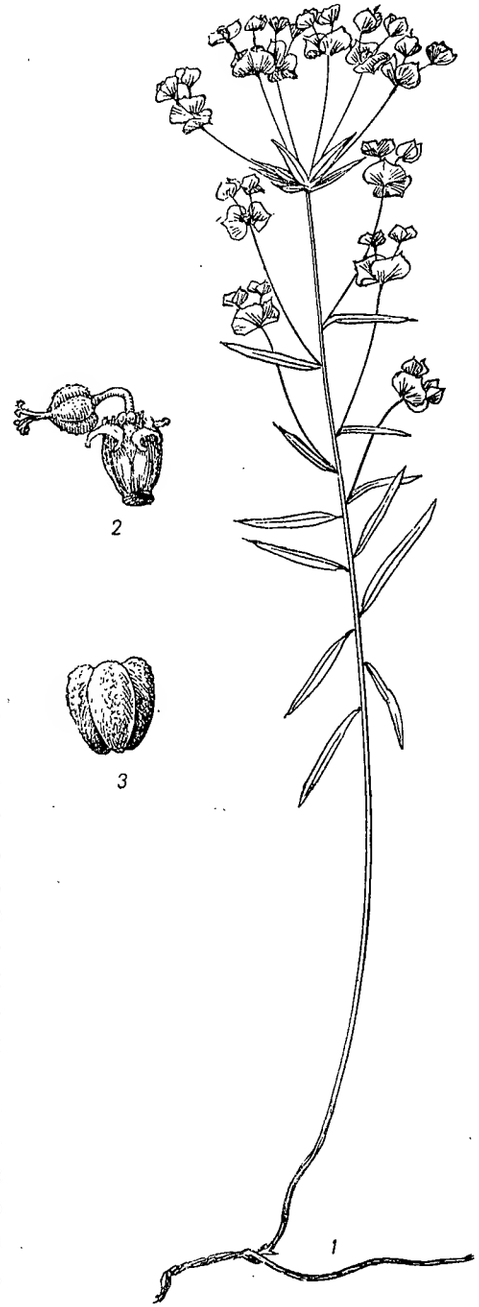

Рис. 29. Молочай тонкий — *Euphorbia subtilis* Prokh.
1 — загальний вигляд; *2* — ціатій; *3* — плодик.

1844 (22). Eu. tyraica Klok. et Artemcz. sp. nova in Addenda V, p. 631. — **Молочай дністровський.** Рослина з б.-м. розвиненим висхідним дерев'янистим кореневищем. Стебла всі плодючі, нечисленні (1—5), майже прямостоячі, 12—45 *см* завв., 3—4 *мм* у діам., гранчасто-ребристі (але не дуже виразно), біля основи короткопухнаті, вище голі, від середини галузисті (гілки на кінець вегетації до 25 *см* завд.), вгорі, крім того, з б.-м. численними (2—14) пазушними квітконосами. Стеблові листки здебільшого лінійно-довгасті, 5—38 *мм* завд., 1,5—5 *мм* завш., сидячі, тупі, з 1 середньою жилкою і трохи загорнутими на спідній бік краями, темнозелені, голі (крім найнижчих); низові листки лусковидні, бурі, яйцевидно-трикутні, дрібні (2—4,5 *мм* завд., ±2,5 *мм* завш.), з країв, як і найнижчі стеблові, дрібновійчасті; верхні листки іноді довгасто-ланцетні; середні стеблові здебільшого

відігнуті донизу; листки на неплідних гілочках лінійні, до 27 *мм* завд., 1—3 *мм* завш.; підсуцвітні листки на плодючих, квітучих гілках яйцевидно-ланцетні, 15—18 *мм* завд., 5—7 *мм* завш., жовтуваті. Верхівкових квітконосів 10—16, на кінець цвітіння вони 2—3 рази вилчасто розгалужені. Листочки обгортки довгасті, тупі або довгасто-ланцетні, тупуваті, 16—22 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., найширші при основі. Листочки обгорточок яйцевидно-серцевидно- або нирковидно-трикутні, зеленувато-жовті, досить яскраві; нижні з них 8—9 *мм* завд., 12—13 *мм* завш. Бокальчик широкодзвоникуватий, ±3 *мм* завд., зовні голий з півкруглими, дрібними, війчасто-торочкуватими лопатями. Нектарники впоперек довгасто-овальні або півкруглі, ±1,5 *мм* завд., 0,7—0,8 *мм* завш., з дуже короткими, спрямованими донизу малопомітними ріжками. Стовпчики ±1,5 *мм* завд., зав'язь дрібногорбочкувата. Плоди не описані. ♃. Цв. V—VII.

Рис. 30. Молочай дністровський — *Euphorbia tyraica* Klok. et Artemcz.
1 — загальний вигляд; *2* — частина суцвіття; *3* — циатій.

На кам'янистих схилах. — У Західному Лісостепу, рідко.

З.Л.-С. Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Звиняче (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Не вияснено.

Примітка. Маловивчений, щойно відкритий вид. Ми бачили його зарості в нижній частині гіпсових відслонень над Дністром проти Заліщиків. В морфологічному відношенні рослина дуже своєрідна, але не виключена можливість, що вона має гібридогенне походження (*Eu. subtilis* Prokh. × *Eu. Seguieriana* Neck.?).

1845 (23). Eu. tanaitica Pacz. — **Молочай донський.** Багаторічна сизуватозелена рослина. Стебла поодинокі або нечисленні, прямостоячі, 15—40 *см* завв., тонкі, в нижній частині коротко опушені, вище голі, прості або з неплідними гілочками при основі та з кількома пазушними квітконосами вгорі. Стеблові листки довгасто-ланцетні (нижні), довгасто-еліптичні до заокругленоромбічних (середні) або яйцевидно-ланцетні, 8—35 *мм* завд., 3—12 *мм* завш., до основи клиновидно звужені в дуже коротенький черешок, на верхівці здебільшого помітно виїмчасті, з дещо загорнутими на спідній бік краями, голі або коротко опушені. Верхівкових квітконосів 3—5, на кінець цвітіння вони видовжені й 1—2 рази вилчасто розгалужені. Листочки обгортки яйцевидно-ланцетні або еліптичні до впоперек ромбічних, 7—14 *мм* завд., 2—10 *мм* завш. Листочки обгорточок ромбовидно-еліптичні. Бокальчик до 3,5 *мм* завд. Нектарники півмісячні, з довгенькими ріжками. Стовпчики ±1,5 *мм* завд., в нижній третині зрослі. Плоди невідомі. ♃. Цв. V—VI.

Pacz. (Пачоский), Матер. для фл. степ. юго-зап. ч. Донск. обл. (1891) 178. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 415. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 243.
— *Eu. sareptana* Проханов в Фл. СССР, XIV, 425, р. р.

На степових схилах. — Рідко в східній частині УРСР.

Л.Л.-С. Харківська обл.: окол. Харкова, на р. Немишлі біля Українки (Кот.!, Воловик!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Нижньодуванський рн, недалеко від Верхньої Дуванки (!!).

Цього ж виду, мабуть, стосуються і літературні вказівки *Eu. sareptanae* у В. І. Таліева для Лисогорівки та Голодаївки в Донбасі.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Обмежується вказаним. Очевидно, донецько-донський степовий ендем.

Примітка. Рідкий, цілинностеповий, маловивчений вид. Ототожнювати його з *Eu. sareptana* Beck., як це зробив Я. І. Проханов у XIV томі «Флоры СССР», шіби немає підстав. У Києві зберігаються автентичні екземпляри обох видів, і відрізняються вони один від одного досить чітко. У *Eu. sareptana* Beck. (Flora Sareptana, 1888, A. Becker) листки довгасто-лопатковидні до видовжено-оберненоланцетних, коротші, від 5×2 до 20×6 *мм*, а листочки обгортки схожі на них, на верхівці виїмчасті, від 8×4 до 14×5 *мм*.

Рис. 31. Молочай донський — *Euphorbia tanaitica* Pacz.
1 — загальний вигляд; *2* — листок.

1846 (24). Eu. salicifolia Host. — **Молочай верболистий.** Рослина багаторічна, жовтуватозелена, коротко залозисто-опушена, з багатоголовим повзучим коренем. Стебел декілька, прямостоячих, 50—80 *см* завв., вони коротко залозисто-опушені чи згодом більш або менш оголені, вгорі з неплідними гілочками та з пазушними квітконосами в кількості до 16. Листки довгасто-ланцетні, 2—10 *см* завд., 3—27 *мм* завш., найширші посередині, звужені до основи, спочатку повільно, а при самій основі раптово, в коротесенький черешок, до верхівки звужені й загострені або тупуваті з коротесеньким кінцевим вістрям, з обох боків б.-м. густо опушені короткими залозистими волосками і тоншими війочками, цілокраї, з вузько загорнутими на спідній бік краями, з дуже випнутою зісподу середньою жилкою. Верхівкових квітконосів 8—18, до 9 *см* завд., на кінець цвітіння вони кілька разів вилчасто розгалужені. Листочки обгортки еліптичні або яйцевидно-ланцетні, коротко загострені, 13—20 *мм* завд., 5—8 *мм* завш. Листочки обгорточок трикутно-нирковидні, з коротким кінцевим вістрям, голі, жовті, нижні 5—12 *мм* завд., 7—14 *мм* завш. (іноді до 20 *мм* завд. і 27 *мм* завш. [1]). Бокальчик дзвоникуватий, 2,5—3 *мм* завд., голий, з півкруглими просвічуючими дрібновійчастими лопатями. Нектарники з короткими ріжками, спочатку блідожовті, згодом пурпурові. Стовпчики до 2 *мм* завд., в нижній частині зрослі, на верхівці 2-лопатеві. Тригорішник короткояйцевидний, до 3,5 *мм* завд., неглибоко-3-борозенчастий, з дрібногорбочкуватими на спинці стулками. Насінина яйцевидна, близько 2 *мм* завд., 1,25 *мм* завш., гладенька, з дисковидно-конічним придатком. ♃. Цв. VI—VII.

[1] За описом І. Г. Зоза. Ми таких розмірів не спостерігали.

Host, Syn. pl. Austr. (1797) 267. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 413, Проханов. в Фл. СССР, XIV, 429. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 243.

— *Tithymalus salicifolius* (Host.) Kl. et Gkc. ex Klotsch in Abh. Akad. Berl., 1859 (1860) 89.

Рисунки: Waldst. et Kit., Descr. Icon. pl. rar. Hung., I, tab. 55. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 149, fig. 4798.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 508. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1007.

На сухих луках і степових галявинах, по узліссях, також як бур'ян на полях і вздовж шляхів. — Тільки на Правобережжі, переважно в Лісостепу.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Окол. Кам'янця-Подільського (Рогов.!, Шмальг.!). — Кам'янець-Подільський рн, Кубачівка і Цвіклівці (Кузнецова!). — Вінницька обл.: Ольгопіль (Шмальг.!), Яришівський рн, Грабарівка (Янківський!). — Одеська обл.: Котовськ (Монтр.!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Старо-Костяитинівський рн, Самчики (Кучерява, Морозова!). — Вінницька обл.: Гайсинський рн, Ладижинські хутори (Кот.!). — Миколаївська обл.: Кривоозерський рн, Голоскове (Шмальг.). — Кіровоградська обл.: Знам'янка (Шмальг.!); Чорний ліс в окол. Знам'янки (Кожевникова!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Решетилівський рн, Усички (Рогов.). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Первомайськ (Шмальг.); Доманівський рн, Побужжя (!!). — Дніпропетровська обл.: П'ятихатський рн, Саксагань (Сидоров). — Херсонська обл.: Ново-Воронцовський рн, Гирла (Пач.). — **П.З.С.** Є сумнівні вказівки для Миколаєва.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський п-в (півн. ч.), півд.-зах. р-ни Європейської частини СРСР.

Примітка. Вид описаний з Австрії. Наші екземпляри з типовими середньоєвропейськими не зовсім тотожні.

1847 (25). Eu. agraria M.B. — **Молочай польовий.** Рослина багаторічна, гола, сизувата, з повзучим коренем. Стебел кілька, вони прямостоячі, 15—60 *см* завв., рідко в нижній і середній частинах з пазушними гілочками, але звичайно у верхній частині з пазушними квітконосами 2—20 *см* завд., в кількості до 14. Стеблові листки сидячі, з розширеної серцевидної основи яйцевидні або довгасті, 12—80 *мм* завд., 8—30 *мм* завш. (довжина на $^1/_3$ або до 4 разів перевищує ширину), тупі або коротко й тупувато загострені, по вузькохрящуватому краю дрібно зазублені, виразно сітчасто-жилкуваті. На неплідних гілочках листки набагато вужчі. Спільне суцвіття часто щитковидне. Верхівкових квітконосів 6—15, на кінець цвітіння 2—3 рази вилчасто розгалужені, 3—10 *см*

завд. Листочки обгортки яйцевидні або овальні, 10—23 *мм* завд., 7—18 *мм* завш. Листочки обгорточок нирковидні або трикутно-нирковидні, 6—20 *мм* завд., 8—25 *мм* завш., з коротеньким кінцевим вістрям. Бокальчик дзиговидно-дзвоникуватий, 2,5—3 *мм* завд., з округло-яйцевидними, по краю війчастими частками. Нектарники півмісячні, короткоріжкові. Стовпчики 1,5—2 *мм* завд., в нижній третині між собою зрослі, 2-роздільні, з товстуватими лопатями. Тригорішник кулясто-яйцевидний, ± 3,5 *мм* завд., глибокоборозенчастий, з дрібногорбочкуватими на спинці стулками. Насінина яйцевидна, ±2,25 *мм* завд., гладенька, з коротко-конусовидним придатком. ♃. Цв. V—VI.

М. В., Fl. taur.-cauc., I (1808) 375. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 415. Проханов в Фл. СССР, XIV, 430. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 243.

— *Tithymalus agrarius* (M. B.) Kl. et Gke. ex Klotsch in Abh. Akad. Berl. 1859 (1860) 89.

Рисунки: Reichenb., Fl. crit., III, tab. 251.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2593.

По степах і як бур'ян на полях та вздовж шляхів. В півд.-зах. ч. Лісостепу і в півд. ч. Степу нерідко.

З.Л.-С. Чернівецька обл.: Хотинський рн, Рашків (Пач.!). — Одеська обл.: Красні Окни (Пач.!, Рогов.); Краснооктянський і Котовський рни між Косами і Флорою (Пач.!), Флора (!), Коси (Рогов.); Котовськ (Пач.!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (Білозір!); Хмільницький рн, Курилівка (Кот.!). — Миколаївська обл.: Кривоозерський рн, Голоскове (Пач.!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград і його окол. (Оксиер!); Олександрія (Рябков!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Авдіївський рн, Ясинувата (Акінф.); Мар'їнський рн, Старо-Михайлівка (Карнаух). — **П.З.-Л.С.** Досить звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Досить звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Зрідка в півд.-зах. ч. рну. Дніпропетровська обл.: Новомосковськ (Залобовський!). — Сталінська обл.: окол. Жданова (!!).— **П.З.С.** і **Л.З.С.** Звичайно. **П.С.** Не показано, але, напевно, зустрічається.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Крим. Загальне поширення. Південний схід Середньої Європи й південний захід Східної. Південнопонтичний ендем.

Примітка. Вид описано з Криму. Кримські екземпляри його, які ми мали змогу переглянути під час опрацювання українського матеріалу, не збігаються в усіх ознаках з південноукраїнськими. Екземпляри з Ялти (Пачоський, 17. IV 1889) мають листки від 10×4 до 25×8 *мм*, з Севастополя (Семенкевич, 9. VI 1889) — від 12×7 до 25×12 *мм*. Таких дрібнолистих екземплярів у нашому матеріалі не виявлено. Отже, для точнішого визначення нашої рослини ще необхідна додаткова перевірка на ширшому порівняльному матеріалі.

1848 (26). Eu. lucida Waldst. et Kit. — **Молочай глянсуватий.** Рослина багаторічна, жовтуватозелена, цілком гола. Корінь міцний, здерев'янілий, веретеновидний, з довгими й товстими повзучими паростками. Стебла поодинокі, прямостоячі, 30—150 *см* завв., до 10—12 *мм* у діам., здебільшого порожнисті, вгорі з видовженими пазушними квітконосами, які часто перевищують верхівковий зонтик, нижче нерідко з неплідними гілочками. Листки довгасто-ланцетні до видовжено яйцевидно-ланцетних, 2—15 *см* завд., 0,5—3,5 *см* завш., на неплідних пазушних гілках вужчі (нерідко лінійно-ланцетні, 2—3 *мм* завш.), сидячі, з округлою або іноді серцевидною, відносно широкою основою, найширші звичайно нижче середини і звідти повільно звужені до верхівки, тупуваті або іноді мілковиїмчасті на верхівці; верхні (або також і середні) — з коротеньким кінцевим вістрям, цілокраї, тонкуваті, але під кінець вегетації грубішають і стають шкірясті, зісподу зелені, зверху жовтуватозелені й глянсуваті. Загальне суцвіття нерідко видовжене, волотисте. Верхівкових квітконосів 6—12(14), вони короткі або іноді видовжені, 3—12 *см* завд., на кінець цвітіння 2—3 рази вилчасто розгалужені, так само як і пазушні. Листочки обгортки довгасто-яйцевидні до овальних або іноді довгасто-ланцетні, (11)15—50 *мм* завд., 8—21 *мм* завш., з малопомітним кінцевим вістрям. Листочки обгорточок яйцевидно-трикутні до яйцевидно-ромбічних, з малопомітним кінцевим вістрям, жовтуватозелені; нижні — 8—22 *мм* завд., 10—25 *мм* завш. Бокальчик дзвоникуватий, 3—4 *мм* завд., з трикутними, на верхівці обрубаними або виїмчастими, чималими лопатями. Нектарники з заокругленотрикутною основою та довгими тонкими ріжками (±1 *мм* завд.), зеленуватожовті. Стовпчики 2—3 *мм* завд., в нижній частині зрослі, на верхівці 2-роздільні. Тригорішник кулясто-яйцевидний, 4—5 *мм* завд. і завш., глибокоборозенчастий, з дрібногорбочкуватими на спинці стулками. Насінина кулясто-яйцевидна, 2,5—3 *мм* завд., 2—2,25 *мм* завш., гладенька, жовтуватобура. ♃. Цв. VI—VIII.

Waldst. et Kit., Descr. Icon. pl. rar. Hung., I (1802) 54. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 416. Проханов в Фл. СССР, XIV, 434. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 243.

— *Tithymalus lucidus* (W. K.) Kl. et Gke ap. Garke, Fl. Deutschl., ed. 4 (1849) 292.

Рисунки: Waldst. et Kit., l. c., tab. 54. Reichenb., Icon. fl. Germ. et. Helv., V, tab. 149, fig. 4797.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 1287. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1006.

На заплавних луках, у вербняках. — Переважно в Поліссі та в зах. ч. Лісостепу.

З.П. (півд. ч.), **П.П.**, **Л.П.**, **В.Л.-С.**, **З.Л.-С.**, **П.Л.-С.**, **П.З.-Л.С.** (у зах. ч.), **П.З.С.** Розсіяно. За українським гербарієм Інституту ботаніки АН УРСР можна констатувати наведені нижче місцезнаходження. **П.П.** Окол. Києва (Семенкевич!).— **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Старосілля (Кот.!). — Чернігівська обл.: Ріпкинський рн, Кам'янка (Пач.!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Уланівський рн, Лозна (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Біляївський рн, Троїцьке (Опперман!); Кілійський рн, гирло Дунаю (К. Зеров!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн. (зах. ч.); Зах. Сибір: Обськ (окол. Тюмені).

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський п-в (півн. ч.), півд. зах. Європейської частини СРСР, відірвані місцезнаходження в Західному Сибіру.

1849 (27). Eu. cyparissias L. — **Молочай кипарисовидний.** Рослина багаторічна, сіруватозелена, з горизонтально-повзучим коренем. Стебел декілька, звичайно вони численні, прямостоячі, 10—40 *см* завв., голі або в нижній частині короткопухнаті, вгорі з кількома пазушними квітконосами або без них, а нижче з б.-м. численними неплідними гілочками, що, розростаючись, перевищують верхівкове суцвіття, при основі вкриті лусковидними листочками, вище густо улиснені; гілочки теж густо улиснені. Стеблові листки вузьколінійні, 9—55 *мм* завд., 1—2,5 *мм* завш., сидячі, до основи звужені, на верхівці розширені, тупуваті, з підгорнутими краями, 1-жилкові. Листки неплідних гілочок ще вужчі, до нитковидних, 0,2—0,6 *мм* завш., як і стеблові, нерідко дещо вигнуті. Верхівкових квітконосів 10—16, на кінці вони здебільшого 2 рази вилчасто розгалужені. Листочки обгортки лінійно-довгасто-ланцетні, 8—25 *мм* завд., 2,5—5 *мм* завш. (при основі). Листочки обгорточок яйцевидно-нирковидні або яйцевидно-ромбічні, з тупуватою або гострокінцевою, нерідко відтягнутою верхівкою, жовтуваті; нижні — 5—6 *мм* завд., 4—8,5 *мм* завш. Бокальчик дзвоникуватий, 1,5—2(2,5) *мм* завд., з дрібними округлотрикутними, зазубленими й густовійчастими лопатями. Нектарники широкопівмісячні, з коротенькими тупими ріжками. Стовпчики 0,5—1 *мм* завд., майже до середини зрослі, на верхівці глибоко-2-лопатеві. Тригорішник кулясто-яйцевидний, 3—3,5 *мм* завд. і до 3,5 *мм* завш., 3-борозенчастий, густо вкритий дрібними горбочками. Насінина кулясто-еліпсоїдальна, 2—2,25 *мм* завд., 1,25—1,5 *мм* завш., гола, дрібнокрапчаста. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 451. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 414. Проханов в Фл. СССР, XIV, 439. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 243.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 147, fig. 4793.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 338.

На степових схилах і по відкритих піщаних місцях, в соснових і мішаних лісах, також як бур'ян на полях і вздовж шляхів на піскуватому грунті. — По всій УРСР, крім Донецького Лісостепу і Степу.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Звичайно. — **Л.Л.-С.** До Лубен і Сум на схід звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Волз. (зах. ч.), Верх.-Дніпр. (півд. ч.), Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Більша частина Європи. Занесено в Південну Америку.

Господарське значення. Один з найбільш отруйних видів молочаю.

1850 (28). Eu. leptocaula Boiss. — **Молочай тонкостеблий.** Багаторічна сизозелена, гола або коротко опушена рослина, з тонким висхідним коренем. Стебла поодинокі, прямостоячі, 15—40 *см* завв., тонкі, при основі з неплідними гілочками, а вище з кількома пазушними квітконосами, 2—12 *см* завд. Стеблові листки нечисленні, вузьколінійно-ланцетні або вузьколінійні, 25—85 *мм* завд., 1—3(5) *мм* завш., сидячі, при основі трохи звужені, до верхівки повільно звужені й загострені, цілокраї, з 1 жилкою; на неплідних гілках листки коротші й вужчі, до нитковидних. Верхівкових квітконосів 2—5, часто зовсім різної довжини (від 1,5 до 10 *см* в 1 зонтику). Листочки обгортки з яйцевидної основи лінійно-ланцетні, часто дуже нерівні, 8—35 *мм* завд., 2—5 *мм* завш. (при основі). Листочки обгорточок дельтовидно-ромбічні або ромбічно-нирковидні до майже впоперек овальних, 4,5—8 *мм* завд., 8—14 *мм* завш., гострокінцеві. Бокальчик дзвоникуватий, 2—2,5 *мм* завд., зовні голий, з коротенькими, трикутними, по краю війчастими лопатями. Нектарники півмісячні, темні (у засушеної рослини чорнуваті), з коротенькими шиловидними ріжками. Стовпчики 1—1,5 *мм* завд., лише при основі зрослі, на верхівці 2-лопатеві. Тригорішник сплюснутояйцевидний, 2,75—3,25 *мм* завд. і завш., досить глибоко-3-борозенчастий, голий, з дрібнобородавчастими на спинці стулками. Насінина видовжено-яйцевидна, близько 2,25 *мм* завд. і 1,25 *мм* завш., гладенька, коричнюватобура, з невеличким білуватим дисковидним придатком. ♃. Цв. V—VI.

Boiss. in DC., Prodr., XV, 2 (1862) 159. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 414. Проханов в Фл. СССР, XIV, 443. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 243.

— *Eu. tenuifolia* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 372 et alior, non Lam. (1790). — *Tithymalus leptocaulus* (Boiss.) Prokh. in Фл. СССР, XIV (1949) 443, nomen altern.

На степах і степових схилах. — Переважно в Степу.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Смотрич (Пач.). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Харцизьк (Кот.); Авдіївський рн, Желанна (Зоз); Амвросіївський рн, Кутейникове (Лавр.). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, Гейківка (Пач.). — **Л.З.-Л.С., П.З.С.** (на зах. до Дністра), **Л.З.С., П.С.** Нерідко або розсіяно по всій території районів.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Крим (півн. ч.), Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз. (півд. ч.); Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР. Південнопонтичний ендем. Західна межа його поширення проходить по Дністру.

1851 (29). Eu. virgultosa Klok. sp. nova in Addenda V, p. 631. — **Молочай прутовидний.** Рослина багаторічна, темнозелена або (на сухіших місцях) помітно сизувата, гола. Корінь багатоголовий, розгалужений. Стебла нечисленні (1—5), здебільшого прямостоячі, 30—100 *см* завв., внизу без листя, з негустими листковими рубцями, розгалужені, вище середини з кількома або з б.-м. численними, короткими або видовженими до 15—30 *см*, улисненими гілками, які нерідко закінчуються суцвіттям (несправжнім зонтиком), а вгорі з кількома пазушними квітконосами. Нижні листки дрібні, лусковидні, яйцевидні або довгасто-яйцевидні, по краю дрібновійчасті; розвинені листки на головному стеблі від довгасто- або лінійно-довгасто-ланцетних до лінійних, 10—110 *мм* завд., 2,5—9 *мм* завш. (довжина в 4—25 разів перевищує ширину), найширші нижче

середини, до основи звужені, але сидячі, на верхівці коротко загострені або тупуваті й коротко-гострокінцеві з плоскими, плівчастими, цілком рівними, гострими краями. Листки на гілках коротші й вужчі, ніж на стеблі, але не набагато (8—50 *мм* завд., 1,5—7 *мм* завш.). Верхівкових квітконосів 6—13, на кінець цвітіння вони 1—3 рази (здебільшого 2 рази) вилчасто розгалужені, 1—10 *см* завд. Листочки обгортки лінійно-довгасто- або довгасто-ланцетні, довгасті або довгасто-яйцевидні, 10—35 *мм* завд., 3,75 *мм* завш., зелені. Листочки обгорточок яйцевидно-трикутні або яйцевидно-ромбічні, з коротеньким кінцевим вістрям, жовтуватозелені; нижні — здебільшого з відтягнутою верхівкою та з увігнутими краями, 8—16 *мм* завд., 9—20 *мм* завш. Бокальчик широкодзвоникуватий, 2—3 (здебільшого ±2,5) *мм* завд., зовні голий, з яйцевидними або півкруглими, на верхівці обрубаними, торочкувато-війчастими лопатями. Нектарники півмісячні з лінійними ріжками, що приблизно дорівнюють ширині нектарника або помітно перевищують її. Стовпчики 2—3 *мм* завд., до третини зрослі, на кінці глибоко-2-роздільні. Тригорішник сплюснутояйцевидний, ±3,5 *мм* завд. і завш., глибоко-3-лопатевий, з дрібногорбочкуватими на спинці стулками. Насінина яйцевидна, ±2,5 *мм* завд., 1,5 *мм* завш., темнобура, гладенька, з дуже дрібним придатком. ♃. Цв. VI—VIII.

— *Euphorbia virgata* auct. fl. ucr., non Waldst. et Kit. — *Eu. virgata* Проханов в Фл. СССР, 443 p. p., non Waldst. et Kit.

На сухих луках, по берегах і в чагарниках, також як бур'ян на полях і в садках. — По всій УРСР.

Var. (?) **pseudouralensis** Klok. nova. Рослина вище середини дуже галузиста. Гілки перевищують головне стебло, закінчуються суцвіттям і в свою чергу у верхній половині розгалужуються, даючи видовжені неплідні гілочки другого порядку з вузьколінійними листками і пазушні квітконоси.

Л.З.-Л.С. Ворошиловградська обл.: Станично-Луганське (схил піщаної тераси до заплавини р. Дінця, 2. VIII 1925, Є. Лавренко).

Примітка. Дуже своєрідна форма, визначена Є. М. Лавренком за *Eu. virgata* ssp. *uralensis* Korsh. (*Eu. uralensis* Fisch.). Це визначення було спростоване І. Г. Зозом, але не виключена можливість, що зібрані Є. М. Лавренком екземпляри належать до окремого виду, близького до *Eu. uralensis* Fisch.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: зах. й півд. р-ни; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Крім згаданих районів СРСР, зустрічається ще в східних районах Польщі.

Примітка. Наша рослина досі визначалась, хоч і не без деяких застережень, як *Eu. virgata W. K.* Але відмінність східноєвропейської рослини від типової, середньоєвропейської, давно вже впадала в очі і примушувала різних авторів встановлювати для першої різновидності: var. var. *lanceolata* Schmalh., *linearis* Schmalh. (Фл. Ср. и Ю. Р., II, 416), *pontica* Pacz. (герб.), *latifolia* Lavr., non alior. (герб.). Галузисті форми нашого виду визначались також як *Eu. uralensis* Fisch. Тимчасом південносхідні «різновидності» збірної *Eu. virgatae* вже виділені в окремі види: *Eu.*

Рис. 32. Молочай прутовидний — *Euphorbia virgultosa* Klok.

А — південна раса (var. *pontica* Pacz.). *Б* — типова форма; *1* — насінина; *2* — ціатій з плодиком; *3* — плодик.

Рис. 33. Молочай прутовидний, східна раса — *Euphorbia virgultosa* var. *pseudouralensis* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — ціатій.

uralensis Fisch. ex Link (*Eu. virgata* var. *uralensis* Ledeb.), *Eu. Boissieriana* (Woron.) Prokh. (*Eu. virgata* var. *orientalis* Boiss.), *Eu. jaxartica* Prokh. (*Eu. virgata* var. *orientalis* auct. fl. As. Med., non Boiss.). Типова *Eu. virgata* W. K., описана з Угорщини, зростає в Австрії, Чехословаччині, Південній Німеччині. Вона добре відрізняється від нашого виду габітуально: значно меншою розгалуженістю і формою листків. Листки в неї вужчі й повільніше загострені та з характерно згорнутими краями коло верхівки, через що здаються шиловидно закінченими; середні стеблові листки звужені до основи в дуже коротенький, але помітний черешок. Верхівкові квітконоси менш численні, їх нерідко тільки 3 (у нашого виду менш як 6 ми не спостерігали). Листочки нижніх обгорточок не відтягнуті на верхівці; кінцеві вістря на листочках обгортки, обгорточок і верхніх листків, загалом дрібніших, є, проте, помітно довшими. Бокальчик коротший, до 2 *мм*, лопаті його з набагато коротшими і малопомітними війочками по краю. Нектарники дрібніші, але ріжки їх ширші, довгасті. Стовпчики коротші, близько 1,5 *мм*. Тригорішник та насінина дрібніші. Загалом є підстави вважати, що наша рослина не може бути об'єднана з *Eu. virgata* W. K. в один вид, але вони разом належать до одного вузького ряду і є справжніми вікаріантами.

Вид описано з Києва (тип: «Київ, парк, круті схили старого дніпрового берега, 15. VI 1950. Зібрали М. В. Клоков та С. М. Анфілова», зберігається в Києві, Інституті ботаніки АН УРСР). Він залишається до певної міри збірним. Широколисті південні форми його (var. *pontica* Pacz. ined.) заслуговують спеціального вивчення і, можливо, становлять самостійну географічну расу.

Підсекція **2. Patellares** Prokh. Листочки обгорточок між собою принаймні до середини зрослі. Нектарники з видовженими перехрещеними ріжками.

1852 (30). Eu. amygdaloides L. — **Молочай мигдалевидний.** Рослина багаторічна, з повзучим дерев'янистим багатоголовим коренем. Цьогорічні пагони неплідні, густо улиснені; вони з розетковидно скупченими на верхівці останніми листочками перезимовують і на другий рік зацвітають. Плодючі стебла б.-м. численні, здебільшого підведені; 20—100 *см* завв., досить товсті, при основі здерев'янілі, на всьому протязі мохнатоволосисті, вище основи в нижній частині густо улиснені (торішніми листками) або, як і при основі, вкриті рясними листковими рубцями, у верхній — рідкувато улиснені (здрібненими цьогорічними листками), з кількома пазушними квітконосами. Листки оберненояйцевидні або довгасто-оберненояйцевидні до оберненоланцетних; на плодючих стеблах 10—80 *мм* завд., 5—22 *мм* завш., на неплідних — до 105 *мм* завд. і 30 *мм* завш.; нижні листки на плодючих та всі листки на неплідних стеблах звужені до основи в черешок до 5—10 *мм* завд., на верхівці тупувато загострені, темнозелені; верхні листки на плодючих стеблах сидячі, тупі або на верхівці ледве виїмчасті, жовтуватозелені; всі листки цілокраї, зісподу та по загорнутому на спід краю або також і зверху розсіяно м'яковолосисті. Верхівкових квітконосів 5—7(9), до 10—12 *см* завд., вони, як і пазушні, двічі вилчасто розгалужені. Листочки обгортки від округло-оберненояйцевидних до видовжено- або довгасто-яйцевидних, 12—27 *мм* завд., 6—18 *мм* завш., здебільшого тупі. Листочки обгорточок півкругло-нирковидні або заокруглено-широкотрикутні, попарно до середини між собою зрослі, утворюючи округлу жовтозелену пластинку; нижні — 10—20 *мм* завд. і до 29 *мм* завш. (ширина в 1,5—2 рази пере-

вищує довжину). Бокальчик дзвоникуватий, 2,25—3 *мм* завд., до 3,5 *мм* завш., зовні голий, всередині волосистий, з округло-трикутними торочкуватими лопатями. Нектарники (4) півмісячні, з довгими й тонкими ріжками, що майже сходяться між собою. Стовпчики до 2 *мм* завд., лише при основі зрослі, на верхівці 2-роздільні. Тригорішник приплюснуто-яйцевидний, 3,5—4 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., голий, дрібногорбочкуватий. Насінина яйцевидна, 2,5—3 *мм* завд., 1,75—2 *мм* завш., жовтувата або темносіра, гладенька, з дрібним придатком. ♃. Цв. $^2/_2$ IV—V.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 463. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 411. Проханов в Фл. СССР, XIV, 453. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 242.

— *Eu. sylvatica* L., l. c. — *Tithymalus amygdaloides* (L.) Garsault, Descr. pl. et anim. (1764), tab. 594; Descr. Pl. Anim. (1767) 346.

Рисунки: Jacq., Fl. austr., IV, tab. 375 (sub *Eu. sylvatica*); Icon. Fl. Germ. et Helv., V, tab. 150, fig. 4799.

В листяних лісах, на узліссях, між чагарниками. — Тільки в зах. ч. УРСР.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., В.Л.-С., З.Л.-С. Нерідко. — **П.Л.-С.** В зах. ч. Хмельницька обл.: Летичівський рн, Летичів, Козачки (Гринь).—Вінницька обл.: Гайсин (Кожевніков); Уланівський рн, Кустівці (Білозір); Тульчинський рн (Кот.!, Прянішнікова!). — **П.З.-Л.С.** Немає відомостей. — **П.З.С.** Одеса (Бесс.!). Новітніх відомостей немає.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (зах. ч.), Бессараб., Причорн. (зах. ч.), Крим; Кавказ: Зах. Закавк., Схід. Закавк. (Кубинський рн), Тал.

Загальне поширення. Атлантична та Середня Європа, Західне Середземномор'я (крім Північної Африки), Балканський п-в, Мала Азія, Іран (півн. ч.), вказані райони СРСР.

Примітка. Реліктовий третинний вид.

Секція **5. Cymatospermum** Prokh. Виключно однорічні, невеличкі рослини. Квітконоси часто багаторазово 2-роздільні. Бокальчик дрібний, не довший за 1,5 *мм*. Нектарники півмісячні, з ріжками. Насінина з придатком або без нього, білувата, здебільшого гранчаста, зморшкувата, борозенчаста, горбочкувата або сітчасто-ямчаста.

1853 (31). Eu. exigua L. — **Молочай нікчемний.** Рослина однорічна, яснозелена або жовтувата, гола. Стебла поодинокі або здебільшого при основі пучкувато розгалужені і тоді в кількості до 12, прямостоячі або висхідні, 8—20 *см* завв., прості або часто вгорі з кількома пазушними квітконосами, а нижче з б.-м. численними неплідними гілочками, густо улиснені. Листки лінійні, 3—25 *мм* завд., 0,5—2 *мм* завш., сидячі, цілокраї, одножилкові; нижні стеблові листки дрібніші, тупі, часто супротивні; верхні — завжди чергові, гострі. Верхівкових квітконосів 3 або 5, вони кількаразово вилчасто розгалужені; листочки обгортки з серцевидної основи лінійно-ланцетні, 11—24 *мм* завд., 2—4 *мм* завш. Листочки обгорточок схожі на листочки обгортки, 3—17 *мм* завд., 2,5—4 *мм* завш. Бокальчик дзвоникуватий, до 1 *мм* завд., голий, з яйцевидно-трикутними

зазубленими лопатями. Нектарники півмісячні, з розведеними ріжками, трохи коротшими від ширини нектарника. Тригорішник тригранно-яйцевидний, 1,5—2 *мм* завд., голий, з горбочкуватими стулками. Насінина чотиригранно-яйцевидна, 1,2—1,4 *мм* завд., 0,9—1 *мм* завш., горбочкувато-зморшкувата, з невеличким сидячим нирковидним придатком. ☉. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 456. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 412. Проханов в Фл. СССР, XIV, 460. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 242.

— *Tithymalus exiguus* (L.) Lam., Fl. Fr., III (1775) 100.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 147, fig. 4777.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2851. Fl. polon. exsicc., № 875; Герб. Русск. Фл., № 2583.

На полях та по відкритих засмічених місцях як бур'ян. — В західній частині Лісостепу.

З.Л.-С. Нерідко. — **П.Л.-С.** На заході. Хмельницька обл.: Волочиський рн, Волочиськ (Кот.!, Козлов!), Курилівка (Кот.!). — Вінницька обл.: Тростянець (Пач.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (зах. ч.), Волз.-Дон. (окол. Вєнєва); Кавказ: Зах. Закавк. (Новоросійськ).

Загальне поширення. Атлантична, Середня й Південна Європа, західні райони Європейської частини СРСР, Мала Азія.

1854 (32). Eu. peplus L. — **Молочай городній.** Однорічна, зелена, цілком гола рослина з тонким листям. Стебла прямостоячі, 10—30 *см* завв., прості або часто при основі розгалужені, а вище серединн з гілочками й пазушними квітконосами. Стеблові листки обернено-яйцевидні, 6—35 *мм* завд., 4—15 *мм* завш., з клиновидною основою, звуженою в тонкий черешок, 1—8 *мм* завд., цілокраї, тупі. Верхівкових квітконосів 3, під кінець цвітіння вони видовжені (до 10 *см*) і 2—5 разів вилчасто розгалужені. Листочки обгортки подібні до верхніх стеблових листків, але з коротшими черешками, 10—30 *мм* завд., 5—14 *мм* завш. Листочки обгорточок косояйцевидні, до майже трикутно-ромбічних; нижні — 10—22 *мм* завд., 6—12 (15) *мм* завш.; верхні — дрібніші, гострокінцеві. Бокальчик ± 1 *мм* завд. Нектарники півмісячні, з видовженими тонкими ріжками. Тригорішник сплюснутокулястий, ± 2 *мм* завд. і до 2,5 *мм* завш. Насінина яйцевидна, 1,3—1,7 *мм* завд., шестигранна, попелясто-сіра, з темнішими ямочками на зовнішніх та бічних гранях. ☉. Цв. V—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 456. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 411. Проханов в Фл. СССР, XIV, 463. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 242.

— *Tithymalus Peplus* Gaertn., Fruct. sem. pl., II (1791) 115.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 140, fig. 4773.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2585. Fl. austro-hung. exsicc., № 2850. Герб. фл. УРСР, № 74.

На полях, в городах і в садках як бур'ян. — Спорадично в лісових і лісостепових районах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Перечинський рн, Тур'ї Ремети (Кот.!). — **Р.-О.Л.** Львів (!!). — **П.П.** Окол. Києва (Зеров!, Семенкевич!, Лоначевський!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ніжин (Кот.!). — **П.Л.-С.** Вінниця (Білозір!). — Черкаська обл.: Звенигородський рн, Козацьке (Підопличка!). — **Л.Л.-С.** Полтава (Іллічевський!). — Харківська обл.: Харківський рн, Харків (Кот.!, Козлов!), Артемівка (Опперман!, Козлов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: зах. та півд. р-ни (на схід заноситься); Кавказ: Закавк., Тал.

Загальне поширення. Європа, Мала Азія. Як занесена рослина зустрічається в Східній Азії та в Північній Америці.

1855 (33). Eu. falcata L. — **Молочай серповидний.** Рослина однорічна, сизувата, гола або вгорі трохи опушена. Стебла поодинокі або (через розгалуження біля основи) б.-м. численні, 5—30 *см* завв., з численними пазушними квітучими гілочками. Стеблові листки чергові, від довгасто-лопатковидних, тупих (найнижчі) до оберненоланцетних, 8—25 *мм* завд., 2—6 *мм* завш., з клиновидною основою, звуженою в коротенький, у нижніх листків помітніший, черешок, по краю дуже дрібно зазублені, здебільшого з 3 головними жилками. Верхівкових квітконосів 3—5, вони багаторазово 2-роздільні, розчепірені й під кінець цвітіння звичайно видовжені. Листочки обгортки довгасто-ланцетні або ромбовидно-яйцевидні, нерівнобокі і часто серповидно зігнуті, на верхівці загострені або (верхні) відтягнуті в довгеньке тонке вістря, по краю дрібно зазублені; нижні й середні — до 15—17 *мм* завд. і 7—9 *мм* завш. Бокальчик 1—1,5 *мм* завд., зовні голий, з довгасто-яйцевидними війчастими лопатями. Нектарники півмісячні, але без ріжок або з дуже коротенькими ріжками. Стовпчики ± 1 *мм* завд., вільні, на верхівці 2-роздільні. Тригорішник яйцевидно-конічний, 1,75—2,75 *мм* завд., 1,35—1,75 *мм* завш., голий, з тупокілюватими гладенькими стулками. Насінина довгасто-яйцевидна, 1,5—1,75 *мм* завд., ± 1 *мм* завш., сплюснуточотиригранна, з 5—10 правильними поперечними борозенками на кожній грані, голубуватосірі, з кулясто-конічним опадним придатком. ⊙. IIв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 456. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 412. Проханов в Фл. СССР, XIV, 464. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 242.

— *Tithymalus falcatus* Kl. et Gke ap. Garcke, Fl. Deutschl., ed. 4 (1849) 292.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 141, fig. 4776.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1341, 2584. Fl. austro-hung. exsicc., № 2848.

На полях, у посівах (як післяжнивний бур'ян) і вздовж шляхів. — Переважно в лівобережній частині Степу.

З.П. Житомирська обл.: Барашівський рн, Верби (Монтр.). — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Крижопільський рн, Джугастра (Кот.). — **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Немає вказівок. — **Д.Л.-С.** Нерідко або звичайно. — **П.З.-Л.С.** Немає вказівок. — **Л.З.-Л.С.** По всьому району, на півдні звичайно. — **П. З. С.** Одеса (Пач.!). — Херсон (Пач.!). — **Л.З.С.** Нерідко. — **П.С.** Нерідко.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: південні райони; Кавказ; Серед. Азія.

Загальне поширення. Атлантична (півд. ч.) і Середня Європа, південь Європейської частини СРСР, Середземномор'я, Кавказ, Балканський п-в, Мала й Передня Азія.

Секція **6. Epurga** Prokh. Листорозміщення супротивне. Плід нерозпадний, ягодоподібний, з м'ясистим губчастим межиплоднем.

Монотипна секція.

1855[1] (34). Eu. lathyris L. — **Молочай чиновий.** Рослина однорічна, висока, цілком гола й сиза. Стебла поодинокі, прямостоячі, 50—100 *см* завв., до 10 *мм* у діам., вгорі з пазушними квітконосами, а нижче з неплідними гілками. Листки навхрест супротивні, лінійно-ланцетні, 10—16 *см* завд., 10—22 *мм* завш., з короткими й широкими черешками й серцевидною основою, загострені, гострокінцеві або тупуваті, цілокраї, з загорнутими на спідній бік краями, шкірясті, зверху темнозелені, зісподу ясніші, сизуватосірі, з випнутою серединною жилкою; на неплідних гілках листки звичайно дрібніші. Верхівкових квітконосів 4, як і пазушні, вони на кінці звичайно 3—4 рази вилчасто розгалужені. Листочки обгортки з кососерцевидної основи трикутно-ланцетні, 3—10 *см* завд., до 2,5 *см* завш., короткочерешкові. Листочки обгорточок з кососерцевидної основи трикутно-яйцевидні, загострені, з 5—7 пальчасто розміщеними головними жилками; нижні — до 6 *см* завд. і 3 *см* завш.; верхівкові — зменшені. Бокальчик дзиговидний, ± 2,5 *мм* завд., голий, з довгасто-яйцевидними, голими, на кінці зазубленими лопатями. Нектарники півмісячні, з виїмкою посередині і лопатковидними тупими ріжками. Стовпчики ±3 *мм* завд., глибоко (на $^1/_4$ довжини) 2-роздільні. Тригорішник сплюснутокулястий, 10—12 *мм* завд., 14—16 *мм* завш., ягодоподібний, м'який, гладенький або ледве зморшкуватий, 6-борозенчастий. Насінина яйцевидна, 7—8 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., дозріла—темнобура, сітчасто-зморшкувата, з сосочковидним, по краю лопатевим сидячим придатком. ⊙. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 457. Проханов в Фл. СССР, XIV, 479. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 240.

— *Tithymalus lathyris* Scop., Fl. carn., ed. 2, I (1772) 332.

Рисунки: Reichenb., Icon fl. Germ. et Helv., V, tab. 143, fig. 4783.

Культивується як олійна рослина.—В насінні міститься до 40—50% жовтої олії, що має високі технічні якості.

Поширення по СРСР. Розводиться на півдні; в дикому стані, як занесений бур'ян: Кавказ: Зах. Закавк.

Загальне поширення. Китай (дико на заході, в гірських районах). Як занесений бур'ян — в Атлантичній Європі, в Західному Середземномор'ї, в Мексиці і Перу. Як культурна рослина — особливо в Східній Азії (Китай і Японія).

Підрід **II. Chamaesyce** (S. F. Gray) L. C. Wheel.

Справжнє, моноподіальне, стебло цілком відсутнє, а наявне стебло складається лише з розвилок цимозного суцвіття. Листки супротивні,

з шиловидними прилистками, черешкові, нерівнобокі. Ціатії в розвилках стебла поодинокі, на верхівці гілок зближені; нектарники знизу несуть пелюстковидні білі або рожеві придатки. Наші види підроду — однорічники, з простягнутим стеблом, нектарників у них 4, насінина без придатка.

— Рід *Chamaesyce* S. F. Gray, Nat. Arr. Brit. Pl., II (1821) 260.

1856 (35). Eu. peplis L. — **Молочай щербиковидний.** Однорічна, яснозелена, цілком гола й сизувата рослина; під кінець цвітіння звичайно червоніє. Стебла лежачі, простягнуті, 2—26 *см* завд., від основи вилчасто розгалужені. Листки супротивні, з білуватими, шиловидно-роздільними на 2—3 частки (міжчерешковими) прилистками, черешкові, з черешком 1—3,5 *мм* завд. і дещо м'ясистою, дуже нерівнобокою, з одного боку при основі вушковидно розширеною, з другого — зрізаною, довгасто-ромбічною, на верхівці тупою або трохи виїмчастою, по краю, особливо біля основи, трохи зазубленою пластинкою, 6—14 *мм* завд., 2—7,5 *мм* завш. Ціатії поодинокі, в розвилках стебла або ніби пазушні, на ніжках. Бокальчик дзвоникуватий, 1,25—1,5 *мм* завд., зовні голий, з дрібними, трикутними, по краю війчастими лопатями. Нектарників 4, впоперек овально-довгастих, часто червонуватих, з вузьким білим придатком. Стовпчики товстуваті, дуже коротенькі, ± 0,2 *мм* завд., на кінці 2-роздільні, з лопатковидними лопатями; навколо маточки розвинена оцвітина з 3 або 6 видовжено-трикутних, нерідко 2-надрізних часток. Тригорішник кулясто-тригранний, 3—4 *мм* завд., голий, гладенький. Насінина яйцевидно-конічна; 2,75—3 *мм* завд., 1,5—1,8 *мм* завш., сірувата, гладенька, без придатка. ⊙. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 455. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 407. Проханов в Фл. СССР, XIV, 486. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 240.
— *Chamaesyce peplis* (L.) Prokh., Обз. молоч. Ср. Азии (1933) 15.

На приморських засолених пісках. — По узбережжю Чорного та Азовського морів.

Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С. По морському берегу всюди більш або менш звичайно. За гербарними матеріалами простежується від окол. Одеси до півд. сходу Сталінської обл. (Крива коса). Є вказівки, що цей вид піднімається по річкових долинах і на деяку відстань від морського берега, але відповідних екземплярів, які б це доводили, в нашому розпорядженні немає. З залізничним баластом може заноситись і далеко на північ.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон. (півд.-зах. ч.), Крим; Кавказ: Передкавк. (Тамань), Зах. Закавк.
Загальне поширення. Атлантична, Південна й Східна Європа, Середземномор'я, Мала Азія — всюди по морських берегах.

Примітка. Вид описано з берегів Середземного моря. Екземпляри з берегів Чорного та Азовського морів, як південноукраїнські, так і кримсько-кавказькі, дещо відрізняються від середземноморських більш витягнутими листками і, можливо, належать до окремої географічної раси.

1857 (36). Eu. humifusa Willd. — **Молочай простягнутий.** Рослина однорічна, сірозелена (при дозріванні часто червоніє), цілком гола. Стебел декілька, вони простягнуті, 2—22 *см* завд., багаторазово вилчасто розгалужені, з ребристими верхніми гілочками, міжвузля не дуже видовжені. Листки в 2—3 рази коротші за міжвузля (але верхні часто навіть перевищують свої міжвузля), з нерівнобокої основи довгасто-еліптичні або видовжено оберненояйцевидні, 2,5—11 *мм* завд., 1—5,5 *мм* завш., дуже короткочерешкові (черешок ± 1 *мм* завд.), дрібнопилчасті (помітніше при верхівці); прилистки шиловидні. Ціатії в розвилках стебла поодинокі й лише на верхівці гілок зближені. Бокальчик лійковидний, 0,75—1 *мм* завд., з оберненотрикутними, 3-зубчастими лопатями. Нектарники впоперек довгасті, зовні облямовані майже такої ж довжини, але вужчим за них, дрібно-2—3-лопатевим білим придатком. Стовпчики близько 0,5 *мм* завд., глибоко-2-роздільні. Тригорішник стиснуто-яйцевидний, 1,5—2 *мм* завд., з тупокілюватими стулками, гладенький. Насінина довгасто-яйцевидна, ± 1,25 *мм* завд. і 0,75 *мм* завш., чотиригранна, дозріла дуже дрібногорбочкувата, сіра. ⊙. Цв. VI—VIII.

Willd., Enum. pl. horti berol., Suppl. (1813) 27. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 407. Проханов в Фл. СССР, XIV, 487. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 240.
Chamaesyce humifusa (Willd.) Prokh. в Изв. Акад. наук СССР (1927) 195.

На полях і вздовж шляхів як бур'ян. — В Степу на півдні.

З.Л.-С. На півдні (певних місцезнаходжень не показано). — **Д.Л.-С.** (півд. ч.).— **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Пач.!). — **Л.З.-Л.С.** В приазовській частині району дуже звичайна рослина (по р. Кальміусу від Жданова й майже до Сталіна, по Кальчику й по всьому узбережжю). — **П.З.С.** Окол. Одеси (Шестериков, Шмальг.). — Окол. Миколаєва (Опперман!). Окол. Херсона (Пач.!). Зустрічається, мабуть, в більшій частині району. — **Л.З.С.** Нерідко. — **П.С.** Немає вказівок.

Поширення по СРСР. Південні райони Європ. ч. і Сибіру до Далекого Сходу; Кавказ; Серед. Азія.
Загальне поширення. Крім СРСР, зустрічається в суміжних країнах Східної та Центральної Азії. Занесена в Середню Європу.

Примітка. Сибірську рослину Д. І. Литвинов визнавав за окремий вид *Eu. pseudochamaesyce* Fisch. et Mey. (див. Герб. Русск. Фл., № 2575), але Я. І. Проханов цей вид ототожнює з *Eu. humifusa* Willd.

1858 (37). Eu. chamaesyce L. — **Молочай дрібносмоковник.** Рослина однорічна, сизуватозелена. Стебла більш або менш численні, простягнуті, 3,5—25 *см* завд., тонкі, як і вся рослина, голі, тонкоборозенчасті, білуваті, вилчасто галузисті, з видовженими міжвузлями. Листки супротивні, косо овальні або косо-оберненоовальні до косо-оберненояйцевидних, короткочерешкові, 3—8 *мм* завд., 1,5—5 *мм* завш., з черешком 0,75—2 *мм* завд. і косою, півсерцевидною основою, на зовнішньому боці з вушком, на верхівці заокруглені. Прилистки м'якошиловидні, 0,5—1 *мм* завд., білуваті, опадні. Ціатії в розвилках стебла поодинокі, на ніжках 1—2 *мм* завд. Бокальчик широкодзвоникуватий, 0,75—1,25 *мм* завд., з дрібними, заокруглено-трикутними війчастими лопатями, зовні голий.

Нектарники впоперек овальні, облямовані зовні півкругло-віяловидним, по краю мілко-2—3-лопатевим білим придатком, помітно довшим і ширшим за самий нектарник (0,5—0,75 *мм* завш.). Стовпчики до 0,5 *мм* завд., 2-лопатеві. Тригорішник стиснутояйцевидний, 1,5—1,75 *мм* завд., 1,75 *мм* завш., глибоко-3-борозенчастий, з тупокілюватими лусками, голий і гладенький. Насінина яйцевидна, 1—1,25 *мм* завд., 0,5—0,75 *мм* завш., чотиригранна, по гранях впоперек зморшкувата, при основі б.-м. заокруглена, без придатка, дозріла — білувата. ⊙. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 455. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 407, р. р. Проханов в Фл. СССР, XIV, 488, р. р. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 240.
— *Chamaesyce vulgaris* Prokh. в Тр. Куйбыш. бот. сада, I (1941) 8.
Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 131, fig. 4750.
Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2572.

На полях як бур'ян і по відкритих засмічених місцях. — В Степу на півдні. Крім того, мабуть, зустрічається в півд. ч. **З.Л.-С.** (відома з суміжних районів Молдавської РСР).

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Жданов (!!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шестериков), Іванівський рн, Северинівка (Шестериков). — Окол. Миколаєва (Корольов!). — Херсон (Шмальг.). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Гола Пристань (Куксін!). — Запорізька обл.: Запоріжжя (Соколовський); о-в Хортиця (Дементьєв, за Зозом); Приазовський рн, Ново-Костянтинівка (Левіна!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк (Левіна!, Кот.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: південні степові райони; Кавказ.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР, Кавказ, Середземномор'я (в півн. ч.), Балканський п-в.

1859 (38). Eu. massiliensis DC. — **Молочай марсельський.** Рослина однорічна, сизувата, опушена. Стебла б. м. численні, простягнуті, 10—20 *см* завд., не дуже тонкі, б.-м. густо опушені відлеглими волосками. Листки 4,5—10 *мм* завд., 2—5 *мм* завш., досить грубенькі, по краю виразно зарубчасто-пилчасті, волосисті. Бокальчик 1—1,25 *мм* завд. Нектарники впоперек лінійні, з білим або рожевим, 3—5-лопатевим придатком, набагато (у 3—4 рази) довшим і ширшим за самий нектарник. Тригорішник ± 1,75 *мм* завд., голий. Насінина близько 1,3 *мм* завд. і 0,75 *мм* завш., чотиригранна, з трохи увігнутими, впоперек сітчасто-зморшкуватими гранями, бурувато- або білуватосіра. Щодо інших ознак схожа на попередній вид (*Eu. chamaesyce* L.). ⊙. Цв. VI—IX.

DC., Fl. franc., VI (1815) 357. Stendel, Nomencl., ed. 1, I (1821) 326. Ledeb., Fl. Ross., III, 557 (в примітці).
— *Eu. chamaesyce* Проханов в Фл. СССР, XIV, 488, р. р.
Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 44 (з Далмації).

На полях і по відкритих засмічених місцях як бур'ян.

Певні місцезнаходження цього виду на українській території ще не встановлені, але він зустрічається в Молдавській РСР, в окол. Тирасполя

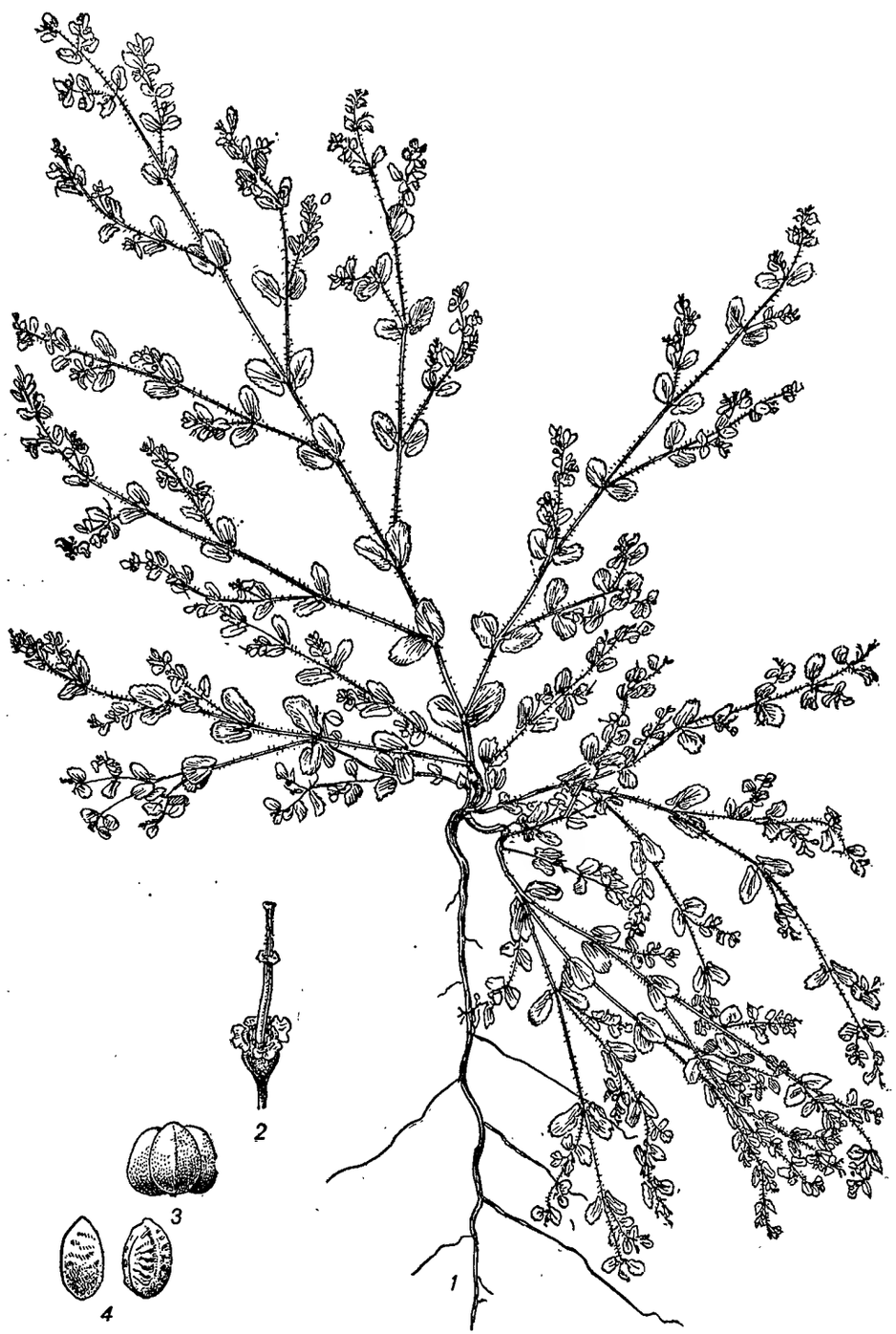

Рис. 34. Молочай марсельський — *Euphorbia massiliensis* DC.
1 — загальний вигляд; *2* — ціатій; *3* — плодик; *4* — дві насінини.

(Опперман), і його (під назвою *Eu. chamaesyce* var. *pilosa*) наводять також загалом для півдня Української РСР.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (зах. ч.), Крим; Кавказ.

Загальне поширення. Південна Європа, Крим, Кавказ, Сірія, Іран.

Примітка. Критичний вид, та його втім ніяк не можна визнати лише за опушену форму *Eu. chamaesyce* L. Опушену форму останнього виду (*Eu. chamaesyce* b. *pilosa* Guss.) описано з Сіцілії, але приналежність її саме до *Eu. chamaesyce* L. s. str. теж сумнівна.

РОДИНА LXXVI. ВИРИННИЦЕВІ — CALLITRICHACEAE LINDL.[1]

Квітки дрібні, одностатеві, однодомні, без оцвітини, здебільшого при основі з 2 приквітками, поодинокі в пазухах листків; нижні — жіночі; верхні — чоловічі. Тичинка 1, з довгою ниткою і 2-гніздим пиляком. Зав'язь верхня, сидяча або на короткій ніжці, 4-лопатева, 4-гнізда (від наявності однієї справжньої і другої несправжньої перетинки), з 2 нитковидними стовпчиками; в кожному гнізді зав'язі по 1 насінному зачатку. Плід сухий, 4-лопатевий, 4-насінний. — Однорічні або багаторічні, невеличкі, водні або болотні рослини з тонким, простим або розгалуженим, більш або менш улисненим стеблом і суцільними, супротивно розміщеними листками.

До родини належить 1 рід, який охоплює близько 26 видів, поширених у водах майже всієї земної кулі.

Рід 510. Виринниця — Callitriche L.

L., Sp. pl. (1753) 469.

Листки сидячі, від лінійних до округло-яйцевидних, з 1—3 поздовжніми жилками, розміщені супротивно по 2; верхні — здебільшого зближені, утворюють плаваючу розетку. Приквітки білуваті, плівчасті, інколи зовсім нерозвинені. Плід сидячий або на короткій ніжці, сухий, шкірястий, 4-лопатевий і 4-насінний.

З 26 видів, які належать до роду, у флорі СРСР — 8 видів, в тому числі у флорі УРСР — 4 види.

---

1. Зовсім занурена у воду рослина. Листки з 1 жилкою, ланцетні, біля основи розширені, на верхівці звужені, верхні ніколи не утворюють розетки. Квітки без приквітків . . . . . **(1). В. осіння — C. autumnalis** L.
— Листки з 1—3 жилками, яйцевидні або лінійні, до основи б.-м. звужені, верхні здебільшого зібрані у надводну плаваючу розетку. Квітки з 2 серповидними плівчастими приквітками . . . . . 2.

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

2. Плоди сплюснутоокруглі, 1,2—1,5 *мм* завш., їх лопаті без перетинчастої облямівки по кілю. Стовпчики товсті, міцні, 4—6 *мм* завд., довго залишаються біля плоду. Серповидні приквітки на верхівці гачкувато зігнуті . . . **(4). В. мінлива — C. polymorpha** Loenn r.
— Плоди оберненояйцевидні або більш сплюснутоокруглі, 1—2 *мм* завш., з лопатями широко або вузько перетинчасто облямованими. Стовпчики тонкі, нитковидні, 1—3 *мм* завд., після цвітіння швидко опадають. Серповидні або напівсерповидні приквітки без гачкуватого загину . . . . . 3.
3. Плоди оберненояйцевидні, біля основи округлі, їх лопаті вузько облямовані. Стовпчики опадають задовго до дозрівання плодів . . . . . **(2). В. весняна — C. verna** L.
— Плоди б.-м. сплюснуто-округлі, з широко перетинчасто облямованими лопатями; стовпчики деякий час залишаються при плодах . . . . . **(3). В. ставкова — C. stagnalis** Scop.

Секція **1. Pseudocallitriche** Hagelm. Рослини завжди занурені у воду і тому майже без продихів на прозорих листках. Листки з 1 жилкою. Квітки без приквітків. 4 частки (лопаті) плода зрослі лише в середній частині, і тому помітні глибокі борозенки між ними.

До секції належить 1 вид.

1860 (1). C. autumnalis L. — **Виринниця осіння.** Зовсім занурена у воду рослина. Стебло 5—25(80) *см* завв., ламке, біля основи дуже розгалужене, до верхівки густо улиснене. Листки прозорі, темнозелені, всі з 1 випнутою жилкою, лінійні або лінійноланцетні, 5—12 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., сидячі, біля основи розширені, догори поступово звужені, на верхівці з мілкою виїмкою, б.-м. виразно 2-зубчасті, верхні ніколи не утворюють розетки. Квітки без приквітків. Стовпчики довгі, дуговидно відігнуті донизу, рано відпадають. Плоди майже сидячі, округлі, 1,5—5,5 *мм* у діам., їх частки широко перетинчасто облямовані по кілю. ⊙. Цв. VI—IX.

L., Fl. Suec., ed. II, 2 (1755) 4. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 366. Фл. СССР, XIV, 502. Кречетович в Фл. СССР, XIV, 502. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 443.

— C. *palustris* β *bifida* L., Sp. pl., ed. I (1753) 969. — *C. hermafroditica* L. Cent., I, pl. (1755) 31. — *C. angustifolia* Gilib., Exerc. phytol., II (1792) 421. — *C. virens* Goldb. in Mém. Soc. Nat. Mosc., V (1817) 119.

Рисунки: Фл. СССР, XIV (1949) 499, табл. XXVI, рис. 3—7. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur. V, 1, fig. 1803 (a—f).

Переважно в озерах, стоячих водоймищах і повільно текучих річках, нерідко значними підводними заростями. — Наводиться для всіх ботаніко-географічних районів УРСР.

Нам відомі зразки з таких місцезнаходжень: **П.П.** Київська обл.: Київ (Шмальг.); Києво-Святошинський рн, Межигір'я (Лоначевський!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Козлов!). — Сумська обл.: Краснопільський рн, х. Гапонівка (Черн.!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Артемівський рн (Шмальг.).

Рис. 35. А. Вириниця весняна — *Callitriche verna* L.
1 — загальний вигляд; *2* — нижній стебловий листок; *3* — верхній стебловий листок; *4* — відрізок стебла з чоловічими квітками; *5* — відрізок стебла з жіночою квіткою; *6* — відрізок стебла з достиглими плодами.
Б. Вириниця осіння — *Callitriche autumnalis* L.
7 — загальний вигляд; *8* — стеблові листки; *9* — відрізок стебла з достиглими плодами.
В. Виринниця ставкова — *Callitriche stagnalis* Scop.
10 — відрізок стебла з достиглими плодами
Г. Виринниця мінлива — *Callitriche polymorpha* Loennr.
11 — відрізок стебла з достиглими плодами.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім Криму та Ниж.-Волз. (де лише на р. Волзі, біля Красноармійська); Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: всі райони; Серед. Азія: Прибалх., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Більша частина Європи, помірна зона Азії, Північна Америка.

Секція 2. **Eucallitriche** Hagelm. Напівзанурені у воду рослини з добре розвиненими продихами на поверхні непрозорих листків. Листки з 3 жилками. Квітки з серповидними приквітками. Частки плоду в середній частині широко зрослі.

Секція представлена на Україні 3 видами.

1861 (2). C. verna L. emend. Loennr. — **Виринниця весняна.** Плаваюча, рідше цілком занурена у воду рослина. Стебло 3—50(150) *см* завв., тонке, галузисте. Листки яснозелені й малопрозорі; нижні — лінійні, до 15 *мм* завд. і близько 1,5 *мм* завш., до основи трохи звужені, на верхівці з мілкою виїмкою й 2 нерівними зубцями, посередині з 1 випнутою жилкою; верхні, що утворюють плаваючу розетку (і до них прилеглі), — оберненояйцевидні або лопатковидні, 3—8 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., з 3 поздовжніми жилками, до основи звужені в короткий, тоненький черешок. Квітки, як правило, розвиваються лише в пазухах верхніх листків, одностатеві (у верхніх кільцях — чоловічі, у нижніх — жіночі), рідше двостатеві, при основі з 2 дрібними, близько 0,5 *мм* завд. (завжди коротшими за плід), прозорими, незначно зігнутими приквітками. Тичинки до 5 *мм* завд., спочатку прямостоячі, пізніше пониклі; пиляки короткоеліптичні, бородавчасті; приймочки нитковидні, прямостоячі, відпадають зразу після цвітіння. Плоди оберненояйцевидні, 0,5—1 *мм* завд., трохи сплюснуті, на короткій ніжці, їх частки з вузькою облямівкою по кілю, що часто помітна лише вгорі. ⊙. Цв. VI—X.

L., Fl. Suec., ed. II, 2 (1755) 2, emend. Loennr. Obs. crit. pl. Suec. (1854) 19. Кречетович в Фл. СССР, XIV, 496. Барбарич у Визи. росл. УРСР, 443.

— *C. verna* γ *vernalis* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 365. — *C. palustris* L., Sp. pl., ed. I (1753) 969, ex parte. — *C. androgyna* L., Cent., I, pl. (1753) 31. — *C. vernalis* Kütz. in Linnaea, VII (1832) 175. — Ledeb., Fl. Ross., II, I (1844) 121.

Рисунки: Фл. СССР, XIV, 499, табл. XXVI, рис. 1, 4. Маевский, Фл. Ср. полосы Европ. ч. СССР (1940) 502, рис. 207. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 1808 (a—f).

У канавах, дрібних озерах, ставках, мілких річках, на болотах. — Досить звичайно в західних областях УРСР, на Поліссі і в Лісостепу, рідше в Степу.

Зак.Л., **К.Л.**, **Пр.Л.**, **Р.-О.Л.**, **З.П.**, **П.П.**, **Л.П.**, **В.Л.-С.**, **З.Л.-С.** (півн.-зах. ч.), **П.Л.-С.**, **Л.Л.-С.** Часто. — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Великоновосілківський ри, Багатир (!). — Харківська обл.: Ізюм по р. Дінцю (Клок.!); Зміївський ри, с. Лимаи (Лавр.!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинськ (Пач.).

Рослина дуже мінлива (в залежності від зміни екологічних умов). Розрізняють такі форми:

F. **fontana** (Scop.) Reichenb. Всі листки, підводні і надводні, лопатковидні, верхні зібрані в плаваючу розетку. Зустрічається на мілководних місцях.

F. **stellata** (Hoppe) Reichenb. Занурені у воду листки широколінійні, верхні, що зібрані в плаваючу розетку, — лопатковидні. Більш глибоководна форма.

F. **caespitosa** (Schultz) Reichenb. Стебло видовжене, листки лопатковидні або ланцетні. Дрібна наземна форма періодично заплавних місць, мабуть, похідна від перших 2 форм, що також мають листки з 3 поздовжніми жилками.

F. **angustifolia** (Hoppe) Beck. Форма, цілком занурена у воду, стебла довгі; всі листки вузьколінійні, частіше з 1 жилкою. Плоди розвиваються рідко.

F. **minima** Hoppe. Наземна форма з короткими вкоріненими стеблами і лінійними листками, що мають, як і попередня форма, 1 випнуту жилку.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: всі райони, але рідко в Причорн. і Ниж.-Дон.; Кавказ; Зах. Сибір; Схід. Сибір; Далек. Схід: Камч., Охот.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Вся Європа, помірна зона Азії, Центральний і Південний Китай, Північна Америка.

1862 (3). C. stagnalis Scop. — **Виринниця ставкова.** Рослина, цілком занурена у воду або з розеткою плаваючих листків. Стебла 5—50 *см* завв., негусто улиснені. Листки яснозелені, непрозорі, звичайно всі оберненояйцевидні або нижні — лінійні, у верхній частині округлі, з мілкою виїмкою, близько 1 *мм* завш., з 1 випнутою жилкою; верхні, що утворюють розетку (і найближчі до них), — оберненояйцевидні або лопатковидні, 5—9 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., до основи раптово звужені в черешок, що дорівнює довжині пластинки листка або довший за неї, з 3 (чи більше) поздовжніми жилками. Квітки здебільшого розвиваються лише в пазухах середніх та верхніх листків; приквітки серповидні, 1—2,2 *мм* завд., близько 0,5 *мм* завш. Тичинки 4—5(8) *мм* завд., прямостоячі; пиляки кулясті, бородавчасті; приймочки 3—4 *мм* завд., прямостоячі або б.-м. відігнуті, деякий час залишаються біля плода. Плоди круглясті, трохи приплюснуті, до 1,5(2) *мм* завд., сидячі або на коротеньких ніжках, їх частки широко перетинчасто облямовані по кілю. ⊙. Цв. V—X.

Scop., Fl. Carn., ed. II, 2 (1772) 251. Кречетович в Фл. СССР, XIV, 501. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 444.

— *C. verna α stagnalis* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 365. — *C. platycarpa* Kütz. in Linnaea, VII (1832) 174.

Рисунки: Фл. СССР, XIV, 498, табл. XXXVI, рис. 10. ! Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 1805 (a—m) 1.

В стоячих водоймищах, на вогких і заболочених місцях. — Зрідка на Поліссі і в Лісостепу.

Наводиться для **Зак.-Л.**, **К.Л.**, **Пр. Л.** (знижені місця), **Р.-О.Л.**, **З.П.**, **В.Л.-С.** і півн.-зах. ч. **З.Л.-С.** Нам відомі зразки з таких місцезнаходжень: **П.П.** Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Межигір'я (Семенкевич); Бородянський рн, Немішаєве (Семенкевич!), окол. Києва, Голосієве (К. Зерова!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Канів (Кот.!). — **Л.Л.-С.** Харків (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Прибалт.; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Майже вся Європа, північна та центральна частина Азії, Абіссінія, Центральна Америка.

1863 (4). C. polymorpha Loennr. — **Виринниця мінлива.** Рослина цілком занурена у воду або, частіше, з розеткою плаваючих на поверхні води листків. Стебло (4)10—45 *см* завв., тонке, нитковидне, трохи сплюснуте. Листки яснозелені; нижні, що занурені у воду, — лінійні, до 42 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш., у верхній частині трохи розширені, на верхівці з мілкою виїмкою і 2 гострими зубцями, дуже тонкі, з 1 жилкою, інколи б.-м. лопатковидні, при основі клиновидно звужені й з кількома поздовжніми жилками; верхні плаваючі листки, що утворюють розетку, округло-яйцевидні, 5—15 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., до основи звужені в черешок, що часто в 1—2 рази довший за пластинку листка. Квітки з серповидними, на верхівці гачкувато зігнутими приквітками, 1—1,2 *мм* завд., рідко без них. Тичинки 2,5—3 *мм* завд.; пиляки кулясті, бородавчасті; приймочки до 4—6 *мм* завд., прямостоячі або відігнуті в різні боки, довго залишаються при плодах. Плоди сплюснутоокруглі, 1—1,5 *мм* завш., на коротеньких ніжках; їх частки без облямівки по кілю. ⊙. Цв. VI—X.

Loennr., Obs. crit. pl. Suec. (1804) 19. Кречетович в Фл. СССР, XIV, 498. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 444.

— *C. autumnalis* Kütz. in Linnaea, VII (1832) 186. non L. — *C. verna δ hamulata* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 365.

Рисунки: Флора СССР, 498, табл. XXVI, рис. 2.

В дрібних річках, канавах, заводях, болотах. — Наводиться для всіх ботаніко-географічних районів УРСР.

Нам відомі гербарні зразки з таких місцезнаходжень: **П.П.** Житомир (Монтр.!); окол. Києва (Лоначевський!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Остерський рн, Косачівка (Левіна!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: окол. Вінниці (Янківський!). — Черкаська обл.: Монастирищенський рн, Завалля (Прянішніков!, Кот.!).

Рослина дуже мінлива. Як і *C. verna* L., в залежності від зміни екологічних умов дуже змінює свій вигляд. Відомі такі форми:

F. **pseudofluitans** Soo. Глибоководна форма; майже всі листки лінійні, лише верхні трохи лопатковидні; стебло до 50 *см* завд.

F. **aquatilis** Soo. Менш глибоководна форма; верхні листки лопатковидні, зібрані в розетку, нижні — підводні, лінійні; стебло 20—30 *см* завд.

F. **limicola** Soo. Форма періодично заплавних місць, всі листки лопатковидні або ланцетні, стебла видовжені, не вкорочені.

F. **terricola** Soo. Наземна форма з укоріненими і дуже вкороченими стеблами (до 4—8 *см*) та коротколінійними листками.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім Ниж.-Волз. та півд. ч. Ниж.-Дон.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Єніс.; Кавказ: Передкавк. (зах. ч.).

Загальне поширення. Європа, Західний Сибір.

Примітка. Цілком можливо, що під розуміння цього виду (*C. polymorpha* Loennr.) відиесено два самостійні види — власне *C. polymorpha* Loennr. та *C. hamulata* Kütz., але брак типового матеріалу по цих видах не дає можливості розв'язати це питання.

ПОРЯДОК САПІНДОВІ — SAPINDALES LINDL.

Квітки циклічні, 4—5-членні, двостатеві або одностатеві, частіше правильні. Зав'язь 2—4-гнізда, рідко 3-гнізда або багатогнізда. Насінненосці центральні, насінні зачатки обернуті або висячі.

РОДИНА LXXVII. САМШИТОВІ — BUXACEAE DUMORT.[1]

Квітки одностатеві, однодомні, з простою правильною оцвітиною в пучках або в головчастих чи колосовидних суцвіттях. Чоловічі квітки з 4 або з численними вільними тичинками; жіночі — з 3-гніздою зав'яззю і 3 стовпчиками, які залишаються при плодах; кожне гніздо зав'язі з 2 або з 1 насінним зачатком. Плід костянкоподібний або коробочка. — Вічнозелені кущі, рідше дерева з супротивними або черговими листками без прилистків.

До родини належить 7 родів і понад 30 видів. З них в СРСР дико трапляються представники лише 2 родів: *Buxus* L. і *Pachysandra* Mchx. В Українській РСР зустрічається в культурі рід *Buxus* L.

Рід 511. Самшит — Buxus L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 983.

Квітки зібрані пучками в пазухах листків; численні чоловічі квітки зібрані в нижній частині пучка; 2—3 жіночі — містяться на його верхівці. Квітка без віночка і диска; чоловіча — з 1 приквітком, 4 чашолистками і 4 тичинками, які прикріплюються під рудиментом зав'язі; жіноча — з кількома (4—7) приквітками і 4 чашолистками, подібними до приквітків, з 3-гніздою зав'яззю і коротеньким товстим стовпчиком. Плід — яйцевидна трирога коробочка, яка розпадається на 3 дворогі

[1] Опрацював А. І. Барбарич.

стулки (внаслідок розщеплення стовпчика). Кущі або деревця з супротивними цілокраїми, вічнозеленими листками.

В роді налічується до 20 видів, які ростуть в приатлантичній Європі (до Ельзаса на півночі), Середземномор'ї, Гімалаях, Японії, на Антільських островах. В СРСР — 2 дикорослі види, 1 — культивований. В Українській РСР 1 вид зустрічається в культурі.

1863[1] (1). B. sempervirens L. — **Самшит вічнозелений.** Дикорослий (на батьківщині) досягає (8)10—12(15) *м* завв., при діаметрі стовбура 15—20 *см*; зустрічається також у вигляді куща близько 1 *м* завв. В умовах культури в Українській РСР досягає 50—70 *см*, а місцями на півдні 3—4 *м* завв. Листки супротивні, шкірясті, короткочерешкові, від яйцевидних до довгасто-еліптичних, здебільшого 15—23 *мм* завд. і 5—11 *мм* завш., рідше і більших розмірів, на верхівці тупі, іноді трохи виїмчасті, з обох боків голі, зверху темнозелені, зісподу ясніші. В чоловічих квітках зовнішні чашолистки значно увігнуті, внутрішні — оберненояйцевидні або округлі; тичинки в 1,5—2 рази довші за внутрішні чашолистки; рудимент зав'язі коротенький, дорівнює $^1/_3$—$^1/_2$ довжини внутрішнього чашолистка. Жіноча квітка в суцвітті здебільшого одна з (2)5—6(7) приквітками. Плід — куляста коробочка, окремі стулки якої 7—10 *мм* завд. і 5—6 *мм* завш., з ріжками 1,5(2) *мм* завд. ♄. Цв. (на півдні) III—IV.

L., Sp. pl. (1753) 983. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 509. Барбарич у Визн. росл. УРСР (1950) 244.

Рисунки: Reichenb., Fl. Germ. (1841), fig. 4808. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, I (1925) 204. C. K. Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., II (1907) 138, fig. 89, a-n.

Видані зразки: Reichenb., Fl. Germ. exsicc., № 4808. Schultz, Herb. norm., nov. ser., № 915.

Культивується в садах і парках як декоративний кущ майже по всій Українській РСР. В північній і північно-східній частині УРСР підмерзає до рівня снігового покриву.

Поширення по СРСР. Лише в культурі. На півдні Європейської частини, переважно в Криму.

Загальне поширення (у дикому стані). Східна і Північна Іспанія, Франція (до Ельзаса на півночі), центральна частина Балканського п-ва, Мала Азія, Алжір.

Господарське значення. В Українській РСР використовується для озеленення, переважно при обсадці доріжок і клумб. Як дуже тіневитривалу породу самшит можна висаджувати навіть під пологом густих дерев. В межах природного ареалу самшит використовується для заготівлі цінної щільної, важкої і твердої жовтої деревини, яка йде на токарні вироби. З неї виготовляють графірувальні дошки, духові музичні інструменти, гудзики, лінійки, гребінці тощо.

Примітка. Плодоносити починає з 20—25 років. Насадження самшиту, які зустрічаються в Українській РСР, здебільшого молодші, отже, знайти серед них квітучі екземпляри буває нелегко. Самшит — довговічна порода, доживає до 400—500 років. Листки на самшиті держаться 8—12 років.

РОДИНА LXXVIII. ВОДЯНКОВІ — EMPETRACEAE LINDL.[1]

Квітки одностатеві або двостатеві, дрібні. Чашолистки лусковидні, звичайно їх 3, іноді 2, рідко вони більш численні. Пелюстки в такій же кількості, чергуються з чашолистками. Тичинок стільки ж, як і пелюсток, рідко більше, розміщені вони проти чашолистків. Пиляки звичайно 2-гнізді, розкриваються поздовжньою щілиною; зав'язь верхня, 3—6—9- або 12-гнізда, сидить на м'ясистому диску; стовпчик 1; приймочка зірчаста, кількість її променів відповідає кількості гнізд зав'язі. Плід м'ясистий, ягодоподібний, з дерев'янистими твердими стінками гнізд. Насінини в гнізді поодинокі. — Дрібненькі вересоподібні кущики з вічнозеленим листям.

Невелика родина, що складається з 3 родів: *Corema* Don. (2 види), *Empetrum* L. (8 видів) та *Ceratiola* Michx. (1 вид). З них у СРСР зустрічається лише *Empetrum* L. з 7 видами. В УРСР — лише 1 вид.

Місце родини в системі остаточно не вияснено. На думку деяких систематиків, вона стоїть найближче до вересових.

Рід 512. Водянка — Empetrum L.

L., Sp. pl. (1753) 1022.

Квітки поодинокі, сидять на вкорочених пазушних гонах, одностатеві або двостатеві, однодомні або дводомні; чашечка 3-листа, шкіряста, оточена 2—6 черепичасто розміщеними приквітковими лусочками; віночок 3-пелюстковий; тичинок 3, рідко 4 або 6; стовпчик коротенький; приймочка промениста, з 6—9—12 радіально розміщеними лопатями. Плід ягодоподібний, кулястий, чорний або червоний, 6—9—12-гніздий, з однонасінними гніздами, соковитий. — Невеликі сланкі кущики з кільчастими або рідше черговими листками.

Для СРСР наводиться 7 видів, з яких в УРСР зростає лише 1.

Секція **1. Neo-Empetrum** V. Vassil. Достиглі плоди чорні, часто з сизуватою поволокою.

Ряд **1. Dioica** V. Vassil. Квітки одностатеві, дводомні.

1864 (1). E. nigrum L. — **Водянка чорна.** Вічнозелений, дуже галузистий сланкий кущик 20—60 (100) *см* завд., з підведеними густо улисненими гілками. Листки чергові, 3—5 *мм* завд. і близько 1 *мм* завш., вузько довгасто-еліптичні або яйцевидні, з дуже короткими (близько 0,5 *мм* завд.) черешками, шкірясті, з загорнутими наспід краями, молоді з дрібними залозистими війками по краю; молоді гілки теж залозисті. Квітки розміщені на вкорочених гонах поодинці в пазухах листків поблизу верхівки гілочок. Квітконіжки дуже вкорочені. Приквітків 5, рідко 4, вони ложковидні, обгортають нижню половину чашечки. Пелюстки рожеві або темночервоні. Пиляки під кінець цвітіння

[1] Опрацювала Є. Д. Карнаух.

повислі, нитки їх майже в 2,5—3 рази довші за пелюстки; приймочка з 6—9-зубчастими лопатями. Плід кулястий, чорний з сизою поволокою, 2—2,3 *мм* завд. 1,2—1,4 *мм* завш., з 6—9 кісточками. Цв. V—VI. Пл. VIII.

L., Sp. pl. (1753) 1022. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 406. Васильев в Фл. СССР, XIV, 512. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 614.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., tab. CLVIII, fig. 4810.

На субальпійських і альпійських луках, на торфових болотах, в соснових лісах. — В Карпатах дуже звичайно, на рівнині рідко.

К.Л. Звичайно. — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Аркт.: Аркт. Європ. (рідко); Європ. ч.: Кар.-Лапл. (рідко), Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Прибалт.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб.

Загальне поширення. Північна частина Європи, гори Середньої Європи, Урал, Західний Сибір, Гренландія, Північна Америка (Східна Канада).

РОДИНА LXXIX. СУМАХОВІ — ANACARDIACEAE LINDL.[1]

Квітки в волотистих суцвіттях, дрібні, двостатеві або одностатеві, правильні, з диском або рідше без нього; оцвітина подвійна, з 3—5-листою чашечкою і 3—5 пелюстками, рідше проста. Тичинок здебільшого 5 або 10; зав'язь верхня, з 1 чи з 3—5 вільних або зрослих плодолистків; стовпчиків 1—5. Плід — костянка або горіх. Насінина без білка або з дуже тонким білком. — Дерева або кущі з черговими, рідко супротивними, простими або складними, опадними або вічнозеленими листками звичайно без прилистків.

До родини належить близько 60 родів і майже 600 видів, що зустрічаються переважно в тропічних і субтропічних областях обох півкуль.

---

1. Листки прості; квітконіжки недорозвинених квіток (в плодючих волотах) опушені довгими волосками . . . . . **513. Скумпія — Cotinus** Adans.
— Листки складні, трійчасті або пірчасті; квітконіжки без довгих волосків . . . . . 2.
2. Плоди голі або опушені простими волосками . . . . . **516. Токсикодендрон — Toxicodendron** Mill.
— Плоди опушені залозистими волосками, іноді з домішкою простих. 3.
3. Квітки розвиваються після появи листків. Листки пірчасті . . . . . **514. Сумах — Rhus** L.
— Квітки розвиваються до появи листків. Листки трійчасті . . . . . **515. Шмальція — Schmaltzia** Desv.

[1] Опрацював М. І. Котов.

Рід 513. Скумпія — Cotinus Adans.

Adans., Fam, pl., II (1863) 345. — *Rhus* L. Sp. pl., ed. I (1753) 267 p. p.

Квітки різнорідні — двостатеві і чоловічі, жовтуватобілі або зеленуваті, здебільшого недорозвинені, у великих розлогих кінцевих волотях. Квітконіжки недорозвинених квіток після цвітіння видовжуються і вкриваються довгими забарвленими волосками. Приквітки ланцетні, опадні. Чашолистків 5, овально-ланцетних, черепичастих, вони залишаються при плодах. Пелюсток стільки ж, вони довгасті, вдвоє довші за чашолистки. Тичинок 5, прикріплених нижче кільцевидного диска, з короткими нитками. Зав'язь коса, сидяча, 1-гнізда, з 3 короткими бічними стовпчиками. Плід — коса, оберненояйцевидна або нирковидна, сплюснута з боків костянка з висихаючим оплоднем.

— Кущі або деревця з черговими цілокраїми опадними листками, жовтою деревиною і пахучим соком.

До роду належить 3—4 види. В СРСР зустрічається 1.

1865 (1). C. coggygria Scop. — **Скумпія,** рай-дерево. Галузистий кущ або невелике деревце, 1—5 (8) *м* завв., з округлою кроною. Листки яйцевидні або оберненояйцевидні, 3—8 (10) *см* завд., 3—4 (7) *см* завш., з черешком 1—4 *см* завд., зверху голі, зісподу сизуваті, тонко опушені. Квітки зеленуватобілі; пелюстки 1,5—2 *мм* завд. Квітконіжки недорозвинених квіток 1,5—4 *мм* завд., після цвітіння видовжуються до 15—30 *мм* і густо вкриваються довгими червонуватофіолетовими або зеленуватими волосками. Волоть при плодах до 15—20 *см* завд., рідка. Плоди нечисленні, косо-оберненояйцевидні або нирковидні, 3—5 *мм* завд., зеленуваті, згодом чорнуваті. ♄, ♄. Цв. VI—VII. Пл. VIII—IX.

Scop., Fl. Carn., I (1772) 220. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., II, 146. Линчевский в Фл. СССР, XIV, 526. Котов у Визн. росл. УРСР, 261.

— *Rhus cotinus* L., Sp. pl., ed. I (1753) 267. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 209.

Видані зразки: Schultz, Herb. norm., nov. ser., № 2146. Воронов и Шелковников, Герб. фл. Кавказа, № 79!

На сухих кам'янистих схилах, вапнякових або крейдяних відслоненнях, а також у лісах на кам'янистому грунті серед чагарників, рідко на приморських пісках. — В Лісостепу і Степу, розсіяно.

З.Л.-С. Звичайно на схилах берегів р. Дністра від Кам'янця-Подільського до Тирасполя, а також по р. Ягорлику. — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: окол. Вінниці (Рогов.). — Одеська обл.: Ананьївський рн, Жеребкове (!!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: по р. Дінцю на крейді в Слов'янському і Краснолиманському р-нах — Крива Лука, Маяки, Гори Артема, Богородичне, Закотне (Таліев!, Ширяев!, !!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Первомайськ — Мигія, по р. Бугу (Пач.); Доманівський рн, по р. Бугу (Гринь!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Бородинський рн, Лісне (!!). — Миколаївська обл.: Веселинівський рн, Покровка, по р. Бугу (Пач.), Миколаїв (Крижевський). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, коса Тендра (Левіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (півд. ч.), Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.

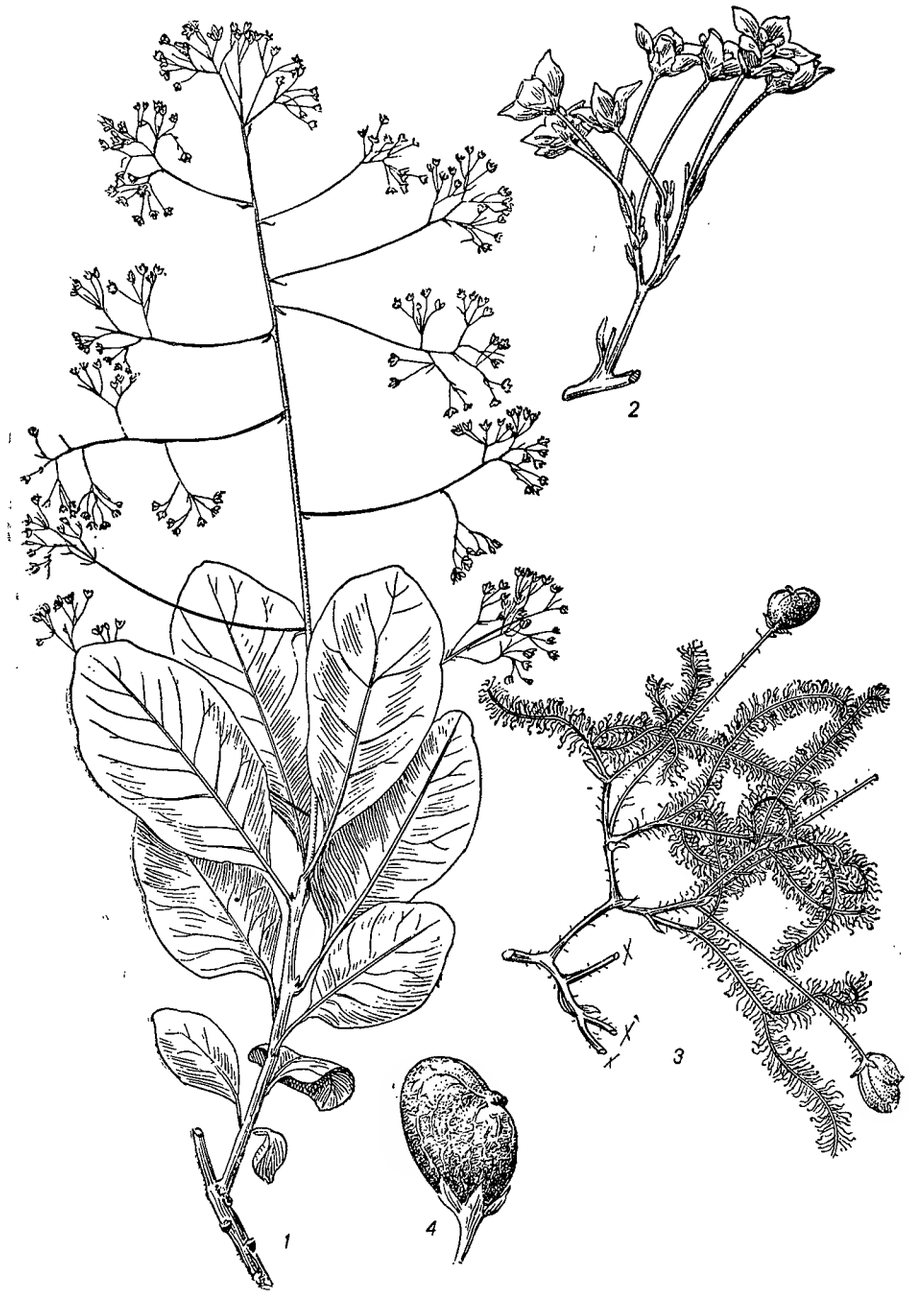

Рис. 36. Скумпія, — *Cotinus coggygria* Scop.

1 — квітуча гілочка; *2* — частина суцвіття; *3* — гілочка з плодами; *4* — плід.

Загальне поширення. Середземномор'я (зах. і схід. ч.), Мала Азія, південь Європейської частини СРСР, Закавказзя, Іран, Індія, Гімалаї, Китай.

Господарське значення. В листі та цвіті рослини міститься ефірне масло з виходом близько 0,1%; головною складовою частиною його є мірцен, потім — α-пінен і камфен; вживається в парфюмерії. В листі міститься також дубильна речовина, яка застосовується для так званого ясного дублення (надає шкірі ясний жовтуватий відтінок). При дубленні скумпією козлиної шкіри одержують сап'ян. Із скумпії здобувають технічний танін, фармацевтичний танін, технічну і чисту галову кислоту. При комплексному використанні скумпії з неї одержують ще етиловий спирт, з деревини — жовту фарбу фізетин. Рештки листя можуть бути використані на корм худобі, а рештки деревини — на виготовлення паперової маси. В дикому стані скумпія росте високим кущем або деревцем, що в 50 років досягає 8 *м* завв. Відростаючи після вирубки, вона набирає сланкої форми і добре захищає грунт. Скумпію рекомендують садити в полезахисних лісових смугах; посаджена разом з іншими кущами, вона сама розмножується відсадками по всій площі смуги і поширюється, подібно до бирючини. Тут слід зауважити, що скумпія краща за бирючину тим, що не утворює небажаного сплетення гонів і кореневої системи.

Скумпію нерідко розводять у парках, садах і скверах як декоративний кущ.

Рід 514. Сумах — Rhus L.

L., Gen. pl., ed. 5 (1754) 129, p. p.

Квітки в кінцевих волотях, численні, одностатеві або двостатеві, однодомні або дводомні. Чашолистків, пелюсток і тичинок по 5. Зав'язь 1-гнізда; стовпчик верхівковий, 3-роздільний. Плід — дрібна червона костянка, опушена залозистими або простими та залозистими волосками, з досить тонким смолистим оплоднем і твердим внутріплоднем (кісточка). — Невеликі дерева або кущі з черговими, у наших видів непарнопірчастими, опадними листками.

В роді налічується до 125 видів, поширених переважно в Північній Америці та Східній Азії. На території СРСР у дикому стані зустрічається тільки *R. coriaria* L. (Крим та Кавказ). Культивовані на Україні види належать до підроду *Sumac* (DC.) C. K. Schn.

---

1. Черешки листків некрилаті; листочки зісподу білуватосизі, тонкопухнаті . . . . . **(1). Сумах волосистий — R. hirta** (L.) Sudw.
— Черешки листків здебільшого крилаті, іноді досить широко; листочки зісподу коричневі від густого бархатистого опушення . . . . . **(2). Сумах яванський — R. javanica** L.

1865 [1] **(1). R. hirta** (L.) Sudw. — **Сумах волосистий.** Оцтове дерево. Невелике дерево 3—8 *м* завв., вилчасто розгалужене. Молоді

гони, як і черешки листків та суцвіття, густоволосисті. Листки непарнопірчасті, до 45 *см* завд., з 11—31 листочка; листочки сидячі, ланцетні або ланцетно-еліптичні, 5—12 *см* завд., 1,5—3,5 *см* завш., відтягнуто-загострені, по краю пилчасті, зісподу білуватосизі, звичайно тонкопухнаті. Квітки в густих пірамідальних волотях до 10—20 *см* завд., зеленуваті, одностатеві, на коротких ніжках; чашолистки округло-чотирикутні, близько 1,5 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., зовні волосисті, по краю залозисті, зсередини голі, неопадні; пелюстки ланцетні або оберненоланцетні, на кінці зігнуті, близько 3,5 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш., волосисті; нитки тичинок значно довші за пелюстки. Плоди близько 4 *мм* завд. і 4,5 *мм* завш., плескуваті, червоні, густо вкриті червоними залозистими волосками. ♄ . Цв. VI. Пл. VIII.

Sudw. in Bull. Torr. Bot. Club., XIX (1892) 81, non Harv. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., II, 153. Линчевский в Фл. СССР, XIV, 530. Котов у Визн. росл. УРСР, 261.

— *Datisca hirta* L., Sp. pl., ed. I (1753) 1037. — *Rhus typhina* Torner in L., Amoenit. Acad., IV (1759) 311. L., Sp. pl., ed. 2, 380. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 209.

Розводиться в садах і парках.

П.П. Київ (Монтр.!, !!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Мельниця-Подільський рн, Кудринці (Сюзев!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Монтр.!). — Черкаська обл.: Умань (Липа). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Краснокутський ри, Краснокутськ (Липа). — Харків (!!, Резцова!); Печеніги (!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, парк Веселі Боковеньки (Гриньї, !!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Будьонівський рн, Хомутовський степ (Карнаух!); Жданов (!!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Ізмаїл (!!), Одеса (!!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Кржевський). — Херсонська обл.: Гола Пристань (Липа).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення (в дикому стані). Північна Америка.

Господарське значення. Сумах волосистий широко використовується. Листки його містять до 25% танідів (в галах — близько 18%) і вживаються як дубильна сировина, а також для здобування медицинського таніну і галової кислоти. Деревина яскравожовта або оранжова, за своїми властивостями дуже хороша для дрібних виробів. Декоративне дерево.

1865 [2] **(2). R. javanica** L. — **Сумах яванський.** Кущ або невелике дерево до 8 *м* завв., з широкою округлою кроною. Гілки жовтуваті, гладенькі. Листки непарнопірчасті, до 40 *см* завд., з 7—13 листочків; листочки майже сидячі, яйцевидні або яйцевиднодовгасті, 6—12 *см* завд., загострені або коротко відтягнуто-загострені, великопилчасто-зазублені, зісподу коричнювато опушені; черешок помітно крилатий, опушений. Квітки кремовобілі, одностатеві, на коротких, близько 1 *мм* завд., ніжках, в рідких волотях 15—25 *см* завд. Чашолистки яйцевидні, коротковолосисті, близько 0,5 *мм* завд., пелюстки довгасті, близько 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш. Плоди майже круглі, 0,4—0,6 *мм* у діам., оранжово-

червоні, густо вкриті червоними та білими волосками. ♄, ♄. Цв. VIII. Пл. IX—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 265. Rehd., Man. cult. trees, 537. Линчевский в Фл. СССР, XIV, 531. Котов у Визн. росл. УРСР, 261.
— *R. semialata* Murr. in Comm. Götting, VI (1785) 27.

Культивують в ботанічних садах і парках.

П.П. Київ (Черн.!, Липа). — **П.З.С.** Одеса (Липа, !!).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення (в дикому стані). Південно-Східний Китай, Японія, Гавайські о-ви.

Господарське значення. На батьківщині рослини попелиця (*Schechtendalia chiensis* Licht.) утворює на листках гали — опушені здуття вагою в 8—12 *г*, які містять до 77% таніну, 4% інших дубильних кислот, галову кислоту, смолу і каучук. Ці гали мають велике промислове значення й широко експортуються з Китаю та Японії. В СРСР утворення галів, за даними Нікітського ботанічного саду в Криму, досі не спостерігалось.

В плодах містяться бальзамічні та барвні речовини. При надрізах кори виділяється лаконосний молочний сік.

Крім описаних видів, в УРСР іноді (в парках і ботанічних садах) зустрічаються ще деякі наведені нижче види.

1. **Сумах копалоносний — Rhus copallina** L.

П.П. Київ (Липа).

2. **Сумах барвний — Rhus coriaria** L.

П.З.-Л.С. Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Липа). — **П.З.С.** Одеса (!!, Липа).

3. **Сумах голий — Rhus glabra** L.

П.З.-Л.С. Кіровоградська обл.: Долинський ри, Веселі Боковеньки (Липа). — **П.З.С.** Одеса (!!, Липа).

4. **Сумах восковий — Rhus succedanea** L.

П.П. Київ (Липа). — **П.З.С.** Одеса (!!, Липа).

5. **Сумах лаковий — Rhus verniciflua** Stok.

П.З.С. Одеса (Липа, !!).

Рід 515. Шмальція — Schmaltzia Desv.

Desv., Journ. Bot. (1813) 229.

Квітки полігамно-двостатеві, дрібні, жовті, розвиваються до появи листків, зібрані в колосовидні суцвіття або головки. Чашечка 5-роздільна; пелюсток і тичинок по 5. Плід — 1-гнізда дрібна костянка. — Кущі з трійчастими листками.

До роду належить 8 видів, поширених у Північній Америці. Деякі з них розводяться в СРСР.

1865[3] (1). S. crenata (Mill.) Greene. — **Шмальція зарубчаста.** Полеглий кущ з підведеними або простягнутими опушеними гілками. Кора ароматична. Листочки майже сидячі, овальні, 2,5—7 *см* завд., гострі, зарубчасто-зубчасті, опушені. Квітки жовті, в щільних колосовидних волотях до 10 *см* завд. Плоди кулясті, близько 6 *мм* завш., червоні, опушені. ♄. Цв. IV—V. Пл. VII—VIII.

Greene, Leaflets, I (1905) 128. Britton and Brown, Ill. Fl. North. Un. Stat., Canada and the British Posess., II (1943) 482. Котов у Визн. росл. УРСР, 262.
— *Toxicodendron crenatum* Mill., Gard. Dict., ed. 8, № 5 (1768). — *Rhus aromatica* Ait., Hort. Kew., I (1789) 367. — *Rhus canadensis* Marsh., Ar. Am. (1785) 129, non Mill. (1768). — *Schmaltzia aromatica* Desv. ex Steud. Nom., ed. 2, 2 (1841) 531.
Рисунки: Britton and Brown, l. c.

Іноді розводиться в садах і парках.

П.П. Київ (Липа). — **Л.Л.-С.** Харків (Липа, !!). — Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка, дендропарк (Сидорченко). — **П.З.С.** Одеса (!!, Липа).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі (частіше в Криму та на Кавказі).

Загальне поширення в дикому стані. Північна Америка від штату Онтаріо до Флоріди на південь і від берегів Атлантичного океану на захід до Міннезоти, Міссурі і Арканзаса.

Господарське значення. Гарний декоративний кущ, відзначається посухостійкістю. Листки містять до 12% дубильних речовин, а плоди — яблучну і лимонну кислоти. В корі й листках є ефірне масло.

Примітка. Влітку колір куща темнозелений, восени — оранжовий або червоний. Плоди достигають на кінець липня, після чого довго можуть залишатися на гілках. Листки опадають з половини жовтня до листопада.

Рід 516. Токсикодендрон — Toxicodendron Mill.

Mill., Gard. Dict., ed. 8 (1768) p. p. — *Rhus* L., Gen. pl., ed. 5 (1754) 129, p. p.

Квітки в повислих пазушних волотях, одностатеві або двостатеві, однодомні або дводомні; чашолистків 5, залишаються після цвітіння; пелюсток 5; зав'язь 1-гнізда, сидяча; стовпчик верхівковий, 3-розділений. Плід — чимала округла білувата костянка, ледве стиснута, гола або трохи опушена простими волосками. — Отруйні дерева, кущі або ліани з черговими трійчастими або непарнопірчастими листками.

Відомо до 20 видів, які ростуть у Північній і Південній Америці та в Східній Азії. В СРСР зустрічається в дикому стані лише 1 вид на Сахаліні та Курільських о-вах (*T. orientale* Greene).

1865[4] (1). T. radicans (L.) Kuntze — **Токсикодендрон вкоренілий.** Кущ до 1 *м* завв. або ліана з лазячими за допомогою повітряних коренів гонами; гілки голі або в молодому віці опу-

шені. Листки трійчасті, рідко п'ятірні; листочки переважно яйцевидно-ланцетні, неправильно пилчасті, зазублені або цілокраї, з округлою або короткоклиновидною основою і загостреною або витягнуто-загостреною верхівкою, голі або зісподу опушені; кінцевий листочок 3—20 *см* завд. і 1,5—13 *см* завш., з черешком 1—4,5 *см* завд.; бічні — здебільшого нерівнобокі, 3—17 *см* завд., 1,5—10 *см* завш., з короткими, 1—5 *мм* завд., черешками. Квітки зеленуватобілі, на коротких, 2—3 *мм* завд., ніжках; чашолистки овально-трикутні, близько 1 *мм* завд. і 0,6 *мм* завш., як і пелюстки, голі; пелюстки оберненоланцетні, до 3 *мм* завд. і 1 *мм* завш. Плоди округлі, 5—6 *мм* у діам., звичайно голі, білуваті або жовтуваті. ♄. Цв. VI—VII. Пл. X.

Kuntze, Rev. Gen. pl., I (1891) 153. Линчевский в Фл. СССР, XIV, 535. Котов у Визн. росл. УРСР, 262. — *Rhus radicans* L., Sp. pl., ed. I (1753) 266.

Рисунки: Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., II, fig. 98, 99. Фл. СССР, XIV, табл. XXIX, рис. 2.

Розводиться в садах і парках, зустрічається рідко.

П.Л.-С. Київська обл.: Біла Церква, парк Олександрія (!!). — Черкаська обл.: Умань, Софіївка (Липа). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Краснокутський рн, Краснокутськ (Липа). — Полтавська обл.: Карлівка (Рогов.!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (!!). — **П.З-С.** Одеса (!!).

Поширення в СРСР. Тільки в культурі, на півдні Європейської частини СРСР і на Кавказі.

Загальне поширення, в дикому стані. Північна Америка від Канади до Мексики і на Бермудських та Багамських о-вах.

Господарське значення. Дуже отруйна рослина. При недостатньому догляді в парках і садах спостерігаються випадки отруєння: при дотиці викликає в людини нариви, опухи та інші поразки. Культуру цього виду в садах і парках слід заборонити.

РОДИНА **LXXX. БРУСЛИНОВІ — CELASTRACEAE** LINDL.[1]

Кущі, невисокі дерева або ліани. Листки супротивні або чергові, прості, цілісні або лопатеві, з прилистками. Квітки правильні, двостатеві або одностатеві, зібрані в щитковидні або китицевидні суцвіття, рідко поодинокі. Оцвітина подвійна, 4—5-роздільна. Чашечка невелика, з черепичасто розміщеними часточками, неопадна. Пелюстки і тичинки прикріплені до краю м'ясистого диска. Нитки тичинок короткі, шиловидні; пиляки короткі, широкі. Маточка з 2—5 плодолистків, що зрослися разом і утворюють одну 1—5-гнізду зав'язь, яка міститься на поверхні диска або б.-м. в нього занурена і зверху витягнута в короткий простий або 3—5-роздільний стовпчик з цілісною або лопатевою приймочкою. Плоди сухі (у наших видів) або соковиті. Насінини з м'ясистим ендоспермом, великим прямим зародком і з плоскими зеленими сім'ядолями; зовні цілком або частково вкриті яскраво забарвленим приносінником.

[1] Опрацював М. І. Котов.

В родині налічується 36 родів і до 400 видів, які поширені головним чином в тропічних країнах, в Східній Азії, в Гімалаях і в Ост-Індії. В СРСР дикорослих 3 роди, з них в УРСР дикорослих 2 роди і 1 культивується.

ПІДРОДИНА **1. CELASTROIDEAE** LOIS.

Плід — коробочка, яка розкривається по гніздах.

---

1. Повзучі або лазячі кущі з завжди черговими листками. Квітки одностатеві. Плід — куляста коробочка, зверху з рештками стовпчика . . . . . **519. Деревозгубник — Celastrus** L.
— Кущі або дерева з супротивними листками. Квітки двостатеві. Плід — лопатева коробочка . . . . . 2.
2. Квітки 4-членні. Нитки тичинок розвинені, рідше нерозвинені. Коробочка безкрила; насінні зачатки (і насінини) прямостоячі. Бруньки яйцевидно-ланцетні, дрібні . . . . **517. Бруслина — Euonymus** L.
— Квітки 5-членні. Нитки тичинок нерозвинені. Коробочка крилата; насінні зачатки (і насінини) висячі. Бруньки видовжено-веретеновидні . . . . **518. Бруслинокрас — Kalonymus** (G. Beck.) Prokh.

Коліно **1. Euonymeae** Lois. Кількість плодолистків, що складають зав'язь, дорівнює кількості членів андроцея та його покривів. Приймочка невелика, цілісна або ледве лопатева. Коробочка звичайно лопатева, розкривається 4—5 стулками.

Рід **517. Бруслина — Euonymus** L.

L., Gen. pl., ed. 5 (1754) 91.

Квітки плоскі, 4-членні (рідко 5-членні), на видовжених квітконосах, які виходять з пазух лусок або розвинених листків, з приквітками біля основи півзонтика і приквіточками на квітконіжках; пелюстки зеленуватобілі або пурпурові, іноді плямисті, прикріплені разом з тичинками до краю диска; зав'язь поступово переходить в диск або в нього занурена, з 4 (рідко 5) гніздами. Коробочка 3—5-гнізда, 3—5-дольчата, крилата, шкіряста. Насінини прямостоячі по 1 або по 2 у гнізді біля внутрішнього краю перегородки стулки, цілком або наполовину вкриті м'ясистим приносінником. — Кущі або невисокі дерева. Листки прості, супротивні, на коротких черешках.

Господарське значення. Всі частини бруслини б.-м. отруйні. В коренях, в особливих клітинах (ідіобластах) первинної кори нагромаджується як продукт обміну гута. В СРСР бруслини є основним джерелом гутаперчі, яка широко використовується при виготовленні пластмаси і як ізолятор. В коренях бруслини бородавчастої гутаперча вияв-

лена вперше в 1932 р., а до того часу вона була імпортною сировиною. Легка і міцна деревина багатьох видів бруслин широко вживається в токарному виробництві. Обвуглені в закритих залізних трубках гілки бруслини використовуються для виготовлення тушувальних олівців. Плоди бруслини європейської діють як блювотне і проносне, а в стовченому вигляді вживаються як зовнішній народний засіб проти паразитів і корости. Оранжова речовина принасінника використовується для фарбування сап'янових шкір. Бруслини часто розводять як декоративні рослини, а також вводять в полезахисні лісові смуги.

Тут слід зауважити, що бруслини мають спільного з сільськогосподарськими культурами шкідника — бобову попелицю. Один з циклів розвитку цього небезпечного шкідника цукрових буряків проходить саме на бруслинах. Зважаючи на це, в районах бурякосіяння не можна вводити бруслини в полезахисні смуги.

З 60 видів, які ростуть в Європі, в помірній і тропічній зонах Азії, Північній і Центральній Америці, в СРСР дико росте 10 видів, а з них в УРСР — 3.

---

1. Листки лінійні, чергові або супротивні. Сланкий кущ . . . . . **(4). Б. низька — E. nana** M.B.
— Листки еліптичні, супротивні . . . . . 2.
2. Гілки без граней, з бородавочками. Коробочки жовтуваті; принасінник вкриває половину насінини . . . . . **(3). Б. бородавчаста — E. verrucosa** Scop.
— Гілки чотиригранні, без бородавочок. Коробочки оранжові або розові. Принасінник вкриває всю насінину . . . . . 3.
3. Тичинки з жовтими пиляками. Листки видовжено-еліптичні, з клиновидною основою. Коробочки досить глибоколопатеві . . . . . **(1). Б. європейська — E. europaea** L.
— Тичинки з фіолетовими пиляками. Листки з округлою основою. Коробочка неглибоколопатева . . . . . **(2). Б. Маака — E. Maackii** Rupr.

Секція **1. Pragmotessara** (Pierre) Nakai. — Тичинки з помітними нитками. Віночок жовтуватобілий. Коробочка грушовидна, неглибоко-4-лопатева, зав'язь 4-гнізда.

Ряд **1. Europaeae** Prokh. Молоді гілки голі. Коробочка гола. Листки голі або лише зісподу по головних жилках дуже коротко опушені. Суцвіття з 2—7 квіток. Квітки 10—15 *мм* у діам., зеленуваті.

1866 (1). E. europaea L. — **Бруслина європейська.** Кущ, рідко низьке, 1—2(3) *м* завв., деревце. Гілки тупо чотиригранні, зелені, з буруватими опробковілими ребрами, згодом стають сіруватобурими. Бруньки невеликі, яйцевидно-конічні. Гони і листки голі або майже голі. Листки еліптично-ланцетні, яйцевидні або оберненояйцевидні, дрібнозубчасті, загострені, 3—10 *см* завд. і 1,5—4 *см* завш., на коротких черешках 3,5—16 *мм* завд. Вісь суцвіття коротша за листки. Півзонтики звичайно з нерозвиненою серединною квіткою, 1 або 2 рази розчепірено-вилчасті, 2—5-квіткові, коротші або рідше довші від нижніх зменшених покривних листків гілки; приквітки шиловидні, зближені з ними приквіточки лусковидні, нерідко залишаються біля основи квітконіжки. Пелюстки довгасті, 2—5 *мм* завд., зеленуваті; тичинки з жовтуватими пиляками. Коробочки пониклі, із звуженої основи кулясто-грушовидні, на верхівці вдавлені, помітно 4-лопатеві, 7—13(15) *мм* завд., з тупокілюватими лопатями, гладенькі, голі, спочатку зелені, потім яскравопурпурові. Насінина біла, з оранжовим принасінником, який цілком її вкриває. ♄, рідко ♄. Цв. V—VI. Пл. VII—X.

L., Sp. pl. (1753) 197 p. p., emend. Jacq., Enum stirp. Windob. (1762) 39. Ledeb., Fl. Ross., I, 497. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., XIV, I, 202. Проханов в Фл. СССР, XIV, 553. Котов у Визн. росл. УРСР, 267.

— *E. vulgaris* Mill., Dict., ed. 8 (1768), № 1.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1061. Fl. austro-hung. exsicc., № 2854.

В лісах, по чагарниках, на узліссях, по схилах. Нерідко розводиться в садах і парках. — По всій УРСР звичайно, крім гірських районів Карпат і крайнього півдня.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Берегівський рн, Гать (Білик!); Свалявський рн, долина р. Ждамиру (Гринь!); Хустський рн, Хуст, на Княжій Горі (Барбарич!). — **Р.-О.Л., З П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.-С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Грунер, Дементьєв). — Херсонська обл.: Каховський рн, Каховка (Пач.); Голопристанський рн, Гола Пристань, Солено-Озерна лісова дача (Пач.). — **П.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий в Азовському морі (!!).

Рослина досить мінлива.

Var. **angustifolia** Schulz. — Листки видовжено-ланцетні, загострені, до 7 *см* завд. Китиці 2—4-квіткові. Коробочки дрібніші, 5—8 *мм* завд.

Schulz in Rouy et Foucaud, Fl. Fr., IV (1897). Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, I, 251.

На півдні рідко.

Var. **intermedia** Gaudin. — Листки широкояйцевидні, потовщені (нагадують бруслинокрас широколистий — *Kalonymus latifolia* (Mill.) Prokh.), 3,5—7 *см* завш. і 6—16 *см* завд. Коробочки крупні, 10—15 *мм* у діам. Суцвіття 2—4-квіткове.

Gaudin in Rouy et Foucaud, Fl. Fr., IV (1897). Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, I, 251.

По сухих місцях. Переважно на півдні.

Var. **suberosa** Kotov. — Стебла з вузькими пробковидними наростами.

Іноді зустрічається разом з типовою формою. На півдні Полісся і в Лісостепу.

П.П. Житомирська обл.: Чоповицький рн, Шершні (!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Комарівський рн, Бурківка (Левіна!); Остерський рн, Косачівка (Левіна!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Бабанський рн, Заячківка (!); Ладиженський рн, Синиця (Михайленко !). — Київська обл.: Богуславський рн, Москаленки (Бараненко!). — Житомирська обл.: Бердичівський рн, Дубівка (Михайленко!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Зіньківський рн, Лютенські Будища (!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон. (півд.-зах. ч.), Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. Закавк., Схід. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Західне Середземномор'я, Балканський п-в, Східна Європа, Кавказ, Мала Азія.

Господарське значення. Гутаперчоносна рослина, в корінні якої міститься 40% гути. З деревини її виготовляють веретена, в'язальні спиці, зубочистки, шевські цвяхи та ін. Вугіль з неї дуже цінний для рисування, тому що легко стирається безслідно. Декоративний кущ. Розводиться в полезахисних лісових смугах, де його можна вмістити в будь-який ряд; але культивувати для одержання коренів слід на грунтах, більш пухких і родючих. Насіння бруслини європейської дає добру схожість, сіянці стійкі. При пересадках вона добре приживається і з перших же років починає швидко рости. Бруслина європейська рекомендується для введення в полезахисні смуги, які, проте, не знаходяться в районах бурякосіяння.

Примітка 1. В. М. Черняєв намагався встановити 2 форми бруслини європейської, що зростають в м. Харкові та його околицях. В гербарії Інституту ботаніки АН УРСР є 2 зразки з його етикетками: «f. *quadrangulus*. Ramis tetragonis i foliis subtus pubescentibus evidentius rugosis. Разом з f. *teres*. Обидві форми відрізняються одна від одної зовнішнім виглядом. F. *teres* Czern. Варті уваги ознаки його. Крім гладкості видимої та сизуватого вигляду листків і ширини їх, відзначається тим, що гілки його молоді (однорічні та інші) круглі, але на деяких стовбурах нижчі від трьох або чотирьох зовсім чотиригранні. Характер цей, дуже різкий, слід описати докладно. У європейського бересклета, як ми його приймаємо, все не так, а навпаки. *E. latifolius* з нашим теж не схожий».

М. В. Клоков в Гербарії Інституту ботаніки вклав власні етикетки до цих рослин — *Euonymus Czernjajevii* Klok. На нашу думку, немає ніяких підстав вважати ці рослини за окремий вид, вони є тільки одною з форм бруслини європейської і ростуть, за нашими спостереженнями, разом з типовою формою.

Примітка 2. В літературі описано декілька форм бруслини європейської, які використовуються в декоративному садівництві: пурпурова, волохата (var. *purpurea* Bean.), білоплода (var. *leucocarpa* DC.) і червоноплода (var. *atrorubens* Gr.), а також цікава форма із строкатим листям (var. *variegata* hort.), яка розмножується чубуками. Останню ми бачили в Устимівському дендропарку в Глобинському районі Полтавської області.

1866[1] (2). E. Maackii Rupr. — **Бруслина Маака.** Кущ або інколи деревце до 3 *м* завв., з ажурною кроною; гілки округло-чотиригранні,

з темносірою корою; бруньки яйцевидно-конічні. Листки яйцевидно-ромбічні або ланцетні, 3—8 *см* завд. і 1—5 *см* завш., на верхівці з загостренням, пилчасті, потовщені, з гачкуватими загостреними зубцями. Квітки по 2—7 в розчепірених вилчастих півзонтиках, на квітконосах 1,5—3 *см* завд. Приквітки і приквіточки лусковидні, опадаючі. Квітки 4-членні, 10—12 *мм* у діам. Пелюстки тупі, білуваті; тичинки з темно-пурпуровими пиляками. Коробочки з гострими кутами, рожеві, 6—8 *мм* завд. і 9—11 *мм* завш., з 4 насінинами, які цілком вкриті оранжово-червоним принасінником. Насінини яснорожеві або фіолетові, 5 *мм* завд. і 2,5 *мм* завш. ♄. Цв. VII. Пл. IX.

Rupr. in Bull. Phys.-Math. Acad. Pétersb., XV (1857) 358. Комаров і Клобукова-Алисова, Опред. раст. Дальневост. Края, II, 718. Проханов в Фл. СССР, XIV, 555. Липа в Озелен. населен. мест, 129. Справочник по декоративным деревьям и кустарникам (1953), 1949.

Рисунки: Комаров и Клобукова-Алисова, ц. м., 719, табл. 216, рис. 3. Проханов в Фл. СССР, XIV, табл. XXX, рис. 2.

Розводиться в ботанічних садах.

П.П. Київ (Липа).

Поширення по СРСР. Дико. Далек. Схід., Уссур.
Загальне поширення. Далекий Схід, Манчжурія, Корея.
Господарське значення. В коренях міститься 6% гути.

Дуже гарна декоративна рослина, яку слід широко культивувати в міських насадженнях. В умовах Києва пошкоджується ранніми осінніми заморозками.

Секція **2. Kalonymopsis** Prokh. Тичинки з майже сидячими пиляками. Пелюстки пурпурові. Коробочка б.-м. 4-лопатева. Насінина лише частково вкрита принасінником. Гілки бородавчасті.

Ряд **1. Verrucosae** Prokh. Кущі з густобородавчастими гілками.

1867 (3). E. verrucosa Scop. — **Бруслина бородавчаста.** Кущ 1—2 *мм* завв. Гілки круглі, густо вкриті рудуватими або чорнобурими бородавочками. Бруньки яйцевидно-конічні, з буроплівчастими лусочками. Листки короткочерешкові, еліптичні або довгасто-еліптичні, 3—10 *см* завд. і 4 *см* завш., звичайно найширші нижче середини, іноді коротко загострені, зарубчасто-пилчасті, яскравозелені, голі, тільки іноді зісподу по жилках коротковійчасті. Суцвіття 1 або 2 рази 3-роздільне, 3—9-квіткове, на тонких квітконосах, 2—8 *см* завд. Квітки 6—10 *мм* у діам.; чашечка зеленувато-жовта, з округлими лопатями; пелюстки зеленуваті, з фіолетовими плямами, 3—5 *мм* у діам., вдвічі довші за чашолистки, майже округлі; тичинки з білуватими, сидячими пиляками. Коробочка приплюснуто-грушовидна, 5—8 *мм* завд., коротко-4-лопатева, з тупими лопатями, гладенька, восковожовта, гола, з округлою основою. Насінини чорні, яйцевидні, лише наполовину вкриті червоним принасінником. ♄. Цв. V—VII. Пл. VII—X.

Scop., Fl. carn., ed. 2, 1 (1772) 166. Ledeb., Fl. Ross., I, 498. Проханов в Фл. СССР, XIV, 559. Котов у Визн. росл. УРСР, 267.

Рисунки: Фл. СССР, XIV, табл. XXX, рис. 4. Котов, ц. м., рис. 165.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 863. Fl. exsicc. austro-hung., № 3646.

По широколистяних і хвойних лісах, у чагарниках, на схилах — майже по всій УРСР, але на півдні рідко, відсутня в Карпатах і у Полинковому Степу.

Р.-О.Л. Львівська обл.: смт. Івана Франка (Мондальський!); Львівський рн, Львів (Мондальський!), Білогориця (Тимракович!). — Тернопільська обл.: Кременецький рн, Кременець (Бесс.!); Заложцівський рн, між Оліївом, Гарбуховом і Тростяицем (Гринь!). — **З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** На північ і північний схід від р. Дінця в Харківській і Ворошиловградській обл. звичайно, на півдні рідко. — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Вільне на р. Самарі (Акінф., !!). — Запорізька обл.: Запоріжжя (Дементьев). — **П.З.С.** Одеська обл.: окол. Одеси (Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Крижевський). — Херсонська обл.: Бериславський рн, Милове (Пач.); Херсонський рн, Дар'ївка (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм. (тільки Псковський і Островський р-ни), Верх.-Волз., Волз.-Кам. (півд. ч.), Верх.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк. (півн. ч.).

Загальне поширення. Скандінавія (півд. ч.), Середня і Східна Європа, Кавказ, Мала Азія.

Господарське значення. Головна в УРСР гутаперчоносна рослина, в коренях якої міститься близько 7%, а іноді 10—15% гути. Використовуються природні насадження. Останнім часом введена в культуру. Рекомендована для полезахисних лісових смуг (за винятком районів бурякосіяння).

Примітка 1. Бруслина бородавчаста — дуже мінлива рослина. Б. В. Гроздов в «Дендрологии» (1952, стор. 234) вказує такі її форми: var. *ovalifolia* Gr. з овальними листками, var. *lanceolata* Gr. з ланцетними і var. *rotundifolia* Nest. з округлими листками. Крім того, відмічені різні екологічні форми: на відкритих місцях, на порубах іноді ростуть кущі з товстими гонами, густо вкритими чорнуватими або іржавобурими бородавочками; в затінених місцях частіше ростуть кущі з тонкими зеленуватими гонами, майже без бородавочок. За нашими спостереженнями, всі ці форми не мають систематичного значення.

1868 (4). E. nana М.В. — **Бруслина низька.** Кущ 30—50 *см* завв., часто з сланкими гілками, іноді з довгим підземним кореневищем з багатьма висхідними прямостоячими гонами; гілки спочатку тонкі, багатогранно ребристі і поздовжньо борозенчасті, зеленуваті, згодом сірі, вкриті численними поздовжніми, майже чорними сочевичками, б.-м. густо улиснені. Листки чергові (верхні — в кільцях по 3 або супротивні), короткочерешкові, довгасто-вузьколінійні, нижні — ширші, 1—3(5) *мм* завш., по краях ледве зігнуті наспід, цілокраї або трохи зубчасті, часто з невеликим вістрячком, шкірясті, часто зимуючі, зверху яскравозелені, з вдавленою головною жилкою, зісподу сизуваті. Квітки поодинокі або по 2—3 в півзонтиках, на тонких, зеленуватих квітконосах. Пелюстки

Рис. 37. Бруслина низька — *Euonymus nana* М. В.

1 — загальний вигляд; *2* — гілочка з квітками; *3* — квітка; *4* — плід.

яйцевидно-округлі, 3,5 *мм* завд., буруваточервоні; тичинки з сидячими жовтуватими пиляками. Коробочка висяча, грушовидна, 9—12 *мм* завд. і близько 10 *мм* завш., 4-лопатева, з 4 стулками, блідожовта або частково зелена або рожева. В кожному гнізді по 2 насінини, які висуваються із стиглої коробочки; вони блискучі, бурочервоні, занурені в м'ясистий зморшкуватий оранжовий принасінник. ♄. Цв. V—VI. Пл. VII—VIII.

M. B., Fl. taur.-cáuc., III (1819) 160. Ledeb., Fl. Ross., I, 499. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 202. Проханов в Фл. СССР, XIV, 561. Котов у Визн. росл. УРСР, 267.

— *E. caucasica* Lodd. ex J. C. Loudon, Arbor. et Frut. Brit., IV (1858) 2545.

Рисунки: Фл. СССР, XIV, табл. XXX, 5.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 914. Герб. фл. Укр. РСР, № 75.

По грабово-дубових лісах, дібровах, заплавинах серед верб. — Зрідка.

Пр.Л. Чернівецька обл.: верхів'я р. Молдави. — Наводиться також для Мармарошських гір (Продан) і для Буковини (Гуцуляк). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Гримайлівський рн, Крутилів (Пач.). — Хмельницька обл.: Красилів (Пач.); Сатанів (Шмальг.); Дунаєвецький рн, Михайлівка (Маковецький), Блищанівка (Маковецький); Солобковецький рн, Проскурівка (Маковецький); Маліївці (Балковський!). — Вінницька обл.: Копайгородський рн, Вінож (Балковський!). — Немерче (Білозір!, Янківський!); Ярншівський рн, Могилів-Подільський лісгосп, Ломазів (Щепотьєв!).— **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Ольгопільський рн, Голдашівка (Балковський!); Тиврівський рн, Строїнці (Шмальг.); Немирівський рн, Крюківці (Гринь!), Олексіївка (Гринь!); Ситковецький рн, Ситківці (Гринь і Михайличенко!), Вища Кропивна (Гринь!), Брацлавський рн, Гриненки (Гринь!), Вишківці (Балковський!); Теплицький рн, Глибочок (Рогов.); Тростянецький рн, Ладижин (Рогов.); Бершадь (Рогов.); Гайсинський рн, Харпачка (Андрж.). — Кіровоградська обл.: Знам'янський рн, Чорний Ліс (Гринь!). — Черкаська обл.: Чигиринський рн, Вовчий Шпиль у Матвіївському лісі, Іванівка (Гринь!); Уманський рн, окол. Умані, ліс Білогрудівка (Гринь!, Онищенко!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Гринь!, Балковський!). В останньому місці розведено (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Бессараб. (ст. Корнешти), Причорн.; Кавказ: Передкавк. (верхів'я р. Кубані коло с. Хурузки, г. Бештау, біля П'ятигорська).

Загальне поширення. Рослина з розірваним ареалом. Крім вказаних місць в УРСР і Північного Кавказу, відома ще в Румунії, в Монголії (гори Аляшани), в Тібеті (провінція Ганьсу, по р. Датуш-хе). Описана з Північного Кавказу з окол. П'ятигорська.

Господарське значення. Декоративний кущ, іноді розводиться в парках (наприклад, в Устимівському дендропарку, Глобинського р-ну, Полтавської обл.).

Примітка 1. Третинний релікт. На Україні і на Кавказі плодоносить рідко, в Монголії — нормально.

Примітка 2. Щепленням до бруслини європейської одержують плакучі форми.

Крім зазначених видів бруслини, в УРСР дуже поширена у ботанічних садах і дендропарках *E. striata* (Thunb.) Loes. = *E. alata* (Thunb.) Rupr. — Бруслина борозенчаста.

Дико росте в Японії.

Культивується в **Р.-О.Л.** Львів (!!, Липа). — **П.П.** Київ (Липа). Росте повільно та пошкоджується заморозками.

Рід 518. Бруслинокрас — Kalonymus (G. Beck.) Prokh.

Prokh. in Addenda XIII ad t. XIV, Fl. URSS (1949) 744.

Квітки двостатеві, звичайно 5-членні, рідко 4-членні, в цимозних суцвіттях, на видовжених квітконосах, що виходять з пазух листків, з приквітками при основі півзонтика і приквіточками на квітконіжках. Пелюстки зеленуватобілі, рідко пурпурові. Тичинки з нерозвиненими горбочковидними нитками; пиляки 1-гнізді, розкриваються щілиною. Стовпчик короткий, з цілісною або ледве (4)5-лопатевою приймочкою, зав'язь 5-гнізда (рідко 4-гнізда); насінні зачатки висячі. Плід — 5-гнізда і 5-лопатева (рідко 4-гнізда і 4-лопатева) коробочка; лопаті її звичайно відтягнуті у видовжене крило. Насінини висячі, цілком вкриті м'ясистим оранжовим принасінником. — Прямостоячі кущі або деревця з циліндричними гілками. Бруньки веретеновидні, видовжені. Листки супротивні, здебільшого опадні, пилчасті або цілокраї, короткочерешкові, з нитковидними прилистками. Інші ознаки такі ж, як у бруслини (*Euonymus*).

Види цього роду поширені в Євразії та в Північній Америці. В СРСР відомі 6 видів, з яких в УРСР росте 1.

Господарське значення. Гутаперчоносні рослини (як і бруслина), особливо *K. latifolia* (Mill.) Prokh., в коренях якої міститься близько 4% гути. — Декоративні кущі.

1868[1] (1). K. latifolia (Mill.) Prokh. — **Бруслинокрас широколистий.** Кущ або деревце, 2—5 *м* завв. Гілки голі, округлі або на кінцях дещо сплюснуті, молоді — жовтуватозелені, згодом — сіруватобурі, вкриті невеличкими чорними сочевичками. Бруньки видовжено-веретеновидні, 5—15 *мм* завд., з лусочками, що мають вузьку, ясну, по краю торочкувату смужку. Листки еліптичні або оберненояйцевидні, 4—14 *см* завд. і 2—6,5 *см* завш., вгорі звужені, до основи клиновидні або округлі, з краю дрібнопилчасті, з жолобчастим черешком, 5—20 *мм* завд. Квітки на тонких, 5—6 *см* завд., ніжках, зібрані в 7—20-квіткові півзонтики, звичайно 5 (рідко 4)-членні, 7—9 *мм* у діам. Чашечка з оберненояйцевидними або майже круглими частками, 1—2 *мм* завд. і 1—1,5 *мм* завш. Пелюстки видовжено-заокруглені, по зігнутому краю зазублені, зеленуватобілі, 2,5—3,5 *мм* завд. і 2—3 *мм* завш. Тичинки з майже сидячими, 1-гніздими пиляками. Зав'язь з дуже вкороченим стовпчиком,

з головчастою, 5(4)-лопатевою приймочкою. Коробочки на червонуватих плодоніжках, повислі, кулясті, 9—15 *мм* завд. і 20—25 *мм* завш., приплюснуті, з 5(4) стиснутими з боків лопатями, які переходять у вузьке крило 4—7 *мм* завд., при дозріванні пурпуровочервоні. Насінини білуваті, зовсім вкриті оранжовим принасінником, близько 7 *мм* завд. ♄, ♄. Цв. V—VI. Пл. VIII—IX.

Prokh. в Фл. СССР, IV, 569.

— *Euonymus latifolia* Mill., Dict., ed. 8 (1768) 2. Ledeb., Fl. Ross., I, 498. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 202. Гроссгейм, Опред. раст. Кавказа, 204. — *E. europaeus latifolius* L., Sp. pl., ed. I (1753) 197.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 609. Fl. austro-hung. exsicc., № 285.

Розводиться по садах і парках.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Липа). — Львівська обл.: Львів (!!, Липа). — **З.П.** Житомирська обл.: Житомир (Липа). — **П.П.** Київська обл.: Київ (!!, Липа). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Хотинський рн (Савулеску і Райс), Заставнівський рн, Громівка (Савулеску і Райс). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Липа).

Поширення по СРСР. Дико росте в гірських лісах. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Крим, Кавказ, Іран, Мала Азія.

Господарське значення. Гутаперчоносна рослина, в кореняхякої міститься 4% гути. Дуже декоративна рослина для озеленення садів і парків.

Рід 519. Деревозгубник — Celastrus L.

L., Gen. pl., ed. 5 (1754) 91, № 239.

Квітки бокальчасто-дзвоникуваті, внаслідок недорозвинення одностатеві, однодомні або дводомні, зібрані в китицевидні або волотеві суцвіття, зрідка поодинокі. Оцвітина бокальчасто-дзвоникувата, подвійна, 5-членна; залозистий диск м'ясистий, увігнутий, цілокраїй або 5-лопатевий. Тичинки чергуються з пелюстками і прикріплені разом з ними до краю диска; нитки їх шиловидні або стрічковидні; пиляки видовжені або яйцевидні, при основі серцевидні. В жіночих квітках пиляки тичинок недорозвинені, маточка 1, з 3(2—4)-гніздою і з 3(2—4)-лопатевою зав'яззю; стовпчик короткий, тригранний, при плодах розщеплюється на 3 частки, з дисковидною, 3-роздільною приймочкою. У чоловічих квіток маточка з недорозвиненою неплідною зав'яззю. Коробочка куляста або видовжено-куляста, шкіряста, здебільшого з 3, рідко 2—4 гніздами, з рештками стовпчика на верхівці. Насінин по 1—2 в гнізді; вони наполовину вкриті яскраво забарвленим принасінником. — Виткі кущі або ліани. Листки чергові, шкірясті або плівчасті, на досить довгих черешках з війчастими, іноді перетвореними в колючки прилистками.

Рід складається з 30 видів, що ростуть в Східній і Південній Азії, Австралії і Америці.

В УРСР — виключно в культурі по ботанічних садах.

---

1. Квітки у верхівкових волотях . . **(1). Д. виткий — C. scandens** L.
— Квітки в малоквіткових пазушних щитках . . . . . **(2). Д. круглолистий — C. orbiculata** Thunb.

1868[2] (1). C. scandens L. — **Деревозгубник виткий.** Високий виткий кущ до 7 *м* завв. Гілки округлі, коричнюватосірі, молоді гони зеленуваті, з білими сочевичками. Бруньки з округлими лусочками. Листки голі, зверху темнозелені, зісподу ясніші, 5—10 *см* завд. і 3—5 *см* завш., овальні або видовжено-яйцевидні, коротко загострені, дрібнопилчасті, з борозенчастим черешком до 1—2 *см* завд. Квітки у верхівкових волотях або китицях. Чашолистки жовтуватозелені, близько 4 *мм* завд., загострені. Пелюстки дрібні, жовтуваті або білуваті, вдвоє довші за чашолистки. Диск зубчастий. Коробочка неправильно куляста, 3-лопатева, жовта, з яскравооранжовим принасінником. ♄. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 196. Липа в Озелен. населенных мест (1952) 191. Справочник по декоративным деревьям и кустарникам (1953) 192.

Розводиться в ботанічних садах.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Липа). — **Л.П.** Київська обл.: Київ (Липа, !!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (!!, Липа). — Чернігівська обл.: Іваницький рн, Тростянецький дендропарк (Липа). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (!!, Липа).

Поширення по СРСР. Розводиться в ботанічних садах.

Загальне поширення. Америка: Канада, середня і східна частина США.

1868[3] (2). C. orbiculata Thunb. — **Деревозгубник круглолистий.** Густо улиснена ліана 12 *м* завв. Гілки довгі, батогоподібні або покручені, круглі; трохи борозенчасті, бурувато забарвлені, з сизим нальотом і з невеликими сочевичками. Бруньки тупоконічні, бурувато-червоні, вкриті прямими або відігнутими назовні шиловидними лусочками. Листки грубенькі, зверху лискучі жовтуватооливкові, зісподу сизуваті, з виступаючими на обох боках білуватими жилками, еліптичні або майже округлі, 2—10 *см* завд. і 1,5—7 *см* завш., до основи клиновидно звужені або округлі, по краях зарубчасто-зубчасті і загнуті наспід, звужені в борозенчастий, до 1,5—3 *см* завд., черешок. Прилистки до 1 *мм* завд., торочкувато-війчасті, опадають. Квітки близько 1 *см* у діам., зібрані в 2—7-квіткові зонтиковидні щитки, рідко поодинокі. Квітконоси близько 1—2 *мм* завд.; квітконіжки нерівні, 1—7 *мм* завд. Прицвіточки лусковидні, буруваті, по краю торочкувато-війчасті. Чашолистки близько 3 *мм* завд., зеленуваті, з білими торочками по краю. Пелюстки зеленуваті, вдвоє довші за чашолистки. Коробочки яскраво-

жовті, кулясті. 4—6 *мм* завд., з 2—6 насінниками, які розкриваються 3 стулками. Насінини 3,5 *мм* завд. і 2 *мм* завш., стислояйцевидні, буруваті, з оранжовочервоним принасінником. ♄. Цв. VI—VII. Пл. IX.

Thunb., Fl. jap. (1789) p. XLII. Комаров и Клобукова-Алисова, Опред. раст. Дальневост. Края, II, 725. Проханов в Фл. СССР, XIV, 575. Справочник по декоративным деревьям и кустарникам (1953) 192.

— *C. articulata* Thunb., Fl. Jap. (1789) 97. Липа в Озелен. населенных мест (1952) 191.

Рисунки: Комаров и Клобукова-Алисова, Опред. раст. Дальневост. Края, табл. 218, рис. 1.

Розводиться в ботанічних садах і парках.

П.П. Київська обл.: Київ (Липа). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Умань (!!, Липа). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (!!, Липа). — Полтавська обл.: Полтава (Липа).

Поширення по СРСР. Далекий Схід.

Загальне поширення. Китай, СРСР (Далекий Схід), Японія.

Примітка 1. За спостереженнями О. Л. Липи, ц. м., в Києві в холодні зими пошкоджується заморозками. Плоди дає на 6-й рік.

Примітка 2. В Київському ботанічному саду випробовували в культурі ще деревозгубник крапчастий (*Celastrus punctata* Thunb. = *C. articulata* Thunb. var. *punctata* Mak.), який дико росте в Японії, але він пошкоджується заморозками.

РОДИНА LXXXI. КЛОКИЧКОВІ — STAPHYLEACEAE DC.[1]

Квітки правильні, двостатеві, 5-членні, з вільними або тільки при основі зрослими чашолистками і вільними пелюстками; диск плоский; тичинок 5, прикріплених до зовнішнього краю диска; зав'язь з 2—3 б.-м. зрослих плодолистків, 2—3-гнізда, в кожному гнізді з 2 або з численними анатропними насінними зачатками; стовпчики вільні або б.-м. зрослі. Плід — коробочка з шкірястими або м'ясистими стінками. — Кущі або дерева, здебільшого з супротивними непарнопірчастими листками, звичайно з прилистками і кінцевими або пазушними волотистими або китицевидними суцвіттями.

Невелика родина, до складу якої входить 5 родів; 3 з них поширені в помірній зоні північної півкулі, переважно в Східній Азії, а 2 — в тропіках. Загальна кількість видів 25—30.

Дико росте в УРСР 1 вид, в парках і садах розводять ще 2 види.

Рід 520. Клокичка — Staphylea L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 270.

Квітки в пониклих волотистих суцвіттях; чашолистки та пелюстки білі, однакової довжини; стовпчики у верхній частині спаяні. Коробочка тонкошкіряста, пухирчасто здута, 2—3-лопатева, з 2—3 гніздами, що

[1] Опрацював М. І. Котов.

розкриваються на верхівці по черевному шву, з 1—2, рідко кількома, насінинами в кожному гнізді. — Кущі або невисокі дерева з супротивними непарнопірчастими листками з 3—7 листочків, при яких є помітні прилисточки.

До роду належить понад 10 видів, які поширені переважно в помірній зоні Південно-Східної Азії, в Центральній та Північній Америці. В СРСР зустрічаються в дикому стані 2 (можливо, 3) види, з них в УРСР — 1.

1. Листки завжди з 5—7 листочків; лопаті коробочки на кінцях б.-м. заокруглені, на верхівці збіжні . . . . . **(3). К. пірчаста — S. pinnata** L.
— Листки з 3 листочків, іноді до них домішуються листки з 5 листочків . . . . . 2.
2. Листки невеликі, 4—7 *см* завд., з 3 листочків . . . . . **(1). К. трилиста — S. trifolia** L.
— Листки крупніші, 7—13 *см* завд., з 3 або 5 листочків . . . . . **(2). К. колхідська — S. colchica** Stev.

1868[4] (1). S. trifolia L. — **Клокичка трилиста.** Високий кущ або невелике дерево 1—4 *м* завв. Молоді гілки ледве опушені; однорічні гони голі, оливковозелені. Листки майже голі, молоді зісподу опушені, з 3 листочків; листочки овальні, 4—7 *см* завд.; бічні — майже сидячі; кінцевий — з черешочком до 4 *см* завд. Квітки білі. Плоди близько 5 *см* завд. і 1,5—3 *см* завш. ♄, ♄. Цв. IV—V.

L., Sp. pl. (1753) 270. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., II, 190.
S. trifoliata Payer, Organ. (1857), t. 36.

Розводиться в садах і парках, зустрічається рідко.

П.П. Київ (Липа, !!). — **Л. Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка, дендропарк (!!, Липа). — Київська обл.: Згурівський рн, Згурівка (Липа).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення (в дикому стані). Північна Америка.

1868[5] (2). S. colchica Stev. — **Клокичка колхідська.** Високий кущ або невелике дерево з бурою корою і зеленими, голими молодими гонами. Листки довгочерешкові, на коротких квіткових гонах звичайно всі трійчасті, на довгих неплідних — трійчасті або з 5 листочків; листочки довгасто-яйцевидні або еліптичні, 7—13 *см* завд. і 4—6,5 *см* завш., з клиновидною або округло-клиновидною основою, гострокінцеві, по краю дрібнопилчасті. Квітки в пазушних довгостебельчастих яйцевидних волотях; чашолистки та пелюстки 12—13 *мм* завд., жовтуватобілі. Коробочка довгасто-оберненояйцевидна, 4,5—8 *см* завд., до основи конічно звужена, на верхівці загострена. Насінини по 1—2 в гнізді, яснобурі, блискучі. ♄, ♄. Цв. V. Пл. VII—IX.

Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XXI, 2 (1848) 276, et in Ann. Sc. Nat., XII (1849) 375. Гроссгейм, Фл. Кавк., III (1932) 45. Пояркова в Фл. СССР, XIV (1949) 578.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 3221.

Розводиться в садах і парках, зустрічається рідко.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород (!!). — **П.П.** Київ (!!, Липа). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільський (!!, Липа). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Умань (!!). **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка, дендропарк (Сидорченко, !!, Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Липа).

Поширення по СРСР (в дикому стані). Кавказ: Зах. Закавк. Загальне поширення. Кавказ, Мала Азія (окол. Трапезунда).

1869 (3). S. pinnata L. — **Клокичка пірчаста.** Кущ до 5 *м* завв. або невелике дерево з зеленими, голими однорічними гонами і жовтобурими гілками. Листки довгочерешкові, з 5—7 листочків; листочки довгасто-яйцевидні або еліптичні, 5—10 *см* завд. і 3,5—4 *см* завш., з округлою або клиновидною основою, довго загострені, дрібнопилчасті, зверху темнозелені, зісподу ясніші, майже голі або при основі (особливо молоді) негустоволосисті; бічні звичайно сидячі, кінцевий з помітним черешком. Суцвіття — довгостебельчаста, довгаста, рідше яйцевидна, мало розгалужена волоть. Чашолистки яйцевидні, зовні блідорожеві, 7—10 *мм* завд., 4—6 *мм* завш.; пелюстки білі, такі ж завдовжки, як і чашолистки, але вужчі. Коробочка широко-оберненояйцевидна, 25—30(40) *мм* завд., 2—3-лопатева; лопаті широкі, на кінцях заокруглені, на верхівці збіжні. Насінини по 1(2) в гнізді, блискучі, бурі або сіруватобурі. ♄, ♄. Цв. V. Пл. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 270. Шмальг. Фл. Ср. и Ю. Р., I, 209. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 579. Котов у Визн. росл. УРСР, 268.

В широколистяних лісах. — Рідко в Західному та Правобережному Лісостепу.

В.Л.-С. Ровенська обл.: Вербський рн, Тростянець (Барбарич!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Обертинський рн, Незвйсько (Катіна). По р. Дністру і його притоках нерідко. — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Сміла (Зеров).— Вінницька обл.: в 25 *км* на північ від Вінниці в урочищі Чорний Ліс Янівсько-Чорноліської лісової дачі Янівського лісгоспу на правому березі р. Бугу (Погребняк). На півдні розводиться. — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (зах. ч.), Бессараб., Причорн. (півн.-зах. ч.); Кавказ: Зах. Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа (півд. ч.), Західне Середземномор'я (Італія), Балканський п-в, південно-західна частина Української РСР, Молдавська РСР, Кавказ, Мала Азія.

Господарське значення. Розводиться як декоративна рослина. Пуп'янки квіток вживаються в їжу в квашеному вигляді; з насіння вижимають олію, яка на смак нагадує фісташки, але має

Рис. 38. Клокичка пірчаста — *Staphylea pinnata* L.

1 — гілочка з плодами; *2* — суцвіття; *3* — квітка; *4* — плід.

проносні властивості. Медоносна і декоративна рослина. В молодих насадженнях виростає 2—3 стовбурами до 3—4 *м* завв., але після порубок набирає сланкої форми, і тому з неї можна утворити грунтозахисних підлісок.

РОДИНА LXXXII. КЛЕНОВІ — ACERACEAE LINDL.[1]

Квітки правильні, 4- або 5-членні, з подвійною оцвітиною; чашолистки вільні або б.-м. зрослі; пелюстки іноді нерозвинені; тичинок здебільшого 8, рідше 10; диск звичайно розвинений, кільцевий; зав'язь 2-гнізда з 2 анатропними насінними зачатками в кожному гнізді (розвивається звичайно лише 1) і 2 стовпчиками. Плід — подвійна крилатка, розпадається на 2 плодики. Насінина безбілкова, сім'ядолі плоскі або складчасті. — Дерева, рідше кущі з простими лопатевими або з пірчасто-складними листками.

Родина складається з 2 родів — поліморфного, поширеного в Євразії, в Північній та Центральній Америці роду *Acer* L. і монотипного, центральнокитайського *Dipteronia* Oliv.

Рід 521. Клен — Acer L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1054.

Квітки двостатеві або одностатеві, однодомні, дводомні або полігамні. Крилатка з видовженим крилом, що розвинене лише з одного, зовнішнього, боку гнізда. Суцвіття китицевидні або щитковидні, розміщені на кінцях коротких гілочок. Листки прості або складні, з 3—5 листочків, звичайно лопатеві, рідше зубчасті.

До роду належить понад 150 видів, поширених в Європі і по всьому Середземномор'ю, на Кавказі, в Малій, Передній і Середній Азії до Японії, на островах Зондського Архіпелагу, в Північній та Центральній Америці. В СРСР відомо 25 дикорослих видів клену, з яких в УРСР росте 4 види. Деякі види роду, безперечно, збірні й потребують розчленування.

---

1. Листки пірчасто-складні з 3—5 листочків . . . . . **(12). К. ясенолистий,** негундо — **A. negundo** L.
— Листки прості . . . . . 2.
2. Листки довгасто-яйцевидні, цілісні або неглибоко-3-надрізні, по краю 2-пилчасті . . . . . **(6). К. татарський — A. tataricum** L.
— Листки ширші, виразно 3—5—9-лопатеві . . . . . 3.
3. Листки на плодючих гілочках майже завжди 3-лопатеві, на неплідних почасти 5-лопатеві . . . . . 4.
— Всі листки 5—9-лопатеві . . . . . 5.

---

[1] Опрацював М. І. Котов.

4. Листки округло- і довгасто-чотирикутні, великі, до 17 *см* завд. і завш., у верхній частині з 3 малорозвиненими лопатями, відтягнутими на кінці в тонке вістря. Квітки в повислих простих китицях . . . . . **(7). К. пенсільванський — A. pennsilvanicum** L.
— Листки в обрисі довгасто-яйцевидні, до 9 *см* завд., з добре розвиненими лопатями. Квітки в щитковидних або волотевих суцвіттях . . . . . **(5). К. гінала — A. ginnala** Maxim.
5 (3). Суцвіття волосисті; лопаті листків з 1—2 парами великих зубців біля верхівки або цілокраї . . . . . 6.
— Суцвіття голі; лопаті листків з 1—2 парами зубців у верхній частині або зубчасті . . . . . 7.
6. Квітки в розгалужених волотях, що розміщені на кінцях улиснених гілочок; квітконіжки в 1,5 раза довші за квітку; гнізда крилатки плоскі. Листки з тупими, рідко гострими (але ніколи не відтягнутими у вістря) лопатями . . . . . **(2). К. польовий — A. campestre** L.
— Квітки в збіднених пучках, які розвиваються з особливих безлистих бруньок; квітконіжки в 4 рази довші за квітку; гнізда крилатки дуже опуклі. Лопаті листків (та зубці на них) відтягнуті в тонке вістря . . . . . **(8). К. цукровий — A. saccharum** Marsh.
7 (5). Лопаті листків тільки з 1—2 парами великих зубців . . . 8.
— Лопаті листків по краю суцільно подвійно великозубчасті . . . 9.
8. Лопаті листків гострокінцеві; їх зубці закінчені тонким щетиновидним вістрям. Гнізда крилаток плоскі . . . . . **(1). К. гостролистий,** К. платановидний. — **A. platanoides** L.
— Лопаті листків та їх зубці негострокінцеві. Гнізда крилатки дуже опуклі . . . . . **(9). К. гірканський — A. hyrcanum** F. et M.
9 (7). Квітки червоні (розвиваються задовго до появи листків з особливих безлистих бруньок). Крилатки близько 2 *см* завд., червоні . . . . . **(10). К. червоний — A. rubrum** L.
— Квітки не червоні. Крилатки 3—5—6 *см* завд., принаймні достиглі не червоні . . . . . 10.
10. Квітки нечисленні, в пучках, розвиваються до появи листків з особливих безлистих бруньок . . . . . **(11). К. цукристий — A. saccharinum** L.
— Квітки численні, в щитковидних або китицевидних суцвіттях, розміщених на кінцях улиснених гілочок, розвиваються одночасно з листками . . . . . 11.
11. Лопаті листків звичайно з паралельними краями. Листки зісподу білуваті або сизуваті. Суцвіття видовжене, колосовидно-китицевидне, густе, повисле . . . . . **(3). К. несправжньоплатановий,** явір — **A. pseudoplatanus** L.
— Лопаті листків до основи звичайно клиновидно звужені. Листки зісподу жовтуваті. Суцвіття щитковидне, рідке, прямостояче . . . . . **(4). К. Траутфеттера — A. Trautvetteri** Medw.

Секція **1. Platanoidea** Pax. Листки прості, 3—7 (9)-лопатеві; бруньки з кількома парами (звичайно 6) покривних лусок. Квітки в кін-

цевих щитковидних суцвіттях, чоловічі та несправжньо двостатеві, однодомні, розвиваються до появи листків, одночасно з ними або іноді трохи пізніше; чашолистки вільні; тичинок 8 або 5, прикріплених на м'ясистому диску. Гнізда крилаток плоскі.

Ряд **1. Platanoidea** Pojark. Суцвіття з 15—30 квіток. Лопаті листків виїмчасто-великозубчасті.

1870 (1). A. platanoides L. — **Клен гостролистий,** клен платановидний. Дерево до 20, іноді до 30 *м* завв., з темною, буруватосірою, в зрілому віці вздовж потрісканою корою. Гони голі, червонуваті; бруньки яйцевидні, гострі; зовнішніх лусок 12, внутрішні — зовні з густим шовковистим, золотистоіржавим опушенням. Листки довгасточерешкові, в обрисі округлі, 5—12(18) *см* завд. і 8—13(22) *см* завш., з широкосерцевидною, рідко усіченою або з ширококлиновидною основою, 5-, рідше 3- або 7-пальчасто-лопасні. З верхні лопаті майже рівні; нижні — менші, всі по краю крупно виїмчасто-зубчасті; зубці, як і верхівки лопатей, відтягнуті в тонке щетиноподібне вістря; виїмки між зубцями широкі. Листки зверху темнозелені, голі, зісподу ясніші, блискучі, голі або з волосками вздовж жилок і борідками в їх кутах. Черешки червонуваті, зверху жолобчасті. Квітки несправжньо двостатеві або чоловічі, однодомні, великі, зеленуватожовті, в складних голих китицях, які розташовані на кінцях бічних, коротких, улиснених гілок, розвиваються до появи листків. Чашолистки оберненоовальні, тупі; пелюстки трохи вужчі за чашолистки, завдовжки майже дорівнюють їм, до основи звужені в нігтик. Тичинок 8, прикріплених посередині м'ясистого широкого диска; зав'язь гола. Крилатки до 4 *см* завд.; крила 1—1,5 *см* завш., горизонтально простягнуті або розходяться під тупим кутом. Горішки голі. ♄. Цв. V. Пл. IX.

L., Sp. pl. (1753) 1055. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 208. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 592. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 263.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1605.

В листяних і мішаних лісах. — В Прикарпатських районах рідко і в гори не заходить, на Поліссі та в Лісостепу звичайно, в північній частині Степу рідко.

Зак. Л. Рідко. — **К.Л.** Рідко, лише в Передгір'ї. — Закарпатська обл.: Рахівський рн, Богдан (Барбарич!), Кваси (Косець!), г. Піп Іван Мармарошський (Барбарич!). — **Пр.Л.** Рідко. Чернівецька обл.: Чернівецький рн, Стрілецький Кут (Косець!). — **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** Звичайно, до лінії Рашків—Балта на південь; південніше рідко. — Одеська обл.: Савранський рн, Гетьманівка (!). — **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Рідко. Сталінська обл.: Слов'янський рн, Гори Артема (Ананьєв і Мензура!, Липа!, !!); Артемівськ (!!); Костянтинівський рн, Ступки (Лавр.!); Чистяківська мр, біля ст. Дронове, лісгосп Глухівський (!!); Катиківський рн, біля ст. Розсипна, Грабова балка (!!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Бобринецький рн, Стійкове на р. Інгулі (!!). — **Л.З.-Л.С.** На північний схід від р. Дінця в Ворошиловградській і Харківській обл. нерідко, на південь рідко. — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, с. Орловщина; окол. Дніпропетровська (Акінф., !!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль, розведено

(Висоцький, !!); Волноваський рн, Свободне, розведено (!). — **П.З.С.** Миколаїв, розведено (Крижевський, Опперман!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Дементьєв!); Верхньохортицький рн, Білеяьке (Кукуш!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ. (півд. ч.), Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Бессараб., Причорн. (півн. і півн.-схід. ч.), Ниж.-Дон. (півн. ч.); Кавказ: всі райони.

Загальне поширення. Скандінавія (півд. ч.), Середня Європа, Атлантична Європа (півд. ч.), Середземномор'я (півн. ч.), Балканський п-в.

Господарське значення. Деревина використовується для виготовлення дрібних виробів, дерев'яних частин машин і знарядь, а також духових музичних інструментів.

Кращий супутник дуба; у молодому віці він росте швидше, ніж дуб, і, затінюючи його з боків, прискорює зростання дуба у висоту; в зрілому віці утворює під дубом другий ярус, що дуже ущільнює насадження в середній частині, а це має велике значення для полезахисних смуг. Висіяне восени насіння сходить навесні, а висіяне весною — через рік. Дає добру поросль.

Цінний весняний медонос: з 1 *га* суцільного деревостою можна одержати до 100 *кг* дуже доброго меду. Листки дають жовту фарбу. Фарба з листків по залізному купоросу дає майже чорний колір. В соці клена міститься 1,1% каучуку. При згущенні соку можна одержати солодкий сироп.

Ряд **2. Campestria** Pojark. Суцвіття багатоквіткові, опушені довгими волосками. Тичинок 8. Крилатки з горизонтально простягнутими крилами. Листки 5-лопатеві, рідше 3-лопатеві.

1871 (2). A. campestre L. — **Клен польовий.** Дерево до 10—15 *м* завв., з широкою кроною і буруватосірою корою. Молоді гони жовтуватобурі, голі або опушені. Листки м'які, зверху темнозелені, зісподу ясніші, жовтозелені, пухнаті або тільки з борідками по кутах жилок, звичайно 5-лопатеві, рідше 3-лопатеві з 2 великими зубцями при основі; лопаті тупі, рідше тупувато загострені; нижні — дрібні; верхні — великі, майже рівні, тупо-великозубчасті або цілокраї; основа пластинки листка з серцевидним вирізом; черешки довгі, голі або волосисті. Квітки в кінцевих широких складних китицях, розвиваються одночасно з листям або трохи пізніше, жовтуватозелені; вісь суцвіття і квітконіжки відлегловолосисті; чашолистки довгасто-овальні, зовні та по краю волосисті; пелюстки вужчі за них, лопатковидні, по краю війчасті, майже дорівнюють чашолисткам. Нитки тичинок голі. Крилатки 2—3,5 *см* завд. з горизонтально простягнутими, широкими, прямими або зігнутими крилами; гнізда крилаток плоскі, округло-чотирикутні. ♄. Цв. IV—V.

L., Sp. pl. (1753) 1055. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 208. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 596. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 264.

— *A. trilobatum* Gilib., Fl. Lithuan., V (1781) 198. — *A. austriacum* Tratt., Observ. bot., fasc., I (1881) 5.

Рисунки: Пояркова в Тр. Бот. инст. АН СССР, I, фіг. 14.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1060. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 427.

В листяних лісах і гаях, на узліссях і в чагарниках. — Майже по всій УРСР.

Зак.Л. В передгір'ї рідко. — Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Холмець (Барбарич!); Перечинський рн, Тур'ї Ремети (Косець!); Берегівський рн, Берегове (Білик!); Виноградівський рн, Шаланки (Барбарич!); Хустський рн, Хуст (Барбарич!); Свалявський рн, Вовча (Гринь!). — **Пр.Л.** Рідко. — **Р.-О.Л.** Рідко. — **З.П.** Житомирська обл.: Барашівський рн, Заремля, Дубровка (Барбарич!). — **П.П.** Рідко. Житомир (Рогов.!). — Київська обл.: Фастів (Монтр.!), Київ (Васильєв-Яковлєв!, !!); Києво-Святошинський рн, берег р. Ірпіня (Барбарич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Куликівський рн, Дроздівка (Левіна!), Зруб (Михайловський, Ракочі!); Батуринський рн, Головеньки (!); Сосницький рн, Ляшківці (Левіна!), Бутівка (Левіна!); Щорський рн, Низківка (Ковальов!). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно.— **П.З.-Л.С.** Вінницька обл.: Плисківський рн, Богданівка (Пач.). — **Л.З.-Л.С.** В півн.-схід. ч. Харківської і Ворошиловградської обл. звичайно, на півдні рідко. — Дніпропетровска обл.: Новомосковський рн, Орлівщина на р. Самарі (Акінф., !!). — Сталінська обл.: Волноваський рн, Старо-Гнатівка (!!). — **П.З.С.** Рідко. Миколаїв (Крижевський, Пач.). — **Л.З.С.** Запоріжжя (Дементьєв).

Дуже мінливий і, безперечно, збірний вид. Для УРСР відомі нижченаведені форми, таксономічне значення яких не зовсім ясне.

Subsp. **leiocarpum** Pax. Горішки голі.

Pax. in Engl. Bot. Jahrb., VII (1886) 221.
— *A. leiocarpum* Opiz, Flora, VII (1824) I Beil., 82.

Звичайно.

Subsp. **hebecarpum** DC. Горішки пухнаті.

DC., Prodr., 3 (1824) 594.
— *A. eriocarpum* Opiz, Flora, VII (1824) I, Beil, 82.

Звичайно.

Var. **lobatum** Pax. Листки 5-лопатеві; верхні лопаті їх несуть вгорі по одному великому лопатевидному зубцю.

Var. **normale** Schwer. in Gartenfl. (1896) 328.

Звичайно.

Var. **austriacum** DC. Лопаті листків цілокраї.

DC., Prodr., I (1824), 594.
— *A. austriacum* Tratt., Observ. bot., fasc., I (1811) 5.
Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1060!

Var. **suberosum** Dunal. Молоді гони крилаті від пробкових наростів.

— *A. suberosum* Dumort, Fl. Belg., Prodr. (1827) 113.

К.Л. Закарпатська обл.: Свалявський рн, ст. Вовча (Гринь!). — **П.П.** Київ (Васильєв-Яковлєв!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Мельниця-Подільський рн, Кудринці (Сюзев!). — Хмельницька обл.: Дунаєвецький рн, Михайлівка (!!). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Тишківський рн, Тернівка (Васильєв-Яковлєв!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Авдіївський рн, окол. ст. Ясинувата (!!); Сніжнянський рн, Веселе (!!).

F. **marsicum** Pax. Листки 3-лопатеві, широкі.

Pax in Engl., Bot. Jahrb., VII (1886) 22.
— *A. marsicum* Guss., Pl. rar. (1826) 375.

F. **pseudomarsicum** Pax. Листки 3-лопатеві, але лопаті вужчі й довші.

Pax in Engl., Bot. Jahrb., VII (1886) 221.

F. **Schwerini** Hess. Листки темніші, молоді темнопурпурові.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка, дендропарк (!!).

F. **postelense** Pax. Листки жовтуваті.

Pax in Engl., Bot. Jahrb., VII (1886) 221.
Л.Л.-С. Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка, дендропарк (!!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волз., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: всі райони.

Загальне поширення. Скандінавія (півд. ч.), Середня, Східна і Атлантична Європа, Західне Середземномор'я, Балканський п-в, Східна частина Туреччини, Іран (хр. Ельбрус).

Господарське значення. Декоративне дерево, використовується для живих огорож; його деревина іде на виготовлення дрібних виробів.

Польовий клен починає плодоносити з 10 років; він легко відновлюється від пня і паростками від коренів. Як і клен гостролистий (*Acer platanoides* L.), є дуже цінним супутником дуба. Це хороша медоносна рослина — з 1 *га* суцільного деревостою можна дістати більше 100 *кг* доброякісного меду.

Секція **2. Gemmata** Pojark. Бруньки великі, з 5—7 парами зовнішніх лусок. Листки великі, 5-лопатеві. Квітки чоловічі та двостатеві, однодомні, п'ятірні, в китицевидних або волотисто-щитковидних суцвіттях; чашолистки вільні; тичинок 8, прикріплених біля внутрішнього краю диска. Крилатки великі, з опуклими гніздами.

Ряд **1. Pseudoplatani** Pojark. Суцвіття волосисте, у вигляді густої вузькоциліндричної китиці.

1872 (3). A. pseudoplatanus L. — **Клен несправжньоплатановий,** явір. Високе струнке дерево до 25—40 *м* завв., з густою пірамідально-

кулястою кроною. Кора буруватосіра, у старих дерев потріскана й відшаровується, оголюючи молоду ясну кору. Молоді гони голі, буруватосірі. Зовнішні луски бруньок трикутні, коротко загострені, жовтозелені, з темнобурою верхівкою і війчастими краями; внутрішні — великі, густо опушені, жовтуваті. Листки великі, до 17 *см* завд. і завш., в обрисі округло-серцевидні, пальчасто-5-лопатеві, зверху темнозелені, тьмяні, зісподу ясніші, сизуваті або білуваті; молоді зісподу, особливо вздовж жилок, помітно опушені, пізніше тільки з шерстистими борідками при основі пластинки та по кутах жилок; пластинка листків розсічена до $^1/_3$—$^1/_2$, рідко більше; верхні бічні лопаті майже дорівнюють кінцевій, спрямовані догори і потім відхилені назовні; нижні — набагато дрібніші, іноді недорозвинені; виїмки поміж лопатями листків вузькі, гострі; лопаті яйцевидні або округло-трикутні, коротко або рідше довго загострені, по краю тупо-великозубчасті, іноді 2-зубчасті, з нерівними зубцями; кінцева лопать іноді у верхній частині має з кожного боку по одному великому зубцю; черешки листків дорівнюють пластинці. Суцвіття — довгостебельчаста вузька китиця, внизу іноді складна, багатоквіткова, до 16 *см* завд., з волосистою віссю та квітконіжками, які вдвоє перевищують квітки. Приквітки дрібні, опадні. Квітки до 8 *мм* у діам., жовтуватозелені, з довгастими тупими чашолистками; пелюстки майже дорівнюють чашолисткам, зсередини опушені, по краю довговійчасті. Крилатки великі, до 6 *см* завд., з округлими, опуклими гніздами, які спочатку досить густоволосисті, а достиглі голі або з розсіяним опушенням; крила до основи звужені, на верхівці заокруглені або гострувати, голі, спочатку зелені або червонуваті, у стиглих плодів буруватожовті. ♄. Цв. V—VI. Пл. IX.

L., Sp. pl. (1753) 1054. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 207. Пояркова в Фл. СССР, XIV (1949) 598. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 263.

— *A. quinquelobum* Gilib., Fl. lithuan., II (1782) 198. — *A. villosum* Presl., Delic. Prag. (1822) 31.

В листяних лісах. — Переважно в західній частині УРСР — в Карпатах у передгір'ї, рідше в горах, в Розточчі і на Опіллі, на Поділлі і на Волині, східна і південно-східна межа поширення проходить по лінії Кременець—Хмельницький—Вінниця—Гайсин—Умань—Ольгопіль—Ямпіль.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л. Звичайно. — **З.П.** Волинська обл.: Маціївський рн, Ружин (Шмальг.); Шацький рн, Шацьке (Косець!); Любомль (Барбарич!); Оваднівський рн, Мокрець (Барбарич!). — Хмельницька обл.: Голиківське л-во (Барбарич!). — **В.Л.-С.** Ровенська обл.: Дубно (Пач.!). — **З.Л.-С.** На захід від лінії Ольгопіль — Ямпіль звичайно. — **П.Л.-С.** В західній частині до лінії Хмельницький—Вінниця—Гайсин—Умань—Ольгопіль звичайно, на сході рідко. — Київська обл.: Богуславський рн, Дмитренки (!); Ставищанський рн, Сніжки (!). — Черкаська обл.: Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!). — Вінницька обл.: Ситковецький рн, Ометинці (Гринь!).

Дикорослі дерева мало мінливі. В культурі створено багато різноманітних форм.

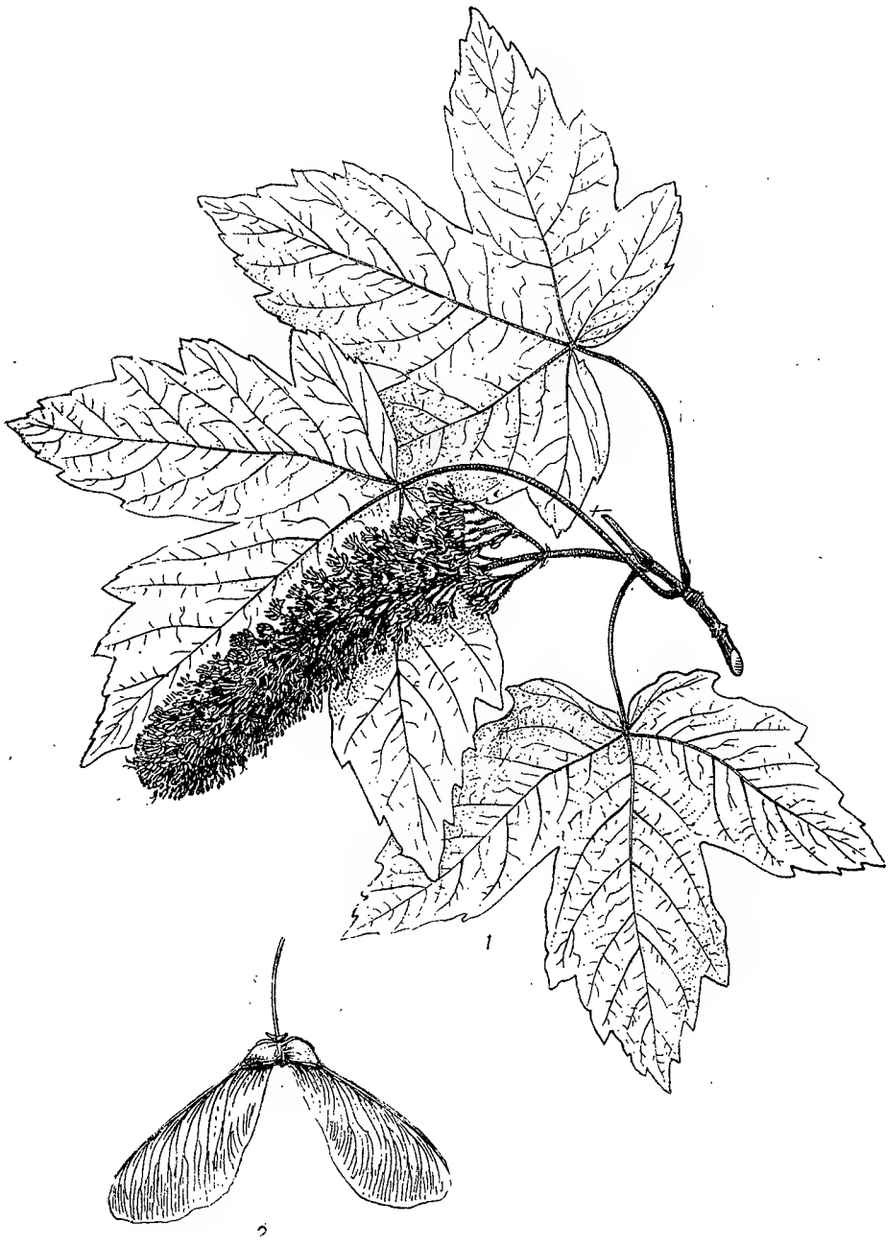

Рис. 39. Клен несправжньоплатановий — *Acer pseudoplatanus* L.

1 — квітуча гілочка; *2* — плід.

Дикорослі форми:

F. **subtrilobum** Schwer. Листки майже без нижніх лопатей.

Schwer., Gartenfl. (1893) 261.

F. **triangulare** Schwer. Листки трикутні.

Schwer., Gartenfl. (1893) 261.

F. **villosum** Parl. Листки під час розпускання суцільно бархатисто-пухнаті; опушення зберігається почасти і потім. Черешки листків, суцвіття і плоди теж опушені.

Parl., Fl. Ital., V (1872) 404.
A. villosum Presl, Delic. Prag. (1882) 31.

Рідко.

Садові форми:

F. **pyramidalis** Nichols. Крона пірамідальна.

Nichols in Gard. Chron. (1881) 300.

F. **erythrocarpum** Carr. Крилатки червоні.

Carr. in Rev. Hort. (1864) 171.

F. **crispum** Schwer. Краї листків кучеряві.

Schwer., Gartenfl. (1893) 262.

F. **ternatum** Schwer. Листки майже до основи 3-роздільні.

Schwer., Gartenfl. (1893) 262.

F. **aureo-variegatum** Schwer. Листки жовтувато-строкаті.

Schwer., Gartenfl. (1893) 262.

F. **albo-variegatum** Kirchn. Листки біло-строкаті.

В. Сидорченко наводить ще такі паркові форми для Устимівського дендропарку в Глобинському районі Полтавської області:

F. **purpurescens** Pax. Листки зісподу фіолетовопурпурові.

Pax in Engl., Jahrb., VII (1886) 192.

F. **lutescens** Schwer. Листки жовтуваті.

Schwer. in Gartenfl. (1893) 262.

— F. **Worlei** Pax in Engl., Jahrb., VII (1886) 18.

F. **atropurpureus** Hort. Листки зісподу фіолетовопурпурові, зверху з ясними смугами.

F. **Leopoldii** Lem. Листки білуваті.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (зах. ч.), Бессараб.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Східна Європа (півд.-зах. ч.), Кавказ, північне узбережжя Малої Азії.

Господарське значення. Декоративне дерево, яке можна використати на Правобережжі УРСР для лісових посадок, зокрема в полезахисних смугах.

Деревина цього клена має гарний рисунок і дуже ціниться в столярній і токарній справі та в мебльовому виробництві. Нарости на стовбурі, відомі під назвою «павиного дерева», особливо високо цінуються.

Ряд **2. Trautvetteriana** Pojark. Суцвіття голе, має вигляд щитковидної волоті.

1872[1] **(4). A. Trautvetteri** Medw. — **Клен Траутфеттера.** Дерево 10—20 *м* завв., з широкою кроною і здебільшого прямим стовбуром; кора гладенька, сіра. Молоді гони голі, бурі або червонуватобурі. Листки пальчасто-5-лопатеві, 9—14 *см* завд. і 11—16 *см* завш., зверху темнозелені, голі, зісподу ясні, жовтуваті, молоді волосисті, пізніше тільки по кутах жилок біля основи пластинки з рудуватими або іржавими борідками; пластинка розсічена до $^3/_5$—$^2/_3$, лопаті загострені, бічні майже дорівнюють кінцевій, у верхній частині звичайно відхилені назовні, найнижчі дрібні; горизонтально простягнуті або вниз відігнуті; краї лопатей нерівномірно гострозубчасті; кінцева лопать (а часто і бічні) у верхній третині майже завжди з 2 парами великих зубців, з яких нижні набагато більші; на рівні нижніх зубців лопать має найбільшу ширину, звужуючись звідти клиновидно до основи; основа пластинки серцевидна, на коротких гонах іноді округла. Суцвіття — довгостебельчаста, невелика щитковидна волоть. Квітки близько 10 *мм* у діам., білуватозелені, на ніжках, які в 2—3 рази перевищують квітку. Крилатки великі, 4—7 *см* завд., з вертикально підведеними, нерідко перекритими крилами; молоді крила звичайно червонуваті, іноді карміновочервоні (f. *erythrocarpa* Dieck.); гнізда достиглої крилатки бурі, широкояйцевидні, опуклі, здебільшого зовні голі (молоді волосисті). ♄. Цв. VI. Пл. IX.

Medw. in Изв. Кавк. Общ. люб. ест., II (1880) 8. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 600.

— *A. insigne* Nichols. in Gard. Chron. (1881) 75, non Boiss. et Buhse. — A. *insigne* var. *Trautvetteri* Pax in Engl., Bot. Jahrb., VII (1886) 193.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 107.

Розводиться в ботанічних садах, зустрічається рідко.

П.П. Київ (!!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (!!, Липай).

Поширення по СРСР. Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Східн. і Півд. Закавк. (всюди в субальпійському поясі).

Загальне поширення. Ендем Кавказу.

Секція **3. Trilobata** Pojark. Бруньки сидячі, дрібні, не довші за 3 *мм*, з 8—10 зовнішніми двоколірними лусками. Листки 3-лопатеві або цілісні. Квітки п'ятірні, в щитковидних волотях; чашолистки вільні, пелюстки розвинені; тичинок 8, прикріплених біля внутрішнього краю диска. Крилатки 2,5—3 *см* завд., з косо овальними, трохи опуклими гніздами.

Ряд **1. Tatarica** Pojark. Листки перетинчасті, цілісні або 3-лопатеві, з великою кінцевою лопаттю і дрібними бічними, що відходять від нижньої частини пластинки. Пелюстки довгасто-яйцевидні, майже дорівнюють чашолисткам або ледве їх перевищують, цілокраї.

1872[2] (5). A. ginnala Maxim. — **Клен гінала,** клен далекосхідний. Невелике дерево або високий кущ частіше близько 2 *м*, рідко до 6—7 *м* завв. з сірою, гладенькою або лише трохи поздовжньо зморшкуватою корою; молоді гони сизуватозелені або червонуваті. Листки блискучі, зверху темнозелені, зісподу трохи ясніші, молоді часто по жилках шерстисто-волосисті, пізніше — голі, овальні або довгасто-овальні, 3—8 *см* завв., на неплідних гонах до 14 *см* завд., з черешком, коротшим за пластинку; пластинка з округлою або трохи серцевидною, рідко ширококлиновидною основою, 3-лопатева, з великою, до основи звичайно звуженою, при верхівці відтягнуто-загостреною кінцевою лопаттю і горизонтально простягнутими або трохи підведеними, яйцевидними, загостреними бічними лопатями, розміщеними в її нижній третині, по краю нерівномірно гострозубчаста, почасти 2-зубчаста; нижні листки на плодючих гонах здебільшого цілісні, на видовжених неплідних, навпаки, більш розчленовані до майже розсічених. Суцвіття — густа, 20—60-квіткова, овально-щитковидна волоть; вісь її трохи опушена, квітконіжки розсіянопухнаті й усіяні короткостебельчастими залозками. Квітки близько 6 *мм* у діам., жовтуваті. Крилатки 2,2—3 *см* завд., з розміщеними під гострим кутом крилами. ♄ ♄. Цв. VI. Пл. IX.

Maxim. in Bull. Acad. Petersb. (1856) 126. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 601.

— *A. tataricum* var. *laciniatum* Regel in Bull. Acad. St. Petersb., XV (1857) 217. — *A. tataricum* var. *ginnala* Maxim. in Prim. fl. amur. (1859) 67.

Рисунки: Пояркова в Тр. Бот. инст. АН СССР, I, фиг. 21.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 408.

Розводиться в садах і парках, зустрічається рідко.

Р.-О.Л. Львів (!!). — **П.П.** Київ (!!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Тульчинський рн, Тульчин, Журавлівка (!!). — **Л.Л.-С.** Харків (!!). — Полтава (Липа).— **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Гринь!).— **Л.З.С.** Одеса (!!).

Поширення по СРСР. Далекий Схід: Зее-Бур., Удськ., Уссур.

Загальне поширення. Східна Азія — Далекий Схід, СРСР (півд. ч.), Монголія (тільки в півд.-схід. ч.), Манчжурія, Корея і Північний Китай.

Господарське значення. Дуже декоративне дерево. З листя китайці здобувають чорну фарбу, відому під назвою «синець».

1873 (6). A. tataricum L. — **Клен татарський,** неклен, чорноклен. Невелике дерево або високий кущ до 5 *м* завв., з гладенькою темносірою або майже чорною корою і червонуватими або коричневими, в молодому віці пухнатими гонами. Листки зверху темнозелені, зісподу ясніші, по жилках волосисті, від довгасто-яйцевидних до майже круглих, 6—10 *см* завд. і 3—7 *см* завш., з коротшим за пластинку волосистим черешком; пластинка цілісна, при основі неглибокосерцевидна, рідше обрублена або округла, по краю нерівномірно 2-пилчаста. Квітки в густих овально-щитковидних волотях, з волосистими й усіяними залозками віссю та квітконіжками, розвиваються після появи листків; чашолистки жовтуваті, зовні волосисті; пелюстки білі, ледве перевищують чашолистки; тичинки довші від пелюсток, з голими нитками; зав'язі густоволосисті. Крилатки 3—4 *см* завд.; їх крила при основі звужені, на верхівці розширені, то прямостоячі з майже паралельними зовнішніми краями, то більш або менш розхилені; гнізда зав'язі то голі, то пухнаті, але завжди усіяні залозками. ♄, ♄. Цв. V—VI. Пл. IX.

L., Sp. pl. (1753) 1054. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 207. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 603. Барбарич.у Визн. росл. УРСР, 263.

— *A. cordifolium* Moench, Meth. (1794) 55. — *A. rubrum* Waldst. et Kit., Ic. pl. rar. Hung., II (1805), tab. XXVIII, non L.

Рисунки: Pall., Fl. Ross., I (1784), tab. III. Пояркова в Тр. Бот. инст. АН СССР, I, фиг. 23.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 809. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 339.

В лісах і серед чагарників. — По всій УРСР. — На Лівобережному Поліссі, в Лісостепу і в різнотравному Степу звичайно, в інших районах рідко.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачеве (Маргіттай), Берегівський рн, Берегове (Білик!, !!, Гринь!); Ужгородський рн, Ужгород (Попов!); Холмець (Барбарич!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Хустський рн, Хуст, на Княжій Горі (Барбарич); Воловецький рн, г. Пикуй (Хржановський!). — Станіславська обл.: Чорногора, Данцен (Козій!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Бесс., Шмальг.). — **З.П.** Житомирська обл.: Дзержинський рн, Гвоздярня (Барбарич); Володарсько-Волинський рн, ст. Бобрик (Барбарич). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Семенкевич!, Матюшенко!, Васильев-Яковлев!, Оксіюк!), окол. Києва, Теремки, Горенка (Барбарич!); Димерський рн, Козаровичі, Котюжанка (Барбарич!).—Житомирська обл.: Житомир (Липський!); Малин (Барбарич!). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** На північ і північний схід від р. Самари звичайно, на південь рідше. — Сталінська обл.: Великоновосілківський рн, Клевцівка (!); Приморський рн, Кременівка (!); Володарський рн, Мало-Янисоль (!); Волноваський рн, Старо-Гнатівка (!!). — **П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** Запоріжжя (Деметьев).

Дуже мінливий вид.

F. **genuinum** Raciborski. Характеризується голими горішками і майже паралельними прямостоячими крилами крилаток.

Raciborski in Spraw. Kom. fiz. Ak. Krakow, XXIII (1888).

Звичайно.

Від неї відрізняють нижченаведені форми:

F. hebecarpum Schwer. Крилатки з пухнатими горішками.

Schwer in Gartenfl. (1823) 230.

Звичайно.

F. Slendzinskii Raciborski. Горішки з крилами, які розходяться під гострим або майже прямим кутом.

Raciborski in Spraw. Kom. fiz. Ak. Krakow, XXIII (1888).

Нечасто.

F. **torminaloides** Pax. Листки з розсіченою пластинкою, нагадують береку (*Sorbus torminalis*).

Pax. in Engl., Bot. Jahrb., XI (1889) 73

Рідко.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Комишнянський рн, Черевки (!); Гадяцький рн, Млини (!). — Харківська обл.: Чугуївський рн, Кочеток (Черн.!); Печенізький рн, Печеніги (!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк. (Кахетія).

Загальне поширення. Середня і Східна Європа (півд. ч.), Балканський п-в, Мала Азія (схід. ч.), Кавказ, Іран, (схід. ч. хр. Ельбрус).

Господарське значення. Посухостійке дерево, витримує засолення грунту. Легко розмножується насінням, відсадками, рідко — кореневими паростками; вживається для посадки живих огорож. Розводиться в південних і південно-східних районах Степу для одержання другого ярусу в полезахисних лісових смугах. Добра медоносна рослина.

Секція **4. Macrantha** Pax. Квітки чоловічі і жіночі з недорозвиненими тичинками, однодомні або дводомні, в простих, іноді колосовидних китицях, 5-членні; тичинок 8, надматочкових, прикріплених до зовнішнього краю диска. Квітки 3—5-лопатеві або цілісні. Східноазіатська й почасти північноамериканська секція.

Ряд **1. Tegmentosa** Pojark. Суцвіття — волоть. Зав'язь повстисто-пухната. Листки з 3 або 5 невеликими лопатями.

1873 [1]. (7). A. pennsylvanicum L. — **Клен пенсільванський.** Кущ або дерево до 12 *м* завв., з широкою кроною і зеленими, згодом побурілими гілками. Листки тонкі, яскравозелені, молоді — волосисті, пізніше тільки зісподу по жилках з рудуватими волосками, в обрисі округлі, до 10—18 *см* завд. і 8—17 *см* завш., з черешком 2—6 *см* завд., у 2,5—4 рази коротшим за пластинку; пластинка при основі з ледве виявленими додатковими лопатями; лопаті широкотрикутні, кінцева набагато більша за бічні, але й останні досить розвинені; всі дрібно-2-пилчасті. Суцвіття— повисла рідка китиця з голою віссю та квітконіжками; квітки жовтуваті, 7—8 *мм* завд.; чашолистки довгасто-овальні, пелюстки обернено-

яйцевидні, тупі; тичинки коротші за пелюстки, з голими нитками; зав'язь гола. Крилатки близько 2,5 *см* завд.; крила їх у верхній частині розширені, здебільшого заокруглені, розходяться під тупим або прямим кутом. ♄, ♃. Цв. VI. Пл. VIII.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 1055. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 610.
— *A. striatum* Duroi, Handb. Baumholz., I (1772) 8.

Розводиться в садах і парках, зустрічається рідко.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Умань (Кашпарівський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч. тільки в культурі.
Загальне поширення. Північна Америка (півн.-схід. ч.).
Господарське значення. Декоративне дерево. З 1755 р. культивується в Західній Європі.

Секція **5. Saccharina** Pax. Суцвіття щитковидне, на короткому квітконосі. Квітки чоловічі та жіночі з недорозвиненими тичинками, однодомні, але в різних суцвіттях; чашолистки зростаються з пелюстками в чашовидну оцвітину; тичинки прикріплені біля внутрішнього краю диска. Гнізда крилаток дуже опуклі, дерев'янисті. Листки 3—5-лопатеві. Бруньки з 4—6 парами лусок.

Виключно американська секція (8 видів у Центральній та Північній Америці).

1873[2] (8). A. saccharum Marsh. — **Клен цукровий.** Дерево до 30—40 *м* завв. з ясною корою, коричневими, голими молодими гонами і сіруватобурими гілками; крона широка, крислата. Листки тонкі, двоколірні, зверху темнозелені, блискучі, зісподу набагато ясніші, молоді — повстисті, дорослі — оголені, жовтуваті, 8—16 *см* завд. і завш., з червонуватим черешком, то довшим, то коротшим за пластинку; пластинка при основі серцевидна, 5-лопатева, іноді з невиразно виявленими нижніми лопатями; лопаті при верхівці раптово звужені й гострокінцеві, цілокраї, у верхній частині з 2, рідше з 4 великими лопатевидними зубцями. Квітки в короткостебельчастих складних щитках, розвиваються до появи листків; квітконіжки тонкі, 3,5—5 *см* завд., пониклі, вкриті довгими білими волосками; оцвітина зеленуватожовта, 3,5—4 *мм* завд., у чоловічих квіток вузько-, у жіночих широкодзвоникувата, складена з 8 при основі та по краю довговолосистих, високо між собою зрослих листочків; тичинки вдвоє довші за оцвітину, з голими нитками; зав'язь спочатку повстиста, пізніше гола. Крилатки близько 3,5 *см* завд., крила їх до основи звужені, розходяться майже під прямим кутом; горішки округлотригранні, жилкуваті, коричневі. ♄. Цв. VI. Пл. IX.

Marsh., Arbust. amer. (1785) 4. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 612.
— *A. saccharinum* Wangenh., Nordamer. Holzart. (1787) 26, non L.

Культивується по парках, зустрічається рідко.

Зак. Л. Ужгород (!!). — **Р.-О.Л.** Львів (!!). — **П.П.** Київ (!!). — Житомир (!!).— **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Сидорченко!!). —

П.З.-Л.-С. Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (!!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (!!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, Багатирське л-во (Гринь!).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі (Європ. ч.).

Загальне поширення. Північна Америка (в півн.-схід. ч.).

Господарське значення. Декоративне дерево. Відзначається гарною кроною та листям, що восени робиться оранжовим і червоним. В Канаді та Сполучених Штатах Америки використовується для здобуття кленового цукру.

Секція **6. Goniocarpa** Pojark. Квітки чоловічі та жіночі з недорозвиненими пиляками, однодомні; тичинки прикріплені біля внутрішнього краю диска; суцвіття короткостебельчасті або майже сидячі. Гнізда крилаток дуже опуклі, тригранні. Листки з 3—5 лопатями, лопаті їх цілокраї або у верхній частині з кількома великими зубцями; бруньки з 8—12 покривними лусками.

Середземноморська секція.

Ряд **1. Opulifolia** Pojark. Квітки в короткостебельчастих складних щитках. Гнізда крилаток всередині завжди голі. Листки звичайно 5-лопатеві, рідко з недорозвиненими нижніми лопатями, лопаті у верхній частині з кількома парами великих зубців.

1873[3] (9). A. hyrcanum Fisch. et Mey. — **Клен гірканський.** Дерево до 15 *м* завв.; бруньки коричневі; молоді гони голі, червонувато-коричневі; кора гілок сіруватобура. Листки цупкі, зверху темнозелені, лискучі, зісподу ясніші, сизуваті або жовтуваті, в молодому віці густо павутинясто опушені, пізніше майже голі; черешки звичайно коротші за пластинку листка; пластинка 4,5—9 *см* завд. (часто ширина її більша за довжину), з серцевидною основою, майже до середини надрізана на 5 лопатей; лопаті яйцевидні, широкі (довжина їх здебільшого дорівнює ширині), коротко й тупувато загострені; 3 верхні майже рівні, або кінцева трохи більша, з 1 або 2 великими лопатевидними зубцями вище середини; нижні лопаті невеликі, зовні з кількома зубцями або хвилясті. Квітки жовтуваті, дрібні, в трохи звислих щитковидних волотях, розвиваються рівночасно з листям; вісь суцвіття і квітконіжки голі; чашолистки оберненояйцевидні, до 3,5 *мм* завд., пелюстки довгасті, близько 4 *мм* завд., як і чашолистки, голі; тичинки вдвоє довші за пелюстки; зав'язь спочатку волосиста, потім гола. Крилатки 2,5—3,5(4) *см* завд., жовтуватобурі, догори розширені, здебільшого вертикально підведені, рідше розходяться під гострим кутом; гнізда крилатки блискучі, голі, коричневі. ♄. Цв. VI. Пл. IX.

Fisch. et Mey. in Ind. Sem. Hort. Petr, IV (1837) 31. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 613.

— *A. italum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 208, p.p., non Lauth.

Розводиться в садах і парках, зустрічається рідко.

П.П. Київ (!). — **П.З.С.** Одеса (Шестерикова!).

Поширення по СРСР (в дикому стані). Кавказ: Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Передня Азія.

Секція **7. Rubra** Pax. Квітки в пучках, що розвиваються з особливих бічних бруньок, двостатеві, з недорозвиненими тичинками, дводомні. Чашолистки то вільні, то зрослі, пелюстки не завжди розвинені. Крилатки з тонкостінними овальними гніздами. Листки 3—5-лопатеві, зубчасті. Бруньки яйцевидні, з кількома парами лусок.

Північноамериканська секція (1 вид росте в Японії).

Ряд **1. Rubra** Pojark. Квітки з вільними чашолистками, розвиненими пелюстками і диском.

1873[4] (10). A. rubrum L. — **Клен червоний.** Дерево 15—25 *м* завв., з широкою негустою кроною, червоними голими молодими гонами, сірими гілками і гладенькою темносірою корою на стовбурі. Листки з голими, здебільшого червоними черешками, які майже дорівнюють пластинці, зверху блискучі, сизувато-темнозелені, зісподу білуватосизі, молоді рідкувато повстисті, пізніше голі; пластинка 7—10 *см* завд. і завш., з серцевидним вирізом при основі, 5-лопатева; кінцева лопать і верхні бічні у верхній частині з 1—2 великими лопатевидними зубцями кожна; нижні лопаті іноді невиразно виявлені, всі по краю нерівномірно 2-зубчасті. Квітки розвиваються задовго до появи листків. Суцвіття пурпурово-червоне, з зонтиковидними, густими пучками. Чашолистки та пелюстки довгасто-оберненояйцевидні, тупі; тичинок в чоловічих квітках 5—6, вони далеко виступають з віночка, жіночі квітки з голою зав'яззю; квітконіжки короткі. Крилатки близько 2 *см* завд., крила їх розходяться під прямим або гострим кутом. ♄. Цв. IV. Пл. $^2/_2$ VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1055. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 619.

Розводиться в садах і парках.

П.П. Київ (Липа). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Тростянецький рн, Тростянець (Липа). — Харківська обл.: Краснокутський рн, Краснокутськ, дендропарк (Липа), Харків (!!). — Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (!!).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі (Європ. ч.).

Загальне поширення. Північна Америка.

Господарське значення. Дуже декоративне дерево.

Ряд **2. Saccharina** Pojark. Чашолистки високо зростаються; пелюсток звичайно немає; диск нерозвинений або малорозвинений.

1873[5] (11). A. saccharinum L. — **Клен цукристий.** Дерево до 30 *м* завв., часто з кількома стовбурами. Крона широка з тонкими пониклими гілками; молоді гони оливковозелені або червонуваті. Листки з голими зеленими міцними черешками, коротшими або довшими за пластинку, зверху зелені, зісподу білуватосизі, молоді — пухнаті, пізніше голі, пластинка 6—12 *см* завд., 5—10 *см* завш., 5-лопатева; лопаті довгасто-

яйцевидні, по краю нерівнозубчасті; зубці на верхніх лопатях чималі, іноді у верхній частині лопатевидні. Квітки розвиваються до появи листків, зібрані в густі пучки; чоловічі — на тонких ніжках, 6—8 *мм* завд., з дуже дрібною, до 1,5 *мм* завд., вище середини зрослою чашечкою, без пелюсток і диска; нитки тичинок далеко висунуті з чашечки, голі; жіночі квітки спочатку на коротких, при плодах видовжених до 2—3 *см*, досить товстих голих ніжках, з чашечкою 4—4,5 *мм* завд., без пелюсток або іноді з пелюстками, з повстистою зав'яззю. Крилатки 3,5—4,8 *см* завд., з овальними, трохи опуклими, голими або незначно опушеними горішками і крилами, що розходяться під гострим кутом. ♄. Цв. V. Пл. VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1055. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 620. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 264.

— *A. dasycarpum* Ehrh., Beitr., IV (1789) 24. — *A. eriocarpum* Mchx., Fl. bor.-am., II (1803) 203.

Розводиться в садах і парках.

Зак. Л. Ужгород (!!). — **Р.-О.Л.** Львів (!!). — **П.П.** Київ (!!). — **З.Л.С.** Кам'янець-Подільський (!!). — **Л.Л.-С.** Харків (!!). — Полтавська обл.: Полтава (!!); Глобинський рн, Устимівка (!!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Макіївська мр, Грузько-Зорянське (Наконечна!). — **П.З.С.** Одеса (!!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітополь (Олексіїв).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі (Європ. ч.).

Загальне поширення. Північна Америка (східна частина Канади і Сполучених Штатів).

Господарське значення. Дуже декоративний вид клена, відомий в культурі в кількох формах, з яких найпоказніші f. *wieri* Schwer. і f. *heterophyllum* Schwer. з дуже вирізними листками. Культивується в Європі з 1725 р. У весняному соці містить значну кількість цукру, через що й використовується в Америці для здобуття кленового цукру (але менше, ніж клен цукровий).

Секція 8. **Negundo (Ludw.) C. Koch.** Рід **Negundo** Ludwig, Gen. pl., ed. 3 (1760) 308. Суцвіття розвивається з особливих бічних бруньок, розміщених обабіч листкової; квітки одностатеві, дводомні; чоловічі — в пучках, з 4—6 тичинками; жіночі — в повислих гронах; диска та пелюсток немає; чашечка з 5 зрослих біля основи листочків. Крилатки з довгасто-лінійними гніздами. Листки непарнопірчасті, з 3—5 листочків.

Американська секція (складається з 3 видів).

1873[6] (12). A. negundo L. — **Клен ясенолистий,** негундо. Дерево до 20 *м* завв. і до 1 *м* в обхваті, часто з кількома стовбурами, кора сіра, крона широка, кислата, часто поникла; молоді гони зелені, голі, з густою сизою поволокою, гілки сірі. Листки непарнопірчасті, з 3—5 листочків, з черешками 4—8 *см* завд.; листочки зісподу ясніші, молоді з обох боків повстисто-пухнаті (але густіше зісподу), пізніше голі, яйцевидні або ланцетні, 5—13 *см* завд., 2,5—7,5 *см* завш., з черешками у бічних листочків до 1 *см* завд., і у кінцевого — до 2,5 *см*, звичайно відтягнутогострокінцеві, по краю зубчасті; кінцевий листок нерідко 3-лопатевий. Квітки розвиваються до появи листків; чоловічі — спочатку в щільних пучках, згодом квітконіжки видовжуються до 4—7 *см* завд. і звисають; чашечка їх дрібна, до 1,5 *мм* завд., вузькодзвоникувата, з 5 до середини зрослих листочків, як і квітконіжки, волосиста; нитки тичинок волосовидні, пиляки лінійні, 3—3,5 *мм* завд.; жіночі квітки в рідких повислих китицях, з зрослими лише при основі чашолистками, зав'язь спочатку волосиста, згодом оголена. Крилатки до 3 *см* завд., з вузькими лінійно-ланцетними, жилкуватими гніздами; крила їх звичайно зігнуті, до основи звужені, при верхівці розширені та заокруглені. ♄. Цв. V—½VI. Пл. VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1056. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 621. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 264.

— *Negundo aceroides* Moench, Method. (1794) 334.

Часто розводиться по всій УРСР, особливо в лісостепових і степових районах.

Var. **pseudocalifornicum** Schwer. Листки строкаті.

Schwer., Gartenfl. (1893) 202.

Часто розводиться.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі. Розводиться часто. (Європ. ч., Кавказ, Серед. Азія).

Загальне поширення виду (в дикому стані). Північна Америка.

Господарське значення. Культивується по вулицях, скверах і парках. Росте дуже швидко і відзначається невибагливістю. Для розведення в полезахисних лісових смугах не рекомендується. Стовбур його галузиться майже від основи; деревина невисокої якості. До 15—20 років росте швидко, після чого ріст майже припиняється, а верхівки дерев починають сохнути. Кращий ріст і збереження насаджень у старшому віці спостерігається лише в Лісостепу. Клен ясенолистий не витримує затінення, але разом з тим дуже пригнічує дуб та інші породи.

Крім зазначених видів кленів, в ботанічних садах і парках УРСР іноді розводять ще такі:

A. Semenovii Regel et Herd. — **Клен Семенова.**

Л.Л.-С. Сумська обл.: Тростянецький рн, деидропарк Тростянець (Липа!).— **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки, дендропарк (Липа!, !!).

Дико росте в горах Середньої Азії і в Ірані.

A. laetum C.A.M. — **Клен веселий.**

П.П. Київ (Липа!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки, дендропарк (Липа, !!).

В СРСР дико росте на Кавказі, поза межами СРСР поширений в Малій Азії (Понтійський хр.) і в Ірані (гори Ельбурс).

A. velutinum Boiss. — **Клен бархатистий.**

П.П. Київ (Липа, !!).

В СРСР дико росте на Кавказі; зустрічається в Ірані.

РОДИНА LXXXIII. ГІРКОКАШТАНОВІ — HIPPOCASTANACEAE DC.[1]

Квітки двостатеві і чоловічі, зібрані в одному суцвітті, неправильні, з 5 чашолистками і 4—5 пелюстками; тичинок 5—8, прикріплених біля внутрішнього краю диска; зав'язь 3-гнізда, з 2 насінними зачатками в кожному гнізді, з довгим стовпчиком і цілісною приймочкою. Плід — шкіряста коробочка, яка розкривається 3 стулками, 3-гнізда або з 1—2 гніздами. Дерева з супротивними, пальчасто-складними листками без прилистків.

Переважно північноамериканська родина з двома родами (*Aesculus* L. і *Billia* Teyr.) і 18 видами.

Рід 522. Гіркокаштан — Aesculus L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 344.

Чашечка дзвоникувата або трубчаста з 5 нерівними лопатями. Пелюстки з потовщеними жолобчастими нігтиками, диск кільцевий або однобічний. Коробочка гладенька або усіяна шипами. Листки з 5—9 листочків.

До роду належить 16 видів. В СРСР зустрічаються тільки в культурі.

---

1. Високий кущ 2—4 *м* завв. Квітки дрібні, до 1 *см* завд. . . . . **(5). Г. дрібноквітковий — A. parviflora** Walt.
— Дерева. Квітки великі . . . . . 2.
2. Бруньки клейкі; листочків звичайно по 7. Квітки білі, пелюсток 5. Коробочка з шипами . . **(1). Г. звичайний — A. hippocastanum** L.
— Бруньки не клейкі. Листочків по 5. Пелюстки іншого кольору. Коробочка без шипів . . . . . 3.
3. Квітки червоні; пелюстки по краю з залозками . . . . . **(3). Г. червоноквітковий — A. pavia** L.
— Квітки жовті або жовтуваті; пелюстки по краю без залозок . 4.
4. Пелюстки жовтуваті. Плоди бородавчасті . . . . . **(2). Г. голий — A. glabra** Willd.
— Пелюстки жовті. Плоди гладенькі . . . . . **(4). Г. восьмитичинковий — A. octandra** Marsh.

1873[7] (1). A. hippocastanum L. — Гіркокаштан звичайний. Дерево до 30 *м* завв. і 2 *м* в обхваті, з великими клейкими бруньками, з густою

[1] Опрацював М. І. Котов.

округлою або іноді пірамідальною кроною. Листки з довгими черешками, з 5—7 сидячих листочків; листочки довгасто-оберненояйцевидні, до 20 *см* завд. і 10 *см* завш.; з клиновидною основою, по краю нерівно пилчасті, зверху голі, зісподу по жилках з м'яким опушенням. Квітки у великих, до 20—30 *см* завд., прямостоячих густих волотях, з рудувато опушеними вісями та квітконіжками; чашечка циліндрично-дзвоникувата, опушена; пелюсток 5, з округлим, по краю торочкуватим відгином; відгин пелюстки білий, при основі з жовтою, що згодом рожевіє, плямою. Тичинки при основі волосисті. Коробочка шипувата, звичайно з 1 великою насіниною. ♄. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 344. Пояркова в Фл. СССР, XIV, 622. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 264.

— *Hippocastanum vulgare* Gaertn., De fruct. et Sem., II (1771) 135.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, I, 296, fig. 1864.

Часто розводиться в садах, парках і на вулицях.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення (в дикому стані). Балканський п-в.

Господарське значення. Декоративне дерево. Деревина м'яка, неміцна. Кора містить дубильні речовини, гідні для дублення шкір. Плоди містять багато вуглеводів, білків, масел і гірких речовин; використовуються у виробництві крохмалю та спирту, олія з них нагадує мигдалеву. Екстракт з плодів використовується в медицині при кровотечі капілярного походження.

1873[8] (2). A. glabra Willd. — **Гіркокаштан голий.** Дерево до 18 *м* завв., з яснозеленими неклейкими бруньками. Листочки еліптичні, до 18 *см* завд., вужчі, ніж у гіркокаштана звичайного, загострені, пилчасті, зісподу по кутах жилок з борідками з волосків. Суцвіття порівняно невеликі; чашечка коротко-5-зубчаста; пелюсток 4, зеленувато-жовтих або жовтуватих; тичинки голі. Коробочка без шипів, з бородавчастою поверхнею. ♄. Цв. V.

Willd., Enum. pl. Berol. (1809) 405. Пояркова в Фл. СССР, XIX, 623.

— *Pavia glabra* Spach, Ann. Sc. Nat., Ser. 2, II (1834) 54. — *Aesculus ohioensis* DC., Prodr., I (1824) 597. — *Pavia ohioensis* Mchx., Hist. Ar. Am. Sept., III (1813) 242.

Іноді розводиться в садах і парках.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка, дендропарк (Сидоренко).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення (в дикому стані). Північна Америка (центральна та східна частина США).

1873[9] (3). A. pavia L. — **Гіркокаштан червоноквітковий.** Невелике дерево 2—8 *м* завв., з неклейкими бруньками. Листочки еліптичні або довгасто-оберненояйцевидні, до 15 *см* завд. і 6 *см* завш., зісподу по кутах жилок і по середній жилці опушені, рідше голі. Суцвіття 10—20 *см*

завд.; чашечка довготрубчаста; пелюсток 4, вони пурпурові або темно-червоні, по краю з залозками; тичинки голі, червонуваті з оранжовими пиляками, коротші за пелюстки. Коробочки гладенькі, без шипів. ♄. Цв. VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 344. Пояркова в Фл. СССР, XIX, 623.
— *Pavia rubra* Poir. in Lam., Encycl., V (1804) 94.
Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, I, 299, fig. 1865.

Іноді розводиться в садах і парках.

П.П. Київ (Липа). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Дунаєвецький рн, Михайлівка (!!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Краснокутськ, парк (Липа). — **П.З.С.** Одеса (Липа).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.
Загальне поширення (в дикому стані). Північна Америка (східна частина США).

1873 [7] (1) × 1873 [9] (3). A. hippocastanum L. × **A. pavia** L. — **Гіркокаштан звичайний × гіркокаштан червоноквітковий.** Дерево до 20 *м* завв. Квітки рожеві або темночервоні; пелюсток 5; тичинки коротковолосисті.

— *A. rubicunda* Lois., Herb. de l'Amat. (1821), t. 367. — *A. carnea* Hayne in Guimp., Otto et Hayne, Abb. fremd. Holzart. (1822) 25.

Зрідка розводиться в парках і садах.

Зак.Л. Ужгород (Липа). — **П.П.** Київ (Липа). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Умань (Липа). — Вінницька обл.: Немирів (Липа). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Краснокутський рн, Краснокутськ (Липа). — **П.З.С.** Одеса (Липа).

1873[10] (4). A. octandra Marsh. — **Гіркокаштан восьмитичинковий.** Дерево 15—30 *м* завв. Крона компактна, широкопірамідальна. Листочків 5, довгасто-яйцевидних або вузькоеліптичних, загострених, дрібнозубчастих. Чашечка коротко-5-зубчаста, гола. Квітки жовті, до 3 *см* завд., зібрані у волоть 10—15 *см* завд.; тичинки коротші за пелюстки. Коробочка гладенька. ♄. Цв. V—VI.

Marsh., Arbust. Amer. (1785) 4. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 264.
— *A. lutea* Wangh. in Scrift., Ges. Naturf. Fr., VIII (1788) 133. — *Pavia lutea* Poir., Encycl., V (1804) 95.

Розводиться в парках.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Львів (Липа, !!). — **П.П.** Київська обл.: Київ (!!, Липа). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський (Липа, !!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Умань (!!, Липа). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Іваницький рн, Тростянецький дендропарк (Липа). — Харківська обл.: Красиокутськ (Липа); Харків (!!, Липа).

Поширення в СРСР. Тільки в культурі.
Загальне поширення (в дикому стані). Північна Америка. (від Пенсільванії до Алабами).

1873 [11] (5). A. parviflora Walt. — **Гіркокаштан дрібноквітковий.** Високий густий кущ 2—4 *м* завв. Листки з черешком 0,5—3 *см* завд., з 5—7 листочків; листочки довгасто-еліптичні, 8—20 *см* завд. і 5—9 *см* завш., загострені, дрібнозубчасті або майже цілокраї, зверху голі, зісподу сірувато опушені. Квітки білі, до 1 *см* завш., зібрані в довгі циліндричні волоті, тичинки рожеві. Коробочки гладенькі, до 4 *см* у діам. ♄. Цв. VII, VIII.

Walt., Fl. Carol. (1786) 128. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I, 523. Липа в Озеленение населенных мест (1952), 244.
— *A. macrostachya* Mchx., Fl. Bor.-Am., 1 (1803) 220. — *Pavia alba* Poir. in Lam., Encycl., V (1804) 95.

Розводиться в парках.

Р.-О.Л. Львів (Липа). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Дунаєвецький рн, Михайлівка (!!, Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Гринь!, !!, Липа).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.
Загальне поширення (в дикому стані). Північна Америка.

РОДИНА **LXXXIV. САПІНДОВІ — SAPINDACEAE** JUSS.[1]

Квітки у волотистих суцвіттях, різнорідні, чоловічі та двостатеві; чашолистків і пелюсток по 5; тичинок 5—10; зав'язь 3-гнізда. Плід — коробочка. — Дерева, кущі або ліани, з пірчасто-складними черговими листками.

Велика родина з 150 родами і 1100 видами, які поширені в тропіках і субтропіках обох півкуль до 34°, в помірній зоні зустрічаються лише: *Xanthoceras* Bunge, *Koelreuteria* Laxm. (Китай), *Bridgesia* Bert. і *Valenzuelia* Bert. (Чілі), *Ungnadia* Endl. (Північна Америка).

В СРСР — тільки в культурі.

---

1. Листочки гострозубчасті. Пелюстки білі. Коробочка схожа на плід гіркокаштана, товстостінна . . . . . **523. Ксантоцерас — Xanthoceras** Bunge.
— Листочки тупозубчасті або зарубчасті. Пелюстки брудножовті. Коробочка здута, тонкостінна . . . . . **524. Кельрейтерія—Koelreuteria** Laxm.

Рід **523. Ксантоцерас — Xanthoceras** Bunge.

Bunge, Enum. pl. chin. (1831) 11.

Плід — товстостінна коробочка. Листки пірчасто-складні, з гострозубчастими голими листочками.

Монотипний північнокитайський рід.

---

[1] Опрацював М. І. Котов.

1873 [12]. X. sorbifolia Bunge — **Ксантоцерас рябинолистий.** Кущ або невелике дерево до 8 *м* завв., з прямими гілками. Листки непарнопірчасті, 20—30 *см* завд., з 17—19 листочків; листочки яйцевидно-ланцетні, 4—5,5 *см* завд., гострозубчасті, зверху зелені, зісподу бліді, голі. Квітки білі, в прямостоячих китицевидних волотях 15—25 *см* завд. Коробочка довгасто-яйцевидна, до 5 *см* завд., тупа, ребриста, зеленувата. Насінина чорнобура. ♄, ♄. Цв. V—VI.

Bunge, Enum. pl. chin. (1831) 11. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., 257. Котов у Визн. росл. УРСР, 262.

Іноді розводиться в садах і парках.

П.П. Київ (Липа). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Тростянецький рн, Тростянець (Липа). — Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (!!, Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: окол. ст. Долинська, Веселі Боковеньки, дендропарк (!!, Липа!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Липа). — **П.З.С.** Одеська обл.: ст. Роздільна (Липа), Одеса (Липа); Миколаїв (Липа); Херсон (Липа).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення (в дикому стані). Північний Китай.

Рід 524. Кельрейтерія — Koelreuteria Laxm.

Laxm. in Nov. Comm. Acad. Petrop., XVI (1772) 561, t. 18.

Плід — тонкостінна здута коробочка. Листки двічі або 1 раз пірчасто-складні з тупозубчастими, іноді лопатевидними або розсіченими до основи листочками, зісподу по головній жилці опушеними.

Східноазіатський (китайський) рід з 3 видами.

1873 [13]. K. paniculata Laxm. — **Кельрейтерія волотиста.** Високий кущ або дерево до 10 *м* завв., з опушеними молодими гілками. Листки непарнопірчасті, до 35 *см* завд., з 7—15 листочків до 9 *см* завд. Квітки брудножовті, в прямостоячих китицях, до 40 *см* завд.; чашолистків 5, 2 зовнішні дрібніші; пелюсток 4; тичинок 5 (8). ♄, ♄. Цв. VI—VIII.

Laxm. in Nov. comm. acad. Petrop., XVI (1772) 561. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., 255. Котов у Визн. росл. УРСР, 262.

Розводиться на півдні УРСР в садах і парках як декоративне дерево.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгород (!!, Липа), Мукачеве (Барбарич!, Липа). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Краснокутськ (Липа), Харків (!!). — Полтавська обл.: Полтава (!!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки, дендропарк (Липа). — **П.З.С.** Одеська обл.: Ізмаїл (!!); Болград (!!); Одеса (Липа, !!). — Херсонська обл.: Херсон (Липа). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія Нова (!!, Липа), ст. Ново-Олексіївка (!!).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення (в дикому стані). Китай і Японія.

Господарське значення. Декоративне дерево. В культурі в Європі відоме з 1763 р.

РОДИНА LXXXV. БАЛЬЗАМІНОВІ — BALSAMINACEAE S. F. Gray[1]

Квітки двостатеві, неправильні. Чашечка недорозвинена, розвинених чашолистків 3, з них 1 пелюстковидний, забарвлений, з видовженою шпоркою; пелюсток 5, з них 1 супротивна пелюстковидному чашолистку, 4 зрослися попарно, так що здається, ніби віночок складається лише з пелюсток. Тичинок 5, щільно притиснутих до зав'язі. Маточка 1; зав'язь верхня, 5-гнізда, з численними насінними зачатками в кожному гнізді; приймочка сидяча, 5-роздільна. Плід — коробочка. — Трав'янисті рослини.

Родина складається з 2 родів, які поширені переважно в тропічних і субтропічних країнах обох півкуль. Рід *Impatiens* L. має 750 видів, а рід *Hydrocera* Bl. монотипний. В СРСР росте лише *Impatiens* L.

Рід 525. Розрив-трава — Impatiens L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 938.

Квітки в збіднених пазушних китицях. Чашолистки забарвлені, з 5 листків, 2 передні дрібні або часто зовсім не розвинені, задній пелюстковидний збільшений і видовжений у шпорку. Пелюсток 5, супротивна пелюстковидному чашолистку пелюстка округла. Тичинок 5, вони у верхній частині зрослися нитками, в нижній — вільні. Маточка без стовпчика, з сидячою 5-роздільною приймочкою, зав'язь довгаста. Плід — довгаста коробочка з 5 стулками, які при достиганні скручуються і розсипають насіння. Деякі види мають неоднакові квітки: дрібні — клейстогамні, але плідні, і великі — яскраво забарвлені; останні запилюються бджолами, які дістають нектар з їх шпорки. — Трав'янисті, у нас однорічні, голі рослини, з потовщеними на вузлах стеблами.

Рід *Impatiens* представлений в СРСР 8 дикорослими видами; з них в УРСР зустрічається 3.

1. Стеблові листки (крім іноді нижніх) зібрані в кільця по 3, рідше супротивні. Квітки ліловорожеві . . . . . **(4). Р.-т. Ройля — I. Roylei** Walp.
— Листки чергові, на кінцях стебел скупчені, але не зібрані в кільця . . . . . 2.
2. Пазушні китиці 1—2-квіткові. Коробочки опушені, стулки її закручуються на обох кінцях. Культурна рослина з різноколірними (білі, рожеві, пурпурові) або строкатими квітками . . . . . **(3). Р.-т. садова — I. balsamina** L.
— Пазушні китиці 3—5-квіткові. Коробочка гола, стулки її закручуються знизу доверху. Дикі рослини з жовтими квітками . . . 3.
3. Квітки великі, 2—3 *см* завд., повислі, жовті, з червонуватими плямами; шпорка гачковидно зігнута . . . . . **(1). Р.-т. звичайна — I. noli-tangere** L.
— Квітки дрібніші, 7—10 *мм* завд., прямостоячі; блідожовті; шпорка пряма . . . . . **(2). Р.-т. дрібноквіткова — I. parviflora** DC.

[1] Опрацювала Є. Д. Карнаух.

Секція **I. Brachycentron** Warb. Листки чергові; пазушні китиці 2—5-квіткові.

Ряд **1. Macropetalae** Pob. Квітки великі, 2—3 *см* завд., жовті або білі; квітконоси знаходяться під листками, звислі.

1874 (1). I. noli-tangere L. — **Розрив-трава звичайна.** Рослина гола. Стебло прямостояче, 40—120 *см* завв., соковите, з дуже потовщеними вузлами, галузисте; листки чергові, яйцевидні або еліптичні, 5—10 *см* завд. і 2—5 *см* завш., коротко загострені, тупувато-великозубчасті, тьмяні; нижні — з черешками 2—4 *см* завд., при основі ширококлиновидні; верхні — майже сидячі, при основі заокруглені. Китиці 3—5-квіткові на розміщених під листками квітконосах 2—3 *см* завд.; квітки по 3—5, повислі на ніжках, яскравожовті з червонуватими плямочками, 2—3 *см* завд. Бічні чашолистки широкояйцевидні, гострі; шпорка пелюстковидного чашолистка гачковидно зігнута. Бічні пелюстки 2-лопатеві, з дуже нерівними лопатями. Крім описаних великих квіток, розвиваються також дрібні клейстогамні. Коробочка лінійно-довгаста, до 2 *см* завд. і 3—4 *мм* завш. ⊙. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 938. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 200. Победимова в Фл. СССР, XIV, 626. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 264.

— *Impatiens noli-me-tangere* Crantz, Inst., II, (1766) 430.

Рисунки: Reichenb., Icon fl. Germ. et Helv., V, 5 (1881), fig. 4483.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 257. Fl. polon. exsicc., № 153.

На вогких місцях в ярах, по берегах річок і струмків, в лісах і на болотах. — На Поліссі, в Лісостепу і в Карпатах, крім високогірних районів досить звичайно.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Звичайно. — **Д.Л.-С.** Рідко. — Сталінська обл.: Мар'ївка (Наконечна!); Катиківський рн, Грабове, в окол. ст. Розсипна (!!, Кот.!, Гринь!), Глухівське л-во (Кот.!); Сніжнянський рн, Леонтіїв Байрак (Кот.!, Гринь!). — Ворошиловградська обл.: Ровеньки (Гребеньова!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Вовчанськ (Таліев!), Куп'янськ (Клок.!, !!), Красноград (Марков!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна (Клок., Кот.). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Вільне (Кот.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр.; Верх.-Дністр.; Серед.-Дніпр., Верх.-Волз., Причорн., Волз.-Дон., Волз.-Кам., Заволз.; Кавказ: всі райони, крім Тал.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Даур., Анг.-Саян., Лен.-Кол.; Далек. Схід: Зеє-Бур., Удськ., Сах., Охот., Камч., Уссур.; Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан. (рідко).

Загальне поширення. Майже вся Європа, Мала Азія, Середня Азія, Китай і Японія.

Ряд **2. Micropetalae** Pob. Квітконоси розташовані безпосередньо в пазухах листків, прямостоячі; квітки дрібні, до 1 *см* завд.; шпорка пряма.

1875 (2). I. parviflora DC. — **Розрив-трава дрібноквіткова.** Рослина гола. Стебло прямостояче, 30—80 *см* завв., просте або розгалужене, соковите, потовщене на вузлах; листки короткочерешкові, еліптичні або яйцевидні, 8—17 *см* завд., 4—8 *см* завш., загострені, до основи клиновидно звужені, по краю гостро пилчасто-зубчасті, з залозистими зубцями; черешок крилатий. Китиці сторчові, 4—10-квіткові, довші за листки; квітки прямостоячі, 7—10 *мм* завд., блідожовті з червонуватими плямочками. Бічні чашолистки яйцевидні, шпорка пелюстковидного чашолистка 4—5 *мм* завд., пряма. Бічні пелюстки зрослі по 2, 3-лопатеві. Коробочка лінійно-довгаста, циліндрична. ⊙. Цв. VI—VIII.

DC., Prodr., I (1824) 687. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 201. Победимова в Фл. СССР, XIV, 631. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 265.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, I, fig. 1881 bis 1883 a und fig. 1875. Фл. СССР, XIV, табл. XXXIII, рис. 3.

Видані зразки: Герб. фл. Средн. Азии, № 73. Fl. Bohem. et Morav. exsicc., № 67. Fl. austro-hung. exsicc., № 487.

Заносна рослина, яка поширюється з ботанічних садів (зокрема, з Київського) по тінистих вологих місцях.

Р.-О.Л. Львів (Шафер). — Тернопільська обл.: Кременець (Троїцький). — **З.П.** Ровенська обл.: Ровенський рн, Городок (Троїцький). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Оксіюк!, Кот.!), Олевський рн, Дивлінська лісова дача (Воздвиженський!). — Київська обл.: Васильківський рн, Дзвонкове (Семенкевич, Кот.!); Київ та окол. (Шмальг., Семенкевич, Кот.!, !!, Лоначевський, Оксіюк!), Пуща-Водиця (Кот.!); Києво-Святошинський рн, Боярка-Будаївка (Кот.!, Оксіюк!). — **Л.П.** Київська обл.: окол. Києва, Дарниця (Кот.!, Оксіюк!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр.; Зах. Сибір: Ірт., Алт. (Барнаул); Серед.-Азія: Дж.-Тарб., Прибалх., Тянь-Шан., Сир-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, Сибір, Монголія, Китай, Джунгарія, Кашгарія, Індія, Гімалаї.

В Середній Азії росте дико, в Європу занесено з садів і парків.

Секція **2. Microcentron** Warb. Листки чергові, на кінцях стебел численні, але не в кільцях. Квітконоси 1—2-квіткові, пазушні.

1875[1] (3). I. balsamina L. — **Розрив-трава садова,** бальзамін. Стебло прямостояче, 25—50 *см* завв., майже нерозгалужене; листки короткочерешкові, довгасто-ланцетні, 8—14 *см* завд., 1,5 *см* завш., загострені, при основі вузькоклиновидні, по краю пилчасті. Квітки скупчені по кілька в пазухах листків, прямостоячі, великі, 2,5—3,5 *см* завд., білі, рожеві або пурпурові, іноді строкаті; шпорка 1—1,5 *см* завд., зігнута. Коробочка яйцевидна, опушена. ⊙. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 938. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 201. Победимова в Фл. СССР, XIV, 633. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 265.

— *Balsamina hortensis* Desp., Dict. Sc. nat., 3 (1816) 485.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, 311.

Рис. 40. Розрив-трава дрібноквіткова — *Impatiens parviflora* DC.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — насіннина.

Розводиться по садах як декоративна рослина.
Загальне поширення. Дико росте в Ост-Індії.

Секція 3. **Sapliglochilon** Ward. Всі або принаймні верхні листки супротивні або кільчасті. Квітки по декілька в китицях.

1875 [2] (4). I. Roylei Walp. — **Розрив-трава Ройля.** Стебло прямостояче, до 2 *м* завв., від основи розгалужене; листки в кільцях по 3, рідше супротивні, великі, 6—12 *см* завд., 2—4 *см* завш., черешкові з округлою основою і загостреною верхівкою, пилчасті, з гострокінцевими зубцями, при основі пластинки з стебельчастими темночервоними залозками. Квітконоси пазушні, розгалужені, 2—14-квіткові, зібрані у верхній частині стебла і утворюють ніби верхівкове суцвіття. Квітки великі, 3—3,5 *см* завд., ліловорожеві; шпорка пелюстковидного чашолистка 4—5 *мм* завд., зеленувата. Коробочка оберненояйцевидна, відтягнута до основи, при верхівці з колючим вістрям. ☉. Цв. VIII—IX.

Walp., Rep., 1 (1842) 475. Победимова в Фл. СССР, XIV, 633. Котов в Бот. журн. АН УРСР, XI, 3, 113.
— *I. Royleana* Payer, Organog. Comp. (1857) 84. — *I. glandulifera* Royle, Illustr. (1839) 151, tab. 28, fig. 2 (non Arn, 1835).

Культивується по садах і іноді дичавіє.

Пр. Л. Дрогобицька обл.: Трускавець (!!, Кот.!). — **З.П.** Волинська обл.: Ковель (Барбарич!).

Поширення по СРСР. Розводиться по садах і іноді дичавіє. Європ. ч.: Верх.-Волз., Прибалт., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр.
Загальне поширення (в дикому стані). Індія, Гімалаї. Здичавіла місцями в Середній Європі.

ПОРЯДОК **ЖОСТЕРОЦВІТІ — RHAMNALES** ENGL.

Квітки циклічні, правильні, з подвійною оцвітиною, тичинками в одному колі і залозистим диском. Зав'язь 2—5-гнізда; насінні зачатки з 2 інтегументами, по 1—2 в гнізді. — Дерева, кущі або ліани; листки прості, рідше складні, з прилистками; суцвіття цимозні.

РОДИНА **LXXXVI. ЖОСТЕРОВІ — RHAMNACEAE** R. BR.[1]

Квітки двостатеві або одностатеві й тоді дводомні, 5(4)-членні; чашечка з трикутними опадними частками; пелюстки дрібні (або зовсім нерозвинені), чергуються з частками чашечки; тичинки супротивні пелюсткам; диск інтрастамінальний; зав'язь 2—3(4)-гнізда, з одним базальним насінним зачатком у кожному гнізді; стовпчик прямий з 2—3(4)-роздільною або 2—3(4)-лопатевою приймочкою. Плід костянко-

[1] Опрацював М. І. Котов.

видний або сухий, нерозкривний. Насінина здебільшого овальна, стиснута, з малорозвиненим хрящуватим періспермом. — Кущі або невеликі дерева, часто колючі, з простими цілісними, черговими, рідше супротивними листками.

До родини належить близько 50 родів і понад 500 видів. Представники її поширені в усіх частинах світу, але найчисленніші в тропічних та субтропічних зонах. В СРСР зустрічається 5 родів, з них в УРСР — 2 нижченаведені, що належать до триби *Rhamneae* Benth. et Hook.

---

1. Бруньки вкриті покривними лусками. Квітки звичайно одностатеві, 4-членні. Насінина здебільшого яйцевидна, з глибокою борозенкою на спинці . . . . . **527. Жостір — Rhamnus** L.
— Бруньки голі, без покривних лусок. Квітки двостатеві, 5-членні. Насінина лінзовидна, без борозенки . . **526. Крушина — Frangula** Mill.

Рід 526. Крушина — Frangula Mill.

Mill., Gard. Dict., ed. 7 (1759).

Квітки в пазушних півзонтиках або пучках, двостатеві, 5-членні. Чашечка дзвоникувата, м'ясиста, з яйцевидно-трикутними частками; пелюстки з нігтиком, коротенькі й широкі. Стовпчик простий, з 3-лопатевою приймочкою; зав'язь 3-гнізда. Плід соковитий, костянковидний, з 3 кісточками. Насінина сплюснута, лінзовидна, з хрящуватим дзьобовидним носиком; сім'ядолі товсті, опуклі, при проростанні не виходять із тонкої щільної нерозкривної оболонки (ендокарпу). — Кущі або невеликі дерева з черговими неколючими гілками; бруньки голі (без покривних лусок); листки цілісні, з пірчасто-паралельним жилкуванням. Насіння поширюють птахи.

До роду належить близько 50 видів. В СРСР відомо 3, з них в УРСР — 2.

---

1. Листки цілокраї. Квітки в пазушних пучках . . . . . **(1). К. ламка — F. alnus** Mill.
— Листки зубчасті. Квітки в півзонтиках на довгих квітконосах . . . . . **(2). К. скельна — F. rupestris** (Scop.) Schur.

Секція **1. Eufrangula** Grub. Квітки в пазушних пучках; листки цілокраї.

1876 (1). F. alnus Mill. — **Крушина ламка.** Кущ 1—3 *м* завв., з гладенькою, майже чорною корою; гілки тонкі, однорічні червонокоричневі, усіяні ланцетними білими сочевичками. Листки чергові, еліптично-оберненояйцевидні, загострені, з 6—8 паралельними між собою і мало зігнутими бічними жилками, зісподу вздовж жилок волосисті. Квітки по 2—7 у пазушних пучках, вузькодзвоникуваті, 2,5—3,5 *мм* завд., зовні

жовтуваті, зсередини жовті, голі, на ніжках близько 1 *см* завд. Плоди при достиганні спочатку червоні, потім фіолетовочорні. ♄. Цв. V—½VII. Пл. VIII—IX.

Mill., Gard. Dict., ed. 8 (1768). Грубов в Фл. СССР, XIV, 642. Котов у Визн. росл. УРСР, 265.

— *F. vulgaris* Reichenb., Fl. Germ. excurs. (1832) 488. — *Rhamnus frangula* L., Sp. pl. (1753) 193. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 205.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 108!

По чагарниках по берегах річок та озер, на болотах і вогких луках. — В більшій частині УРСР звичайно, в Степу рідшає і зустрічається тільки в долинах річок.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З. П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Звичайно. — **Д.Л.-С.** В долині р. Дінця. — Сталінська обл.: Слов'янський рн, Богородичне, Гори Артема (!!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Первомайськ (Пач.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ; Дворічна (!!).— Ворошиловградська обл.: Кремінна (Клок.!, !!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінф., Єліашевич, !!). — **П.З.С.** Одеса (Шестеріков). — Миколаїв (Опперман!). — Херсон (Пач.!). — **Л.З.С.** Запоріжжя (Дементьєв). Звичайно в пониззі Дніпра на південь від Буркутів Голопристанського р-ну Херсонської області (Пач.!, Лавр.!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: Обськ, Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір; Анг.-Саян (Красноярськ, Мінусінськ); Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня, Атлантична і Східна Європа, Середземномор'я, Мала Азія, Іран (Гілан), Сибір, Середня Азія, Кашгарія.

Господарське значення. Кора крушини (*Cortex Frangulae*) вживається в медицині як добрий проносний засіб. Вона заготовляється у великій кількості і є предметом експорту. Крім звичайних екстрактів і декоктів, з неї виготовляють стандартизовані препарати: франгулен, що являє собою рідкий темнобурий, очищений від баластних речовин екстракт, і франгулоксин, що має вигляд бурого порошка, випускається в таблетках. Відвар кори, а також стиглих плодів крушини в народній медицині вважається чудовим засобом проти хвороб печінки, проти водянки і гарячки, а також проти глистів і як зовнішній засіб (обливання) проти корости. Кора та недостиглі плоди дають міцну жовту фарбу. Фарба з достиглих плодів забарвлює бавовняні тканини в зелений колір, а шерстяні — в фіолетовий. Деревина крушини вживається для токарних робіт, виготовлення фанери, шевських колодок і цвяхів та інших предметів, а також дає беззольне вугілля для виготовлення кращих сортів мисливського пороху.

Секція **2. Cascara** Grub. Квітки численні, в простих або складних півзонтиках на довгому квітконосі. Листки зубчасті, звичайно з великими листовидними прилистками.

1877 (2). F. rupestris (Scop.) Schur. — **Крушина скельна.** Сланкий кущик до 1 *м* завв.; гілки з темносірою або коричневою корою і малопомітними сочевичками; молоді гони яснокоричневі, коротко опушені; бруньки волосисті. Листки майже шкірясті, короткочерешкові, овальні до оберненояйцевидних, 1,5—6 *см* завд., 1—4 *см* завш., коротко загострені або тупі, зарубчасто-пилчасті, особливо вгорі, з 7—10 парами випнутих на спідньому боці бічних жилок, зісподу по жилках і по черешку притиснутоволосисті. Півзонтики на квітконосах до 4 *см* завд., складні, 2—10-квіткові, з 1—2 приквітковими листочками. Квітки бокаловидні, 2,5—3 *мм* завд., зовні зеленуваті або жовтуваті, зсередини жовті, на ніжках до 1 *см* завд. Плоди 6—7 *мм* у діам., спочатку червоні, згодом фіолетовочорні. ♄. Цв. V—VI; VIII—IX.

Schur, Enum. pl. Transsilv. (1865) 142. Грубов в Фл. СССР, XIV, 644. — *Rhamnus rupestris* Scop., Fl. Carniol., ed. 2, 1 (1772) 164, tab. 5. — *Rh. rumeliaca* Friwald. in Flora, XVIII (1835) 332.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 3222.

На гірських, переважно вапнякових, схилах. — Наводиться для Карпат (Грубов, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати). Загальне поширення. Балканський п-в, Карпати.

Рід 527. Жостір — Rhamnus L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 193, p.p.

Квітки в пазушних пучках або рідше в китицевидних суцвіттях, 4-членні (рідко 5-членні), здебільшого одностатеві і дводомні. Чашечка лійковидно-дзвоникувата з трикутними частками. Пелюстки дуже дрібні, з вузькими нігтиками, нерідко зовсім нерозвинені. Стовпчик 2—3-роздільний; зав'язь 2—3-гнізда. Плід соковитий, костянковидний, з 2—3 (4) «кісточками». Насінина овальна або округло-тригранна, сім'ядолі тонкі, підковоподібно зігнуті, при проростанні виступають із тонкої хрящуватої оболонки (ендокарпу), що розкривається по внутрішньому шву.— Кущі та невеликі дерева з майже супротивними або черговими гілками й листками; бруньки з добре розвиненими покривними лусками.

Великий (понад 150 видів), переважно східноазіатський рід. В СРСР відомо 19 видів цього роду, з них в УРСР зустрічається в дикому стані 1 і 1 трапляється в культурі.

---

1. Листки великі, з 15—25 парами бічних майже прямих жилок. Гілки неколючі . . . . **(1). Ж. імеретинський — R. imeretina** Booth.
— Листки дрібніші, з 3 парами дуговидних бічних жилок. Гілки колючі . . . . . **(2). Ж. проносний — R. cathartica** L.

Секція **1. Eurhamnus** Boiss. Квітки в пазушних пучках, одностатеві і дводомні, рідко двостатеві, 4-членні, з розвиненими пелюстками; зав'язь 3-гнізда. Плоди округлі або широко-оберненояйцевидні.

Насінина довгасто-яйцевидна, округло-тригранна, з глибокою борозенкою на спинці, блискуча, ясножовта. — Неколючі кущі з черговими опадними листками.

1877[1] (1). R. imeretina Booth. — **Жостір імеретинський.** Розлогий кущ 1,5—3 *м* завв., з зеленими пухнатими молодими гонами і великими, до 13 *мм* завд., гострими бруньками. Листки тонкі, еліптичні, 7—21 *см* завд., 4—8 *см* завш., коротко загострені, дрібно зарубчасто-пилчасті, з товстими опушеними черешками. Квітки дзвоникуваті, 4—5 *мм* завд., зібрані по 3—7 у пазухах листків, на ніжках 6—10 *мм* завд. Плоди кулясті, 6—7 *мм* у діам., достиглі — чорні. Насінина близько 4 *мм* завд., цитриновожовта. ♄. Цв. 2/2 V—VI. Пл. VII—IX.

Booth. in Kirchn., Ar. Muscav. (1864) 344. Schneider, Laubholzk., II, 275, fig. 191, f., g. Гроссгейм, Фл. Кавказа, III, 53; Опред. раст. Кавк., 202. Грубов в Фл. СССР, XIV, 654.

— *R. alpina* Pall., Fl. Ross., II (1784) 23.

Рисунки: Фл. СССР, XIV, табл. XXXV, рис. 3.

Іноді розводиться в садах і парках.

П.П. Київ (Липа). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Умань, Софіївка (Липа, !!); Городищенський рн, Мліїв (Липа). — Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Липа, !!). — Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки, дендропарк (Липа).

Поширення по СРСР (в дикому стані). Кавказ: Зах., Схід., Півд. Закавк.

Загальне поширення (в дикому стані). Кавказ, Мала Азія.

Секція **2. Cervispina** DC. Квітки в пучках одностатеві, дводомні, 4-членні, з дуже дрібними, часто зовсім нерозвиненими пелюстками; зав'язь 2—4-гнізда з 2—4-роздільним стовпчиком. Насінина з спинною або бічною борозенкою. — Кущі з колючими гілками та опадними пірчасто-дугожилковими листками.

1878 (2). R. cathartica L. — **Жостір проносний.** Дуже галузистий кущ, 1—3 *м* завв., або деревце до 8 *м* завв., з шершавою, майже чорною корою на стовбурі, з супротивними гілками, які на кінцях часто переходять в колючки; кора гілок червонуватокоричнева, лискуча. Листки супротивні, зверху яскравозелені або сіруваті, зісподу ясніші, черешкові, еліптичні або яйцевидно-еліптичні, дрібнозубчасті, з 3 парами міцних, зісподу випнутих, бокових жилок. Квітки по 10—15 у пучку, на ніжках 5—8 *мм* завд., вузькодзвоникуваті, 4—5 *мм* завд., з трикутно-ланцетними, гострими, часто відігнутими частками чашечки. Плоди 6—8 *мм* у діам., чорні. Насінина яйцевидна. ♄, ♄. Цв. V—VI. Пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 193. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 204. Грубов в Фл. СССР, XIV, 660. Котов у Визн. росл. УРСР, 266.

— *R. spinosa* Gilib., Fl. lithuan., V (1785) 132.

Рисунки: Сырейщиков, Илл. Фл. Моск. губ., II (1907) 352. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, I, tab. 180, fig. 4, a—e.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1014!

По узліссях, серед чагарників, на схилах і сухих луках. — По всій УРСР звичайно за винятком Карпатських лісів і Полинкового Степу.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: всі райони, крім Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт. (до Обі), Алт. (Приіртишський); Серед.-Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня, Атлантична та Східна Європа, Західне Середземномор'я. Балканський п-в, Мала Азія, Кавказ, Північний Курдистан, Західний Сибір і Середня Азія.

Господарське значення. Плоди жостеру (*Fructus Rhamni Catharticae* або *Baccae Spinae cervinae*) вживаються в медицині у вигляді відвару, сиропу або рідкого екстракту як проносне. Плоди збирають у вересні і жовтні. Із свіжого соку плодів виготовляють темно-зелену акварельну фарбу. Сік має неприємний запах і дуже поганий на смак (солодкувато-гіркий). Тверда, жовтувата з червонуватими прожилками або мармуровидним рисунком деревина — дуже гарна і вживається для дрібних токарних і столярних виробів. Декоративна рослина, використовується для живих огорож.

РОДИНА **LXXXVII. ВИНОГРАДОВІ — VITACEAE** LINDL.[1]

Квітки правильні, двостатеві або одностатеві (тоді рослини дводомні), здебільшого 4—5-членні; чашечка дрібна, блюдцевидна, по краю помітно 4—5-, рідше 3—7-зубчаста або лопатева; пелюсток (3) 4—5 (7), під час цвітіння вони простягнуті або відігнуті назад, часто із загнутими всередину верхівками, зрослими в ковпачок. Тичинок (3) 4—5, супротивних пелюсткам, прикріплених до основи підматочкового диска; диск здебільшого бокаловидний або чашоподібний, по краю виїмчастий або лопатевий; зав'язь верхня, 2—6-гнізда, з 2 (1) оберненими насінними зачатками в кожному гнізді; стовпчик дуже короткий, конічний або товстий, циліндрично-конічний, нерідко видовжений, нитковидний; приймочка чашоподібна або крапкова, невиразно 2-лопатева або помітно 4-лопатева. Плід — здебільшого 2—1-гнізда (рідше 3—8-гнізда) соковита ягода з 2—1 насіниною в кожному гнізді. — В нашій флорі — лазячі кущі з довгими, простими або галузистими вусиками на гілках. Листки чергові, прості, пальчасто-лопатеві або пальчасто-складні, черешкові, при основі з 2 бічними прилистками.

До родини належить 12 родів і понад 470 видів. В СРСР у дикому стані зустрічається 1 рід, 2 поширені в культурі. Всі вони належать до підродини *Vitoideae* Gilg.

---

1. Пелюстки на верхівці зрослі (віночок опадає цілком, шапочкою). Суцвіття видовжено-волотеве. Кора відділяється смугами; серцевина дворічних гілочок жовтобура . . . **528. Виноград — Vitis** L.
— Пелюстки не зрослі верхівками, під час цвітіння зірчасто-простягнуті. Суцвіття щитковидно-волотеве. Кора старих гілок смугами не відділяється; серцевина дворічних гілок біла . . . . . 2.
2. Вусики на кінцях дисковидно розширені (але не завжди). Підматочковий диск цілком зростається з основою зав'язі, але помітно відрізняється від неї забарвленням . . . . . **529. Дикий виноград — Parthenocissus** Planch.
— Вусики на кінцях не розширені. Підматочковий диск блюдцевидний або чашовидний, помітно відокремлений від середньої частини зав'язі . . . . . **530. Виноградовник — Ampelopsis** Mchx.

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

Рід 528. Виноград — Vitis L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 202.

Квітки дрібні, двостатеві або функціонально одностатеві (тоді рослина різнорідно дводомна), у волотевих суцвіттях. Чашечка невиразно виїмчаста або 5-зубчаста. Пелюсток 5, зрослих зверху у вигляді ковпачка, який після цвітіння цілком опадає. Тичинок 5; у функціонально жіночих квіток вони відігнуті назад, з неплідними пиляками; зав'язь 2-гнізда, з 2 насінними зачатками в кожному гнізді; у функціонально чоловічих квіток недорозвинена, під зав'яззю є диск з 5 б.-м. з'єднаних між собою в кільце нектароносних залозок; приймочка крапкова, малопомітна. Плід — м'ясиста соковита ягода з 2—4 насінинами. Насінина з твердою оболонкою, неправильно грушовидна, до основи звужена, на черевному боці з 2 ямочками, на спинці з поздовжньою борозенкою, в якій міститься округла халаза. — Лазячі кущі з черешковими черговими пальчастими, 3—5—7-лопатевими листками і з галузистими вусиками, супротивними листкам. Кора опадає смугами, серцевина дворічних гілок бура.

З 28 (за старими літературними даними) видів, поширених у помірній і субтропічній зонах північної півкулі, у флорі СРСР, за Д. І. Сосновським, 5 дикорослих видів (але за Л. Т. Васильченком 15), у флорі УРСР — 1; інші види, що тут наводяться, зустрічаються в культурі. Видова диференціація в межах роду недостатньо вивчена.

---

1. Вусики на стеблі розміщені проти кожного листка або суцвіття. Листки зісподу рівномірно вкриті іржавобурим або коричневим опушенням . . . . . **(1). В. Ізабелла — V. labrusca** L.
— Вусики є не проти всіх листків або суцвіть, вони найчастіше відсутні на кожному третьому вузлі. Листки зісподу здебільшого клочкувато-павутинясті, опушення ніколи не буває бурим . . . . . 2.
2. Квітки двостатеві. Ягоди великі, м'ясисті, солодкі або кислосолодкі, стиглі — фіолетовочорні, жовтуватозелені або білі. Черешкова

виїмка здебільшого вузька, закрита, з гострим дном . . . . . **(2). В. справжній — V. vinifera** L.

— Квітки функціонально одностатеві (чоловічі квітки з довгими тичинковими нитками і рудиментом зав'язі, жіночі — з відігнутими назад тичинками і неплідними пиляками), дводомні. Ягоди дрібніші, близько 6—8 *мм* у діам., синьофіолетові. Насінини з коротким дзьобиком. Черешкова виїмка широко відкрита, з плоским дном . 3.

3. Черешкова виїмка відкрита, з округлим дном. Осінній колір листків яскравий. Насінини червонуваті, овально-округлі, короткі . . . . . **(4). В. амурський — V. amurensis** Rupr.

— Черешкова виїмка відкрита, здебільшого дуже широка, з плоским дном. Осінній колір листків не такий яскравий. Насінини білуваті, овальні або довгасто-грушовидні . . . . . **(3). В. лісовий — V. silvestris** Gmel.

1878[1] (1). V. labrusca L. — **Виноград Ізабелла.** Лазячий кущ з товстим, м'ясистим коренем і досить міцним, біля основи 20—25 *см* у діам., стовбуром. Річні гони циліндричні, темнокоричневі, густо опушені, з короткими, розгалуженими вусиками, супротивними кожному листку або суцвіттю. Бруньки великі, конічні, іржасто опушені. Листки черешкові, з 2 серцевидними прилистками; листові пластинки великі, широкояйцевидні або округлі, 24—25 *см* завд., 15—17 *см* завш., цілісні або невиразно 3—5-лопатеві, часто виїмчасті, з округлими вирізами, по краю неглибоко виїмчасто-зубчасті; молоді листки опушені; старі — досить шкірясті, голі і лише зісподу біло або жовтувато опушені. Суцвіття (складна китиця) міститься проти листка або вусика на товстій, здебільшого короткій ніжці. Ягоди чорні або рожеві, рідко білі, середнього розміру, овальні, з товстою шкірочкою, вкритою білуватою поволокою, 2—4-насінні. ♄. Цв. V—VI. Пл. IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 203. Сосновский в Фл. СССР, XIV, 678.

Рисунки: Фл. СССР, XIV, 681, рис. 1—1 a! Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, s. 360, fig. 1915, a—b!

Розводиться майже по всій УРСР, особливо часто в степовій і лісостеповій смугах.

Походить з Північної Америки. На Кавказі, де здавна культивується, зустрічається здичавіло в лісах.

Господарське значення. Розводиться в кількох культурних сортах заради їстівних плодів — ягід, які використовуються для виготовлення столового вина та споживаються у свіжому вигляді. Виносить значне зниження температури (до —30°), що дає змогу просувати культуру цього виду на північ.

1878[2] (2). V. vinifera L. — **Виноград справжній.** Лазячий кущ, до 30 (43) *м* завв., з міцним, у грунті дуже розгалуженим коренем і товстим, до 1,5 *м* в обхваті, стовбуром; кора здебільшого лущиться смугами. Річні гони червонувато- або яснокоричневі, голі або вкриті простими чи пластинчастими волосками, тонкоборозенчасті. Листки черешкові, 5—20 *см* у діам., в обрисі округлі або п'ятикутні, звичайно 3—5-лопатеві, рідше цілісні або глибоко-5—7-розсічені, при основі серцевидні, з вузькою черешковою виїмкою, по краю нерівно гостро- або тупозубчасті, зверху голі, зісподу б.-м. опушені короткими щетинистими або довгими павутинястими волосками, часто навіть повстисті. Квітки невеликі (пелюстки 5—5,2 *мм* завд.), двостатеві, на коротеньких ніжках, у густій або рідкуватій складній китиці. Китиці різноманітної форми, від циліндричних до циліндрично-конічних, часто крилаті. Плоди різної форми, від довгастих до округлих, 6—22 *мм* завд., чорнофіолетові, червоні, рожеві, жовтуваті або зелені, соковито-м'ясисті, солодкі або кислуваті, з тонкою шкірочкою і з 3—4 грушовидними або яйцевидними насінинами, 2(6—7) *мм* завд., іноді плоди безнасінні. ♄. Цв. V—VI. Пл. VIII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 293. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 260. Сосновский в Фл. СССР, XIV, 686. Котов у Визн. росл. УРСР, 266.

Культивується у всіх степових і лісостепових районах та в Закарпатській області, зустрічається також у південній частині Полісся, куди просуваються найбільш холодостійкі сорти.

Поширення по СРСР. Культивується переважно в Європ. ч.: Верх.-Дністр. (півд. ч.), Бессараб., Причорн., Серед.-Дніпр., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Середня Азія: південні райони.

На Кавказі та в Середній Азії іноді зустрічається здичавіло.

Загальне поширення. Розводиться, крім згаданих районів СРСР, в Середній Європі, Середземномор'ї, на Балканському п-ві, в Малій Азії, Ірані, Японії, Китаї, Північній і Південній Америці, Північній Африці (Єгипет), Південній Африці (Капська область, Мадагаскар), Австралії, Новій Зеландії.

Примітка. Культурний виноград розводиться в дуже численних сортах, відмінних формою листків і китиць, формою, розміром і кольором ягід, часом їх дозрівания, врожайністю, цукристістю та іншими ознаками. Сортова різноманітність культурного винограду дуже велика; різні групи сортів походять від різних дикорослих видів, і на цій підставі Андрасовський (Magyar Flora, 1924) зробив спробу поділити культурний виноград на окремі види, в які він об'єднав споріднені групи сортів (основних видів 5).

На Україні культивуються як середземноморські і середньоєвропейські сорти, так і сорти західноазіатські. У зв'язку з цим ми вважаємо за корисне подати орієнтовний ключ до визначення культурних видів винограду (*V. vinifera* s. l.), який був наведений у Фл. СРСР (XIV, 695). Цей ключ склав за Андрасовським радянський знавець систематики роду І. Т. Васильченко.

1. Листки зісподу повстисті від густого і щільного білуватого та сірого опушення. Ягоди округлі. Середземноморські сорти («Мурвел», «Морастель» та ін.) . . . . . **В. середземноморський — V. mediterranea** Andras.

— Листки зісподу інакше опушені або голі. Ягоди круглі або довгасті (овальні, довгасто-овальні) . . . . . 2.

2. Розвинуті (дорослі) листкн витягнуті, довжина їх помітно перевищує ширину. Ягоди круглі, солодкі. Зах. Азія. Сорти типу «Шасла» та ін. (Столовий виноград) . . . . . **В. візантійський — V. byzantina** Andras.

— Розвинуті (дорослі) листки не витягнуті, довжина їх дорівнює ширині або навіть їх ширина більша за довжину. Ягоди округлі або б.-м. видовжені, кислосолодкі або солодкі . . . . . 3.

3. Ягоди середнього розміру або дрібні, круглі, кислосолодкі (вишні сорти); китиці дрібні або середнього розміру, циліндричні, стиснуті, на коротких ніжках (Середня Європа — місцеві винні сорти «Трамінер», «Рислінг» та ін.). . . . . **В. германський** — **V. alemanica** Andras.

— Ягоди довгасті або яйцевидні, солодкі; китиці середнього розміру або великі, розгалужені, рідкі (столові сорти) . . . . . 4.

4. Розвинуті листки трохи ширші за свою довжину, глибоко-5-лопатеві і по краю гострозубчасті, їх середня лопать краями налягає на бічні. Ягоди з міцним мускатним присмаком, звичайно жовті або жовтуватозелені. Зах. Азія (мускати) . . . . . **В. мускатний** — **V. deliciosa** Andras.

— Довжина розвинутих листків приблизно дорівнює ширині, їх середня лопать не налягає на бічні лопаті. Ягоди без мускатного присмаку, часто б.-м. зігнуті, білі, червоні, лілові. Зах. Азія (корнішони) . . . . . **В. стародавній** — **V. antiquorum** Andras.

Господарське значення. Виноград є одною з найважливіших сільськогосподарських культур, що має величезне значення для сільського господарства і промисловості СРСР.

Ягоди винограду є цінним харчовим продуктом, що має, крім того, дієтичні і лікувальні властивості завдяки наявності в соці ягід вітамінів B_1, B_2, С. Вживаються вони як у свіжому вигляді, так і в сухому (різні сорти кишмишу). Виноград широко використовується в харчовій та кондитерській промисловості для виготовлення виноградного соку, сиропів, маринаду, варення, мармеладу, консервів тощо. Основним же продуктом, який одержують з винограду, є вино. З виноградних вижимок одержують коньяк, виноградну горілку, спирт; з насіння винограду здобувають олію, цілком придатну для їжі, а також для миловаріння.

Культура винограду має велике значення у справі освоєння пустель і півпустель та закріплення сипучих пісків.

Виноград широко застосовується в декоративному садівництві.

Зараз провадяться великі роботи по виведенню нових морозостійких сортів винограду, і межа його поширення поступово просувається на північ. Працюють також і над виведенням філоксеростійких сортів і сортів, стійких до грибних захворювань (мільдью та ін.).

1879 (3). V. silvestris Gmel. — **Виноград лісовий.** Лазячий кущ (ліана) до 10 *м* (і більше) завв., з буруватосірою корою на стовбурах, що досягають 10—15 *см* у діам., та на дворічних і багаторічних гонах; молоді гони червонуватобурі, розсіяно вкриті відхиленими волосками або голі. Листки з густо опушеними, рідше голими черешками, 1,5—6 *см* завд., в обрисі округлі або гостротрикутні чи п'ятикутні, 2,5—7 *см* завд., 5—11 *см* завш., майже цілісні або виразно 3—5-лопатеві, з трохи видовженою, ширококутною середньою лопаттю; при основі листки округло-серцевидні, з широкою, рідше вузькою, відкритою черешковою виїмкою, по краю нерівно гостро- або тупозубчасті, рідше майже цілокраї, зісподу здебільшого павутинясті або шерстисті, рідше голі. Квітки дводомні,

Рис. 41. А. Виноград лісовий — *Vitis silvestris* Gmel.

1 — відрізок стебла з плодами; *2* — жіноча квітка; *3* — чоловіча квітка.

Б. Дикий виноград п'ятилистий — *Parthenocissus quinquefolia* (L.) Planch.

4 — відрізок стебла з плодами.

дрібні, на коротких ніжках, у волотевих складних китицях, супротивних листкам; китиці різноманітної форми, невеликі, під час цвітіння досягають 15 *см* завд., галузисті, рідкуваті. Ягоди 7—8 (10) *мм* завд., округлі, чорні, з білуватосинюватою поволокою, рідко білі, з твердою шкіркою, кислувато-гіркуваті, інколи солодкі, на ніжках 4—7 *мм* завд. Насінини дрібні, 3,5—6 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., сіруваточервонуваті, з носиком до 1 *мм* завд. ♄. Цв. V—VI. Пл. IX.

Gmel., Fl. Bad., I (1805) 543. Сосновский в Фл. СССР, XIV, 697. Котов у Визн. росл. УРСР, 266.

— *V. vinifera* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 206, p. p.

Рисунки: Негруль в Ампелогр. СССР, I, табл. IX—XII. Фл. СССР, XIV, табл. XXXIX, рис. 1, 1 а!

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., 2032!, Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., 860!.

По лісах і чагарниках на вапняково-кам'янистих схилах і в заплавинах річок південної частини УРСР.

З.Л.-С. В лісах по Дністру на південь від Дубосар (МРСР), зрідка (Пач.). — Одеська обл.: Балта (Монтр.!). — **П.З.-Л.С.** Зрідка по р. Бугу. — Миколаївська обл.: Доманівський рн, біля Богданівки (Пач.); вище Вознесенська (Боровиков і Зотов). — **П.З.С.** По р. Інгульцю. Херсонська обл.: Херсонський рн, Дар'ївка та Микольське (Кот.); По р. Дніпру. Херсонська обл.: Херсонський рн, окол. Херсона (Потьомкінський о-в), Тягинка (Пач.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: о-в Хортиця (Гроссгейм). — Херсонська обл.: о-в Джарилгач і коса Тендра (Левіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн. (зах. ч.), Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Середня Азія: Гір. Туркм.

Загальне поширення. Атлантична та Середня Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран та згадані райони СРСР.

Господарське значення. Спостереження, проведені рядом спеціалістів над *V. silvestris* Gmel. в природі, показують, що дикий виноград є досить морозо- і посухостійким видом. Він також стійкий проти філоксери і різних грибних захворювань. Все це свідчить про його велику цінність для селекційної роботи.

Крім того, спілі ягоди дикого винограду наближаються по смаку до ягід культурного винограду і можуть бути використані для їжі у свіжому, сухому або маринованому вигляді.

Примітка. Г. А. Боровиков і В. В. Зотов (Зб. статей по виноградництву та технічній переробці винограду, вип. XIII, 1936) в статті «Дикий виноград України» описують чотири окремі «різновидності» в межах *V. silvestris* Gmel., що зростає на Україні: 1. круглолисткова різновидність; 2. розсіченолиста різновидність; 3. різновидність з закритою черешковою виїмкою і жіночими квітками; 4. різновидність з гермафродитними квітками. Ці описи, як видно з самих назв, стосуються насамперед форми листків та будови квітки. Таксономічне значення їх неясне.

Пізніше І. Т. Васильченко (Сов. ботаника, XV, 6 (1947) 339) описав з України (о-в Джарилгач) ще одну форму *V. silvestris* — var. *dzharylgatschensis* Vass., яка нижча за типову.

Дикорослий виноград в межах СРСР, за І. Т. Васильченком, як і культурний, представлений цілим рядом видів (12).

На Україні зустрічається переважно типовий *V. silvestris* Gmel. s. str. і *V. taurica* Vass. (Крим).

1879[1] (4). V. amurensis Rupr. — **Виноград амурський.** Ліана з дерев'янистим, вкритим чорною корою стовбуром до 15 *м* завв. і зеленими або червоними (влітку) та жовто- або червонобурими (восени) плодючими гонами до 300 *см* завд. Листки цілісні, в обрисі здебільшого округлі, 3—5-лопатеві, з загостреними лопатями, з яких середня трохи видовжена, по краю зубчасті, з гостро- або округлотрикутними зубцями, при основі глибокосерцевидні, з відкритою черешковою виїмкою, що має округле дно; зверху листки розсіяно опушені, зісподу шерстисті, особливо по жилках; осінній колір листків яскравий. Квітки дводомні, на коротких ніжках у рідкуватих (жіночі) або густих (чоловічі) розгалужених конічних складних китицях. Китиці з ягодами різноманітної форми, рідкуваті; ягоди округлі, чорні з синюватою поволокою, 8—12 *мм* у діам., з твердою шкірочкою, соковиті, кислі або трохи солодкі. Насінин у ягоді 1—2 (4), вони овально-округлі, з коротким носиком, темнокоричневі або червонуваті. ♄. Цв. V—VII. Пл. VIII—IX.

Rupr. in Pl. Maak. (1859) 524. Сосновский в Фл. СССР, XIV, 700.

Рисунки: Rgl. Gartenfl. (1861), tab. 339. Негруль в Ампелогр. СССР, I, табл. XXIII. Фл. СССР, XIV, табл. XXXVIII, рис. 6, 6 а.

Зустрічається зрідка в садах і парках як декоративна рослина.

П.П. Київ, Голосієве, дендрарій Лісогосподарського інституту (Барбарич).

Поширення по СРСР (в дикому стані). Далекий Схід: Зеє-Бур., Уссур.

Загальне поширення. Далекий Схід СРСР, Північна Манчжурія.

Господарське значення. Ягоди винограду амурського у місцях його суцільного поширення використовуються для виготовлення вина. Але особливо велике значення має цей вид як підщепа для виведення нових холодостійких сортів. Такі сорти були виведені І. В. Мічуріним шляхом гібридизації *V. amurensis* з *V. labrusca*, що дало можливість просунути межу поширення винограду далі на північ. В цьому напрямі роботи провадяться і тепер.

Виноград амурський може також використовуватись як декоративна рослина, що має яскравий колір листків і дає красиві шпалерні форми.

Рід **529. Дикий виноград — Parthenocissus** Planch.

Planch. in DC. Monogr. Phaner., V, 2 (1887) 446.

Квітки в волотево-щитковидних, пазушних або супротивних листкам суцвіттях, двостатеві або різнорідні. Чашечка 5-зубчаста. Пелюсток 5, вільних, під час цвітіння простягнутих, дуже рідко з'єднаних верхівками. Тичинок 5, прикріплених під залозистим, цілком зрослим з основою зав'язі підматочковим диском; диск без окрайки, а втім відмінний

від зав'язі кольором та анатомічною будовою; зав'язь поступово переходить в товстий короткий стовпчик. Ягода з 1—3 кулястими, іноді з черевного боку кілюватими насінинами. — Лазячі кущі з довгочерешковими, пальчасто-складними, рідше простими листками; чіпляються за допомогою вусиків, звичайно розширених на кінцях.

До роду належить близько 10 видів, поширених у помірній зоні Азії та Північної Америки. З них у флорі СРСР є 3 види. На Україні зустрічається в культурі і здичавіло 2 види.

---

1. Листки 3-лопатеві, рідше трійчасті або суцільні . . . . . **(1). Д. в. тригострокінцевий — P. tricuspidata** (Sieb. et Zucc.) Planch.

— Листки пальчасто-складені з 5—7 листочків . . . . . **(2) Д. в. п'ятилистий — P. quinquefolia** (L.) Planch.

1879 [2] (1). P. tricuspidata (Sieb. et Zucc.) Planch. — **Дикий виноград тригострокінцевий.** Дуже розгалужений високий лазячий кущ з короткими розгалуженими і на кінцях дисковидно розширеними у вигляді присосок вусиками. Листки неплідних гонів цілісні, округло-яйцевидні, 10—20 *см* завш., тонкі, по краю зарубчасто-пилчасті, рідше трилопатеві або трійчасті. Листки плідних гонів майже шкірясті, блискучі, серцевидно-3-лопатеві, по краю грубопилчасті, загострені, здебільшого довгочерешкові. Квітки дрібні, у вилчасто розгалужених півзонтиках, значно коротших від черешків. Ягода синюваточорна, 6—8 *мм* в діам., з 1—2 насінинами. ♄. Цв. VI—VII. Пл. IX—X.

Planch in A. et C. DC., Monogr. Phaner., V(1887)452. Rehd., Mat. Cult. trees (1940)620. Сосновский в Фл. СССР, XIV (1949)708.

— *Ampelopsis tricuspidata* Sieb. et Zucc., Fl. Jap. Fam. I(1843) 88—89.

Широко культивується як декоративна рослина в садах і парках західних областей УРСР.

Поширення по СРСР. Дико лише на Далекому Сході (Уссур.).

Загальне поширення. Китай, Японія.

Господарське значення. Чудова витка декоративна рослина для прикрас балконів, фасадів, альтанок тощо.

Примітка. На Україні культивується не типова форма виду, а var. **Veitchii** Rehd. — рослина з вужчими, здебільшого цілісними, зарубчасто-зубчастими або 3-лопатевими, в молодому віці червонуватими листками.

1879 [3] (2). P. quinquefolia (L.) Planch. — **Дикий виноград п'ятилистий.** Лазячий кущ до 13 *м* завв.; молоді гони ясножовті, пізніше червонуваті. Вусики з 5—8 розгалуженнями, що на кінцях дисковидно розширені у вигляді присосок. Листки довгочерешкові, пальчасто-складні, з 5—7 листочків; листочки довгасті, еліптичні, яйцевидні або ж оберненояйцевидні, 5—14 *см* завд., 6,5—8 *см* завш., загострені, по краю нерівно зарубчасто-пилчасті, з раптово загостреними зубцями, до основи клиновидно звужені в черешочки 2—3 *см* завд., зверху темнозелені, зісподу сизуваті. Квітки дрібні, зелені, у волотево-щитковидних суцвіттях. Ягоди

синюваточорні, з білуватою поволокою, кулясті, 5—7 *мм* завд., з 2—3 насінинами серцевидної форми. . Цв. VII VIII. Пл. IX—X (дозрівають дуже рідко).

Planch. in A. et C. DC., Monogr. Phaner., V, 2 (1887) 448. Сосновский в Фл. СССР, XIV, 709. Котов у Визн. росл. УРСР, 266.

— *Hedera quinquefolia* L., Sp. pl. (1753) 202. — *Ampelopsis quinquefolia* Mchx., Fl. bor.-am., I (1803) 160. — *A. hederacea* DC., Prodr., I (1824) 633. — *Psedera quinquefolia* Greene in Leafl. Bot. observ., I (1906) 220. — *Vitis quinquefolia* Lam., III. II (1793).

Рисунки: Фл. СССР, XIV, табл. XXXIX, рис. 2.

Розводиться в УРСР для прикрашення стін, балконів, огорож тощо.

Поширення по СРСР. Культивується в більшості районів.

Загальне поширення (в дикому стані). Походить з Північної Америки.

Господарське значення. Декоративна рослина.

Рід 530. Виноградовник — Ampelopsis Mchx.

Mchx., Fl. bor.-am., I (1803) 159.

Квітки у волотевих розгалужених суцвіттях, супротивних листкам, різнорідно однодомні, часто зовні двостатеві, але функціонують або тичинки, або маточки. Чашечка малопомітна. Пелюсток 5, під час цвітіння зірчасто простягнутих. Тичинок 5, прикріплених основою до блюдцевидного, виїмчасто-4—5-лопатевого підматочкового диска, помітно відокремленого від середньої частини зав'язі. Стовпчик нитковидно видовжений з малопомітною цілісною приймочкою. Ягоди 2—4-насінні, при основі з кільцевидним залишком диска. Насінини майже яйцевидні, гладенькі, з нитковидним швом на спинному боці. — Повзучі кущі; вусики супротивні листкам, на кінцях ніколи не розширені у вигляді присосок. Листки прості, лопатеві або розсічені.

Рід охоплює близько 20 видів, поширених в помірній і теплій зонах Північної Америки і Азії. На Україні зустрічається в садах як декоративна рослина 1 вид.

1879 [4] (1). A. japonica (Thnb.) Makino. — **Виноградовник японський.** Лазячий кущ з бульбовидним коренем і голими посмугованими гонами. Вусики нечисленні, прості. Листки черешкові, понад 12 *см* завд., майже шкірясті, зверху темнозелені, блискучі, зісподу сизуваті, пальчасто-складні, з (3)5 довгастих листочків; зовнішні листочки здебільшого 3-лопатеві або клиновидно надрізані, коротші за середні і верхівковий листочки, які пірчасто- або пальчасто-розсічені, з клиновидними 3-лопатевими частками; верхній листочок 4—10 *см* завд., по краю віддалено зубчастий. Суцвіття вилчасто розгалужене, на слабкій, часто вилчастій ніжці 3—8 *см* завд. Ягоди 5—7 *мм* у діам., блідофіалковоголубуваті, темнокрапчасті, 1—2-насінні. ♄. Цв. VII—VIII. Пл. IX—X.

Makino in Bot. Mag. Tokio, XII (1903) 103. Сосновский в Фл. СССР, XIV, 706.

— *Paulinia japonica* Thnb., Fl. Jap. (1874) 170.

Рисунки: Фл. СССР, XIV, табл. XXXIX, рис. 4.

На Україні зустрічається в культурі в ботанічних садах і парках.

Поширення по СРСР у дикому стані (на гірських схилах, між чагарниками на сухих річкових терасах) Далек. Схід: Уссур.

Загальне поширення. Монголія, Японія, Китай.

Господарське значення. Дуже декоративна рослина.

ПОРЯДОК **МАЛЬВОЦВІТІ** — **MALVALES** LINDL.

Квітки двостатеві, рідко одностатеві, правильні, рідко неправильні, циклічні. Оцвітина подвійна, рідко віночок непрозвинений; чашечка та віночок звичайно 5-членні; тичинки численні; плодолистків від 2 до багатьох, вони зрослі в 1 верхню зав'язь з 1 або багатьма насінними зачатками і 2 покривами.

РОДИНА **LXXXVIII. ЛИПОВІ** — **TILIACEAE** JUSS.[1]

Квітки правильні, чашолистків 5 (зрідка 3 або 4), вони вільні або зрослі, звичайно стулчасті; пелюсток стільки ж, кожна з них має вигляд ковпачка, в брунькотворенні вони лусковидно налягають одна на одну; рідко пелюсток немає. Тичинки численні, рідше їх 10; тичинкові нитки вільні або при основі зрослі по кілька в пучки; пиляки 4-камерні; іноді 5 тичинок неплідні й перетворені на стамінодії. Зав'язь верхня, 2—10-гнізда; з 1 або численними насінними зачатками в кожному гнізді; стовпчик 1; приймочка округла, головчаста або промениста. Плід — багатонасінна коробочка або 1—2-гніздий горішок (утворений з коробочки). — Дерева, кущі або трави, опушені простими, зірчастими або пучкуватими волосками. Листки дворядно-чергові, зрідка супротивні, цілісні або лопатеві.

Родина об'єднує 35 родів і понад 300 видів, з яких представники 34 родів поширені в тропіках та субтропіках і лише види роду *Tilia* зустрічаються в помірних областях північної півкулі.

В СРСР зустрічається в дикому стані тільки липа (рід *Tilia* L.), культивується в радянських субтропіках ще джут — *Corchoris* L.

Рід **531. Липа — Tilia** L.

L., Sp. pl., I (1753) 514.

Квітки жовтуватобілі або білуваті, правильні, звичайно запашні, зібрані в півзонтик у пазусі криловидного або язикоподібного приквітка, який нижньою частиною до половини зрісся з квітконосом. Чашолистків 5, вони виділяють мед. Пелюсток 5. Тичинки численні (15—18), зрослі при основі в 5 пучків, які прикріплюються проти пелюсток; іноді 5 тичинок перетворені на пелюстковидні стамінодії. Зав'язь верхня; стовпчик 1, з 5-лопатевою приймочкою. Маточка при розвитку плода зазнає великої редукції: з 5-гніздої зав'язі з 10 насінними зачатками (по 2 в кожному гнізді) внаслідок недорозвитку 4 гнізд і 9 насінних зачатків розвивається 1-гніздий, 1-насінний горішок. — Дерева; листки дворядно-чергові, черешкові, цілісні, звичайно округло-серцевидні, часто при основі косі, звичайно зарубчасто-пилчасті; молоді гони й листки здебільшого опушені простими або зірчастими волосками; часто на спідньому боці пластинки листка в кутах жилок розвинені борідки з рудих або білих волосків.

[1] Опрацював Ф. О. Гринь.

Відомо біля 30 видів роду, які поширені в помірних областях північної півкулі. За даними А. М. Криштофовича, представники роду *Tilia* відомі в копальному стані з третинного періоду в Європі, Північній Америці, Північній, Середній і Східній Азії. В СРСР відомі з певністю 11 дикорослих видів липи; в УРСР — 3.

В культурі зустрічаються дикорослі місцеві види, рідше — липа американська та деякі гібриди.

Господарське значення. Липи, що зростають на Україні в дикому стані по лісах — *T. cordata, T. cordifolia* і *T. tomentosa,* є дуже цінними деревними породами; майже всі частини цих дерев використовуються людиною для своїх потреб. Липа має легку (питома вага 0,47), білу або червонястобілу, одноманітної структури деревину, яку зручно обробляти. Завдяки цьому вона широко використовується в токарному, різбярському і столярному виробництві. З неї виготовляють як речі господарського та хатнього вжитку (діжки, цебра, ночви, миски, ложки, дерев'яне взуття, копили і вулики), так і гармонії, рисувальні дошки, рами до картин, шахові фігури, фанеру, фільонку тощо. З липи роблять дошки, які використовуються як будівельний матеріал, а також для виготовлення меблів, сундуків, ящиків тощо. Широко використовується липова тирса для пакування фруктів і парфюмерних виробів, бо вона не має ніякого запаху, що міг би передаватись запакованим предметам. З кори та лубкових волокон липи плетуть козуби, личаки, рогожі, лантухи, кошики і т. ін. Молоді гони і листки в деяких країнах заготовляють як корм для зимової годівлі худоби.

Листки липи звичайної, крім сахарози і глюкози, містять у собі до 500 гамм провітаміну А і до 224 *мг*% вітаміну С.

Липовий цвіт (*Flores Tiliae*) використовується в медицині як потогінний і заспокійливий засіб. Квітки липи містять у собі поряд з іншими речовинами етерове масло, чистота і запах якого кращі за всі відомі досі і яке ціниться навіть значно дорожче, ніж трояндове масло.

Збирають липовий цвіт з приквітками в суху погоду, коли липа буває в повному розквіті. Сушать їх, розіклавши тонким шаром, на повітрі в затінку або в добре провітрюваному приміщенні. Зберігають у сухому місці. На Україні липового цвіту найбільше заготовляють в лісостепових районах на території Полтавської, Сумської, Київської, Вінницької, Хмельницької і Тернопільської областей.

Липи є також чудовими медоносними рослинами. Липовий мед цінується вище за всі інші сорти меду, він дуже солодкий, ароматичний,

майже безколірний. За літературними даними, 1 *га* липового деревостану дає до 1000 *кг* меду.

Крім того, липи можна широко впроваджувати в полезахисні лісові насадження, як довговічні, густолисті і тіньостійкі породи, які добре затінюють грунт і є кращими супутниками дуба.

Всі види лип, що дико зростають на Україні, є чудовими декоративними рослинами. Височина дерев, форма їх крон, а також тривалий час цвітіння обумовлюють їх велику цінність для озеленіння міст (алеї і парки). До того ж липи добре витримують підрізку (що дає можливість відповідно формувати їх крону), а також пересадку, навіть в 60—70-річному віці.

---

1. Пелюстковидних тичинок — стамінодіїв — немає . . . . . 2.
— Пелюстковидні тичинки — стамінодії — розвинені . . . . . 3.
2. Листки невеликі (3—6 *см* завд.), голі або майже голі, зісподу сизуватосірі, борідки по кутах жилок з рудих волосків . . . . . **(1). Л. звичайна — T. cordata** Mill.
— Листки дещо або значно більші (до 10 *см* завд. і 6—8 *см* завш.), зісподу, переважно по жилках, м'яковолосисті, зелені, борідки по кутах жилок з білих волосків . . . . . **(2). Л. серцелиста — T. cordifolia** Bess.
3. Листки зісподу сірі або білоповстисті від зірчастих волосків. Молоді гони та бруньки зірчасто опушені . . . . . **(3). Л. повстиста — T. tomentosa** Moench.
— Листки зісподу зелені або опушені простими волосками; гони і бруньки голі . . . . . **(4). Л. американська — T. americana** L.

Секція **1. Anastraea** V. Engl. Опушення на листках та інших частинах рослини переважно з простих або 2-роздільних волосків. Тичинок 15—40, пиляки їх нерідко спаяні. Стамінодіїв звичайно немає.

Наші види секції належать до ряду *Platyphyllae* Maleev.

1880 (1). T. cordata Mill. — **Липа звичайна.** Дерево до 25 *м* завв. з густою широкою кроною; стовбури в зрілому віці вкриті паралельними корковими валиками; бруньки та молоді гони голі. Листки порівняно довгочерешкові, округло-яйцевидні або округло-серцевидні, іноді при основі скошені; пластинки їх 3—7 *см* завд., іноді ширина їх більша за довжину, раптово відтягнуті у вістря, по краю зарубчасто-пилчасті, зверху темнозелені і голі, зісподу сизі або сіруватосизі, голі і лише по кутах жилок з борідками з бурих волосків; черешки 1,5—3 *см* завд., тонкі. Квітки жовтуватобілі, зібрані по 5—16 у звислі або майже прямостоячі півзонтики; чашолистків і пелюсток по 5; чашолистки 3—5 *мм* завд.; пелюстки 4—6 *мм* завд.; тичинок до 30, у 5 пучках, такої ж довжини, як і пелюстки; приквітковий листок 3,5—8 *см* завд., голий. Горішки яйцевидно-кулясті, до 8 *мм* завд., бурі, пухнато-повстисті, з 5 невиразними ребрами, з тонким крихким оплоднем. ♄. Цв. $^2/_2$ VI — $^1/_2$ VII.

Mill., Gard. dict., ed. VIII (1768), № 1. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 179. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 219. Малеев в Фл. СССР, XV, 20.

— *T. europea* L., Sp. pl., ed. I (1753) 514 ex p. — *T. ulmifolia* Scop., Fl. carn., ed. 2, I (1772) 373. — *T. parvifolia* Ehrh., Beitr. Naturk., V (1790) 159. — *T. microphylla* Vent., Diss. (1802), tab. I, fig. 1. — *T. silvestris* Desf., tab. éc. Mus. Paris (1804) 132.

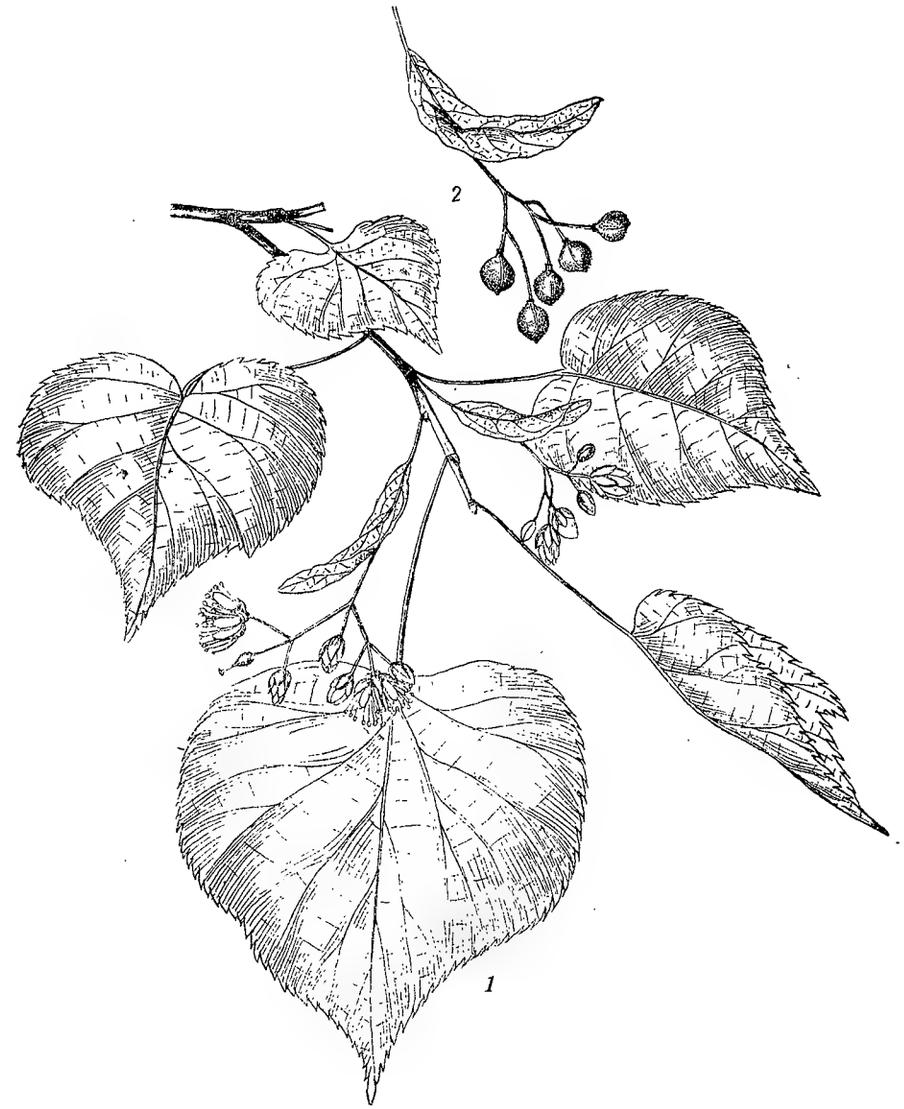

Рис. 42. Липа звичайна — *Tilia cordata* Mill.

1 — квітуча гілочка; *2* — плоди.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI, fig. 5137. Schneider, Ill., Handb. d. Laubholzk., B. II, fig. 249 m—o, 370 i fig. 251 a—s.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1012. Fl. austro-hung. exsicc., 2466! і 1694!; Plantae Polon. exsicc., 45! і 45 b!

В листяних і мішаних лісах звичайно як домішка, іноді, особливо в Лівобережному Лісостепу, зростає в значній кількості; в Карпатах піднімається в гори приблизно до 500 *м* н. р. м.

Зак.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Звичайно. — **З.Л.-С.** Тернопільська, Станіславська, Чернівецька, Хмельницька і Вінницька обл. Звичайно. — Одеська обл.: Кодимський рн, Лабушне (!!); Котовський рн, Розанівка (Білик!); Ананьївський рн, Байтали (Пач.); Красноокнянський рн, Ставрове (Пач.). — **П.Л.-С, Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Доманівський рн, х. Новий (Пач.); Братський рн, Братське (!!); Вознесенський рн, Трикратне (!!). — Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, Лозоватка (Кот.). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська, Харківська, Ворошиловградська обл. б.-м. звичайно. — Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська, в долині р. Дніпра (Кот.!); Новомосковський рн, Орлівщина (Кот.!); Магдалинівський рн, Федорівка (Шмальг.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: на о-ві Хортиця (Дементьєв).

Типова форма виду (var. *typica* Beck.) має листки до 5—7 *см* завд. і завш., основа пластинки виразно серцевидна. Плоди повстисто опушені довгими волосками.

Найбільш звичайна форма на території Української РСР, зростає від Полісся на півночі до Злаково-Лучного Степу включно на півдні.

Від неї відрізняють нижченаведені різновидності.

Var. **ovalifolia** Schneid. Як типова форма, але листки біля основи б.-м. округлі і косо зрізані.

Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., B. II (1907) 373.

З.П. Хмельницька обл.: Полонський рн, Велика Березна (Кучерява!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Монтр.!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Пирятинський рн, Усівка (Порецький!).

Var. **betulaefolia** Schneider. Схожа на типову форму, але листки помітно дрібніші (2,5—3 *см* завд.), з відносно довшими черешками.

Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., B. II (1907) 372.

Л.З.-Л.С. Харківська обл.: окол. м. Ізюма (Ширяєв!).

Var. **vitifolia** Schneider. Схожа на типову форму, але листки помітно більші і завжди б.-м. виразно 3-лопатеві.

Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., B. II (1907) 372.

Л.П. Чернігівська обл.: Куликівський рн, Дроздівка (Левіна!). — **З.Л.-С.** Одеська обл.: Кодимський рн, Лабушне (!!).

Поширення виду по СРСР. Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Волз.-Кам., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Майже вся Європа: від Скандінавії на півночі до Корсіки на півдні і від Іспанії на заході до Уралу на сході. Острівні місцевиростання відомі в Західному Сибіру і на Алтаї.

Господарське значення. Дуже цінна як декоративна, лікарська і медоносна рослина. Може бути рекомендована як густолистий і тіньостійкий супутник дуба для створення полезахисних насаджень на

терені Лісостепу і Злаково-Лучного Степу УРСР (на півдні до лінії Роздільна—Вознесенськ—Кривий Ріг—Запоріжжя—Сталіно—Шахти).

Примітка. Розмір і форма листків цього виду дуже варіюють, внаслідок чого Симкевич (Simonkai), Бекер, Шпах, Шнейдер та інші описали кілька форм; деякі з них виявлені і на Україні. Проте слід пам'ятати, що розміри і форма листків досить мінливі в межах навіть одної особини або колонії лип. В тінистих лісах на молодих порослевих пагонах іноді розвиваються листки до 10—12 *см* завд., з глибокосерцевидною основою і борідками з білих волосків по кутах жилок зісподу, тоді як листки, що розвиваються на верхівці дерева, мають всього 5—7 *см* завд., часом з округлою, помітно скошеною основою і борідками з рудих волосків по кутах жилок.

1881 (2). T. cordifolia Bess. — **Липа серцелиста.** Дерево понад 30 *м* завв., з широкою кроною; молоді гони і бруньки густо опушені простими волосками; листки опадають значно пізніше, ніж у липи звичайної. Черешки листків 2—5 *см* завд., опушені або іноді голі; пластинка 7—10 *см* завд. і 6—8 *см* завш., з косою і б.-м. глибокосерцевидною основою, на верхівці відтягнута у вістря, по краю гострозубчаста (зубці не витягнуті у вістря), зісподу блідозелена, але не сиза, по жилках густо опушена і, крім того, по кутах між жилками з борідками з білуватих волосків; жилки третього порядку між собою виразно паралельні; на неплідних гонах листки помітно довші і ширші. Суцвіття в звислих, 3—8-квіткових півзонтиках; приквітковий листок 5—10 *см* завд. і до 2,5 *см* завш., зісподу по головній жилці опушений. Квітки близько 15 *мм* у діам.; чашолистки близько 6 *мм* завд., пелюстки до 8 *мм* завд.; тичинки трохи довші за пелюстки; стовпчик голий. Горішки округлі або дещо витягнуті, до 10 *мм* завд., з б.-м. помітними 4—5 реберцями, з дерев'янистим повстисто опушеним оплоднем. ♄. Цв. VI (на 10—15 днів раніше від *T. cordata* Mill.).

Bess. Prim. fl. Galic., I (1809) 343. Малеев в Фл. СССР, XV, 14.

— *T. platyphyllos* ssp. *cordifolia* Schneider, Laubholzk., II (1912) 376. — *T. platyphyllos* var. *cordifolia* V. Engl., Monogr. (1909) 92. — *T. platyphyllos* Scop., Fl. Carn. 2, I (1778) 373, ex p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 80. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 219. — *T. europaea* L., Sp. pl., ed. I (1753) 514, ex parte.

Рисунки: Schneider, l. c., fig. 253 a—b.

В листяних лісах, звичайно як домішка, іноді невеликими групами; в Карпатах піднімається в гори понад 500 *м* н. р. м.

За Бессером, *T. cordifolia* Bess. зростає в Середній Європі і західній частині Української РСР. В нашому розпорядженні гербарний матеріал дикорослих дерев цього виду був лише з району — **К.Л.** Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, Чорноголова (!!). Чеські і польські ботаніки (Доміи, Подпера, Реман, Палечний, Маєвський, Слендзінський, Турчинський, Пачоський, Верхратський, Котуля, Жмуда, Шафер, Кочвара, Вердак, Кульчинський тощо) наводять її під назвою *T. platyphyllos* Scop. для таких районів: **Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., В. Л.-С.** і **З.Л.-С.** На схід місцезростання її відомі лише до Збручу.

T. cordifolia Bess. розводиться в парках і садах, а також в лісових культурах і зелених насадженнях України. Ми мали гербарні зразки культурних рослин цього виду з таких місць:

Рис. 43. Липа серцелиста — *Tilia cordifolia* Bess.

1 — гілочка з квітками; *2* — опушення листка; *3* — квітка; *4* — плоди.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгород (Барбарич!); Берегівський ри, Берегове (!!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Великий Березний (Барбарич!).— **З.П.** Волинська обл.: Шлях Луцьк—Ковель (Барбарич!). — **П.П.** Київська обл.: Київ, Бот. сад ім. акад. Фоміна (!!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Летичівський рн, Козачки, в лісових культурах (!!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Іваницький рн, Тростянецький парк (Барбарич!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки, дендропарк (!!, Іванова). — **Л.З.-Л.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань, парк (!!).

Крім того, деякі автори наводять такі місцезростання в культурі липи під назвою *T. platyphyllos* Scop. s. l.

Пр. Л. Дрогобицька обл.: Самбір (Вердак). — Станіславська обл.: Станіслав (Боровиківський). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (Жмуда); Золочів (Маєвський). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Тернопіль (Палечний). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Умань, Софіївка (Липа). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівський парк (Сидорченко).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Бессараб.; Кавказ: Півн. Кавк. (?).

Загальне поширення. Середня та Атлантична Європа.

Господарське значення. Дуже декоративна і медоносна рослина. Може бути широко впроваджена в зелене будівництво та як супровідна до дуба порода в полезахисні лісові насадження на території Правобережного Лісостепу УРСР.

Примітка. *T. cordifolia* Bess. є одною з рас широколистої липи, яка в цілому відома під збірною назвою *T. platyphyllos* Scop. s. l. Насправді ж цей збірний вид являє собою ряд, до якого входить 5 географічних рас, що описані різними авторами як самостійні види. Ці раси відрізняються одна від одної головним чином характером опушення спідньої поверхні листків та їх кольором. Ареали цих видів частково збігаються, і разом з тим види морфологічно нерізко розмежовані між собою. Раса, що зростає в західних областях Української РСР і в Середній Європі, свого часу була описана як *T. cordifolia* Bess. Все ж ознаки, що відрізняють її від інших видів цього ряду, і деталі географічного поширення потребують дальшого вивчення.

Відомі в культурі переважно садові форми видів *T. platyphyllos* Scop. s. str. і *T. pseudorubra* Schneider з цього ж ряду *Platyphyllae* Maleev.

Вони наводяться як різновидності *T. platyphyllos* Scop.

Var. **laciniata** K. Koch. Невисоке дерево з вузькими глибоко і несиметрично порізаними лопатевими листками.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Умань, Софіївка (Липа). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Іваницький рн, Тростянецький парк (Барбарич).

Var. **vitifolia** Simk. Листки широкояйцевидні, злегка 3-лопатеві, менш опушені.

Simk., Oe. Bot. Zeit. (1886) 333.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Умань, Софіївка (Липа). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Іваницький рн, Тростянецький парк (Барбарич).

Var. **rubra** Rehd. Молоді гони червоні.

Rehd., Man. of cult. Tr. and Schrubs (1940) 623.
П.Л.-С. Черкаська обл.: Умань, Софіївка (Липа).

Var. **pyramidalis** Simk. Дерево з пірамідальною кроною, листки з серцевидною невиразною косою основою.

Simk., Oe. Bot. Zeit. (1886) 334.
Л.Л.-С. Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівський парк (Сидорченко).

Секція **2. Astraphilyra** V. Engl. Опушення (на листках та інших частинах рослини) переважно з зірчастих волосків, густе. Тичинок 45—50 або й більше з роздільними пиляками. Завжди є 5 пелюстковидних стамінодіїв, що чергуються з листками.

1882 (3). T. tomentosa Moench. — **Липа повстиста.** Дерево до 30 *м* завв., з крислатою кроною і висхідними гілками. Бруньки округло-яйцевидні, 5—7 *мм* завд., так само як і молоді гони, густо опушені дрібними зірчастими волосками. Черешки листків 2,5—5 *см* завд., повстисті; пластинки листків округло-яйцевидні, іноді косі, з виїмчастою або іноді майже обрубаною чи навіть трохи клиновидною основою, на верхівці коротко витягнуто-загострені, по краю гостро і майже 2-зубчасті, іноді злегка лопатеві, 5—12 *см* завд. і 5—10 *см* завш.; молоді опушені з обох боків, пізніше лише зісподу білоповстисті від зірчастих волосків, на нижніх листках, що розвиваються в затінку, опушення слабкіше виявлене або майже зовсім відсутнє. Суцвіття 5—10-квіткові, з густо опушеними квітконіжками. Приквітковий листок довгасто-ланцетний або язиковидний, 4—10 *см* завд. і 1—2,5 *см* завш.; чашолистки 2—5 *мм* завд., густо опушені; пелюстки до 10 *мм* завд.; 5 внутрішніх супротивні чашолисткам; тичинки пелюстковидно розширені і позбавлені пиляків (стамінодії); стовпчик голий, набагато перевищує тичинки. Горішки густо опушені, яйцевидні або майже кулясті, з 5 невиразними поздовжніми реберцями або майже без них і міцним дерев'янистим оплоднем; стиглі горішки на поверхні горбочкуваті або зморшкуваті. ♄· Цв. VII—VIII (пізніше, ніж липа звичайна).

Moench, Verzeichn. (1785) 186. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 180. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 220. Малеев в Фл. СССР, XV, 7.

— *T. rotundifolia* Vent. in Mem. Inst. Nat. Sc. et Art., IV (1802) 12. — *T. alba* Ait., Hort. Kew., ed 2, III (1811) 30, non ed. 1, II (1783) 230. — *T. argentea* Desf. ex DC., Cat. Horti Monsp. (1813) 150. DC., Prodr., I (1824) 513. Ledeb., Fl. Ross., 1, 443. — *T. foliolaris* DC., Prodr., I (1824) 513.

Рисунки: Schneider, Laubholzk., II, fig. 255 h—k, fig. 258 l—n. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI, tab. 324.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., 150!

В широколистяних лісах і чагарниках.

Природне зростання *T. tomentosa* на Україні досить обмежене.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Берегівський рн, Берегове (!!). — **З.Л.-С.** Одеська обл.: Балтський рн, Лісничівка (!!, Кот.!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Бородінський рн, Лісне (Кот.!). Наведені Шмальгаузеном для Східного По-

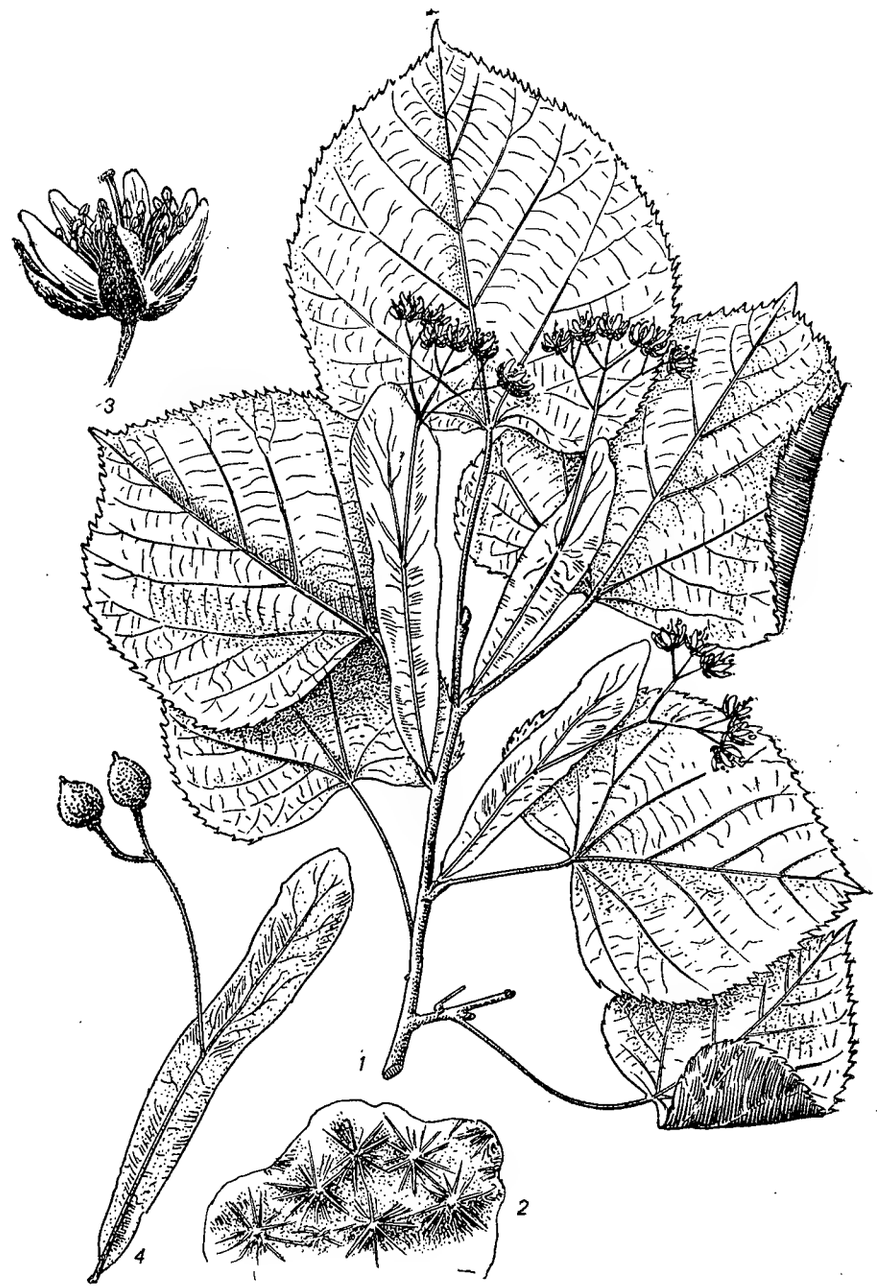

Рис. 44. Липа повстиста — *Tilia tomentosa* Moench.

1 —гілочка з квітками; *2* — опушення листка зісподу; *3* — квітка; *4* — плоди.

ділля місцезнаходження (Рашків, Бєлоч) знаходились на території Кам'янського району і тепер відійшли до Молдавської РСР. Можливо, при дальших дослідженнях цей вид буде виявлений ще в нових місцях в районах **Зак. Л.** і **З.Л.-С.**

T. tomentosa L. розводиться в парках, садах і лісових культурах на Україні. — **Зак. Л.** Закарпатська обл.: Берегове (Барбарич!), в лісових культурах по схилу гори Куклія-Банія біля Берегового (!!); Ужгород (Барбарич, !!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Великий Березний (Барбарич!); Рахів (Барбарич!). — **П.П.** Київська обл.: м. Київ (Бордзиловський!).— **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Тульчинський рн, Мазурівка (Кот.!). — Черкаська обл.: Умань, парк «Софіївка» (Липа, !!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Іваницький рн, Тростянецький парк (Барбарич). — Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівський парк (Сидорченко). — Харківська обл.: Харків (Кот.!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки, парк (Іванова, !!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (!!). — Херсонська обл.: Херсон (!!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітопольський рн, радгосп Підгородній (Олексіїв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед. Дніпр. (півд.-зах. ч.), Бессараб. (серед. ч.).

Загальне поширення. Середня Європа (Угорщина, Румунія), Балканський п-в, Західна частина Північної Анатолії, хр. Амапус в Північній Сірії.

Господарське значення. *T. tomentosa* L. — найбільш посухостійка серед зростаючих на Україні лип. Вона досить добре почуває себе в умовах південного Степу (Одеса, Херсон). Її слід вводити як супровідну до дуба породу в полезахисні лісові насадження в районах **П.З.С.** і **Л.З.С.** Створений нею намет буде добре затінювати грунт, чим унеможливить проникання сюди світлолюбних трав. Поряд з тим липа повстиста — досить декоративне дерево, тому її слід широко впроваджувати в паркові і пришляхові насадження.

1882[1] **(4). T. americana** L. — **Липа американська.** Дерева до 30 *м* завв., молоді гони голі, зелені. Листки великі, іноді до 20 *см* завд. (без черешка), з широкосерцевидною скошеною основою і гострокінцевою верхівкою, грубо зубчасті з видовжено-гострокінцевими зубцями, зісподу яснозелені, з борідками волосків у кутах бічних жилок, черешки 3—5 *см* завд. Крилоподібний приквітковий листок до основи звужений. Квітки близько 15 *мм* у діам., зібрані в 6—15-квіткові прямостоячі півзонтики. Тичинки коротші за пелюстки; 5 тичинок перетворені на пелюстковидні стамінодії, без пиляків. Горішки округлі або довгасті, товстошкірясті, повстисто опушені, без помітних реберець. ♄. Цв. VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 514. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 220.

T. glabra Vent., Mém. Ac. Sc., IV, 9 (1802). — *T. latifolia* Salisb., Prodr. (1796) 367. — *T. canadensis* Mchx., Fl. Bor.-Am., I (1803) 306.

Походить з Північної Америки. — На Україні подекуди розводиться в парках.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Умань, парк «Софіївка» (Липа). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Іваницький рн, Тростянецький парк (Барбарич). — Полтавська обл.: Глобииський рн, Устимівський парк (Сидорченко). —

П.З.-Л.С. Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки, дендропарк (!!).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. Північна Америка.

Господарське значення. На батьківщині *T. americana* L. на глибоких і вологих грунтах досягає 40 *м* завв. В умовах українського Лісостепу ця липа росте досить добре, тому для цього району її можна рекомендувати в лісові культури і полезахисні лісові насадження.

РОДИНА LXXXIX. МАЛЬВОВІ — MALVACEAE JUSS.[1]

Квітки правильні, двостатеві, поодинокі в пазухах листків або зібрані пучками чи зонтиками; чашечка 5-роздільна, часто оточена 3—9 вільними або зрослими приквітками, що являють собою наче б другу, зовнішню, чашечку, так звану підчашу; інколи підчаша відсутня. Пелюсток 5, вільних або при основі з'єднаних між собою та з основою тичинкової трубки, в брунькотворенні скручених. Тичинки численні, розміщені 2 колами, з нитковидними 1-гніздими пиляками, що відкриваються 1 горизонтальною щілиною; їх нитки зрослі в трубочку, що оточує маточку; остання складається з 3—5 або численних зрослих між собою плодолистків, розміщених навколо центральної, конусовидної частини квітколожа, з якою вони також зростаються; зав'язь верхня; стовпчики спаяні в колонку і вільні лише на верхівці; їх кількість відповідає кількості плодолистків. Плід сухий, складається з б.-м. численних (не менш 5) розміщених кільцем плодиків, що після вистигання легко відділяються, або плід — багатонасінна коробочка, яка розкривається гніздорозривно. Насінина з невеликою кількістю білка і з зігнутим зародком. — Однорічні або багаторічні трав'янисті рослини, рідше півкущі, кущі або навіть дерева (тропічні форми). Листки чергові, цілісні, пальчасто-лопатеві або пальчасто-роздільні, довгочерешкові, з прилистками.

Родина *Malvaceae* складається з 43 родів, до яких належить близько 900 видів. У флорі СРСР налічується 12 родів, у флорі УРСР — 8.

---

1. Підчаші немає. Плід з листянок, розміщених кільцем і з'єднаних між собою при основі . . . . **537. Абутилон — Abutilon** Gaertn.
— Підчаша розвинена. Плід — коробочка або складається з окремих плодиків, що після достигання легко розпадаються . . . . . 2.
2. Зав'язь 3- або 5-гнізда; колонка стовпчиків цілісна або на верхівці 5-роздільна . . . . . 3.
— Зав'язь багатогнізда, колонка стовпчиків на верхівці багатороздільна . . . . . 4.
3. Плід — 3- або 5-гнізда коробочка; колонка стовпчиків цілісна, на верхівці здута, з 3—5 борозенками . . . . . **539. Бавовник — Gossypium** L.

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

— Плід — 5-гнізда коробочка; колонка стовпчиків на верхівці 5-роздільна . . . . . **538. Гібіск — Hibiscus** L.

4 (2). Підчаша з 3 вільних або лише при основі зрослих листочків 5.

— Підчаша з 6—9 зрослих між собою листочків . . . . . 7.

5. Листочки підчаші широкі, при основі зрослі . . . . . **534. Лаватера — Lavatera** L.

— Листочки підчаші вільні . . . . . 6.

6. Листочки підчаші великі, набагато ширші за чашолистки, при основі серцевидні . . . . . **532. Малопе — Malope** L.

— Листочки підчаші лінійні, ланцетні або шиловидні, дрібніші за чашолистки . . . . . **533. Калачики.** Мальва **— Malva** L.

7 (4). Підчаша з 8—9 листочків. Плодики на спинці опуклі. Пелюстки до 2 *см* завд. . . . . **536. Алтея — Althaea** L.

— Підчаша з 6, рідше 7 листочків. Плодики на спинці з жолобком. Пелюстки понад 2 *см* завд. . . . . **535. Рожа — Alcea** L.

Триба **1. Malopeae** Reichenb.

Квітки двостатеві, здебільшого з підчашею. Плодики численні, 1-гнізді, 1-насінні, розміщені неправильними рядками навколо карпофору, утворюючи головку; достиглі плодики не розтріскуються або рідше розтріскуються вздовж по спинці на дві стулки.

Рід **532. Малопе — Malope** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 692.

Квітки великі; підчаша з 3 великих, серцевидних листочків; чашечка 5-роздільна; пелюстки червоні або фіолетоворожеві; тичинкова трубка майже від основи з пиляками; маточка з багатьох плодолистків; гнізда зав'язі з 1 насінним зачатком кожна. Плодики численні нерозкривні. — Однорічні рослини з цілісними або лопатевими черешковими листками і дрібними прилистками.

До роду належить 3 види, поширені в країнах Середземномор'я. В дикому стані на території СРСР з певністю невідомі. 1 вид поширений в культурі.

1882[2] (1). M. trifida Cav. — **Малопе трироздільна.** Однорічна, розсіяно опушена або майже гола рослина. Стебла прямостоячі, понад 30 *см* завв. Листки з черешками 3—6 *см* завд., цілісні або майже цілісні, 2,5—7,5 *см* завд., 2—10 *см.* завш., широкояйцевидні, по краю зубчасто-пилчасті, здебільшого нижні невиразно 5-лопатеві, верхні глибше надрізані на 3 яйцевидні лопаті, з яких середня трохи більша за бічні; прилистки ланцетні, загострені, близько 6 *мм* завд., відігнуті назад. Квітки розміщені поодинці в пазухах верхніх листків, на квітконіжках 5—7 *см* завд. (завжди довших за черешки); листочків підчаші 3, серцевидних, коротко загострених, 12—15 *мм* завд., 11—16 *мм* завш.; вони набагато ширші і коротші, ніж чашолистки, і разом з ними по краю

шерстисто-війчасті; чашолистки довгасті або довгасто-яйцевидні, 20—25 *мм* завд., 6—8 *мм* завш.; віночок великий, широко розкритий, пелюстки обернено-широкояйцевидні, вгорі округлі, в один бік навскіс зрізані, до основи звужені, 3—5 *см* завд., 1,8—2,5 *см* завш., в 1,5—2 рази довші за чашолистки, фіолетуваторожеві. Плодики дрібні, 2—2,2 *мм* завш., зморшкуваті. ☉. Цв. VII—IX (X).

Cavan., Monad. Dissert., II (1790) 85, t. 27. Ильин в Фл. СССР, XV, 25.

В УРСР зустрічається зрідка здичавіло в садах та часто в квітниках як декоративна рослина.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Лубни (!). — **П.З.С.** Одеса (Шмальг.!) здичавіло в садах.

Загальне поширення у дикому стані. Північна Африка.

Господарське значення. Красива декоративна рослина, що цвіте протягом всього літа. Бажана в культурі в садах та парках, квітниках.

Триба **2. Malveae** A. St. Hil.

Квітки здебільшого двостатеві, з підчашою або без неї; кількість розгалужень колонки стовпчиків відповідає кількості плодолистків, яких налічується від одного до багатьох. Гнізда зав'язі з 1 або з б.-м. численними насінними зачатками. Плодики розміщені навколо колонки правильним колом і при достиганні розпадаються; кожний плодик з одною або кількома насінинами. — Трав'янисті рослини, рідше півкущі, кущі або й дерева.

Рід **533. Калачики. Мальва — Malva** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 768.

Квітки білі або червонуватофіолетові, поодинокі або зібрані по кілька в пазухах листків. Підчаша з 3 вільних, довгастих або довгасто-округлих листочків, рідко 2-роздільна. Чашечка 5-роздільна. Пелюсток 5, б.-м. виїмчастих. Тичинки численні, зрослі нитками в трубочку, у верхній частині нитки вільні. Зав'язь з численних плодолистків; плодолистки зростаються між собою і приростають разом із стовпчиками до серединного виросту квітколожа (карпофору), утворюючи спільну колонку й залишаючи вільними верхівки стовпчиків, яких стільки ж, як і плодолистків. Плід сухий, при достиганні розпадається (розклеюється) на численні (у наших видів 8—22) 1-насінні плодики — сім'янки, розміщені кільцем навколо карпофору. — Однорічні та багаторічні трав'янисті, б.-м. опушені, рідко майже голі рослини з прямостоячими, полеглими або підведеними, простими або малорозгалуженими стеблами та цілісними, округлими або пальчасто-лопатевими чи роздільними черешковими листками, з парними криловидними, опадними прилистками.

До роду належить близько 125 видів, поширених в Європі, Азії, Африці і помірній зоні Північної Америки. Північна межа поширення роду в природному стані — 60° п. ш., куди доходить лише 2—3 види.

До роду належить близько 125 видів. З них у флорі СРСР є 20 видів; у флорі УРСР — 9.

---

1. Листки глибоко пальчасто-роздільні або пальчасто-розсічені . . 2.
— Листки пальчасто-лопатеві або цілісні . . . . . 3.
2. Стебла вкриті притиснутими зірчастими волосками або кущиками відлеглих зірчастих волосків з домішкою простих. Сім'янки голі . . . . . **(1). К. вирізні — M. excisa** Reichenb.
— Стебла вкриті простими, тонкими, довгими і відстовбурченими волосками. Сім'янки на спинці жорсткопухнаті . . . . . **(2). К. мускусні — M. moschata** L.
3 (1). Квітки сидячі або майже сидячі, скупчені в пазухах листків 4.
— Квітки на б.-м. довгих ніжках, поодинокі або зібрані по кілька в пазухах листків . . . . . 5.
4. Листки в обрисі п'ятикутні, 5-лопатеві, з країв дрібно гострозубчасті, складчасто-хвилясті . . . . **(9). К. кучеряві — M. crispa** L.
— Листки майже округлі, при основі серцевидні, 5—7-лопатеві, не хвилясті, по краю зарубчасто-зубчасті . . . . . **(8). К. могилівські — M. mohileviensis** Downar.
5 (3). Листочки підчашні лінійні або лінійно-ланцетні . . . . . 6.
— Листочки підчашні довгасті або яйцевидні . . . . . 7.
6. Пелюстки в 2—3 рази довші за чашолистки. Сім'янки гладенькі, з заокругленими краями, густо- й короткопухнаті . . . . . **(6). К. занедбані — M. neglecta** Wallr.
— Пелюстки дорівнюють чашолисткам або трохи коротші за них. Сім'янки сітчасто-зморшкуваті, з гострими краями . . . . . **(7). К. дрібненькі — M. pusilla** Sm.
7 (5). Рослини з прямостоячими, дуже рідко підведеними стеблами і великими, в 3—5 разів довшими за чашолистки, пелюстками . 8.
— Рослини звичайно з підведеними або лежачими стеблами і меншими, лише в 2—2,5 раза довшими за чашолистки, пелюстками . . . . . **(5). К. двозначні — M. ambigua** Guss.
8. Рослина майже гола з рідкими волосками. Пелюстки широко-оберненояйцевидні, раптово звужені в нігтик, в 4—5 разів довші за чашолистки . . . . . **(4). К. мавританські — M. mauritiana** L.
— Рослина шерстисто-волосиста. Пелюстки оберненояйцевидно-клиновидні, в 3 рази довші за чашолистки . . . . . **(3). К. лісові — M. silvestris** L.

Секція **1. Bismalvae** Medik. Багаторічні рослини з великими квітками, розміщеними поодинці в пазухах листків на кінці стебла, де (завдяки редукції приквітків) утворюється китицевидне або волотеве суцвіття. Підчаша з 3 листочків; карпофор конічний з поздовжнім валиком.

Ряд **1. Alceae** Iljin. Листочки підчаші широкі, донизу трохи звужені. Плодики голі або б.-м. опушені.

На Україні ряд представлений 1 видом.

1883 (1). M. excisa Reichenb. — **Калачики вирізні.** Яснозелена або жовтуватозелена багаторічна рослина. Стебло 40—80 (120) *см* завв., прямостояче, галузисте, рідко просте, вкрите притиснутими зірчастими волосками. Нижні листки довгочерешкові, округлі або округло-нирковидні, 5-лопатеві або 5-роздільні, з зарубчастими, рідко майже цілокраїми лопатями, при основі серцевидні; середні листки з коротшими черешками (здебільшого дорівнюють листовій пластинці), пальчасто-роздільні або розсічені до основи на ромбовидні, донизу клиновидно звужені, вгорі пірчасто-розсічені або надрізні, тупуваті частки; верхні листки короткочерешкові, розсічені на 3 довгасто-лінійні, по краю тупуватозубчасті частки; всі листки зверху голі або розсіяно опушені, зісподу по жилках або по всій поверхні вкриті зірчастими або простими волосками; прилистки довгасто-трикутні, загострені, по краю війчасті. Квітки поодинокі в пазухах листків, зібрані на верхівці стебла в китицевидне або майже зонтиковидне суцвіття; нижні — на довгих, верхні — на коротких, вгорі зчленованих квітконіжках. Листочки підчаші яйцевидні або довгасто-яйцевидні, загострені або тупуваті, трохи коротші за чашолистки і, як і вони, зірчасто опушені, по краю війчасті. Чашолистки 7—10 *мм* завд., яйцевидні, до середини або на $^2/_3$ зрослі, при плодах розширені. Пелюстки 25—30 *мм* завд., в 2,5—3 рази довші за чашолистки, рожеві, оберненояйцевидні або довгасто-яйцевидні, до основи звужені в густо опушений нігтик, на верхівці глибоковиїмчасті. Плід складається з 18—22 стиснутих з боків, впоперек зморшкуватих, нирковидних плодиків, зібраних навколо конусовидного, поздовжньо борозенчасто-ребристого карпофору. Насінини темнобурі, голі, нирковидної форми. ♃. Цв. VI—IX.

Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V (1841) 18. Ильин в Фл. СССР, XV, 37. — *M. Alcea* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 174. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 223. — *M. Alcea* var. *excisa* (Reichenb.) Asch., Fl. Nordöstd. Flachl. (1898—1899) 488. — *M. Bismalva* Rogov., Обозр. семенн. и высш. спор. р. Киевск. уч. окр. (1869) 55.

Рисунки: Reichenb., l. c., tab. 170, fig. 4842 b!

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1965 (sub *M. Alcea* L. var. *excisa* Reichenb.).

На луках, у чагарниках, по узліссях, на схилах високих берегів річок і як рудеральний бур'ян по краях шляхів, коло жител. — У лісових та лісостепових районах.

З.П. Волинська обл.: Шацький рн, Піща, острів на оз. Світязь (Барбарич!); Заболоття (Барбарич!); Ковель (Монтр.!); Любешівський рн, Люб'язь (Барбарич!); Оваднівський рн, Верба (Пач.); Володимир-Волинський (Пач.). —

Рис. 45. А. Лаватера тюрінгська — *Lavatera thuringiaca* L.
1 — верхівка стебла з квітками; *2* — середній стебловий листок.

Б. Калачики вирізні — *Malva excisa* Reichenb.
Верхівка стебла з квітками.

Ровенська обл.: Висоцьке (Монтр.!); Деражняиський рн, Круги (Барбарич!); Сосновський рн, Озерки (Барбарич!). — Житомирська обл.: окол. Житомира (Тищецький); Олевський рн, окол. Олевська (Монтр., Воробйов!), Замисловичі і Сушани (Пач.); Городниця (Пач.); Лугини (Копачевська!). — **П.П.** Житомирська обл.: Овруцький рн, Ігнатпіль (Пач.); Коростенський рн, Лісовщина (Пач.); Малинський рн, коло ст. Ірша (Оксіюк та Лазаренко!), х. Жука коло Візні (Лазаренко!). — Київська обл.: окол. Києва (Рогов.); Києво-Святошинський рн, Романівка (Васильєв-Яковлєв!). — **В.Л.-С.** Окол. Луцька (Рогов.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Верх.-Волз., Волз.-Дон. (зах. ч.), Бессараб. (півн. ч.), Заволз. (окол. Бірська, здичавіло).

Загальне поширення. Скандінавія (півд. ч.), Середня Європа та згадані райони СРСР.

Господарське значення. Як зазначає М. М. Ільїн (Фл. СССР, XV, 38), ця рослина здавна, принаймні з раннього середньовіччя, культивувалась заради її декоративних, лікарських і харчових властивостей.

В їжу вживають листки і молоді гони як шпинат. В народній медицині використовують напій з зелених частин рослини як зовнішній та внутрішній засіб при запальних і простудних хворобах, для полоскання горла та як пом'якшувальний засіб при опіках та роз'ятреннях шкіри. З квіток добувають фарбу. Стебла можна використовувати для виготовлення грубого волокна. Насіння містить у собі, за літературними даними, наведеними М. М. Ільїним в «Флоре СССР», 15—26% олії зеленуватого кольору з йодним числом 114,69.

Гарна декоративна рослина, що є також добрим медоносом з великою кількістю нектару.

Примітка. Цей вид визначався досі у нас за *M. alcea* L., але, як з'ясував М. М. Ільїн (Фл. СССР, XV, 39), *M. alcea* L. — це західноєвропейський та середземиоморський вид, описаний Ліннеєм з Германії. В СРСР він зустрічається лише в Прибалтиці (на о-ві Саарема). *M. alcea* L. sensu progrio характеризується відстовбурчено опушеним до самої верхівки стеблом, мілкою і широкою виїмкою пелюсток та рядом інших ознак. Наша рослина, як видно з її опису, має притиснуто опушене стебло, глибоку виїмку пелюсток тощо.

Як *M. alcea* var. *excisa* Reichenb. нашу рослину визначав ще Є. І. Бордзіловський. На основі його зборів і була видана *M. excisa* Reichenb. в Гербарії Російської Флори (H.F.R. № 1965).

Ряд 2. **Moschatae** Iljin. Листочки підчаші вузькі, плодики завжди волосисті.

До ряду належить 1 вид.

1883[1] (2). M. moschata L. — **Калачики мускусні.** Яснозелена багаторічна рослина з мускусним запахом. Стебла прямостоячі, 20—80 (100) *см* завв., прості або б.-м. розгалужені, вкриті, як і черешки листків та квітконіжки, простими рідко пучкуватими, відстовбурченими волосками, що розміщені на дрібних горбочках. Прикореневі листки

довгочерешкові, округло-серцевидні, неглибоколопатеві, по краю зарубчасті; стеблові — з коротшими черешками, глибоко розсічені на 5—7 пірчасто- або 2-пірчасто-роздільних часток, часто при основі серцевидні; верхні — з лінійними частками; всі листки зверху голі, зісподу притиснуто опушені; прилистки ланцетні, плівчасті або зеленуваті і лише по краю плівчасті, волосисто-війчасті. Квітки на коротких ніжках, поодинокі або по 2—3 в пазухах верхніх листків стебла та гілок, утворюють верхівкове багатоквіткове суцвіття. Листочки підчаші ланцетні або лінійно-ланцетні, тупі або коротко загострені, густо волосисто-війчасті, трохи коротші за чашолистки; останні при основі або до середини зрослі, зубці чашечки трикутні або довгасто-трикутні; вся чашечка в 2—2,5 раза коротша за віночок, зовні вкрита простими і зірчастими волосками, зсередини коротковолосиста, при плодах трохи здута. Пелюстки 2—3 *см* завд., оберненояйцевидні, вгорі виїмчасті, до основи звужені в нігтик, який по краю густо вкритий бородавочками, рожеві, в сухому вигляді блідофіолетові. Тичинкова трубка вкрита довгими простими відхиленими волосками. Плід з 15—20 стиснутих з боків, шорстко-пухнатих плодиків — сім'янок, які зібрані навколо карпофору; плодики зморшкуваті, нирковидні, 2—2,5 *мм* завв., 2—2,25 *мм* завш. Насінина нирковидна, гладенька, близько 2 *мм* завд. і завш., бурувата або сіра. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 690. Шмальг., Фл. Ср.-и Ю. Р., I, 174. Ильин в Фл. СССР, XV, 40. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 223.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. CLXIX, fig. 4841. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 1981 та 1982.

Часто культивується в садах як декоративна рослина. Іноді зустрічається в здичавілому стані. — Зрідка в Лісостепу.

Р.-О.Л. Окол. Львова (Вісюліна). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Дергачі (Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Заволз.

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа, західна частина Азії (Зах. Туреччина) та зазначені райони СРСР.

Господарське значення. Хороша декоративна рослина, добрий медонос з великою кількістю нектару. За даними відділу рослинних ресурсів Ботанічного інституту АН СРСР, наведеними М. М. Ільїним в «Флоре СССР» (т. XV, стор. 41), листки калачиків мускусних містять в собі 0,08% аскорбінової кислоти, а за даними С. Л. Іванова і Н. Ф. Кокоткіної, насіння їх містить олію зеленуватого кольору з йодним числом 108,5. Стебла грубоволокнисті, але волокно не міцне і господарського значення не має.

Секція **2. Fasciculatae** DC. Квітки здебільшого розміщені в пазухах листків пучком, рідко поодинокі. Підчаша з трохи яйцевидних або овальних листочків.

Ряд **1. Silvestres** Iljin. Тичинкова трубка вкрита зірчастими волосками. Пелюстки в 2—5 разів довші за чашолистки.

У флорі УРСР ряд представлений 3 видами.

1884 (3). M. silvestris L. — **Калачики лісові.** Жорстковолосиста від рясних, відхилених, простих, інколи також і зірчастих волосків, рідко майже гола або опушена лише у верхній частині рослина. Стебло прямостояче або висхідне, рідше лежаче, 30—100 (120) *см* завв., розгалужене, дуже рідко просте. Листки довгочерешкові, черешки 10—25 *см* завд., у нижніх та середніх листків довші за листову пластинку, б.-м. рівномірно опушені або опушені лише зверху по жолобку; листові пластинки тупо- або гостро-5—7-лопатеві, у загальному обрисі мають округло-нирковидну форму, при основі б.-м. серцевидні, 2—8 *см* завд., 2,5—10 *см* завш., з обох боків притиснуто опушені, пізніше зверху голі, зісподу трохи опушені; лопаті здебільшого широкояйцевидні, по краю зарубчасто-зубчасті. Прилистки плівчасті або зеленуваті, довгасто-ланцетні, загострені, з країв війчасті. Квітки по 2—3, рідше поодинокі в пазухах верхніх листків, на коротких, 1,5—4 *см* завд., недалеко від квітки зчленованих ніжках, опушених зірчастими і простими відхиленими волосками. Листочки підчаші довгасто-овальні або довгасто-яйцевидні, 3—6 *мм* завд., 1,5—2,5 *мм* завш., тупі, зовні голі або розсіяно опушені простими і зірчастими волосинками, по краю довговійчасті. Чашечка майже до половини надрізана на трикутні частки 3—5 *мм* завд., 4—7 *мм* завш., зовні вкрита зірчастими і довшими простими волосками, особливо густо опушена в молодому віці, з країв війчаста, частки її при плодах здебільшого розсунуті, рідко сходяться верхівками, закриваючи плід. Пелюстки оберненояйцевидно-клиновидні, 17—25 *мм* завд., 10—15 *мм* завш., в 3—4 рази довші за чашечку, вгорі з глибокою виїмкою, рожеві, з темнішими поздовжніми лініями (в сухому вигляді — фіолетові). Тичинкова трубка зірчасто опушена. Плід 8—9 *мм* у діам., розкладається на 9—12 голих, на спинці сітчасто-зморшкуватих, з гострими краями сім'янок. Насінина нирковидна, близько 2 *мм* завд. і завш., червонувато-бура, по всій поверхні рівномірно зморшкувата, гола. ☉, рідко ♃. Цв. (V) VI—VIII (IX).

L., Sp. pl., ed. I (1753) 685. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 174 (без варієтетів). Ильин в Фл. СССР, XV, 41. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 224.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 168, fig. 4840.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1966! Fl. Palaest. exsicc., № 261!

Здебільшого як бур'ян при дорогах, коло жител, на городах, зрідка по схилах, між чагарниками. — Розсіяно по всій УРСР, але частіше зустрічається в лісових районах та в північній частині Лісостепу.

Зак.Л. Закарпатська обл.: окол. Ужгорода (Кот., Дженюк!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: окол. Хуста (Барбарич!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кремениець (Монтр.!). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Пач.); Оваднівський рн, Верба (Пач.); Рожище і Турійськ (Пач.). — Ровенська обл.: Межиріцький рн, Дивинське л-во (!), Корець і Тучин (Пач.).—

Хмельницька обл.: окол. Славути (!); Полонне (Тишецький). — Житомирська обл.: Новоград-Волинська мр., окол. Новограда-Волинського (Монтр.!), Слобода Чернецька (Барбарич!); Олевськ (Монтр.!); Барашівський рн, Сушки (М. Підоплічко!); Чернявківський рн, Верболози (Пач.). — **П.П.** Житомирська обл.: Радомишльський рн, Радомишльська дослідна станція (Хоменко!), Веприн (Лазаренко!); Андрушівський рн, Івниця (Годе); Коростишів (Савінський). — Київська обл.: окол. Києва (Пач., Семенкевич, Монтр.!, Васильев-Яковлєв!!), Сирець (Дубовик!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Батуринський рн, Головеньки (Михайленко!). — **В.Л.-С.** Волинська обл.: Іваничівський рн, Будятичі (Липський). — **З.Л.-С.** Теріопільська обл.: Борщівський рн, Глибочок (!). — Хмельницька обл.: Кам'яиець-Подільський рн, Китайгород (Кот.!), Цибулівка на р. Смотричі (Кузнецова!); Староушицький рн, Студениця (!); Новоушицький рн, Сатанівський рн, Іванківці та Сатанів (Кот.!); Ярмолинці (Кот.!). — Вінницька обл.: Копайгородський рн, Котюжани (Косець!). — **П.Л.-С.** Ровно (Пач.). — Хмельницька обл.: Летичівський рн, Вербка (Михайленко!); Вовковинецький рн, Вовковинці і Майдан (Кот.!); Чорноострівський рн, Дзеленці (Козлов!). — Вінницька обл.: Гайсинський рн, Михайлівка (Кот.!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: окол. Прилук (Канєвський!). — Окол. Харкова, Павлове поле (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпат., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз. (поодиноко в заплавинах річок Волги і Куми), Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Серед. Азія: Прибалх., Киз.-Кум., Сир-Дар., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа, Північна Африка, Мала Азія та розсіяно до Півн.-Зах. Індії, Європ. ч. СРСР (на схід до р. Волги), Кавказ, Середня Азія.

Господарське значення. Цей вид здавна відомий в народній, а пізніше й офіціальній медицині як лікарська рослина. Настої з його квіток (*flores Malvae silvestris*) і листків (*folia Malvae silvestris*) вживають при різних хворобах шлункового тракту, в першу чергу як пом'якшувальні ліки, для полоскання горла при запальних хворобах дихальних шляхів і як зовнішнє при хворобах шкіри — опухах, опіках, роз'ятреннях тощо.

Листки та молоді гони вживають як салат або шпинат у сирому і вареному вигляді та часом добавляють їх до вінегретів. За даними, наведеними М. М. Ільїним в «Флоре СССР» (т. XV, стор. 46), зелені частини цієї рослини містять у собі 2,24% (на абсолютно суху вагу) сахарів (глюкози 0,44%, фруктози 0,70%, фракц. сахарози 1,10%), 0,12% вітаміну С і 12,4 *мг*% каротину на сиру вагу або 51,1 *мг*%, чи 125—140 гамм, на абсолютно суху вагу. В насінні її є 10—18% олії жовтуватого кольору з йодним числом 110,7. З пелюсток здобувають фарбувальні речовини — глюкозид мальвін і диглюкозид мальвідин, якими забарвлюють вино, уксус та інші напої і харчові продукти; їх використовують також в красильній промисловості для окраски тканин в синій, фіолетовий та сірий колір. З стебел можна здобувати досить міцне, грубе волокно.

Примітка. Як видно з опису цього виду, він часто варіює у ряді своїх ознак, насамперед у ступені опушення всієї рослини та ступені розчленованості листової пластинки на окремі лопаті, форма та розмір яких бувають різноманітні. Все ж слід зазначити, що на Україні переважає типова форма — жорстковолосисті рослини, рясно вкриті відхиленими простими волосками, інколи з домішкою зірчастих. Голі форми (f. *subglabrata* Iljin., Фл. СССР, XV, 42) на підставі досліджених нами гербарних матеріалів довелось констатувати лише з двох місцезнаходжень — окол. Харкова, Павлове поле (!!) та Чернігівської обл., Батуринського р-ну, Головеньки (Михайличенко!).

1884[1] **(4). M. mauritiana** L. — **Калачики мавританські.** Розсіяно опушена або майже гола, висока рослина з прямостоячими, товстими, циліндричними, простими або від основи розгалуженими стеблами 50—150 (250) *см* завв. Листки з довгими, 2—11 *см* завд., при основі пластинки густо опушеними, зверху жолобчастими черешками; листова пластинка в обрисі округла, 3—11 *см* завд., 3,8—14 *см* завш., тупо-5—7-лопатева, по краю зарубчасто-зубчаста, біля основи здебільшого серцевидна, рідше клиновидна, з обох боків гола або лише по жилках опушена, рідко рівномірно вкрита рідкими простими волосками, з домішкою залозистих; прилистки ланцетні або яйцевидні, по краю війчасті. Квітки зібрані в пазухах листків, здебільшого по 2—5, на голих або опушених простими чи простими і зірчастими волосками, під квіткою зчленованих квітконіжках, 1,5—4 *см* завд., листочки підчаші яйцевидні, 4—6 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., тупі, розсіяноволосисті, по краю війчасті; чашечка з трикутно-яйцевидними, 4—9 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., волосистими частками, при плодах трохи збільшена й щільно до них прилегла; віночок темнофіолетовий, з темними жилками, в 4—5 разів довший за чашечку; пелюстки широко-оберненояйцевидні, 15—25 (30) *мм* завд., 1,2—1,6 (2,2) *см* завш., раптово звужені в нігтик, злегка виїмчасті. Плід з 10—14 голих або вкритих довгими волосками, на спинці сітчасто-зморшкуватих, з боків гладеньких плодиків, насінина темнобура, нирковидна, 2—2,5 *мм* завд., дрібно й рівномірно зморшкувата. ☉. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 689. Ильин в Фл. СССР, XV, 49.

— *M. silvestris* var. *mauritiana* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 175. — *M. sinensis* Cav., Monad Dissert. (1790) 77. Ильин в Фл. Юго-Вост., V, 704. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 224.

Рисунки: Ильин в Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, 703, рис. 783!. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V—VI, tab. CLXVII, fig. 4839!

Розводиться як декоративна рослина, часто дичавіє і зустрічається на засмічених місцях, по городах, садках, біля осель.

З.П. Волинська обл.: Любешівський рн, Люб'язь (Барбарич!). — **П.П.** Київ (Барбарич!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Монтр.!). — Черкаська обл.: Катеринопільський рн, Луківка (Підоплічка!). — **Л.Л.-С.** Окол. Харкова: Основа, Бот. сад (Левіна!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Авдіївка (Кот.!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Щорсівський рн, Катеринопіль (Кравченко); Апостолове (!!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Варварівський рн, берег р. П. Бугу біля Великої Коренихи (!). —

Л.З.С. Херсонська обл.: Голопристанський рн, Ягорлицький п-в, Свободний Порт (Левіна!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк, недалеко від Петрівки (Левіна і Шалит!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Дв.-Печ. (півд. ч.), Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волз.-Кам., Заволз., Волз.-Дон., Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Зах. Сибір: всі райони (зустрічається на південь від 53—57° п. ш.); Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зеє-Бур., Уссур.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Киз.-Кум (дельта р. Аму-Дар'ї), Сир-Дар., Тянь-Шан., Дж.-Тарб., Пам.-Ал., Гір.-Туркм.

Загальне поширення. Західна Європа (звідки й описано вид), Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Індія, Монголія, Китай, Японія та згадані райони СРСР.

Господарське значення. Гарна декоративна рослина з великими яскравими квітками і, крім того, добрий медонос. Листки, молоді гони, а часом і корені, вживають у їжу для вінегретів та як салат або шпинат у свіжому та вареному вигляді. Вони містять у собі цукор та вітаміни А і С. З насіння можна здобувати олію жовтуватого кольору з йодним числом 110,7. Вихід олії, за даними А. А. Гроссгейма (Раст. Вост. Кавк., 296), — 18%. Стебла можуть бути використані для виробництва грубого волокна. Завдяки наявності великої кількості слизу у всіх частинах цієї рослини, вона, як і інші види роду, має широке застосування в народній, а частково й офіціальній, медицині при лікуванні різних захворювань дихальних шляхів, опухів та роз'ятрень шкіри тощо.

1885 (5). M. ambigua Guss. — **Калачики двозначні.** Сизувата, опушена рослина 20—30 (50) *см* завв. Стебла тонкі, підведені або лежачі, прості або розгалужені, густо вкриті (особливо густо вгорі) притиснутими зірчастими волосками, часом з домішкою простих відхилених волосків. Листки короткочерешкові, біля основи здебільшого серцевидні, 5-лопатеві або верхні, а іноді й середні — 3-лопатеві, з округлими або довгасто-яйцевидними, по краю нерівнозубчастими лопатями з обох боків, але густіше зісподу, вкриті зірчастими волосками з домішкою простих притиснених волосків. Квітки поодинокі або по 2—3 в пазухах листків, на густо зірчасто опушених, біля квітки зчленованих ніжках, що дорівнюють листкам або довші за них. Підчаша з 3 довгастих, зірчасто опушених, по краю війчастих листочків; чашечка зірчасто опушена, майже до середини розділена на широкояйцевидні або широкотрикутні, по краю війчасті частки, при плодах щільно до них прилеглі; віночок у 2—2,5 раза довший за чашечку, 12—20 *мм* завд., блідочервонуватофіолетовий; пелюстки глибоковиїмчасті, до основи звужені в нігтик, вкритий горбочками. Нитки тичинок зірчасто опушені. Плід складається з 10 плодиків, на спинці сітчасто-зморшкуватих, зірчасто або жмуткувато опушених, з боків голих. Насінина бура, нирковидна, гола, дрібнозморшкувата. ☉ або ♃. Цв. VII—VIII.

Guss., Fl. sic., Prodr., 2 (1828) 331, Ильин в Фл. СССР, XV, 48.
Рисунки: Guss., Ic. Fl. sic., tab. 352, fig. 2.

В літоральній смузі. — Дуже рідко.

Наводиться для **П.З.С.** — окол. Одеси (Ільїн).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (окол. Одеси), Крим (півд. берег); Кавказ: Зах. та Схід. Закавк. (?).

Загальне поширення. Західне і Східне Середземномор'я та зазначені райони СРСР.

Секція **3. Planocentrae** (Kristoff) Iljin. Рослини з невисокими, лежачими або висхідними стеблами. Квітки розміщені пучками в пазухах листків. Підчаша з 3 ланцетних або лінійно-ланцетних листочків. Плодики щільно прикріплені до плоского або увігнутого карпофору.

Ряд **1. Rotundifolia** Iljin. Чашолистки при плодах розростаються і сходяться своїми верхівками, закриваючи плід.

До ряду належить 2 види.

1886 (6). M. neglecta Wallr. — **Калачики занедбані.** Сірувата, розсіяно-жорстковолосиста рослина з товстим стрижневим коренем. Стебла лежачі або висхідні, 10—45 *см* завд., циліндричні, від основи дуже розгалужені, по всій довжині зірчасто опушені, внизу нерідко брудножіолетові, при основі здерев'янілі. Листки довгочерешкові, 5—20 *см* завд. (з черешком), 2—5,5 *см* завш., округлі до майже нирковидних, при основі виїмчасті, по краю 5—7-лопатеві (лопаті півкруглі) і зарубчастозубчасті; здебільшого з обох боків зірчасто опушені, рідше опушення помітне лише зверху поміж жилками; прилистки яйцевидно-ланцетні, зірчасто опушені, по краю війчасті. Квітки на циліндричних, зірчасто опушених під квіткою зчленованих квітконіжках, 0,8—2,5 *см* завд., розміщені по 3—4 або цілими пучками в пазухах листків; листочки підчаші лінійно-ланцетні, 3—5 *мм* завд., 0,5—0,8 *мм* завш., з опушенням, як у квітконіжок; чашечка з короткою волосистою трубочкою та округло-трикутними частками 5—7 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., що при плодах трохи розростаються і закривають зверху плід. Пелюстки блідорожеві, яйцевидні, глибоковиїмчасті, 10—15 *мм* завд., 2—5 *мм* завш., в 2—3 рази довші за чашечку, при основі з боків торочкуваті. Плід розпадається на 12—15 (16) сплюснутих з боків, короткопухнатих, гладеньких, з заокругленими краями плодиків — сім'янок. Насінина темнобура, нирковидна, на поверхні лише трохи зморшкувата. ♃. Цв. VI—IX.

Wallr. in Syll. Ratisb., 1 (1824) 140. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 175. Ильин в Фл. СССР, XV, 56. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 224.
— *M. rotundifolia* L., Sp. pl., ed. I (1753) 688, p.p. — *M. vulgaris* Tenore, Fl. neapol., Prodr., Suppl., I (1811—1815) 62. Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 435.
Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. CLXVII, fig. 4836.

По засмічених місцях, дорогах, коло жител, на городах як звичайний бур'ян. — Розсіяно по всій УРСР.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л. Досить звичайно по знижених місцях. — **З.П.** Волинська обл.: Колки і Ратне (Барбарич!); Овадніївський рн, Верби (Пач.); Заболоття (Пач.). — Ровенська обл.: Костопільський рн, Круги (Барбарич!). — Хмельницька обл.: Полонне (Тишецький); Славутський рн, окол. Славути і Крупця (!). — Житомирська обл.: Олевськ (Воробйов!); Овруч (Пач.). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва, Сирець (Д. Зеров!), Київ, садиба на Кирилівській вул. (Лоначевський); Чорнобильський рн, Зорин (Рогов.). — Житомирська обл.: Коростень (Воробйов!); Чоповицький рн, Шершні, на березі р. Ірші (!); Радомишльський рн, кол. Радомишльська дослідна станція (Лазаренко!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Батуринський рн, Головеньки (Михайличенко!); Любеч (Пач.); Остерський рн, Сорокошичі (Левіна!). — Київська обл.: Броварський рн, Вигурівщина (!), х. Залісся (Селенжинський). — **В.Л.-С.** Часто. — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Ярмолинці (Монтр.). — Вінницька обл.: Крижопільський рн, Куниче (Кот.!). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Тучинський рн, Горинград (Пач.). — Хмельницька обл.: Летичівський рн, Вербка (Кот.!); Старосинявський рн, Іванківці (Кот.!). — Черкаська обл.: Монастирищинський рн, Завалля (Кучерява!); Черкаський рн, Шелепухи (Цап!); Сміла, берег р. Тясмину (!); Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!, Сабадир!); окол. Канева (Монтр.!). — Київська обл.: Ставище (Левіна!); Біла Церква, на березі р. Росі (Оксіюк). — Кіровоград (Окснер!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Валківський рн, Старі Валки (!); Печеніги (!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Кишеньківський рн, недалеко від Нового Орлика (Цінгер!); Козельщанський рн, Бутоярівка (!); Карлівський рн, Карлівський степ (Д. Зеров та Оксіюк!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Трояни (!). — Сталінська обл.: Жданов (Вержбицький!). — **П.С.** Херсонска обл. Чаплинський рн, берег р. Сивашу, між Володимирівкою і Строганівкою (Левіна!); Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк (Левіна!); Сивашський рн, Ново-Михайлівка (Пряшніков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Карпат., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Ниж.-Дон., Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Серед.-Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Сир-Дар., Киз.-Кум., Кара-Кум., Аму-Дар., Гір. Туркм., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Індія, Тібет, Монголія, північно-західна частина Китаю та зазначені райони СРСР.

Господарське значення. Як і ряд інших видів роду, калачики занедбані застосовуються в народній медицині для лікування дихальних шляхів при застудних, запальних хворобах (настоєм з листків та молодих гонів полощуть горло та часом приймають як внутрішнє, вживають як пом'якшувальні ліки та для примочок при шкірних роз'ятреннях, опухах, опіках тощо). Ця рослина здавна відома як харчова, заради чого вона нерідко культивувалась раніше та інколи культивується й тепер (в Єгипті). В їжу вживають листки та молоді гони як салат або шпинат. Листки містять у собі, за даними А. А. Гроссгейма (Раст. рессурсы Кавк., 220—246), до 200 *мг*% вітаміну С і 102 гамми каротину (провітаміну А). В насінні є до 17,7% олії зеленуватого кольору з йодним числом 125,7. З пелюсток можна здобувати фарбувальну речовину — мальвідин, якою забарвлюють вино, оцет та інші

напої і харчові продукти. Є вказівки й на те, що калачики занедбані — непогана кормова рослина, і вона може входити до складу кормового раціону рогатої худоби. Добрий медонос.

1887 (7). M. pusilla Sm. — **Калачики дрібненькі.** Розсіяно-жорстковолосиста від простих і зірчастих волосків рослина. Стебла лежачі або висхідні, 10—60 *см* завв., від основи дуже галузисті, внизу часом голі. Листки з набагато довшими від пластинки, 4,5—23 *см* завд., зверху жолобчастими і по жолобку густо опушеними черешками; пластинки округло-серцевидні, 1—8 *см* завд., 2—9(11) *см* завш., неглибоко надрізані на 5—7 широких, заокруглених, по краю нерівно зарубчасто-зубчастих лопатей, зверху здебільшого голі, зісподу по жилках трохи опушені або також голі; прилистки ланцетні, зелені, майже голі, по краю війчасті. Квітки дрібні, на розсіяноволосистих, 1—2,5(4) *см* завд., квітконіжках, скупчені пучками або по кілька в пазухах листків; листочки підчаші вузьколінійні, 4—5 *мм* завд., 0,5—1 *мм* завш., голі або по краю війчасті; чашечка до половини надрізана, з широкотрикутними, по краю довговійчастими зубцями, 3—5 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., при плодах розростається, здебільшого гола. Віночок білий, дорівнює чашечці або трохи довший за неї; пелюстки довгасто-оберненояйцевидні, на верхівці трохи виїмчасті, 5—7 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., нігтик пелюстки по краю біля основи торочкувато-волосистий. Плід 7—8 *мм* у діам., розпадається на 8—12 сітчасто-зморшкуватих, опушених рідкими, короткими волосками плодиків з гострими краями. Насінина темнобура, дрібнозморшкувата, нирковидна, біля рубчика білувата. ⊙. Цв. VI—IX.

Sm. in Engl. Bot., IV (1795) 241. Ильин в Фл. СССР, XV, 60. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 224.

— *M. rotundifolia* L., Sp. pl. (1753) 688. p.p. — *M. rotundifolia β pusilla DC.* Prodr., I (1824) 433. — *M. borealis* Wallm. in Liljebl. Sv. Fl., ed. 3 (1816) 374. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (175).

Рисунки: Сырейщиков, Илл. Фл. Моск. губ., II, рис. на стор. 358.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 962 (sub M. *borealis* Wallm.).

По засмічених місцях, дорогах, в садках і на городах як звичайний рудеральний бур'ян. — Розсіяно по всій УРСР, але частіше в Степу.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, Микулівці (Кнапп). — **Пр.Л.** Чернівці (Гербіх). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (Кнапп); Пустомитівський рн, Підгайці (Кнапп). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Пач.); Овадніївський рн, Верба (Пач.); Рожище (Пач.). — Ровенська обл.: Корець (Пач.). — Хмельницька обл.: Полонський рн, окол. Полонного (Тишецький), Буртин (Кучерява!). — Житомирська обл.: Черняхівський рн, Верболози (Пач.). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Савинський). — Київ (Пач.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Куликівський рн, Дроздівка (Левіна!); Остер (Барбарич!); Ріпкинський рн, Кам'янка (Пач.). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Броди (Клобер) Вінниківський рн, Чижиків і Бережани (Кнапп). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Обертинський рн, Чортовець (Катіна!). — Тернопільська обл.: окол. Тернополя (Томашек); Золотниківський рн, окол. Золотників, Бурканева, Зарваниці (Кнапп); Струсівський рн, степ Панталиха (Кнапп); Підгайці (Кнапп); Буданівський рн, Папірня (Кнапп); Кодимський рн, Смолянка (!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Монастирищинський

рн, Зюбриха (!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівський рн, Бзів (Кравченко!). — Полтава (Левіна!, Завгородній!). — Сумська обл.: Штепівський рн, Михайлівська цілина (!). — Чернігівська обл.: Лосинівський рн, Сальне (Тушковський!). — Харків (Ширяєв!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Рижутін!). — Одеська обл.: Любашівський рн, Арчепитівка (Бараненко!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Козельщанський рн, Бреусівка (Ситник); Карлівський рн, Академічний степ (Д. Зеров і Оксіюк!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Трояни (!). — Сталінська обл.: Будьонівський рн, окол. ст. Успенка (Лавр.!); Великоновосілківський рн, кол. Олександроград (!); Макіївська мр, Моспине (!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, Чаплі (!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Варварівка (Опперман!); Новоодеський рн, Кашперівка (Куксіи); Володимирівський рн, Володимирівська лісова дача (Постригань!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (!!, Левіна!, Окснер!, Шалит!); Іванівський рн, 1 *км* на захід від Фрунзе, Агайманський під (Шалит!); берег р. Сиваша, п-в Тюбек та о-в Чурюк (Левіна!). — Запорізька обл.: Молоканський п-в (Пряніщіков!); Приазовський рн, Приморський посад (Левіна!); Акимівський рн, о-в Бірючий (Левіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім Аркт.; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Пам.-Ал. (Алтайський хр.).

Загальне поширення. Середня та Атлантична Європа, Середземномор'я, країни Балканського п-ва, Мала Азія, Півд.-Зах. Індія (Гімалаї) та згадані райони СРСР.

Господарське значення. За літературними даними (М. М. Ильин, «Флора СССР», т. XV, стор. 61), калачики дрібненькі використовуються в народній медицині для лікування різних захворювань. Коріння та листя цієї рослини містять в собі велику кількість слизу, і відвар з них вживають для полоскання горла при запаленні дихальних шляхів, для примочок при запаленні шкіри, зовнішніх опухах, геморої тощо; інколи його застосовують як сечогінний засіб. Молоді листки та гони навесні і в першій половині літа вживають у свіжому вигляді як пом'якшувальний та профілактичний від застуди засіб.

Крім того, калачики дрібненькі являють собою харчову рослину; молоде листя та гони їх навесні містять, за даними А. А. Гроссгейма (Раст. рессурсы Кавк., 246), 112,1—243,2 *мг*% вітаміну С і вживаються як салат у свіжому вигляді.

В насінні їх є олія зеленого кольору з йодним числом 128,0. — Корені використовують на виготовлення зубних щіток.

Примітка. М. М. Ільїн для флори СРСР наводить ряд форм цього дуже поліморфного виду. У флорі України ми відрізняємо одну з цих форм, а саме: var. *hirsuta* Kauffm. — рослину, яка густіше вкрита довгими жорсткими волосками (описана у Петуннікова, Крит. обозр. фл. Моск. губ., і в Scripta botan., VI, вип. 13 (1896). Ця форма розсіяно зустрічається скрізь, де поширений вид.

Секція **4. Cenocentrae** (Kristoff) Iljin. Квітки сидячі або майже сидячі, скупчені в пазухах листків. Плодики розміщені навколо конічного карпофору, при дозріванні легко розсипаються.

Ряд **1. Mohilevienses** Iljin. Середні та нижні стеблові листки на черешках, довших за пластинку в 2—5 разів.

У флорі УРСР ряд представлений 1 видом.

1888 (8). M. mohileviensis Downar. — **Калачики могилівські.** Майже гола або вгорі та на молодих частинах негусто зірчасто-волосиста рослина, з прямостоячим, простим або від основи розгалуженим стеблом, 35—100(150) *см* завв. Листки на довших за пластинку, 4—14(18) *см* завд., черешках, які з верхнього боку мають борозенку і коротко опушені; листова пластинка в обрисі майже округла, біля основи серцевидна, 3,5—10 *см* завд., 5—12 *см* завш., з 5—7 широко яйцевидно-трикутними, тупими, по краю зарубчасто-зубчастими, рівними (не хвилястими) лопатями, зверху гола або розсіяноволосиста, зісподу, здебільшого по жилках, густоволосиста, рідше — майже гола; прилистки широколанцетні, як і листки, зелені, б.-м. опушені. Квітки дрібні, на дуже коротких, 0,5—5(10) *мм* завд., ніжках або майже сидячі, скупчені при основі листків; листочки підчаші лінійно-ланцетні, 3—5 *мм* завд., 1—3 *мм* завш., загострені, б.-м. опушені; чашолистки яйцевидно-трикутні, загострені, то розсіяно, то густо вкриті зірчастими волосинками, трохи довші та ширші за листочки підчаші, при плодах розростаються і закривають плід; віночок червонуватий, майже вдвоє довший за чашечку; пелюстки оберненояйцевидні, 6—8 *мм* завд., 3—5 *мм* завш., на верхівці косовиїмчасті, їх нігтики з внутрішнього боку трохи опушені, рідко голі. Плід 7—8 *мм* в діам., розкладається на 10—11 голих, впоперек зморшкуватих плодиків з гострими краями. Насінина бура, з дрібними крапочками на поверхні. ⊙. Цв. VII—IX.

Downar in Bull. Soc. Mosc., I (1861) 177. Ильин в Фл. СССР, XV, 64.
— *M. verticillata* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 175, non L. — *M. pulchella* Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 224, et auct. non Bernh.

Рисунки: Комаров и Алисова, Опред. раст. Дальневост. кр., табл. 226.
Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1212.

По засмічених місцях, на городах, коло жител. — Дуже рідко.

Л.Л.-С. Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, В'юнище (Рогов!). — Сумська обл.: Миропілля (!). — Харків та його окол. (Наливайко, Черн.!).— **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: окол. Будьоннівки, Крива Коса (Постригань!).

Поширення по СРСР. Дуже рідко в Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Дон., Волз.-Кам., Причорн. (півд.-схід. ч.); Зах.-Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зеє-Бур., Уссур.; Серед.-Азія: Тянь-Шан. (схід. ч.).

Загальне поширення. Крім згаданих районів СРСР, ще зрідка і розсіяно в Західній й Південній Європі; Японія, Китай. Походить з Південно-Східної Азії. В інших районах занесене.

Господарське значення. Рослина має насамперед велику кормову цінність. Вона дає соковитий і ніжний корм з великим вмістом білка, що легко засвоюється тваринними організмами і є не гіршим

кормом, ніж бобові рослини. Калачики могилівські охоче їдять коні, корови, вівці і свині. За даними П. В. Медведєва, кількість молока у корів при годівлі цією рослиною значно збільшується завдяки цінним речовинам, які містяться у ній. Так, 100 *кг* її зеленої маси містять 1,4 *кг* перетравленого білка і 48,1 крохмальних еквівалентів. Насіння містить близько 10,4% олії зеленуватого кольору з йодним числом 116,9 (за даними С. Л. Іванова і Н. Ф. Кокоткіної).

Стебла можуть також служити для одержання міцного грубого волокна. Квіти вживаються в народній медицині як сечогінний засіб. Молоді листки та гони вживають в їжу як салат або шпинат.

Ряд 2. **Verticillatae** Iljin. Нижні та середні стеблові листки на коротших за пластинку, рідко трохи довших за неї, черешках.

У флорі України ряд представлений 1 видом.

1889 (9). M. crispa L. — **Калачики кучеряві.** Рослина з прямостоячим, простим, голим або вгорі розсіяно вкритим довгими зірчастими волосками стеблом, 40—200 *см* завв. Листки з довгими, 4—15,5 *см* завд., коротко опушеними, зверху борозенчастими черешками; пластинки 4,5—10,5 *см* завд., 5—16 *см* завш., 5—7-лопатеві, з яйцевидно-трикутними, тупими лопатями, по краю складчасто-хвилясті (кучеряві), гостро-дрібнозубчасті. Квітки дрібні, сидячі або на дуже коротких, 0,5—1 *мм* завд., ніжках скупчені в пазухах листків; листочки підчаші лінійні або лінійно-ланцетні, 3—5 *мм* завд., 1—3 *мм* завш.; чашолистки яйцевидні, трикутно загострені, трохи довші та ширші за листочки підчаші. Віночок білий або блідорожевий, в 1,5—2 рази довший за чашечку; пелюстки широкообернено-яйцевидні, 5—6 (8) *мм* завд., 3,5—4,5 *мм* завш., на верхівці широко- й неглибоковиїмчасті. Плід близько 7 *мм* у діам., розпадається на 10—11 голих, впоперек зморшкуватих плодиків. Насінини бурі, з дрібними крапочками на поверхні. ☉. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 970. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 175. Ильин в Фл. СССР, XV, 73. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 224.

— *M. verticillata β. crispa* L., Sp. pl., ed. I (1753) 689.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. CLXVI, fig. 4834.

Культивується й зустрічається в здичавілому стані по засмічених місцях, на городах, коло жител. — Зрідка в лісових і лісостепових районах.

Пр.Л. Чернівецька обл.: Чернівці і Вижницький рн, х. Серет (Гербіх).— **Р.-О.Л.** Станіславська обл.: Бурштинський рн, Дубники (Бердау). — **З.П.** Хмельницька обл.: Ізяслав (Пач.!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Савинський). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Комарівський рн, Іллінці (Лукашов!), Ніжин (Монтр.!). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Броди (Клобер); Вінниківський рн, х. Людвин і Заболотцівський рн, Підгір'я та х. Звіринець (Бердау). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Садгірський рн, Рогізна (Гербіх).— Тернопільська обл.: Заліщицький рн, Городок (Томашек); Золотники (Кнапп). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Обухівський рн, Козин і Трипільська дача, Попадиха (Монтр.!). — Черкаська обл.: Монастирищинський рн, Завалля (Кучерява!). — **Л.Л.-С.** Полтава, Харків (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Дв.-Печ. (півд. ч.), Волз.-Кам., Заволз., Волз.-Дон., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Карпат., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн. (півн. ч.), Ниж.-Дон. (півн. ч.); Зах. Сибір: Обськ. (півд. ч.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір.; Даур.

Загальне поширення. Розсіяно майже по всій Європі, Західний Сибір та південна частина Східного Сибіру, Японія, Китай, Північна Америка (занесено).

Господарське значення. Красива декоративна рослина. Листки іноді споживаються у свіжому вигляді як шпинат або салат. В літературі є вказівки на те, що волокна з стебел можна використовувати для прядіння та виготовлення риболовних сіток. Здавна ця рослина відома як лікарська, що використовується в народній медицині як пом'якшувальний засіб при опіках та інших шкірних хворобах, застуді тощо. Насіння містить у собі олію зеленуватого кольору з йодним числом 127,5. М. М. Ільїн (Фл. СССР, XV, 74) вказує на високі кормові якості *M. crispa* L., що дає високий урожай зеленої маси, містить багато білків, які легко засвоюються організмом.

Примітка. *M. crispa* L., як зазначає М. М. Ільїн (Фл. СССР, XV, 74), близько стоїть до *M. verticillata* L., поширеної в СРСР лише в окол. Вільнюса, Ленінграда та Москви, але відрізняється великими красивими листками та квітками, і є, мабуть, похідним від останнього внаслідок добору найбільш декоративних форм, що згодом набули своєї видової самостійності.

Рід 534. Лаватера — Lavatera L.

L., Sp pl., ed. I (1753) 690.

Квітки чималі, розміщені поодинці або по кілька в пазухах верхівкових листків, утворюють китицевидне суцвіття. Підчаша з 3 спаяних листочків, чашечка 5-роздільна. Віночок рожевий, пурпуровий або іноді білий. Пиляки нирковидні. Маточка з 6—40 плодолистків; гнізда зав'язі з 1 насінним зачатком, приймочки гострі. Плодики 1-насінні, нирковидні, сплюснуті з боків, нерозкривні, розміщені кільцем навколо куполовидного або дисковидного карпофору, після достигання розпадаються. — Повстисто опушені, трав'янисті рослини або кущі. Листки черешкові, вугласто-лопатеві або округло-серцевидні.

Переважно середземноморський рід, в якому налічується близько 25 видів.

У флорі СРСР є 4 види, у флорі УРСР — 2.

1. Пелюстки глибоко-2-лопатеві. Карпофор куполовидний, не розширений і не прикриває плодиків; плодики майже гладенькі, на спинці кілюваті, в кількості 20—24 . **(1). Л. тюрінгська — L. thuringiaca** L.
— Пелюстки з цілісною або трохи виїмчастою верхівкою. Карпофор дископодібно розширений, прикриває зверху цілий плід; плодики виразно зморшкуваті, на спинці жолобчасті, в кількості 10—15 . . . . . **(2). Л. тримісячна — L. trimestris** L.

Секція **1. Olbia** Medic. Карпофор тупоконічний або кегле-видний.

1890 (1). L. thuringiaca L. — **Лаватера тюрінгська.** Багаторічна, сірувата від зірчастого опушення, б.-м. висока трав'яниста рослина з міцним здерев'янілим багатоголовим коренем до 15—20 *мм* у діам. Стебла численні, прямостоячі, 50—200 *см* завв., до 8—9 *мм* у діам., прості або здебільшого вище середини розгалужені, досить густо вкриті кущисто-зірчастими багатопроменевими волосками з підведеними центральними променями. Стеблові листки (до початку суцвіття) довгочерешкові, коротко-5-лопатеві, в обрисі від округло-нирковидних до широкояйцевидних, черешки їх 1,5—9 *см* завд., опушені, як стебло; пластинка 2,5—8 *см* завд., 3—10 *см* завш. або й більше, при основі неглибоковиїмчаста або іноді у верхніх листків середньої формації обрубана, з 5 дуговидно окресленими, півкруглими або заокругленотрикутними тупими до тупуватих (знизу вгору) лопатями, по краю тупозубчаста або зубчасто-зарубчаста, зісподу більш або менш густо, зверху негусто або розсіяно опушені кущисто-зірчастими (трохи коротшими, ніж на стеблі) волосками; прилистки довгасті, гострокінцеві або довгасто-ланцетні (у вище розміщених листків), 5—8 *мм* завд., 2—3,5 *мм* завш.; верхівкові, приквіткові, листки дрібніші й поступово догори зменшуються, короткочерешкові, 3-лопатеві з видовженою кінцевою та вкороченими бічними, заокруглено-трикутними або широколанцетними тупуватими чи тупувато загостреними лопатями, в обрисі довгасто-яйцевидні, з клиновидною основою, по краю тупо- або тупуватозубчасті, на поверхні, особливо зісподу, густіше опушені, ніж розміщені нижче. Суцвіття кінцеве, китицевидне або китицевидно-волотеве, рідке. Квітки великі, широко розкриті, 5—10 *см* у діам., на ніжках 1,5—4 (8) *см* завд., опушених, як стебло, трохи нижче квітки зчленованих; підчаша з 3 впоперек овальних листочків, 6—10 *мм* завд., 9—14 *мм* завш., в нижній третині зрослих, на верхівці раптово відтягнутих у помітне вістря; зовні, як і чашечка, шерстиста; чашечка до середини зрослолиста, з трикутними або яйцевидно-трикутними, досить тонко загостреними частками, які помітно перевищують листочки підчаші; пелюстки яскраворожеві, оберненотрикутні з заокругленими кутами, 2,5—5 *см* завд., 2,5—3,5 *мм* завш., на верхівці до третини або ще глибше вирізні, з яйцевидно-трикутними тупими лопатями, до основи звужені в коротенький широкий нігтик і тут, переважно по краю, усіяні досить довгими, почасти простими, почасти 2—3-променевими відлеглими волосками. Тичинкова трубка кущисто-волосиста. Карпофор тупоконічний; плодики розміщені навколо нього правильним кільцем, численні (до 24), округло-вушковидні, близько 3 *мм* завд. і 2,5 *мм* завш., спочатку бурі, достиглі — чорні, на спинці з малопомітним кілем і тонкими поперечними зморшками, з боків стиснуті й широко вирізані, через вирізку випадає достигла насінина. Насінина нирковидна, бура. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 691. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 176. Ильин в Фл. СССР, XV, 76. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 221.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 177, fig. 4854! Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, tab. 182, fig. 4, 1977.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., 2857.

По луках, схилах балок, серед чагарників, в садках та городах як бур'ян.

Звичайно по всій УРСР, в Карпатах — лише в нижньому поясі.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони середньої та південної смуги — Лад.-Ільм., Верх.-Волз. (півд. ч.), Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр. (в Карпатах лише в нижньому поясі), Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: на південь від Тобольська до оз. Зайсан; Схід. Сибір: півд. ч., на схід до оз. Байкал: Серед. Азія: Арало-Касп. (півн. ч.), Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Більша частина Європи (крім півн. ч.), Зах. ч. Азії (до оз. Байкал та Монголії), Середземномор'я, Монголія, Південно-Західна Індія.

Господарське значення. Рослина з великими і красивими квітками, невибаглива до умов існування, переносить навіть значне засолення грунту, посухостійка і тому часто культивується в садах і парках як декоративна рослина. Крім того, з лаватери тюрінгської можна добувати волокно для виготовлення шпагату, мотузок, канату. За літературними даними («Флора СССР»), насіння її містить 11—15,8% олії з йодним числом 103—123,9, а листки — 112,2—205,9 *мг*% вітаміну С. Медонос. Використовується в народній медицині.

Примітка 1. Від описаної типової форми відрізняють ще var. *protensa* Beck., у якої середня лопать верхніх листків довго витягнута і загострена, та var. *obtusiloba* Beck., у якої всі лопаті листків заокруглені, дуже тупі, а середня лише трохи витягнута.

Примітка 2. Цей вид разом з деякими дуже близькими М. М. Ільїн відокремлює в ряд *Thuringiacae* Iljin.

Секція **2. Stegia** DC. Карпофор на кінці дисковидно розширений.

1890[1] (2). L. trimestris L. — **Л. тримісячна.** Трав'яниста рослина. Стебла прямостоячі, 30—100 *см* завв., галузисті, як і черешки листків та квітконіжки, вкриті простими і зірчастими, відлеглими або відхиленими донизу волосками, що особливо помітно у верхній частині стебла. Листки з черешками, 3—12,5 *см* завд.; нижні — округло-серцевидні, коротко-туполопатеві, зарубчасті; середні — 5-лопатеві, 4—5,5 *см* завд. (без черешка), 5—5,7 *см* завш.; верхні — лопатеві, 3—4 *см* завд., 2,5—5 *см* завш., загострені; прилистки ланцетні, 5—7 *мм* завд., загострені. Квітки поодинокі в пазухах листків, на ніжках 2—4,5 *см* завд., густо зібрані у верхній частині стебла; підчаша з 3 до середини зрослих, коротко загострених, сітчасто-жилкуватих листочків, 7—9 *мм* завд.; чашечка з 5 трикутно загострених, майже до середини зрослих листочків, близько 15 *мм* завд. Віночок великий, широко розкритий, рожевий або білуватий; пелюстки 3—4,5 *см* завд., 2—3,5 *см* завш., неглибоковиїмчасті, у 2—4 рази довші за чашечку. Карпофор на кінці дисковидно

розширений, цілком прикриває зверху плодики; плодики зморшкуваті, в кількості 10—15. ⊙. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 692. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 176. Ильин в Фл. СССР, XV, 83. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 221.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 176, fig. 4852.

Видані зразки: Fl. Palaest. exsicc., 3569.

В УРСР подекуди розводиться як декоративна рослина по городах та садках.

З.П. Волинська обл.: (Шмальг.). — **П.П.** Житомирська обл.: Овруцький рн, Гладковичі (Кот.!).— **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Лебедин (Лавр.!).— Полтава (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Розводиться в Європ. ч.: Верх.-Дністр. (півн. ч.), Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Крим.

Загальне поширення. Дико лише в Середземномор'ї.

Господарське значення. Заслуговує на широке введення в культуру як квітково-декоративна рослина, невибаглива до умов місцезростання.

Рід 535. Рожа — Alcea L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 687.

Квітки здебільшого поодинокі або зрідка по 2—3 в пазухах листків, зібрані в кінцеве китицевидне суцвіття. Підчаша звичайно з 6—9 трикутних, до середини зрослих листочків, дорівнює чашечці або коротша від неї; чашечка 5-роздільна. Пелюстки великі, на верхівці виїмчасті. Тичинкова трубка завжди п'ятигранна і гола. Плід розпадається на численні, розміщені кільцем навколо карпофору плодики; плодики стиснуті з боків, на зовнішньому боці жолобчасті, 1-насінні, неповно 2-гнізді, по краю нерідко крилаті. — Багаторічні або однорічні зірчасто опушені трав'янисті рослини з черешковими, пальчасто-лопатевими листками.

За М. М. Ільїним (Фл. СССР, XV, 85), Alcea L. є древньосередземноморським родом, до якого належить близько 60 видів, поширених переважно у східній частині Середземномор'я. З них у флорі СРСР налічується 34 види, у флорі УРСР — 4.

---

1. Довжина пелюсток більша за ширину. Дикорослі рослини . . 2.
— Довжина пелюсток дорівнює ширині. Культурні рослини з лопатевими листками . . . . . **(2). P. рожева — A. rosea** L.
2. Листки коротко- 3—5-лопатеві. Віночок рожевий, біля основи пелюсток жовтий . . . . . 3.
— Листки глибоко- 3—7-лопатеві. Віночок жовтий . . . . . **(1). P. зморшкувата — A. rugosa** Alef.
3. Листочки підчаші майже дорівнюють чашолисткам. Однорічна рослина . . . . . **(4). P. бліда — A. pallida** (W. K.) Bess.
— Листочки підчаші в 2 (3) рази коротші від чашолистків.. Дворічна рослина . . . . . **(3). P. Гельдрайха — A. Heldreichii** Boiss.

1891 (1). A. rugosa Alef. — **Рожа зморшкувата.** Стебла прямостоячі, 40—120 (200) *см* завв., здебільшого прості, внизу круглясті, вгорі гранчасті, вкриті короткозірчастими (переважно вгорі) і кущисто-зірчастими довгопроменевими (переважно в нижній частині) волосками. Стеблові листки довгочерешкові, б.-м. глибоко- 5—7-лопатеві або 5—7-роздільні, рідше коротколопатеві, в обрисі округлі, при основі серцевидні, шорстко-пухнаті й сіроповстисті; черешки їх 7—29 *см* завд.; пластинка 5—13 *см* завд., 5—22,5 *см* завш.; лопаті їх довгасті, тупі, до основи трохи звужені, по краю нерівно тупозубчасті; верхівкові листки часто 3-лопатеві, на коротких, 1—1,5 (2) *см* завд., ніжках. Квітки по 1 (2) в пазухах верхніх листків, зібрані в кінцеве колосовидне суцвіття; підчаша з 6—7 трикутних, загострених, зовні, як і чашечка, повстисто опушених, при основі спаяних листочків, 10—12 *мм* завд., близько 6 *мм* завш.; чашолистки в нижній третині зрослі, довгасто-трикутні, 17—20 *мм* завд., 7—8 *мм* завш., загострені, з випнутими поздовжніми жилками на спинці. Пелюстки жовті з бурими жилками при основі, в'янучі зеленіють і чорніють, оберненояйцевидні, вгорі з б.-м. глибокою виїмкою, (2,5) 4,5—5,5 *см* завд., (2)3—3,5 *см* завш., до основи звужені, довжина їх завжди більша за ширину. Плодики близько 6 *мм* завш. і 5 *мм* завд., стиснуті з боків, на спинці з глибоким жолобком, по краю з крилатою облямівкою. ♃. Цв. VI—IX.

Alef. in Oesterr. Bot. Zeitschr., XII (1862) 254. Ильин в Фл. СССР, XV, 90. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 222.

— *A. filicifolia* auct. non L. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 178.

Видані зразки: Fl. cauc. exsicc., 163! (sub A. *filicifolia* L.).

По схилах балок, степових чагарниках. — В УРСР зрідка в степових, інколи південних лісостепових районах.

З.Л.-С. Одеська обл.: Красні Окни (Рогов.). — **Л.Л.-С.** Окол. Харкова, Липовий гай (Кот.!), Харківський бот. сад (Левіна!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Ровеньківський рн, Провальський степ (Кот.!, Гринь, Романова!); Успенка (Постригань!); Ново-Світлівський рн, Орлівка (Шмальг.).— Сталінська обл.: Харцизький рн, Іловайськ, Зуївка (Наконечна); Чистякове (Кот.!); Амвросіївський рн, Успенка (Лавр.!), Благодатне (Кот.!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Сндоров). — **Л.З.-Л.С.** Північна частина рідко: Ворошиловградська обл.: Станично-Луганське (Барбарич!), південна частина — звичайно. — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Черн.!). — **П.З.С.** Окол. Одеси (Шестериков), окол. Миколаєва (Кнжевський). — Дніпропетровська обл.: Нікополь (Шмалььг.). — **Л.З.С.** та західна частина **П.П.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ; Серед. Азія; Зах. Сибір: Алт.

Загальне поширення. Крім зазначених районів СРСР, ще Югославія (Далмація), Мала Азія, Іран.

Господарське значення. Високоросла рослина, має красиві великі квіти, може бути використана як квітково-декоративна рослина біля осель, тинів тощо.

Рис. 46. А. Рожа зморшкувата — *Alcea rugosa* Alef.
1 — верхня частина суцвіття; *2* — середній стебловий листок; *3* — сім'янка.
Б. Рожа Гельдрайха — *Alcea Heldreichii* Boiss.
4 — відрізок стебла з квітками.
В. Рожа бліда — *Alcea pallida* (W. K.) Bess.
5 — відрізок стебла з квітками; *6* — середній стебловий листок; *7* — сім'янка.

1891[1] **(2). A. rosea** L. — **Рожа рожева,** шток-роза. Стебла прямостоячі, 80—250 *см* завв., сильно розгалужені, жорсткуватоволосисті. Листки довгочерешкові, біля основи округло-серцевидні, неглибоко- 5—7-лопатеві; верхні — 3-лопатеві, по краю зарубчасті. Квітки великі, по 1—3 в пазухах верхніх листків, на коротких, 10—20 *мм* завд., ніжках, зібрані кінцевим, густим, колосовидним суцвіттям. Підчаша з 5—7 трикутних, загострених листочків, 13—15 *мм* завд., завжди коротших за чашечку, як і остання, густоповстистих; чашечка з 5 трикутних загострених листочків 18—22 *мм* завд.; на їх спинці добре помітні поздовжні жилки. Пелюстки 2,5—5,5 *см* завд., виїмчасті, різного кольору і відтінків, частіше — темночервоні, білі, рідше жовті, ширина їх дорівнює довжині; часто квітки повні (махрові). Сім'янки опушені, зморшкуваті, на спинці з глибоким жолобком. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 687. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 177. Ильин в Фл. СССР, XV, 126. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 223.
Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, fig. 4851; Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 1971.

Культурна рослина, розводиться по садах, городах, коло жител як декоративна, зрідка дичавіє. — Розсіяно по всій УРСР.

Поширення по СРСР. Розводиться на Кавказі та в Середній Азії.

Загальне поширення. Дико зустрічається в країнах Середземномор'я, розводиться по всій Південній Європі.

Господарське значення. Високорosла, красива декоративно-квіткова рослина, з великою кількістю квіток; цвіте протягом всього літа, добре переносить посуху. Можна розводити по всій південно-степовій зоні.

1892 (3). A. Heldreichii Boiss. — **Рожа Гельдрайха.** Багаторічна шерстисто-повстиста рослина. Стебло прямостояче, 40—100 *см* завв., просте або розгалужене, як і черешки листків, густо вкрите короткими, б.-м. відхиленими, зірчастими волосками. Листки довгочерешкові; пластинки їх яйцевидні або заокруглено-серцевидні, цілісні або неглибоко-3—7-лопатеві, по краю тупо зарубчасто-зубчасті, 5—12 *см* завд., 3,5—12 *см* завш., черешок 4—18 *см* завд. Квітки по 1—3 в пазухах верхівкових листків, на коротких, 0,8—1 *см* (при плодах до 2 *см*) завд., ніжках, зібрані в кінцеве колосовидне суцвіття; підчаша з 6—7 вузько- або широколанцетних до $^1/_3$ — $^1/_2$ зрослих листочків, 6—9 *мм* завд., які в 2 (3) рази коротші за чашолистки; чашолистки з нижньої третини або від середини вільні, яйцевидні, коротко загострені, 12—18 *мм* завд., з виразними поздовжніми жилками, як і листочки підчаші, зовні густоволосисті. Пелюстки оберненояйцевидні, 2,5—3,5 *см* завд., до основи звужені, на верхівці виїмчасті, фіолетуваторожеві, при основі жовті. Плодики заокруглено-нирковидні, на спинці з широкою борозенкою, по боках з випнутими радіальними жилками, впоперек зморшкуваті, 3,5—4 *мм* завд., 4—5 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII.

Boiss., Fl. Or., I (1867) 832. Ильин в Фл. СССР, XV, 121.

— *Althaea Heldreichii* Boiss., Diagn., ser. II, 1 (1853) 103. — *A. Bordzilowskii* Wissjul. in Бот. журн. АН УРСР, т. III, № 1—2 (1946) 27.

На вапнякових відслоненнях і степових схилах. — Лише в південних степових районах.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Черн.!); Старо-Бешівський рн, Стила (Гринь!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Берославський рн, Качкарівка і Бургунка (Пач.!). — Миколаївська обл.: Очаківський рн, балка Анжигальська (Окснер та Московець!). — **П.С.** Херсонська обл.: Генічеський рн, Кам'яна Балка (!, Левіна!, Шалит!); Ново-Троїцький рн, Ново-Троїцьке (Черн.!), о-в Чурюк-Тюб (Левіна!, Шалит!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн.

Загальне поширення. Балканський п-в, південь України.

1893 (4). A. pallida (W. K.) Bess. — **Рожа бліда.** Шерстисто-повстиста рослина, густо вкрита кущистими, рідше короткозірчастими, б.-м. відхиленими волосками. Стебло прямостояче, 40—130 *см* завв., галузисте. Листки довгочерешкові, пластинки їх округло-серцевидні, 8—9 *см* завд., 5—12 *см* завш., по краю зазублені; нижні — неглибоко-3-лопатеві; верхні — 3-лопатеві; черешок 5—18 *см* завд. Суцвіття кінцеве, колосовидне, густе. Квітки на коротких, 1—2 *см* (при плодах до 4 *см*) завд., ніжках, поодинокі або по кілька в пазухах верхівкових приквіткових листків; підчаша з 6—7 яйцевидно-трикутних, загострених, до середини або вище зрослих листочків, 13—15 *мм* завд., що майже дорівнюють чашолисткам і, як останні, зовні густоповстисті; чашолистки довгасто-яйцевидні, 15—18 *мм* завд., в нижній третині зрослі. Пелюстки рожеві, при основі жовтуваті, оберненояйцевидні, 4—5 *см* завд., завдовжки більші, ніж завширшки, на верхівці виїмчасті, до основи звужені в помітний нігтик. Плодики з глибоким жолобком на спинці, а з країв облямовані впоперек зморшкуватими крильцями. ♃. Цв. VI—VIII.

Bess., Enum. pl. (1822) 28. Ильин в Фл. СССР, XV, 118. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 222.

— *Althaea pallida* W. et K. in Willd., Sp. pl., III (1800) 773. Pl. rar. Hung., I (1802) 46. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1 (1895) 177, p.p.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, fig. 4850.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., 2043!

На лесових та кам'янистих схилах, іноді як бур'ян. — В Степу, рідко на півдні Лісостепу.

З.Л.-С. Одеська обл.: Чорнянський рн, Цибулівка (Шмальг.). — Вінницька обл.: Ямпільський рн, Михайлівка (Шмальг.!). — **П.Л.-С.** Кіровоград (Шмальг.!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Вознесенськ (Шмальг.). — Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Кот.!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеський рн, Крива Балка (Шмальг.!); Біляївський рн, Кучурганський лиман, берег (Кот.!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Крижевський!); Варварівський рн, Солониха (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Бессараб., Крим.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Угорщина, Австрія, Балканський п-в, Мала Азія, південь Європ. ч. СРСР, Передкавказзя.

Рід 536. Алтея — Althaea L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 686.

Квітки порівняно невеликі, поодинокі або в пазушних пучках зібрані в китицевидно-волотеве суцвіття. Підчаша з 6—12 лінійних або ланцетних зрослих при основі листочків. Чашечка 5-роздільна. Пелюстки з помітним, при основі шерстистим нігтиком. Тичинкова трубка циліндрична, звичайно опушена короткими сосочкоподібними волосками. Плід з багатьох голих або опушених 1-насінних плодиків — сім'янок, розміщених кільцем навколо карпофору; після достигання розпадається; плодики на спинці опуклі, впоперек б.-м. зморшкуваті, завжди безкрилі. — Багаторічні, рідше однорічні, густоволосисті рослини з пальчасто-лопатевими або пальчасто-роздільними черешковими листками й дрібними ланцетними прилистками.

За визначенням М. М. Ільїна (Фл. СССР, XV, 127), *Althaea* L. є середземноморсько-понтичний рід, до якого належить близько 12 видів. З них у флорі СРСР є 8 видів, у флорі УРСР — 5.

---

1. Однорічна рослина, вкрита простими довгими, відхиленими волосками . . . . . **(1). A. жорстковолосиста — A. hirsuta** L.
— Багаторічні рослини, рясно вкриті кущисто-зірчастими волосками 2.
2. Квітки скупчені в пазухах листків по 3 і більше, квітконіжки та квітконоси короткі — коротші за листки, в пазухах яких знаходяться . . . . . 3.
— Квітки по 1—2 в пазухах листків на довших за листки ніжках . 4.
3. Листки коротколопатеві, верхні — довгасто-яйцевидні, ледве надрізані, тупозубчасті . . . . . **(3). A. лікарська — A. officinalis** L.
— Листки б.-м. глибоко пальчасто-лопатеві, гострозубчасті . . . . . **(2). A. вірменська — A. armeniaca** Ten.
4 (2). Рослина сірозелена, трохи шорстка, опушена короткими притиснутими волосками . . . **(4). A. коноплевидна — A. cannabina** L.
— Рослина майже зелена, вкрита короткими відлеглими волосинками . . . . . **(5). A. нарбонська — A. narbonensis** Pourr.

Секція I. **Hirsutae** Iljin. Однорічні рослини. Чашечки при плодах розростаються. Плодики з боків радіально зморшкуваті.

1894 (1). A. hirsuta L. — **Алтея жорстковолосиста.** Однорічна рослина, густо опушена довгими відхиленими, жорсткими волосками. Стебла прямостоячі, 15—50 *см* завв., у верхній частині розлого-галузисті. Листки з черешками 1,5—5,5 *см* завд.; листові пластинки 2,5—3,5 *см* завд., 2,5—4 *см* завш.; нижні — округлі, коротко-5—7-лопатеві; середні— пальчасто-5-роздільні; верхні — розсічені на 3 ланцетні або клиновидні

частки; всі листки по краю тупозубчасті; прилистки ланцетні, 5—9 *мм* завд., загострені. Квітки поодинокі в пазухах листків, на квітконіжках 1—6 *см* завд.; листочки підчаші ланцетні, 7—10 *мм* завд., загострені, коротші за чашечку; чашолистки ланцетні, 12—15 *мм* завд., довго загострені; пелюстки рожевочервонуваті або рожевоголубуваті, 12—17 *мм* завд., маловиїмчасті, тупі, дорівнюють чашолисткам або незначно їх перевищують. Нитки тичинок і пиляки жовті. Сім'янки голі, впоперек зморшкуваті. ⊙. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed, I (1753) 687. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 177. Ильин в Фл. СССР, XV, 129. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 222.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, fig. 4846.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2849!

По схилах, на полях, коло доріг як бур'ян. В УРСР дуже рідко, лише на крайньому південному заході.

З.Л.-С. Одеська обл.: по р. Ягорлику (Рогов., Шмальг.!). — **П.З.С.** окол. Одеси (Шмальг., Шестериков!).

Наводиться ще для Ровенської обл.: Червоноармійськ, але ми не мали можливості перевірити цю вказівку.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн. (півд.-зах. ч.), Крим, Ниж.-Волз.; Кавказ; Серед. Азія: Гір.-Туркм.

Загальне поширення. Середня Європа до Англії й Німеччини, Північна Африка, Передня Азія та наведені райони СРСР.

Секція 2. **Althaeastrum** DC. Рослини багаторічні. Чашечки при плодах майже не збільшуються. Плодики з боків у середній частині гладенькі.

1895 (2). H. armeniaca Теп. — **Алтея вірменська.** Багаторічна густо опушена зірчастими волосками рослина. Стебла прямостоячі, 60—150 *см* завв., галузисті, особливо вгорі. Листки з черешками 0,5—8,5 *см* завд. (найкоротші черешки у верхніх листків); листові пластинки 3—7 *см* завд., 3—8 *см* завш., бархатисто опушені, особливо зісподу, у нижніх листків майже цілісні або, як у середніх, 5-роздільні, пилчасто-зубчасті; верхні — 3-роздільні або розсічені на загострені, пилчасто-зубчасті частки, з яких середня набагато довша за бічні. Квітки на коротких, 5—15 *мм* завд., ніжках, зібрані пучками в пазухах листків; загальні квітконоси 3—10 *см* завд., іноді довші за листок, у пазусі якого вони розміщені; листочків підчаші 8—9, вузьколанцетовидних, 5—7 *мм* завд., чашолистки яйцевидні, загострені, 7—9(10) *мм* завд., при плодах вони сходяться верхівками, прикриваючи плід; пелюстки рожевофіолетові, 1,5—2 *см* завд., довші за чашолистки. Плодиків до 20, дрібних, 2,5—3,5 *мм* завд., впоперек зморшкуватих, на спинці пухнатих, з борозенкою. ♃. Цв. V—IX.

Теп., Ind. Sem. Hort. Neap. (1837) 1. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 177. Ильин в Фл. СССР, XV, 134. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 222.

— *A. multiflora* Reichenb. ex Regel, Ind. Sem. Hort. Petrop. (1867) 36. — *A. taurinensis* auct. Fl. Ross., non DC.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, fig. 4847, b. (sub A. *multiflora* Reichenb.).

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 608!

По вогких солончакуватих місцях. — В УРСР знайдена лише на узбережжі Азовського моря.

П.С. Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий (Левіна!, Поповичі!, Кот.!, Прянішніков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ; Серед. Азія.

Загальне поширення. Угорщина, Північна Італія, Балканський п-в, Мала Азія, Сірія, південь Європ. ч. СРСР, Кавказ, Серед. Азія.

1896 (3). A. officinalis L. — **Алтея лікарська.** Багаторічна густоповстиста від зірчастих і розгалужених волосків рослина, з міцним, розгалуженим кореневищем і досить товстими (до 1,5 *см* у діам.), довгими коренями. Стебла прямостоячі, 50—150 *см* завв., прості або здебільшого галузисті, особливо у верхній частині. Листки з черешками 2—3,5 *см* завд., яйцевидні, загострені, по краю нерівно зарубчасто-зубчасті, 5—14,5 *см* завд., 3—12 *см* завш.; нижні — більші і ширші за решту, коротко-3—5-лопатеві, при основі дещо серцевидні; середні — при основі трохи заокруглені або майже плоскі; верхні — більш вузькі, яйцевидно-довгасті, майже 3-лопатеві, з видовженою середньою лопаттю, при основі ширококлиновидні, всі листки сіруватозелені, бархатисто опушені. Квітки невеликі, на коротких, 2—8 *мм* завд., ніжках, скупчені на верхівці стебла та на загальних квітконосах 2—6 *см* завд., що виходять з пазух верхніх листків; підчаша 8—9-роздільна, чашолистки широкояйцевидні, 6—7 *мм* завд., загострені. Віночок блідорожевий, не дуже розкритий; пелюстки широко-оберненояйцевидні, на верхівці неглибоковиїмчасті, до основи звужені, 11—25 *мм* завд., 10—14 *мм* завш. Плодики розміщені кільцем, короткопухнаті. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed, I (1753) 686. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 177. Ильин в Фл. СССР, XV, 131. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 221.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, fig. 4849!

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1563 a! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., 47!

На вогких луках, берегах річок, заболочених місцях, тальвегах балок, між чагарниками та на солончакуватих місцях. — Звичайно майже по всій УРСР від Карпатських лісів, де зустрічається переважно біля осель, і Волинського Лісостепу до крайнього сходу і півдня.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: півд. ч. Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Карпат., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ; Зах.-Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт. (в західних рівнинних степах); Серед. Азія.

Загальне поширення. Майже вся Європа, за винятком Скандінавії і Шотландії, Північна Африка, Іран, Афганістан, Мала Азія, Сірія, Монголія (півн.-зах. ч.), занесено в Північну Америку.

Господарське значення. Препарати з коренів та листків алтеї (*Radix* et *folia Althaeae*) вживають в медицині як пом'якшуваль-

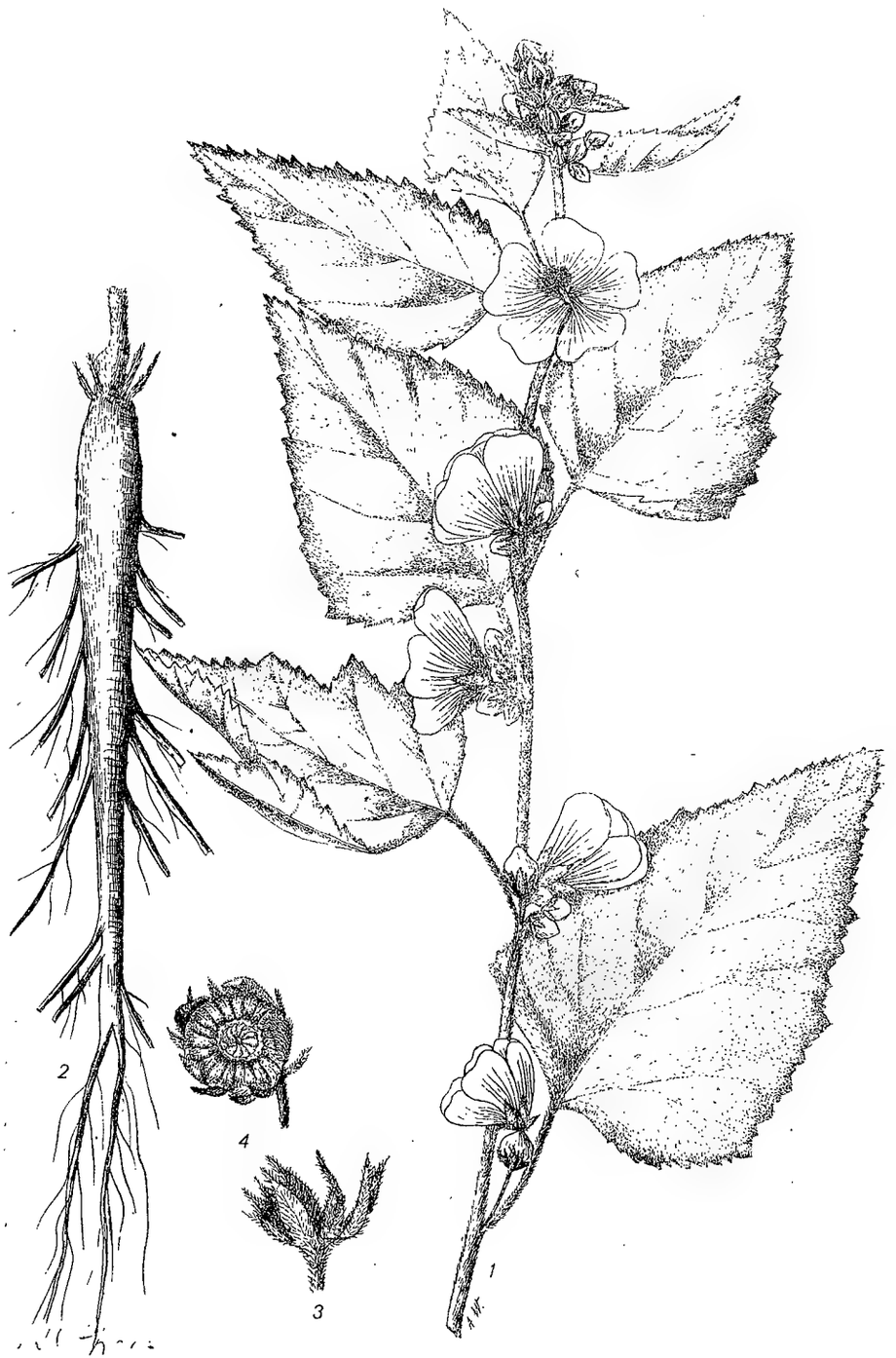

Рис. 47. Алтея лікарська — *Althaea officinalis* L.

1 — верхівка стебла з квітками; *2* — корінь; *3* — підчашка; *4* — плід.

ний та заспокійливий засіб при катарах дихальних органів. З пелюсток алтеї здобувають фарбувальну речовину — малавідин, яким забарвлюють вино, оцет і інші напої та харчові продукти. Стебло містить до 13% міцного грубого волокна, придатного на плетені вироби, мотузки тощо. Рослина медоносна. Культивується головним чином як лікарська.

1897 (4). A. cannabina L. — **Алтея коноплевидна.** Багаторічна шорстка рослина, опушена короткозірчастими притиснутими волосками. Стебло прямостояче, 50—120 *см* завв., галузисте. Листки з б.-м. довгими (1,5—4 *см* завд.) черешками, пальчасто-5-розсічені; верхні — розсічені на 3 вузькі, довгасті, загострені, по краю нерівно-великопилчасті частки. Суцвіття кінцеве, густе. Квітки поодинокі або по 2 в пазухах листків, на довгих, 3—7 *см* завд., ніжках; частки підчаші ланцетні, загострені; чашолистки довгасті, загострені; пелюстки до 2 *см* завд., рожеві, при основі червонуваті, довші за чашечку. Плодики голі, впоперек зморшкуваті, з випнутою жилкою на спинці. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 686. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 177. Ильин в Фл. СССР, XV, 141. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 22.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, fig. 4847!

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 919!

На кам'янистих схилах, відслоненнях вапняків, сланців та крейди.— Рідко в південних лісостепових та степових районах (на сході).

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Авдіївський рн, Ясинувата (Шмальг.!). — Ворошиловградська обл.: Ровеньки (Шмальг.). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Амвросіївський рн, Білоярівка (Лавр., Кот.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід., Півд. і Зах. Закавк., Тал.; Серед. Азія (гірські райони).

Загальне поширення. Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, південь Європ. ч. СРСР, Кавказ, Серед. Азія.

Господарське значення. Стебло А. коноплевидної має грубе, але міцне волокно, яке в Іспанії йде на виготовлення тканин. Слід випробувати як грубоволокнисту рослину.

1898 (5). A. narbonensis Pourr. — **Алтея нарбонська.** Багаторічна, густо опушена короткими, б.-м. відхиленими зірчастими волосками рослина. Стебла прямостоячі, високі, розгалужені, особливо у верхній частині. Листки з черешками 1,5—6 *см* завд., листові пластинки з обох боків густо бархатисто опушені, зісподу з дуже випнутими жилками, 3,5—7,5 *см* завд., 3,5—9,5 *см* завш., пальчасто-5-розсічені; верхні — 3-розсічені на довгасті, загострені, по краю нерівно-дрібнопилчасті частки, з яких середня завжди більша за бічні; нижні листки коротколопатеві. Квітки поодинокі або зібрані по 2 у пазухах верхніх листків, на ніжках 1,5—7 *см* завд.; листочків підчаші 8—9, ланцетних, 5—7,5 *мм* завд., 1,5—2,5 *мм* завш., загострених; чашечка 5-роздільна, її частки довгасто-яйцевидні, 7—10(15) *мм* завд., 4—5 *мм* завш., загострені; пе-

люстки рожеві, оберненояйцевидні, 14—20 *мм* завд., 11—15 *мм* завш., на верхівці з неглибокою виїмкою, довші за чашечку. Плодики голі, впоперек зморшкуваті. ♃. Цв. VI—IX.

Pourr. in Cavan. Dissert., II (1790) 94. Ильин в Фл. СССР, XV, 142. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 222.

— *A. cannabina* L., Sp. pl., ed I (1753) 686, p.p.

На кам'янистих схилах, відслоненнях. — Рідко в південних лісостепових та західних степових районах.

З.Л.-С. Одеська обл.: Балтський рн, по р. Ягорлику (Рогов.!). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Олександрія (Рогов.!). — **П.З.С.** окол. Одеси (Шмальг.!, Ландер!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Причорн., Крим.

Загальне поширення. Західне Середземномор'я, Балканський п-в (півн. ч.) та згадані райони Європ. ч. СРСР.

Примітка. Для території СРСР, а також для Балканського п-ва цей вид був наведений вперше М. М. Ільїним (ц. м.), раніш його не відрізняли від *A. cannabina* L.

Рід 537. Абутилон — Abutilon Gaertn.

Gaertn., Fruct. Sem., II (1791) 251, tab. 135.

Квітки поодинокі в пазухах листків. Підчаші та приквітничків немає. Чашечка 5-роздільна. Віночок чималий, жовтий або рідше червоний. Стовпчики нитковидні або булавовидні з ворсистими приймочками. Плодолистків та відповідно гнізд зав'язі не менш як 5, до невизначеного числа, в кожному гнізді по 3—9 насінних зачатків. Плодики 1-гнізді, на кінці заокруглені або нерідко відтягнуті в носик, з 3—9 насінинами, що розміщені одна над одною, достиглі залишаються при карпофорі або опадають, розкриваються 2 стулками. — Трав'янисті рослини або півкущі, кущі, рідко дерева (у тропіках), здебільшого зірчасто опушені. Листки чергові, черешкові, цілісні, серцевидні, рідше лопатеві, з 2 опадними прилистками.

До роду належить близько 100 видів, поширених у тропічних та субтропічних країнах обох півкуль.

В межах СРСР, в тому числі і на Україні, зустрічається в дикому стані лише 1 вид.

1899 (1). A. Theophrastii Medik. — **Абутилон Теофраста,** канатник. Однорічна висока рослина. Стебла прямостоячі, 40—150(250) *см* завв., б.-м. розгалужені, густо опушені м'якими, відлеглими волосками, вгорі залозисто-волосисті. Листки довгочерешкові, з великими (у середніх листків 3,5—20 *см* завд., 4—22 *см* завш.), округло-серцевидними пластинками; пластинки на верхівці відтягнуто-загострені, по краю зарубчасто-зубчасті, з обох боків бархатисті від густого зірчастого опушення, при основі з 2 дрібними, довгасто-ланцетними прилистками, що рано опадають. Квітки поодинокі в пазухах листків, на коротких, 1,5—4 *см* завд., вгорі зчленованих квітконіжках, зібрані в кінцеве китицевидне або китицевидно-волотеве суцвіття; чашечка до середини або глибше 5-роздільна, частки її овальні, загострені, 7—11 *мм* завд., 6—9 *мм* завш., зовні повстисто опушені; пелюстки ясножовті, оберненояйцевидні, 10—15 *мм* завд., на верхівці неглибоковиїмчасті, перевищують чашолистки. Тичинкова трубка коротенька, конусовидна. Плід майже вдвоє довший за чашечку, складається з 13—15 плодиків, зрослих при основі між собою та з карпофором; плодики довгасті, 13—15 *мм* завд., густо вкриті м'якими щетинками, на кінці відтягнуті в остевидне відігнуте назад вістря, в кожному плодику є по кілька насінин; насінина нирковидна, 3—4 *мм* завд., сірувата або чорнувата, усіяна дрібними білуватими бородавочками. ☉. Цв. VII—VIII.

Medik., Malv., (1787) 28. Ильин в Фл. СССР, XV, 146. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 220.

— *A. Avicennae* Gärtn., De Fruct. et semin. plant., II (1799) 251. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 178.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 156, fig. 4832.

Видані зразки: Fl. hung. exsicc., № 344! Herb. Fl. cauc., № 230!

По засмічених місцях. — В Лісостепу та Степу. Зрідка.

П.П. Київ (Шмальг.!, Лоначевський!). — **З.Л.-С.** Кам'янець-Подільський (Шмальг.). — Вінницька обл.: Могилів-Подільський (Шмальг.). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Немирів (Шмальг.). — Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Монтр.!). — Черкаська обл.: Звенигородський рн, Козацьке (Філіпович!); Канівський рн, Канів (Монтр.!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: окол. Полтави та Лубен (Шмальг.). — Черкаська обл.: Тельмязівський рн, Прохорівка (Монтр.!). — Окол. Харкова (Шмальг.). — Сумська обл.: окол. Сум (Шмальг.). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Волноваський рн, Стара Гнатівка (!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Акінф.). — Запорізька обл.: Приморський рн, Ногайськ (Лавр!). — Сталінська обл.: Жданов (Лавр.). — **П.З.С.** Одеса (Шестериков). Миколаїв (Федосєєв). — Херсонська обл.: Херсон (Пач.); Ново-Воронцовський рн, Малі Гирла (Соколовський); Білозерський рн, окол. Білозерки (!?). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке (Кукуш!). — Одеська обл.: Ренійський рн, Векіта (Романова!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітополь (Андрєєв!). — Херсонська обл.: Каланчацький рн, Гаврилівка (Андрєєв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Верх.-Волз. (рідко), Волз.-Дон (півд.-зах. ч.), Бессараб., Крим, Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід і Півд. Закавк., Тал.; Серед. Азія; Далек. Схід; на півночі доходить до 50° п. ш.

Загальне поширення. Крім згаданих районів СРСР, Італія, Угорщина, Балканський п-в, Північна Африка, Мала Азія, Іран, Індія, Монголія, Китай, Японія; занесено в Північну Америку, Аргентіну, Австралію.

Господарське значення. Дикорослий канатник досить давно введений в культуру як волокниста рослина. Він широко культивується в західних провінціях Китаю, в Манчжурії, Кореї, Японії і останнім часом в СРСР заради волокна, що використовується в прядивно-джутовій промисловості, переважно як домішка до кенафу і джуту при виготовленні мотузок, канатів та мішків. Урожай волокна у різних форм

канатника від 1087 до 1480 *кг/га*. Стебла канатника можуть бути використані також у будівельній та паперовій промисловості. Насіння його містить у собі 18—20% олії, що може бути використана для технічних потреб. Урожай насіння 354—816 *кг/га*.

Завдяки тому, що канатник є відносно маловимогливою до умов місцезростання рослиною (він витримує зниження температури до—1—3° і підвищення до 50° С), поширення його слід збільшити. Культура канатника можлива значно північніше культури бавовника. Насіння його дозріває в умовах Півн. Кавказу і півд. частини УРСР, Сталінградської області і півн. частини Киргизької РСР, а на волокно його можна сіяти в північних районах УРСР і БРСР, Воронезькій, Куйбишевській, Саратовській і навіть більш північних областях.

Примітка 1. Культивований канатник відрізняється від дикорослого розміром усіх вегетативних частин і особливо висотою стебел, що досягають у культурних форм 4,5 *м* завв., меншим розгалуженням їх, іншим кольором тощо.

Як дикорослі, так і культурні форми канатника, досить варіюють за морфологічними та біологічними ознаками.

Л. Я. Лисова, «Культурная флора СССР» (1940) відрізняє такі різновидності канатника:

I. Група дикорослого канатника.

Var. **cordatum** Berl. — Стебла зелені або темнозелені, 1,0—2,5 *м* завв., листки трохи видовжені, коробочки чорнобурі. Форми ультраскороспілі, скороспілі, середньоспілі і середньопізні, з вегетаційним періодом 70—130 днів.

Берлянд, Канатник. Вип. 2 (1931) 19.

Загальне поширення. СРСР, Південна і Середня Європа, Північна Африка, Китай, Іран, Турція.

Var. **rotundifolium** Berl. Листки округлої форми, в іншому подібна до першої.

Берлянд, ц. м.

Загальне поширення. Середня Азія.

Var. **tamanicum** Beloviz. Коробочка жовта, більш вугласта, в іншому подібна до попередньої.

Беловицкая Н., За новое волокно, № 4—5 (1932).

Загальне поширення. Північний Кавказ.

II. Група культурного канатника.

Var. **aureum** Berl. Стебла зелені, 2,5—4,5 *м* завв., коробочки жовті. Об'єднує скороспілі, середньоспілі і середньопізні форми з вегетаційним періодом 85—130 днів.

Берлянд; ц. м.

Загальне поширення. Китай, Манчжурія, Японія, Далекий Схід.

Var. **violaceum** Berl. Стебла мало галузисті, як і черешки листків, фіолетові, 3,0—4,5 *м* завв., коробочки жовтобурі. Вегетаційний період 110—140 днів.

Берлянд, ц. м.

Загальне поширення. Китай, Манчжурія, Японія.

Var. **plumbeum** Gretsch. Стебла зелені, 2,8—3,5 *м* завв., коробочка сизувато-чорна. Пізньоспілі, рідше середньопізні форми.

Гречухін в Невинных В., Гречухин Е. и Беловицкая Н., Сборн. «Сорт. Контр. на Сев. Кавк.» (1932).

Загальне поширення. Китай (Шанхай).

Var. **hybridum** Nevinn. Стебла 2,5—3,4 *м* завв., мало розгалужені, як і черешки та листки, інтенсивно фіолетові, коробочки чорнобурі. Вегетаційний період до 130 днів.

Невинных, К классификации канатника, За новое волокно, № 6 (1933) 12.

Загальне поширення. Китай.

Ми наводимо ці форми канатника у нашій «Флорі» тому, що на Україні можлива інтродукція першої-ліпшої з них. До того ж цей (за своїм походженням західноазіатський) вид легко дичавіє, чому не виключена можливість знаходження й згаданих вище дикорослих форм на території УРСР.

Примітка 2. Крім *A. Theophrastii* Medik., що культивується в різних формах, останнім часом до СРСР завозяться для вивчення та селекційної роботи ще багато які види цього роду: *A. indicum* Sweet, *A. asiaticum* G. Don., *A. molle* Sweet, *A. mollissimum* Sweet, *A. crispum* Sweet, *A. fruticosum* Gnill. et Perr. та ін.

Триба 3. **Hibisceae** Reichenb.

Підчаша звичайно з численних вільних або при основі чи вище зрослих листочків, що часом зростаються і з чашечкою. Плід — багатонасінна 5-гнізда коробочка.

Рід 538. Гібіск — **Hibiscus** L.

L., Sp. pl., ed. 1 (1753) 694.

Квітки поодинокі в пазухах листків. Підчаша з (3)5—15 здебільшого лінійних, іноді на кінці роздільних, при основі зрослих листочків. Чашечка 5-роздільна або коротко-5-зубчаста. Віночок великий; пелюстки оберненояйцевидні, жовті, рожеві або пурпурові, приростлі нерівнобокими нігтиками до основи тичинкової трубки. Тичинкова трубка на верхівці з обрубаним або зазубленим краєм. Зав'язь 5-гнізда; гнізда її супротивні чашолисткам, кожне з кількома (не менше 3) насінними зачатками; стовпчиків 5, вони при основі з'єднані, вгорі здебільшого потовщені, з головчастими або сосковидно розширеними приймочками. Плід — багатонасінна 5-гнізда коробочка (іноді ще з 5 несправжніми перегородками — тоді 10-гнізда), розкривається гніздорозривно; у кожному гнізді по кілька насінин. — Трав'янисті рослини, кущі або дерева різноманітного вигляду.

До роду належить понад 500 видів, поширених майже виключно в тропічних і субтропічних країнах обох півкуль. В помірній зоні кількість видів дуже незначна.

В межах СРСР зустрічається 2—3 дикорослі види, з них на Україні — 1, інші поширені в культурі.

---

1. Дикорosла рослина до 50 *см* завв. Чашечка бліда, з 20 темнопурпуровими поздовжніми жилками, при плодах розростається. Плід чорний, відстовбурченоволосистий . . . . . **(1). Г. трійчастий — H. trionum** L.
— Культурні рослини понад 50 *см* завв. (до 3 *м*). Чашечка без темних жилок. Плоди вкриті притиснутими волосками, ніколи не бувають чорні . . . . . 2.
2. Листки підчаші рано опадають. Чашечка дуже коротко-зубчаста, при цвітінні розривається поздовжньою бічною щілиною. Пелюстки при основі з темнопурпуровими плямами. Коробочка набагато довша за чашечку . . . . . **(3). Г. їстівний,** бамія — **H. esculentus** L.
— Листочки підчаші не опадають. Чашечка з довгими частками, не роз-

ривається. Плід завжди коротший за чашечку . . . . . **(2). Г. коноплевидний,** кенаф — **H. cannabinus** L.

Секція **1. Trionum** DC. emend. Hochr.

Підчаша з численних, лінійних, вільних листочків; чашечка велика, при плодах здута, з численними вигнутими, поздовжніми жилками, але без таких жилок по краю.

1900 (1). H. trionum L. — **Гібіск трійчастий.** Однорічна рослина, опушена пучкуватими й зірчастими волосками, а також простими щетинистими. Стебла прямостоячі, 10—50 *см* завв., звичайно від основи галузисті з видовженими і полеглими нижніми гілками, розсіяно опушені 2—3-роздільними та кущистими жорсткуватими волосками з домішкою коротших і м'якіших волосків, що спускаються 2 смужками від основи кожного листка, вгорі гранчасті. Листки чергові, черешкові, з лопатевою або роздільною, в обрисі здебільшого округло-серцевидною пластинкою, зверху майже голі, зісподу розсіяно опушені щетинистими 2—3-роздільними волосками з домішкою зірчастих; черешки жорстковолосисті, 1—3,5 *см* завд.; пластинка 12—55 *мм* завд., 15—50 *см* завш., у нижніх листків цілісна, широко-3-лопатева або 3-роздільна, у середніх — майже до основи розсічена на 3 (5) довгасті, до основи клиновидно звужені сегменти, з яких середній найдовший; сегменти листків пірчасто-роздільні або пірчасто-лопатеві, нижні частки бічних сегментів часто відтягнуті донизу; прилистки майже щетиновидні, війчасті, дрібні. Квітки поодинокі в пазухах середніх та верхніх листків на ніжках 2—4,5 *см* завд.; квітконіжки жорстковолосисті, зчленовані нижче квітки, при плодах по зчленуванню круто вигнуті; підчаша з 10—13 дуговидно вгору загнутих, вузьколінійних, 6—12 *мм* завд., щетинисто-війчастих листочків, завжди коротших за чашечку; чашечка дзвоникувата, 15—20 *мм* завд., при плодах здута, до середини або до третини розщеплена на широкотрикутні гострі зубці, білувата, з 20 зеленуватопурпуровими випнутими поздовжніми жилками, по жилках, на верхівці зубців та у вирізках між ними опушена кущисто-зірчастими волосками, між жилками гола, перетинчаста. Пелюстки оберненояйцевидні, 2—3 *см* завд., до 1,5 *см* завш., блідожовті, з пурпуровою плямою при основі. Тичинкова трубка коротенька, гола. Коробочка коротша від розрослої при плодах чашечки, щетинисто-волосиста. Насінина нирковидна, близько 2 *мм* завд., чорнувата, дрібнобородавчаста. ⊙. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 697. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 179. Ильин в Фл. СССР, XV, 159. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 224.

— *H. ternatus* Cavan., Monad Dissert., III (1790) 172, t. 64, f. 3. — *H. vesicarius* Cavan., l. c., 171.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, tab. 181, fig. 4860. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 1968.

По засмічених місцях, на полях як бур'ян. — Зрідка в Лісостепу та Степу.

З.Л.-С. Нерідко по Дністру (Кот.!, Опперман!, Монтр.!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Немирів (!?). — Київська обл.: Сквирський рн, Саврань (Роговв.); Миронівський рн, Козин (Монтр.!). — Черкаська обл.: Сміла (!); Корсунь-Шевченківський (Кумпаніенко!). — Кіровоградська обл.: Олександрія (Гродзінський!). — **Л.Л.-С.** Полтава (Іллічевський). — Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова (Наливайко, Левіна!), Мерефа (Козлов!), Люботин (!). — **Д.Л.-С.** окол. Сталіно (Кот.!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (!). — Сталінська обл.: Жданов (Сидоров); Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Шестериков). — Миколаїв (Опперман). — Одеська обл.: Ренійський рн, плавні р. Векити (Романова!). — Херсонська обл.: окол. Білозерки (!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітополь (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (півд.-схід. ч.), Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Крим, Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: всі райони; Схід. Сибір: Даур.; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур.; Серед. Азія; всі райони.

Загальне поширення. Крім зазначених районів СРСР, Італія, Угорщина, Балканський п-в, Румунія, Північна Африка, Передня Азія до Індії, Монголія, Манчжурія, Китай, Японія, Південна Америка (занесено), Австралія.

Господарське значення. За літературними даними (Фл. СССР, XV, 161), з листків гібіска звичайного готують сироп, який має потогінні властивості. Насіння містить у собі 18—23,8% олії ясножовтого кольору з йодним числом 125,0. Часом культивується як декоративна рослина.

Примітка. *H. trionum* L. поширюється на північ до 48° п. ш., в Європейській частині СРСР — це крайня межа поширення роду в цілому.

Секція **2. Furcaria** DC. emend Hochr. Листочки підчаші на верхівці 2-роздільні, рідше цілісні, вузьколінійні або щетиновидні, війчасті, при основі з'єднані з чашечкою, лопаті чашечки потовщені, з випнутою середньою жилкою.

1900[1] (2). H. cannabinus L. — **Гібіск коноплевидний,** кенаф. Трав'яниста рослина. Стебла прямостоячі, до 3—4 *м* завв., прості або трохи розгалужені, кутасто-ребристі, зелені або з антоціановим відтінком, голі або майже голі, як і листки. Листки чергові, довгочерешкові; пластинки їх в обрисі серцевидні, всі цілісні, по краю дрібнозубчасті чи коротколопатеві або ж цілісні лише в нижній частині стебла і пальчасто-надрізні або пальчасто-лопатеві в середній і верхній частинах; лопатей 3—7, по краю зарубчасто-зазублених; прилистки довгасто-трикутні, загострені, яснозелені. Квітки на коротких ніжках, великі, широко розкриті, поодинокі, рідше скупчені по 2—3 або й більше в пазухах листків; підчаша з 7—12 лінійних, 10—12 *мм* завд., коротших за чашолистки листочків, зрослих при основі з нижньою частиною чашечки; чашечка з видовжено-лінійними, жорсткими і по краю колючо-війчастими частками; пелюстки оберненояйцевидні, 3—5,5 *см* завд., жовті, кремові або майже білі, з червонуватопурпуровою плямою при основі. Плід — багатонасінна, густо вкрита колючими волосками коробочка, яка при достиганні дерев'яніє й розкривається 5 стулками. Насінини трикутно-нирковидні, темносірі або чорнуваті, майже голі, близько 5 *мм* завд. і 2,5 *мм* завш., дрібнобородавчасті. ⊙. Цв. VII—VIII.

L., Syst., ed. X (1759) 1149. Ильин в Фл. СССР, XV, 153. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 224.

На Україні зустрічається лише в культурі в південних степових районах УРСР.

Поширення по СРСР. На території Радянського Союзу культивується ще в Середній Азії, Закавказі та на Північному Кавказі.

Загальне поширення. Загальний ареал культури — Індія, Індокитай, Іран, Антільські і Зондські острови, Південна і Північна Африка, Південна і Північна Америка.

В дикому стані зустрічається лише в Південній Америці і, мабуть, в східній та північній частині Індії.

Господарське значення. Культивується кенаф заради луб'яних волокон, що відомі в торгівлі під назвою бомбейська пенька, чи яванський джут. Волокно кенафу довге, блискуче і дуже міцне, але грубувате, використовується в пеньково-джутовій промисловості для виготовлення мішковини, пакувальних тканин, брезентів, канатів, шпагату. Відходи при одержанні волокна із стебел можуть бути використані для виготовлення грубих сортів паперу, ізоляційних і будівельних плит. Урожай стебел кенафу в основних районах його культури в СРСР для звичайних сортів становить близько 5—6 *т/га* (у повітряно сухому стані), що дає вихід волокна близько 1 *т/га*. З насіння кенафу добувають масло, яке використовується для технічних потреб; залишки від насіння (макуха) йде на корм худобі та на добриво. Урожай насіння звичайно становить 5—6 *ц/га*, але доходить і до 10 *ц/га*.

Примітка. В залежності від умов місцезростання кенаф варіює, особливо по окрасці стебел та черешків, що бувають то пурпурові, то зелені, то червоні, по висоті стебел та формі листків. Відрізняють групу з цілісними листками, що об'єднує 2 варіації: var. *simplex* Hovard (стебла і черешки листків пурпурові) і var. *viridis* Hovard (стебла і черешки листків зелені) та групу з пальчасто-роздільними листками, що об'єднує 3 варіації: var. *ruber* Hovard (стебла червоні, черешки листків зелені), var. *purpureus* Hovard (стебла і черешки листків пурпурові) і var. *vulgaris* Hovard (стебла і черешки листків зелені).

Культивовані у нас сорти належать переважно до var. *vulgaris*.

Секція 3. **Abelmoschus** DC. Листочки підчаші численні, лінійні, часто опадні; чашечка при цвітінні розривається поздовжньою щілиною, Плоди видовжені.

1900[2] (3). H. esculentus L. — **Гібіск їстівний**, бамія. Стебла до 2 *м* завв., прості або розгалужені, зелені або бруднопурпурові. Листки довгочерешкові, по жилках або й по всій поверхні опушені притиснутими, простими або 2-роздільними волосками; їх пластинки здебільшого 5—7-лопатеві або пальчасто-роздільні (верхні часом майже до основи), в обрисі серцевидні, заокруглені, з довгастими або широкоовальними, до основи трохи звуженими, по краю пилчасто-великозубчастими лопатями і частками; прилистки лінійно-шиловидні, волосисті, швидко опадають. Квітки поодинокі в пазухах листків, на коротких, товстих волосистих ніжках; підчаша трохи коротша за чашечку або дорівнює їй, з 8—9 лінійних, волосистих, при основі зрослих листочків, швидко опадає; чашечка коротко-5-зубчаста, вкрита притиснутими догори, простими волосками, при цвітінні розривається з одного боку; віночок 2,5—5 *см* завд., в 2—2,5 раза довший за чашечку, жовтий (в сухому стані зеленуватий), рідше оранжовий, з чорними плямами при основі пелюсток; тичинкова трубка гола, коротенька. Коробочка довгаста або довгасто-лінійна, 6—30 *см* завд., розсіяноволосиста, пізніше майже гола, з 5—11 гранями, на верхівці зігнута. Насінини численні, близько 5 *мм* завд., дуже опуклі, матові, від яснозелених до чорнуватих, голі, вкриті дрібними горбочками, розміщеними рядками впоперек насінини. ⊙. Цв. VII—VIII. Пл. VIII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 696. Ильин в Фл. СССР, XV, 165.

Культивується на крайньому півдні України як городня культура.

Поширення по СРСР. Крім України, культивується ще на Кавказі та в Середній Азії.

Загальне поширення. Широко культивується в тропіках і субтропіках всіх континентів.

Господарське значення. Культивується головним чином заради плодів, які вживають в їжу в нестиглому вигляді (як свіжими, так і вареними) під назвою гомбові боби; вони замінюють спаржу. З плодів готують також слизисті супи і соуси, а молоді маринують як каперці. За даними М. М. Ільїна (Фл. СССР, XV, 166), урожай плодів для СРСР становить 23—47 *ц/га*. Вони містять у собі азотисті речовини, жири, вуглеводи. Насіння бамії використовують для виготовлення цінного сурогату кофе, який нагадує запахом і кольором кофе «мокко». Насіння містить у собі 18% олії ясножовтого кольору з йодним числом 126,2, яку вживають у їжу. Стебла бамії мають луб'яні волокна, що являють собою сировину для прядивно-джутової промисловості. Стебла використовуються також як сировина для паперової промисловості. Рослина ця має застосування у народній медицині як сечогінне та проти застуди.

Примітка. Як квітково-декоративна рослина культивується у нас ще *H. rosa sinensis* L. та деякі інші види.

Рід 539. Бавовник — Gossypium L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 693.

Квітки зібрані в цимозні звивини, з листовидними приквітками або рідше поодинокі на видовжених квітконосах, зчленованих з квітконіжкою. Квітка завжди обгорнута 3 приквітками, що утворюють підчашу; приквітки здебільшого великі, більші за квітку, надрізні, рідше дрібні, лусковидні, цілісні. Чашечка зрослолиста, бокаловидна, плівчаста, з 5 лопатями, розділена округлими виїмками або на кінці обрубана, з рівним краєм, без лопатей. Тичинки внутрішнього кола представлені 5 пучками зрослих до верхівки тичинкових ниток; пиляки 2-гнізді (половинчасті), нирковидні; пилкові зернятка здебільшого шипувато-гор-

бочкуваті, рідко гладенькі. Маточка з (2) 3—5 плодолистків; стовпчик на кінці булавовидно потовщений з 5 приймочками. Плід — багатонасінна 3-гнізда або 5-гнізда, гола й гладенька коробочка, всередині по стінках гнізд звичайно з волокнистим опушенням, рідко без нього. Насінини яйцевидні, з носиком, густо вкриті дуже довгим опушенням із сплюснутих волосків (бавовна) і короткомохнатим (мошок, лінтер) або лише з бавовною, або ж тільки з мошком (капконоси). — Невеличкі деревця, але у нас в культурі однорічні трави. Всі частини рослини усіяні субепідерміальними крапковими залозками, в яких накопичується речовина госсіпол; опушення з зірчастих або від основи розгалужених волосків. Листки пальчасто-лопатеві або пальчасто-роздільні.

За Я. І. Прохановим, що монографічно опрацював цей рід, у ньому налічується 67 видів, які поширені в тропічних країнах обох півкуль. Види роду групуються в 5 підродів і 16 секцій. В СРСР культивується 6 видів бавовнику в дуже численних сортах, виведених здебільшого радянськими селекціонерами.

На думку Я. І. Проханова, рід *Gossypium* L. (а також близькі до нього роди *Thespesia* Correa і *Lagunaria* G. Don.) належить не до родини Malvaceae, а до Bombaceae (Фл. СССР, XV, 172).

Єдиний вид, що культивується на Україні, *G. hirsutum* L., належить до підроду *Karpas* Rafin., секції *Magnibracteolata* Tod. і підсекції з тією ж назвою.

1900[3] (1). G. hirsutum L. — **Бавовник волосистий.** Рослина з міцним стрижневим коренем, близько 10—17 *мм* у діам. (біля кореневої шийки) й густою сіткою тонких бічних коренів, розміщених в одному шарі грунту. Стебло зелене або з антоціановим забарвленням, прямостояче, 20—70 (100) *см* завв., розгалужене, біля основи здерев'яніле, вкрите, як і черешки листків, жорсткими волосками різної довжини, рідко голе. Листки з довгими, 4,5—10 *см* завд., черешками, їх пластинки в середньому 5—10,5 *см* завд., 7,5—12 *см* завш., досить густо опушені, особливо зісподу по жилках, біля основи серцевидні, здебільшого широко-3-лопатеві, рідше 5—7-лопатеві, цілокраї, лопаті трикутні, тупі або загострені, біля основи розширені; прилистки невеликі, ланцетні, загострені. Квітки здебільшого поодинокі в пазухах листків, на ніжках 1,5—4 *см* завд.; листочки підчаші біля основи серцевидні, здебільшого цілокраї, на верхівці з довгими загостреними зубцями (майже торочкуваті); чашечка з 5 майже доверху зрослих листочків, після достигання насіння розтріскується щілинами; віночок звичайно більший за чашечку; пелюстки ясножовті, з червонуватопурпуровим відтінком, рясно опушені, при основі зрослі. Коробочка довгасто-яйцевидна або куляста з гладенькою або горбочкуватою поверхнею зеленого кольору, часто з однобічним антоціановим забарвленням; здебільшого 4-гнізда. Насінин у коробочці 5—13, вони яйцевидно-тупотригранні, до 1 *см* завд., вкриті жовтуватокоричнюватим пушком і довгими, (10) 24—28 (45) *мм* завд., білими, одноклітинними волосками. ♄, в культурі ⊙. Цв. VII—IX. Пл. IX—X.

L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 975, non Syst. nat. (1767). Проханов в Фл. СССР, XV, 178. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 225.

Культивується іноді на півдні Степу.

Поширення по СРСР. Культивується на Кавказі, в Середній Азії, часом ще на півдні України.

Загальне поширення. Зустрічається тільки в культурі. Мексика, Західна Індія, США (півд. ч.), Південна Бразілія, Китай, Манчжурія, Індокитай, Індонезійський архіпелаг, Квінсленд (півд. ч.), Індія, Ірак, Південна Європа, Південна і Західна Африка. Походить, мабуть, з Центральної Америки.

Господарське значення. Бавовник — найцінніша волокниста рослина, яку почали культивувати в країнах Старого і Нового Світу понад 2500 років до нашої ери заради волокна, з якого виробляють різні тонкі тканини, що дуже добре фарбуються. З бавовни виробляють також вибухову речовину — піроксилін, що застосовується при різних підривних роботах та в медицині при виготовленні колодію. Короткий пушок, що вкриває насінини, використовується в текстильній промисловості для вироблення штучного шовку. Насіння бавовнику містить у собі 25% олії, яка використовується для технічних потреб та у їжу. Оболонки насіння (чиста клітковина) використовується при виробництві паперу. Макуха є хорошим добривом, а також кормом для тварин.

Отже, бавовник є цінною рослиною, всі частини якої використовуються в тому чи іншому виробництві.

Примітка. Щодо інших видів роду *Gossypium* L., таких, як *G. herbaceum* L., що відрізняється від *G. hirsutum* L. звуженими до основи лопатями листків і трохи зрослими листочками підчаші, верхні зубці яких нахилені всередину, та *G. frutescens* Lasteyr. (*G. barbadense* auct.), який відрізняється дрібноямчастою поверхнею коробочки, вільними листочками підчаші, зубці яких відігнуті назовні, і дуже довгими волосками насіння, то слід сказати, що промислового значення на Україні вони не мають, а висівались лише для селекційної роботи на дослідних станціях.

ПОРЯДОК СТІНКОПОЛОЖНІ — PARIETALES Lindl.

Розміщення частин квітки спірально-колове або колове, з 4 або 5 кіл. Тичинки звичайно численні, плодолистки з постінковими насіннєносцями, що висуваються до середини зав'язі, рідко насінини прикріплені до основи зав'язі.

РОДИНА ХС. ЗВІРОБОЙОВІ — GUTTIFERAE JUSS.[1]

Квітки правильні, двостатеві. Чашечка глибоко-5-роздільна, неопадна. Пелюсток 5, звичайно жовтих. Тичинки численні, звичайно зрослі при основі в 3—5 пучків. Маточка з 3—5 плодолистків; зав'язь верхня; стовпчиків 3—5. Плід — коробочка, яка розкривається по перегородках, рідко ягодоподібна, нерозкривна. Насіння численне, безбілкове, дрібне.— Багаторічні, рідко однорічні трав'янисті рослини, півкущі або й кущі,

[1] Опрацювала Є. Д. Карнаух.

з супротивними листками без прилистків, листки з численними крапковими, прозорими, рідше чорними залозками.

До родини належить 47 родів і понад 850 видів.

Рід 540. Звіробій — Hypericum L.

L., Sp. pl. (1753) 783.

Квітки поодинокі або численні в півзонтиках, зібраних у волотевидні або щитковидні суцвіття. Чашечка глибоко-5-роздільна, неопадна. Пелюсток 5, дуже рідко 4, жовтих або золотистожовтих, з чорними залозками. Тичинки звичайно численні, зрослі при основі в 3—5 пучків. Зав'язь неповно 3—5-гнізда, рідко 1-гнізда, з численними насінними зачатками. Стовпчиків 3—5 вільних або при основі зрослих, з головчастою або булавовидною приймочкою. Плід — шкіряста коробочка, яка при достиганні розтріскується на 3—5 багатонасінних гнізд, або іноді 1-гнізда, ягодоподібна. Насінина циліндрична або довгасто-овальна, часто з крилом, дрібна, ворсиста або ніздрювата. — Багаторічні, рідко однорічні трав'янисті рослини або півкущики з супротивними, рідко кільчастими, цілокраїми листками.

Рід складається з 200 видів, які поширені в помірних та субтропічних зонах і в гірських областях тропічних країн, особливо численні види роду в Середземномор'ї. В СРСР відомий 51 вид, з них в УРСР зустрічається 8.

---

1. Стебло та листки вкриті густими відлеглими волосками . . . . . **(2). З. волосистий — H. hirsutum** L.
— Рослини з голими, рідко трохи притиснуто опушеними стеблами і листками . . . . . 2.
2. Стебло лежаче, простягнуто-галузисте, 5—15 *см* завд., тонке, з 2 підвищеними лініями. Тичинок 15—20 . . . . . **(1). З. сланкий — H. humifusum** L.
— Стебло прямостояче або висхідне. Тичинок більше як 20 . . . 3.
3. Чашолистки по краю з залозистими війками або зубчасті . . 4.
— Чашолистки без залозистих війок по краю, рідко з поодинокими зубцями або залозками . . . . . 6.
4. Стеблові листки набагато довші за міжвузля стебла, густо розташовані, на поверхні без прозорих крапок, по краю з чорними залозками. Високогірна рослина з пелюстками 3—4 *см* завд. . . . . **(8). З. альпійський — H. alpigenum** Kit.
— Стеблові листки набагато коротші за міжвузля стебла, з крапковими залозками. Пелюстки не довші як 2,5 *см* . . . . . 5.
5. Стебло круглясте без підвищених ліній. Листки 2—5 *см* завд., яйцевидно-довгасті або овальні . . . **(6). З. гірський — H. montanum** L.
— Міжвузля стебла, принаймні верхні, з 2 підвищеними поздовжніми лініями. Листки 1—3,5 *см* завд., довгасто-ланцетні . . . . . **(5). З. струнки — H. elegans** Steph.

6 (3). Стебла круглясті або з 2 підвищеними лініями. Чашолистки тонко загострені . . . . . **(7). З. звичайний — H. perforatum** L.
— Стебла чотиригранні, інколи з крилатими гранями . . . . . 7.
7. Грані стебла крилаті. Чашолистки ланцетні, гострі . . . . . **(4). З. гострий — H. acutum** Moench.
— Грані стебла не крилаті. Чашолистки овальні, тупі . . . . . **(3). З. чотиригранний — H. quadrangulum** L.

Секція **1. Euhypericum** Boiss. Тичинки вільні по 3—30 в 3 пучках; стовпчиків 3, вільних. Коробочка 3-гнізда, 3-стулчаста. Насінини циліндричні. Пелюстки не опадні.

Підсекція **1. Oligostema** Boiss. Дрібні трав'янисті рослини. Чашолистки нерівні і неоднакові. Тичинки нечисленні, по 3—5 (7) в пучках, неопадні. Коробочка поздовжньо-борозенчаста. Насінини дрібно- і довгасто-ніздрюваті.

Ряд **1. Humifusa** Gorschk. Квітки нечисленні, поодинокі або в збіднених волотях чи півзонтиках; чашолистки з рідкими залозистими зубцями або стебельчастими залозками по краю.

1901 (1). H. humifusum L. — **Звіробій сланкий.** Стебла численні, звичайно лежачі, рідше підведені, 5—15 *см* завш., тонкі, прості або галузисті, з 2 підвищеними поздовжніми лініями; як і вся рослина, голі; листки короткочерешкові, довгасто-овальні, 3—15 *мм* завд., 1,5—6 *мм* завш., тупі, по краю з рідкими чорними залозками. Квітки нечисленні, поодинокі або по 3—4 в рідкій волоті, чашечка глибокороздільна, 4,5—5,5 *мм* завд., майже рівна з віночком; чашолистки неоднакові: зовні — широко довгасто-овальні, 4—5 *мм* завд. і 1,8—2 *мм* завш., внутрішні — вузькодовгасті, 4—5 *мм* завд. і 0,8—1,3 *мм* завш.; всі з чорними залозками на поверхні у вигляді крапок і рисок, гострокінцеві, з кінцевою чорною залозкою, по краю з рідкими, іноді чорнозалозистими зубцями; пелюстки яскравожовті, 6—7 *мм* завд. і близько 2 *мм* завш., тупі, по краю у верхній частині з чорними крапковими залозками; тичинок 15—20, по 3—5 в пучках. Коробочка довгасто-яйцевидна, 5—6 *мм* завд. і 2,5—3 *мм* завш., коричнева. Насінини дрібні, циліндричні, близько 0,5 *мм* завд., коричневі, крапчасто-ямчасті. ☉, 4. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl. (1753) 785. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 170. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, I, 514. Szaf., Kulcz., Pawlowsk., Rosl. polskie, 308. Горшкова в Фл. СССР, XV, 219. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 606.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, № 5176. Hegi, ц. м., tab. 183, fig. 1. Фл. СССР, XV, табл. X, рис. 1.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1968. Rosl. polsk. exsicc., № 327. Fl. Bohem. et Moraw. exsicc., № 174.

На кам'янистих схилах, пісках, на полях. — Тільки в Карпатах та прикарпатських районах.

К.Л. Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, Великий Березний (Кот.!); Воловецький рн, Воловець (Білик!); Хустський рн, Хуст (Гринь!). —

Пр.-Л. Чернівецька обл.: (Кнапп). — **В.Л.-С.** Ровенська обл.: Червоноармійськ (Радкевич, Монтр.!). — Львівська обл.: Броди (Кнапп).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр. Загальне поширення. Атлантична й Середня Європа.

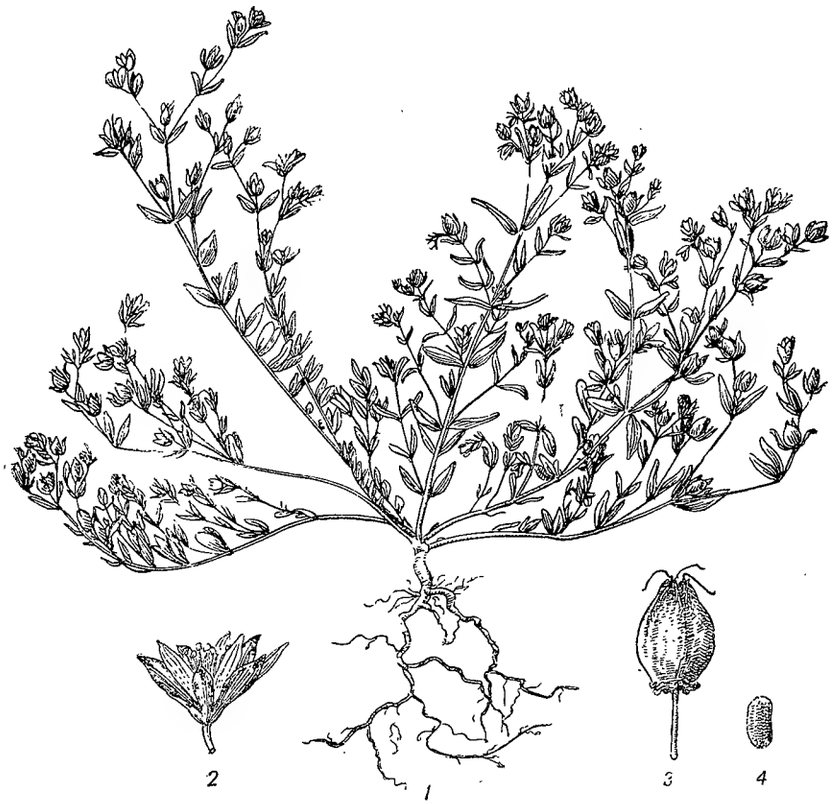

Рис. 48. Звіробій сланкий — *Hypericum humifusum* L.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — насінина.

Підсекція **2. Homotaenium** R. Keller. Трав'янисті рослини. Чашолистки цілокраї або з залозистими чи залозисто-зубчастими краями, опадні; пелюстки залишаються при плодах; тичинки в пучках по 15. Коробочка з 10—20 поздовжніми борозенками, насінини численні, ворсинчасті або ніздрюваті.

Ряд. **1. Hirsuta** Gorschk. Стебла, листки і квітконіжки вкриті короткими і довгими, відхиленими, рудуватобілими волосками.

1902 (2). H. hirsutum L. — **З. волосистий.** Рослина мохнатоволосиста, з повзучим потовщеним кореневищем. Стебло прямостояче, 50—100 *см* завв., циліндричне, густо улиснене; листки яйцевидно-довгасті або еліптичні, 1,7—5 *см* завд. і 1—2 *см* завш., тупі, голубуватозелені, розсіяно вкриті крапковими залозками, до основи клиновидно звужені в короткий черешок. Квітки численні, в довгастій рідкуватій волоті; приквітки ланцетні, по краю чорнозалозисто-зубчасті; чашолистки довгасто-ланцетні, нерівні, 3,5—4 *мм* завд. і 0,7—1 *мм* завш., гострувати, по краю чорнозалозисто-зубчасті; пелюстки золотистожовті, 8—10 *мм* завд. і близько 5 *см* завш., в 2—3 рази довші від чашечки, нерівні, у верхній частині з рідкими стебельчастими чорними залозками; тичинки численні, в 3 пучках. Коробочка яйцевидна, 4—6 *мм* завд. і 3—5 *мм* завш., коричнева. Насінини циліндричні, близько 1 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 786. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 171. Горшкова в Фл. СССР, XV, 227. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 606.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, № 5189, VI, tab. 349. Фл. СССР, ц. м., табл. X, рис. 3.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1979. Fl. Bohem. et Morav. exsicc., № 951.

По лісах і в чагарниках. — В лісостепових районах досить звичайно, рідше в передгір'ях Карпат і в північній частині Степу.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгород (Дженюк!). — **К.Л.** Перечинський рн, Тур'ї Ремети (Кот.!). — **Пр. Л., Р.-О.Л.** Звичайно. — **П.П.** Київ (Шмальг.!, Семенкевич!, Кот.!). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'яиський рн, Гори Артема (Кот.!, Гринь!); Макіївська мр, Макіївка (!!, Кот.!); Авдіївський рн, Ясинувата (!!); Харцизький рн, Зуївка (Олексіїв!); Горлівська мр, Байрак (Олексієнко!); Сніжнянський ри, Тімірязівське л-во, Леонтіїв байрак (Кот.!, Гринь!); Катиківський рн, Грабове, Грабова балка (!!, Кот.!); Амвросіївський рн, Амвросіївка (Кот.!, Лавр.!). — **Л.З.-Л.С.** В півн.-схід. ч., в Харківській і Ворошиловградській обл. Звичайно. — Полтавська обл.: Карлівка (Рогов.!, Кот.!, !!). — Дніпропетровська обл.: на р. Самарі (Акінф., Кот.!); Синельииківський рн, Синельникове (Шмальг.!).

Var. **pseudomontanum** Murr. Стеблові листки рідкі, широкояйцевидні, зверху закручені. Бічні гілки ребром повернуті до короткого суцвіття. Віночок більший, блідий, чашолистки довгасті з довгими на ніжках залозками, схожі на звіробій гірський (*Hypericum montanum* L.).

Murr. in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1 (1925) 516.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Сатаиівський рн, Іванківці (Кот.!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Атлантична, Середня і Східна Європа, Сибір, Джунгарія, Монголія.

Ряд **2. Quadrangula** Gorschk. Стебла чотиригранні. Квітки в рідкій волоті.

1903 (3). H. quadrangulum L. — **Звіробій чотиригранний.** Рослина цілком гола, з бурим майже горизонтально простягнутим кореневищем. Стебло прямостояче, 30—70 *см* завв., порожнисте, вгорі розгалужене, червонобуре, чотиригранне. Листки сидячі, яйцевидно-еліптичні або овальні, 0,5—3,5 *см* завд. і 0,3—1,5 *см* завш., тупі, з рідкими крапковими

залозками, по краю з рідкими чорними крапками. Квітки у верхівкових, волотевидних суцвіттях, золотистожовті; приквітки еліптичні, близько 3 *мм* завд., тупі; чашолистки еліптичні, 4,5—5 *мм* завд. і 1,5—3 *мм* завш., тупі, по краю гладенькі з рідкими чорними крапками; пелюстки 10—12 *мм* завд. і 4—5 *мм* завш., з поздовжніми чорними рисками і крапками. Коробочка яйцевидна, близько 5 *мм* завд. і 3 *мм* завш., дорівнює чашечці. Насінини циліндричні, близько 0,5 *мм* завд., коричневі, поздовжньо ніздрюваті. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 785. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 171. Горшкова в Фл. СССР, XV, 242. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 606.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, № 1578. Фл. СССР, XV, табл. XII, рис. 3.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1970. Fl. polon. exsicc., № 715.

На луках, по лісових галявинах, у чагарниках. — В Карпатах і в Закарпатті та Прикарпатті досить звичайно. В Поліссі нерідко, в Лісостепу рідко, в Степу дуже рідко.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Антоніівка (Білик!).— **К.Л.** Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, хр. Яворник (Кот.!, Доброчаєва!); Перечинський рн, Тур'ї Ремети, хр. Шиигалорія (Кот.!), полонина Рівна (Кот.!, Доброчаєва!); Воловецький ри, Лази (Брадіс), г. Великий Верх (Барбарич!); Свалявський рн, Вовче (Гринь!); Тячівський рн, Усть-Чорна, полонина Поленисько (Брадіс!), Лопухів (Гержедович!, Гринь!); Рахівський рн, Богдан на р. Білій Тисі (Кот.!, Білик!, Барбарич!), Чорногора, г. Брескуль (Козій!). — Чернівецька обл.: Вижиицький рн, Петраши (Кот!), Ростоки (Кот.!); Путильський рн, Шепіт (Кот.!), Верхній Ярівець (Кот.!). — Станіславська обл.: Надвірнянський ри, Пнів (Косець!); Яремчанський рн, г. Говерла (Катіна!); Ворохта (Катіна!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Рогов.!, Шмальг.). — **З.П., П.П.** Звичайно. **Л.П.** Київська обл.: окол. Киева, Дарниця (Шмальг.!, Семенкевич!, Кот.!). — Чернігівська обл.: Коларівський рн, Берестовець (Лукашев!); Куликівський ри, Дроздівка (Левіна!); Городняиський рн, Петрівка (Левіна!); Хринівка (Попович!). — Сумська обл.: Глухівський рн, Чернове (Левіна!), Тулиголове (Рогов.!). — **В.Л.-С.** Нерідко. — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Сатанівський ри, Іванківці (Кот.!). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Федосєєв). — Хмельницька обл.: Летичівський ри, Вербка (Кот.!). — Вінницька обл.: Віниица (Яновський!); Шаргородський рн, Сосивка (Яновський!). — Кіровоградська обл.: Маловисківський рн, Злинка (Пач.!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Прилуцький рн, Валки (Рогов.!). — Сумська обл.: Охтирка (Ширяєв). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Кремінна (Клок.!, Лавр.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз.; Зах. Сибір: Обськ; Схід. Сибір: Анг.-Саян.

Загальне поширення. Майже вся Європа, крім південних районів, Західний Сибір.

Ряд **3. Acuta** Gorschk. Стебла чотиригранні. Квітки в рідкуватому щитковидному суцвітті.

1904 (4). H. acutum Moench. — **Звіробій гострий.** Рослина гола, з повзучими підземними гонами. Стебло прямостояче, 30—70 *см* завв., з чотиригранно-крилатими ребрами; листки майже стеблообгортні, овальні або яйцевидно-довгасті, 1—3 *см* завд. і 0,5—1,7 *см* завш., тупі, з рясними просвітчастими крапковими залозками на поверхні, по краю пластинки з малопомітними чорними залозками. Суцвіття рідкувате, щитковидне, 2,5—3 *см* завд. і 2,5—3 *см* завш., приквітки ланцетні, 3—4 *мм* завд., гострі; чашолистки ланцетні, близько 3 *мм* завд. і 1 *мм* завш., гострі, з рідкими чорними плямами; пелюстки 7—9 *мм* завд., вдвоє довші за чашечку, блідожовті, по краю з рідкими чорними залозками; тичинки численні в 3 пучках. Коробочка довгаста або довгасто-яйцевидна, близько 5 *мм* завд. і 2,5 *мм* завш., коричнева. Насінини довгасто-овальні, поздовжньо-ямчасті. ♃. Цв. VI—VIII.

Moench, Meth. Plant. (1794) 128. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, I, 520. Szafer, Kulcz., Pawlowsk., Rosl. polskie, 309. Горшкова в Фл. СССР, XV, 241.

— *H. tetrapterum* Fries., Novit. Fl. Suecc.. p. VI (1823) 94. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 171. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 607.

Рисунки: Hegi, l. c., fig. 2006. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI (1844), CCCXLIV, 5179. Фл. СССР, XV, табл. XI, рис. 1.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1971. Rosl. polskie exsicc., № 330. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 243. Fl. Bohem. et Morav. exsicc., № 647.

На вологих луках по берегах рік і ставків, рідко.

К.Л. Закарпатська обл.: Свалявський рн, Березник (Косець!). — **Пр. Л.** Дрогобицька обл.: Трускавець (!!, Кот.!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Шмальг.!, Монтр.!), Біла Криниця (Троїцький). — **З.П.** Хмельиицька обл.: Полонне (Монтр.!, Шмальг.). — **П.П.** Житомирська обл.: Радомишль (Бельке), Коростишів (Савинський). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Сніжняиський рн, Саурів, горб Саур-Могила (Лавр.!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Збур'ївка (Рябков).— Одеса (Клок.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Закарп., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Крим.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк., Схід. Закавк., Півд. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа, Європейська частина СРСР (півд. захід), Кавказ, Північна Африка, Західна Азія.

Ряд **4. Elegantia** Gorschk. Стебла круглясті, з чорними крапчастими залозками. Суцвіття — довгаста пірамідальна волоть.

1905 (5). H. elegans Steph. — **Звіробій стрункий.** Рослина гола. Стебла нечисленні, прямостоячі або підведені, 20—80 *см* завв., з 2 підвищеними поздовжніми лініями і вгорі з чорними залозистими крапками, з супротивними вкороченими гілочками в пазухах листків; листки яйцевидно-ланцетні або ланцетні, 1—2,5 *см* завд., 5—10 *мм* завш., з серцевидною основою, стеблообгортні, тупуваті, на поверхні з прозорими крапками, по краю загорнуті, з чорними крапчастими залозками. Суцвіття — досить широка, майже пірамідальна волоть, 4—13(23) *см* завд. і 3—8(12) *см* завш.; приквітки ланцетні, гострі, по краю рідко чорнозалозисто-зубчасті; чашолистки яйцевидно-ланцетні, 5—6 *мм* завд., і 1,5—2 *мм* завш., гострі, по краю тонкозубчасті, з чорними стебельча-

стими залозками на кінцях зубчиків; пелюстки нерівнобокі, косо довгасто-яйцевидні, 10—12 *мм* завд., 5—7 *мм* завш., яскравожовті, по краю з крапчастими залозками, а на поверхні з білуватими крапками; тичинки численні, в 3 пучках. Коробочка довгасто-яйцевидна, 7—8 *мм* завд. і 4—5 *мм* завш., коричнева, насінини довгасто-циліндричні, крапково-ніздрюваті. ♃. Цв. VI—VIII.

Steph. ex. Willd., Sp. pl., III, 2 (1805) 1469. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 172. Горшкова в Фл. СССР, XV, 243. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 606.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, № 5190. Фл. СССР, XV, табл. XI, рис. 2.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 515.

На степових схилах і кам'янистих відслоненнях. — В Лісостепу і Степу нерідко, а місцями звичайно, в Поліссі рідко.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Шмальг.!). — **З.П.** Житомирська обл.: Житомир (Д. Зеров і Оксіюк!). — **П.П.** Житомирська обл.: Радомишль (Бельке, Пач.!). — **Л.П.** Київська обл.: Броварський рн, Бровари (Шмальг.!), Літківське л-во (Сележинський!, Вершковський). — Сумська обл.: Глухів (Іллічевський!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Обертинський рн, Чортовець і Герасимів (Катіна!). — Вінницька обл.: Крижопільський рн, Вільшанка (Кот.!). На південь від лінії Рашків—Балта звичайно. — **П.Л.-С.** Рідко в зах. ч. — Хмельницька обл.: Волочиськ (Кот.). На схід від лінії Бердичів—Умань звичайно. — **Л.Л.-С.** Рідко в півн. ч. — Сумська обл.: Недригайлівський рн, Козельна (Лавр. і Зоз!). На південь від лінії Пирятин—Лубни—Харків нерідко. — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Звичайно. — **П.С.** Рідко. — Херсонська обл.: Геніческий ри, Нова Праця (Олексіїв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ. (півд. ч.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.

Загальне поширення. Середня Європа. Середня і південна смуги Європейської частини СРСР, Кавказ і Західний Сибір.

Ряд **5. Montana** Gorschk. Стебла округлі або тільки у верхній частині чотиригранні. Суцвіття — яйцевидна або довгаста волоть, 2—7 *см* завд. і 2,5—4 *см* завш.

1906 (6). H. montanum L. — **Звіробій гірський.** Стебло прямостояче, 30—60 *см* завв., з циліндричними межвузлями, трохи опушене. Листки яйцевидні або яйцевидно-довгасті, 2—6 *см* завд. і 0,5—3,5 *см* завш., сидячі, при основі серцевидні, з чорними крапковими залозками, зісподу трохи шорсткі, тільки верхні з просвітчастими залозками. Суцвіття — рідкувата, коротка, овальна волоть з півзонтиками на довгих ніжках, приквітки лінійні, близько 6 *мм* завд., чорнозалозисто-зубчасті; чашолистки вузьколанцетні, 5—6 *мм* завд., гострі, по краю чорнозалозисто-зубчасті; пелюстки довгасто-еліптичні, 10—13 *мм* завд. і близько 2 *мм* завш., блідожовті; тичинки численні, в 3 пучках. Коробочка широкояйцевидна, при верхівці конічна, 6—9 *мм* завд., 4—5 *мм* завш. Насінини дрібні, з крапковими ямочками. ♃. Цв. VI—VIII.

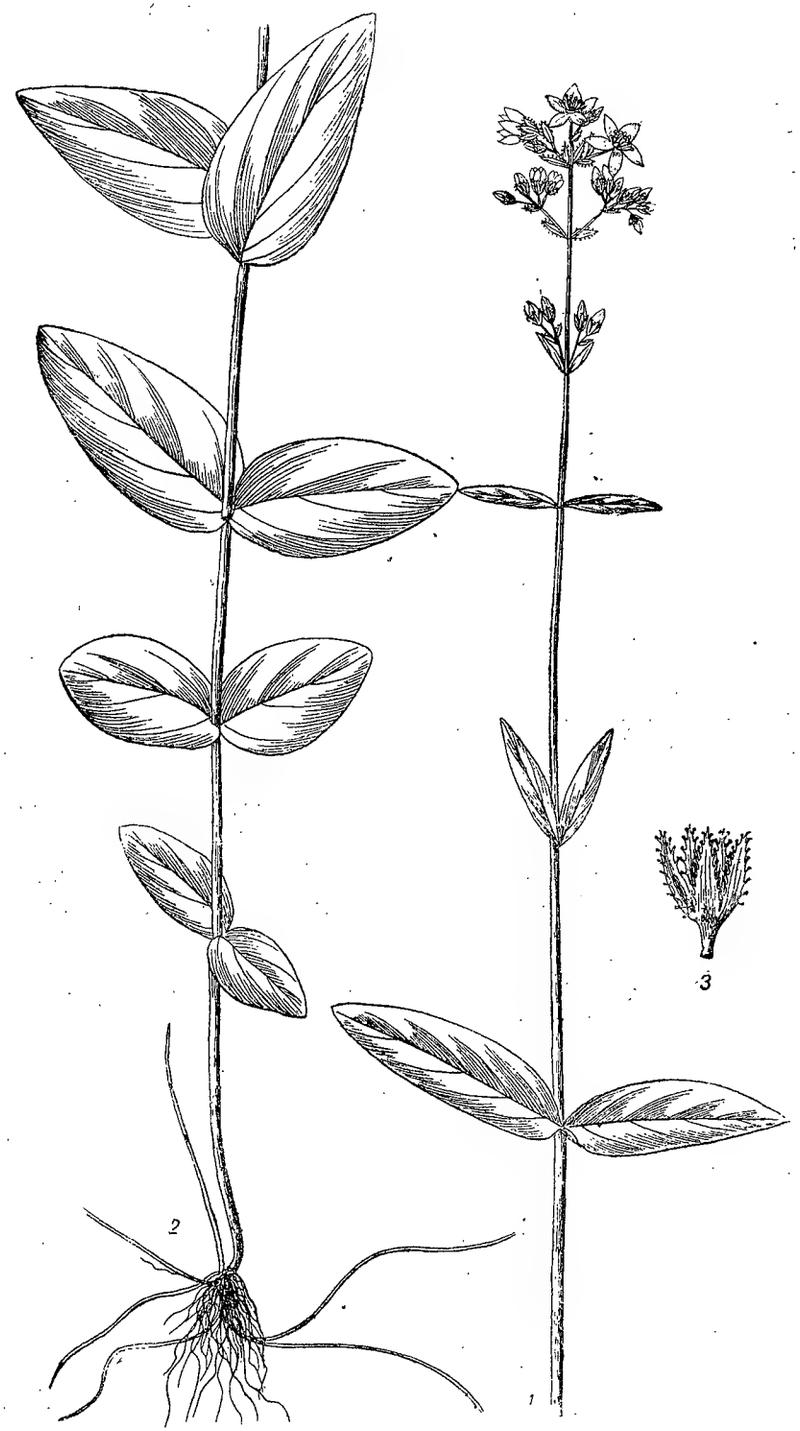

Рис. 49. Звіробій гірський — *Hypericum montanum* L.
1 — верхівка стебла; *2* — прикоренева частина стебла; *3* — чашечка.

L., Fl. Suec., ed. 2 (1755) 266; Sp. pl., ed. 2 (1763) 1105. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 171. Горшкова в Фл. СССР, XV, 245. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 606.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., VI, tab. 347.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1969. Pl. Polon. exsicc., № 332.

На лісових галявинах, у чагарниках. — На Поліссі звичайно, зрідка в Карпатах і частіше в північних районах Лісостепу.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, Станове (Косець!). — **П.П.** Звичайно. — **Л.П.** Київська обл.: окол. Києва (Шмальг.!, Васильєв-Яковлєв!); Броварський ри, Бровари (Вершковський), Літківське л-во (Сележинський, Вершковський). — Чернігівська обл.: Ніжинський рн, Зруб (Ракочі!); Остерський ри, Сорокошичі (Левіна!); Куликівський ри, Дроздівка (Левіна!). — **З.Л.-С.** В півн.-зах. ч. до лінії Жмеринка—Кам'янець-Подільський звичайно. — **П.Л.-С.** На півн. захід від лінії Тульчин—Гайсин—Корсунь—Черкаси звичайно. — Вінницька обл.: Гайсинський рн, Губник (Кот.!); Тростянецький рн, Ладижин (Кот.!). — Черкаська обл.: Черкаський рн, Мошногорський кряж (Д. Зеров!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Бориспільський ри, Трубайлівка (!), Хоцьки (Шмальг.!, Рогов.!). — Чернігівська обл.: Прилуки (Дубовик!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Причорн.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа, Європейська частина СРСР, Кавказ.

Господарське значення. В листі міститься до 15% дубильних речовин. Може бути використане в шкіряній промисловості.

Підсекція 3. **Heterotaenium** R. Keller. Трав'янисті рослини з сидячими листками. Чашолистки по краю з рідкими чорними крапковими залозками або чорнозалозисто-зубчасті. Пелюстки залишаються при плодах. Тичинки по 15—25 в пучках. Коробочка борозенчаста, пухирчаста.

Ряд **1. Perforata** Gorschk. Рослини голі. Суцвіття рідкі, волотеві або щитковидні.

1907 (7). H. perforatum L. — **Звіробій звичайний.** Вся рослина гола. Стебло прямостояче, 30—80 *см* завв., з 2 підвищеними лініями, галузисте. Листки сидячі, еліптичні до овальних, довгасті або лінійно-довгасті, 1—3 *см* завд. і 2—8(15) *мм* завш., густо усіяні крапковими просвітчастими залозками з домішкою чорних крапок. Суцвіття майже щитковидне; приквітки ланцетні, близько 5 *мм* завд. і 2 *мм* завш.; чашолистки ланцетні або лінійно-ланцетні, 4—5 *мм* завд. і близько 1 *мм* завш., тонко загострені, з рідкими, чорними, овальними крапками на поверхні; пелюстки довгасто-еліптичні, 12—15 *мм* завд., звичайно нерівнобокі, тупі, з чорними крапками і короткими рисками по краю, нерідко дрібнозубчасті; тичинки численні, в 3 пучках. Коробочка яйцевидна, близько 6 *мм* завд. і 5 *мм* завш., з жовтими поздовжніми штрихами на поверхні. Насінини лінійно-циліндричні, близько 1 *мм* завд., коричневі, ніздрюваті. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 785. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 171. Горшкова в Фл. СССР, XV, 248. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 606.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., V, № 5177.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 658! Pl. Polon. exsicc.. № 328. Fl. austro-hung. exsicc., № 516, 3648, 3649, 3650.

На відкритих сухих місцях, по схилах, серед чагарників і на луках. — По всій УРСР звичайно, тільки в Полинковому Степу рідко.

П.С. Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк (Левіна!); Геніческий рн, Арабатська стрілка (Кот.!).

Із складу цього, напевно збірного, виду описано багато різновидностей, тут ми наводимо дві з них. Таксономічне значення описаних форм виду неясне. Деякі з них, можливо, є самостійними видами ряду, за які і визнавались старими авторами.

Var. **angustifolium** DC. Листки вузькоеліптичні або майже лінійні. Квітки 15—20 *мм* завд. Чашолистки 7—10 *мм* завд., 4—6 *мм* завш., звичайно без чорних крапок.

DC., Fl. Fr., V (1815) 630.

Нерідко.

Var. **veronense** (Schrank) A. Fröhl. Листки дрібні, широкоовальні, по краю загорнуті. Чашолистки короткі, вузьколанцетні, дорівнюють зав'язі. Пелюстки без чорних крапок.

A. Fröhl secus Гроссгейм, Фл. Кавказа, III (1932) 68.
— *H. veronense* Schrank in Lin., Enum. pl. hort. berol., II (1821) 276.

На сухих схилах. Рідко.

З.П. Ровенська обл.: Висоцький ри, Висоцьк (Моитр.!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: Обськ. (півд. ч.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Гір.-Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Середня і Мала Азія, Іран, Сірія, Північно-Західна Монголія, Північний Китай, Північна Африка і Північна Америка.

Господарське значення. Лікарська рослина. Збирають надземні частини звіробою (*Herba Hyperici*), які вживають як в'яжучий, протизапальний і тонізуючий засіб при різних захворюваннях. Ефірне масло звіробою вживається для загоювання ран та опіків. В останні часи настойку звіробою (*Tinctura Hyperici*) почали вживати замість ратанії або мірри для зміцнювання ясен і усунення неприємного запаху з рота. Трава використовується в лікерно-горілчаному виробництві (входить до складу гірких настоянок).

Всі частини рослини містять дубильні речовини (до 10%), і їх використовують для дублення шкіри. Стебло і листя вживаються також для фарбування шерстяних, шовкових і бавовняних тканин.

Підсекція **4. Drosocarpium** Spach. Чашолистки по краю залозисто-пилчасті або торочкуваті, опадні. Тичинок 30 в пучку. Коробочка яйцевидна, майже куляста, з численними пухиревидними залозками на поверхні. Насінини ніздрюваті.

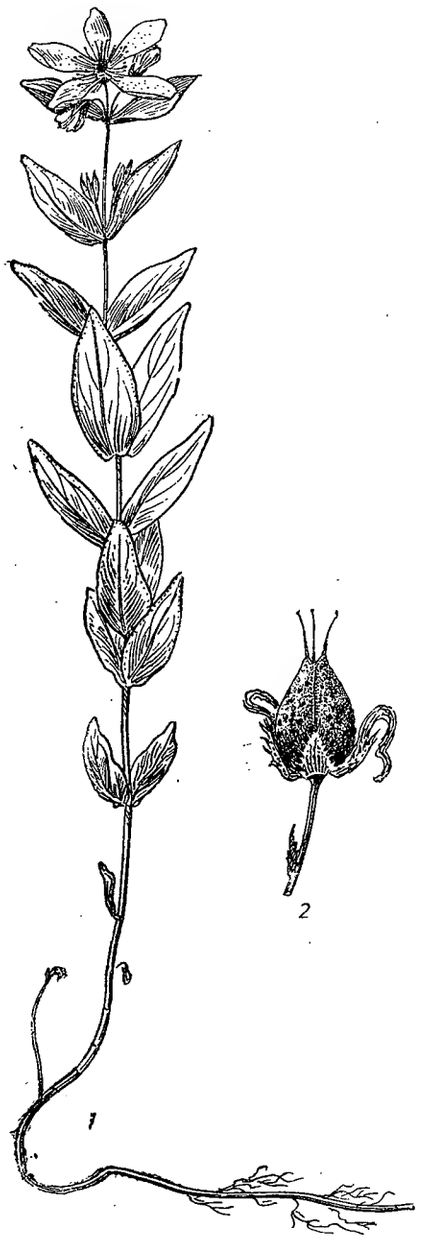

Рис. 50. Звіробій альпійський — *Hypericum alpigenum* Kit.

1 — загальний вигляд; *2* — плід.

Ряд **1. Caucasica** Gorschk. Квітки в щитковидному, часто стиснутому суцвітті. Чашолистки завжди по краю торочкуваті.

1908 (8). H. alpigenum Kit. — **Звіробій альпійський.** Рослина гола. Стебло прямостояче або висхідне, 15—50 *см* завв., часто червонувате, вгорі з 2 підвищеними лініями. Листки яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 12—30 *мм* завд. і 8—15 *мм* завш., голі, верхні при основі серцевидні; всі листки напівстеблообгортні, по краю зісподу з чорними залозками, зверху темнозелені, зісподу синюватозеленуваті; приквітки залозисто-торочкуваті, з чорними крапками. Квітки великі, нечисленні (2—10), зібрані в щитковидний густий півзонтик; приквітки лінійно-шиловидні або лінійно-ланцетні, 2,5—3,5 *мм* завд. і 0,5—0,7 *мм* завш., гострі, на поверхні з чорними крапковими залозками, по краю коротко-торочкуваті, з чорними залозками на кінцях; чашолистки яйцевидно-ланцетні або яйцевидні, близько 6 *мм* завд. і 2—2,5 *мм* завш., гострі, усіяні густими чорними залозками у вигляді крапок і рисочок, по краю короткоторочкуваті, з чорними стебельчастими залозками на кінцях; пелюстки оберненояйцевидні або довгасті, 13—20 *мм* завд. і близько 7 *мм* завш., тупі, золотистожовті, з численними чорними крапковими залозками, по краю з рідкими чорними стебельчастими залозками; тичинки численні, в 3 пучках, з нитками, довшими за чашечку; пиляки з чорними залозками. Коробочка короткояйцевидна, близько 7 *мм* завд. і 5 *мм* завш., коричнева, з округлими або яйцевидними чорними залозками. Насінини циліндричні, 0,7—1 *мм* завд., яскравокоричневі, поздовжньо-ніздрюваті або крапчасті. ♃. Цв. VI—VII.

Kit. in Linnaea, XXXII (1863) 550. Горшкова в Фл. СССР, XV, 255. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 606.

— *H. Richeri* Boiss., Fl. or., I (1867) 813, non Vill. — *H. Richeri* subsp. *alpigenum* (Kit.) E. Schmidt in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, I (1925) 531.

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1142.

На гірських схилах і луках. — В альпійському і субальпійському поясах Карпат.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Чорногора (Запал., Козій), Чивчииські гори (Запал., Катіна!). — Закарпатська обл.: Воловецький рн, г. Великий Верх (Попов!, Барбарич!), г. Перай (Білик!); Свалявський рн, Боржавська полониина (Косець!, Гринь!); Рахівський ри, Чориогора: г. Говерла (Запал., Косець!, Кот.!), г. Піп Іван Чориогорський (Запал., Попов!, Кот.!, Доброчаєва!), г. Свидовець (Гринь!), г. Піп Іван Мармарошський (Косець!, Гринь!, Барбарич!, Брадіс!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Гори Середньої Європи, Балканський п-в.

Крім описаних вище видів, для УРСР були помилково вказані ще такі:

H. hyssopifolium Vill. — **Звіробій гісополистий.** Вказується для **Л.Л.-С.** Харків (Черн.) і **Л.З.С.** Одеса (Тардент у Шестерикова, Линдеманн). Ця гірська рослина в СРСР не росте. В Криму, на Кавказі і в Середній Азії зустрічається близький до неї вид — *H. elongatum* Ledeb.

H. ciliatum Lam. — **Звіробій війчастий.** Вказується для **П.З.С.** Одеса (Тардент у Линдеманна). Ця середземноморська рослина зовсім не росте в СРСР.

РОДИНА XCI. РУСЛИЦЕВІ — ELATINACEAE LINDL.[1]

Квітки дрібні, правильні, двостатеві, поодинокі або зібрані пучками в пазухах листків. Чашечка глибоко-2—5-роздільна; віночок з 2—5 вільних пелюсток, які чергуються з чашолистками; тичинок стільки ж, як і пелюсток, або вдвоє більше. Зав'язь верхня, майже куляста, 2—5-гніздa, з 3—5 вільними короткими стовпчиками і з численними насінними зачатками в кожному гнізді. Плід — 2—5-гнізда, багатонасінна коробочка, яка розтріскується вздовж перегородок. — Однорічні або багаторічні, здебільшого невеличкі, водні або берегові, трав'янисті (у нас) рослини, з цілісними, супротивними або кільчастими листками й маленькими плівчастими прилистками.

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

Родина складається з 2 родів — роду *Bergia* L., види якого поширені переважно в тропіках і субтропіках, і роду *Elatine* L., види якого поширені в помірній і теплій зонах майже всієї земної кулі. В СРСР зустрічаються обидва роди, на Україні є представники лише другого.

Рід 541. Руслиця — Elatine L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 367.

Квітки дрібні, правильні, поодинокі або зібрані пучками в пазухах листків; сидячі або на квітконіжках; чашолистків, пелюсток, стовпчиків і гнізд зав'язі 2—4; тичинок стільки ж або вдвоє більше. Коробочки кулясті, зверху приплюснуті, при розтріскуванні коробочки перегородки залишаються у вигляді крил. Насінини дрібні, циліндричні, впоперек зморшкуваті. — Дрібні, однорічні рослини з слабкими, прозорими, прямостоячими або висхідними, простими або б.-м. розгалуженими густо улисненими стеблами, що часто вкорінюються на вузлах. Листки сидячі або черешкові, цілісні, цілокраї, овальні, довгасто-еліптичні або лінійні, супротивно або кільчасто розміщені.

З 25 видів, поширених у помірній і теплій зонах обох півкуль, у флорі СРСР — 8 видів, у флорі УРСР — 3.

---

1. Стебла досить товсті, порожнисті, майже не розгалужені. Листки сидячі, зібрані в кільця . . **(1). Р. кільчаста — E. alsinastrum** L.
— Стебла тонкі, дуже галузисті. Листки черешкові, розміщені супротивно . . . . . 2.
2. Квітки на довгих ніжках. Пелюстки коротші за чашолистки . . . . . **(2). Р. угорська — E. hungarica** Moeszi.
— Квітки сидячі або на ледве помітних ніжках. Пелюстки довші за чашолистки . . . . . **(3) . Р. водяний перець — E. hydropiper** L.

Секція **1. Potamopithys** Senb. Тичинок удвоє більше, ніж пелюсток (8). Листки кільчасті. Стебло прямостояче або висхідне, малорозгалужене.

1909 (1). E. alsinastrum L. — **Руслиця кільчаста.** Водна або болотна, гола рослина. Стебло (3)5—35(50) *см* завв., прямостояче або підведене, відносно товсте, 3—5 *мм* у діам., порожнисте, просте або при основі розгалужене, на вузлах при основі вкорінене; міжвузля 5—20 *см* завд. Листки сидячі, цілісні, цілокраї, розміщені кільцями по всьому стеблу; підводні листки вузьколінійні, 15—28 *мм* завд., 0,5—1 *мм* завш., з 1 поздовжньою жилкою, по 8—12 і більше в кільці, відігнуті донизу; надводні листки довгасто-яйцевидні або довгасто-еліптичні, (4)6—15 *мм* завд., 2—8(10) *мм* завш., біля основи трохи розширені, на верхівці тупуваті або коротко загострені, з (3)5—7 поздовжніми жилками, по 3(5) у кільці. Квітки сидячі, поодинокі в пазухах надводних кільчастих листків; часток чашечки 4, широколанцетних або трикутних, зеленуватих,

Рис. 51. А. Руслиця кільчаста — *Elatine alsinastrum* L.
1 — загальний вигляд; *2* — пуп'янок; *3* — розкрита квітка; *4* — насінина.
Б. Руслиця угорська — *Elatine hungarica* Moeszi.
5 — верхівка стебла з квітками; *6* — насінина.
В. Руслиця водяний перець — *Elatine hydropiper* L.
7 — верхівка стебла з квітками; *8* — відрізок стебла з квіткою; *9* — насінина.

1—1,25 *мм* завд.; віночок з 4 вільних, еліптичних, зеленуватобілих або рожевих пелюсток, близько 1,5 *мм* завд.; тичинок 8, коротших за пелюстки; зав'язь 4-гнізда, стовпчиків 4. Коробочка багатонасінна, сплюснутокуляста, 4-гнізда, 4-стулчаста, 3—4 *мм* у діам. Насінини дрібні, 0,6—0,7 *мм* завд., 0,2—0,25 *мм* завш., трохи зігнуті, впоперек зморшкуваті, бурі. ⊙. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 368. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 164. Горшкова в Фл. СССР, XV, 262. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 502.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 2016, a—i.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 407, 912. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 343. Fl. Hung. exsicc., № 744.

По мілких озерах, стоячих водоймищах, на болотах та подах. — Розсіяно майже по всій УРСР, здебільшого по ріках Дніпру та Дінцю з їх притоками, зрідка по р. Дністру, на півдні переважно в подах, а в гірських районах — на знижених заболочених місцях.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. (півн.-зах. ч.), **П.Л.-С., Л.Л.-С., П.З.С.** та **Л.З.С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** і **П.З.-Л.С.** Вказівок немає (мабуть, за браком гербарних зразків з цих районів). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: окол. Кремінної (Клок.!); Біловодський рн, Деркульський кінзавод (Залеський!). — Сталінська обл.: Велика-Новосілка (!). — Дніпропетровська обл.: окол. Новомосковська (Шмальг., Єліашевич).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Прибалт., Верх.-Дніпр., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: зрідка в Обськ. (півд. ч.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арало-Касп.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я (півн. ч.), Балканський п-в, Мала Азія, Японія, Китай, Алжір та згадані вище райони СРСР.

Примітка. Рослина варіює в залежності від умов місцезростання[1]. У водних форм бувають листки, довші за міжвузля, стебла галузисті, квіток в надводних кільцях по 3 (f. *aquatica* Seub.) або плаваючі листки, коротші за міжвузля, стебла прості, квітки в кільцях поодинокі (f. *fluitans* Seub.). Можлива ще і суходільна форма (f. *terrestris* Seub.), у якої стебла майже прості, листки довші за міжвузля, квітки поодинокі в пазухах листків.

Секція **2. Elatinella** Seub. Листки супротивні. Стебла повзучі, галузисті.

1910 (2). E. hungarica Moeszi. — **Руслиця угорська.** Дрібна, подова (у нас) рослина з тонким, повзучим, дуже розгалуженим, на вузлах вкоріненим стеблом 2—6 *см* завд. Листки супротивні, довгасто-ланцетні або лопатковидні, тупі, 1,5—6(8) *мм* завд., 1—2,5 *мм* завш., до основи звужені в черешок 1—4(5) *мм* завд., верхні інколи майже сидячі. Квітки поодинокі в пазухах листків, на ніжках 2—5 *мм* завд., що дорівнюють $^1/_2$ листка або й всій його довжині, верхні квітки на коротких ніжках або майже сидячі; чашечка 4-роздільна, залишається при плодах; частки їх ланцетні, 1,5—1,6 *мм* завд., тупі; пелюсток 4, вони округлі, білуваті або блідорожеві, близько 1 *мм* завд., майже вдвоє коротші за чашолистки; тичинок 8, коротших за пелюстки; зав'язь 4-гнізда, 4-стулчаста, з 4 короткими стовпчиками. Коробочка сплюснутокуляста, 4-гнізда, багатонасінна. Насінина бура, підковоподібно зігнута, впоперек зморшкувата, близько 0,5 *мм* завд. ⊙. Цв. VI—VIII.

Moeszi in Magyar Bot. Lap., VII, 1—3 (1908) 24. Горшкова в Фл. СССР, XV, 266. Барбарич у Визн. росл. УРСР (1950) 502.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, I, fig. 2020 (1—o).

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 746, I, II. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 342.

По берегах водойм, канавах, вогких солончакуватих місцях. — Рідко, лише на півдні в подах.

П.З.С. Миколаївська обл.: Жовтневий рн, Горохівка (Пач.). — Херсонська обл.: Херсонський рн, Гусаківка; Білозерський рн, Білозерка та поміж с. Киселівкою і ст. Копані (Пач.). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач., Лавр.!, Кот.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Дон., Причорн. (півд. ч.), Крим, Ниж.-Волз.

Загальне поширення. Середня Європа (Угорщина), південь Європейської частини СРСР.

1911 (3). E. hydropiper L. — **Руслиця водяний перець.** Дрібна болотна або берегова рослина з повзучим, тонким, дуже галузистим і ламким стеблом 2—10(12) *см* завд., що вкорінюється на вузлах. Листки супротивні, довгасто-еліптичні або лопатковидні, 2—4(5) *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., до основи звужені в черешок 1—5(6) *мм* завд., звичайно довший, рідко (у верхніх листків та наземних форм) коротший за листову пластинку. Квітки поодинокі, чергові або супротивні в пазухах листків, сидячі або на ледве помітних ніжках; чашечка 4-роздільна. Частки її широколанцетні, близько 1 *мм* завд., зелені, на верхівці округлі, з боків іноді з 1 невеличким зубцем, при основі зрослі, звичайно коротші та вужчі за пелюстки, рідко їм дорівнюють; віночок з 4 білих або рожевих, оберненояйцевидних або еліптичних, на верхівці округлих пелюсток, близько 1,5 *мм* завд.; тичинок 8, коротших за пелюстки; зав'язь 4-гнізда, з 4 короткими, нитчастими стовпчиками. Плід — сплюснутокуляста, 4-гнізда, 4-стулчаста, багатонасінна коробочка, близько 1,5 *мм* у діам. Насінини буруваті, підковоподібно зігнуті, з нерівними кінцями, близько 0,5 *мм* завд., впоперек зморшкуваті. ⊙. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 369. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 164. Горшкова в Фл. СССР, XV, 265.

— *E. Schkuhriana* Hayne apud Reichenb., Fl. Germ. excurs. (1832) 639, no 4106. — *E. gyrosperma* Düben in Meinsh., Fl. Ingr. (1878) 66. *E. Oederi* Moeszi in Mag. Bot. Lap., VII, 1—3 (1908) 20. — *Alsinastrum gygrospermum* Rupr., Fl. Ingr. (1860) 145.

[1] Див. Seub. in Nova Acta Ac. Leop., XXI (1845) 57, tab. V.

Рисуики: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 2019 (a—k), sub *E. hydropiper* L.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1459 (sub *E. hydropiper*), 2553 a, b ! Fl. Hung. exsicc., № 747.

По мулуватих болотах, у стоячих водах, по берегах річок та водойм. — Зрідка, розсіяно.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л. Подекуди на знижених місцях. — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. Львова (!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва (Шмальг., Монтр.!, Лоначевський!); Києво-Святошинський рн, Крюківщина (Пач.). — **Л.П.** Чернігів (Шмальг.). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Канів (Рогов.!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Лебедин (Ширяєв). — Харківська обл.: окол. Харкова (Наливайко). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Кобеляцький рн (Краснов). — **П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Збур'ївка, Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони за винятком Криму; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб.; Схід. Сибір: Єніс.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я (півн. ч.), Балканський п-в (Болгарія).

Примітка. Відрізняють такі екологічні форми:

F. **terrestris** Seub. — Наземна форма. Дрібна рослина з повзучими, дуже розгалуженими стеблами до 2 *см* завд. і майже м'ясистими, вкритими на поверхні горбочками короткочерешковими листками, на кінцях галузок зібраними у розетку. Квітки численні, пелюстки рожеві.

Seub. in Nova Acta Ac. Leop., XXI (1845) 47.

F. **intermedia** Seub. Мілководна форма. Більша рослина з повзучим, розгалуженим стеблом і прозорими листками, черешки яких дорівнюють пластинці. Квітки численні, пелюстки білі.

Seub., l. c.

F. **submersa** Seub. Форма текучих водойм. Рослина з прямим, малорозгалуженим витягнутим стеблом і довгими міжвузлями. Квітки рідкі, пелюстки білі.

Seub., l. c.

РОДИНА XCII. ФРАНКЕНІЙОВІ — FRANKENIACEAE DC. [1]

Квітки правильні, двостатеві; чашечка трубчаста, спаянолиста, з 4—7 зубцями, неопадна; пелюсток 4—7, звичайно вільних, з зубчастою пластинкою та відігнутим видовженим нігтиком, на внутрішньому боці з язичком. Тичинок 4—6 або вони численні. Маточка 1; зав'язь верхня, 1-гнізда; стовпчик на верхівці 3-роздільний; насінні зачатки численні. Плід — коробочка, розкривається стулками. Насінини дрібні, численні, з корковидною шкуринкою та лінійним швом.

До родини належить 5 родів і до 50 видів, поширених переважно у південній півкулі. В СРСР зустрічається тільки 1 рід.

Рід 542. Франкенія — Frankenia L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 331.

Квітки в півзонтиках або улиснених щитках, рідше поодинокі, сидячі; чашечка 5-зубчаста, рідко з 4 зубцями; пелюсток 5, рідко 4, звичайно

[1] Опрацювала Є. Д. Карнаух.

рожевих; тичинок 4—6 у 2 колах, зовнішні з них коротші; стовпчик нитковидний, угорі 3(4)-роздільний, з довгастими або булавовидними приймочками. Коробочка розкривається 3—5 стулками. Насінини дрібні. — Трав'янисті, багаторічні та однорічні рослини, часто півкущики, з галузистим стеблом і супротивними або кільчастими вузенькими цілокраїми листками без прилистків.

Види роду, яких відомо 35—40, поширені переважно по морських узбережжях та в пустинях обох півкуль.

Рід поділяють (за Ніденцу) на 2 підроди: 1) *Afra* Niedenzu, до якого належать переважно середземноморські види, і 2) *Oceania* Niedenzu, до якого належать африкансько-австралійські і південноамериканські види.

В СРСР зустрічаються тільки підрід *Afra* Niedenzu з 3 видами; в УРСР — 2 з них.

Підрід 1. Afra Niedenzu.

Чашечка не більше як у 4,5 раза довша за ширину її трубочки; пелюстки звичайно з широкими пластинками і завжди зубчастими язичками; приймочки на внутрішньому боці часток стовпчика збігають до середини або до основи їх; зав'язь яйцевидно-пірамідальна або еліпсоїдальна, здебільшого довжина її в 3—3,5 раза більша за ширину. Насінини яйцевидні або довгасті. Покривні листки зростаються з чашечкою, утворюючи приквітки.

Секція 1. **Eufrankenia** Niedenzu. Чашечка в 3,5—4,5 раза довша за ширину трубочки; пелюстки звичайно перевищують чашечку, оберненояйцевидні або довгасті, нігтики пелюсток та язички їх лінійні; зав'язь з 1—10 насінними зачатками на кожному насіннєносці.

1. Рослина однорічна. Листки оберненояйцевидні, зісподу борошнисто-опушені. Чашечка гола . . **(1). Ф. припорошена — F. pulverulenta** L.
— Рослина багаторічна, при основі здерев'яніла, жорстковолосиста. Листки лінійні або довгасто-лінійні. Чашечка волосиста . . . . . **(2). Ф. волосиста — F. hirsuta** L.

1912 (1). F. pulverulenta L. — **Франкенія припорошена.** Стебла сланкі, 10—30 *см* завд., тонкі, білуватопухнаті, розгалужені; листки по 4 в кільці, оберненояйцевидні, тупі, зверху гладенькі, зісподу борошнисто-опушені, 2—7 *мм* завд., 1—2,5 *мм* завш., звужені в короткий (1—1,5 *мм* завд.) війчастий черешок. Квітки дрібні, часто поодинокі в пазухах листків і на кінцях гілок; чашечка циліндрична, 2,5—3,5 *мм* завд. і 1—1,5 *мм* завш., з 5 шиловидними зубцями 0,5—1 *мм* завд., гола; пелюстки довгасто-оберненояйцевидні, 3,5—4(5) *мм* завд., близько 1 *мм* завш., на верхівці дрібнозубчасті, майже від середини звужені в нігтик; тичинок 6. Коробочка видовжено-овальна, близько 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш.;

розкривається 3 стулками. Насінина довгасто-еліпсоїдальна, блідокоричнева. ⊙. Цв. V—VII.

L., Sp. pl. (1753) 332. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 121. Горшкова в Фл. СССР, XV, 273. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 494.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1964. Herb. Fl. As. Med., № 75 a, b.

На вогких солончаках і солонцях. — Тільки на крайньому півдні Степу.

П.З.-С., Л.З.С., П.С. Звичайно в приморській смузі, а також на островах і косах по узбережжю Чорного і Азовського морів та Сивашу від гирла р. Дунаю до гирла р. Молочної, далі на схід — рідко. — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Приазовський рн, Гирсівка (Білик!), Ново-Костянтинівка, гирло р. Домузли (Левіна!, Кот.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Крим; Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах.-Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Кара-Кум., Гір.-Туркм., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Узбережжя Середземного, Чорного, Азовського, Каспійського і Аральського морів, Північна і Південна Африка, Джунгарія, Іран.

1913 (2). F. hirsuta L. — **Франкенія волосиста.** Півкущики, дуже галузисті з підведеними або сланкими гілками 10—35 *см* завд., вкритими короткими білими жорсткуватими волосками. Листки довгасто-лінійні або лінійні, 3—8 *мм* завд. і 0,5—4 *мм* завш., гострувати, з загорнутими наспід краями, вкриті зісподу короткими білими волосками, до основи звужені в коротенький (0,5—1 *мм* завд.) війчастий черешок. Квітки по декілька в пазушних або кінцевих щитках; чашечка циліндрична, 4,5—5 *мм* завд., 1,5—1,8 *мм* завш., з 4—5 випнутими ребрами і 5 зубцями 1—1,5 *мм* завд.; пелюсток 5, пурпуроворожевих, оберненояйцевидних, 6—7 *мм* завд. і 2,5—4 *мм* завш., від середини вони звужені в нігтик; тичинок 6. Коробочка 3-стулчаста, довгасто-овальна, 2,5—3 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш. ♄. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 331. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 121. Горшкова в Фл. СССР, XV, 274. Карнаух у Визн. росл. УРСР, 494.

На солончаках. — На крайньому півдні Степу, по узбережжю Чорного і Азовського морів, звичайно.

Л.З.-Л.С. Дніпропетровська обл.: Павлоградський рн, Карабинівка (Еліашевич!). Острівне місцезнаходження. — **П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно.

Var. **hispida** (DC.) Boiss. Стебла сланкі; чашечка густо вкрита білими волосками.

Boiss., Fl. or., I (1867) 780.
— *F. hispida* DC., Prodr., I (1824) 349. Ledeb., Fl. Ross., I, 267 et 773.

Звичайно.

Рис. 52. Франкенія волосиста — *Frankenia hirsuta* L.
1 — загальний вигляд; *2* — квітуча гілочка; *3* — плід.

Var. **intermedia** (DC.) Boiss. Стебла простерті. Чашечка, гілки і листки коротко опушені.

Boiss., Fl. or., I (1867) 780.
— *F. intermedia* DC., Prodr. I (1824) 349. Ledeb., Fl. Ross., I, 268.
Видані зразки: Fl. cauc. exsicc., № 269. Герб. Русск. Фл., № 1963!

Рідко. Таксономічне значення цієї форми неясне.

П.З.С. Одеса (Шестериков).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Крим; Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк., Східн. Закавк., Даг.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Кара-Кум., Гір.-Туркм., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. СРСР (вказані райони), Середземномор'я, Північна і Південна Африка, Іран, Мала Азія.

РОДИНА XCIII. ТАМАРИКСОВІ — TAMARICACEAE LINDL.[1]

Квітки двостатеві, правильні, здебільшого дрібні, зібрані у видовжені китиці, які утворюють волотевидні суцвіття, або рідше поодинокі чи в рідких китицях; чашечка 4—5-роздільна, неопадна; пелюсток 4—5, вільних; вони залишаються при плодах; тичинок стільки ж, як і пелюсток, або вдвоє більше, вільних або зрослих основами ниток в трубочку, рідше тичинок багато, і вони зростаються основами ниток у 5 пучків; маточка 1; зав'язь верхня; насінні зачатки на сім'яносці, який відходить від дна зав'язі; стовпчиків 3—5, коротеньких, або приймочка сидяча. Плід — коробочка, що розкривається 3—5 стулками. Насінини численні, вкриті волосками або голі й лише на верхівці з пучечком волосків. — Кущі або деревця. Листки шиловидні або лусковидні, чергові, сидячі або з дуже коротенькими черешками; прилистків немає.

До складу родини тамариксових входить 3 роди і близько 125 видів, поширених в Європі, Азії та Африці.

1. Тичинок 10; нитки їх до середини зрослися в трубочку. Приймочка сидяча. Насінини на верхівці з волосистим лише у верхній половині остючком . . . . . **544. Мірикарія — Myricaria** Desv.
— Тичинок 4—5 (рідше 6—10—12—14); нитки їх вільні. Стовпчиків 3—4, коротеньких. Насінини на верхівці з волосистим від основи остючком . . . . . **543. Тамарикс — Tamarix** L.

Рід 543. Тамарикс — Tamarix L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 270.

Квітки дрібні, зібрані в густі китиці, які в свою чергу зібрані у волоті; приквітки ланцетні, лінійні або шиловидні, тупі або загострені. Чашечка 4—5-роздільна, шкіряста або м'ясиста; її частки яйцевидні або

[1] Опрацювала О. Д. Вісюліна.

яйцевидно-ланцетні, іноді майже округлі, тупі або загострені. Пелюсток 4—5, рожевих або фіолетових, рідше білих. Тичинок 4—5, рідше 6—12; нитки їх вільні, прикріплені до підматочкового залозистого диска. Зав'язь 1-гнізда; стовпчиків 3—4, коротеньких. Коробочка три—п'ятигранна, розкривається до основи 3 стулками. Насінини дрібні, численні, на верхівці з остючком, який від основи вкритий білуватими волосками. — Кущі або невеличкі деревця. Листки лусковидні.

До роду *Tamarix* L. належить понад 90 видів, що поширені переважно в пустинях і півпустинях, рідше в степах, Євразії та Північно-Східної Африки. Представники цього роду дуже декоративні. Деревина їх придатна для токарних виробів. Всі частини рослини містять дубильні речовини; деякі види використовують для забарвлення шкіри. Добре ростуть на засолених грунтах і на пісках; розмножуються і вегетативно — черенками і кореневою порослю. Придатні для залісення засолених грунтів і пісків.

В УРСР види цього роду зустрічаються в культурі й вільно дичавіють. Питання про зростання їх на території України в природному стані залишається відкритим.

1. Квітки 4(5)-членні; китиці бічні, рідко кінцеві . . . . . **(1). T. чотиритичинковий — T. tetrandra** Pall.
— Квітки 5-членні, лише зрідка трапляються 4-членні; китиці здебільшого кінцеві, лише зрідка — бічні . . . . . 2.
2. Китиці до 6 *см* завд., кінцеві й рідше бічні. Квітки 4—5-членні . . . . . **(2). T. струнký — T. gracilis** Willd.
— Китиці до 15 *см* завд., лише кінцеві, квітки лише 5-членні . . . 3.
3. Листки яйцевидні. Китиці до 6 *см* завд. . . . . **(3). T. багатогіллястий — T. ramosissima** Ledeb.
— Листки ланцетні або лінійні. Китиці до 10 *см* завд. . . . . **(4). T. одеський — T. odessana** Stev. ex Bunge.

Підрід I. Eutamarix Gorschk.

Квітки дрібні. Листки напівстеблообгортні.

Секція 1. **Vernales** Bunge. Квітконосні гілки на торішніх гонах, бічні, рідше кінцеві. Квітки звичайно 4-членні, рідше 5-членні.

1914 (1). T. tetrandra Pall. — **Тамарикс чотиритичинковий.** Кущ або деревце, 2—3 *м* завв.; кора темнобура, іноді майже чорна. Листки до 2 *мм* завд., яйцевидно-ланцетні або ланцетні, до 0,6 *мм* завш., гоструваті, по краю вузькоплівчасті, притиснуті до стебла. Китиці бічні, 2—8 *см* завд., не дуже густі; приквітки довші за квітконіжки, до 2 *мм* завд., ланцетні; квітконіжки до 1 *мм* завд., коротші за чашечку, рідше дорівнюють їй; чашечка до 2 *мм* завд., її частки яйцевидно-довгасті, пригострені; пелюстки довгасті, 2—2,5 *мм* завд., рожеві або білі. Тичинок 4, рідше 5

або 6; нитки їх при основі розширені; стовпчиків 3(4), коротших за зав'язь. Коробочка 5—6 *мм* завд., в 3—4 рази довша за чашечку. Насінини численні, 0,5—0,7 *мм* завд., довгасто-оберненояйцевидні, голі, на верхівці з волосистим остючком. ♄, ♄. Цв. IV. Пл. VI.

Pall. in Neue Nord. Beitr., VII (1796) 430. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 168. Горшкова в Фл. СССР, XV, 298.

— *T. taurica* Pall. in Nov. Acta Ac. Petrop., X (1797) 276.

По морському узбережжю. — Є сумнівні вказівки для Правобережного Злакового Степу.

П.З.С. Одеська обл.: окол. Одеси (Горшкова).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн. (Одеса), Крим; Кавказ: Зах. Закавк., Півд. Закавк. (біля підніжжя г. Арарат).

Загальне поширення. Південно-східна Європа, Кавказ, Мала Азія.

Господарське значення. Розводиться як декоративна рослина. Придатний для насадження на пісках і засолених грунтах.

Примітка. На нашу думку, цей вид в УРСР не росте; матеріалів, які стверджували б його зростання, у нас немає. Він, мабуть, наводиться помилково замість *T. odessana* Bunge.

Секція **2. Aestivales** Bunge. Суцвіття на верхівках молодих гонів, рідше бічні. Квітки 5-членні, рідко 4-членні.

1915 (2). T. gracilis Willd. — **Тамарикс струнký.** Кущ 2—4 *м* завв.; кора буруватокаштанова. Листки ланцетно-лінійні, гострі, до 4 *мм* завд., збігають на стебло, іноді з вушками при основі. Китиці звичайно кінцеві, лише зрідка бічні, до 6 *см* завд., зібрані рідкою волоттю; приквітки шиловидні, до 2 *мм* завд., гострі; квітконіжки до 2 *мм* завд.; чашечка 1—1,5 *мм* завд.; її частки яйцевидні, тупі, по краю широкоплівчасті; пелюстки оберненояйцевидні, еліптичні або довгасті, до 3 *мм* завд., рожеві, опадні. Тичинок 4—5; нитки їх при основі розширені. Стовпчиків 3, рідко 4, коротенькі. Коробочка 4—6 *мм* завд., приблизно в 4 рази довша за чашечку. Насінини численні, близько 0,5 *мм* завд., з волосистим остючком на верхівці. Цв. V—VI. Пл. VII—VIII.

Willd., Abhand. physik. Kl. Preuss. Akad. Wissensch. (1812—1813) 1816, 81. Горшкова в Фл. СССР, XV, 307.

— *T. laxa* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 168 p.p., non Willd.

Рисунки: Русанов, Среднеаз. тамариски, 51, рис. 15, фиг. 7.

На приморських пісках та солончаках. — В Степу на південному сході (Азовське узбережжя).

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Осипенківський рн, Бердянська коса (Постриганьі). — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Білосарайська коса (Постриганьі). — **П.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон. (по р. Маничу), Ниж.-Волз.; Кавказ: Даг. (коло Дербента, Махач-Кала, берег оз. Ахтель); Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (Чкаловська обл.), Ірт., Алт.; Серед. Азія; Арало-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Монголія і вищенаведені райони СРСР.

Господарське значення. Розводиться як декоративна рослина; придатний для залісення пісків і засолених грунтів.

1916 (3). T. ramosissima Ledeb. — **Тамарикс багатогіллястий.** Кущ або невелике деревце 1—3 *м* завв.; кора червонувата. Листки яйцевидні, до 5 *мм* завд., гостроваті, майже стеблообгортні. Китиці до 6 *см* завд., зібрані волотями; приквітки ланцетні, до 2 *мм* завд.; квітконіжки близько 0,5 *мм* завд., коротші за чашечку; чашечка до 1 *мм* завд., її частки яйцевидні, по краю вузькоплівчасті; пелюстки оберненояйцевидні, до 1,5 *мм* завд., рожеві або червонуватофіолетові, рідше білі; тичинок 5, з нерозширеними нитками; стовпчиків 3, коротеньких, догори булавовидно розширених. Коробочка близько 4 *мм* завд. Насінини на верхівці з волосистим остючк , ♄. Цв. V—VII. Пл. VIII—IX.

Ledeb., Fl. alt., I (1829) 424. Горшкова в Фл. СССР, XV, 311.

— *T. paniculata* Stev. ex DC., Prodr., (1828) 26, non nudum. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 168, p.p. — *T. Pallasii* auct., non Desv.

Рисунки: Ledeb., Ic. pl. Fl. Ross., III, tab. 256. Русанов, Среднеаз. тамариски, рис. 20, фиг. 16.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1316, 1870, Герб. Фл. Сред. Азии, № 314.

По морському узбережжю, на засолених берегах річок. — В південній частині УРСР.

Л.Л.-С. Сумська обл.: Лебедин (Стахорський); на Сумщині (Шкорбатов). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Добропільський рн, Криворіжжя (Олексіїв). — Дніпропетровська обл.: Павлоградський рн, коло Богданівки (Сидоров). — **П.З.С.** Одеська обл.: плавні Дністра за р. Турунчуком, коло ст. Рени (Пач.). — Херсонська обл.: о-в Бабин, коло Херсона (Пач.). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, п-в Тюбек; Скадовський рн, о-в Джарилгач (Дзевановський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Серед.-Азія: Арало-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Кара-Кум., Гір.-Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР, Балканський п-в, Кавказ, Мала Азія, Іран, Середня Азія, Монголія, Китай.

Господарське значення. Розводиться як декоративна рослина. Придатний для залісення пісків і засолених грунтів. Деревина використовується на токарні вироби, гілки — на плетіння. Вся рослина містить дубильні речовини.

1917 (4). T. odessana Stev. ex Bunge — **Тамарикс одеський.** Кущ 1—2 *м* завв., кора червонувата. Листки лінійно-шиловидні, до 6 *мм* завд. Китиці до 10 *см* завд., рідкі, зібрані волотями; приквітки лінійно-шиловидні, до 3 *мм* завд.; квітконіжки 0,5—0,7 *мм* завд., коротші за

чашечку; чашечка до 1,5 *мм* завд., її частки яйцевидні, до 2 *мм* завд., рожеві; тичинок 5, нитки їх нерозширені; стовпчиків 3—4, коротеньких. Коробочка близько 5 *мм* завд. Насінини на верхівці з волосистим остючком. ♄. Цв. V—VII. Пл. VIII—IX.

Stev. ex Bunge, Tentam. Gen. Tamar. spec. (1852) 48.

— *T. paniculata* var. *odessana* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 169. — *T. ramosissima* var. *odessana* (Bunge) Schm. Горшкова в Фл. СССР, XV, 311.

На прибережних пісках і солончаках. — Відома лише з півдня Одеської області.

П.З.С. Одеська обл.: окол. Одеси (Траутф., Шестериков).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (окол. Одеси).

Загальне поширення. Не вияснено. Рослина відома досі тільки з півдня Одеської області.

Рід **544. Мірикарія — Myricaria** Desv.

Desv. in Ann. Sc. Nat., IV (1825) 345.

Квітки двостатеві, 5-членні, зібрані довгими китицями; приквітки дорівнюють чашечці або перевищують її. Чашечка глибоко-5-роздільна. Пелюстки білі, рожеві або лілові. Тичинок 10, з них 5 довших, які чергуються з 5 коротшими; нитки тичинок приблизно до середини зрослі поміж собою. Маточка 1; зав'язь верхня; приймочка головчаста, сидяча. Плід — 1-гнізда коробочка, розкривається 3 стулками. Насінини дрібні, численні, на верхівці з остючком, який у верхній половині вкритий однокліти нними волосками. — Кущі або півкущі. Листки лінійні або ланцетні, сидячі, цілокраї, прилистків немає.

Рід мірикарія об'єднує близько 10 видів, поширених в Європі й Азії. В СРСР росте 6 видів, з них в УРСР зустрічається 1. Деякі види розводяться як декоративні рослини. Всі частини рослини містять дубильні речовини; рослина дає чорну фарбу.

1918 (1). M. germanica (L.) Desv. — **Мірикарія германська.** Кущ 1,5—2,5 *м* завв., дуже галузистий; кора червонуватобура; гілки дуже густо улиснені. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, 2—4 *мм* завд., тупі або гострувати. Китиці кінцеві, до 10 *см* завд., дуже густі; приквітки довгасті, до 7 *мм* завд.; квітконіжки дорівнюють чашечці; чашечка близько 4 *мм* завд., частки її довгасті, по краю вузькоплівчасті; пелюстки довгасті, близько 5 *мм* завд., білі, рожеві або лілові; тичинок 10, нитки їх вище середини зрослі поміж собою; приймочка сидяча, головчаста. Коробочка видовжено-пірамідальна, близько 8 *мм* завд. Насінини численні, довгасті, близько 1 *мм* завд., з остючком, вкритим у верхній половині волосками. ♄. Цв. VI—VII. Пл. VIII—IX.

Desv. in Ann. Sc. Nat., IV (1825) 349. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 167. Горшкова в Фл. СССР, XV, 323.

— *Tamarix germanica* L., Sp. pl., ed. I (1753) 271.

Рисуики: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, tab. 184, fig. 3—3 e.

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 245.

По берегах та долинах річок. — Відома лише з південного заходу УРСР.

К.Л. Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, Люта, долина р. Люта (Косець!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Вижницький рн, Ростоки, долина р. Черемоша (Кот.!). — **З.Л.-С.** Південне Поділля (Бесс.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Бессараб.

Загальне поширення. Середня та Атлантична Європа.

РОДИНА **XCIV. ЧИСТОВІ — CISTACEAE** LINDL.[1]

Квітки правильні, двостатеві, зібрані в цимозні волотеві або китицевидні суцвіття; рідше поодинокі; чашолистків здебільшого 5 вільних, з них 2 зовнішні звичайно коротші й вужчі за 3 внутрішні або й зовсім нерозвинені; чашечка залишається при плодах; пелюсток 5, рідше 3, вони червонуваті, жовті або білі, рано опадають, в брунькотворенні скручені. Тичинки численні, вільні, зовнішні іноді без пиляків. Маточка з 3—5 (10) плодолистків; зав'язь 1-гнізда, з постінним розміщенням насінненосців або неповно-3—10-гнізда; стовпчик 1, з цілісною головчастою або 3-лопатевою приймочкою. Плід — коробочка, що розкривається 3—5 стулками. Насінини дрібні, округлі, вкриті міцною оболонкою. Півкущі, кущі або трав'янисті рослини з цілісними супротивними, рідше черговими листками. Листки з прилистками або без них.

До родини належить 7 родів, поширених переважно в північній частині земної кулі та Середземномор'ї. В СРСР є представники 3 родів—*Cistus* L., *Helianthemum* Adans і *Fumana* Spach., з них в УРСР зустрічається лише *Helianthemum* Adans.

Рід **545. Сонцецвіт. Сонянка — Helianthemum** Adans.

Adans., Fam., II (1763) 443.

Квітки в простих або складних китицевидних завійках, з приквітками або верхівковими листками, що їх замінюють; чашолистків 5, з них 2 зовнішні завжди вдвоє-втроє дрібніші за внутрішні; пелюсток 5, жовтих (у всіх наших видів) або рожевих. Тичинки численні, всі з пиляками, плодючі. Маточка з 3 плодолистків; зав'язь цілком 1-гнізда або рідше неповно-3-гнізда, стовпчик вкорочений, прямий, приймочка головчаста або невиразно 3-лопатева. Коробочка тригранна, 1-гнізда або неповно-3-гнізда, розкривається 3 стулками, оточена чашечкою, що залишається при плодах. Насінин у коробочці багато або лише декілька. — Півкущі або трав'янисті, голі чи павутинясто, шерстисто або залозисто опушені рослини з цілісними, звичайно супротивними, короткочерешковими або майже сидячими листками, з прилистками або без них.

До роду належить понад 60 видів, поширених переважно в Середземномор'ї, в Західній та Середній Азії. З них у флорі СРСР є 17 видів, у флорі УРСР — 7.

---

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

1. Листки з прилистками . . . . . 2.
— Листки без прилистків . . . . . 4.
2. Листки зверху зелені, майже голі або вкриті довгими простими волосками, зісподу біло- або білуватоповстисті, суцільно вкриті короткими зірчастими волосками . . . . . **(1). С. звичайний — H. nummularium** (L.) Mill.
— Листки з обох боків зелені, вкриті рідкими, б.-м. довгими, притиснутими простими або галузистими волосками . . . . . 3.
3 (2). Листки вузьколанцетні або яйцевидно-еліптичні; пелюстки 8—12 *мм* завд.; внутрішні листочки чашечки 5—8 *мм* завд. . . . . **(2). С. жорстковолосистий — H. hirsutum** (Thuill.) Mérat.
— Листки широколанцетні або еліптичні; пелюстки 10—18 *мм* завд.; внутрішні листочки чашечки 7—10 *мм* завд. . . . . **(3). С. великоквітковий — H. grandiflorum** (Scop.) Lam. et DC.
4 (1). Листки з обох боків або лише зісподу густо біло- або сіроповстисті, б.-м. рівномірно розміщені на плодючих і неплідних гонах 5.
— Листки без повстистого опушення, зібрані переважно на вкорочених неплідних гонах . . . . . 6.
5 (4). Квітконіжки прямостоячі. Росте на крейді . . . . . **(5). С. крейдяний — H. cretaceum** (Rupr.) Juz.
— Квітконіжки б.-м. відхилені. Росте на скелях і кам'янистих схилах . . . . . **(4). С. сивий — H. canum** (L.) Baumg.
6 (4). Листки 15—30 *мм* завд., довжина листових пластинок у 3—6 разів перевищує ширину. Квіток у суцвітті 3—7 (10) . . . . . **(6). С. скельний — H. rupifragum** Kerner.
— Листки 5—15 (18) *мм* завд. Довжина листових пластинок в 2,5—3 рази перевищує їх ширину. Квіток в суцвітті 2—5 . . . . . **(7). С. альпійський — H. alpestre** (Jacq.) DC.

Підрід 1. **Otholobum** Willk.

Зародок просто складений; сім'ядолі прямі, трохи коротші за корінець, плаценти з 12—20 насінними зачатками. Стовпчик довший або коротший за тичинки. Листки завжди з прилистками.

Секція **1. Eurelianthemum** Dunal. in DC. Пелюстки звичайно довші за внутрішні чашолистки, жовті, білі або рожеві; тичинки численні, розміщені в кілька рядів; стовпчик нитковидний, біля основи колінчасто зігнутий. Коробочка яйцевидна або куляста, захована в чашечці або висунута з неї. — Багаторічники (півкущі).

Господарське значення. Види секції являють собою декоративні рослини.

1919 (1). H. nummularium (L.) Mill. — **Сонцецвіт звичайний.** Невеличкий півкущик 12—30 (50) *см* завв., з розлогими, внизу здерев'янілими й майже лежачими, вгорі підведеними, б.-м. притиснутопавутинястими, однорічними гілками. Листки супротивні, з короткими, 2—5 *мм* завд., черешками, при основі з ланцетними, загостреними, по краю війчастими прилистками 3—10 *мм* завд., 0,5—2 *мм* завш., що завжди довші за черешки; листові пластинки товстуваті, трохи шкірясті, довгасто-еліптичні, тупі або овальні, іноді коротко загострені, 10—36 *мм* завд., 4—10 *мм* завш., цілокраї, іноді з незначно загнутими наспід краями, зверху зелені, вкриті рідкими простими і малорозгалуженими, притиснутими волосками, зісподу біло- або білуватоповстисті, густо вкриті короткими зірчастими, а по жилках та по краю ще й довгими галузистими волосками. Квітки в кінцевих китицевидних півзонтиках, які після цвітіння досягають 7—8 *см* завд.; приквітки лінійно-ланцетні, 3—7 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш.; квітконіжки 3—10 *мм* завд., при плодах відігнуті донизу, чашолистки зовні вкриті довгими, відлеглими, простими або галузистими волосками по жилках і короткими, зірчастими волосками поміж жилками; 2 зовнішні чашолистки довгасто-еліптичні або майже ланцетні, 5—6 *мм* завд., і близько 1,5 *мм* завш., з 1 поздовжньою жилкою; 3 внутрішні чашолистки широкояйцевидні, коротко загострені, 8—10 *мм* завд., 5—6 *мм* завш., з 4 поздовжніми темнозеленими випнутими жилками, по краю з однобічною плівчастою облямівкою; пелюстки золотистожовті, округло-оберненояйцевидні, вгорі іноді нерівно й невиразно зубчасті, 9—12 *мм* завд., 7—10 (13) *мм* завш.; тичинки 4,5—5 *мм* завд., завжди коротші за віночок; стовпчик близько 4 *мм* завд., в 2—3 рази довший за зав'язь, при основі зігнутий. Коробочка повстисто опушена, майже куляста, тупотрикутна, близько 6 *мм* у діам. 4. Цв. V—VI (VII).

Mill., Gard. Dict., ed. 8 (1768) 12. Dunal in DC., Prodr., I (1824) 280. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 334. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 492.

— *Cistus nummularius* L., Sp. pl., ed. I (1753) 527. — *Helianthemum vulgare* α. *tomentosum* Benth., Catal. pl. Pyren. (1826) 188. — *H. vulgare* α. *discolor* Reichenb., Fl. Germ. excurs. (1832) 714. — *H. vulgare* subsp. *nummularium* Thell. in Bull. herb. Boiss., 2, sér. VIII (1908) 791. — *H. chamaecistus* subsp. *nummularium* var. *tomentosum* Gross. in Engl. Pflanzenr., IV, 193 (1903) 84.

На крейдяних та вапнякових відслоненнях, по узліссях, на схилах гір та по степових схилах. — Переважно в північній Лівобережній частині УРСР, рідше на Правобережжі.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: окол. Кременця: Страхова гора (Гринь!), Гора Бонна (Пурінг!). — **Л.П.** Сумська обл.: в окол. Глухова (Спрингін!, Львов). — Чернігівська обл.: Новгород-Сіверський (Марусяк!); Городня (Коровін, Левіна!); Мена (Поповичі!). — **З.Л.-С.** Одеська обл.: Балтський рн, берег. р. Ягорлика (Пач.!, Монтр.!). — Хмельницька обл.: Стара Ушиця (Косець!). — **Д.Л.-С.** Нерідко в півн. частині по р. Дінцю. — Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Крива Лука (Ширяєв!); Слов'янський рн, Гори Артема (Лазаренко!, Козлов!, Мілютін!), окол. Слов'янська (Ширяєв!), Богородичне і Маяки (Гринь!, !!), Краматорська мр, Біленьке (Залеський!). — **Л.З.-Л.С.** На північ від р. Дінця досить часто.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Волз.-Дон., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр. (півн. ч.), Бессараб., Крим; Кавказ.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський п-в, Мала Азія, Європейська частина СРСР, Кавказ.

1920 (2). H. hirsutum (Thuill.) Mérat. **Сонцецвіт жорстковолосистий.** Невеличкий півкущик. Гілки численні, тонкі, 10—50 *см* завв., внизу здерев'янілі, бурі, лежачі, вгорі підведені, вкриті довгими, рідкими, б.-м. відхиленими простими і галузистими волосками. Листки супротивні, з короткими, 3—5 *мм* завд., черешками, при основі з довгасто-ланцетними, загостреними, по краю війчастими прилистками, 5—8 (10) *мм* завд., (1) 1,5—2 *мм* завш., що майже завжди дорівнюють $^1/_3$ довжини листка; листові пластинки цілісні, цілокраї, досить тонкі, довгасто-еліптичні або довгасто лінійно-ланцетні, 8—40 *мм* завд., 3—10 *мм* завш., тупі або коротко загострені, з обох боків зелені, зверху опушені простими волосками, зісподу рясніше опушені галузистими простими, довгими, б.-м. відхиленими волосками, по краю війчасті. Квітки в кінцевому волотевидному суцвітті; квітконіжки 8—10 *мм* завд., як і чашечки, сріблясто-білоповстисті, при плодах відігнуті донизу; внутрішні листочки чашечки яйцевидні, загострені, 5—8 *мм* завд., трохи опуклі, яснозелені, з 4 поздовжніми темнозеленими жилками, вкриті по жилках довгими галузистими, а поміж жилками короткими зірчастими волосками; зовнішні листочки чашечки довгасто-ланцетні, дорівнюють $^1/_3$ внутрішніх; пелюстки округло-оберненояйцевидні, 7—12 *мм* завд., 8—12 *мм* завш., оранжові. Коробочка майже куляста, близько 7 *мм* завд., густо опушена зірчастими волосками. ♃. Цв. V—VII (VIII).

Mérat., Nouv. fl. anv. Paris, ed. (1812) 204. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 333. *Cistus hirsutus* Thuill., Fl. env. Paris (1799) 266. — *Helianthemum obscurum* Pers., Synops. pl., II (1807) 79. Dunal in DC., Prodr., I (1824) 280. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 492. — *H. vulgare β. concolor* Reichenb., fl. Germ. excurs. (1832) 714. — *H. vulgare β. hirsutum* Koch, syn., ed. I (1837) 81. — *H. chamaecistus* var. *hirsutum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 110. — *H. chamaecistus* subsp. *barbatum* var. *hirsutum* Gross. in Engl. Pflanzenr., IV, 193 (1903) 82.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 882! Fl. polon. exsicc., № 508 (sub *H. obscurum* Pers.).

По узліссях, галявинах, серед чагарників. Росте переважно на Правобережжі, рідко зустрічається на лівому березі р. Дніпра.

Пр. Л. Чернівецька обл.: Чернівецький рн, Михальче (Гербіх); Садгірський рн, Магала, Остриця (Гербіх). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Коржинський!, Рогов.!); Бережанський рн, Бережани (Кнапп, Міхельсон!), Караїв (Кнапп). — Львівська обл.: Львів (Завадський, Томашек). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Пач.!); Ковель (Рогов!). — Ровенська обл.: Корець (Пач.!). — Житомирська обл.: Житомир (Д. Зеров та П. Оксіюк!); Городниця (Пач.!). — Хмельницька обл.: Славутський рн, Славута (!), Крупець (!). — **П.П.** Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Боярка-Будаївка (Гагман!), окол. Києва (Гагман!, Траутф.!, Кот.!, Косець!, Д. Зеров!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Остер (Сележинський!); Новгород-Сіверський (Мертенс!); Городня (Левіна!). — **В.Л.-С.** Часто. — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Тернопіль (Томашек); Товсте (Гербіх); Збаразький рн, Киданці (Міхельсон!); Підволочиський рн, Богданівка (Міхельсон!). — Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Хрещатик, Товтри

Рис. 53. Сонцецвіт жорстковолосистий — *Helianthemum hirsutum* (Thuill.) Mérat.

1 — загальний вигляд; *2* — розкрита квітка; *3* — гілочка з плодом, захованим у чашечку; *4* — коробочка; *5* — насінина.

(Гербіх). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Пач.!, Пурінг!). — Хмельницька обл.: Полонський рн, Лабунь (Кучерява); Ізяславський рн, Теліженці (!); Хмельницький (Козлов!); Острополіський рн, Калинівка (Кучерява!). —

Рис. 54. Сонцецвіт великоквітковий — *Helianthemum grandiflorum* (Scop.) Lam. et DC. *1* — загальний вигляд; *2* — розкрнта квітка; *3* — насінина.

Вінницька обл.: Калинівський рн, Медвідське л-во (Гринь!); Турбів (Янківський!); Брацлав (Рогов.!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Августинович!). — Полтавська обл.: Шишаки (Падалка!). — Харківська обл.: Харків (Срединський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа.

1921 (3). H. grandiflorum (Scop.) Lam. et DC. — **Сонцецвіт великоквітковий.** Невеличкий півкущик з висхідними або підведеними, внизу бурими, здерев'янілими, вгорі зеленими, відлегло опушеними, до самої верхівки улисненими гілками, 10—30 *см* завв. Листки супротивні, з черешками 2—5 *мм* завд., при основі з довгасто-ланцетними прилистками, 7—8 *мм* завд., 2,2—2,5 *мм* завш.; листові пластинки цілісні, плоскі або із загнутими донизу краями, широколанцетні або еліптичні, 15—40 *мм* завд., 6—15 *мм* завш., з обох боків яснозелені і розсіяно опушені (зверху трохи густіше). Квітки великі, нечисленні, в кінцевому китицевидному суцвітті; квітконіжки 8—10 *мм* завд.; внутрішні листочки чашечки видовжено-овальні, 7—10 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., по жилках вкриті довгими розгалуженими волосками, поміж жилками голі або коротко опушені; зовнішні листочки довгасто-ланцетні, загострені, по краю війчасті, 3—5 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш.; пелюстки обернено-широкояйцевидні, 10—18 *мм* завд., золотистожовті або оранжові. Коробочка еліпсоїдальна, густо зірчастоволосиста. ♃. Цв. VI—VIII (IX).

Lam. et DC. Fl. Fr., IV (1805) 821. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 334. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 492.

— *Cistus grandiflorus* Scop., Fl. Carn., ed. 2, I (1772) 377. — *H. obscurum* β. *grandiflorum* Pers., Syn. pl., II (1807) 79. — *H. vulgare* β. *grandiflorum* Roth, Enum. plant., II (1827) 548. Koch, Synops. fl. Germ., ed. I (1837) 81. — *H. chamaecistus* var. *grandiflorum* in Engl. Pflanzenr., IV, 193 (1903) 83. *H. nummularium* subsp. *grandiflorum* Schinz et Thell. ap. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, 568.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 2035, 2036.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 883!

На скелях, схилах гір. — Зрідка в Східних Карпатах.

К.Л. Чивчинські гори (Rosl. polsk.). — Закарпатська обл.: Рахівський рн, полонина Свидовець (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати), Крим; Кавказ.

Загальне поширення. Гори Середньої та Південної Європи (Апенніни, Альпи, Карпати, Балканський п-в), Кавказ.

Підрід **2. Plectilobum** Willk.

Зародок двічі складений; насінні зачатки приблизно посередині зігнуті, значно довші за корінець; плаценти з 6—2 насінними зачатками; стовпчик коротший за тичинки, нитковидний, згодом біля основи зігнутий. Нижні листки без прилистків, верхні — часом з прилистками. — Півкущі.

Секція **1. Pseudocistus** Dunal in DC. Квітки невеликі, в простих, здвоєних або строєних китицевидних суцвіттях, іноді поодинокі; пе-

люстки лише трохи довші за внутрішні чашолистки, жовті; тичинок багато; всі листки без прилистків або лише верхні з прилистками.

1922 (4). H. canum (L.) Baumg. — **Сонцецвіт сивий.** Невеличкий півкущик з міцним довгим здерев'янілим коренем. Гілки численні, розлогі, лежачі або лише вгорі підведені, відлегло, а у верхній частині частіше притиснуто опушені, (5) 10—20 *см* завв.; плодючі — майже до верхівки улиснені, неплідні — вкорочені, лежачі, густіше улиснені. Листки без прилистків, від лінійно- або яйцевидно-ланцетних до оберненояйцевидних, 7—18 (30) *мм* завд., 2—4 (6) *мм* завш., до основи звужені в черешок 2—6 (10) *мм* завд., рідше майже сидячі, зверху зелені або б.-м. сіруваті, опушені довгими прилеглими простими волосками, зісподу на поверхні білоповстисті від дуже густого короткозірчастого опушення, по жилках та по краю війчасті від довгих, простих або розгалужених волосків. Квітки по 3—5 (15) у кінцевому китицевидному суцвітті; квітконіжки до 8 *мм* завд., як і чашолистки, густо білоповстисті, при плодах відхилені; зовнішні листочки чашечки лінійні, тупі або загострені, внутрішні — широкояйцевидні, трохи довші за зовнішні; пелюстки округло-оберненояйцевидні, 3—8 *мм* завд., вдвоє довші за чашолистки, темно-жовті, рідше жовтуватобілі. Коробочки тригранно-яйцевидні або майже кулясті, шерстисто-повстисті, багатонасінні. Насінини округлі або довгастояйцевидні, крапчасті або гладенькі, червонуватокоричневі. ♃. Цв. V—VI (VIII).

Baumg., Enum. stirp. Transsilv., II (1816) 85. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 345. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 492.

— *Cistus canus* L., Sp. pl., ed. I (1753) 525. — *C. marifolius* L., Sp. pl., ed. II (1762) 741. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 110, haud Wahlenb. — *H. marifolium* var. *canum* Gross. in Engl., Pflanzenr. IV, 193 (1903) 117.

Рисуики: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, fig. 2040 (a—g).

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 70.

На скелях, соняшних місцях, крейдяних відслоненнях.

На Україні лише в **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Дівоча гора та ліс в окол. Кремінця (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (півд. ч.), Серед.-Дніпр. (Курська обл.).

Загальне поширення. Середня та Атлантична Європа, Середземномор'я, Європейська частина СРСР (згадані вище р-ни).

1923 (5). H. cretaceum (Rupr.) Juz. — **Сонцецвіт крейдяний.** Невеличкий кущик з дуже міцним здерев'янілим коренем, що глибоко, до 25—30 *см* і більше, йде у грунт. Стебла 10—25 *см* завд., при основі дуже розгалужені, здерев'янілі, лежачі або висхідні, густо улиснені; цьогорічні гони підведені, б.-м. прямостоячі, притиснуто опушені, улиснені лише в нижній частині. Листки без прилистків, з короткими, 2—4 *мм* завд., черешками або майже сидячі, лінійно- чи еліптично-довгасті або лінійно-ланцетні, до верхівки й до основи звужені, плоскі або з б.- м. загорнутими наспід краями, зверху зелені, вкриті довгими притиснутими

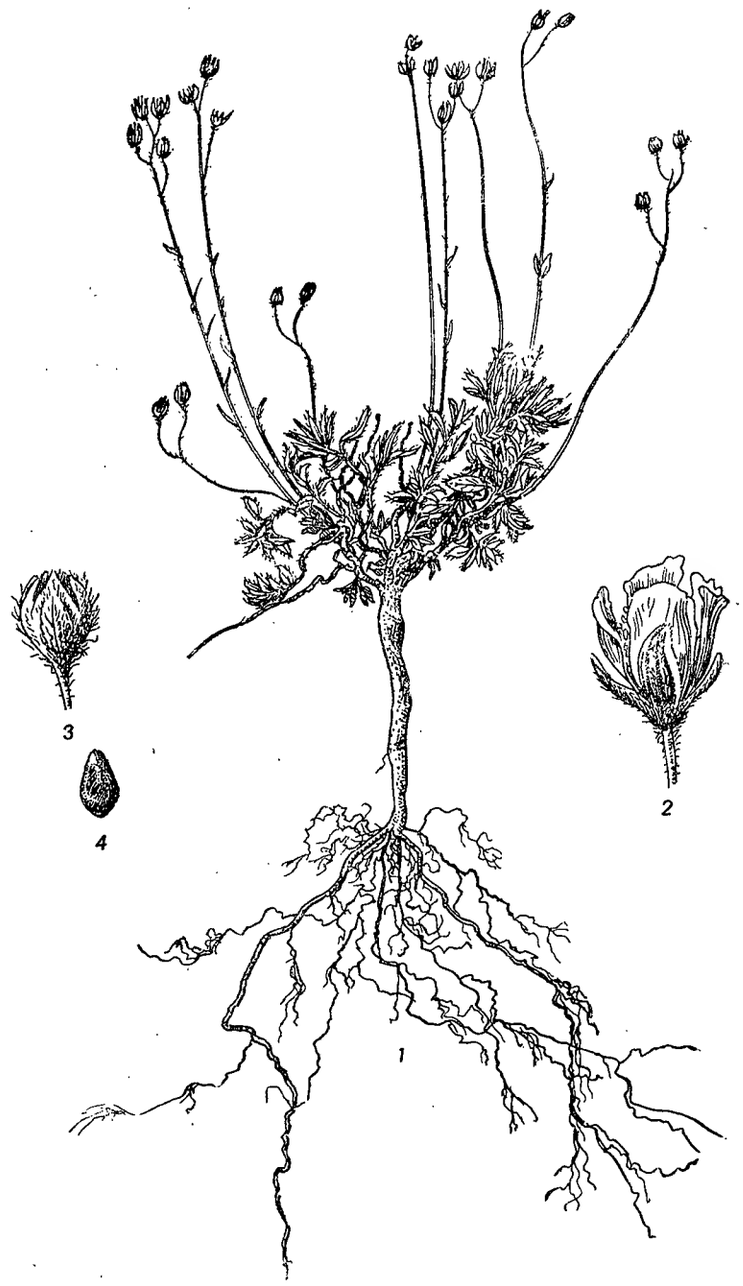

Рис. 55. Сонцецвіт крейдяний — *Helianthemum cretaceum* (Rupr.) Juz.

1 — загальний вигляд; *2* — розкрита квітка; *3* — плід, захований у чашечку; *4* — насінина.

волосками, зісподу білоповстисті від густого короткого опушення; по жилках зісподу, як і на черешках, розміщені ще довгі, б.- м. відхилені волоски, квітки нечисленні, у кінцевому китицевидному суцвітті, на прямостоячих ніжках 5—10 *мм* завд.; чашолистки по жилках вкриті довгими простими волосками, а поміж жилками — короткими, притиснутими; 2 зовнішні — лінійно-ланцетні, майже вдвоє коротші за внутрішні, решта — яйцевидні, тупі, 4—5 *мм* завд. Пелюстки золотистожовті, оберненояйцевидні, до 7 *мм* завд. Коробочка яйцевидна, тупотригранна, коротко опушена. ♃. Цв. V—VI.

Juz. in Addenda, XIV ad Fl. URSS, XV (1949) 680, in adnot. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 343 (в примітці).

— *H. italicum β. cretaceum* Rupr., Fl. Cauc. (1869) 140. — *H. oelandicum* var. *tomentosum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 110.

На крейдяних і вапнякових відслоненнях. — В УРСР лише в північно-східних лісостепових районах.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Слов'янський рн, схили до р. Торця, проти м. Слов'янська (Білик!); Гори Артема (Ширяєв!, Залеський!); Краснолиманський рн, Лавренівка і Крива Лука (Кот.!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Дворічанський рн, Дворічна (Кот.!), Кам'янка (Клок.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон., Заволз.

Загальне поширення. Ендем флори півдня Європейської частини СРСР.

1924 (6). H. rupifragum Kerner. — **Сонцецвіт скельний.** Дуже розгалужений, невеличкий півкущик з лежачими, на кінці підведеними, б.-м. опушеними гілками, 8—20 *см* завв. Листки без прилистків, 15—30 *мм* завд., здебільшого зібрані розеткою на вкорочених неплідних гілках, короткочерешкові, довгасто-лінійні або еліптичні, до основи й до верхівки звужені, коротко загострені, з б.-м. загорнутими наспід краями, з обох боків зелені, розсіяно вкриті довгими, прилеглими волосками, рідко голі. Квітконоси не улиснені, вгорі часто залозисті, як і квітконіжки та чашечка, білоповстисті від короткозірчастих волосків, чашечки, крім того, по жилках ще вкриті довгими, простими волосками; суцвіття 3—7 (10)-квіткове, приквітки лінійні, 2—4 *мм* завд., повстисті; квітконіжки при плодах відхилені; пелюстки жовті, 5—7 *мм* завд., довші за чашолистки. Коробочки коротко опушені або густо вкриті пучками довгих волосків. ♃. Цв. V—VI.

Kerner in Oesterr. bot. Zeitschr., XVIII (1868) 18. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 340.

— *H. alpestre* f. *rupifragum* Gross. in Engl., Pflanzenr., IV, 193 (1903) 121.

На вапнякових схилах в гірських районах.

Наводиться для Верх.-Дністр. р-ну УРСР (Юзепчук, Фл. СССР, 340). Ми екземплярів цього виду з України не бачили.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волз.-Кам., Заволз., Волз.-Дон.

Загальне поширення. Середня Європа, Європ. ч. СРСР.

1925 (7). H. alpestre (Jacq.) DC. — **Сонцецвіт альпійський.** Невеличкий півкущик з дуже розгалуженими, лежачими, б.-м. опушеними гілками 3—12(20) *см* завв. Листки без прилистків, зібрані розеткою на неплідних, вкорочених гілках, оберненояйцевидні, ланцетні або яйцевидно-ланцетні, тупі або коротко загострені, 5—15(18) *мм* завд., до основи звужені в коротенькі черешки, з обох боків зелені, вкриті довгими, прилеглими волосками або голі. Квітки на неулиснених квітконосах, по 2—5 у кінцевому китицевидному суцвітті; квітконіжки при плодах відхилені або відігнуті назад; чашолистки 4—6 *мм* завд., б.-м. густо опушені, особливо по жилках та по краю; пелюстки оберненояйцевидні, 7—10 *мм* завд., темножовті. Коробочки яйцевидні, 4—5 *мм* завд., густо вкриті пучками волосків. ♃. Цв. VI—VII.

DC., Fl. Fr., V (1815) 622; Prodr., I (1824) 276, non Lam. Gross. in Engl., Pflanzenr., IV, 193 (1903) 120. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 343. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 492.

— *Cistus alpestre* Jacq., Enum. stirp. Vindob. (1762) 93 et 248.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 879!

На вапнякових схилах. — В гірських районах.

Наводиться для Верх.-Дністр. району УРСР (Юзепчук в Фл. СССР, XV, 343). Екземплярів цього виду з України ми не бачили.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Гори Середньої Європи.

РОДИНА XCV. ФІАЛКОВІ — VIOLACEAE JUSS.[1]

Квітки (у наших рослин) двостатеві, неправильні; в екзотичних родів нерідко правильні, актиноморфні, іноді одностатеві. Чашолистків 5; вони вільні, чергуються з пелюстками, неопадні. Пелюсток 5, опадних. Тичинок 5, з дуже коротенькими нитками та 2-гніздими пиляками; вони чергуються з пелюстками. Маточка 1; зав'язь верхня, 1-гнізда, з 3 плодолистків; стовпчик 1, з 1 приймочкою. Плід — коробочка, що розкривається 3 стулками; в екзотичних родів — іноді ягода. Насінини з прямим зародком. — Трав'янисті (у нас), однорічні або багаторічні рослини з черговими простими листками; листки з прилистками.

В родині налічується 15 родів з кількома сотнями видів, поширена вона переважно в тропіках. Поділяється на 3 підродини, з яких у нас і взагалі в північній півкулі поза тропіками зустрічається лише 1.

ПІДРОДИНА I. VIOLEAE DC.

Квітки виразно неправильні (зигоморфні), з більшою нижньою пелюсткою, що за формою відрізняється від інших і має при основі шпорку. В'язальце тичинок несе на спинці б.-м. відігнутий назад нектарник.

Підродина ця містить 7 родів, з яких поза тропіками зустрічається лише 1.

[1] Опрацював М. В. Клоков.

Рід 546. Фіалка — Viola L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 933; Gen. pl., ed. I (1737) 267.

Квітки всі пазушні, на довгих ніжках, з 2 приквітничками, рідко без них; у багатьох видів, крім весняних хазмогамних квіток розвиваються влітку клейстогамні квітки з закритою чашечкою і недорозвиненими пелюстками; нижня пелюстка хазмогамної квітки при основі з б.-м. довгою, але іноді короткою, мішковидною шпоркою, решта пелюсток при основі звужена в нігтик. Тичинки прикріплені до майже п'ятикутного квітколожа, вільні, зближені або стулені, на верхівці з плівчастим трикутним придатком; нитки тичинок дуже вкорочені, широкі; в'язальці розширені, у 2 нижніх тичинок продовжені в хвостиковидні нектароносні придатки, опущені в шпорку нижньої пелюстки. Стовпчик видовжений, більш або менш вигнутий; приймочка різноманітної форми. У клейстогамних квіток чашечка постійно замкнута, пелюстки недорозвинені або менш розвинені; тичинок 2—5, язичковидних, з вузькими нитками, що дорівнюють пилякам; стовпчик дуже коротенький. Коробочка 3-стулкова, стулки в неї човниковидні, еластичні, при достиганні плода, вигинаючись, розкидають насіння. Насінини численні, яйцевидні, звичайно з принасінником («елайосомою»); принасінники коротенькі, товсті, губчасті, залишаються при насінні (споживаються мурашками, що розтягають насіння, сприяючи тим поширенню рослини). — Трав'янисті, багаторічні, рідше дворічні або однорічні рослини. Листки в розетках або чергові, у наших видів черешкові, по краю зубчасто-зарубчасті, з 2 цілісними або ліровидно-роздільними прилистками.

До складу роду входить кількасот видів, поширених по всій земній кулі (в тропіках у високогір'ї).

Досить древній палеогеновий рід, виразно диференційований на секції. Між багатьма видами в межах кожної секції легко відбувається гібридизація. Гибриди здебільшого неплодоносні, але у триколірних фіалок (підрід *Melanium* Ging.) гібриди навіть і між віддаленими один від одного видами плодоносні. До штучно утворених гібридів належить садова фіалка, або братки садові («анютины глазки» — *V. tricolor hortensis grandiflora* Wittr.), в утворенні якої брали участь різні види: *V. tricolor* L., *V. lutea* Huds., *V. altaica* Ker.-Gawl., *V. cornuta* L. та ін. Як відомо, вона дає численне й цілком розвинене насіння. У гібридів між видами підроду звичайних фіалок (*Nominium* Ging.) не розвиваються плоди й насіння, а також і порошинки пилку, через що завжди є можливість розпізнати такі екземпляри у висушеному вигляді.

Господарське значення фіалок незначне. *V. tricolor* L. та відносно близькі до неї види (на Україні — *V. matutina* Klok.) мають лікарське значення.

Весняні види фіалок, особливо запашні — *V. odorata* L., *V. suavis* M.B., є улюбленими рослинами для перших букетів, а також іноді використовуються в парфюмерії. Вони, безперечно, заслуговують на широке введення в садову культуру для весняного оформлення квітників.

[1] Опрацював М. В. Клоков.

Примітка. З території України старими авторами було описано кілька видів фіалок, які так і залишились остаточно нез'ясованими. Визначити їх таксономічне значення, не розшукавши автентичних екземплярів і не маючи нових зборів з класичних місцезнаходжень, ми теж не змогли. З цих забутих видів V. *Rogovicii* Andrz. apud Роговичъ, Обозр. (1869) 36 являє собою, мабуть, розквітлі вдруге (VIII—X) екземпляри *V. odoratae* s. l. Вид описаний з околиць Києва і Ставища Київської області. *V. inodora* Andrz., Enumer., I, 36, Рогов., ц. м., знайдена в кол. Гайсинському та Ольгопільському повітах і визнається тепер за синонім *V. hirtae* L., очевидно через назву (незапашна!), але, за авторським описом, листки в неї округло-серцевидні. Можливо, гібрид: *V. hirta* × V. *odorata* (або × V. *suavis*). *V. podolica* Andrz., l. c., Рогов., ц. м., за спостереженнями автора виду, часто зустрічається в лісах на Поділлі. Належить вона до групи стеблових фіалок (секція *Rostratae* Kupff.), синонімується з *V. canina* L.

---

1. Прилистки цілісні. Приймочки різної форми, але не головчасті. Квітки синьофіолетові або голубі, іноді в центрі віночка білі, рідко блідожовті (лише в гірської *V. biflora* L.). Завжди багаторічники **2.**
— Прилистки пірчасто- або іноді пальчасто-роздільні, здебільшого ліровидні. Приймочка головчаста, куляста. Квітки частіше строкаті, жовтобілосині, з перевагою жовтого або синього кольору, рідко зовсім жовті чи цілком сині. Часто однорічники або дворічники, рідше багаторічники . . . . . **26.**
2. Квітки жовті з темними жилками. Стовпчик догори поступово потовщений, обернено-пляшковидний, закінчений косою площинкою; приймочка двобічно-лопатева. Прилистки коротенькі, яйцевидні, цілокраї . . . . . **(1). Ф. двоквіткова — V. biflora** L.
— Квітки синьофіолетові або голубі, іноді білі. Стовпчик і приймочка іншого вигляду. Прилистки звичайно ланцетні, зазублені або торочкуваті . . . . . **3.**
3. Рослини під час цвітіння й після цвітіння не мають розвиненого надземного стебла; квітки виходять із пазух прикореневих, основних, листків, здебільшого інтенсивно забарвлені, синьофіолетові, часто запашні. Черешки листків кругом опушені або цілком голі. (У *V. mirabilis* L. стебло розвивається вже після появи з пазух прикореневих листків перших квіток; квітки у цього виду бліді, черешки опушені однобічно, кореневище з дуже крупними лусками) . . . . . **4.**
— Рослини під час цвітіння (або після початку цвітіння у *V. mirabilis* L.) з улисненим стеблом; квітки виходять із пазух стеблових листків, звичайно блідосині або голубі до майже білих, без запаху . . . . . **14.**
4. Прилистки до середини або майже до середини з'єднані з черешком та між собою. Листки голі, черешок крилатий, зубчики листків з бурою залозкою на верхівці. Квітки фіолетові, чималі, без запаху, з довгою, 3—5 *мм* завд., шпоркою. Кореневище з нитковидними підземними гонами . . . . . **(21). Ф. багнова — V. uliginosa** Bess.

— Прилистки здебільшого вільні або ледве зрослі при основі (за винятком *V. Jooi* Janka). Комплекс решти ознак інший . . . . 5.
5. Рослини без повзучих гонів . . . . . 6.
— Рослини (принаймні нормально розвинені) з повзучими, звичайно надземними гонами . . . . . 9.
6. Прилистки зрослі між собою та з черешком принаймні до середини. Шпорка дорівнює половині нижньої пелюстки. Квітки з пурпуровим відтінком. Приймочка дисковидна, плоска. Тільки в Карпатах (Покуття) . . . . . **(24). Ф. Джоя — V. Jooi** Janka.
— Прилистки вільні або майже вільні. Шпорка коротша за половину нижньої пелюстки. Квітки без пурпурового відтінку. Приймочка здебільшого іншої форми, більш або менш увігнута . . . . . 7.
7. Листки товстуваті, яйцевидно-трикутні, з короткоклиновидною або майже обрубаною основою, крайові жилки пластинки виходять ніби безпосередньо з черешка. Квітки фіолетові, запашні. Степова рослина . . . . . **(8). Ф. двозначна — V. ambigua** W.K.
— Листки тонкуваті, серцевидно-трикутні або серцевидно-яйцевидні, з б.-м. глибокою виїмкою при основі пластинки, крайові жилки відходять від головної, середньої. Квітки без запаху або запашні (в цьому випадку бліді) . . . . . 8.
8. Квітки запашні, блідосинюватофіолетові або голубі. Прилистки довго і тонко загострені, з густими й довгими війчастими торочками . . . . . **(6). Ф. горбова — V. collina** Bess.
— Квітки без запаху , синьофіолетові. Прилистки іншого вигляду, з короткими торочками . . . . . **(7). Ф. волосиста — V. hirta** L.
9 (5). Приймочка плоска, дисковидна, нахилена. Листки в кількості 2—3, голі або майже голі. Квітки без запаху. Болотні рослини 10.
— Приймочка гачковидна. Листки більш численні, коротковолосисті. Квітки запашні. Лісові рослини . . . . . 11.
10. Листки нирковидні, голі, здебільшого лискучі; квітконіжки звичайно перевищують листя; шпорка ± 1 *мм* завд. . . . . **(22). Ф. болотна — V. palustris** L.
— Листки серцевидно-нирковидні з відтягнуто-загостреною верхівкою, тьмяні, принаймні зісподу з розсіяними волосками; квітконіжки здебільшого не перевищують листків; шпорка не коротша 2 *мм* . . . . . **(23). Ф. різнолиста — V. epipsila** Ledeb.
11. Пластинка листків, принаймні деяких, найширша в нижній третині, а при верхівці трикутно-загострена; прилистки лінійно- або довгасто-ланцетні, вузькі; квітки здебільшого білі . . . . . 12.
— Пластинка листків округло- або овально-серцевидна, найширша при середині, без гострого кута на верхівці; прилистки яйцевидно-ланцетні, ширші; квітки синьофіолетові, лише в центрі віночка білуваті або білі (не вище середини) . . . . . 13.
12. Деякі листки майже трикутні, з прямими від середини краями, що сходяться під гострим кутом . . **(2). Ф. біла — V. alba** Bess.

— Трикутних листків у розетці немає . . . . . **(3). Ф. ягелонська — V. jagellonica** Zapal.
13. Пелюстки від основи майже до середини білі. Листки (добре розвинені) овально-серцевидні, завдовжки більші, ніж завширшки, верхівка пластинки гострокутна. Рослини з короткими (іноді навіть нерозвиненими) повзучими гонами . . **(4). Ф. приємна — V. suavis** M.B.
— Пелюстки лише при самій основі білуваті. Листки звичайно округло-серцевидні, з довжиною, що не перевищує ширини, верхівка пластинки округла або тупокутна. Рослини завжди з видовженими повзучими гонами . . . . . **(5). Ф. запашна — V. odorata** L.
14 (3). Квітки (запашні), з'являються спочатку в пазухах прикореневих (основних) листків. Стебло розвивається після появи перших квіток . . . . . **(20). Ф. дивовижна — V. mirabilis** L.
— Квітки з'являються тільки в пазухах стеблових листків. Стебло розвинене з самого початку . . . . . 15.
15. Рослина розвиває, крім стеблових, ще й прикореневі, основні листки, що виходять на довгих черешках безпосередньо з головок кореневища . . . . . 16.
— Рослина розвиває тільки стеблові листки, що виходять з надземних частин стебла . . . . . 20.
16. Дрібні рослини, 5—10 *см* завв., з пластинкою прикореневих листків 1—2 *см* завд. і 0,5—2 *см* завш. . . . . 17.
— Рослини вищі на зріст (10—25 *см* і більше), з набагато більшими листками . . . . . 18.
17. Коротко опушена, рідко голувата, але ніколи не цілком гола рослина . . . . . **(15). Ф. піскова — V. arenaria** DC.
— Цілком гола, сизувата рослина . . . . . **(16). Ф. кам'яна — V. rupestris** F. W. Schmidt.
18 (16). Прилистки ланцетні. Квітки фіолетові, 1,5—2 *см* завд. . . . . **(19). Ф. донська — V. tanaitica** Grosset.
— Прилистки лінійно-шиловидні. Квітки блідіші, яснофіолетові або голубі . . . . . 19.
19. Квітки 1,5—2 *см* завд., яснофіолетові з фіолетовою гострувато шпоркою. Чашолистки вузькі, розсунуті. . . . . **(17). Ф. лісова — V. sylvestris** Lam.
— Квітки 2—2,5 *см* завд., голубі з білою тупою шпоркою. Чашолистки ширші, взаємно перекриті краями . . . . . **(18). Ф. Рівінієва — V. Riviniana** Reichenb.
20 (15). Прилистки кожного листка коротші за половину пластинки того ж листка . . . . . 21.
— Прилистки, принаймні верхніх листків, довші за половину пластинки свого листка . . . . . 22.
21. Стебла численні, з лежачої основи підведені, утворюють дернину. Квітки 12—18 *мм* завд. . . . . **(14). Ф. песяча — V. canina** (L. p.p.) Reichenb.

— Стебла нечисленні, прямостоячі, не утворюють дернинки. Квітки 15—25 *мм* завд. . . . . **(13). Ф. гірська — V. montana** L.

22 (20). Прилистки середніх стеблових листків коротші за черешок, а верхніх — дорівнюють черешкам . . . . . 23.

— Прилистки середніх стеблових листків дорівнюють черешкам, а верхніх — довші за черешки . . . . . 24.

23. Листки довгасто-ланцетні, не менш як удвоє довші за свою ширину; прилистки лінійно-ланцетні, цілокраї або лише з нечисленними зубчиками . . . . . **(12). Ф. мінлива — V. commutata** Waisb.

— Листки яйцевидно-серцевидні або довгасто-яйцевидні, не більш як удвоє довші за свою ширину; прилистки довгасто-ланцетні, зазублені . . . . . **(13). Ф. гірська — V. montana** L.

24. Листки довгасто- або широкояйцевидні, при основі дещо серцевидні; шпорка помітно довша за придатки чашолистків. Рослина майже гола . . . . . **(10). Ф. Жордана — V. Jordanii** Hanry.

— Листки здебільшого довгасто-ланцетні, з клиновидною або обрубаною основою. Шпорка ледве довша за придатки чашолистків . 25.

25. Вся рослина майже гола. Листки з виразно клиновидною або обрубаною основою. Квітки звичайно молочнобілі . . . . . **(11). Ф. зросла — V. accrescens** Klok.

— Вся рослина вкрита дрібними волосками (особливо густо стебла, черешки листків та їх жилки). Листки з обрубаною або помітно серцевидною основою. Квітки голубі . . . . . **(9). Ф. висока — V. elatior** Fr.

26 (1). Прилистки пальчасто-роздільні, з майже однаковими вузенькими частками. Віночок синьофіолетовий. Рослина багаторічна, гола. Карпати . . . . . **(25). Ф. відхилена — V. declinata** W. K.

— Прилистки пірчасто- або майже пальчасто-роздільні, завжди із збільшеною листовидною кінцевою часткою. Віночок строкатий з перевагою частіше жовтого, рідше синього, кольору або майже зовсім жовтий. Однорічні або дворічні, рідко багаторічні, помітно опушені коротенькими волосками рослини . . . . . 27.

27. Квітки чималі; віночок завжди виразно перевищує чашечку, 15—25 *мм* завд. (нижня пелюстка разом із шпоркою приблизно така ж завдовжки або трохи коротша), плоский . . . . . 28.

— Квітки дрібніші; віночок 5—14 *мм* завд., коротший за чашечку або довший за неї (нижня пелюстка разом із шпоркою приблизно така ж завдовжки, як і віночок), увігнутий або плоский . . . . . 30.

28. Верхні пелюстки звичайно темносиньофіолетові, бічні до середини і нижня по краю синьофіолетові або синюваті; в забарвленні завжди переважає фіолетовий тон. Тільки на північному заході . . . . . **(26). Ф. триколірна — V. tricolor** L.

— Верхні пелюстки блідожовті або білуваті з синьофіолетовим відтінком, рідко блідофіолетові до середини; решта пелюсток жовтувата або жовта, рідко по краю синювата; в забарвленні переважають жовті тони. Більш південні райони . . . . . 29.

29. Багаторічна, гірська рослина. Стебло та листки голі; пластинка листків до 17 *мм* завш. . . . . **(28). Ф. скельна — V. saxatilis** Schmidt.

— Однорічна або дворічна лісостепова рослина. Стебло та листки опушені коротенькими, донизу відігнутими волосками; пластинка листків до 27 *мм* завш. . . **(27). Ф. ранкова — V. matutina** Klok.

30 (27). Віночок увігнутий, коротший за чашечку, блідожовтий. Нижня пелюстка без поперечної борідки при основі . . . . . 31.

— Віночок плоский, перевищує чашечку, нерідко строкатий. Нижня пелюстка з поперечною борідкою при основі . . . . . 32.

31. Чашолистки 5—16 *мм* завд., нижня пелюстка (із шпоркою) 6—14 *мм* завд.; прилистки пірчасто-роздільні; верхні листки довгасто-ланцетні. Бур'ян . . . . . **(29). Ф. польова — V. arvensis** Murr.

— Чашолистки до 8 *мм* завд., нижня пелюстка (із шпоркою) 6—7 *мм* завд.; прилистки пальчасто-роздільні; верхні листки лінійно-ланцетні. Степова рослина . . . . . **(30). Ф. Китайбелева — V. Kitaibeliana** Roem. et Schult.

32 (30). Верхні листки довгасто-оберненояйцевидні, черешкові. Стебло низеньке (не вище 10—12 *см*) . . . . . **(31). Ф. нимська — V. nemausensis** Jord.

— Верхні листки лінійно-ланцетні, майже сидячі. Стебло до 30—35 *см* завв. . . . . 33.

33. Віночок 5—10 *мм* завд., нижня пелюстка (із шпоркою) 5—9 *мм* завд., верхні пелюстки до основи темносиньофіолетові, бічні — до середини синьофіолетові. Росте на крейді . . . . . **(33). Ф. крейдяна — V. cretacea** Klok.

— Віночок 7—13 *мм* завд., нижня пелюстка (із шпоркою) 6—12 *мм* завд., верхні пелюстки ясножовті або рідше з країв блідофіолетові, бічні — ясножовті. Росте на пісках . . . . . **(32). Ф. Лавренкова — V. Lavrenkoana** Klok.

Підрід **I. Dischidium** (Ging.) Kupff.

Стовпчик до верхівки повільно потовщений, оберненопляшковидний. Приймочка двобічно-лопатева, має вигляд рівнобічного, перегнутого вперед і назад трикутника.

1926 (1). V. biflora L. — **Фіалка двоквіткова.** Багаторічник 2—20 *см* завв. Кореневище повзуче, багатоголове, з його верхівок виходять основні довгочерешкові листки і висхідні тонкі, голі стебла. Нижні листки нирковидні, верхні іноді на верхівці тупокутні, всі пилчасто-зубчасті, розсіяно-коротковолосисті; прилистки цілісні, яйцевидні, дрібні, гостроваті. Квітки на кожному стеблі поодинокі або в кількості 2, на квітконіжках 2—4 *см* завд.; чашолистки з дуже коротенькими (± 0,5 *мм* завд.) придатками; пелюстки жовті з коричневими жилками, 3,5—5,5 *мм* завд.; шпорка нижньої пелюстки тупоконічна, 1—1,5 *мм* завд.; стовпчик дуже коротенький. Коробочка гола. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 936. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 442. Котов у Визн. росл. УРСР, 501.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., II, № 4489.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 3259. W. Becker, Viol. exsicc., № 22 et 143.

На альпійських і субальпійських луках, коло гірських джерел. — Тільки в Карпатах, де нерідко.

К.Л. Закарпатська обл.: Воловецький рн, г. Великий Верх (Білик!); Рахівський рн, Богдан (Косець!, Гринь!), г. Говерла (Білик!, Доброчаєва!), полонина Свидовець (Гринь!), г. Близниця (Косець); Свалявський рн, полонина Боршава (Гринь!). Загалом зустрічається по всьому району.

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр.; Європ. ч.: Кар.-Лапл. (Кольський п-в), Дв.-Печ., Волз.-Кам. (на Уралі); Сибір і Далек. Схід (в горах); Серед. Азія: Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Євразія, крім тропіків, і Північна Америка (в арктичній зоні та в горах).

Підрід **II. Nominium** (Ging.) Kupff.

Стовпчик у напрямі до верхівки трохи потовщений, різноманітного вигляду, але з більш або менш вигнутою верхівкою. Отвір приймочки міститься на самій верхівці стовпчика.

Секція **1. Uncinatae** Kupff. Приймочка гачковидна, виразно перевищує поперечний діаметр стовпчика.

Підсекція **1. Flagellatae** Kupff. Повзучі гони розвинені.

1927 (2). V. alba Bess. — **Фіалка біла.** Кореневище висхідне, з укороченими міжвузлями, до 3—4 *мм* у діам., несе на верхівці розетки листя й квітки; таких розеток розвивається кілька, з'єднані вони недовгими підземними гонами; крім того, розвиваються й надземні улиснені гони з видовженими міжвузлями (неквітучі). Надземна частина рослини 8—12 *см* завв. (під час цвітіння). Листки довгочерешкові, переважно серцевидно-трикутні; черешок 2—8 *см* завд., трохи або в кілька разів довший за пластинку, б.-м. густо (особливо у молодих листків) опушений жорсткуватими, донизу відігнутими або нахиленими волосками, помітно або ж набагато коротшими за його ширину; пластинка при основі досить глибокосерцевидна (до 8 *мм* завгл.), виїмка її порівняно вузька (при основі черешка до 2—3 *мм,* на кінці до 8—10 *мм* завш.), кути основи пластинки заокруглені, починаючи трохи нижче або вище середини краї пластинки прямі або трохи увігнуті, на верхівці утворюють гострий кут і лише поодинокі листки — тупий, близький до прямого, але сама верхівка кута тупувата, край пластинки трохи нерівно зарубчасто-зубчастий (з 12—21 зубцями на кожному боці); на поверхні пластинка з обох боків опушена жорсткуватими волосками (волоски до ± 0,5 *мм* завд.), з країв щетинкувато-густовійчаста, зверху темнозелена, зісподу ясніша; прилистки вузьколанцетні, 5—20 *мм* завд. і до 2 *мм* завш., загострені, по краю розсунуто торочкувато-залозисті (торочки до 1 *мм* завд.) і разом з торочками тонковійчасті. Квітконіжки 3,5—8 *см* завд., трохи коротші за весняні листки або ледве довші за них; майже цілком голі; приквітки розміщені трохи вище середини квітконіжок, вузьколінійно-ланцетні, загострені, по краю дрібновійчасті; чашолистки довгасто-яйцевидні, 5—7 *мм* завд. (з придатком), 1,75—2,5 *мм* завш., по краю війчасті; придаток півкруглий або неправильно трапеційовидний, зазублений, 1—1,5 *мм* завд.; віночок 12—20 *мм* завд. (по нижній пелюстці), білий; пелюстки оберненояйцевидні, шпорка 3—4 *мм* завд., тупа. Квітки запашні. Зав'язь і коробочка волосисті. ♃. Цв. III—IV.

Bess., Prim. Fl. Galic., I (1809) 171. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 366 pp. — ?

— *V. scotophylla* Jord., Obs. Pl. crit., VII (1849) 9.

На узліссях, лісових галявинах, між чагарниками. — В Західному Лісостепу, дуже рідко.

З.Л.-С. Галичина (Бесс.!). — Чернівецька обл.: Заставнівський рн, біля Стефанівки (!!). — Одеська обл.: Саврань (Гринь і Доброчаєва!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Причорн. (півн.-зах. ч.), Бессараб. (?).

Загальне поширення. Середня Європа.

Примітка. Досі було важко скласти конкретне уявлення про цей критичний вид, описаний Бессером з Галичини без вказівки на місцезнаходження, саме через брак гербарного матеріалу по ньому з південно-західної частини УРСР. Але останнім часом нам пощастило розшукати автентичні зразки Бессера (з ети-

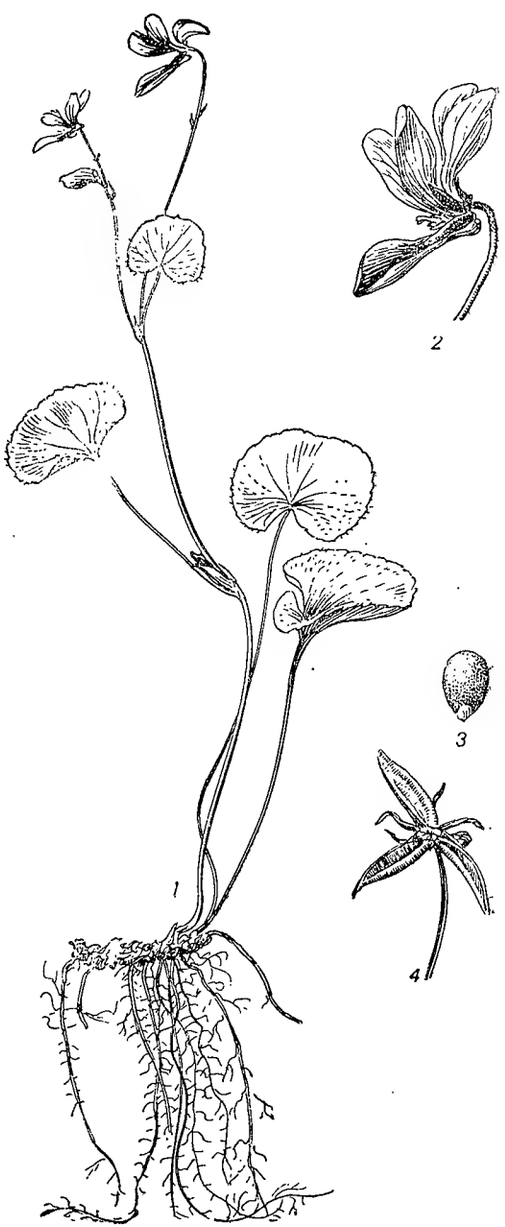

Рис. 56. Фіалка двоквіткова — *Viola biflora* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — насінина; *4* — розкрита коробочка.

кетками при одному: «*Viola alba* Prim. — *V. odorata* β. Rchb. 364. — E. Galicia. — *V. odorata alba* H. Rchb.» і при другому: «*V. odorata* fl. *alba*. *Rup. calc. in pomariis Lednits,* C. Grence»), а також виявити серійний матеріал по *V. alba* Bess. sensu prgrгіо, зібраний Ф. О. Гринем та Д. М. Доброчаєвою (етикетки: «На узліссі біля м. Саврані Одеської обл.: 21. IV 1939» і «На галявині в лісі біля м. Саврані Одеської області, 22. IV 1939»), що морфологічно відповідав типові виду. Спираючись на новий матеріал по *V. alba* Bess. s. str., ми вважаємо, що наведені в літературі місцезнаходження цієї фіалки для Криму і для Кавказу насправді стосуються інших видів ряду *Scotophylae* Juz., а не безпосередньо *V. alba* Bess. Кавказька фіалка буде, очевидно, *V. Besseri* Rupr., кримська, мабуть, потребуватиме окремого опису. Питання про тотожність *V. alba* Bess. s. str. з середньоєвропейськими формами, описаними як окремі види, тобто з *V. scotophylla* Jord. і *V. virescens* Jord., потребує перегляду. Середземноморські та передньоазіатські форми, що визначались за *V. alba* Bess., напевно, нашому видові не тотожні. Можливо, що *V. alba* Bess. s. str. належить до числа подільських ендемів, але без старанного порівняння подільських рослин з вищеназваними видами А. Жордана переконатися в цьому не можна. Взагалі тут дуже потрібні нові збори та спостереження в природі (зокрема, відносно сталості білого забарвлення квіток).

Так само тільки на місці можна остаточно виявити співвідношення між *V. alba* Bess. і наведеною далі *V. jagellonica* Zapal. Зростання в одному районі двох близьких видів з одного ряду здається не дуже ймовірним.

1928 (3). V. jagellonica Zapal. — **Фіалка ягелонська.** Багаторічна рослина 5—20 *см* завв., з досить товстим кореневищем і повзучими (частково підземними, частково надземними) гонами 8—23 *см* завд., без надземного стебла. Листки здебільшого з серцевидної основи яйцевидні або широкояйцевидні, з гостротрикутною верхівкою, але іноді деякі нирковидні, зарубчасті або частіше пилчасто-зарубчасті, розсіяно-притиснутоволосисті, зісподу густіше опушені по жилках довшими волосками, з черешками в 2—2,5 раза довшими за пластинку й густіше за неї опушеними, спочатку дрібніші, при плодах до 10—12 *см* завд. і 6,5—7,5 *см* завш.; прилистки ланцетні або вузьколанцетні, до 6—23 *мм* завд. і 3—3,5 *мм* завш., довго загострені, рідше яйцевидно-ланцетні, з країв залозисто-торочкуваті (торочки не перевищують половини ширини прилистка) і війчасті. Квітконіжки розсіяноволосисті або густіше опушені коротенькими, назад відігнутими волосками, рідше майже голі, вище або коло середини з 2 приквітками; квітки запашні, віночок середнього розміру, білий; чашолистки довгасто-еліптичні або довгасто-яйцевидні, гострувати або тупі, 4,5—7 *мм* завд., 2—3,8 *мм* завш., з країв війчасті, з придатком 0,7—1,7 *мм* завд., на кінці війчасто-волосистим; нижня пелюстка із шпоркою, оберненояйцевидна, з заокругленою або дрібновиїмчастою верхівкою, 12,5—15,5 *мм* завд., 5,5—7 *мм* завш.; шпорка товста, мішковидна, 3,5—4,5 *мм* завд., завжди з фіолетовим кінчиком; бічні пелюстки оберненояйцевидні, верхні — ширші за них, широкояйцевидні до майже округлих. Коробочка майже куляста, 4—7 *мм* завд., звичайно густо опушена, рідко розсіяноволосиста або майже гола. Насінина яйцевидна з білим придатком, без якого 2,5—3,2 *мм* завд. ♃. Цв. IV—V.

Zapal. in Rospr. wydz. Matem.-przyrodn. Akad. Um., ser. III, t. 14, cz. 1 (1914) 219. Котов у Визн. росл. УРСР, 498.

У чагарниках, по світлих лісах, на кам'янистих схилах по берегах річок. — Тільки в наддністрянській частині Західного Лісостепу.

З.Л.-С. Тернопільська обл.; Запаловіч наводить свій вид (за екземплярами Блоцького) для Більчі, Іванова, Сукова. Наводиться також для Опілля. Екземплярів цього виду з території УРСР ми не бачили.

Var. colorata Zapal. Пелюстки вгорі блідофіолетові.

Zapal., l. c.

Наводиться у Запаловича для Більчі.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Обмежується вказаним. Очевидно, вузький ендем (західнопонтичний, тіраїський).

Примітка. Запаловіч наводить також гібрид *V. Jagellonica* Zapal. × × *V. silvestris* Reichenb. (*V. mira* Zapal.) для Більчі. Вид критичний. Зокрема, не зовсім ясно, якими ознаками він має відрізнятись від *V. alba* Bess.

1929 (4). V. suavis M. B. s. l. — **Фіалка приємна.** Багаторічник 5—15 *см* завв. Кореневище товстувате; гони повзучі, частіше підземні, зацвітають першого року, коротші й товстіші, ніж у *V. odorata* L., влітку видовжуються до 30 *см*. Листки зарубчасті або пилчасто-зарубчасті, перші — округло-нирковидні до серцевидних, пізніші — широкояйцевидно-серцевидні, найширші в нижній третині, коротко опушені; прилистки ланцетно-шиловидні, блідозелені, довготорочкуваті, торочки не коротші за $^1/_2$ ширини прилистків, загалом до 2,5 *мм* завд., війчасті, на кінці залозисті. Квітки запашні, синьофіолетові, в центрі майже до середини пелюсток білі; верхні пелюстки довгасто-овальні, нижня ширша за решту (раза в півтора), разом із шпоркою 15—20 *мм* завд. Коробочка куляста, коротко опушена або гола. ♃. IV — $^1/_2$ V.

M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 164. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 365. Котов у Визн. росл. УРСР, 498.

По лісах, між чагарниками. — У Степу та в південній частині Лісостепу досить звичайно.

З.Л.-С., П.Л.-С. Крім західної частини обох районів, нерідко. — **Л.Л.-С.** Майже по всьому району звичайно. — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Нерідко. — **П.З.С., Л.З.С.** Рідко, переважно по р. Дніпру і в нетипових формах.

Подати більш докладно поширення цього критичного виду на підставі наявного в гербаріях випадкового і здебільшого дефективного матеріалу ми не маємо змоги.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., наводиться також для Даг., Зах. і Схід. Закавк.; наводиться для Серед. Азії: Тянь-Шан., Пам.-Ал., Сир-Дар., Копет-Даг.

Загальне поширення. Крім згаданих районів СРСР, наводиться ще для Балканського п-ва. В Західній Європі поширені дуже близькі види (*V. sepincola* Jord., *V. Wolfiana* W. Beck., *V. cyanea* Czel., *V. austriaca* A. et I. Kern., *V. adriatica* Freyn.). В межах СРСР під назвою *V. suavis* M. B. теж об'єднано, мабуть, кілька споріднених географічних рас.

Рис. 57. Фіалка приємна — *Viola suavis* М.В.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

Примітка. *V. suavis* М. В. описана Маршалом Біберштейном з окол. Харкова (Мерефа), де вона зустрічається по лісах у великій кількості разом із *V. odorata* L., добре відрізняючись від останньої кольором квіток. Рослини з Західного Лісостепу та з південних районів Степу (Одеса, Миколаїв!, Херсон!, Жданов! та інші пункти) більш або менш помітно відрізняються від типової харківської форми й потребують вивчення, для чого треба передусім зібрати по них серійний матеріал.

Крім типової *V. suavis* М. В., для України наводять у літературі ще 2 близькі види, а саме *V. pontica* W. Beck. і *V. cyanea* Czel.

Перший вид — *V. pontica* W. Beck. in Beih. z. Bot. Ztrbl., XXXVI, Abt. II (1918) 18 — наводять для Бессарабії і для окол. Хотина Савулеску і Райсс в своїх *Mater. p. fl. Basarab.* (1934) 128. С. В. Юзепчук (ц. м.) наводить цей вид тільки в синоніміці *V. suavis* М. В. Другий вид — *V. cyanea* Czel. in Oest. Bot. Zeitschr. (1872) 349 — він згадує в примітці, зазначаючи, що, за В. Беккером (1909) і за новітньою обробкою Заболоцького, у Fl. polska (1947) до цього виду належать західноукраїнські форми, що відрізняються від типової *V. suavis* М. В. широкосерцевидними з вузькою виїмкою при основі пластинки і рідкіше опушеними листками.

За нашими спостереженнями, від типової (лісостепової) *V. suavis* М. В. відрізняються південні степові форми, яких є 2 — з опушеною та з голою коробочкою. Першу ми ототожнювали з *V. pontica* W. Beck., можливо, без достатніх підстав. Систематика всього цього комплексу видів потребує, очевидно, спеціального дослідження.

1930 (5). V. odorata L. s. l. — Фіалка запашна. Багаторічник з повзучим кореневищем і вкоріненими гонами, що зацвітають тільки на другий рік. Листки округло- або яйцевидно-серцевидні, коротко опушені; прилистки яйцевидні, рідше ланцетні, гострувати або іноді шиловидно загострені, торочкуваті; торочки коротші або довші, але не перевищують $^1/_2$ ширини прилистків, іноді дрібновійчасті. Квітконіжки частіше з приквіточками вище середини. Квітки дуже запашні; чашолистки довгасто-яйцевидні, тупі; віночок 15—25 *мм* завд., фіолетовий, лише в зіві білуватий; пелюстки, особливо найширша нижня, часто вгорі виїмчасті; шпорка 2—4 *мм* завд., тупа; зав'язь опушена. Коробочка майже куляста, короткопухната. ♃. Цв. IV—$^1/_2$V.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 934. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 113. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 363. Котов у Визн. росл. УРСР, 498.

В лісах, між чагарниками. По всій УРСР, крім високогір'я, рідшає на півдні. В Злаковому Степу рідко.

П.З.С. Одеса (Шестериков). — Миколаїв (Федосєєв, Опперман!). — **Л.З.С.** В долині Дніпра. — Для **П.С.** немає вказівок.

Мінливий вид і, напевно, збірний. Типова форма його має яйцевидні прилистки з торочками 1 *мм* завд., квітконіжки та чашолистки голі: **var. genuina** Boiss., Fl. or., I (1867) 458. Варіює за кольором та розмірами квіток.

Var. longifimbriata Neuman. Прилистки ланцетні, з торочками 1—2 *мм* завд.

Neuman, Sveriges Flora (1901) 268.

Неясного таксономічного значення форма, що, можливо, належить до *V. suavis* M. B.

Var. dumetorum (Jord. pro sp.) Treaub. Квітконіжки, особливо вгорі, волосисті, чашолистки здебільшого війчасті.

Treaub. in Etr. Bull. Soc. sci. d'Angers (1887) 7.
— *V. dumetorum* Jord., Pug. pl. nov. (1852) 16.

Дуже поширена форма, що потребує порівняльного вивчення і, мабуть, повинна бути відновлена як окремий вид.

Для **Д.Л.-С.** (Сталіно) та півдня **Л.З.-Л.С.** наводиться ще Var. **Wiedemannii** (Boiss.) Kupff. Відрізняється від *V. odorata* L. s. str. нирковидними або округло-нирковидними листками.

Kupff. in Mat. Фл. Кавк., 23 (1909) 183.
— *V. Wiedemannii* Boiss. Fl. or., I (1867) 437.

Приналежність деяких українських екземплярів з **Д.Л.-С.** до цього малоазіатського виду потребує підтвердження.

Крім того, відомі численні гібриди *V. odorata* L. з іншими видами секції (з *V. suavis* M.B., *V. hirta* L. та ін.).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: (в більшості районів), Кавказ.

Загальне поширення. Європа.

Господарське значення. Культивується. Виведені досить різноманітні садові сорти.

1929 (4) × 1930 (5). V. Kozo-Poljanskii H. Grosset (**V. odorata** L. × **V. suavis** M. B.) — **Фіалка Козо-Полянського.** Листки широкосерцевидні; прилистки ланцетно-яйцевидні, гострі. Квітконіжки коло середини або нижче з приквітками. Квітки запашні, трохи дрібніші, ніж у *V. odorata* L., віночок синьофіолетовий, в зіві білий. Пилок недорозвинений, стерильний. Зав'язь трохи опушена. Плоди не розвиваються.

H. Grosset в Юбилейн. сборн. им. Келлера (1931).

Підсекція **2. Eflagellatae** Kittel. Повзучі гони (столони) не розвинені. Іноді спостерігаються тільки висунуті на поверхню розгалуження кореневища до 5 *см* завд., які, проте, не вкорінюються й не дають нових рослин.

1931 (6). V. collina Bess. **Фіалка горбова.** Багаторічник 5—15 *см* завв. Кореневище товсте, підведене, галузисте. Листки всі прикореневі (основні), з черешком 3—10 *см* завд., оберненосерцевидні, на верхівці загострені, з країв дрібно пилчасто-зарубчасті, тонкі, опушені відлеглими білуватими волосками; прилистки довгасто-ланцетні, вузькі, довго загострені, по краю з рясними й досить довгими, війчастими торочками. Квітконіжки майже не перевищують листків, розсіяноволосисті, з довгенькими приквітками, розміщеними вище середини. Квітки невеликі, запашні, блідофіолетові, в зіві білуваті, з білуватою шпоркою до 3 *мм* завд.; чашолистки довгасті, війчасті; пелюстки оберненояйцевидні, вузенькі. Коробочка куляста, пухната. ♃. Цв. IV—V.

Bess., Catal. Hort, Cremen. (1816) 151. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 373. Котов у Визн. росл. УРСР, 498.
— *V. hirta* ssp. *β* collina Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 113.
Рисунки: Сырейщиков, Фл. Моск. губ., II, 371. Reichenb., Icon. Fl. Germ. et Helv., № 4493, fig. 2, 4497.
Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 206 (не типові!).

На трав'янистих схилах, по узліссях, між чагарниками. — Переважно в Лісостепу, але всюди рідко.

— **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Бесс.!). — **П.П.** Окол. Києва (Рогов.!, Дубовик!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Тараща (Рогов.!). — Черкаська обл.: Сміла (Тржебінський!). — Кіровоградська обл.: Ново-Георгіївський рн, Табурище (Рябков). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Броварський рн, Павлівка (Рогов.!). — Полтавська обл.: Лубни (Рогов.!). — Сумська обл.: Охтирський рн, Маринівка (Ширяєв!). — Харківська обл.: окол. Харкова (Черн., Кот., Лавр.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Кот., рукопис). Вказується також і для ряду інших пуиктів і районів.

Поширення по СРСР. Європ. ч. (майже вся); Сибір (півд. ч.); Далек. Схід; Серед. Азія: Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Європа, Північна Азія.

Примітка. Рідкий у нас і взагалі маловивчений вид, що потребує критичного перегляду. Описаний він Бессером з окол. Кремінця. На думку С. В. Юзепчука, незважаючи на величезний евразіатський ареал, *V. collina* Bess. становить єдиний конкретний вид. За його ж даними, *V. collina* Bess. часто гібридизує з *V. hirta* L., а також з іншими близькими видами.

1932 (7). V. hirta L. — **Фіалка волосиста.** Багаторічник 5—15 *см* завв. Кореневище висхідне або вертикальне, товсте, часто розгалужене. Листки разом із черешками волосисті, нижні — серцевидно-трикутні, решта — яйцевидно-серцевидні, з глибокою виїмкою при основі пластинки, розвинені — завдовжки виразно більші, ніж завширшки, іноді вдвоє, по краю пилчасто-зарубчасті, з гострокутною верхівкою; влітку листя дуже розростається; прилистки яйцевидно-ланцетні, 2—4 *мм* завш., торочкуваті й нерідко війчасті з країв; торочки не перевищують $^1/_2$ ширини прилистків, залозисті. Квітконіжки перевищують листки, з пазух яких вони виходять, волосисті, коло середини з 2 приквітничками. Квітки не запашні, до 15—20 *мм* завд.; чашолистки довгасто-яйцевидні, тупі; віночок фіолетовосиній; пелюстки на верхівці виїмчасті; шпорка пурпурувата, загострена; зав'язь опушена. Коробочка куляста, опушена. ♃. Цв. IV — $^1/_2$V.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 954. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 113 (excl. var. var.). Юзепчук в Фл. СССР, XV, 369. Котов у Визн. росл. УРСР, 499.
Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., II, № 4493, fig. 3—5.
Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 804.

По лісах, у степових чагарниках, на схилах. — По всій УРСР досить звичайно, крім Злакового Степу, де рідко. Для **П.С.** не наводиться.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: більшість районів (з Криму невідома); Сибір; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Серед. Азія; Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже вся Європа, північна частина Азії.

1932 (7) × 1930 (5). V. hirta L. × V. odorata L. Цей гібрид відомий в двох формах. Одна з них — *f. hybr. permixta* (Jord.) Beck — габітуально схожа з *V. hirta* L. Повзучих гонів у неї немає або, коли й є, то коротенькі, не вкорінені. Листки серцевидно-яйцевидні, опушені; прилистки яйцевидні або ланцетні, короткоторочкуваті. Квітки фіолетові, без запаху або ледве запашні. Пилок недорозвинений. Плоди не розвиваються.

Beck, Fl. v. Nied.-Oesterr. (1890) 1511.
— *V. permixta* Jord., Observ. s. plus. pl., VII (1849) 6.

Друга — f. *hybr. pseudosepincola* W. Beck. — схожа з *V. odorata* L. Повзучі гони більш або менш розвинені, нерідко довгенькі й вкорінені. Листки широкосерцевидні. Квітки фіолетові, в зіві білі.

W. Becker in Ber. d. Bayer. Bot. Ges., VIII, 2 (1902) 258.

Обидві форми часто можна знайти в місцях сумісного зростання батьківських видів, але гербарний матеріал у нас майже не зібраний.

1933 (8). V. ambigua Waldst. et Kit. — **Фіалка двозначна.** Багаторічник 5—15 *см* завв. Кореневище товсте, коротке, висхідне або вертикальне, не дає повзучих гонів. Перші листки майже серцевидно-трикутні, решта — яйцевидні або довгасто-яйцевидні; пластинки при основі обрубані, трохи клиновидні або з мілкою виїмкою, з гострокутною верхівкою, пилчасто-зарубчасті, товстенькі, дуже коротко опушені разом із черешками або голуваті; у добре розвинених листків довжина завжди більша, ніж ширина (часто вдвоє); прилистки ланцетно-шиловидні, до 2,5 *мм* завш., торочкуваті; торочки до 1,5 *мм* завд., не війчасті. Квітконіжки здебільшого дорівнюють листкам, з приквітничками коло середини. Квітки запашні, 15—20 *мм* завд., чашолистки довгасті, тупі; віночок білувато-фіолетовий, в зіві білуватий; пелюстки цілісні або на верхівці трохи виїмчасті (особливо нижня), шпорка здебільшого із загнутим кінчиком. Коробочка куляста, опушена (як і зав'язь). ♃. Цв. IV — ½ V.

Waldst. et Kit. Descr. et ic. pl. rar. Hung., II (1804) 208 et tab. 190. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 370. Котов у Визн. росл. УРСР, 499.
— *V. campestris* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 171. — *V. hirta* ssp. *campestris* Lindem., Fl. Cherson., I (1881) 67. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 113.
Рисунки: Waldst. et Kit., l. c.
Видані зразки: W. Becker., Viol. exsicc., № 129; Lang. et Szovits, Herb. ruth., № 99; Герб. Русск. Фл., № 1511 (sub *V. campestris* M. B.).

На степових схилах і кам'янистих відслоненнях, по сухих луках, узліссях, між чагарниками. — Переважно в південній частині Лісостепу та в Степу.

З.Л.-С. На півдні (є екземпляри з суміжних районів Молдавії). — **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Нерідко, але в північній частині обох районів ніби не зустрічається. На південь від лінії с. Роги на р. Дністрі—Умань—Драбів—Лубни—Суми зустрічається нерідко. — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С. і Л.З.С.** (крім півдня). Звичайно. Для півдня **Л.З.С.** і для **П.С.** немає вказівок.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: лісостепові та степові райони; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід Закавк.

Загальне поширення. Європа (півд.-схід. ч.), Мала Азія.

1933 (8) × 1932 (7). V. ambigua W. L. **× V. hirta L.** Гібридна форма з ознаками обох батьківських видів.

— *V. hirtaeformis* Wiesbaur. in Oesterr. Bot. Ztschr. (1880) 190.

Зустрічається між батьківськими видами при їх контакті.

Секція 2. Rostratae Kupff. Стовпчик на верхівці з носиком або рідше без нього, ніколи не плоский і не головчастий. Носик (як що він є) більш як вдвоє коротший за поперечний діаметр стовпчика (отже, виразно коротший, ніж у попередньої секції), трохи нахилений, стоншений. Отвір приймочки міститься на самому кінці носика або, коли немає носика, на самій верхівці стовпчика.

Рослини здебільшого з розвиненим надземним стеблом.

Підсекція 1. Papillosae Kupff. Стовпчик з носиком (у всіх наших видів), до верхівки трохи потовщений і коло верхівки з кількома видовженими сосочками.

Цикл 1. **Arosulatae** Borb. Рослини з добре розвиненим надземним стеблом, без прикореневої розетки листків, всі листки стеблові, чергові.

Ряд. 1. **Grandistipulares** Borb. Прилистки верхніх листків дуже великі й перевищують черешок. Квітки без запаху, бліді, нерідко білуваті.

1934 (9). V. elatior Fr. — **Фіалка висока.** Кореневище майже не розвинене. Стебла поодинокі або їх кілька, прямостоячі, 20—50, при плодах до 80 *см* завв., розсіяно опушені короткими волосками, в нижній частині з укороченими межвузлями, без листків, але з широкояйцевидними, бурими, з'єднаними між собою (утворюють ніби піхви) прилистками, вище з видовженими межвузлями, густо улиснені. Листки (знизу вгору) від довгасто-трикутних, з черешком, довшим за пластинку, до ланцетних з коротеньким крилатим черешком, до 5—12 *см* завд. і 1,5—3 *см* завш., при основі обрубані або з виїмкою, іноді майже серцевидні, по краю зарубчасто-пилчасті, опушені розсіяними дрібними волосками, по краю коротковійчасті; прилистки нижніх листків набагато коротші за черешки, ланцетні; середніх і верхніх — широколанцетні, дуже великі, до 3—7,5 *см* завд. і 1—4 *см* завш., листовидні; всі прилистки то майже цілокраї, то частіше, особливо при основі, з зубцями, іноді шиловидно видовженими, опушені, як листки. Квітконіжки пазушні, 6—10 *см* завд., на верхівковому згині з 2 вузьколінійно-ланцетними приквітками 6—10 *см*

завд. Квітки без запаху; чашолистки серповидно-ланцетні, (8) 10—13 *мм* завд. (з придатком), 2,5—3 *мм* завш., шиловидно загострені; віночок 25—33 *мм* завд., голубий, з темнішими жилками, в зіві білуватий; пелюстки широко-оберненояйцевидні, середні при основі густобородавчасті; шпорка циліндрично-конічна, 3—5 *мм* завд., тупа, зеленувата. Коробочка довгасто-яйцевидна, 7,5—11 *мм* завд., цілком гола. Насінина яйцевидна, 2—2,5 *мм* завд., жовтувата. ♃. Цв. $^2/_2$ IV — VI.

Fries, Novit. fl. Suec., ed. 2 (1828) 277. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 389. Котов у Визн. росл. УРСР, 499.

— *V. persicifolia* ssp. α elatior. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 116.

Рисунки: Reichenb., Pl. crit., I, 209, 210. Icon. fl. Germ. et Helv., II, fig. 4508.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2866. Герб. Русск. Фл., № 1057 і 1057 a. Herb. Fl. As. Med., № 437.

По степових чагарниках та по узліссях байрачних лісів, на луках. — Переважно в південній частині Лісостепу та в північній смузі Степу.

Л.П. Чернігівська обл.: Менський рн, Велике Устя (Трухлій!). — **З.Л.-С.** Одеська обл.: Котовськ (Пач.!). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Ананьївський рн, Байтальська лісова дача (Пач.!). В півд.-схід. ч. нерідко. — **Л.Л.-С.** В півд. ч. (на південь від лінії Лубни—Харків) нерідко. — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** На північ від р. Самари звичайно, в південній частині рідшає, але доходить до моря: Сталінська обл.: окол. Ждаиова (!!). — Очевидно, зустрічається і в **П.З.-Л.С.**, але точних вказівок немає.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (півд. ч.), Бессараб., Причорн., Волз.-Дон. (півд.-зах. ч.), Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Алт., Ірт.; Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Пам.-Ал., Сир-Дар.

Загальне поширення. Європа, північно-західна частина Азії.

Примітка. Зрідка зустрічаються екземпляри з дуже ослабленим і майже нерозвиненим опушенням (f. *glabrescens* Klok.). Вони, можливо, гібридогенні, незважаючи на наявність плодів і насіння, і потребують докладного вивчення.

1935 (10). V. Jordanii Hanry (s. l.) — **Фіалка Жордана.** Кореневище міцне, висхідне, багатоголове. Стебла 20—40 *см* завв., голі або майже голі, густо улиснені. Листки довгочерешкові, широкояйцевидні або довгасто-яйцевидні, з неглибокосерцевидною основою і загостреною верхівкою, зарубчасті, голі або трохи опушені; прилистки середніх листків дорівнюють черешкам, верхніх — довші за черешки, і ті і ці листовидні, ланцетні або яйцевидно-ланцетні, майже голі; нижні прилистки гребінчасто-торочкуваті, середні й верхні — зубчасті. Квітки великі, перевищують листя; чашолистки ланцетні; віночок блідофіолетовий; пелюстки оберненояйцевидні, бічні виразно борідчасті, нижня пелюстка з добре розвиненою шпоркою, яка помітно перевищує довжину придатків чашолистків. ♃. Цв. V—VI.

Hanry, Cat. pl. Var. (1853) 159. W. Beck, in Beih. Bot. Centralbl., XXXIV, 2 (1917) 379. Săvulescu şi Rayss, Mater. pentru fl. Basarab. (1934) 178. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 392.

— *V. Vandasii* Vel., Pl. bulg. suppl. (1891) 641. — *V. danubialis* Borb. in Magnöv. Lap. (1889—1890) 79.

Рисунки: Săvulescu şi Rayss, op. cit., tab. XXXIV, l. c.

На узліссях і степових схилах. — Рідко в Західному Лісостепу і на крайньому заході Степу.

З.Л.-С. Чернівецька обл.: Хотинський рн, Хотин та інші пункти (Савулеску і Райсс). — **П.З.С.** Одеська обл.: Тарутинський рн, Підгірне—Серпневе (Липський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Крим.

Загальне поширення. Франція, Угорщина, Балканський п-в, згадані райони Європейської частини СРСР.

Примітка. С. В. Юзепчук (ц. м.) пише, що факт зростання цього виду на території СРСР ще не цілком доведений.

На думку С. В. Юзепчука, *V. Jordanii* Hanry sensu W. Beckeri є збірним видом. Більш конкретно наша рослина залишається не визначеною за браком задовільного матеріалу по ній. В усякому разі, у нас навряд чи росте *V. Jordanii* Hanry s. str., описана з Франції. Савулеску і Райсс (ц. м.) наводять для Бессарабії дві «різновидності» *V. Jordanii* (s. l.), а саме: a) *debilis* (Velen.) Becker in Stoj. et Stet, Fl. Bulg. (1925) 771 = *V. Vandasii* Velen. і b) *pseudo-elatior* Becker in Viol. Europ. (1910) 61. Для території УРСР наводять вони лише першу форму.

1936 (11). V. accrescens Klok. sp. nova in Addenda V, p. 632. — **Фіалка зросла.** — Багаторічна рослина 6—42 *см* завв., з коротеньким розгалуженим кореневищем. Стебел (1) 2—12, прямостоячих або висхідних, б.-м. густо усіяних дуже дрібними сосочковидними гострувато горбочками; нижні межувузля буруваті або буруватояснокоричневі, прикриті такими ж прилистками. Низові та нижні стеблові листки з дуже довгими черешками і зменшеною яйцевидною зарубчастою пластинкою, 7—59 *мм* завд. (з черешком), 2—14 *мм* завш., черешок окремо 5—35 *мм* завд.; прилистки їх вузько довгасто-ланцетні, 5—15 *мм* завд., 1—3 *мм* завш., по краю з нечисленними, тонкими, на кінці залозистими зубцями; середні листки теж довгочерешкові, але з набагато більшою, яйцевидною, яйцевидно-трикутною або довгасто-яйцевидною пластинкою, 28—80 *мм* завд. (з черешком), 8—20 *мм* завш., черешок окремо 15—43 *мм* завд., їх прилистки довгасто-ланцетні, 10—55 *мм* завд., 1,5—7 *мм* завш., по краю нижче середини, або іноді й вище, з кількома (1—7) лінійно-ланцетними або ланцетними, досить тонко загостреними, іноді дуже видовженими зубцями; пластинка при основі обрубана або округло-ширококлиновидна, по краю зарубчаста або зарубчасто-пилчаста; черешок, як і у нижніх листків, вгорі дещо крилатий; верхні листки загалом короткочерешкові з довгасто-ланцетною або видовжено яйцевидно-ланцетною пластинкою, 45—72 *мм* завд. (з черешком), 7—24 *мм* завш., черешок окремо 3—28 *мм* завд.; прилистки їх довгасто-ланцетні, 20—58 *мм* завд., 2—7 *мм* завш., трохи скошені, в нижній частині з 1 або кількома зубцями; черешки всіх листків та пластинка по краю з ледве помітним папільозним опушенням; прилистки по краю дуже коротко, але помітно, щетинисто-війчасті. Квітконіжки 2—14,5 *см* завд., принаймні у верхній частині з папільозним опушенням, вгорі під згином несуть пару вузьколінійно-ланцетних тонкозагострених приквіток 4—12 *мм* завд., 0,5 *мм* завш., по краю дрібно-

щетинисто-війчасті; чашолистки лінійно-ланцетні, гострі, нижні — 8—12 *мм* завд. (з придатком), 2—3 *мм* завш.; придаток трапеційовидний або заокругленоромбічний, на кінці неправильно зазублений, 1—2 *мм* завд. Віночок по нижній пелюстці 10—16 *мм* завд. (в сухому вигляді), в поздовжньому діаметрі (розкритий) 15—20 *мм*, звичайно молочнобілий; шпорка 3—4 *мм* завд., тупа. Коробочка довгасто-яйцевидна, 7—16 *мм* завд., тупо тригранна, гола. Насінина довгасто-яйцевидна, близько 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш., жовтувата, лискуча. ♃. Цв. IV—VI.

— *V. pumila* var. *orientalis* Kupff. в Тр. Бот. сада Юрьевск. унив. (1903) 168—169. — *V. pumila* auct. fl. ucr. et ross., non Chaix. — *V. persicifolia* ssp. *β. pumila.* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 116, non *V. pumila* Chaix.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1506 (*V. pumila* var. *orientalis* Kupff.), № 909 (sub *V. pumila* var. *typica* Kupff.).

На степових схилах серед чагарників та по узліссях, також на короткозаплавних луках. — В Лівобережному та Донецькому Лісостепу і в Лівобережному Злаково-Лучному Степу звичайно. Вказівки для Правобережжя нечисленні й здебільшого непевні.

П.П. Дуже рідко. Окол. Києва (!). — **Л.П.** Мабуть, зустрічається в півд. ч., але зборів ми не бачили. — **З.Л.-С.** Є сумнівна вказівка для Балти Одеської обл. — **П.Л.-С.** Рідко в східн. ч. — Черкаська обл.: Уманський рн, парк Софіївка (!). Наводиться також для Умані та Сміли (Рогов.) і для Чорного лісу біля ст. Знам'янка Кіровоградської обл. (Пач.). Б. Є. Балковський вказує для окол. ст. Долинська. — **Л.Л.-С.** Більш або менш звичайно по всьому району. — **Д.Л.-С.** Досить звичайно. — **П.З.-Л.С.** Мабуть, зустрічається понад р. Дніпром, але зборів немає. — **Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.** Херсон (Ліндеманн!, Пач.). Наводиться також для окол. Миколаєва. — **Л.З.-С.** Запоріжжя (Грунер). — **П.С.** Немає зборів.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Заволз., Волз.-Дон., Серед.-Дніпр., Причорн. (східн. ч.), Ниж.-Волз.; Зах. Сибір: півд. райони; Серед. Азія: півн. райони.

Поширення *V. pumila* auct. недостатньо вивчене. В «Флоре СССР» (XV, 393) для неї вказано більше районів, але деякі з цих вказівок, мабуть, стосуються не нашого виду, а інших близьких. Ми тут навели райони, з яких нам був відомий гербарний матеріал по описаному виду.

Загальне поширення. Вказані райони СРСР. Через те, що вид часто плутають з іншими близькими видами, поширення його ще остаточно не з'ясоване.

Примітка. Відомий вітчизняний флорист і, зокрема, чудовий знавець фіалок К. Р. Купффер давно вже висловив у літературі (ц. м.) цілком правильну думку про те, що *V. pumila* Chaix s. l. являє собою збірний вид, який, можливо, треба буде розчленувати на «кілька географічно відокремлених підвидів». Один з таких підвидів він і описав під назвою *V. pumila* var. *orientalis* Kupff., охарактеризувавши його як географічну расу, що «властива степам південної та східної Росії» і відрізняється від поширеної в Середній Європі справжньої *V. pumila* Chaix «вищим ростом і ширшими листками, форма яких яйцевидна або широко трикутна, до основи ледве звужена або обрубана, або ж дуже широко клиновидна» (цитую по тексту друкованої етикетки виданих зразків). Відповідно до прийнятих у радянській систематиці вищих рослин таксономічних принципів, ми повинні трактувати «var. *orientalis* Kupff.» як самостійний вид і в зв'язку з цим надати цій формі нову назву. Вивчаючи матеріал, ми переконалися в тому, що різниця між західною *V. pumila* Chaix та нашою східною расою і в еколого-географічному, і в морфологічному відношенні ще глибша, ніж спочатку здавалось Купфферу. Обсяг нашого виду ширший, ніж у купфферівської різновидності, бо ми заперечуємо існування типової *V. pumila* Chaix (var. *typica* Kupff.) загалом у Східній Європі і визначені за *V. pumila* дрібніші форми теж відносимо до нашого виду. К. Р. Купффер (а слідом за ним і С. В. Юзепчук) спочатку припускав співіснування в східн. ч. ареалу і var. *orientalis* Kupff. і var. *typica* Kupff., але, як виявилось, такого співіснування в природі немає. Крім зазначених Купффером ознак, *V. accrescens* Klok. також добре відрізняється від *V. pumila* Chaix наявністю папільозного, а по краю прилистків ще й дрібнощетинистого опушення, тоді як остання зовсім гола.

V. pumila Chaix описана з Франції. Вона насправді, відповідно до назви, дуже низенька — стебло її 1—1,5 (3,5) *см* завв. (Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, I, 625). Екземпляри з Німеччини вже помітно вищі і, певно, теж не належать до *V. pumila* Chaix s. str. Вони, очевидно, належать до окремої середньоєвропейської раси, передбаченої К. Р. Купфферо м. Ця географічна раса (*V. subbaltica* Klok. ined.) зустрічається у нас в Прибалтиці. За Хегі, в Середній Європі поширена лише *V. pumila* var. *typica* Kupff. (тобто *V. pumila* Chaix s. str. і не описана ще *V. subbaltica* Klok.) і зовсім відсутня *V. pumila* var. *orientalis* Kupff. (*V. accrescens* Klok.). Як ми показали, в межах поширення східної географічної раси цілком відсутні обидві відомі нам західні, і до того ж між їх ареалами існує велика перерва, бо, за нашими даними, *V. accrescens* Klok., дуже поширена в лівобережній частині УРСР, рідшає і швидко зникає за Дніпром. Нарешті, К. Р. Купффер правильно вказав на спорідненість нашої рослини з *V. elatior* Fr.; відзначена нами досить загадкова f. *glabrescens* Klok. останнього виду займає між ними ніби середнє місце.

1937 (12). V. commutata Wais b. — **Фіалка мінлива.** — Багаторічна рослина 12—28 *см* завв., з тонким розгалуженим кореневищем, темно-зелена. Стебел звичайно кілька, прямостоячих або частіше при основі висхідних, тонких, голих і гладеньких або вгорі де-не-де трохи шорстких від малопомітних і розсіяних сосочковидних горбочків. Листки від довгочерешкових яйцевидно-трикутних до короткочерешкових яйцевидно або нерідко серцевидно довгасто-ланцетних, 15—85 *мм* завд. (з черешком), 3—27 *мм* завш., черешок окремо 5—50 *мм* завд., у низових листків набагато довший за пластинку, у середніх здебільшого трохи, а у верхніх набагато коротший за неї; прилистки від лінійно- до довгасто-ланцетних, 5—28 *мм* завд., 1—6 *мм* завш., у верхніх листків довші раза в півтора за черешок, у решти — вдвоє або в кілька разів коротші; пластинка нижніх листків з обрубаною, середніх і верхніх здебільшого з виїмчастою або виразно серцевидною основою, по краю плоско зарубчасто або зарубчасто зубчасто-пилчаста, на верхівці тупувато загострена, зісподу, принаймні по середній жилці, з розсіяними короткими щетинистими волосками, решта гола, як і черешок; прилистки більш або менш глибоко зубчасто-надрізні, переважно в нижній частині, з нечисленними, на кінці часто залозистими зубцями, на верхівці досить тонко загострені, голі або нерідко з розсіяними чи поодинокими щетинистими війочками по краю. Квітконіжки 1,5—7 *см* завд., здебільшого довші за листки, з пазух яких вони виходять на верхівці ледве помітно шорсткі, далі гладенькі; прикві тки плівчасті, 3—3,5 *мм* завд.; чашолистки ланцетні, гострі; нижні, з придатком 5—11 *мм* завд., 1—2,5 *мм* завш., придаток 1,25—3 *мм* завд.,

на кінці неправильно зазублений. Віночок блідоліловий, в поздовжньому діаметрі 15—20 *мм*, по нижній пелюстці 10—18 *мм* завд., шпорка тупа, 3—5 *мм* завд., білувата. Коробочка 7—11 *мм* завд. Насінина яйцевидна, до 2 *мм* завд. ♃. Цв. V—VI.

Waisbecker in Österr. botan. Zeitschr., XLV (1895) 144.

— *V. stagnina* auct. haud. Kit. — *V. persicifolia* auct. fl. ucr., non Roth. — *V. pseudostagnina* Voroschilov в Бюлл. Моск. общ. исп. прир. н. с. LII, 3 (1947) 49.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2867 (sub *V. stagnina* Kit.).

На вогких луках, берегах боліт, лісових галявинах. — В лісових і лісостепових районах, спорадично.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Берегівський рн, Гат, Фронаш, Кидауш — урочище «Чорний Мочар»; Ужгородський рн, Сюрте, Теглаш (Білик!). — **П. П.** на межі і **Л. П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Старосілля (Кот.!), окол. Києва (Зеров і Оксіюк!,!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Сатанівський рн, Соломна (Кузнецова!). — **П.Л.-С.** Вінниця (Білозір!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова (Козлов!), біля Мерефи (Лавр.!). — Сумська обл.: Лебедин (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон. Поширення недостатньо вивчене. Поза межами УРСР нам відомі місцезнаходження у Воронезькій обл.

Загальне поширення. Середня Європа (півд.-схід. ч., відома з Угорщини), вказані райони Європейської частини СРСР. Потребує вияснення за ширшим гербарним матеріалом.

Примітка. Ця фіалка близька до *V. persicifolia* Roth., описаної з Німеччини, але добре відрізняється від неї цілим комплексом ознак. У середньоєвропейського виду прилистки загалом багато вужчі (за нашими вимірами 7—15 *мм* завд., 1—3 *мм* завш.), вся рослина б.-м. помітно, хоч і дуже коротко, опушена, квітки дрібніші, білуваті, шпорка нижньої пелюстки коротша (2—2,5 *мм* завд.) і ледве перевищує придатки чашолистків. Так *V. persicifolia* Roth. схарактеризована в західноєвропейських «Флорах» (непоганий опис у Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 1, 622). Вона, напевно, зустрічається в північно-західних районах Європейської території СРСР, але навряд чи заходить далі на схід. Для СРСР під цією назвою наводяться різні види. Зокрема, визначений за *V. persicifolia* Roth. або за *V. stagnina* Kit. матеріал з центральних областей РРФСР (Московська обл.!), що ми його мали нагоду переглянути, не схожий ні з описаним тут видом, ні з *V. persicifolia* Roth. Воронезька *V. pseudostagnina* Voroschilov, всупереч думці С. В. Юзепчука, не належить до типової *V. persicifolia* Roth., але, на наш погляд, істотно не відрізняється від української рослини, яку ми тут наводимо під назвою *V. commutata* Weisb., на підставі порівняння з виданими автентичними зразками. Воронезька фіалка являє собою дуже збіднену форму останнього виду, що не може дати конкретного уявлення про ознаки виду в нормальних умовах розвитку рослини. Питання про пріоритетність обраної нами видової назви для цієї рослини ще не цілком ясне. Треба перевірити, чи насправді угорська *V. stagnina* Kit. тотожна в видовому відношенні німецькій *V. persicifolia* Roth., як тепер вважається, чи, може, тут більш правильна думка старих авторів про їх самостійне існування. Вид, зрозуміло, залишається критичним.

Ряд **2. Vericaninae** Juz. Прилистки звичайно коротші за $^1/_2$ пластинки. Квітки незапашні, синюваті або голубі.

1938 (13). V. montana L. — **Фіалка гірська.** Багаторічна, цілком гола або ледве опушена дрібними волосками рослина. Кореневище малорозвинене. Стебла поодинокі або нечисленні, прямостоячі, 10—40 *см* завв., в нижній частині короткочленисті, без листків, лише з дрібними, з'єднаними між собою лусковидними бурими прилистками. Листки з яйцевидною або широкояйцевидною, при основі серцевидною або виїмчастою, по краю зарубчастою, на верхівці тупувато-трикутною пластинкою, у нижніх листків набагато коротшою, а у верхніх набагато довшою за некрилатий черешок, 2—7 *см* завд., 1,5—4 *см* завш.; прилистки ланцетні, до шиловидних, вдвоє коротші за пластинку, до 2 *см* завд. і 5 *мм* завш., цілокраї або з кількома короткими або довгими зубцями. Квітконіжки пазушні, коло верхівки з 2 приквітками. Квітки незапашні; віночок 1,5—2,5 *см* завд., синюватофіолетовий, в зіві білий; нижня пелюстка коротша за бічні; шпорка циліндрична, 2—4 *мм* завд., тупа, білувата або жовтувата; чашолистки серповидно-шиловидні, придатки їх 1—2,5 *мм* завд. Коробочка довгасто-яйцевидна, цілком гола. ♃. Цв. V—VI.

L., Fl. Suec. (1755) 305; Sp. pl., ed. 3 (1764) 1325. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 396. Котов у Визн. росл. УРСР, 500.

— *V. canina* var. *lucorum* et var. *montana* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 115.

Рисунки: Reichenb., Fl. crit., I, tab. LXXV, fig. 154 et tab. XCVIII, fig. 207. Icon. fl. Germ. et Helv., III, fig. 4501.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2869 (sub *V. nemoralis* Kütz.). Герб. Русск. Фл., № 755 (pro *V. canina* var. *lucorum*). W. Becker, Viol. exsicc., № 63, 63 a, 88, 117.

По вогких лісах і чагарниках, на заплавних луках, біля боліт. — Розсіяно по всій УРСР, крім високогір'я та Злакового Степу. Місцезнаходжень, проте, відомо небагато.

З.П. Житомирська обл.: Олевський рн, Рудня-Радовільська (Кот.!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва (Рогов.!). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Заставнівський р-н, Прилипче (!!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Чорноострівський рн, Катеринівка (Кот.!). — Київська обл.: Васильків (Рогов.!); Тараща (Рогов.!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Тростянецький рн, окол. ст. Бромля (Ширяєв!). — Харківська обл.: окол. Харкова (Ширяєв!, Лавр.!); окол. Зміева (Карзов!, Кот.!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, Йосипівка на р. Самарі (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: в більшій частині р-нів; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зеє-Бур., Удськ.

Загальне поширення. Помірна зона Євразії.

1939 (14). V. canina L. emend. Reichenb. — **Фіалка песяча.** Багаторічна, гола або ледве опушена рослина, утворює дернинку. Кореневище малорозвинене. Стебла численні, підведені або висхідні, 5—30 *см* завв. (видовжуються при плодах). Листки яйцевидні з більш або менш серцевидною основою до ланцетних, 1—4 *см* завд., 7—28 *мм* завш., з черешком, у верхніх коротшим за пластинку, а в решти здебільшого довшим; прилистки ланцетні до шиловидних, здебільшого набагато коротші

за $^1/_2$ пластинки, цілокраї або з нечисленними зубцями. Квітки без запаху; чашолистки серповидно-шиловидні; віночок голубий, нижня пелюстка коротша за бічні; шпорка циліндрична, 1,5—3,5 *мм* завд., тупа, білувата або частіше жовтувата. Коробочка довгастояйцевидна, цілком гола. ♃. Цв. IV—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 935. p. p. Reichenb.. Pl. crit., I (1823) 59. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 115 р. р. Юзепчук в Фл. СССР, XVI, 398. Котов у Визн. росл. УРСР, 500.

— *V. flavicornis* Sm., Engl. Fl., I (1824) 304. — *V. ericetorum* Schrad. ap. Hayne, Arzneigew., in indicis ad vol. III, IV pag. aversa (1813).

Рисунки: Hayne, Arzneigew., III, tab. 3, crit., I, tab. LXXIV, fig. 152, 153, 155; VII, tab. DCI, fig. 820. Icon. fl. Germ. et Helv., III, fig. 4501.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1508, N. Becker, Viol. ess., № 64, 137. 138 (varietates).

На вогких луках, по узліссях, між чагарниками, в лісах, переважно на піскуватому грунті. — По всій УРСР звичайно, крім Степу, де зустрічається лише в півн.-схід. ч.

Л.З.-Л.С. По р. Дінцю та його притоках звичайно, далі на південь зустрічається по р. Самарі, де відомий ряд місцезнаходжень у Самарському бору в Новомосковському районі Дніпропетровської обл. (Кот.!, !).

Надзвичайно мінлива рослина. Таксономічне значення численних описаних її форм залишається остаточно нез'ясованим. Деякі з них описувались як види.

Форма, що вважається перехідною до попереднього виду:

Var. **transiens** Kupff. Рослина в усіх частинах більша за інші форми; стебла під час цвітіння 15—20 *см* завв., нечисленні, підведені.

K. R. Kupffer в Мат. Фл. Кавк., III, 9 (1909) 201.

Зрідка. Можливо, це є гібрид поміж *V. montana* L. і *V. canina* Rchb.

Var. **ericetorum** (Schrad.) Reichenb. Стебла численні, висхідні. Розміри середні для виду.

Reichenb., Pl. crit., I (1823) 59.

— *V. ericetorum* Schrad. ex Link, Enum. Hort. berol., I (1821) 240.

Var. **flavicornis** (Sm.) Aschers. Рослина дуже низенька; стебла під час цвітіння 3—8 *см* завв., всі розміри дрібніші, ніж у інших форм виду.

Aschers., Fl. d. Trav. Brandenb. (1870) 70.

— *V. canina* var. *sabulosa* Reichenb., l. c. — *V. flavicornis* Sm., Engl. Fl., I (1824) 304.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч. (крім півд.-схід. ч.); Кавказ.

Загальне поширення. Більша частина Європи, Кавказ.

Примітка. Поділ ряду на два види — *V. montana L.* і *V. canina* L. — є, як зауважує С. В. Юзепчук (ц. м.), штучним поділом дуже різноманітного комплексу форм на дві частини, але до критичного вивчення цілого комплексу в масштабі всього його величезного євразіатського ареалу подати більш природну класифікацію цього комплексу неможливо. *V. montana* L. s. l. і на території УРСР досить різноманітна. Так, у її більш південних форм прилистки верхніх листків не коротші за черешок (var. *grandistipulata* Kupff. in herb.!), листки в них при основі неглибоко серцевидні (чим рослина наближається до *V. commutata* Weissb.). Дуже своєрідна форма зібрана для видання в австро-угорських екссикатах Волощаком і видана під назвою *V. nemoralis* Kütz. (цитовані зразки з етикеткою: «Галичина, в лісах до Бартятина біля С. Вишні»). Листки в них з серцевидної основи широколанцетні; прилистки у верхніх листків великі, до 24—27 *мм* завд. і 4—6 *мм* завш., перевищують черешок. Визначення цієї рослини за *V. nemoralis* Kütz. сумнівні. Нарешті, сюди ж ми відносимо форми, що іноді наводяться в літературі під назвою *V. Ruppii* All. (Котов у Визн. росл. УРСР, 499, р. р.). Наведена назва до них теж навряд чи стосується.

Цикл. **2. Rosulantes** Borb. Розгалуження кореневища закінчуються вгорі розетками прикореневих листків, з пазух цих листків на другий рік виходять квіткові стебла.

1940 (15). V. arenaria DC. — **Фіалка піскова.** Багаторічна, сірувата від опушення з дуже коротеньких волосків або розсіяно опушена такими волосками рослина. Кореневище коротке, розгалужене. Стебла численні, підведені або прямостоячі, під час цвітіння 3—6 *см* завв., рідко більше, при плодах дещо видовжені. Листки з довгими черешками, у прикореневих і нижніх стеблових у кілька разів довшими за пластинку, і круглими або заокругленояйцевидними, при основі серцевидними, по краю зарубчастими пластинками, 7—15 (25) *мм* у діам.; прилистки яйцевидні або коротколанцетні, завдовжки у 2—5 разів більші, ніж завширшки, гострі, віддалено-зубчасті; нижні — лусковидні, з'єднані між собою; середні й верхні — зеленуваті, вільні, 3—8 *мм* завд., 1,5—4 *мм* завш. (дуже рідко більші). Квітконіжки пазушні, вище середини з 2 прикві тками. Квітки без запаху; чашолистки ланцетно-шиловидні, з придатками до 1 *мм* завд.; віночок 12—17 *мм* завд., синьоліловий або ліловофіолетовий, в зіві білуватий, дуже рідко цілком білий (f. *albiflora* Hoppe); пелюстки вужчі, ніж у наступного виду, нижня ледве коротша за бічні; шпорка пряма або рідше на верхівці зігнута, 2—4 *мм* завд., білувата або фіолетова. Коробочка яйцевидна, гострувата, вкрита коротесеньким пушком, іноді опушення малорозвинене. ♃. Цв. IV—V.

DC., Fl. Fr., ed. 3, t. IV (1805) 806; Prodr., I (1824) 269. Котов у Визн. росл. УРСР, 500.

— *V. silvatica* ssp. γ *rupestris* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 115. — *V. rupestris* auct., non Schmidt sensu proprio. — *V. Allioni* Pio, De Viola specim. (1813) 20. — *V. glauca* M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 165. — *V. livida* Kit. in Roem. et Schult., Syst. veg., V (1819) 363.

Рисунки: Reichenb., Pl. crit., I, tab. LXXII, fig. 147—149.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1056. W. Becker, Viol. exsicc., № 86 (sub *V. rupestris* var. *arenaria* DC.).

В соснових або мішаних лісах на піщаному грунті. — По всій УРСР більш або менш звичайно, крім Степу, де зустрічається рідко.

Л.З.-Л.С. Досить звичайно в долині рік Оскола, Дінця, Красної (в нижній течії), рідко по нижній течії р. Самари.

Поширення по СРСР. Європ. ч.; Сибір; Кавказ (гори); Серед. Азія (передгір'я).

Загальне поширення. Європа, Північна Азія.

1938 (13) × 1939 (14). V. canina (L). Reichenb. × **V. arenaria** DC. Гібрид з ознаками обох батьківських видів.

Зрідка між батьківськими рослинами.

Л.П. Чернігівська обл.: Ріпкинський рн, Кам'янка (Гроссет). — **Л.Л.-С.** Окол. Харкова (Наливайко!).

1941 (16). V. rupestris F. W. Schmidt. — **Фіалка кам'яна.** Дуже подібна до попереднього виду рослина. Відрізняється повною відсутністю опушення (стебла, листки й коробочка голі), нижчим ростом і дрібнішими розмірами всіх частин. Стебла 5—15 *см* завв.; пластинки листків округлі або округло-яйцевидні з серцевидною основою, 7—15 *мм* завд., 10—15 *мм* завш. ♃. Цв. IV—V.

F. W. Schmidt, Neue böhm. Abhandl., I (1791)60, 97; Fl. boem., III (1794) 50. Котов у Визн. росл. УРСР, 500.

— *V. rupestris* var. *β. glaberrima* Murb., in Bot. Notiser (1887) 186.

Рисунки: Reichenb., Pl. crit., I, tab. LXXI, fig. 141; Icon. fl. Germ. et Helv., III, fig. 4499.

Видані зразки: Reichenb., Fl. Germ. exsicc., № 2473. Neum., Wahlst., Murb., Viol. suec. exsicc., № 47.

На вапнякових або гіпсових відслоненнях. — Тільки в Західному Лісостепу, рідко.

З.Л.-С. Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Луки (!!). — Хмельницька обл.: Сатанівський рн, Бубнівка, Іванківці; Городоцький рн, Лісоводи (Кот.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.; Кавказ (гори). Поширення в СРСР недостатньо вивчене.

Загальне поширення. Середня Європа (гори), Середземномор'я (гори), Мала Азія (гори).

Примітка. Цей вид часто сполучають з попереднім, залишаючи для збірного виду назву *V. rupestris* F. W. Schmidt, як пріоритетну. Але навряд чи можна розглядати обидва ці види тільки як опушену і голу форму одного виду через географічну та екологічну їх розмежованість. С. В. Юзепчук у XV томі «Флоры СССР» (389 стор.), приєднавши не без хитань *V. arenaria* DC. до *V. rupestris* F. W. Schmidt, вказує, що *V. rupestris* F. W. Schmidt s. str. має значення особливої локальної раси, яка, можливо, й не тотожна іншим гололистим формам *V. rupestris* s. l. У зв'язку з цим він вважає за необхідне провести докладне вивчення расового складу *V. rupestris* s. l. на всьому протязі її величезного ареалу. За нашими спостереженнями над західноподільською формою виду, вона поширена на гіпсових і сланцьових кам'янистих схилах понад р. Дністром у значній кількості, тимчасом як типова *V. arenaria* DC. ніде в районі не зустрічається. Отже, її теж треба визнати за окрему географічну расу, якісно відмінну від північної борової *V. arenaria* DC. Наша рослина здається нам тотожною в морфологічному відношенні типовій середньоєвропейській формі виду.

1942 (17). V. sylvestris Lam. emend. Reichenb. — **Фіалка лісова.** Кореневище коротке, малорозгалужене. Стебел кілька, підведених або прямостоячих, 5—25 *см* завв., при плодах більш видовжених, при їх основі розвинені розетки прикореневих довгочерешкових листків. Листки цілком голі або ледве волосисті, яснозелені або нерідко лілуваті; верхівкові — короткочерешкові, решта — з довшими черешками; пластинки листків округлі або серцевидні, 1—7 *см* завд., 0,8—5 *см* завш., при основі з більш або менш глибокою виїмкою, часто вузькою, з країв зарубчасті, у стеблових листків вище середини або у верхній чверті з прямими чи трохи увігнутими краями, що сходяться під прямим або гострим кутом; прилистки, за винятком найнижчих, лусковидних і з'єднаних поміж собою, вільні, зеленуваті, лінійно-шиловидні, з гребінчастозубчастими краями, рідше майже цілокраї, 5—20 *мм* завд. Квітконіжки пазушні, вище середини з 2 шиловидними приквітками. Квітки без запаху; віночок 15—22 *мм* завд., звичайно ліловий, в зіві білуватий і навколо нього, особливо на 3 нижніх пелюстках, оздоблений темнішими, фіолетовими плямочками; чашолистки ланцетно-шиловидні, верхні — без придатків або з дуже дрібними придатками, нижні — з придатками ± 1 *мм* завд.; пелюстки порівняно вузькі (вужчі як у *V. Riviniana* Rcbl. і *V. tanaitica* Grosset), бічні в зіві борідчасті, коротші за нижню; шпорка циліндрична, пряма, 5—7 *мм* завд., досить тонка, здебільшого фіолетова. Коробочка довгасто-яйцевидна, загострена, гола. ♃. Цв. $^2/_2$ IV—V.

Lam., Fl. Fr., II (1778) 680 p. p.; emend. Reichenb., Pl. crit., I (1823) 80. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 378. Котов у Визн. росл. УРСР, 500.

— *V. silvatica* Fries ex Hartm. f. in Bot. Notis. (1841) 81. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 114. p. p. — *V. Reichenbachiana* Jord. ex Bor. Fl. Centr. Fr., ed. III, II (1857) 78.

Рисунки: Reichenb., Pl. crit., I. tab. XCIV, fig. 200, 201, VII, tab. DCI, fig. 822; Icon. fl. Germ. et Helv., III, fig. 4503.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2871. Герб. Русск. Фл., № 1507. W. Becker, Viol. exsicc., № 10, 37, 37 a, 38, 82 (*varietates* et *formae diversae*).

В букових і грабових лісах, рідше в дібровах. — Нерідко в лісових і правобережних лісостепових районах.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., П.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С. Більш або менш звичайно. — **Л.Л.-С.** Дуже рідко. Полтавська обл.: Лубни (Августинович).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Більша частина Європи.

Примітка. С. В. Юзепчук (Фл. СССР, XV, 379) висловлює сумнів щодо тотожності типової *V. sylvestris* Lam., описаної із Франції, і кримських та кавказьких форм. Очевидно, з тих же причин потребує перевірки й українська форма.

1943 (18). V. Riviniana Reichenb. — **Фіалка Ривініева.** Кореневище коротке. Стебла численні, 10—30 *см* завв., після цвітіння більш видовжені. Листки здебільшого розсіяноволосисті, яснозелені, з черешками, що у нижніх листків набагато довші за пластинки, а у верхніх

майже дорівнюють їй, і круглою або широко серцевидною, при основі більш або менш виїмчастою, з країв зарубчастою, на верхівці здебільшого без певно окресленого кута пластинкою, 1—7 *см* у діам.; прилистки лінійно-шиловидні, 5—15 *мм* завд., гребінчасто-зубчасті. Віночок 18—30 *мм* завд., лілуватоблакитний або ліловий, в зіві білий; пелюстки порівняно широкі, нижня довша за бічні, шпорка циліндрична, пряма, 4—6 *мм* завд., товстувата, здебільшого біла; чашолистки ланцетно-шиловидні; придатки верхніх чашолистків близько 1 *мм*, нижніх — 2—3 *мм* завд. Коробочка довгасто-яйцевидна, гострувата, гола. ♃. Цв. $^2/_2$ IV—V.

Reichenb., Pl. crit., I (1823) 81. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 381. Котов у Визн. росл. УРСР, 500.

— *V. silvatica* subsp. *β. Riviniana* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 114.

Рисунки: Reichenb. Pl. crit., I, tab. XCV, fig. 202, 203 et VII, tab. DCI, 820.

Видані зразки: W. Becker, Viol. exsicc., № 14, 39, 61, 134 (p. p. sub *V. sylvestris* Lam.).

По лісах. — Рідко в зах. ч. УРСР.

К.Л., Пр.Л., З.П., Розсіяно. — **П.П.** Окол. Києва (Кот.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Новгород-Сіверський (Гроссет).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: переважно в півн.-зах. районах.

Загальне поширення. Європа.

1944 (19). V. tanaitica Grosset. — **Фіалка донська.** Кореневище коротко почленоване. Стебел 2—5, до 25 *см* завв. Прикореневі листки утворюють розетку, довгочерешкові з округлою або нирковидною пластинкою 3—6 *см* завд. і завш.; пластинка часто завширшки більша, ніж завдовжки, при основі з глибокою вузькою виїмкою, на верхівці заокруглена або тупа; нижні й середні стеблові листки схожі на прикореневі, верхні — короткочерешкові, іноді яйцевидні, з прямокутною або гострокутною верхівкою; всі листки тупозарубчасті, зверху розсіяноволосисті, блідозелені; прилистки широколанцетні або яйцевидно-ланцетні, зубчасті або короткоторочкуваті, до 15 *мм* завд., листовидні. Квітки дрібніші, ніж у *V. Riviniana* Reichenb.; чашолистки ланцетні, до 7—8 *мм* завд.; віночок яснофіолетовий, в зіві білуватий; пелюстки оберненояйцевидні, нижня пелюстка без шпорки 10—11 *мм* завд., на верхівці заокруглена або ледве виїмчаста; шпорка 4—6 *мм* завд., бліда, в 2—4 рази довша за придатки чашолистків. Коробочка 9—10 *мм* завд., гостра, гола. ♃. Цв. IV—V.

Grosset в Журн. Русск. бот. общ., XIV, 1 (1929) 41. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 382. Котов у Визн. росл. УРСР, 500.

Рисунки: Гроссет, ц. м., 42.

В розріджених, переважно дубових лісах і в чагарниках. — В лівобережних районах Лісостепу та Злаково-Лучного Степу більш або менш звичайно.

П.Л.-С. Кіровоград (Гроссет). — **Л.Л.-С.** В зах. ч. району нерідко, в східн. ч. звичайно. — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** На північ від р. Дінця звичайно, на південь доходить принаймні до р. Самари. — Дніпропетровська обл.: окол. Новомосковська (!!).

Рис. 58. Фіалка донська — *Viola tanaitica* Grosset.
1 — загальний вигляд; *2* — прилисток; *3* — квітка; *4* — верхівка стебла з листком і плодом.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (схід. ч.), Причорн. (півн.-схід. ч.), Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської території УРСР (північнопонтичний).

Наводяться гібриди цього виду з *Viola odorata* L. (Котов для окол. Харкова) та з *V. canina* L. (він же, за екземплярами, зібраними Ширяєвим в окол. Харкова).

Підсекція 2. **Epapilosae** Kupff. Стовпчик з ледве помітним носиком або зовсім без носика, до верхівки потовщений, позбавлений сосочків.

1945 (20). V. mirabilis L. — **Фіалка дивовижна.** Кореневище коротке, товсте, висхідне, трохи розгалужене, вкрите іржавобурими лусками. Стебло спочатку нерозвинене, пізніше до 20—40 *см* завв., розсіяноволосисте або майже голе. Прикореневі листки довгочерешкові, з їх пазух виходять хазмогамні, але здебільшого неплідні квітки, на стеблі розвиваються клейстогамні, плідні квітки; всі листки з нирковидною або круглою, при основі серцевидною або виїмчастою, з країв зарубчастою, пізніше голою, яснозеленою, тонкою пластинкою, 2—8 *см* завд. і завш.; черешки основних (прикореневих) листків 5—10 *см* завд., нижніх стеблових — коротші, всі однобічно опушені коротенькими волосками або майже голі, 2 верхні листки супротивні, майже сидячі; прилистки (крім найнижчих) ланцетні або лінійно-ланцетні, 10—20 *мм* завд., цілокраї. Квітконіжки основних квіток (що виходять із пазух основних, прикореневих, листків) 5—10 *см* завд., стеблових — коротші. Квітки запашні; віночок 10—20 *мм* завд., блідоліловий; чашолистки ланцетні, ледве серповидні, 8—10 *мм* завд., з придатками до 1,5—2,5 *мм* завд.; пелюстки порівняно широкі; шпорка циліндрично-конічна, 3—6 *мм* завд., пряма або трохи зігнута, жовтувата. Коробочка довгасто-яйцевидна, гола. **4. Цв. IV—V.**

L., Sp. pl., ed. I (1753) 936. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 114. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 375. Котов у Визн. росл. УРСР, 500.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., III, № 4504.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1009. W. Becker, *Violae exsicc.*, № 60, 84.

По лісах і в чагарниках. — По всій УРСР, рідшаючи в Степу і зникаючи на крайньому півдні.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кавказ; Сибір; Далек. Схід.

Загальне поширення. Європа, Північна Азія.

Підсекція 3. **Repentes** Kupff. Безстеблові рослини з повзучим кореневищем. Стовпчик з коротким, майже прямим носиком, на верхівці головчасто потовщений, позбавлений сосочків, з широким отвором приймочки.

1946 (21). V. uliginosa Bess. — **Фіалка багнова.** Багаторічник 5—20 *см* завв., з видовженим тонким повзучим кореневищем, від якого відходять підземні нитковидні повзучі гони; кореневище більш або менш густо вкрите широкояйцевидними буруватими лусками, до 8 *мм* завд. Листки в прикореневих розетках, нечисленні, цілком голі або з малопомітними волосками, яснозелені, з черешками 2—15 *мм* завд., у верхній частині крилатими, і серцевидно-яйцевидною (або у зовнішніх листків розетки іноді округло-серцевидною чи нирковидною), пилчасто-зарубчастою пластинкою, у зовнішніх листків більш округлою, 1—2,5 *см* завд. і завш., у внутрішніх більш витягнутою, 3—10 *см* завд., 2—7 *см*

Рис. 59. Фіалка багнова — *Viola uliginosa* Bess.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

завш.; прилистки буруваті, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 5—10 *мм* завд., цілокраї чи ледве зубчасті, попарно до $^1/_3$—$^1/_2$ між собою з'єднані. Квітконіжки 7—20 *см* завд., вище середини з дрібними опадними при-

квітничками. Квітки без запаху; віночок 20—30 *мм* завд., фіолетовий; чашолистки довгасто- або яйцевидно-ланцетні, 4—8 *мм* завд., тупуваті або гострувати, з придатками 1—2 *мм* завд., пелюстки відносно вузькі, при основі ледве борідчасті. Коробочка довгасто-яйцевидна, тупа, цілком гола. ♃. Цв. $^2/_2$ IV—V.

Bess., Prim. fl. Galic., I (1809) 16. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 112. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 401. Котов у Визн. росл. УРСР, 500.

— *V. nitens* Host., Fl. austr., I (1827) 281. — *V. ingrica* M. B. ex Rupr. in Beitr. Pfl. Russ. Reichenb., IV (1845) 48.

Рисунки: Reichenb., Pl. crit., I, fig. 107; Ic. fl. Germ. et Helv., № 4492.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 75. Fl. austro-hung. exsicc., № 688. W. Becker, Viol. exsicc., № 110.

По болотах і торф'янистих луках, по заболочених лісах. — Переважно в Поліссі.

З.П., П.П. Нерідко й місцями багато. — **Л.П.** Київська обл.: болото за Дарницею (!!). — Чернігівська обл.: Новгород-Сіверський (Шмальг.); Любецький рн, Радуль (Пач.). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубни (Августинович!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед. Дніпр., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Скандінавія (Південна Швеція), Середня Європа — на південь до Румунії, західні райони Європейської частини СРСР.

Примітка С. В. Юзепчук (ц.м.) висловлює деякий сумнів щодо систематичної одноманітності цього виду, зважаючи на те, що окремі форми *V. uliginosae* неодноразово описувались як окремі види; крім названих у нас в синоніміці, він згадує ще *V. primulifolia* Schult., *V. hybrida* Wulf. ex Roem. et Schult., *V. scaturiginosa* Wallr., *V. oxysepala* Borb., *V. riparia* Hartm. та ін.

Секція **3. Plagiostigma** Godr. Приймочка косодисковидна, тобто стовпчик на верхівці розширений в плоский нахилений диск. Диск на нижньому краї з дуже коротеньким носиком, на кінці носика знаходиться вузенький отвір приймочки. Рослини з нерозвиненими стеблами.

Підсекція **1. Stolonosae** Kupff. Рослини з розвиненими повзучими гонами.

1947 (22). V. palustris L. — **Фіалка болотна.** Багаторічна рослина 3—15 (20) *см* завв., з повзучим розгалуженим кореневищем і повзучими гонами, що відходять від нього. Листки прикореневі, основні, в кількості 2, рідко 3; пластинки їх нирковидні, 15—50 *мм* завд., 20—65 *мм* завш., з обох боків голі, здебільшого лискучі, зісподу ясніші, ніж зверху; черешки до 13 *см* завд., у кілька разів довші за пластинку; прилистки вільні, яйцевидні, коротенькі, цілокраї. Квітконіжки перевищують листя, голі, з 2 прикві тками, розміщеними нижче їх середини. Квітки без запаху; віночок лілуватофіолетовий, 9—12 *мм* завд.; нижня пелюстка ширша й довша за бічні, з коротенькою, ± 1 *мм* завд., шпорцею. Коробочка довгаста, 6—11 *мм* завд., гола. ♃. Цв. $^2/_2$ IV—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 934. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 112. (encl. ssp.). Юзепчук в Фл. СССР, XV, 403. Котов у Визн. росл. УРСР, 500.

Рисунки: Сырейщиков, Фл. Моск. губ., II, 368.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 455; Fl. austro-hung. exsicc., № 2879.

На болотах і торф'янистих луках. — В північній частині УРСР.

К.Л. Рідко. — **Пр.Л., З.П., П.П.** Звичайно. — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ніжинський рн, Дрімайлівка (Михайловський). — Сумська обл.: Конотопський рн, Сарнавщина (Левіна!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Гадяцький рн, Бобрик (Ширяєв!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Кремінський рн, роз'їзд Бунчужний (!!, Лавр.!, Кот.!). Останнє місцезнаходження, відкрите в 1915 році М. В. Клоковим, є найбільш південним і цілком ізольованим.

Поширення по СРСР. Європ. ч. (переважно півн. й центр. райони).

Загальне поширення. Європа (крім південної, середземноморської та степової частин).

1948 (23). V. epipsila Ledeb. — **Фіалка різнолиста.** Багаторічна рослина 5—15 *см* завв. Кореневище з довгими міжвузлями; гони повзучі. Листки прикореневі, основні, в кількості 1—3, найчастіше 2, округло-серцевидні до майже нирковидних, зарубчасті, з тупуватою або загостреною верхівкою, розсіяноволосисті, принаймні зісподу; черешки їх у кілька разів коротші за пластинку, вгорі трохи крилаті; прилистки вільні, овально-ланцетні, цілокраї. Квітконіжки вище середини з 2 прикві тками, звичайно не перевищують листків. Квітки без запаху; віночок ліловий або голубуватоліловий, 12—19 *мм* завд.; пелюстки довгасто-оберненояйцевидні, ширші як у *V. palustris* L., нижня з темнішими, фіолетовими смужками; шпорка ± 2 *мм* завд., вдвоє або втроє довша за придатки чашолистків. Коробочка гола. ♃. Цв. V — $^1/_2$ VI.

Ledeb. Ind. sem. Hort. Dospat. (1820) 5. Юзепчук в Фл. СССР, XV, 404. Котов у Визн. росл. УРСР, 500.

— *V. palustris* ssp. *β. epipsila* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 112.

Рисунки: Сырейщиков, Фл. Моск. губ., II, 368.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 604.

На болотах, торф'янистих луках та узліссях болотистих лісів. — Дуже рідко на Лівобережному Поліссі.

Л.П. Чернігівська обл.: Городня (Монтр.!); Щорський рн, Кучинівка (Левіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч. (півн. й центр. райони); Зах. Сибір: Обськ.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа.

Підсекція **2. Estolonosae** Kupff. Повзучі гони не розвинені.

1949 (24). V. Jooi Janka. — **Фіалка Джоя.** Багаторічна рослина 5—15 *см* завв. з майже нерозвиненим кореневищем, що утворює лише потовщену шийку кореня, з якої виходять розетка прикореневих листків і квітконіжки. Листки від округло-серцевидних, 1—2,5 *см* у діам.

(зовнішні) до серцевидно-яйцевидних і серцевидно-трикутних, що досягають 4,5—9 *см* завд. і 3—6 *см* завш., здебільшого з гостротрикутною верхівкою, лилчасто-зарубчасті, голі і гладенькі або ледве шорсткі, з черешками 2—15 *см* завд., вгорі дещо крилатими; прилистки яйцевидно-ланцетні, до 5—8 *см* завд., гострі або шиловидно загострені, цілокраї або з рідкими торочками, бліді, майже плівчасті, до середини або вище з'єднані між собою та з черешком. Квітконіжки 2—15 *см* завд., коло середини з 2 приквітками. Квітки запашні; віночок 15—25 *мм* завд., червонувато-фіолетовий; пелюстки овальні, стоншені до основи; шпорка 4—8 *мм* завд., на верхівці потовщена, тупа; чашолистки яйцевидно-ланцетні, 4—7 *мм* завд., з коротенькими, 1 *мм* завд., придатками. Коробочка довгасто-яйцевидна, цілком гола. ♃. Цв. V—VI.

Janka in Oesterr. Bot. Wochenbl., VII (1857) 198. Becker, Violenstudien, II in Reih. Bot. Zentralbl., XXVI, 2 (1910) 317. Котов у Визн. росл. УРСР, 501.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 572. Dörfler, Herb. norm., № 5231.

На гірських схилах. — Тільки в Карпатах.

К.Л. В півд. ч.

Поширення по СРСР. Карпати.

Загальне поширення. Середня Європа (Угорщина, Румунія). Ендем південних Карпат.

Примітка. Екземплярів цього виду з території УРСР ми не бачили.

Підрід **III. Melanium** (Ging). Kupff.

Стовпчик на верхівці кулясто потовщений, без носика, отвір приймочки на черевному боці потовщеної верхівки, нижня частина стовпчика витягнута вперед у вигляді губи. Середні лінії бічних пелюсток утворюють (у всіх наших видів) із середньою лінією нижньої пелюстки тупий кут. Прилистки (у всіх наших видів) пірчасто- або пальчасто-роздільні, звичайно із збільшеною кінцевою часткою. Багаторічні або часто дворічні та однорічні трави; наші види здебільшого з більш або менш строкатими, жовтосиньофіолетовими, з перевагою жовтого або синього тону, віночками квіток.

Види цього підроду при контакті дуже легко гібридизують; ці гібриди, на відміну від гібридів в інших підродах, всі плодоносні. Наявність великої кількості гібридних форм у цьому підроді звичайно утруднює точне визначення кожного зібраного екземпляра.

З 3 секцій підроду в нашій флорі зустрічається лише 1. Друга — *Pseudonervecula* Kupff. — представлена кількома середземноморськими видами і характеризується тим, що середні лінії бічних пелюсток і нижньої утворюють між собою гострий кут; прилистки зубчасті або надрізні. але не роздільні. До третьої — *Caudicales* (Kupff.) Klok. належать альпійські рослини з довгими повзучими кореневищами, вкороченими стеблами та різноколірними, порівняно великими квітками.

Секція **1. Norvecula** Kupff. Дивись характеристику підроду.

Підсекція **1. Bracteolatae** Kupff. Квітконіжки у верхній частині завжди з 2 плівчастими приквітками.

Друга підсекція *Ebracteatae* Kupff. представлена низкою східно-середземноморських або іранських видів. Характеризується позбавленими приквітків квітконіжками та дуже збільшеними придатками чашолистків. Виключно однорічні, дрібні або невеликі рослини. З видів підсекції *V. occulta* Lehm. зустрічається в Криму.

Ряд. **1. Declinatae** Klok. Багаторічні високогірні рослини. Прилистки пальчасто-роздільні, з майже однаковими частками. Квітки синьо-фіолетові, великі.

1950 (25). V. declinata Waldst. et Kit. — **Фіалка відхилена,** або східнокарпатська. Багаторічна рослина 15—30 *см* завв. Стебла від основи підведені, як і вся рослина, голі, внизу шорсткі. Листки 12—30 *мм* завд., 3—7 *мм* завш., по краю зубчасто-зарубчасті, з 3—4 зубцями на кожному боці; нижні — округло-яйцевидні, довгочерешкові; середні — довгасто-еліптичні, короткочерешкові; верхні — довгасто-ланцетні, майже сидячі; прилистки 7—12 *мм* завд., пальчасто-роздільні, з 4—8 (10) вузькими, лінійно-довгастими частками, з яких кінцева не більша або майже не більша за решту. Квіток 1—4 на стеблині; квітконіжки 15—60 *мм* завд.; чашолистки лінійно-ланцетні, 8—14 *мм* завд., з довгастим придатком 2,5—4 *мм* завд.; віночок 20—35 *мм* завд., синюватоліловий; шпорка 3—6 *мм* завд. Коробочка овальна, 7—8 *мм* завд. Насінина 1,5—1,6 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

Waldst. et Kit., Descr. et ic. pl. rar. Hungar., III (1806—1807). Клоков в Фл. СССР, XV, 457. Котов у Визн. росл. УРСР, 501.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2881, Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1145, Pl. polon. exsicc., № 130.

На альпійських або субальпійських луках. — В Карпатах на висоті 800—2000 *м* (і вище).

К.Л. Закарпатська обл.: Воловецький рн, г. Великий Верх (Попов!, Зап'ятова!), Скотарське, г. Яворник (Білик!); Перечинський рн, полонина Рівна (Зап'ятова!, Доброчаєва!, Гринь!); Рахівський рн, г. Близниця (Кот.!, Брадіс!), Богдан, г. Піп Іван Мармарошський (Гринь!, Доброчаєва!, Барбарич!), Луги, г. Піп Іван Чорногорський (Кот!), г. Говерла (Кот.!, Гринь!, Білик!), Богдан (Доброчаєва!, Косець!), г. Плай (Білик!), г. Бербенескуль (Доброчаєва!), г. Меигуш (Хржановський!), полонина Думек (Зап'ятова!), полонина Переміна (Зап'ятова!); Ясиня, хребет Свидовець (Барбарич!); Свалявський рн, полонина Боршава (Гринь!); Тячівський рн, Усть-Чорна, хр. Красна (Брадіс і Зап'ятова!); г. Велика Куртяшка (Гержедович!). — Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, г. Чурус-Жаб'ївський (Катіна); Яремчанський рн, г. Говерла (Катіна!). — Чернівецька обл.: Путильський рн, Шепіт (Кот. і Теличко!), Верхній Яловець, г. Яловиця (Кот і Теличко!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати.

Загальне поширення. Середня Європа (Карпати).

Ряд 2. **Eutricolores** Klok. Однорічні або дворічні, більш або менш опушені рослини середнього розміру чи досить крупні. Пелюстки більші за чашолистки; віночок строкатий, звичайно з перевагою синьофіолетового кольору. Нижня пелюстка при основі відгину без поперечної борідки.

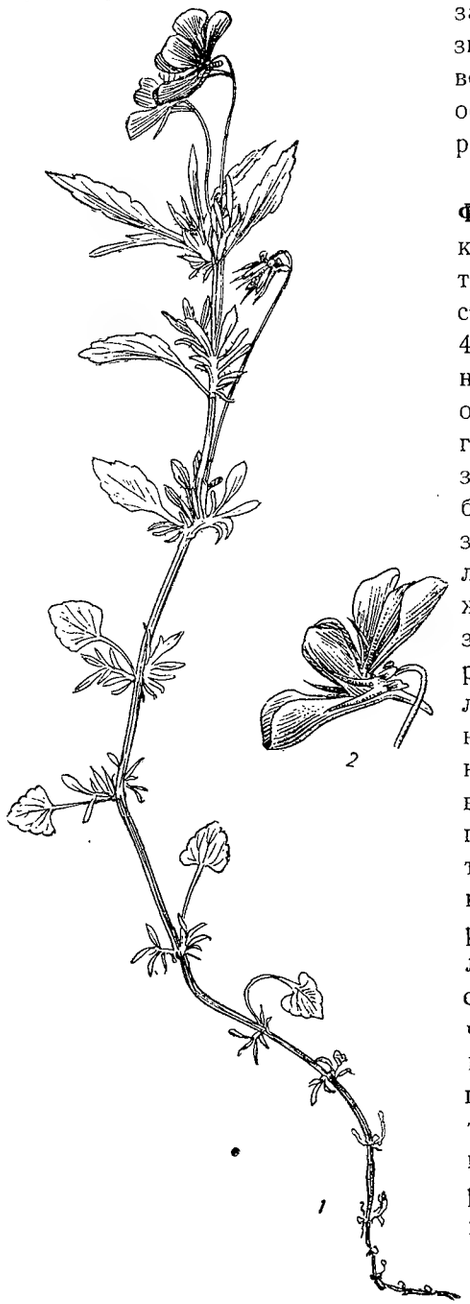

Рис. 60. Фіалка відхилена — *Viola declinata* W. K.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

1951 (26). V. tricolor L. — **Фіалка триколірна,** братки триколірні. Однорічна або дворічна темнозелена рослина. Стебла прямостоячі або частіше підведені, 10—45 *см* завв., прості або розгалужені, нерідко від самої основи галузисті, опушені коротенькими, донизу відігнутими волосками. Листки 6—75 *мм* завд., 5—20 *мм* завш., на кожному боці з 3—6 тупими або тупуватими зубчиками, коротковолосисті, особливо з країв та зісподу по середній жилці; прилистки опушені густіше за листки, 3—30 *мм* завд., пірчастороздільні, з великою, здебільшого листовидною кінцевою частиною, бічних внутрішніх часток 0—3, зовнішніх 3—6; нижні листки широкояйцевидні, яйцевидно-трикутні або довгасто-яйцевидні, з довшими за пластинку черешками; пластинка з ледве виїмчастою, округлою або рідше короткоклиновидною основою; середні листки довгасто-яйцевидні і довгасто яйцевидно-ланцетні, з коротким черешком і клиновидною основою пластинки; верхні — довгасто-ланцетні, тупувато загострені, з країв тупувато-пилчасті, до основи повільно звужені, з малопомітним черешком. Квітконіжки 3—12 *см* завд., в нижній частині розсіяно-коротковолосисті, вище голі; чашолистки лінійні або довгасто-ланцетні, 7—12 *мм* завд. (нижні), з країв війчасті, з овальними або ромбічно-кутастими, неправильно зубчастими придатками, 1,5—4 *мм* завд. і 1,5—2,5 *мм* завш.; віночок 18—27 *мм* завд.;

нижня пелюстка разом із шпоркою 12—18 *мм* завд., 7—15 *мм* завш.; шпорка 3,5—6 *мм* завд., ледве зігнута; верхні пелюстки оберненояйцевидні, здебільшого темносиньофіолетові, рідше блідофіолетові; бічні — овальні, налягають краями на верхні, такого ж кольору, як і ті, або ясніші, при основі з 1—3 темнішими нектарними смужками; нижня пелюстка заокруглено-оберненотрикутна, при основі завжди жовта, з 5—7 темними смужками, по краю фіолетова, часто бліда; шпорка синювата, рідко синьофіолетова. Коробочка довгасто-яйцевидна, 7—10 *мм* завд. Насінина оберненояйцевидна, ± 1,5 *мм* завд., жовтувато-коричнева. ☉ — ☉. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 935, sensu stricto. Клоков в Фл. СССР, XV, 462.

На сухих луках, по узліссях і на галявинах у мішаних і хвойних лісах, у вільшняках, але здебільшого як бур'ян на парових полях. — Наводиться для лісових прикарпатських районів та Полісся і, мабуть, справді зустрічається там, але певних екземплярів цього виду з території УРСР ми ще не бачили.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Прибалт., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр. (півн. ч.?), Бессараб. (півн. ч.?); Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Обськ.

Загальне поширення. Європа (в півн. і серед. ч.), Західний Сибір.

Примітка. Типова рослина лісової смуги, цілком відсутня в степових та лісостепових районах. В півд. ч. Білорусії та на півночі українського Полісся помічені ніби гібриди цього виду з *Viola matutina* Klok. Дуже поширені на півночі також гібриди з *V. arvensis* Murr.

Ряд 3. **Eusaxatiles** Klok. Чималі, багаторічні або одно-дворічні, здебільшого гірські рослини. Прилистки пірчасто-роздільні. Віночки плоскі, набагато перевищують чашечку, досить великі, строкаті, з виразною перевагою в забарвленні жовтого кольору.

1952 (27). V. matutina Klok. — **Фіалка ранкова,** братки. Однорічна або дворічна рослина, 8—80 *см* завв. Стебла прямостоячі або підведені, прості або розгалужені, часто кущувато розгалужені при основі, розсіяно опушені коротенькими, відігнутими донизу волосками. Листки 9—80 *мм* завд., 4—27 *мм* завш., на кожному боці з (1) 4—10 (13) тупими зубчиками, разом з прилистками трохи волосисті; прилистки 4—45 *мм* завд., пірчасто-роздільні, з більш або менш розсунутими частками, з яких кінцева найбільша, часто листовидна, а бічні — лінійні, довгасті або довгасто-ланцетні, тупо або тупувато загострені, рідше довгасто-оберненояйцевидні (верхні), внутрішніх 1—3, зовнішніх бічних часток 2—7; примордіальні листки яйцевидно-трикутні, цілокраї, з черешком майже такої ж довжини, як і пластинка; нижні стеблові листки серцевидні, довгасто-серцевидні або яйцевидно-трикутні, з ледве виїмчастою основою, черешки їх у 1,5—2,5 раза довші за пластинку; серед-

Рис. 61. Фіалка ранкова — *Viola matutina* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

ні — здебільшого довгасто-яйцевидні, при основі короткоклиновидні, з б.-м. довгими черешками, що часто майже дорівнюють пластинці; верхні — довгасто-ланцетні; тупі або тупуваті, при основі клиновидні, з короткими, але завжди помітними черешками. Квітконіжки 2,5—12,5 *см* завд., в нижній частині з одиничними волосками, вище цілком голі; чашолистки довгасто- або лінійно-ланцетні, 8—17 *мм* завд. (разом із придатками), 1,5—8 *мм* завш., по краю війчасті; придатки майже овальні або довгасті, 2—5 *мм* завд., 1—3,5 *мм* завш., б.-м. зазублені; віночок 17—25 *мм* завд.; нижня пелюстка разом із шпоркою 15—21 *мм* завд.; шпорка 4—6 *мм* завд., пряма або ледве зігнута; верхні пелюстки оберненояйцевидні, косуваті, білі або ясножовті, іноді з країв блідосинюватофіолетові; бічні — косо-оберненояйцевидні, жовтуваті або жовті, зрідка по краю блідофіолетові; нижня пелюстка оберненояйцевидно-трикутна, при основі з 5 темними смужками; нижні тичинки 2,5—3 *мм* завд.; шпоровидні придатки їх 2,25—3 *мм* завд., 0,2—0,4 *мм* завш., майже прямі, по всій довжині вкриті сосочками. Коробочка 5—9 *мм* завд. Насінина 1,25—1,75 *мм* завд. ⊙ — ⊙·. Цв. V—VIII.

Klok. in Add. XIV Fl. URSS ad tom. XV (1949) 685. Клоков в Фл. СССР, XV, 465.

— *V. saxatilis* auct. fl. ucr., non Schrad.

По узліссях дібров, у чагарниках, рідше в соснових борах або мішаних лісах, на гранітних відслоненнях, іноді як бур'ян на полях. — Звичайна рослина в півд. ч. Полісся, в Лісостепу й Степу. Можливо, зустрічається, принаймні як занесена, по всій УРСР.

Для **Зак. Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., В.Л.-С.** немає точних відомостей про знаходження цього виду. — **П.П.** і **Л.П.** (півд. ч.) нерідко. — **З.Л.-С., П.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Більш або менш звичайно. — З **П.З.С., Л.З.С.** і **П.С.** гербарного матеріалу немає, але, напевно, зустрічається, хоч і розсіяно.

На Поліссі зустрічаються екземпляри ніби перехідні до *V. tricolor* L. — з вужчими, ніж у типової, тут описаної форми виду, листками, але з таким же ясним забарвленням квіток (наприклад, зібрані О. Д. Вісюліною в околі Старосілля Київської обл.). Вони, можливо, виникли в результаті давньої гібридизації між обома видами. В Закарпатті знайдені екземпляри проміжного характеру між *V. matutina* Klok. і середньоєвропейським гірським видом *V. saxatilis* Schmidt, ближчі, проте, до першої. Дуже поширені гібриди між *V. matutina* Klok і *V. arvensis* Murr., на півдні знайдені також гібриди з *V. Kitaibeliana* Roem. et Schult., рідше зустрічаються гібриди з *V. Lavrenkoana* Klok. Заслуговують вивчення своєрідні скельні форми *V. matutina* Klok., відомі, наприклад, з гранітів по р. Півд. Бугу.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Бессараб. (півд. ч.), Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Обмежується вказаним. Очевидно, північнопонтичний ендем півдня Європейської частини СРСР.

1953 (28). V. saxatilis Schmidt. — **Фіалка скельна,** братки скельні. Багаторічна рослина 15—40 *см* завв. Стебла з лежачої без-

листої основи висхідні (лежача частина стебла тонка, щільна), лише при основі висхідної частини розгалужені або лише з 1 кволою гілочкою вище, голі, як і листя, лише по реберцях у нижній частині шорсткі. Листки 14—54 *мм* завд., 3,5—17 *мм* завш., зарубчасті, з 3—5 (7) зарубками на кожному боці; прилистки 9—30 (40) *мм* завд., пірчастороздільні, з листовидною чи, в усякому разі, більшою за інші кінцевою часткою і лінійно- або довгасто-ланцетними бічними (нижніми) частками, з яких зовнішніх 3—7, а внутрішніх 2—3; нижні листки яйцевидні, з черешком, не коротшим за пластинку; верхні — довгасто-яйцевидно-ланцетні, короткочерешкові. Квіток 2—4 на стеблині; квітконіжки 3,5—8 *см* завд.; чашолистки (нижні) 9—15 *мм* завд., 1,5—2*мм* завш., з придатком 2—4,5 *мм* завд., 1—2,5 *мм* завш., по краю без війочок; віночок 15—25 *мм* завд., ясножовтий (загальний тон забарвлення); нижня пелюстка разом із шпоркою 15—22 *мм* завд., 6—11 *мм* завш., шпорка 4—5 *мм* завд., тонка. Коробочка 5—9 *мм* завд. ♃. Цв. V—IX.

Schmidt, Fl. boem., III (1794) 60. Jordan, Observ., II (1846) 37.

— *V. alpestris* Jord., op. cit. 32. — *V. tricolor* var. *saxatilis* Koch, Synops. (1837) 87. — *V. tricolor* var. *alpestris* DC., Prodr., I (1824) 303.

На кам'янистих схилах і на скелях у нижньому гірському поясі. — Можливо, зустрічається в Закарпатті.

Певних екземплярів цього середньоєвропейського низькогірного виду з території Української РСР ми не бачили. Відповідні вказівки стосуються виключно або майже виключно *V. matutina* Klok., лісостепового рівнинного виду.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати (?).

Загальне поширення. Середня Європа (півд. ч.).

Примітка. Екземпляри з Закарпаття, визначені за цей вид, ближче стоять до лісостепової *V. matutina* Klok. (не багаторічні, з більш розвиненим опушенням), але не цілком тотожні з цим останнім видом.

До них, можливо, стосується назва *V. decorata* Zapal. (опублікована під знаком запитання і тому не пріоритетна). Запалович описав також ніби близький до *V. tricolor* L. вид *V. Zarencznyi* Zapal. з різновидністю var. *micropetala* Zapal. (Rospr. wydz. Matem.-przyrodn. Ak. Um., ser. III, t. 14, cz. I, 1914, p. p. 211—276. № 1279), про який ми не могли скласти ніякого конкретного уявлення через невиразність його опису та брак автентичних екземплярів.

Ряд **4. Euarvenses** Klok. Невеликі, однорічні або дворічні, лучно-бур'янові або степові рослини. Прилистки пірчасто- або пальчасто-роздільні. Віночок увігнутий, коротший за чашечку, білуватожовтуватий, не перевищує придатків чашечки.

1954 (29). V. arvensis Murr. — **Фіалка польова,** братки польові. Однорічна або дворічна рослина, 5—50 *см* завв. Стебла прямостоячі або підведені, прості або від основи розгалужені, з висхідними нижніми гілками, розсіяно-коротковолосисті. Листки 5—70 *мм* завд., 2—22 *мм* завш., зарубчасті або пилчасто-зарубчасті (верхні), з 2—5 (7) зубцями на кожному боці, разом із прилистками розсіяно-коротковолосисті; нижні листки короткояйцевидні або округло-овальні, іноді з дрібно-виїмчастою основою пластинки, з черешками, не коротшими від пластинки; середні — довгасто-яйцевидні або видовжено-еліптичні з клиновидною основою, що збігає на коротенький черешок; верхні — довгасто-ланцетні з малопомітним черешком; прилистки 2—40 *мм* завд., пірчасторозділні, з більшою, часто листовидною кінцевою частиною і лінійними до вузьколанцетних бічними, з яких внутрішніх 3, а зовнішніх до 6. Квітконіжки 25—115 *мм* завд., голі; чашолистки довгасто-ланцетні, 5—16 *мм* завд. (з придатком), гострі; придаток 1—4 *мм* завд., неправильно зазублений; віночок увігнутий, помітно коротший за чашечку, 6—14 *мм* завд., ясножовтий, з блідішими верхніми пелюстками; нижня пелюстка разом із шпоркою 5,5—14 *мм* завд., сама шпорка 1—4 *мм* завд., не перевищує придатків чашечки, пряма. Коробочка 6—10 *мм* завд. Насінина 1,6—1,8 *мм* завд., довгасто-яйцевидна. ⊙ — ⊙. Цв. IV—IX.

Murray, Prodr. design. stirp. Gotting (1770) 173. Клоков в Фл. СССР, XV; 468.

— *V. tricolor* var. *arvensis* DC., Prodr, I (1824) 303.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1512. W. Becker, Viol. exsicc., № 25, 50, 96, 179.

Як бур'ян по відкритих місцях, коло шляхів, на полях та городах. Корінні місцезнаходження пов'язані з піскуватими берегами річок. — По всій УРСР більш або менш звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч. (всі райони); Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян; Кавказ (занесена в різні райони); Серед. Азія (де-не-де як занесена). Поширюється, займаючи нові райони.

Загальне поширення. Європа. Як занесена в Північній Азії та в Північній Америці.

Примітка. Поліморфний вид, що потребує спеціального вивчення. Наведені для нього в літературі різновидності здебільшого є гібридними формами. *V. arvensis* Murr. легко гібридизує, як відомо, з *V. matutina* Klok., *V. tricolor* L., *V. nemausensis* Jord. та з іншими видами. Описані із складу *V. arvensis* s. l. так звані жорданони — *V. segetalis* Jord., *V. agrestis* Jord., *V. Deseglesii* Jord. тощо не мають певного таксономічного значення.

1955 (30). V. Kitaibeliana Roem. et Schult. — **Фіалка Китайбелева,** братки Китайбелеві. Однорічна рослина 5—30 (40) *см* завв. Стебла прямостоячі або іноді висхідні до майже лежачих, прості або від основи розгалужені, сіруваті від густого опушення з коротеньких, відігнутих донизу волосків. Листки 5—30 *мм* завд., 1—10 *мм* завш., з 2—4 зубцями на кожному боці, разом з прилистками розсіяно- або навіть густо-коротковолосисті; примордіальні листочки дрібні, широколопатковидні, з черешком, довшим за пластинку, майже цілокраї; нижні стеблові листки округло- або широкояйцевидні, з черешком, не коротшим або довшим за пластинку; верхні — довгасто- або лінійно-ланцетні, розвиваються лише під кінець цвітіння; прилистки пальчасто-роздільні з листовидною і черешковою, по краю зарубчасто-зубчастою часткою, 10—25 *мм* завд., бічні частки від вузьколінійних до видовжено-обернено-

яйцевидних. Квіток 1—14 на стеблині; квітконіжки 22—75 *мм* завд., при основі коротковолосисті, вище голі; чашолистки лінійно- або довгасто-ланцетні, 5,5—8 *мм* завд., гострі; придаток їх 1,5—2 *мм* завд., по краю дрібно зазублений; віночок увігнутий, трохи коротший за чашечку, білуватожовтуватий, іноді з синюватими верхніми пелюстками; нижня пелюстка разом із шпоркою 6—7 *мм* завд.; шпорка 1—2 *мм* завд., тупувата. Коробочка кулясто-яйцевидна, 4—7 *мм* завд. Насінина близько 1,3 *мм* завд. ⊙. Цв. IV—VI.

Roem. et Schult., Syst. Veg., V (1819) 383. Клоков в Фл. СССР, XV, 469. — *V. tricolor* var. E. *Kitaibeliana* Ledeb., Fl. Ross., I (1842) 257.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 3658. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1844. W. Becker, Viol. exsicc., V, № 184.

По степах, степових та кам'янистих схилах. Переважно в Злаковому, рідше в Злаково-Лучному Степу.

Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С. Більш або менш нерідко.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб. (півд. ч.), Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа (півд. ч.), Балканський п-в, Середземномор'я. Крім того, відома з Південної Швеції, де, мабуть, занесена.

Ряд **5. Hymettianae** Klok. Однорічні невеликі або дрібні рослини. Віночок невеликий, але плоский (ентомофільного типу), з пелюстками, що виразно перевищують чашечку. Верхні пелюстки нерідко більш або менш синьофіолетові, решта — здебільшого жовті. Нижня пелюстка при основі відгину з поперечною борідкою ворсинчастих волосків (крім звичайних 2 волосистих смужок, що йдуть у шпорку).

1956 (31). V. nemausensis Jord. — **Фіалка нимська,** братки нимські. Однорічна дрібна рослина. Стебла прямостоячі або підведені, прості або від основи розгалужені з висхідними гілками, досить густо опушені трохи відігнутими коротенькими волосками. Листки 5—20 *мм* завд., 2—7 *мм* завш., з 1—3 зарубками або великими зубчиками на кожному боці; прилистки середніх і верхніх листків пальчасто-роздільні, з листовидною кінцевою часткою та лінійними бічними, з яких внутрішніх 1—2, зовнішніх 3—5; примордіальні листки дрібні, до 5 *мм* завд., лопатковидні, з черешками, трохи довшими за пластинку, цілокраї, голі; прикореневі та нижні стеблові листки широкоовальні або широкояйцевидні, з черешками, що дорівнюють пластинці або трохи довші, майже голі, без прилистків; решта листків (починаючи з першого, який несе в пазусі нижню квітконіжку) овальна або довгасто-оберненояйцевидна з клиновидною основою пластинки й черешком, не довшим за пластинку, зісподу б.-м. волосисті, зверху і по краю голі. Квіток на стеблині звичайно 2; квітконіжки 1,5—5 *см* завд., з розсіяними дуже коротенькими волосками або горбочками; чашолистки довгасто-ланцетні, 5—6 *мм* завд. (разом із придатком), 1—1,4 *мм* завш., по краю вгорі

пилчасто-війчасті, нижче голі; придатки округлі або заокругленоквадратні, 1,5—2 *мм* завд., зазублені; віночок плоский, до 9 *мм* завд. і 7 *мм* завш., раза в півтора перевищує чашечку, жовтий; нижня пелюстка разом із шпоркою 8—10 *мм* завд., сама шпорка 2—3 *мм* завд., трохи зігнута й на кінці мішковидно розширена; верхні пелюстки оберненояйцевидні, по краю іноді синюватофіолетові, середні косо-оберненояйцевидні, по краю зрідка трохи синюватофіолетові; нижня пелюстка при основі відгину з борідкою, без темних ліній; шпорка її на кінці синюватофіолетова. Коробочка овально-куляста, близько 3 *мм* у діам.⊙. Цв. III—IV.

Jord., Observ. s. pl. noux. France, II (1846) 10. Kupff. in Fl. cauc. crit., III, 9 (1909) 222. Клоков в Фл. СССР, XV, 470.

Рисунки: Jord., op. cit., рис. 1, f.

Видані зразки: Герб. Фл. Кавк., № 45.

На кам'янистих схилах. — Наводиться для крайнього південного заходу УРСР.

П.З.С. Одеська обл. Ми бачили екземпляри цього виду, зібрані в «Південній Бессарабії», але без точної вказівки місцезнаходження.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Крим; Кавказ: Даг., Схід. Закавк.

Загальне поширення. Середземномор'я.

Примітка. Ареал цього виду розірваний на цілу низку ізольованих один від одного островів.

1957 (32). V. Lavrenkoana Klok. — **Фіалка Лавренкова,** братки Лавренкові. Однорічна рослина 5—35 *см* завв. Стебла прямостоячі або підведені, прості або в нижній частині розгалужені, нерідко від самої основи галузисті з довгими висхідними нижніми гілками (в кількості до 10), коротковолосисті. Листки 4,5—40 *см* завд., 1,5—10 *мм* завш., на кожному боці з 2—4 зарубками або зубчиками, розсіяно-коротковолосисті; прилистки 3,5—30 *мм* завд., пірчасто- або майже пальчасто- роздільні, з черешковою, здебільшого листовидною кінцевою часткою, що набагато перевищує середину пластинки листків, і лінійно- або довгасто-ланцетними, часто дуже вузенькими бічними частками, з яких внутрішніх 1—2, а зовнішніх 1—6; примордіальні листочки овальні або яйцевидні, з черешками, що майже дорівнюють пластинці, цілокраї, голі; прикореневі та нижні стеблові листки серцевидні, яйцевидні або довгасто-яйцевидні з короткоклиновидною основою, з черешками, що майже дорівнюють пластинці або вдвоє довші за неї; середні — довгасто-оберненояйцевидні з б.-м. довгими черешками; верхні стеблові листки найдовші з усіх, довгасто- або лінійно-ланцетні, повільно звужені до основи, короткочерешкові або майже сидячі. Квіток 1—25 на стеблині (чи на довгій гілці, що виходить з основи стебла); квітконіжки 3—6 *см* завд. при квітках і до 10 *см* при плодах, в нижній частині з дуже розсіяними волосками, вгорі голі; чашолистки лінійно- чи довгасто-ланцетні, (3)4—8 *мм* завд., (0,8)1—3 *мм* завш., по краю лише вгорі пилчасто-війчасті або іноді цілком голі, з яйцевидними або майже квадратними, неправильно зуб-

частими придатками, 1—2 *мм* завд. і завш.; віночок 7—13 *мм* завд.; нижня пелюстка разом із шпоркою 6—12 *мм* завд.; сама шпорка 2—3,5 *мм*

Рис. 62. Фіалка Лавренкова — *Viola Lavrenkoana* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — частина стебла з плодом.

завд., товстувато-циліндрична, тупа, на кінці трохи загнута вгору; верхні пелюстки оберненояйцевидні, здебільшого ясножовті, нерідко з країв блідофіолетові, бічні — коротко оберненояйцевидні, ясножовті, нижня три-

кутно-оберненояйцевидна, ясножовта, без темних нектарних смужок, з поперечною борідкою торочкуватих волосків. Коробочка 4—9 *мм* завд. Насінина довгасто-яйцевидна, 1,2—1,4 *мм* завд., жовтуватояснокоричнева або трохи темніша, лискуча. ☉. Цв. V—VI.

Klok. in Index seminum Horti Bot. Charjkow. (1927) 8. Клоков в Фл. СССР, XV, 472.

Степові бори, березові гайки (*Betuletum borysthenicae*) на крайньому півдні. — В півд. ч. Лівобережного Лісостепу і в Лівобережному Степу.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Харківський рн, Мерефа (Клок.!, Лавр.!); Валки (Клок.!). — **Л.З.-Л.С.** В долинах рік Дінця, Оскола, Красної (в нижній течії), Дніпра та Самари (досить звичайно). — **П.З.С.** Окол. Миколаєва (Опперман!). — **Л.З.С.** По всій долині р. Дніпра до Кінбурзької коси включно б.-м. звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Тільки вказане. Південнопонтичний ендем.

Примітка. Вид описаний з басейну р. Дінця (окол. Мерефи). Форма, що росте по ріках Дніпру та Півд. Бугу, відрізняється від типової донецької помітно більшим розміром квіток і відносно ширшими верхніми листками (*V. borysthenica* Klok. a *proxima V.* Lavrenkoana Klok. *floribus majoribus, foliis superis latioribus differens*) і, можливо, є окремою географічною расою.

1958 (33). V. cretacea Klok. — **Фіалка крейдяна,** братки крейдяні. Однорічна, 3—25 *см* завв., звичайно темнозелена рослина. Стебла при основі підведені, прості або в нижній частині розгалужені, коротковолосисті. Листки 5—30 *мм* завд., 1—7(9) *мм* завш., на кожному боці з 1—3 зубцями, з країв та зісподу по жилках коротковолосисті; прилистки 7—22 *мм* завд., майже пальчасто-роздільні. Квіток 3—20 на стеблині; квітконіжки 1—6 *см* завд.; чашолистки довгасто-ланцетні, 3,5—7 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., придатки їх майже яйцевидні або заокругленоквадратні, 1—2 *мм* завд., тупувато зазублені; віночок 6—10 *мм* завд.; нижня пелюстка разом із шпоркою 5—9 *мм* завд.; шпорка 1,5—2,5 *мм* завд.; верхні й середні пелюстки оберненояйцевидні, перші майже цілком синьофіолетові, другі з країв синьофіолетові, а в нижній частині білуватожовтуваті; нижня пелюстка ясножовта. Коробочка 4—6 *мм* завд. Насінина 1,3—1,5 *мм* завд., жовтуватобура. В іншому схожа з *V. Lavrenkoana* Klok. ☉. Цв. V—VI.

Klok. in Add. XIV Fl. URSS ad tom. XV (1949) 687. Клоков в Фл. СССР, XV, 471.

По крейдяних відслоненнях та схилах. — Тільки на півдні Донбасу.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Амвросіївський рн, Білоярівка та інші пункти по р. Кринці (!!). М. І. Котов наводить цю рослину ще для Балаклії на р. Дінці.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (півд.-схід. ч.).

Загальне поширення. Тільки вказане. Вузький ендем (меотичний).

Примітка. Цей крейдяний вид і піскові *V. Lavrenkoana* Klok. та недостатньо ще вияснена *V. borysthenica* Klok., очевидно, складають разом понтичну, північнішу групу ряду Nymmetianae, яку можна протиставити всім іншим середземноморським його представникам.

РОДИНА XCVI. ТИМЕЛЕЙОВІ — THYMELAEACEAE ADANS[1]

Квітки двостатеві, рідко одностатеві, полігамно-дводомні. Оцвітина проста, 4—5-членна. Тичинок вдвоє більше, ніж листочків оцвітини, але іноді їх вдвоє менше; тичинки в двох колах прикріплені до трубочки оцвітини. Маточка 1; зав'язь вільна, 1-гнізда; приймочка головчаста. Плід — горішок або костянка. — Кущі або трави, з цілокраїми листками.

Родина має 47 родів і розповсюджена переважно в субтропіках. В СРСР росте 7 родів, з них в УРСР — 2.

---

1. Однорічники. Квітки дрібні (1,5—3 *мм* завд.), зеленуватожовті . . . . . **547. Тимелея — Thymelaea** Endl.
— Кущі. Квітки набагато більші, білі або рожеві . . . . . **548. Вовче личко — Daphne** L.

Рід 547. Тимелея — Thymelaea Endl.

Endl., Gen. pl. Suppl., IV, 2 (1847) 65.

Оцвітина з глечиковидною або лійковидною трубочкою і 4-лопатевим відгином залишається при плодах; тичинок 8, схованих у трубочці оцвітини; зав'язь 1-гнізда. — Однорічні трави з черговими листками і пазушними квітками.

До роду належить понад 20 видів, з яких в СРСР зустрічається 1.

1959 (1). T. passerina (L.) Coss. et Germ. — **Тимелея звичайна.** Стебла 20—40 *см* завв., тонкі, з догори спрямованими гілками. Листки лінійно-ланцетні, 5—15 *мм* завд., 0,5—4 *мм* завш., гострі. Квітки дрібні, 1,5—3 *мм* завд., сидять по 1—2 в пазухах листків, з 2 листовидними при основі виїмчастими приквітками; квітконіжки дуже короткі, з пучками довгих білих волосків; оцвітина глечиковидна, зеленуватожовта, зовні густо опушена короткими притиснутими волосками; тичинок (2)4—6(8). Плід — горішок, яйцевидний темний, гладенький, з носиком, захований в оцвітині. ☉. Цв. VII—IX.

Coss. et Germ., Synops. analit. fl. Paris (1859) 360. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 403. Победимова в Фл. СССР, XV, 483. Котов у Визн. росл. УРСР, 245.

— *Stellera passerina* L., Sp. pl. (1753) 559. — *Thymelaea arvensis* Lam., Fl. Fr., III (1778) 218. — *Passerina annua* Wiskstr. in Vet. Acad. Hand. Stockh. (1818) 320. Ledeb., Fl. Ross., III, 545.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1634!, 3444. Fl. austro-hung. exsicc., № 3827!

[1] Опрацював М. І. Котов.

На схилах глинистих і кам'янистих, особливо на вапнякових і крейдяних, іноді як бур'ян. — На півдні і на півд. сході нерідко, на Поліссі дуже рідко.

П.П. Київська обл.: окол. Києва, Китаєво (Шмальг.). — **Л.П.** Київська обл.: Бориспіль (Рогов.!); Бровари (Рогов!). — Чернігівська обл.: Добрянський рн, Олександрівка (Шмальг.). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква (Шмальг.). — Черкаська обл.: Канівський рн, Пекарі (!!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** і **П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Волз.-Кам., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Алт.; Серед. Азія: Сир-Дар., Пам.-Ал., Гір.-Туркм.

Загальне поширення. Атлантична та Середня Європа (півд. ч. Німеччини), півд. ч. Східної Європи, Середземномор'я, Балканський п-в, Кавказ, Мала Азія, Курдистан, Іран, Західний Сибір, Середня Азія, Джунгарія, Кашгарія, Індія (Пенджаб, Кашмір).

Рід 548. Вовче личко — Daphne L.

L., Sp. pl. (1753) 351.

Квітки двостатеві. Оцвітина лійковидна або цвяховидна, з циліндричною трубочкою і 4 горизонтально відхиленими лопатями відгину; тичинок 8, розміщених у два кола в зіві трубочки, тичинки верхнього кола дещо висунуті; зав'язь 1-гнізда; стовпчик дуже короткий. Підматочкові луски колом або валиком охоплюють ніжку зав'язі. Плід — м'ясиста костянка. — Кущі з цілокраїми листками.

Рід *Daphne* має коло 100 видів, які поширені головним чином в Південно-Східній Азії, Гімалаях, Ірані, в Середземномор'ї. В СРСР відомо 18 видів, з них в УРСР — 3.

---

1. Квітки з'являються до появи листків, розміщені пучками, по 3—5 в пазухах торішніх листків . . . . . (1). **В. л. звичайне — D. mezereum** L.
— Квітки з'являються після появи листків 2
2. Квітки білі. Листки м'які, опадні, зісподу з білуватим опушенням . . . . . (2). **В. л. Софії — D. Sophia** Kalenicz.
— Квітки вишневочервоні. Листки шкірясті, зісподу голі . . . . . (3). **В. л. борове — D. cneorum** L.

Секція **1. Mezereum** Spach.

Листки опадають на зиму. Квітки з'являються до появи листків. Стебло на верхівці розгалужується моноподіально.

1960 (1). D. mezereum L. — Вовче личко звичайне. Кущ 40—120 *см* завв., з жовтуватосірою корою і голими старими та коротко притиснуто опушеними молодими гілками. Листки чергові, скупчені на кінцях гілок,

довгасто-оберненоланцетні, 3—8 *см* завд., 1,5—2 *см* завш., тупуваті, зверху зелені, зісподу сизуваті. Квітки сидячі, скупчені в пазухах торішніх листків пучками, по 3—5, рожеві, запашні. Костянка овальна, яскравочервона, 6—7 *мм* завд., з великою широкоовальною кісточкою. ♄. Цв. IV—V. Пл. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 356. Ledeb., Fl. Ross., III, 546. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 402. Победимова в Фл. СССР, XV, 486. Котов у Визн. росл. УРСР, 245.

— *Thymelaea mezereum* Scop., Fl. Carn., ed. 2, I (1772) 276. — *T. praecox* Gilib., Exerc. phytol., I (1792) 7.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 688(!). Fl. polon. exsicc., № 672.

По лісах в Карпатах і прилеглих районах, на Поліссі — звичайно, рідше в півн. ч. Лісостепу.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Звичайно. — **З.Л.-С.** і **П.Л.-С.** На захід від лінії Житомир—Бар—Могилів-Подільський. Було вказано також для **Л.Л.-С.** Харків (Черн.). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Шпегель, герб. Черн.!).

Іноді розводиться.

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт.-Євр., (п-в Канін); Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Волз.-Кам., Заволз.; Кавказ: всі райони, крім Талиша; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Алт.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Західний Сибір.

Господарське значення. Декоративний кущ, розводять 2 садові форми його: 1) f. *variegata* Lowe з строкатими листками і 2) f. *autumnalis* Hort., яка цвіте пізно восени і має лілові квітки. В культурі відомий в ботанічних садах Києва, Львова, Житомира і Кам'янця-Подільського. Всі частини рослини, а особливо кора і плоди, містять дуже отруйну речовину дафнін, що навіть у малих дозах може спричинити важкі отруєння. В корі міститься жовтозелена отруйна смолиста речовина мезерин, яка дуже роз'ятрює шкіру. В старовину екстракт кори вживався в медицині (*Cortex mezerei*) у вигляді мазі при ревматизмах, подагрі та інших хворобах. В кісточках міститься 30% жирної олії. Медоносна рослина.

Секція **2. Daphnanthes** C. A. Mey. Листки шкірясті, багаторічні, рідко трав'янисті, однорічні. Квітки звичайно скупчені головками на кінцях гілок. Гони вгорі розгалужуються у вигляді плейохазію, рідко симподію і дуже рідко моноподіально.

Ряд **1. Alpinae** Keissl. Листки опадні, трав'янисті; головки квіток сидячі, без приквіткових листків; розгалуження моноподіальне.

1961 (2). D. Sophia Kalenicz. — **Вовче личко Софії.** Кущ 30—60 *см* завв. Кора темносіра, на молодших гілках бура. Листки вегетативних гонів оберненояйцевидні, найширші вище середини і поступово звужені до основи, сіруватозелені, зісподу білувато опушені. Квітки білі,

Рис. 63. Вовче личко Софії — *Daphne Sophia* Kalenicz.
1 — квітуча гілочка; *2* — квітка.

запашні; лопаті оцвітини еліптично-ланцетні, 6—7,5 *мм* завд. і 2,5—3,7 *мм* завш., трубочка посередині трохи звужена. Костянка яскравочервона. ♄. Цв. V—VI. Пл. VIII—IX (дуже рідко).

Kaleniczenko (Калениченко) в Bull. Soc. Nat. Mosc., I (1849) 311, tab. 3; ibid., ц. м. (1873) 152. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 402. Талиев в Тр. Общ. Исп. Пр. при Харьк. унив., XLV, 95. Клоков та Котов у Труд. с.-г. ботан., 1, 3, 105. Котов у Визн. росл. УРСР, 245.

Рисунки: Калениченко, ц. м., Талиев, Введ. в бот. иссл. Харьк. губ. (1913), рис. 7. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., II, 401.

На крейдяних схилах по узліссях і серед чагарників дуже рідко.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Вовчанський рн, Охримівка — Вовча на р. Вовчій (Таліев!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Дон., Ниж.-Дон. Відомо в небагатьох місцях в Білгородській, Воронезькій і Харківській обл.

Загальне поширення. Ендем середньоросійської височини. Третинний релікт.

Примітка. Рослина дуже близька до *D. altaica* Pall., яка росте в Азії на Алтаї і на Тарбогатаї.

D. Sophia Kalen. нерідко цвіте вдруге восени, утворюючи при цьому приквітки. Швидко розмножується кореневими паростками.

Ряд 3. Cneorum Keissl. Листки шкірясті, багаторічні або іноді однорічні. Головки квіток кінцеві, з вузькими листовидними, голими або ледве опушеними приквітковими листками.

1962 (3). D. cneorum L. — **Вовче личко борове.** Кущик 10—30 *см* завв., з сірокоричневою корою і довгими прямостоячими або трохи зігнутими, густо вкритими листям гілками; верхня частина стебла, приквітки й оцвітина притиснуто опушені. Листки шкірясті, багаторічні, лопатковидні або довгасто-оберненояйцевидні, 8—16 *мм* завд., 3—5 *мм* завш., голі, з випнутою на спідньому боці жилкою. Квітки рожеві, 10—13 *мм* у діам., пухнаті, зібрані в головки на кінцях стебел по 6—8, на дуже коротких біло опушених ніжках, з приквітковими листками; приквіткові листки лопатковидні, тупі, майже дорівнюють оцвітині; трубочка оцвітини циліндрична, частки відгину яйцевидні, тупі, вдвоє коротші за трубочку; зав'язь опушена, майже сидяча. Костянка шкіряста, жовтобура. ♄. Цв. V — VI.

L., Sp. pl. (1753) 356. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 402. Победимова в Фл. СССР, XV, 499. Котов у Визн. росл. УРСР, 245.

Видані зразки: Fl. hung. exsicc., № 59. Герб. Русск. Фл., № 2033! Fl. polon. exsicc., № 253.

В соснових лісах. — На Поліссі та в Лісостепу.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Львівський рн, Завадів (Томашек); Заболотцівський рн, Підгайці (Шафер); Золочів (Голянський). — Тернопільська обл.: Кременець (Бесс.). — **З.П.** Волинська обл.: Маневицький рн, Софіянівка

Рис. 64. Вовче личко борове — *Daphne cneorum* L.

1 — гілочка з квітками; *2* — гілочка з плодами.

(Барбарич!); Камінь-Каширський рн, Верхи (Барбарич!). — Житомирська обл.: Городниця (Грєве). — Хмельницька обл.: Славута (Тишецький, Пач.). — **П.П.** Київська обл.: Вітянське л-во (Семенкевич!). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Бродівський рн, Станіславчик (Шафер). — Ровенська обл.: Дубно (Пач.); Вербський рн, Шепетин (Троїцький); Смига (Шафер). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Грєве). — Київська обл.: по р. Дніпру і в пониззі річок Росі і Тясмину від Києва до Черкас. Часто(!!). На заході межа поширення проходить по лінії Біла Церква—Корсунь-Шевченківський—Сміла—Черкаси; Умань (Вандас), Біла Церква, Канів, Черкаси, Сміла (Тржебінський); між Віттю й Козином (Тржебінський). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Шмальг.). по р. Дніпру. — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Ліпляве (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Придністр., Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Атлантична та Середня Європа, Середземномор'я (зах. ч.), Східна Європа (зах. ч.).

Примітка 1. В Європі *D. cneorum* L. — гірська рослина, яка спускається на рівнини в Польщі, в Білоруській РСР і в Українській РСР.

Примітка 2. Декоративний кущик. Вперше його ввели в культуру в 1811 р. в Кременецькому ботанічному саду, а потім в Кам'янець-Подільському ботанічному саду. В Києві в ботанічному саду АН УРСР розведено в 1953 р. Але й досі він мало використовується в зеленому будівництві.

РОДИНА XCVII. МАСЛИНКОВІ — ELAEAGNACEAE LINDL.[1]

Квітки одностатеві або двостатеві, зібрані в китиці на місцях торішніх вузлів гілки або по 1—3 в пазухах листків. Чоловічі квітки з 2—4-роздільною оцвітиною і 4—8 вільними тичинками, прикріпленими до диска. Жіночі і двостатеві квітки з трубчастою або дзвоникуватою 2—4-лопатевою оцвітиною. Тичинки у двостатевих квіток прикріплені до зіва оцвітини. Маточка 1; зав'язь верхня, 1-гнізда; стовпчик 1, з головчастою або циліндричною приймочкою; нижня частина трубочки оцвітини, в якій знаходиться зав'язь, біля плоду стає м'ясистою. Плід костянкоподібний. — Кущі або деревця, однодомні або дводомні, з черговими або супротивними листками, без прилистків, густо вкритими лускоподібними волосками, часто з колючками на гілках.

Родина складається з 3 родів і приблизно 45 видів, поширених в Європі, Азії, Північній Америці. В СРСР у дикому стані зустрічаються представники 2 родів: *Hippophaë* L. та *Elaeagnus* L.; в УРСР — лише *Hippophaë* L.

---

1. Листки супротивні, тичинок 8. 549. **Шефердія — Shepherdia** Nutt.
— Листки чергові, тичинок 4 2
2. Рослина дводомна. Оцвітина 2-роздільна . . . . . 550. **Обліпиха — Hippophaë** L.

[1] Опрацював А. І. Барбарич.

— Рослина однодомна (квітки двостатеві). Оцвітина 4-роздільна . . . . . 551. **Маслинка — Elaeagnus** L.

Рід 549. Шефердія — Shepherdia Nutt.

Nutt., Gen. Am., II (1818) 240.

Квітки одностатеві, дводомні, дрібні, майже сидячі, зібрані в китиці, які сидять на місцях торішніх вузлів гілки (чоловічі), або розміщені поодинці чи по кілька в пазухах листків (жіночі). Чоловічі квітки з чашечковидною 4-роздільною оцвітиною і 8 тичинками, які чергуються з лопатями диска. Жіночі квітки з урноподібною або яйцевидною 4-лопатевою оцвітиною. Маточка 1; зав'язь верхня, 1-гнізда; стовпчик 1 з 1 однобічною видовженою приймочкою. Плід костянкоподібний, яйцевидний. — Кущі або деревця з супротивними черешковими листками.

Рід складається з 3 видів, які ростуть в Північній Америці. В СРСР зрідка культивується в ботанічних садах і парках один нижченаведений вид.

1962 [1] (I). S. argentea Nutt. — **Шефердія срібляста.** Кущ або іноді деревце до 6 *м* завв. Гілочки у молодому стані сріблясті, часто закінчуються колючками. Бруньки кулясті, сріблясто опушені. Листки довгасті або довгасто-ланцетні (1,5) 3—6 *см* завд. і до 1,5 *см* завш., з черешками 0,4—1,2 *см* завд., на верхівці тупі, при основі клиновидно звужені, з обох боків сріблясті. Квітки жовтуваті. Плоди овальні або яйцевидні, 4 *мм* завд., червоні. ♄. ♄. Цв. IV—V. Пл. VIII—IX.

Nuttall, Gen Am., 2 (1818) 241, Барбарич у Визн. росл. УРСР (1950) 246. — *Hippophaë argentea* Pursh, Fl. Am. Sept. (1814) 115. — *Elaeagnus argentea* Nutt., Frasers Cat. (1813). — *Lepargyraea argentea* Greene, Pittonia, 2 (1890) 122. **Рисунки:** Britton and Brown, Ill. Fl., II (1943) 577.

Зрідка культивується в садах, здебільшого як декоративний кущ.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгород (Липа). — **П.П.** Київська обл.: Київ, Акліматсад, кілька кущів, які рясно плодоносять (!!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Умань (!!, Липа). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівський дендропарк (!!, Липа). — **П.З.С.** Одеса (!!, Липа).

Поширення по СРСР. Трапляється в культурі, але досить рідко. Добре росте в умовах Ленінграда.

Загальне поширення (у дикому стані). Північна Америка. В долині верх. Міссісіпі культивується як плодовий кущ.

Господарське значення. Плоди їстівні, кислі на смак, придатні для варення, желе, на виготовлення соусу до м'яса. Заслуговує на ширше розповсюдження особливо у захисних насадженнях вздовж залізниць, протиерозійних насадженнях тощо.

Рід 550. Обліпиха — Hippophaë L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1023.

Квітки одностатеві, дводомні; чоловічі — сидячі, з глибоко-2-роздільною оцвітиною і 4 тичинками; пиляки на дуже вкорочених нитках, май-

же сидячі, довгасті; жіночі квітки на коротких ніжках, з трубчастою 2-лопатевою оцвітиною; маточка 1, з верхньою 1-гніздою зав'яззю, коротеньким стовпчиком і видовженою циліндричною або довгастою приймочкою. Плід костянкоподібний; кісточка плода на одному боці з неглибоко поздовжньою борозенкою. — Кущі або деревця з колючими гілками. Молоді гілочки вкриті сріблястими волосками. Листки чергові.

Рід складається з 3 видів, які ростуть дико в Європі (1 вид) і в Азії (2 види). В СРСР — лише 1 вид.

1963 (1). H. rhamnoides L. — Обліпиха крушиновидна. Дуже галузистий кущ, іноді деревце, до 4 *м* завв., з численними гілочками і колючками 2—5 *см* завд. Листки вузькі, лінійні або лінійно-ланцетні, 2,5—3,5 (5) *см* завд. і 2—5 *мм* завш. (в культурі 3—8 *см* завд. і 4—6 *мм* завш.), тупуваті, до основи трохи звужені, майже сидячі, з трохи загорнутими краями, зверху темнозелені, зісподу сріблясті або буруватосріблясті, вкриті зірчастими лусочками. Чоловічі квітки в коротких колосках, 5—8 *мм* завд., 4—6 *мм* завш., з 2-роздільною оцвітиною; зеленуватобурі частки оцвітини яйцевидні або округло-яйцевидні, 3—4 *мм* завд. і 3—3,5 *мм* завш., зовні густо вкриті бурими і нечисленними білими зірчастими лусочками; тичинки в 1,5—2 рази коротші за оцвітину. Жіночі квітки поодинокі або по 2—5 в пазухах гілочок, на дуже коротких квітконіжках близько 0,5 *мм* завд.; оцвітина їх трубчаста, довгасто-оберненояйцевидна, близько 4 *мм* завд. і до 1,5 *мм* завш., бура, зовні вкрита зірчастими лусочками, всередині густо опушена білими волосками; стовпчик близько 0,5 *мм* завд.; приймочка довгаста, до 1 *мм* завд., висунута з оцвітини. Плоди овальні, кулясто-овальні або майже кулясті, 7—10 *мм* завд. і 3—6 *мм* завш., жовтуваті або оранжово-червоні. ♄, ♆. Цв. V. Пл. IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1023. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 405. Горшкова в Фл. СССР, XV, 516. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 246.

— *H. rhamnoides* var. *sibirica* Regel., Дендрол., 177. — *H. rhamnoides* subsp. *eurhamnoides* Servettaz, Monogr. des Elaeagn. (1911) 28. — *H. rhamnoides* var. *angustifolia* Dipp., Laubholzk., III (1883) 214. — *H. sibirica* Hort. ex Steud., Nom. Bot., ed. II, I (1824) 770. — *H. littoralis* Salisb., Prodr. (1796) 88.

Рисунки: Pall., Fl. Ross. (1788), tab. LVIII. Павлов, Дикие полезн. и технич. раст. СССР (1942) 258, рис. 70. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, tab. 187, fig. 1; s. 732, fig. 2148; s. 733, fig. 2149.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 379.

На піщаних кучугурах і косах в дельті р. Дунаю. — Культивується також у садах як декоративний кущ.

П.З.С. Одеська обл.: Кілійський рн, окол. Вилкова, коло р. Дунаю (Липський!, Кот.!), на піщаних кучугурах (Романова!), на Білгородській косі (Романова!).

В культурі трапляється зрідка: **П.П.** Київська обл.: Київ (!!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський (!!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Антонінн (Морозова). — Черкаська обл.: Умань (!!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (!!). — Чернігівська обл.: Іваницький рн, парк Тростянець (!!, Липа). — Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка, дендропарк (!!, Липа). **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб. (півд. ч.); Кавказ: Зах. Закавк., Схід. Закавк., Півд. Закавк., Тал.; Зах. Сибір (всі райони); Схід. Сибір (всі райони); Далек. Схід (без Сах.); Серед. Азія (всі райони). Культивується в Європ. ч. СРСР на північ до Ленінграда і на схід до Сибіру.

Загальне поширення. Південна Англія, Атлантичне і Балтійське узбережжя Скандінавії, узбережжя Голландії, Данії, Німеччини, Польщі; Піренеї, Південна Франція, Північна Італія, Швейцарія, Австрія, Угорщина, Румунія, Болгарія, Туреччина, Сірія, Ліван, Ірак, Іран, Афганістан, Китай (басейн Хуан-Хе), Корея, Японія, вказані райони СРСР.

Господарське значення. Достиглі плоди гіркуваті, але, залишені на кущах до проморожування, вони втрачають гіркість і робляться кислуваті на смак. У сирому вигляді вони споживаються в невеликій кількості, здебільшого в Сибіру, де вони є зимовими ласощами. В значно більшій кількості плоди обліпихи використовуються в переробленому вигляді: з них варять варення, киселі, желе; виготовляють пастилу, начинку для цукерок, а також настойки, наливки. Морожені плоди містять в собі 2,5—3% цукру, близько 2—3% вільних яблучної і лимонної кислот, до 8% жирної олії. Плоди і листки обліпихи є джерелом вітаміну С, в плодах його — 120 *мг*%, в листках 230—262 *мг*%. Аскорбінова кислота з обліпихи дуже стійка. Обліпиха є також медоносною, дубильною і красильною рослиною. Молоді гони і листки містять 10—15% дубильних речовин; нейтральна водна витяжка з них забарвлює тканини на залізній протраві в чорний, по алюмінію в жовтий колір. З попелу обліпихи можна здобувати поташ. Завдяки своїм цінним властивостям обліпиха заслуговує на ширше розповсюдження особливо у захисних насадженнях вздовж залізниць, протиерозійних насадженнях, на прибережних пісках причорноморських областей, для живоплотів, для озеленення тощо. Плодоносити обліпиха починає з 4—5-річного віку і дає урожай ягід від 7 до 9 *кг* з дорослого куща. Розмножується насінням, кореневими паростками і живцями.

Рід 551. Маслинка — Elaeagnus L.

L., Sp. pl. (1753) 121.

Квітки поодинокі або по 2—4 в пазухах листків, на ніжках або сидячі, двостатеві або одностатеві (на однодомних рослинах), запашні; оцвітина дзвоникувата або трубчаста, 4-лопатева, зсередини жовта, гола, зовні сріблястобіла, вкрита білими зірчастими лусочками. Тичинок 4, з дуже короткими нитками, прикріпленими в зіві оцвітини. Зав'язь верхня, 1-гнізда, міститься на дні квітколожа, пізніше зростається з його стінками; стовпчик видовжений, майже нитковидний, з головчастою приймочкою. Плід костянкоподібний, кулястий, яйцевидний або овальний, недостиглий — вкритий лусками, достиглий — майже голий, кісточка довгаста, з 8 борозенками. — Кущі або деревця, часто з гілочками, перетвореними на колючки, з черговими короткочерешковими листками, що вкриті сріблястими або коричневими зірчастими лусочками.

Рід складається з 40 видів, які поширені в Середземномор'ї, помірній і тропічній Азії, Австралії і Північній Америці. В СРСР дико зустрічається 2 види. В УРСР дикорослих видів немає, в культурі трапляється 4.

---

2. Плоди соковиті, червоні, молоді — вкриті лусками (пізніше без лусок). Листки зверху зелені, знизу сріблясті . . . . . **(4). M. багатоквіткова — E. multiflora** Thunbg.
— Плоди борошнисті, жовті або сріблясті. Листки з обох боків сріблясті . . . . . 2.
2. Гілки коричневі, плоди сріблясто-білі, досить сухі. Листки зверху сріблясті, вкриті білими лусочками, зісподу сріблястобурі з білими й коричневими лусочками . . . . . **(3). M. сріблясте — E. argentea** Pursh.
— Гілки сріблясті, достиглі плоди жовті, вкриті сріблястими лусочками. Листки з обох боків сріблясті, вкриті лише білими лусочками . . 3.
3. Листки ланцетні або довгасто-ланцетні, довжина їх перевищує ширину в 5—6 разів. Лопаті оцвітини з 3 ясними жилками, трохи коротші за трубочку . . . **(1). M. вузьколиста — E. angustifolia** L.
— Листки овальні або еліптичні, іноді майже ромбічні, довжина їх лише в 2—3 рази перевищує ширину. Лопаті оцвітини з 1 ясною жилкою, майже дорівнюють трубочці оцвітини . . . . . **(2). M. східна — E. orientalis** L.

1963 [1] **(1) E. angustifolia** L. — **Маслинка вузьколиста.** Кущ або невеличке дерево 3—5 (7) *м* завв., іноді з колючками; молоді гілки сріблясті. Листки лінійно- або довгасто-ланцетні, ланцетно-овальні або яйцевидні, 2,5—7 *см* завд. і 5—17 *мм* завш., з черешками до 5 *мм* завд., загострені або притуплені, при основі ширококлиновидні; з обох боків сріблясті, але зверху сріблясто-лускувата поволока більш рідка, ніж зісподу. Квітки дуже запашні, поодинокі або по 2—3 в пазухах листків, на коротких, близько 2 *мм* завд., ніжках; оцвітина дзвоникувата, сріблястобіла, рясно вкрита білими лусочками та значно рідше жовтуватими залозками; трубочка оцвітини 5—6 *мм* завд., лопаті широколанцетні до майже яйцевидних, трохи коротші за трубочку, зсередини жовті, з 3 поздовжніми жилками; стовпчик майже дорівнює оцвітині. Плоди від дрібних овальних (близько 1 *см* завд.) до значно більших яйцевидно-кулястих, червонуватожовтуваті, спочатку вкриті сріблястими лусочками, достиглі — майже голі. ♄. ♯. Цв. VI. Пл. VIII—X.

L., Sp. pl. (1753) 121. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 405. Горшкова в Фл. СССР, XV, 522. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 247.

— *E. angustifolia* L. var. a. *angustifolia* Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., II (1907) 409. — *E. hortensis* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 113. — *E. hortensis* var. *angustifolia* Schlecht. in DC., Prodr., XIV (1857) 609. — *E. hortensis β. songorica* Schlecht. in DC., ц. м., 609. — *E. hortensis* subsp. *songorica* Servettaz., Monogr. des Elaeagn. (1911) 85. — *E. tomentosa* Moench, Meth. pl. (1794) 638. — *E. argentea* Moench, ц. м., 638. — *E. incana* Lam., Fl. Fr., III (1778) 478. — *E. dactyliformis* Hort. et Schlecht. in DC., ц. м., 615. — *E. songorica* Schlecht. in Linnaea, XXX (1860) 344. — *E. oxycarpa* Schlecht., ц. м., 344.

Рисунки: Pall., Fl. Ross. (1784), tab. IV. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, fig. 2146. 2147. Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., II (1907) 409, fig. 279 a—g.

Культивується в садах і парках, а також у захисних насадженнях вздовж залізниць. — Майже по всій УРСР, в лісових районах зрідка, в лісостепових і степових районах частіше, особливо часто на сході УРСР.

Var. b. **spinosa** (L.) Schneider. Гілки звичайно з колючками; листки ширші, еліптичні до еліптично-довгастих, 3—7 *см* завд., вкриті густими лускоподібними волосками. Плоди дрібні, півкулясті до еліпсоїдальних.

Schneider, Ill. Handb. d. Laubholzk., II (1907) 410.

— *E. spinosa* L. in Amoen. Acad., IV (1954) 305. — *E. hortensis* var. *spinosa* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 113. — *E. hortensis latifolia* Hort.

Видані зразки: Fl. cauc., exsicc., № 314 sub *Elaeagnus hortensis* M. B. var. *spinosa* (L.) M. B.

Поширення майже таке саме, як і основної форми.

Поширення виду по СРСР. У дикому стані. Кавказ: Передкавк., Закавк.; Серед. Азія, також в культурі, на північ до Москви, на схід до Свердловська.

Загальне поширення. У дикому стані. Південна Європа, Західна, Середня і Центральна Азія, Алтай, Гімалаї, Китай. Широко культивується в Європі.

Господарське значення. Використовується для озеленення як декоративний кущ або деревце, особливо на півдні УРСР, а також у захисних насадженнях вздовж залізниць і для закріплення ярів, крутосхилів. Добрий медонос, із квіток можна здобувати ефірне масло. В листках виявлено 150—250 *мг*% вітаміну С (восени).

1963 [2] **(2). E. orientalis** L. fil. — **Маслинка східна.** Кущ або деревце до 3 *м* завв., часто з колючками, молоді гілки сріблястобілі, рясно вкриті зірчастими лусочками. Листки еліптичні, овальні, довгасті або довгасті, 2—5 *см* завд. і 0,8—2,5 *см* завш., тупі, при основі звичайно округлі; зверху темнозелені, зісподу вкриті зірчастими лусками або волосками. Квітки на ніжках 2—2,5 *мм* завд., сидять по 1—3 в пазухах листків; оцвітина дзвоникувата, 7,5—8 *мм* завд., сріблястобіла, рясно вкрита зірчастими лусочками та рідше жовтуватими залозками; трубочка оцвітини 3,5—4 *мм* завд.; лопаті зсередини жовті, майже голі, майже дорівнюють трубочці оцвітини, з 1 поздовжньою жилкою. Плоди яйцевидно-овальні або кулясті, 1—2 *см* завд., недостиглі — сріблясті, вкриті лусочками, достиглі — коричнюватожовтуваті, майже голі. Кісточка довгаста. ♄. ♯. Цв. VI.

L. fil., Mantissa (1767). 41. Горшкова в Фл. СССР, XV, 524.

— *E. inermis* Led., Fl. Ross., III (1849) 551. — *E. hortensis* var. *latifolia* Koch in Linnaea, XXII (1849) 615. — *E. hortensis γ. orientalis* Schlecht. in DC.,

Prodr., XIV (1856—1857) 609. — *E. hortensis* subsp. *continentalis* Serv. in Bull. Herb. Boiss., Ser. 2, VIII, 6 (1908) 383. — *E. angustifolia* a. *orientalis* O. Ktze. в Тр. Бот. сада, X (1887) 235. — *E. angustifolia* var. *spinosa* Schneider Laubholzk., II (1912) 410.

Рисунки: Pall., Fl. Ross. (1784), tab. V.
Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1433.

Культивується зрідка як декоративний кущ в південних областях УРСР.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Дергачі (Лавренко!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Горлівський рн, Тарасівка (Олексієнко!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки, арборетум (!!, Липа). — Миколаївська обл.: Первомайський рн, Катеринка (Левіна!). — **Л.З.-Л.С.** — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Трояни. — Сталінська обл.: Жданов (Постригань!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Кілійський рн, Вилкове (Романова!).

Поширення по СРСР. Кавказ: Півд. Закавк.; Серед. Азія: Кара-Кум., Гір.-Туркм., Сир-Дар. (Ташкент), Пам.-Ал. (Кугитанг).

Загальне поширення. Південь Середньої Азії, Іран, Афганістан.

Господарське значення. В УРСР зрідка використовується для озеленення як декоративний кущ. В Середній Азії культивується як плодовий кущ. Плоди маслинки східної чималі, м'ясисті, солодкі; вживають їх в їжу як сирими, так і у вигляді приправи до різних страв.

Примітка. Чітких ознак, за якими б завжди можна було відрізнити маслинку вузьколисту від маслинки східної, немає через наявність ряду перехідних ознак у цих двох близьких між собою видів. Найбільш надійними ознаками є форма і величина плодів, а також листків, які сидять на верхівці плодючих гонів.

1963 [3] **(3). E. argentea** Pursh. — **Маслинка сріблясте.** Кущ до 4 *м* завв., з червонокоричневими гілками, що рясно вкриті буруватими лусочками, без колючок. Листки короткочерешкові, від яйцевидних до довгастих або овально-ланцетних, 2,5—10 *см* завд. і 1,5—4 *см* завш., загострені або тупі, при основі округлі або до верхівки й до основи рівномірно звужені, з обох боків густо вкриті білими зірчастими лусочками, зісподу, особливо вздовж жилок, усіяні також коричневими лусочками. Квітки по 1—3 в пазухах листків, на коротких, 2— 3 *мм* завд., ніжках; оцвітина 10—12 *мм* завд., зовні сріблясте, зсередини жовта, лопаті її овальні, близько 3 *мм* завд., вдвоє коротші за трубочку; стовпчик товстий, циліндричний. Плоди широкоеліпсоїдальні, сріблясті, 8,5—12 *мм* завд. ♄. Цв. V—VII. Пл. IX—X.

Pursh., Fl. Am. Sept. (1814) 114. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., II, 405. Барбарич у Визн. росл. УРСР (1950) 247.

— *E. commutata* Bernh. in Allg. Thür. Gartenz., II (1843) 137. — *E. glabra* Hort. ex Koch, Dendrol., II (1872) 389.

Рисунки: Britton and Brown, Ill. Flora, II (1943) 576.

Культивується в садах, парках, арборетумах як декоративний кущ відкритих освітлених місць, цілком зимостійкий; він добре вегетативно розмножується, даючи багато паростків.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Львів (!!, Липа). — **П.П.** Київська обл.: Київ (!!, Липа!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Городищенський рн, Мліїв (Липа!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Іваницький рн, парк Тростянець (!!, Липа). — Харківська обл.: Харків (Липа!). — Полтавська обл.: Полтава (!!, Липа); Глобинський ри, Устимівський дендропарк (!!, Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки, арборетум (!!, Липа).

Поширення по СРСР. Лише в культурі. На півночі до Кольського п-ва, на сході до Свердловська, а також з успіхом культивується в Західному Сибіру.

Загальне поширення. У дикому стані. Північна Америка.

1963 [4] **(4). E. multiflora** Thunbg. — **Маслинка багатоквіткова.** Кущ до 3 *м* завв. (у нас до 1,5 *м*) з червонокоричневими гілками. Листки еліптичні або яйцевидні до яйцевидно-довгастих, 2,5—6 *см* завд., 1,5—3 *см* завш., з черешками 5—7 *мм* завд., ширококлиновидні при основі, коротко загострені на верхівці, зверху зелені, спочатку зірчасто опушені, пізніше голі, зісподу сріблясті з розсіяними великими коричневими лусками. Квітки по 1—2 на коротких гілочках; оцвітина жовтувато-біла, з сріблястими коричневими лусками зовні, трубочка дзвоникувата, виразно звужена вище зав'язі. Плоди довгасті, близько 1,5 *см* завд., червоні, молоді вкриті лусками, пізніше голі, на тонких ніжках 1,5—2,5 *см* завд., їстівні, приємні на смак, кислуваті. ♄. Цв. IV—V. Пл. VII—VIII.

Thunbg., Fl. Jap., 66. Липа у зб. «Озеленение населенных мест», Киев (1952) 313.

— *E. longipes* A. Gray, in Mem. Am. Acad. N.S., VI (1858—1859) 405. — *E. edulis* Sieb., ex E. May, in Rev. Hortic. (1876) 18.

Рисунки: Bailey, The standard cyclopedia of horticulture, 1944, p. 1106, 1385.

Зрідка культивується в парках, на півдні плодоносить, хоч і не рясно, на півночі відмерзає до снігу, дає значну кореневу порость. — Перспективна для культивування в Закарпатті.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівський дендропарк (Липа!). — **П.З.С.** Одеса (Липа).

Поширення по СРСР. Лише в культурі.

Загальне поширення. У дикому стані. Китай, Японія.

РОДИНА XCVIII. ПЛАКУНОВІ — LYTHRACEAE LINDL.[1]

Квітки пазушні або зібрані в кінцеву китицевидну волоть, двостатеві або іноді одностатеві та двостатеві на одній рослині; чашечка трубчаста або дзвоникувата, з 6 або 4 зубцями і такою ж кількістю придатків (проміжні частки), що чергуються з ними; пелюсток стільки ж, як зубців, вони прикріплені до краю чашечки між зубцями, іноді не розвиваються; тичинок стільки ж або вдвоє більше, рідко менше (2). Маточка з верх-

[1] Опрацював М. В. Клоков.

ньою, 2—4-гніздою зав'яззю, 1 стовпчиком і головчастою приймочкою. Плід — коробочка, що відкривається вздовж 2 стулками або впоперек неправильною тріщиною. Насінини численні, дрібні. — Трав'янисті (у нас) рослини з цілокраїми, здебільшого супротивними або кільчастими, рідше черговими листками.

Примітка. Переважно тропічна родина, в якій, за монографією Е. Кене (1903), налічується 22 роди і понад 450 видів. Всі наші роди належать до триби *Lythreae* Koehne і підтриби *Lythrinae* Koehne.

---

1. Коробочка відкривається 2 стулками, останні іноді при верхівці 2-зубчасті; стовпчик не коротший за чверть довжини зав'язі. Чашечка трубчаста, рідше дзвоникувата . . . . . **554. Плакун — Lythrum** L.
— Коробочка неправильно розтріскується; стовпчик дуже короткий або приймочка сидяча. Чашечка дзвоникувата . . . . . 2.
2. Оцвітина 6-членна; квітки поодинокі, пазушні . . . . . **553. Щербик — Peplis** L.
— Оцвітина 4-членна; квітки зібрані по кілька в пазушні півзонтики . . . . . **552. Амманія — Ammania** L.

Рід 552. Амманія — Ammania L.

L., Sp. pl. (1753) 119.

Чашечка дзвоникувата, з 4 зубцями і 4 придатками, після цвітіння часто куляста або півкуляста; пелюсток 0—4, тичинок (3) 4—8. Коробочка куляста або еліпсоїдальна, тонкоплівчаста, при достиганні неправильно розтріскується впоперек. Насіння дуже численне й дрібне. — Однорічні болотні рослини з дрібними квітками в пазушних півзонтиках.

В роді налічується понад 20 видів, більшість з яких росте в Африці. Наш вид належить до секції *Astylia* Koehne.

1964 (1). A. verticillata (Arduino) Lam. — **Амманія кільчаста.** Однорічна, блакитнозелена, цілком гола рослина. Стебло 6—20 (28) *см* завв., чотиригранне, просте або від основи розгалужене. Листки оберненоланцетні або довгасті, звужені до основи, 5—38 *мм* завд., 1,5—9 *мм* завш., по краю пилчасто-шорсткі. Півзонтики 3—7-квіткові, сидячі; приквітки яйцевидно-ланцетні або ланцетні, по плівчастому краю війчасті; чашечка дзвоникувато-кубічна, 1,5—2 *мм* завд., борошнисто опушена, з 8 жилками, зубці чашечки коротенькі, придатки заокругленотрикутні, набагато більші за них; пелюстки видовжено-оберненояйцевидні, ± 1,5 *мм* завд., 0,75—1 *мм* завш., звичайно розвинені; тичинок 4; зав'язь 4-гнізда; стовпчик майже не розвинений. ⊙. Цв. VII.

Lam., Enc., I (1783) 131 excl. var. E. Koehne, Lythraceae in Engl., Pflanzenr., IV, 216 (1903) 51. Афанасьев в Фл. СССР, XV, 530. Клоков у Визн. росл. УРСР, 248.

— *Cornelia verticillata* Arduino, Animadv. specim., II (1764) 9, tab. 1 — *Ammania caspica* M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 457.

В степових подах. — Дуже рідко на крайньому півдні.

Л.З.С. Херсонська обл.: Іванівський рн, Шотове-Агайман (Шалит!. Свистунова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Волз.; Кавказ: Схід. Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа (півд. ч., рідко), Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран.

Примітка. Визначення рослини узагальнене. Точнішого за відсутністю в даний момент екземплярів дати не можна.

Рід 553. Щербик — Peplis L.

L., Sp. pl. (1753) 332.

Квітки поодинокі, пазушні, у наших видів 6-членні; чашечка з 6 зубцями й 6 шиловидними придатками; пелюсток 6, дрібних або ж нерозвинених; тичинок 6 або 7; зав'язь неповно-2-гнізда; приймочка майже сидяча. Коробочка нерозкривна, з тонкоплівчастими стінками. — Однорічні, невеликі рослини з супротивними або з черговими листками, позбавлені опушення.

В роді налічується 3 види, крім наших 2, ще 1 американський, що його можна також виділити в окремий рід *Didiplis* Raf. Наші види належать до підроду *Eupeplis* Boiss.

---

1. Листки звичайно супротивні, оберненояйцевидні або лопатковидні, при верхівці заокруглені. Тичинок 6 . . . . . **(1). Щ. звичайний — P. portula** L.
— Листки чергові, лінійно-клиновидні або вузько-лопатковидні. Тичинок 2. . . . . **(2). Щ. черголистий — P. alternifolia** M.B.

1965 (1). P. portula L. — **Щербик звичайний.** Однорічна гола темно-зелена рослина. Стебла у надземної форми підведені або простягнуті, 2—20 *см* завв., здебільшого при основі розгалужені, у водної форми повзучі, до 100 *см* завд., прості або з нечисленними гілочками. Листки супротивні, оберненояйцевидні, 4—20 *мм* завд., 2—8 *мм* завш., з клиновидною основою, звуженою в досить довгий черешок, що дорівнює $^1/_4$—$^1/_2$ пластинки. Квітки сидять по 1 в пазухах усіх стеблових листків на дуже коротеньких або майже непомітних ніжках (до 1,5 *мм* завд.), при основі з 2 лінійними плівчастими приквітками; чашечка 1,75—2,5 *мм* завд., до $^1/_3$ надрізана, з широкотрикутними зубцями і шиловидними придатками різної довжини; пелюстки оберненояйцевидні, 0,5—0,6 *мм* завд., білуваті або рожеві; тичинок 6; стовпчик коротенький; приймочка головчаста. Коробочка сплюснута, близько 2 *мм* завд. і 1—1,5 *мм* завш. Насінина ± 0,5 *мм* завд. ⊙. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 332. E. Koehne, Lythraceae in Engl. Pflanzenr., IV, 216 (1903) 57. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 367. Афанасьев в Фл. СССР, XV, 531. Клоков у Визн. росл. УРСР, 248.

Рисунки: Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., II, 380.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1465. Fl. austro-hung. exsicc., № 2457. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1465.

По вогких місцях, особливо на піскуватому грунті.

Наводиться для всіх районів, але на півдні рідшає і ніби зникає. Немає точних вказівок з **Д.Л.-С., П.З.С., Л.З.-С.** і **П.С.**

Примітка. За цей вид нерідко визначають зовнішньо схожий на нього *Lythrum borysthenicum* (M.B.) Litw., але останній без розгляду будови квітки відрізняється вже наявністю короткого опушення.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: більшість районів; Зах. Сибір: Обськ.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Північна Африка (Алжір).

1966 (2). P. alternifolia M.B. — **Щербик черголистий.** Однорічна гола, нерідко червонувата рослина. Стебло 2—18 *см* завв., тонке, з дуже вкороченими межи вузлями, просте або частіше розгалужене з простягнутими гілками. Листки клиновидно-лінійні або майже лопатковидні, 4—12 *мм* завд., 0,6—2,5(3) *мм* завш., до основи дуже повільно звужені в черешок, у кілька разів довші за межи вузля. Квітки сидять у пазухах більшості листків (крім найнижчих) на коротеньких, до 1 *мм* завд., ніжках, з 2 лінійно-шиловидними плівчастими приквітками; чашечка 0,75—1,5 *мм* завд., з гостротрикутними видовженими зубцями і шиловидними придатками; пелюстки нерозвинені; тичинок 2; стовпчик коротенький. Коробочка майже куляста. ⊙. Цв. VI.

M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 277. E. Koehne, Lythraceae in Engl., Pflanzenr., IV, 216 (1903) 58. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 367. Афанасьев в Фл. СССР, XV, 533. Клоков у Визн. росл. УРСР, 248.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 767.

На відкритих вогких місцях — по берегах річок, боліт, на заплавних луках у степових подах. — По р. Дніпру та його лівих притоках і по р. Дінцю з притоками. На Правобережжі зустрічається рідко.

П.П. Київська обл.: Чорнобиль (Пач.!). — **Л.П.** Нерідко. **З.Л.-С.** Немає відомостей. — **П.Л.-С.** Тільки по р. Дніпру (старі вказівки для Крюкова й Табурища). — **Л.Л.-С.** Нерідко. — **П.З.-Л.С.** Немає відомостей. **Л.З.-Л.С.** По р. Дніпру та по р. Дінцю з притоками в багатьох пунктах. — **П.З.С.** і **Л.З.С.** По р. Дніпру.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Крім згаданих районів СРСР, наводиться також для Малої Азії.

Рід 554. Плакун — Lythrum L.

L., Sp. pl. (1753) 476.

Квітки поодинокі, пазушні або в півзонтиках, зібраних у верхівкове китицевидно-волотеве суцвіття, 4—6(8)-членні. Чашечка трубчаста або

рідше дзвоникувата, з 4—6 зубцями і придатками; пелюстки звичайно добре розвинені, в тій же кількості, рідко відсутні; тичинок (1)4—12. Зав'язь сидяча, стовпчик розвинений з головчастою приймочкою. Коробочка здебільшого видовжена, рідко короткоеліпсоїдальна, з хрящуватими або грубоплівчастими стінками, розкривається 2, нерідко 2-зубчастими стулками. Насіння численне. — Однорічні або багаторічні трав'янисті рослини з супротивними або кільчастими, рідше черговими листками.

Рід містить близько 30 видів, що зустрічаються на всіх континентах. Безперечно, збірний рід, більшість секцій якого слід розглядати як окремі роди (але немає рації виділяти лише одну секцію *Middendorfia* Trautv. pro gen., як це зроблено в «Флоре СССР»).

---

1. Великі багаторічні рослини з квітками, зібраними в китицевидно-волотеві кінцеві суцвіття . . . . . 2.
— Невеликі або дрібні однорічні рослини з пазушними, поодинокими квітками . . . . . 4.
2. Придатки коротші або, в усякому разі, не довші за зубці чашечки. Листки з клиновидною основою. Цілком голі, сизуваті рослини . . . . . **(8). П. прутовидний — L. virgatum** L.
— Придатки довші від зубців чашечки. Листки з округлою або серцевидною основою. Б.-м. густо опушені, рідше майже голі, але не сизуваті рослини . . . . . 3.
3. Майже гола рослина . . **(9). П. середній — L. intermedium** Ledeb.
— Вся рослина жорстковолосиста або майже повстиста . . . . . **(10). П. верболистий — L. salicaria** L.
4 (1). Чашечка трубчасто-дзвоникувата, коротенька й широка. Вся рослина опушена відлеглими коротенькими щетинками . . . . . **(1). П. дніпровський — L. borysthenicum** (M.B.) Litw.
— Чашечка трубчаста, вузенька. Голі рослини . . . . . 5.
5. Придатки чашечки трикутні, коротенькі, майже дорівнюють її зубцям . . . . . 6.
— Придатки чашечки лінійні або ланцетні, вдвоє довші за її зубці 7.
6. Листки довгасті або ж оберненоланцетні до майже лопатковидних, при верхівці дуже тупі або заокруглені, по краях гладенькі . . . . . **(2). П. триприквітковий —L. tribracteatum** Salzm.
— Листки лінійні, коротко загострені, по краях і зісподу по середній жилці пилчасто-шорсткі; верхні листки вузьколінійні . . . . . **(3). П. Софії — L. Sophiae** Klok.
7 (5). Чашечка 4—7 *мм* завд., зубців і придатків її постійно 6 (тільки як винятоk їх буває менше) . . . . . **(4). П. гісополистий — L. hyssopifolia** L.
— Чашечка дрібніша, до 4,5(5) *мм* завд., зубців і придатків 4—5 . 8.
8. Зелена або жовтуватозелена рослина. Чашечка 3—4,5(5) *мм* завд.; листки до 6 *мм* завш. . . **(5). П. мішанцевий — L. hybridum** Klok.

— Сизуваті рослини. Чашечка 2,5—4 *мм* завд.; листки до 3 *мм* завш. 9.
9. Зубців і придатків чашечки постійно 4; верхні листки вузьколінійні. Насінина 0,6—0,7 *мм* завд. . . **(7). П. чебрецелистий—L. thymifolia** L.
— Зубців і придатків чашечки 4, рідко 5; вехрні листки довгасто-ланцетні. Насінина близько 0,9 *мм* завд. . . . . **(6). П. чорнонасінний — L. melanospermum** Sav. et Zach.

Секція **1. Middendorfia** (Trautv.) Koehne. Чашечка дзвоникувата, коротенька. Квітки 6-членні; пелюстки набагато коротші за чашечку, розвинені або відсутні. Стовпчик у 2—4 рази коротший від зав'язі. Однорічники.

1967 (1). L. borysthenicum (M.B.) Litw. — **Плакун дніпровський.** Однорічна яснозелена негусто опушена відлеглими коротенькими щетинками рослина. Стебло 4—20 *см* завв., просте або частіше від основи розгалужене, з висхідними нижніми гілками. Листки чергові, довгасто-оберненояйцевидні, 5—14(18) *мм* завд., 2—6 *мм* завш., з клиновидною основою, звуженою в коротенький черешок. Квітки сидять поодинці в пазухах листків на коротеньких ніжках до 1,5 *мм* завд., біля основи з 2 лінійно-нитковидними плівчастими приквітками; чашечка трубчасто-дзвоникувата, 2,5—3 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш. (в зіві), з 6 широкотрикутними, загостреними зубцями 0,5—0,75 *мм* завд. і 6 шиловидними, назовні відхиленими придатками; пелюстки звичайно не розвинені, рідко в неповній кількості, широко-оберненояйцевидні, близько 0,75 *мм* завд., червоні; тичинок 5—6. Коробочка кулясто-еліпсоїдальна, майже дорівнює чашечці, відкривається двома 2-зубчастими стулками. ⊙. Цв. VI—VII.

Litw. у Маевск., Фл. Сред. Росс., изд. 5 (1917) 209. Клоков у Визн. росл. УРСР, 250.

L. nummularifolium var. *γ. borysthenicum* Koehne in Engl., Bot. Jahrb., I (1881) 310; Lythraceae in Engl., Pflanzenr., IV, 216 (1903) 68, excl. f. b. — *Peplis borysthenica* M. B. ex Bess., Enumer. (1822) 81. — *Ammania borysthenica* DC. in Mém. Soc. phys. Gen., III, 2 (1826) 79 et Prodr., III (1828) 78. — *Middendorfia borysthenica* Trautv. in Bull. Ac. Pét., IX, 6 (1841) 715, 4, t. 1. et in Mém. sauv. étr. Ac. Pet., IV (1845) 489, t. 1. Афанасьев в Фл. СССР, XV, 535.

Рисунки: Trautv., ц. м.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 214.

Відкриті вогкі місця, особливо на піскуватому грунті по берегах річок, боліт, у плавнях; на півдні — в степових подах. — Досить звичайна рослина в долині р. Дніпра від Полісся до гирла.

З.П. Житомир (Рогов.!). — **Л.П.** Київська обл.: окол. Києва — ряд пунктів (Черн.!, Рогов.! та ін.). — **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Старосілля, заповідник «Гористе» (Кот.!). — Чернігівська обл.: Тупичувський рн, Пекурівка (Левіна!); Остерський рн, Новоселки (Ракочі!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Обухівський рн, Трипілля (Монтр.!). — Полтавська обл.: Крюків (Шмальг.!, Пач.!). — Кіровоградська обл.: Ново-Георгіївський рн, Табурище (Шмальг., Пач.). — **Л.Л.-С.** По р. Дніпру та його притоках нерідко. — Окол. Харкова (Черн.!). — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** В долині р. Дніпра. — Ворошиловградська обл.: Кремінна-Торське (!!); гирло р. Айдара (Постригань!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Білозерський рн, Білозерка, Софіївка (Пач.); Берислав (Пач.). — **Л.З.С.** По р. Дніпру, в степових подах (Асканія-Нова!!) і на р. Молочній (нижче Мелітополя!!). Нерідко.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр. (півд. ч.), Серед.-Дніпр. (схід. ч.), Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Зах. Сибір (півд. ч.).

Загальне поширення. Наводиться для Джунгарії.

Примітка. Вид належить до складного ряду *Nummulariifolia* auct. Йому, мабуть, не тотожний південнофранцузький вид *L. Boraei* (Guép.) = *Ammania Boraei* Guép. (1842) = *Peplis Boraei* Jord. (1846), а також, безумовно, сардинська рослина, визначена в цитованій монографії Е. Кене як *L. nummulariifolium* var. *γ. borysthenicum* f. b. *oppositifolium* Koehne, чому ми й не наводимо Південної Європи в його загальному поширенні. Приєднання цього виду до роду *Lythrum* L. виглядає так само штучним, як і перебування його в інших родах, внаходячи своє виправдання лише в тому, що рід *Lythrum* L. являє собою взагалі збірний рід, congenus, отже, з більшим успіхом може датн притулок такій блукаючій групі, ніж інші, природніші роди.

Секція **2. Salzmannia** Koehne. Чашечка циліндрична, 4—7 *мм* завд., з 4—6 зубцями і такою ж кількістю коротших за них, дрібненьких придатків. Квітки (4)5—6-членні. Пелюстки розвинені. Стовпчик дорівнює зав'язі або вдвоє коротший. Однорічники.

1968 (2). L. tribracteatum Salzm. — **Плакун триприквітковий.** Однорічна яснозелена або трохи жовтувата, гола рослина. Стебла прямостоячі, (3)10—35 *см* завв., чотиригранні, нерідко червонуваті, здебільшого розгалужені, з коротшими за головну вісь більш або менш відігнутими гілками. Листки (знизу вгору) від супротивних до чергових, довгасті або ж обернено-ланцетні, до майже лопатковидних, 4—27 *мм* завд., 1—5,5 *мм* завш., до основи поступово звужені, при верхівці дуже тупі або заокруглені, з гладенькими краями. Квітки сидять поодинці в пазухах листків або рідше і в кутах гілок, на коротеньких, але помітних ніжках до 1,5 *мм* завд., при основі з 2 лінійно-ланцетними дрібненькими плівчастими приквітками; чашечка вузькотрубчасто-лійковидна, у верхній третині дещо розширена, 4—7 *мм* завд., б.-м. щільно притиснена до стебла, з 4—6 зубцями й коротшими за них, назовні відігнутими придатками; пелюстки в тій же кількості, широкоеліптичні або ж оберненояйцевидні, близько 2,5 *мм* завд., лілові; тичинок 4—8. Коробочка циліндрична, 4—5,5 *мм* завд.; стовпчик, що при ній залишається, близько 2 *мм* завд. ⊙. Цв. VI.

Salzm. in Benth. Cat. (1826) 98 (nomen). Spreng., Syst., IV, 2 (1827) 190. Koehne, Lythraceae in Engl., Pflanzenr., IV, 216 (1903) 64 excl. var. Муравьева в Фл. СССР, XV, 541. Клоков у Визн. росл. УРСР, 250.

— *L. dibracteatum* Guss., Fl. Sicul., Synops., I (1842) 526. — *L. Salzmannii* Jord., Obs. fragm., V (1847) 42, tab. 2, fig. B. — *L. bibracteatum* Gren. et Godr., Fl. Fr., I (1848) 595.

На солончаках і в степових подах. — Рідко в Лісостепу і Степу.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Кременчуцький рн, ст. Потоки (!), Натягайлівка біля Омельника (Зоз!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса, околиці (Шесте-

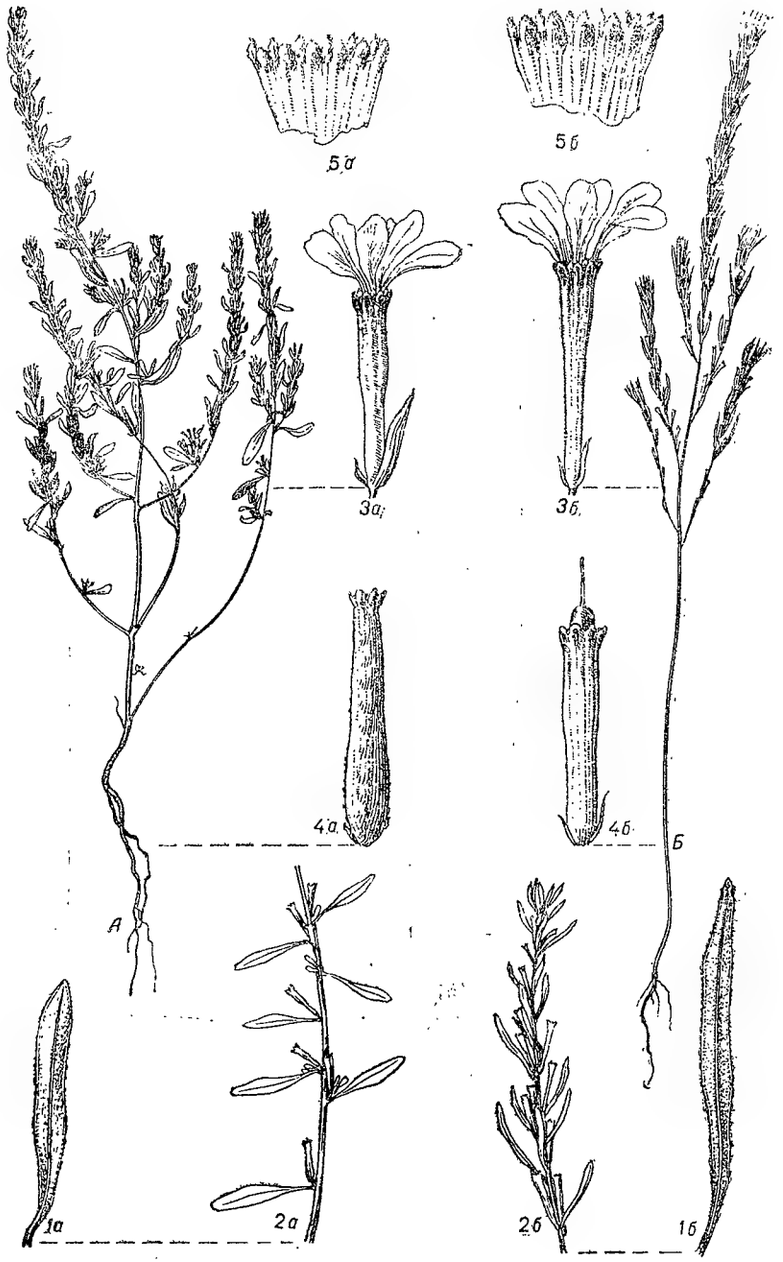

Рис. 65. А. Плакун триприквітковий — *Lythrum tribracteatum* Salzm. Загальний вигляд;

1 а — листок; *2 а* — гілочка; *3 а* — квітка; *4 а* — чашечка при плодах; *5 а* — зубці чашечки.

Б. Плакун Софії — *Lythrum Sophiae* Klok. Загальний вигляд;

1 б — листок; *2 б* — гілочка; *3 б* — квітка; *4 б* — чашечка при плодах; *5 б* — зубці чашечки.

риков); Вилкове (Савулеску і Райсс). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач. та ін.!), наводиться також для Ягорлицького п-ва та р. Молочної. — **П.С.** Херсонська обл.: Молоканський п-в на Сиваші (Зоз!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (рідко на сході), Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Даг.; Серед. Азія (півн. ч.).

Загальне поширення. Південь Середньої і Східної Європи.

Примітка. *L. tribracteatum* var. *β. Candollei* Koehne відрізняється набагато довшими, зеленими й по краю пилчасто-шорсткими приквітками. Становить особливу, більш західну географічну расу — *L. Candollei* (Koehne).

1969 (3). L. Sophiae Klok. — **Плакун Софії.** Однорічна жовтувато-зелена рослина. Стебла прямостоячі, (10)15—35(45) *см* завв., від основи або від середини розгалужені, з гілочками, спрямованими скоса вгору. Листки лінійні, рідше лінійно-ланцетні, 4,5—30 *мм* завд., 0,5—4,5 *мм* завш., до основи звужені, при верхівці коротко загострені, по краях і середній жилці пилчасто-шорсткі. Квітки сидять поодинці в пазухах листків на коротеньких, близько 0,5 *мм* завд., ніжках, з 2 лінійно-ланцетними дрібними, плівчастими приквітками біля основи чашечки, 6-членні; чашечка вузькотрубчасто-лійковидна, 4—6 *мм* завд., до середини вузькотрубчаста, близько 0,2 *мм* завш., вище вузьколійковидна, до 0,8 *мм* завш., з 6 білуватоплівчастими, тонко загостреними зубцями і 6 коротенькими зеленуватими придатками, по ребрах шорстка; пелюсток 6, вузькоеліптичних, 1,5—2 *мм* завд., до обох кінців звужених, лілових або яснолілових; тичинок 4—5; стовпчик разом з приймочкою майже дорівнює зав'язі. Коробочка циліндрична, 3,5—4,5 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., захована в чашечці або трохи висунута з неї. ⊙. Цв. VI—VIII.

Klok. (Клоков) у Бот. Журн. АН УРСР, III, 1—2 (1946) 25.

В степових подах. — На півд. сході Степу.

Л.З.С. Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Аскаиія-Нова, заповідник, Чапельський під (Лавр.!, Клок.! та ін.); Іванівський рн, Агайманівський під (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (схід. ч.), Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем південно-степових знижених районів Європ. ч. СРСР.

Примітка. Описаний цей вид з Асканії-Нова, де зустрічається в Чапельському поді, коло ставка та по канавах досить часто, разом з іншими видами — *L tribracteatum* Salzm., *L. thymifolia* L. і *L. borysthenicum* (M.B.) Litw. Вперше зібраний І. К. Пачоським у 1911 р., пізніше збирався також багатьма іншими колекторами. В 1927 р. *L. Sophiae* Klok. виявлений був також і в Нижньо-Донському районі С. Г. Горшковою (в районі станиць Жуковської та Семикаракської). Росте він там на луках і на комплексних солонцях.

Заперечення самостійного значення цього виду, висловлене О. А. Муравйовою, хоч і не в цілком категоричній формі, при обробці роду *Lythrum* (Фл. СССР, XV, 542), і приєднання його до *L. tribracteatum* Salzm. здається нам безпідставним.

Секція **3. Pentaglossum** (Forsk.) Klok. comb. nova. Чашечка трубчаста або трубчасто-дзвоникувата. Квітки 4—6-членні. Придатки чашечки довші за її зубці. Пелюстки завжди розвинені. Тичинок 2—6(12). Стовпчик коротенький або видовжений. Однорічники.

Примітка. До цієї секції ми не відносимо середземноморського виду *L. flexuosum* Lag. s. l. (багаторічники з постійним числом тичинок у квітці 12). Інші ж види багато ближчі до секції *Salzmannia* Koehne, ніж до американської підсекції *Pythagorea* Raf. Останню краще було б розглядати як окремий рід — *Pythagorea* Raf. (1899), відповідно об'єднавши *Salzmannia* та *Pentaglossum* в окремий рід — *Pentaglossum* Forsk. В усякому разі, секцію *Euhyssopifolia* Koehne як цілком штучне об'єднання треба з системи усунути.

1970 (4). L. hyssopifolia L. — **Плакун гісополистий.** Однорічна сизувата гола рослина. Стебло прямостояче, рідко висхідне, 5—40 *см* завв., просте або частіше від основи розгалужене. Листки при основі стебла чергові, вище супротивні; нижні — довгасто- або іноді яйцевидно-еліптичні, середні й верхні — лінійно-ланцетні, загалом 4—24 *мм* завд., 1—5 *мм* завш. Квітки 6-членні, сидять поодинці в пазухах листків, на коротеньких ніжках, при основі чашечки з 2 коротенькими ланцетно-шиловидними приквітками; чашечка трубчаста, вище середини вузьколійковидно розширена, 4—7 *мм* завд. (враховуючи зубчики), з 6 широкотрикутними, остючковидно закінченими зубцями і вдвоє довшими за них шиловидними придатками, відігнутими назовні; пелюсток звичайно 6, довгасто-еліптичних, близько 2 *мм* завд., синюватолілових; тичинок 6 або менше. Коробочка довгасто-циліндрична. ☉. Цв. VI—VIII.

L., Spec. pl., ed. I (1753) 447. Koehne, Lythraceae in Engl. Pflanzenr., IV, 216 (1903) 65. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 369. Муравьева в Фл. СССР, XV, 545. Клоков у Визн. росл. УРСР, 249.

По вогких місцях — при берегах, на заплавних луках, на півдні в степових подах. — На Лівобережжі досить звичайно в долинах річок у лісостепових і степових районах, на Правобережжі рідко.

Л.П. Київська обл.: пониззя р. Десни (Лоначевський!). — **П.Л.-С.** окол. Києва (Зеров!, Лоначевський!) і нижче по р. Дніпру. Черкаська обл.: Сміла (Тржебінський). — **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ (Лавр.!). — **Л.З.-Л.С.** По ріках Дніпру та Дінцю з притоками звичайно. — **П.З.С.** Окол. Одеси (Шестериков). — **Л.З.С.** По р. Дніпру нерідко. — Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. і півд.-східні райони, Крим; Кавказ; Зах. Сибір; Серед. Азія.

Загальне поширення. Європа, крім північних районів, Західний Сибір, Передня і Середня Азія, Північна і Південна Африка, Північна і Південна Америка, Австралія. Ареал цього виду в більшій. чи меншій мірі захоплює всі континенти й багато які океанічні острови.

1971 (5). L. hybridum Klok. sp. nova in Addenda V, p. 633. — **Плакун мішанцевий.** Однорічна, яскраво- або жовтуватозелена рослина. Стебло прямостояче або від основи підведене, 7—22 *см* завв., просте або ча-

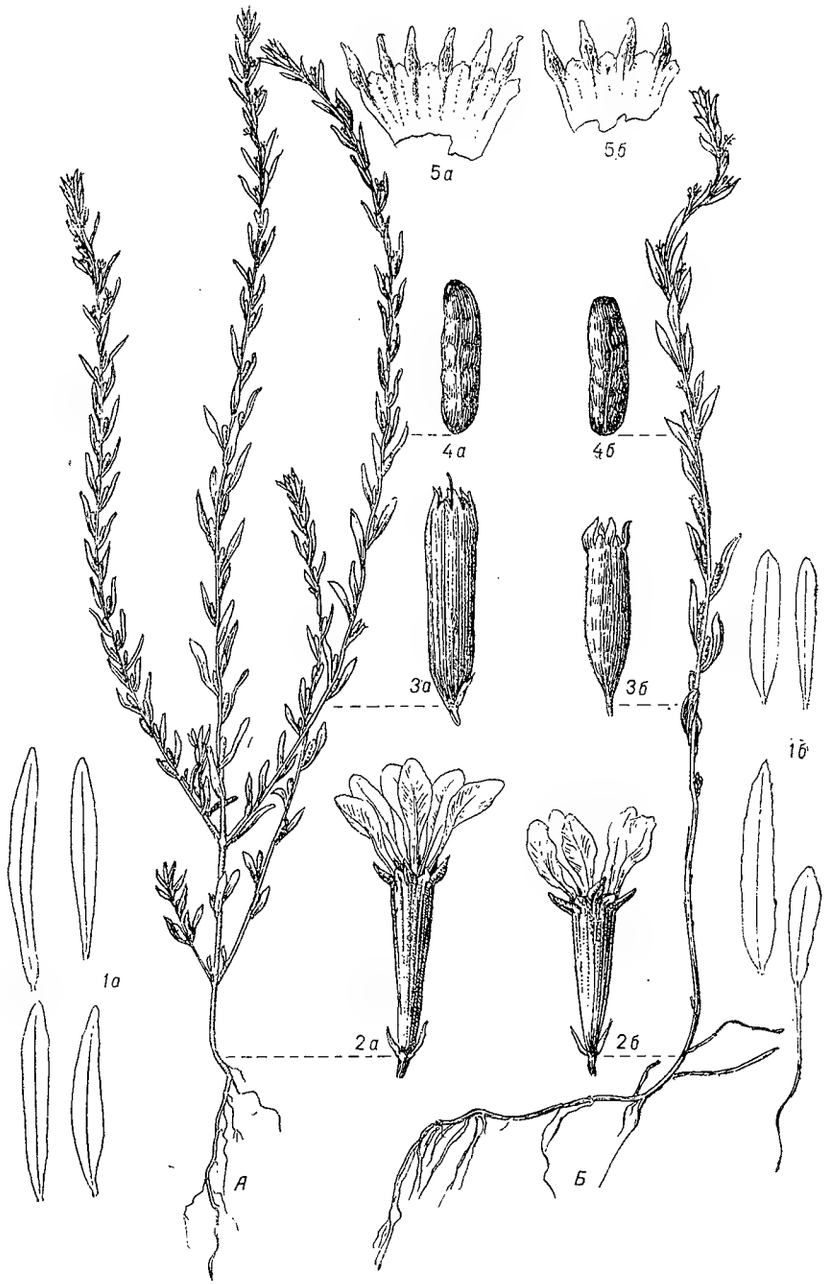

Рис. 66. А. Плакун гісополистий — *Lythrum hyssopifolia* L. Загальний вигляд; *1а* — листки; *2а* — квітка; *3а* — чашечка при плодах; *4а* — коробочка; *5а* — зубці чашечки.

Б. Плакун мішанцевий — *Lythrum hybridum* Klok. Загальний вигляд; *1б* — листки; *2б* — квітка; *3б* — чашечка при плодах; *4б* — коробочка; *5б* — зубці чашечки

стіше б.-м. розгалужене, з гілочками, спрямованими скоса вгору, внизу циліндричні, вище чотиригранні, з 2 гострими реберцями. Листки здебільшого довгасті, 5—20 *мм* завд., 1—6 *мм* завш., сидячі, з широкою основою, при верхівці загострені й відтягнені в дуже коротеньке вістря, вгорі по краю дрібно й невиразно зазублені; найнижчі листки (на час цвітіння майже не зберігаються) ширші, до видовжено-овальних, звужені до основи в дуже коротенький, невиразний черешочок, тупі. Квітки пазушні, поодинокі, на малопомітних ніжках, з 2 дрібними плівчастими приквітками при основі чашечки, 4-членні або рідше 5-членні; чашечка вузька, трубчасто-лійковидна, (2,75)3—4(4,5) *мм* завд. під час цвітіння, 3,5—4,5(5) *мм* завд. при плодах, з широкотрикутними, дуже дрібними, плівчастими зубцями й лінійними, 0,5—0,75 *мм* завд., втроє довшими за них, загостреними, зеленими й трав'янистими придатками в кількості 4, рідше 5; пелюстки еліптичні, 1,5—2 *мм* завд., 0,5—1 *мм* завш., яснолілові, в тій же кількості; тичинок 2; стовпчик близько 1 *мм* завд., приблизно дорівнює зав'язі. Коробочка довгаста, не висувається з чашечки. Насінина близько 0,8 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., чорнувата. ⊙ . Цв. VI—VII.

Клоков у Визн. росл. УРСР, 249.

На вогких місцях серед гранітних відслонень.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: окол. Жданова (Вержбицький!); Тельманівський рн, Гранітне (!!), по р. Кальміусу між Гранітним і Заможним Приморського району (!); Володарський рн, Бесташ-гора (!!).

Поширення по СРСР. Причорн. (схід. ч.).

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР (меотичний).

Примітка. Досить характерна рослина для Приазовського гранітного райсну, де росте без супроводу будь-яких інших близьких видів.

1972 (6). L. melanospermum Savul. et Zachariadi. — **Плакун чорнонасінний.** Однорічна гола рослина. Стебло прямостояче, 5—10 *см* завв., просте або частіше при основі з нечисленними відхиленими гілками, гранчасте. Нижні листки супротивні, решта — чергові, довгасто-ланцетні, 5—10 *мм* завд., 1—3 *мм* завш., до основи раптово звужені, але без помітно виявленого черешка, при верхівці гострувати або нижні тупуваті, по краю пилчасто-шорсткі, сизуватозелені. Квітки 4-членні, пазушні, поодинокі, майже сидячі (квітконіжки близько 0,8 *мм* завд.), з 2 дрібними приквітками при основі чашечки; чашечка трубчаста, під час цвітіння ±2,5 *мм* завд., при плодах 3—3,5 *мм* (враховуючи й придатки) завд., близько 1 *мм* завш., з 4(5) яйцевидно-трикутними зубцями і трикутно-ланцетними, вдвоє довшими за них придатками; пелюстки еліптичні, 1,5—2 *мм* завд., рожеві; тичинок 2; стовпчик помітний, 1—1,3 *мм* завд. Коробочка циліндрична, 2—3 *мм* завд. Насінина близько 0,9 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., чорнувата. ⊙. Цв. VI—VII.

Savul. et Zachariadi apud Săvul. şi Rayss, Mater, pentru flora Basar. (1934) 185, t. XXXVI.

На вогких пісках. — На південному заході Степу, рідко.

П.З.С. Одеська обл.: Вилкове (Захаріаді, 24.VI 1929).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб. (півд. ч.).

Загальне поширення. Ендем.

Примітка. Цей вид і попередній належать до особливої групи переважно гірканських видів, що займають у системі роду проміжні місця між *L. hyssopifolia* L. і *L. thymifolia* L. Група (або ряд *Hybrida* Klok.), за сучасними відомостями, складається з таких видів: *L. Schelkovnikovii* D. Sosn., L. *Theodori* D. Sosn., L. *hilanicum* Klok. (Іран), *L. hybridum* Klok., *L. melanospermum* Savul. et Zachariadi. Перші 3 види зустрічаються лише по західному узбережжю Каспійського моря.

1973 (7). L. thymifolia L. — **Плакун чебрецелистий.** Однорічна сизуватозелена рослина. Стебло прямостояче, 6,5—24,5 *см* завв., розгалужене від основи в нижній частині і тут з супротивними, спрямованими вгору або іноді розчепіреними гілками, а крім того, ще вгорі, де гілочки чергові, або лише вгорі, іноді стебло просте. Листки від довгасто-еліптичних до вузьколінійних, 5—15 *мм* завд., 0,75—3 *мм* завш., звужені до основи, але без помітного черешка; нижні листки супротивні, тупі (на час цвітіння здебільшого опадають); середні й верхні — чергові, загострені, а верхні ще з коротеньким кінцевим вістрям, найширші у верхній третині, вгорі по краю трохи зазублені. Квітки постійно 4-членні, пазушні, поодинокі, на коротеньких ніжках, з 2 дрібними плівчастими приквітками при основі чашечки; чашечка вузькотрубчасто-лійковидна, 2,5—3,5 *мм* завд., після цвітіння 3—4 *мм*, з 4 широкотрикутними плівчастими зубцями і вдвоє довшими за них придатками (0,75—1 *мм* завд.); пелюстки еліптичні, до 1,5 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., рожеволілові; тичинки в кількості 2—3; стовпчик до 1 *мм* завд., майже дорівнює зав'язі. Коробочка овально-циліндрична, ±2 *мм* завд. Насінина 0,6—0,7 *мм* завд. ⊙. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 447. Koehne, Lythraceae in Engl., Pflanzenr., IV, 216 (1903) 67. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 369. Муравьева в Фл. СССР, XV, 547. Клоков у Визн. росл. УРСР, 250.

В степових подах і зниженнях. — Тільки на крайньому півдні.

П.З.С. Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Пач.). — Херсонська обл.: Херсон і Берислав (Пач.). — **Л.З.С.** Нерідко.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: півд.-схід. райони; Зах. Сибір (півд. ч.); Серед. Азія (півн. ч.).

Загальне поширення. Крім наведених районів СРСР, Південна Європа, Північна Африка, Мала Азія.

Примітка. В основному середземноморський вид. Українська, понтична, частина його ареалу відірвана як від європейсько-африканської, так і від казахстансько-південносибірської. Наші зразки відмінні від південноєвропейських за деякими морфологічними ознаками і навряд чи належать до типового *L. thymifolia* L. s. str. З казахстанськими зразками вони більш схожі. Ми залишаємо тут видову назву в ширшому розумінні до остаточного з'ясування систематики цього збірного виду, для чого нам досі бракувало порівняльного матеріалу. Опис звичайно сто-

сується південноукраїнської конкретної рослини і тому з описами в західноєвропейських джерелах у багатьох пунктах не збігається.

Секція **4. Salicaria** Koehne. Квітки триморфні (гетеростилія) в пазушних дихазіях, зібраних у кінцеві китицевидно-волотисті суцвіття, в типі 6-членні, але нерідко з домішкою 5- і 7(8)-членних. Тичинки в кількості 12 (10, 14, 16). Багаторічники з розвиненим кореневищем.

Ця група звичайно цілком заслуговує на те, щоб її розглядати як окремий рід. Проміжне місце між *Salicaria* і *Pentaglossum* займає, ніби й досі монотипна, австралійська секція *Mesolythrum* Koehne (1897).

1974 (8). L. virgatum L. — **Плакун прутовидний.** Багаторічна висока, позбавлена опушення рослина. Кореневище товсте, здерев'яніле. Стебла прямостоячі, до 120 *см* завв., заокругленочотиригранні, вгорі розгалужені. Листки до суцвіття супротивні, в суцвітті чергові, лінійні до вузьколінійних або ланцетні, 1,2—3 *см* завд., 2—20 *мм* завш., нижні — з заокругленою, середні й верхні —з клиновидною основою. Квітки по 1—4(7) у пазушних дихазіях, що зібрані на кінці стебла та гілок у китицевидні суцвіття; чашечка трубчасто-булавовидна, 4—6 *мм* завд., гола, з 6 трикутними, загостреними зубцями й коротшими за них або рівними шиловидними, назовні відігнутими придатками; пелюсток 6, видовжено-еліптичних, 7—9 *мм* завд.; тичинок 12, з них 6 довші за решту. Коробочка довгасто-овальна, 3,5—4,5 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 447. Koehne, Lythraceae in Engl., Pflanzenr., IV, 216 (1903) 72. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 369. Муравьева в Фл. СССР, XV, 551. Клоков у Визн. росл. УРСР, 249.

На луках, по берегах річок і озер, на торфових болотах, у степових подах. — Звичайно по всій УРСР.

Дуже мінлива рослина. Для УРСР наводять такі різновидності:

Var. **linarifolium** Schmalh. (*l. c.*). Листки лінійні, близько 4 *мм* завш., верхівкові — в 4 рази довші за чашечку. Суцвіття рідкувате; пазушні дихазії 1—3-квіткові.

Переважно на крайньому півдні.

Var. **lancifolium** (Koehne) Zoz in litt. Листки ланцетні, верхівкові коротші за чашечку або в 2—4 рази довші.

— *L. virgatum* f. c. *lancifolium* Koehne (*l.c.*).

Повсюдно.

Е. Кене (ц. м.) розрізняє три основні форми виду: f. a. *longifolium* Koehne з вузьколінійними листками, у яких довжина перевищує ширину в 13—17 разів (верхні листки 4—12,5 *см* завд.); f. b. *genuinum* Koehne з відповідною перевагою в 5—8 разів (середні листки 2,5—5,5 *см* завд.) і f. c. *lancifolium* Koehne — з ланцетними листками, довжина яких у 5,5—7 разів перевищує ширину (середні листки 6,5—13 *см* завд.). В останніх двох форм він відрізняє також по дві підформи (не даючи їм назв) з дрібними або з видовженими приквітковими листками.

Наводиться також досить рідкий гібрид *L. virgatum* × *L. salicaria* (*L. scabrum* Simk.).

П.З.С. Одеська обл.: Вилкове (Савулеску і Райсс).

Поширення по СРСР. Європ. ч. (переважно півд. ч.); Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір (півд. ч.); Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Серед. Азія.

Загальне поширення. Крім згаданих районів СРСР, Середня Європа, Монголія (півн. ч.).

1975 (9). L. intermedium Ledeb. — **Плакун середній.** Багаторічна, звичайно висока рослина, майже без опушення. Кореневище товсте, коротке; стебла прямостоячі, невиразно чотиригранні, до 120 *см* завв., голі або з розсіяними дрібними волосинками на ребрах; листки довгасто-ланцетні, 1,5—8 *см* завд., 6—27 *мм* завш., з округлою або дещо серцевидною сидячою основою, перед якою часто помітно звужені, на поверхні голі, по краю з коротенькими шорсткими війочками; верхні, приквіткові листки яйцевидно-ланцетні, загострені. Пазушні дихазії 2—4-квіткові; квітки на помітних ніжках; чашечка трубчасто-булавовидна, 5,5—6,5 (8) *мм* завд., гола або по жилках з рідкими коротенькими волосками; зубців 6, трикутних, загострених; придатки в такій же кількості, шиловидні, в 2—3 рази довші за них; пелюсток 6, довгасто-оберненояйцевидних, 8—10 *мм* завд., лілових; тичинок 12, нерівних. Коробочка конусовидно-овальна, до 4 *мм* завд. ♃. VIII—IX

Ledeb., Ind. hort. Dorpat. (1822) et apud Turcz. in Bull. Soc. Nat. Mosc. (1838) 92. Муравьева в Фл. СССР, XV, 551. Клоков у Визн. росл. УРСР, 249.

— *L. salicaria* var. *β.* intermedium Koehne in Engl., Bot. Jahrb., I (1881) 327 et Lythraceae in Engl., Pflanzenr., IV, 216 (1903) 76.

По берегах річок, у плавнях, по тальвегах балок, також на морських косах. — На півдні, переважно в степових районах.

Д.Л.-С. В півд. і центр. частинах дуже звичайно, з північної, придонецької, навпаки, даних немає. — **П.З.-Л.С.** Нерідко, від р. Дніпра до р. Дністра. — **Л.З.-Л.С.** В півд. ч. району звичайно, особливо на азовському узбережжі. На північ простежено до низів'я р. Самари (!!). — **П.З.С., Л.З.С.** Нерідко. З **П.С.** немає відомостей, але, очевидно, зустрічається.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: степові райони; Кавказ; Сибір (рідко); Далек. Схід; Серед. Азія.

Загальне поширення. Наводиться також (в різних формах) для Середньої Європи, Південної Франції, Болгарії, Ірану, Північного Китаю і Японії.

Примітка. Дуже мінлива рослина, для якої Е. Кене описує чимало «підрізновидностей» і форм. Очевидно, є однією з рас збірного виду *L. salicaria* L., що взагалі потребує спеціального вивчення.

1976 (10). L. salicaria L. — **Плакун верболистий.** Багаторічна, висока рослина, б.-м. густо опушена. Кореневище товсте, здерев'яніле. Стебло прямостояче, 25—200 *см* завв., чотиригранне. Листки супротивні або в кільцях по 3—4, від овальних, загострених до вузьколанцетних,

1,5—9,5 *см* завд., 10—25 *мм* завш., з сидячою, округлою або дещо серцевидною широкою основою, довжина листка перевищує його ширину в 2—7 разів. Пазушні дихазії 1 -4-квіткові, зібрані на кінцях гілок і стебла в китицевидно-волотисті суцвіття; квітки на помітних ніжках, приквітки лінійно-ланцетні, по краю довговійчасті, коротші за чашечку; чашечка трубчасто-дзвоникувата, 5—8 *мм* завд., по жилках відлегловолосиста або ж білуватоповстиста; зубців 6, широкотрикутних; придатки в такій же кількості, шиловидні, вдвоє або в кілька разів довші за них, волосисті; пелюстки довгасто-оберненояйцевидні, з видовженою клиновидною основою, 7,5—9 (12) *мм* завд., рожево- або брудновато лілові; тичинок 12, вони нерівні (6 довших, 6 коротших). Коробочка овальна, коротша за чашечку, близько 4 *мм* завд. Ц. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 446. Koehne, Lythraceae in Engl., Pflanzenr., IV, 216 (1903) 73 (partim). Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 369. Муравьева в Фл. СССР, XV, 548. Клоков у Визн. росл. УРСР, 249.

По берегах річок або озер, на луках і болотах, у степових подах. — По всій території УРСР, досить звичайно.

Дуже мінлива рослина. З численних описаних форм її для України звичайно наводять 2, досить виразно відмінні одна від одної за характером опушення.

Var. **vulgaris** DC. Опушення розвинене, рідкувате й коротке. Стебло негустоволосисте, лише вгорі сірувате від опушення, так само й листки; чашечка більш або менш волосиста.

DC., Prodr., III (1828) 82.

Var. **tomentosum** DC. Опушення густе. Вся рослина, особливо в суцвітті, мохнато-повстиста; листки білуватосірі від опушення; чашечка мохнато-волосиста, білувата від опушення.

DC., l. c.

Остання «різновидність» частіше зустрічається в степовій частині УРСР.

Поширення виду по СРСР. Всі райони, крім арктичних.

Загальне поширення. Євразія (в позатропічній частині), Північна і Південна Африка, Північна та Південна Америка (Перу), Австралія (півд.-схід. ч.).

Господарське значення. З квіток можна здобувати фарбу для зафарбовування кондитерських виробів. Добрий медонос. Декоративна рослина.

РОДИНА XCIX. ОНАГРОВІ — ONAGRACEAE LINDL.[1]

Квітки двостатеві, рідко одностатеві, правильні, інколи трохи неправильні, здебільшого яскраво забарвлені, поодинокі в пазухах листків чи зібрані у кінцеві або пазушні китиці, чашечка глибоко- 2—4-роздільна або трубчаста, її частки прикріплені до верхнього краю довгасто-циліндричного квітколожа; пелюсток 2—4 (5), вільних; тичинок стільки ж, як і пелюсток, або вдвоє більше, вони прикріплені разом з пелюстками до основи чашолистків; маточка 1, з нижньою, 2—4-гніздою зав'яззю; стовпчик нитковидний, з головчастою, булавовидною або 4-лопатевою приймочкою. Плід — багатонасінна (рідко 1—2-насінна) коробочка або горішок. Насінини дрібні, гладенькі або вкриті сосочками, часто на кінці з пучком волосинок. — Півкущі або одно- чи багаторічні трав'янисті рослини з черговими або супротивними, цілісними, зубчастими, рідше цілокраїми листками.

До родини належить 36 родів, що охоплюють понад 500 видів. Переважна більшість родів і видів поширена в західних областях Північної та Південної Америки, лише незначна кількість родів та видів розповсюджена по всій земній кулі.

Господарське значення. Деякі представники родини *Onagraceae* добре відомі в декоративному садівництві (*Fuchsia, Clarkia, Gaura, Godetia* та ін.). У нас дуже поширені деякі види південноамериканського роду *Fuchsia,* переважно як кімнатні декоративні рослини.

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

1. Чашолистків, пелюсток і тичинок по 2. Плід горішковидний, вкритий гачкоподібними щетинками . . . 557. **Цирцея — Circaea** L.
— Чашолистків і пелюсток по 4, тичинок 8. Плід — багатонасінна коробочка, без щетинок . . . . . 2.
2. Квітки жовті. Насінини без чубка . . . . . 558. **Енотера — Oenothera** L.
— Квітки пурпурові, рожеві або білі. Насінини з чубком. . . . . 3.
3. Квітки правильні. Тичинки розміщені в 2 ряди, спрямовані догори. Стовпчик голий . . . . . 555. **Зніт — Epilobium** L.
— Квітки трохи неправильні. Тичинки розміщені в один ряд і відігнуті донизу. Стовпчик біля основи волосистий . . . . . 556 **Хаменеріум. Іван-чай — Chamaenerium** Adans.

Рід 555. Зніт — Epilobium L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 347.

Квітки невеликі, цілком правильні, поодинокі в пазухах верхівкових листків стебла і гілок, рожеві або білі; чашечка глибоко- 4-роздільна, з коротколінійковидною або циліндричною трубочкою, часто б.-м. забарвлена, опадна; віночок з 4 оберненояйцевидних або оберненосерцевидних пелюсток; тичинок 8, вони розміщені в 2 ряди, прямі, 4 довші від решти, всі, як і пелюстки, прикріплені до основи чашолистків; маточка з 4-гніздою зав'яззю і нитковидним, голим, прямим або трохи зігнутим стовпчиком, що несе 4-роздільну приймочку. Плід — довга, лінійна, чотиригранна, 4-гнізда стручковидна коробочка, що розкри-

вається від верхівки до основи 4 стулками. Насінини численні, дрібні, з довгим чубком на кінці. — Багаторічні трав'янисті рослини з довгими надземними або підземними повзучими гонами. Листки сидячі або короткочерешкові, цілісні, цілокраї або дрібнозубчасті, нижні — супротивні, верхні — чергові.

До роду належить 160 видів, поширених по всій земній кулі, за винятком тропічних областей. У флорі СРСР зустрічається 53 види, з них в УРСР — 15.

---

1. Приймочка 4-роздільна . . . . . 2.
— Приймочка цілісна, булавовидна . . . . . 5.
2. Стебла мохнато-волосисті . . . . . 3.
— Стебла притиснено опушені або голі . . . . . 4.
3. Квітки великі, до 3 *см* в діам., пурпурові. Всі листки сидячі, стеблообгортні, густо пилчасто-зубчасті. Рослина волохата . . . . . (1). **З. жорстковолосистий — E. hirsutum** L.
— Квітки значно менші, блідорожеві. Листки віддалено дрібнозубчасті, нижні — короткочерешкові . . . . . (2). **З. дрібноквітковий — E. parviflorum** (Schrb.) DC.
4 (2). Листки великі, до 10 *см* завд. і 4 *см* завш., яйцевидні, загострені, біля основи округлі або серцевидні; нижні — короткочерешкові; верхні — сидячі. Квітки чималі; пелюстки 7—10 *мм* завд. . . . . (3). **З. гірський — E. montanum** L.
— Листки дрібніші, до (3) 5 *см* завд. і 1,5 *см* завш., всі черешкові. Квітки дрібніші; пелюстки 4—6 *мм* завд. . . . . (4). **З. горбковий — E. collinum** Gmel.
5 (1). Насінини оберненояйцевидні, густо вкриті бородавочками, без придатків . . . . . 6.
— Насінини веретеновидні (звужені до обох кінців), вкриті бородавочками або голі, нерідко з прозорими придатками на кінці (під чубком) . . . . . 10.
6. Приймочка тонкобулавовидна . . . . . 7.
— Приймочка потовщено булавовидна . . . . . 9.
7. Стебло з 2—4 малопомітними поздовжніми листовими лініями, що збігають від основи листків, біля кореневої шийки утворює тонкі, повзучі надземні гони з дуже довгими межувузлями . . . . . (7). **З. темний — E. obscurum** (Schreb.) Roth.
— Стебло при основі має короткі надземні гони з розеткою листків, поздовжні лінії більш помітні . . . . . 8.
8. Рослина блідозелена. Середні листки, як і стебло, голі або майже голі, лінійно-ланцетні, з широкою основою, сидячі, нерівномірно й гостро пилчасто-зубчасті . . . . . (5). **З. споріднений — E. adnatum** Griseb.
— Рослина сизуватозелена, стебло й листки, особливо зісподу по жилках, притиснуто опушені. Середні листки більш лінійні, ніж у *E. adnatum,* до основи поступово звужені, короткочерешкові або сидячі, віддалено-дрібнозубчасті . . . . . (6). **З. Ламі — E. Lamyi** F. Schultz.

9 (6). Листки еліптичні або яйцевидно-ланцетні, до основи клиновидно звужені, всі черешкові. Стебло пухнате, з 2—4 випнутими листовими лініями. Приймочка трохи 4-роздільна . . . . . (8). **З. рожевий — E. roseum** (Schreb.) Pers.
— Нижні листки довгасто-яйцевидні, дуже короткочерешкові, середні — яйцевидно-ланцетні, сидячі. Стебло внизу голе з 2 голими, вгорі з 4 опушеними листовими лініями. Приймочка цілісна . . . . . (9). **З. жилкуватий — E. nervosum** Boiss. et Buhse.
10 (5). Насінини вкриті бородавочками (з прозорим придатком на кінці) . . . . . 12.
— Насінини гладенькі . . . . . 11.
11. Тендітна рослина з нитковидними, улисненими надземними гонами. Листки дрібні, тонкі, широколанцетні, тупі, до основи клиновидно звужені, короткочерешкові . . . . . (10) **З. альпійський — E. alpinum** L.
— Рослина міцніша, з блідими підземними гонами, що розвиваються восени і вкриті м'ясистими лусковидними листками. Стеблові листки товстуваті, яйцевидно-еліптичні, короткочерешкові або сидячі . . . . . (11). **З. алсинолистий — E. alsinifolium** Vill.
12 (10). Стебло циліндричне, нерівно короткопухнате, без випнутих листових ліній. Листки лінійно- або довгасто-ланцетні, по краях трохи загорнуті наспід . . . . . (12). **З. болотний — E. palustre** L.
— Межувузля стебла з б.-м. випнутими листовими лініями . . . 13.
13. Листки довгасто-яйцевидні, розміщені кільцями по 3 (4). Приймочка (як і стовпчик) волосиста . . . . . (13). **З. приальпійський — E. alpestre** (Jacq.) Krock.
— Листки яйцевидні або ж оберненояйцевидні, супротивні. Приймочка гола . . . . . 14.
14. Стебло внизу голе, вгорі кучерявоволосисте, без домішки залозистих волосків (на час цвітіння верхівка його поникає). Нижні листки черешкові, середні й верхні — сидячі. Насінини довгасто-веретеновидні . . . . (14). **З. поникліий — E. nutans** Schmidt.
— Стебло внизу голе, вгорі, крім простих притиснутих волосків, опушене ще й залозистими. Всі листки з б.-м. розвиненими черешками . . . . . 15.
15. Рослина з короткими підземними гонами, що дають на час цвітіння біля основи стебла розетку зелених листочків. Стеблові листки лише трохи загострені, неправильно дрібнозубчасті. Насінини широковеретеновидні, з відносно коротким чубком . . . . . (15). **З. залозистостебловий — E. adenocaulon** Hausskn.
— Рослина без гонів поновлення. Листки довго загострені, рівномірно

залозисто-пилчасті. Насінини довгасто-вузьковеретеновидні, з дуже довгим білим чубком . . . . . (16). **З. Доміна** — **E. Domini** M. Pop.

Секція **1. Schizostigma** Hausskn. Приймочка 4-роздільна, з розведеними лінійними частками.

Ряд **1. Friophora** Hausskn. Рослини більш або менш густо вкриті довгими і м'якими, прямими, відлеглими волосками.

1977 (1). E. hirsutum L. — **Зніт жорстковолосистий.** Рослина з товстим кореневищем, від якого в другій половині літа відходять довгі м'ясисті гони, вкриті лусковидними листочками. Стебло прямостояче, 50—150 *см* завд., розгалужене, при основі б.-м. гранчасте, інколи голе, вище круглясте, як і вся рослина, мохнато-волосисте, більш або менш густо вкрите відлеглими, довгими, простими волосками і короткими, залозистими. Листки довгасті, ланцетні або довгасто-яйцевидні, 4—17,5 *см* завд., 0,8—4 *см* завш., супротивні (лише верхівкові чергові), сидячі, найнижчі до основи клиновидно звужені, решта листків стеблообгортна і трохи збігає на стебло, на верхівці загострені, по краю гостро і дрібно пилчасто-зубчасті, з обох боків на поверхні, рідше лише по жилках густо вкриті тонкими і довгими відлеглими волосками. Квітки поодинокі в пазухах верхівкових листків на відхилених, опушених квітконіжках 0,6—2,5 *см* завд.; чашечка з 4 ланцетних, загострених, при основі зрослих в коротку, 2—3 *мм* завд., лійковидну трубочку чашолистків 7—12 *мм* завд., 1,5—3 *мм* завш.; віночок великий, лійковидний, ліловопурпуровий, удвоє довший за чашечку; пелюстки округло- або оберненояйцевидні, 14—20 *мм* завд., 10—15 *мм* завш., вгорі з б.-м. глибокою виїмкою, до основи клиновидно звужені. Стовпчик тонкий, 8—10 *мм* завд., з 4-роздільною приймочкою; лопаті приймочки товсті, відігнуті донизу. Тичинки коротші за 2,5 *мм* завд. і близько 0,5 *мм* завш. Коробочка лінійна, опушена або гола, 4-гнізда, 3, 5—8 *см* завд., близько 3 *мм* завш., розкривається 4 стулками зверху донизу. Насінина бура, 1—1,5 *мм* завд., 0,3—0,5 *мм* завш., до основи звужена, на поверхні густо вкрита бородавочками, на кінці округла, з чубком із тонесеньких білуватих волосинок 9—10 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

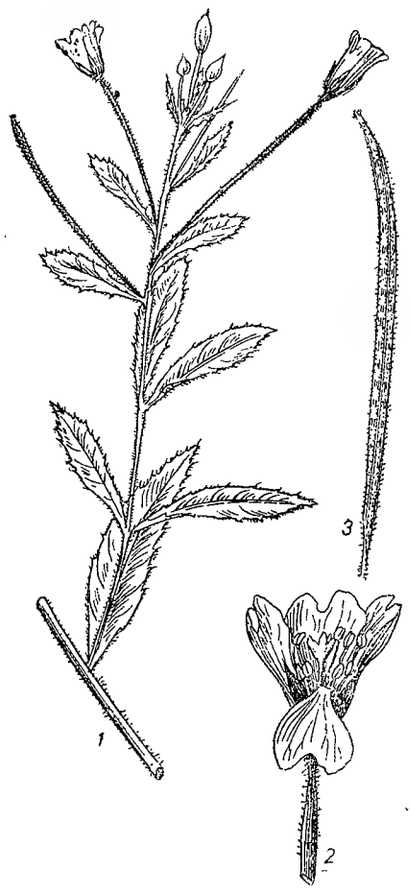

Рис. 67. Зніт жорстковолосистий — *Epilobium hirsutum* L.

1 — гілочка з суцвіттям; *2* — квітка; *3* — коробочка.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 347. Hausskn., Monogr. (1884) 53. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 371. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 578. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 251.

— *Chamaenerium hirsutum* Scop., Fl. Carn., ed. 2 (1772) 270.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 101. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, fig. 2207—2209! Фл. СССР, XV, табл. XXVIII, рис. 3!

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1416! (sub *E. hirsutum* L. var. *tomentosum* Boiss.); № 1464 (sub. *E. hirsutum* L. var. *vulgare* Hausskn.)!

На болотах, вогких луках, по заболочених берегах річок. — По всій УРСР, від Карпат і Західного Полісся до крайнього сходу — звичайно, на півдні переважно по долинах великих рік, в Карпатах — лише до підніжжя гір.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Бессараб., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Прибалх., Дж.-Тарб., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Північна Африка, Західна Азія до Гімалаїв, Монголія, Китай, Японія, Північна Америка, Кавказ, Зах. Сибір.

Господарське значення. *E. hirsutum* L. зустрічається як бур'ян в садках, городах, заливних посівах, коло доріг (Сорн. раст. СССР, III). Добрий медонос. Листки містять 141—146 *мг*% вітаміну С.

Примітка І. Ступінь і характер опушення описаної рослини у всіх її частинах дуже варіює. Воно буває то рідкуватим, то б.-м. густим, повстисто-волосистим, то простим, то залозистим. Переважно на цій підставі різними авторами було описано цілий ряд варіацій, форм тощо. Ми вважаємо за необхідне від типової форми (var. *vulgare* Hausskn., l.c.), що має середній ступінь опушення стебел, вкритих відхиленими, короткими залозистими і довгими простими волосками, майже голі або опушені лише по жилках листки більш видовженої та загостреної форми і вкриті майже виключно залозистими волосинками квіткові бруньки та коробочки, відрізняти ще різновидність var. *villosum* Hausskn., l.c. Вона відрізняється не лише густомохнатими, вкритими відлеглими, довгими простими і залозистими волосками стеблами та листками і густо вкритими лише простими волосками квітковими бруньками та коробочками, але й своїм ареалом — займає південніщу частину поширення виду, а саме її степову і південну лісостепову смуги. Систематика цього збірного виду потребує розробки.

Примітка 2. За літературними даними, *E. hirsutum* L. дуже вільно гібридизує з багатьма іншими видами роду. Гаусскнехт, а за ним і Штейнберг (Фл. СССР, XV, 580) наводять такі гібриди: *E. hirsutum* × *montanum, E. hirsutum* × × *palustre, E. hirsutum* × *parviflorum, E. hirsutum* × *roseum.*

1978 (2). E. parviflorum (Schreb.) DC. — **Зніт дрібноквітковий.** Рослина з короткими гонами, які розвиваються при основі стебла в другій половині літа і несуть на кінці розетку короткочерешкових, лопатко-

видних, тупих або коротко загострених листочків. Стебло круглясте, прямостояче або при основі трохи підведене, 15—60 (100) *см* завв., просте або б.-м. розгалужене, в різній мірі коротко мохнато-пухнате від тонких, відхилених простих, вгорі з домішкою залозистих, волосків. Листки довгасті, ланцетні або яйцевидно-ланцетні, як і стебла, коротко-пухнаті, супротивні, інколи по 3 в кільцях, 5—11 (13) *см* завд., 0,5—3 *см* завш., по краю віддалено-дрібнозубчасті, нижні — з короткими, 1—3 *мм* завд., черешками, середні та верхні — з округлою основою, сидячі або також і короткочерешкові. Квітки невеликі, 5—8 (10) *мм* завд., поодинокі в пазухах верхівкових листків на густо опушених ніжках 1—2 *мм* завд., пуп'янки округло-яйцевидні, тупі або коротко загострені, густо вкриті простими і залозистими волосками, на $^1/_3$ коротші за пелюстки; пелюстки яснопурпурові, серцевидні, 7—8 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., до основи звужені, на верхівці з глибокою виїмкою, їх лопаті тупі, заокруглені. Маточка з 4-роздільною приймочкою; лопаті приймочки 1—2 *мм* завд., розхідні і відігнуті назад. Коробочка лінійна, чотиригранна, 4—7 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш., коротко-пухната від простих і залозистих волосків. Насінини яйцевидні, близько 1 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., темнокоричневі або червонуваті, густо вкриті бородавочками, на кінці з чубком довгих, білих волосинок. ♃. Цв. VI—IX.

DC., Prodr., III (1828) 43. Haussk n., Monogr. (1884). 54. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 371. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 580. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 252.

— *Chamaenerium parviflorum* Schreb., Spicil. Fl. Lips. (1771) 146.

Рисунки: Фл. СССР, XV, табл. XXVIII, рис. 4.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1463!

По вогких і болотистих місцях, канавах, берегах ставків. — Переважно в лісових і лісостепових районах, рідше в Степу.

Зак. **Л., К.Л.,** і **Пр. Л.** По знижених місцях. — **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.П.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Авдіївка (Кот.!); Артемівськ (Лавр.!); Макіївська мр, Ясенівка, Балка Широка (Морозова!); радгосп «Зоря» (Страшко!); Мар'янівка, х. Оріхове (Олексіїв!); Катиківський рн, Саурів (Лавр.!); Чистяківська мр, Чистякове, Глухівська дача (!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Кіровоградський рн, Вишняківка (Оснер!). — **Л.З.-Л.С.** На північ від р. Дінця — б.-м. звичайно, на південь — зрідка. — Харківська обл.: Красноград (Марков!). — Сталінська обл.: Приморський рн, Кременівка (!), Старий Крим (!); Тельманівський рн, Гранітне (Клок.); Старо-Бешівський рн, Каракубський зернорадгосп (Клок.). — Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська (Акінф.). — Запорізька обл.: Розівський рн, Кам'яні Могили (Клок.). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Варварівський рн, між Варварівкою і Сливином (Опперман!); окол. Миколаєва (Опперман). — Одеська обл.: Біляївський рн, Маяки (Пач.). — Херсонська обл.: окол. Херсона (Пач.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, Кам'янка-Дніпровська і Водяне (Козлов!). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Збур'ївка (Козлов), Буркутські плавні (Свистунова!), Гола Пристань (Козлов); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Карпат., Серед.-Дніпр.,

Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. і Східн. Закавк.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Арм.-Курд., Іран, Індія, Гімалаї, Європейська частина СРСР (Зах. і Півд. ч.), Кавказ, занесено в Північну Америку.

Примітка. У *E. parviflorum* (Schreb.) DC., як і в багатьох інших видів роду, ступінь опушення стебел та листків, характер розгалуження стебел та висота їх, форма і розмір листків та інші ознаки бувають досить різними. На цій підставі ряд авторів відрізняє такі форми цього виду (за цитованою монографією роду Гаусскнехта):

F. **umbrosum** Haussk n. — Листки тонкі, довгі, майже голі, з добре помітним черешком.

F. **trifoliatum** Haussk n. — Листки зібрані в кільця по 3.

F. **apricum** Haussk n. — Листки вузьколанцетні, сидячі, до верхівки поступово звужені, загострені.

F. **menthoides** Boiss. — Листки більш широкі і короткі, нижні та середні — довгасто-яйцевидні або яйцевидно-еліптичні, біля основи розширені, сидячі. Квітки дрібні, білуваті.

F. **minor** Haussk n. — Стебла невисокі, майже не розгалужені.

F. **putatum** Haussk n. — Стебла від основи дуже розгалужені, листки дрібні, яйцевидні, дуже віддалено зубчасті.

F. **tomentosum** Haussk n. — Стебла і листки густо-білоповстисті.

Деякі з цих форм ми відрізняємо і на нашому українському матеріалі, в першу чергу, f. *tomentosum* Haussk n., поширену на півдні Лісостепу і в Степу (окол. Миколаєва, по р. Дніпру), і f. *umbrosum* Haussk n., поширену в лісовій зоні (окол. Києва).

Інші форми не мають певного географічного поширення, і таксономічне значення їх сумнівне. Вид, певно, збірний, потребує спеціального вивчення.

Ряд **2. Montana** Haussk n. Рослини вкриті дрібними, притиснутими, серповидно зігнутими волосками.

1979 (3). E. montanum L. — **Зніт гірський.** Рослина з короткими, густо улисненими гонами, що в другій половині літа відходять від основи стебла; на верхівці їх листки розміщені розеткою. Стебло круглясте, без випнутих ліній, прямостояче, 10—100 *см* завв., здебільшого нерозгалужене, розсіяно-коротко-пухнате, внизу часто голе. Листки б.-м. тонкі, темнозелені; нижні та середні супротивні, з короткими, 1—2 *мм* завд., черешками, довгасто-яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 3—10 *см* завд., 1,5—4 (5) *см* завш., біля основи округлі або б.-м. серцевидні, на верхівці загострені, лише низові — тупі, верхні листки чергові, сидячі, ланцетні або яйцевидно-ланцетні, 1,5—3 *см* завд., 0,4—0,8 *см* завш., до верхівки звужені й загострені; всі листки по краю нерівномірно дрібнозубчасті, голі або лише по жилках і по краю розсіяно опушені. Квітки поодинокі в пазухах верхівкових листків, на квітконіжках 6—10 *мм* завд.; пуп'янки яйцевидні, коротко загострені, притиснуто опу-

шені. Чашечка дзвоникувата, її листочки ланцетні, загострені, 5—6 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., коротко опушені, при основі на висоту 1,5—2 *мм* зрослі в трубочку; пелюстки рожеві, з 5—6 поздовжніми червоними жилками, довгасто-оберненояйцевидні, 7—10 *мм* завд., до 5 *мм* завш., на верхівці з досить глибокою виїмкою, до основи клиновидно звужені, майже вдвоє довші за чашолистки; маточка з коротшими за тичинки стовпчиком і 4-роздільною приймочкою; лопаті приймочки близько 1,5 *мм* завд., відхилені в різні боки. Коробочка лінійна, 5—7,5 (9) *см* завд. і близько 1,5 *мм* завш., вкрита короткими простими, а в молодому стані також і залозистими волосками. Насінини бурі, 1,2—1,5 *мм* завд., на кінці округлі, тупі, з чубком тонких волосинок, близько 1 *см* завд., донизу звужені, густо вкриті бородавочками. ♃. Цв. VI—VIII.

Рис. 68. Зиїт гірський — *Epilobium montanum* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 348. Hausskn., Monogr. (1884) 21. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 372. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 581. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 252.

— *Chamaenerion montanum* Scop., Fl. Carn., ed. 2 (1772) 270.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 5. Фл. СССР, XV, табл. XXVIII, рис. 2.

Видані зразки: Fl. polon. exsicc., № 525. Fl. hung., № 332.

По лісах, лісових схилах, узліссях, між чагарниками. — Переважно в лісових і лісостепових районах, рідше в степових.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л. До крайнього пояса лісу. **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С.** (крім найбільш південної частини), **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Богородичне (Ширяєв). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Кремінна (Клок.!). — Харківська обл.: окол. Ізюма (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Аркт.: Аркт. Євр.; Європ. ч.: всі райони; Кавказ: Передкавк., Зах. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Даур.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в (півн. ч.), Мала Азія, півн. ч. Ірану, Європейська частина СРСР, Кавказ, Західний та частково Східний Сибір.

Господарське значення. За даними А. А. Гроссгейма (Раст. рессурсы Кавк., 35), молоді листки *E. montanum* L., як і інших гололистих видів родини Onagraceae, можуть вживатись як салат.

Примітка 1. Форма та розмір листків цього виду, як і висота стебла та ступінь опушення всієї рослини, в значній мірі варіюють в залежності від умов місцезростання. В затінених місцях стебло досягає 1 *м* завв., розсіяно опушене, листки відносно більші; на відкритих сонячних місцях воно ледве перевищує 15—20 *см*, густіше опушене, несе дрібніші листки.

На підставі цієї варіабільності в літературі відрізняють такі форми, що можна помітити і на нашому українському матеріалі:

F. **apricum** Hausskn., l. c. Стебло прямостояче, внизу здебільшого червонувате у верхній третині залозисте. Листки біля основи округлі, майже сидячі, б.-м. рівномірно опушені по всій поверхні.

F. **subcordatum** Hausskn., l. c. Стебла прямостоячі, вкриті лише простими волосками. Листки біля основи серцевидні, майже сидячі, опушені лише по жилках і по краю.

F. **umbrosum** Hausskn., l. c. Стебла слабкі, б.-м. розгалужені, листки тонкі, на помітних черешках.

Примітка 2. Гаусскнехт в своїй монографії і Штейнберг у «Фл. СССР» наводять такі гібриди *E. montanum: E. montanum* × *obscurum, E. montanum* × × *palustre, E. montanum* × *parviflorum, E. montanum* × *roseum, E. montanum* × × *trifolium* (*alpestre*).

1980 (4). E. collinum Gmel. — **Зніт горбковий.** Вид, близький до *E. montanum,* але менший від останнього у всіх частинах. Його кореневище обрубане, товсте, коротке, з пучком тонких коренів. Стебло круглясте, прямостояче або висхідне, на кінці під час цвітіння поникле, 10—40 *см* завв., просте або від основи розгалужене, здебільшого густо улиснене, внизу голе, від середини до верху притиснуто опушене, особливо густо опушене в суцвітті, в листкових вузлах з розеткоподібними гонами. Листки сіруватозелені, товстуваті, невеликі, 1—3 (5) *см* завд., 0,5—1,5 *см* завш.; нижні та середні — супротивні, яйцевидні, тупуваті, біля основи трохи заокруглені або клиновидні, з черешками 3—4 *мм* завд.; верхні — чергові, еліптично-ланцетні, трохи загострені, з черешками 1—2 *мм* завд. або й сидячі; всі листки по краю нерівномірно зубчасті, по жилках, також як і по краю, трохи опушені. Квітки невеликі, 4—6 *мм* завд., поодинокі в пазухах верхівкових листків, на густо опушених квітконіжках 0,5—1 *см* завд., до цвітіння пониклі; пуп'янки округло-яйцевидні, тупі, мало опушені; чашолистки ланцетні, тупі, 2,5—3 *мм* завд., нижче середини зрослі в трубочку і густіше опушені, ніж на верхівці; пелюстки рожевочервоні, рідше білі, 4—6 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., тупі, з глибокою виїмкою на верхівці, до основи клиновидно звужені; маточка з 4-роз-

дільною приймочкою, лопаті якої відхилені назовні, 1—1,3 *мм* завд. Коробочка лінійна, 4—5 *см* завд., густо вкрита простими притиснеными волосками, повстиста. Насінини яснокоричневі, довгасто-оберненояйцевидні, близько 1 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., донизу звужені, на кінці округлі, з чубком білих волосинок близько 6 *мм* завд., густо вкриті бородавочками. ♃. Цв. VI—VIII.

Gmel., Fl. Bad., IV (1826) 265. Hausskn., Monogr. (1884)83. Штейнберг в Фл. СССР, XV. 582. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 252.

— *E. montanum β. collinum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 372.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXXIII, tab. 6! Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, fig. 2216, 2217!

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 34!

На трав'янистих місцях, схилах, толоках, узліссях. — В лісових і лісостепових районах, зрідка.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Шмальг.!). — **П.П.** Київська обл.: Фастівський рн, Мотовилівська Слобідка (Пач.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Тупичівський рн, Бурівка (Левіна!); Городнянський рн, Нетрівка (Левіна!); Остерський рн, Бірки (Ракочі); Новгород-Сіверський (Пач.). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: по р. Збручу (Кот.). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква (Лапчинський). — Черкаська обл.: окол. Канева (Либківська); окол. Чигирина (Пач.). — Хмельницька обл.: окол. Хмельницька (Кот.). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Пач.). — Сумська обл.: Суми (Черн.!); Охтирка, Монастирський парк (Ширяєв!). — Полтавська обл.: Сенча (Барсуков!). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (Рогов.). — Харків (Черн.!).

E. collinum Gmel. зустрічається, напевно, ще в карпатських лісах: **Зак. Л., К.Л., Пр. Л.,** оскільки Шафером, Кульчицьким, Павловським (Rosl. polsk., 417) він наводиться для цих районів. Але відсутність гербарних зборів по ньому з цих районів не дає можливості констатувати конкретні місцезнаходження.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Причорн., Заволз.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Західне Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, вказані райони Європейської території СРСР.

Примітка. Гаусскнехт в своїй монографії, а також Штейнберг (ц. м.) наводять такі гібриди цього виду: *E. collinum* × *montanum, E. collinum* × *obscurum, E. collinum* × *palustre, E. collinum* × *parviflorum, E. collinum* × *roseum.*

Секція **2. Synstigma** Hausskn. Рослина з цілісною булавовидною приймочкою, що раптово або поступово переходить у стовпчик.

Підсекція **1. Obovoideae** Hausskn. Насінини оберненояйцевидні, на кінці округлі, по всій поверхні вкриті бородавочками.

Ряд **1. Tetragona** Hausskn. Рослини з чотиригранними стеблами і з (2) 4 б.-м. випнутими у вигляді тонких ребер листовими лініями на них, що збігають від основ листків.

1981 (5). E. adnatum Griseb. — **Зніт споріднений.** Блідозелена рослина з густо улисненими вкороченими гонами, що з'являються при основі стебла після цвітіння рослини. Стебло прямостояче, 30—80

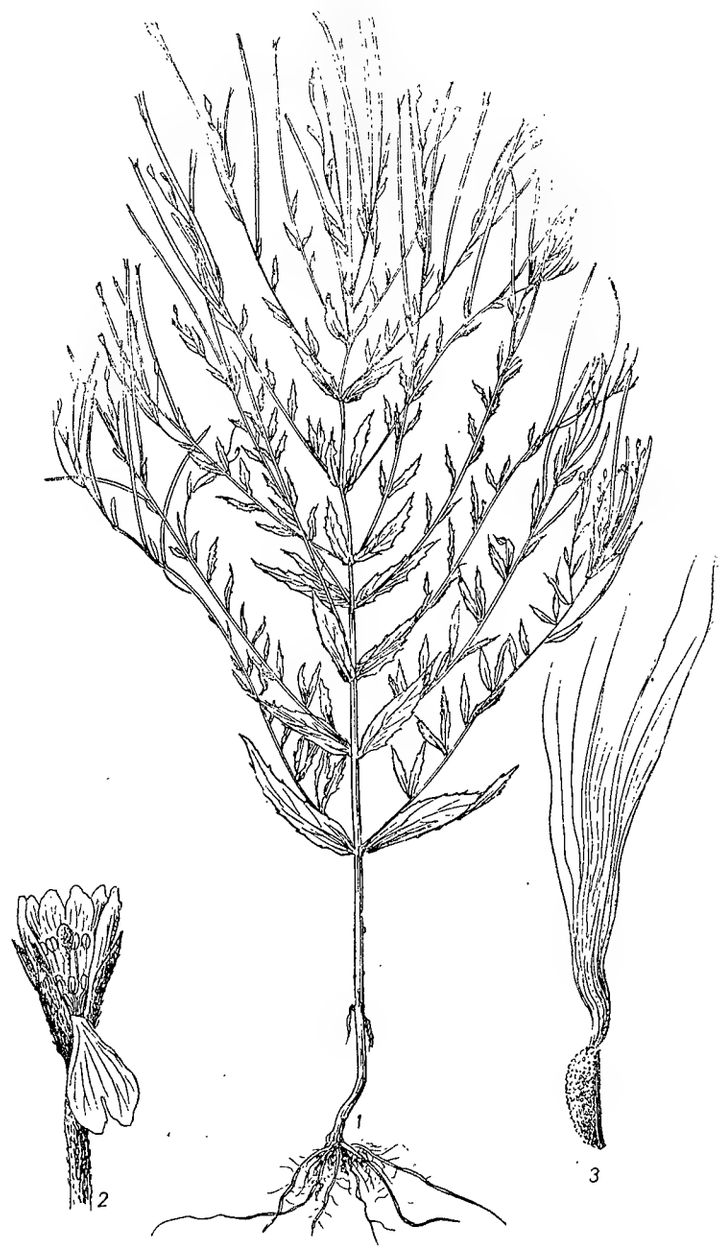

Рис. 69. Зніт споріднений — *Epilobium adnatum* Griseb.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — насінина.

(100) *см* завв., від середини до верхівки здебільшого дуже розгалужене, внизу круглясте, голе, вище з 4 підвищеними тонкими реберцями, притиснуто-короткопухнате. Листки прикореневих гонів трохи ширші за стеблові, майже цілокраї, до основи звужені, на верхівці гону утворюють розетку; стеблові листки супротивні, лише верхівкові — чергові, сидячі і трохи збігають на стебло, ланцетні або лінійно-ланцетні, 2—9,5 *см* завд., 0,5—1,3 *см* завш., загострені або тупуваті, віддалено дрібнозубчасто-пилчасті, голі або зісподу по жилках і краях притиснуто опушені. Квітки невеликі, поодинокі в пазухах верхівкових листків стебла та гілок, розміщені на притиснуто опушених ніжках 1—2 (3) *см* завд.; пуп'янки еліптичні, до обох кінців поступово звужені, як і зав'язь, білуваті від густого притиснутого опушення; чашолистки ланцетні, близько 5 *мм* завд., поступово загострені, до висоти 1—1,5 *мм* зрослі в трубочку; віночок трохи довший за чашечку, рожевий, пелюстки оберненояйцевидні, 5—6 (7) *мм* завд., 3—4 *мм* завш., до основи звужені в коротенький нігтик, на верхівці з виїмкою; маточка з тонким коротким стовпчиком і вузькобулавовидною приймочкою, що майже дорівнюють довжині тичинок. Коробочка лінійна, 5—8 *см* завд., 1—1,2 *мм* завш., притиснуто-короткопухната. Насінини оберненояйцевидні, близько 1 *мм* завд. і 0,4 *мм* завш., густо вкриті бородавочками, на кінці з довгим чубком з тонких волосинок. ♃. Цв. VI—VII (IX).

Griseb. in Bot. Zeit., X (1852) 851. Hausskn., Monogr. (1884)97. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 586.

— *E. tetragonum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 348 p. p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 372. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 253.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., IX, fig. 765! Фл. СССР, XV, табл. XXIX, рис. 4.

По болотах, вогких луках, берегах річок. — По всій УРСР — звичайно, рідше на півдні, не показано для **П.С.**; в Карпатах — лише по знижених місцях.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Верх.-Дністр., Причорн., Крим, Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Схід., Півд. і Зах. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Алт.; Серед. Азія: майже скрізь, переважно як бур'ян у поливних посівах.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Північна і Південна Африка, Мала Азія, Кавказ, Іран, Китай, Середня Азія, Північна Америка, Австралія.

Примітка 1. Як і більшість видів роду, *E. adnatum* Gris. легко гібридизує з багатьма іншими видами. В літературі наводяться такі його гібриди: *E. adnatum* × × *hirsutum, E. adnatum* × *Lamyi, E. adnatum* × *lanceolatum, E. adnatum* × *montanum, E. adnatum* × *obscurum, E. adnatum* × *palustre, E. adnatum* × *parviflorum, E. adnatum* × *roseum.*

1982 (6). E. Lamyi F. Schultz. — **Зніт Ламі.** Близька до *E. adnatum* Gris., сизуватозелена рослина з густо улисненими, тонкими надземними гонами, що відходять від основи стебла на час цвітіння рослини. Стебло прямостояче, міцне, 30—100 *см* завв., у верхній частині розгалуженe, густо вкрите білуватими, короткими, зігнутими, притиснутими волосками; поздовжні листові лінії на стеблі малопомітні. Листки сіруватозелені, супротивні, лише верхівкові — чергові; всі лінійно-ланцетні, 1,5—5 *см* завд., 0,3—0,8 (1) *см* завш.; нижні та середні — тупуваті, віддалено-дрібнозубчасті, до основи звужені в короткий, 1—3,5 *мм* завд., черешок; верхні листки сидячі, поступово загострені; опушення листків найбільш помітне по головній жилці й по краю. Квітки невеликі, поодинокі в пазухах верхівкових листків, на густо притиснуто опушених квітконіжках 6—15 *мм* завд., пуп'янки яйцевидні, коротко загострені, до основи раптово звужені, густо притиснуто опушені; чашолистки яйцевидно-ланцетні, загострені, 3,5—4,5 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., найгустіше опушені по головній жилці, до висоти 1—1,2 *мм* зрослі в лійковидну трубочку; пелюстки широко-оберненояйцевидні, звужені в нігтик, вгорі округлі, виразно 2-лопатеві, 5,5—7 (8) *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., на $^1/_3$ довші за чашечку, рожеві, з темнопурпуровими поздовжніми жилками. Маточка з вузькобулавовидною приймочкою. Коробочка, як і зав'язь, густо-притиснутопухната, лінійна, 3,5—5 (9) *см* завд. Насінини оберненояйцевидні, близько 1 *мм* завд. і 0,3 *мм* завш., бурі, густо вкриті бородавочками, на кінці з довгим білим чубком з тонких волосків. ♃. Цв. VI—VII.

F. Schultz in Flora, XXVII (1844) 806. Hausskn., Monogr. (1884) 106. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 373. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 587. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 252.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 13! Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, fig. 2228!

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 485!

Світлі ліси, узлісся. — Лісові райони і зах. ч. Лісостепу.

Пр. Л. Чернівецька обл.: Глибоцький рн, ліс в окол. Білої Криниці (Горохова!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Шмальг.); Почаїв (Шмальг.!). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Острозький рн, Оженин (Шмальг.!). — Хмельницька обл.: Деражня (Шмальг.!). — Вінницька обл.: Немирівський рн, Криківецька дача (Гринь!). — Черкаська обл.: Чигиринський рн, Медведівський ліс (Гринь!). — Київська обл.: Богуславський рн, Хохітва. (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Дон., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Крим; Кавказ: Тал.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, західна частина Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія та південні райони СРСР.

Примітка. За літературними даними, *E. Lamyi* F. Schultz легко гібридизує з іншими видами роду. Наводяться такі гібриди: *E. Lamyi* × *lanceolatum, E. Lamyi* × *montanum, E. Lamyi* × *obscurum, E. Lamyi* × *parviflorum, E. Lamyi* × × *roseum.*

1983 (7). E. obscurum (Schreb.) Roth. — **Зніт темний.** Рослина на час цвітіння з довгими й тонкими повзучими надземними гонами. Стебло міцне, прямостояче, 20—100 *см* завв., просте або дуже розгалужене, внизу голе, вгорі притиснуто кучерявопухнате, з 2—4 підвищеними листовими лініями, трохи стиснуте, темнозелене, при основі нерідко червонясте. Листки супротивні, темнозелені, тонкі або б.-м. товстуваті,

сидячі або з короткими, 1—4 *мм* завд., черешками; нижні — яйцевидні або ланцетно-еліптичні; середні та верхні — від ланцетних до вузьколанцетних, 5—8 *см* завд., 1,5—2 *см* завш., найширші біля основи, до верхівки звужені й загострені, віддалено-дрібнозубчасті, голі, трохи опушені лише зісподу по головній жилці. Квітки дрібні, близько 6 *мм* завд., поодинокі в пазухах верхівкових листків, на ніжках 5—20 *мм* завд., до цвітіння пониклі; пуп'янки довгасто-яйцевидні, тупі або коротко загострені, густо-притиснутопухнаті; чашечка дзвоникувата, її листочки притиснутопухнаті, ланцетні, поступово загострені, 3,5—4 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., при основі зрослі в коротеньку, близько 1,5 *мм* завд., трубочку; пелюстки червонуватолілові, яйцевидні, 5—6 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., до основи клиновидно звужені, на верхівці з вузькою й гострою виїмкою; маточка з вузькобулавовидною цілісною приймочкою. Коробочка вузьколінійна, 5—7 *см* завд., близько 1,5 *мм* завш., притиснуто-сіропухната. Насінини оберненояйцевидні, сіруваті, близько 1 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., густо вкриті бородавочками, на кінці з чубком з довгих білих волосинок. ♃. Цв. VI—IX.

Roth in Tent. Fl. Germ., I (1788) 168; II (1788) 438. Hausskn., Monogr. (1884) 114. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 373. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 588. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 253.

— *E. tetragonum β. obscurum* Willd., Sp. pl., II (1799) 317. — *E. virgatum* Lam., Dict. encycl., II (1786) 375. — *Chamaenerium obscurum* Schreb., Spic. Lips. (1771) 147.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 14! Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, fig. 2229!

По берегах річок, краях боліт, вогких луках, в лісах.

Наводиться для **Пр. Л.** і **Р.-О.Л.** (Szaf., Kulcz., Pawl., Rosl. polsk. і Вісюліна, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон., Верх.-Дністр., Карпат.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я (крім півд. ч.), Балканський п-в, Мала Азія та згадані райони Європейської частини СРСР.

Примітка 1. Рідка рослина, зустрічається, мабуть, виключно в Прикарпатті і західних областях УРСР. Вказівки про поширення її на півдні УРСР нам здаються помилковими. Екземплярів цього виду з території УРСР ми взагалі не бачили.

Примітка 2. Є вказівки про те, що вона легко гібридизує з такими видами: *E. obscurum* × *palustre*, *E. obscurum* × *roseum*, *E. obscurum* × *parviflorum*.

Ряд **2. Petiolata** Hausskn. Рослина з добре помітними черешками; коли листки на коротесеньких черешках, а середні навіть сидячі, то листки з дуже випнутими жилками зісподу.

До ряду належать з наших видів *E. roseum* (Schreb.) Pers. і *E. nervosum* Boiss.

1984 (8). E. roseum (Schreb.) Pers. — **Зніт рожевий.** Рослина з короткими м'ясистими підземними гонами, що восени розвиваються при основі стебла на поверхні грунту і несуть на кінці розетку листя.

Стебло прямостояче, (10) 20—80 *см* завв., здебільшого досить розгалужене, з 2—4 підвищеними листовими лініями, внизу голе, вгорі сіруватопритиснопухнате, в суцвітті опушення з домішкою залозистих волосинок. Листки супротивні, лише верхні — чергові, всі з помітними, 1—8 *мм* завд., черешками, довгасто-еліптичні або яйцевидно-ланцетні, 3—11 *см* завд., 0,8—4 *см* завш., тупувато загострені, до основи клиновидно звужені, зверху голі, зісподу по жилках коротко опушені, по краю нерівномірно зубчасті. Квітки дрібні, 5—7 *мм* завд., поодинокі в пазухах верхівкових листків стебла та гілок, на ніжках 3—12 (15) *мм* завд., до цвітіння пониклі; пуп'янки еліптичні, загострені, густо притиснуто опушені; чашечка дзвоникувата, опушена, як і пуп'янки, її частки ланцетні, гострі, 3—3,5 *мм* завд., до 1 *мм* завш., пелюстки білуваті або рожеві, оберненояйцевидні, 6—8 (10) *мм* завд., трохи довші за чашечку, на верхівці з мілкою виїмкою. Маточка з булавовидною, вгорі слабо 4-роздільною приймочкою. Коробочка лінійна, 5—6 *см* завд., близько 1,5 *мм* завш., сіруватa від густо розміщених коротких, простих з домішкою залозистих волосків. Насінини оберненояйцевидні, близько 1 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., густо вкриті бородавочками, на кінці заокруглені з чубком з довгих білих волосків. ♃. Цв. VI—VIII.

Pers., Syn., I (1805) 410. Hausskn., Monogr. (1884) 124. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 372. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 588. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 252.

— *Chamaenerium roseum* Schreb. in Spic. Fl. Lips. (1771) 147.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 11.

На вологих місцях, по балках і канавах, берегах річок і краях боліт. — Переважно в лісових і лісостепових районах, в Степу дуже рідко.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л. По знижених місцях. — **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С.** (півн.-зах. ч.), **П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Часто. — **П.З.-Л.С.** окол. Дніпропетровська (Сидоров). — **Л.З.-Л.С.** На північ від р. Дінця — нерідко, південніше — невідоме. Південна межа поширення *E. roseum* проходить по лінії Могилів-Подільський — Брацлав — Корсунь-Шевченківський — Кременчук — Полтава — Зміїв — Слов'янськ.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Карпат., Бессараб. (півн. ч.), Причорн. (рідко), Заволз., Крим; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Алт.

Загальне поширення. Скандінавія (крім півн. ч.), Середня і Атлантична Європа, Зах. ч. Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Європейська частина СРСР, Зах. Сибір.

Примітка. Гібридизує з багатьма видами роду, в першу чергу з *E. hirsutum* і *E. palustre*.

1985 (9). E. nervosum Boiss. et Buhse. — **Зніт жилкуватий.** Рослина із вкороченим товстим кореневищем і короткими улисненими гонами. Стебло прямостояче або при основі висхідне, 15—45 *см* завв., просте або б.-м. розгалужене, здебільшого червонувате, внизу голе, з 2 підвищеними голими листовими лініями, вгорі з 4 притиснуто опуше-

ними лініями, в суцвітті рівномірно коротко опушене. Листки супротивні, зісподу з випнутими жилками, голі, віддалено-дрібнозубчасті; нижні — довгасто-яйцевидні, тупі, з ширококлиновидною основою; середні — сидячі або майже сидячі, яйцевидно-ланцетні, 3,5—7 *см* завд., 2—3 *см* завш., загострені, з округлою основою, по краю волосисті, верхні листки з короткими, 2 (3) *мм* завд., черешками, дрібніші від середніх. Квітки дрібні, 5—6 *мм* завд., поодинокі в пазухах верхівкових листків стебла та гілок, на прямостоячих ніжках 5—10 *мм* завд.; пуп'янки яйцевидні, на верхівці загострені, внизу коротко опушені; чашолистки вузьколанцетні, загострені, 4—5,5 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш., голі, зелені або нерідко червонуваті, при основі притиснуто опушені і зрослі в коротеньку, близько 1,5 *мм* завд., трубочку; пелюстки блідорожеві, трохи довші за чашолистки, оберненояйцевидні, 6—8 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., до основи звужені, на верхівці з тупою виїмкою; маточка з вузькобулавовидною приймочкою. Коробочка лінійна, 4—5 *мм* завд., близько 1,5 *мм* завш., спочатку притиснуто коротко опушена, пізніше майже гола. Насінини оберненояйцевидні, близько 1 *мм* завд., 0,5 *мм* завш., густо вкриті бородавочками, внизу тупі, вгорі округлі, з чубком довгих волосинок, без прозорого додатка. ♃. Цв. V—VII.

Boiss. et Huhse in Nouv. Mém. Soc. Nat. Mosc., XII (1860) 88. Haussk n., Monogr. (1884) 197. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 589.

— *E. roseum* Ledeb., Fl. alt., II (1830) 69, non Pers. Fl. Ross., II (1844) 110, p. p.

На вологих місцях між чагарниками, на болотах і по берегах річок. — Зрідка на Поліссі, в півн. ч. Лісостепу.

П.П. Окол. Києва (Лоначевський!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Михайло-Коцюбинський рн, Слабине (Неводовський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волз., Волз.-Кам., Заволз., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр. (півн. ч.), Верх.-Дністр. (?), Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк., Даг.; Зах. Сибір: Обськ., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Європейська частина СРСР, Кавказ, Західний Сибір, Середня Азія.

Примітка. Е. І. Штейнберг (ц. м.) наводить *E. nervosum* для Верх.-Дністр. району флори СРСР.

Через брак гербарних матеріалів з західних і Закарпатської областей УРСР та відсутність вказівок на поширення виду на цій території в працях, що є в нашому розпорядженні, ми не маємо можливості підтвердити вказівку Е. І. Штейнберг наведенням конкретних місцезнаходжень цього виду в Карпатах і на заході республіки, хоч цілком можливо, що вид там зустрічається.

Підсекція **2. Attenuatae** Haussk n. Насінини веретеновидні, до обох кінців звужені.

Ряд **1. Alpina** Haussk n. Аркто-альпійські рослини з цілісними, голими листками, булавовидною приймочкою маточки і голими, без бородавочок, насінинами.

1986 (10). E. alpinum L. — **Зніт альпійський.** Невеличка рослина з тонким повзучим і розгалуженим кореневищем. Стебла здебільшого прості і прямостоячі, 3—11 (20) *см* завв., голі, з 2 (4) трохи підвищеними, коротко опушеними листовими лініями; від основи стебла влітку відходять нитковидні, улиснені надземні гони; під час цвітіння рослини верхівки стебел пониклі. Листки дрібні, майже сидячі, супротивні, за винятком верхівкових, 8—17 (25) *мм* завд., 3—7 *мм* завш.; нижні — оберненояйцевидні або еліптичні; середні та верхні — ланцетні або довгасто-яйцевидні, всі тупі, до основи клиновидно звужені в коротенький, 1—2 *мм* завд., крилатий черешок, цілокраї, верхівкові листки інколи з кількома зазублинами по краю. Квітки дрібні, 4—5 *мм* завд., поодинокі або по 2 в пазухах верхівкових листків, на тоненьких, голих квітконіжках 1,5—2,5 *см* завд., пуп'янки яйцевидно-кулясті або еліптичні, тупі, голі; чашечка дзвоникувата, її листочки довгасто-яйцевидні, 2—2,5 *мм* завд. і близько 1 *мм* завш., тупі, при основі зрослі в коротеньку трубочку; пелюстки рожевочервоні, оберненояйцевидні, 3—5 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., до основи клиновидно звужені, на верхівці тупі, з неглибокою виїмкою. Маточка з вузькобулавовидною приймочкою; тичинки дорівнюють довжині чашолистків і на $^1/_3$ коротші за пелюстки, з тонкими нитками і майже округлими пилякими. Коробочка лінійна, 2,5—3,5 *см* завд. і близько 1 *мм* завш., трохи опушена або майже гола, спочатку зігнута і блідозелена, пізніше пряма, коричнева. Насінини веретеновидні, до 1,5 *мм* завд., гладенькі (без бородавочок на поверхні), яснокоричневі, з прозорим придатком на кінці і чубком з довгих білих волосинок. ♃. Цв. VII—VIII.

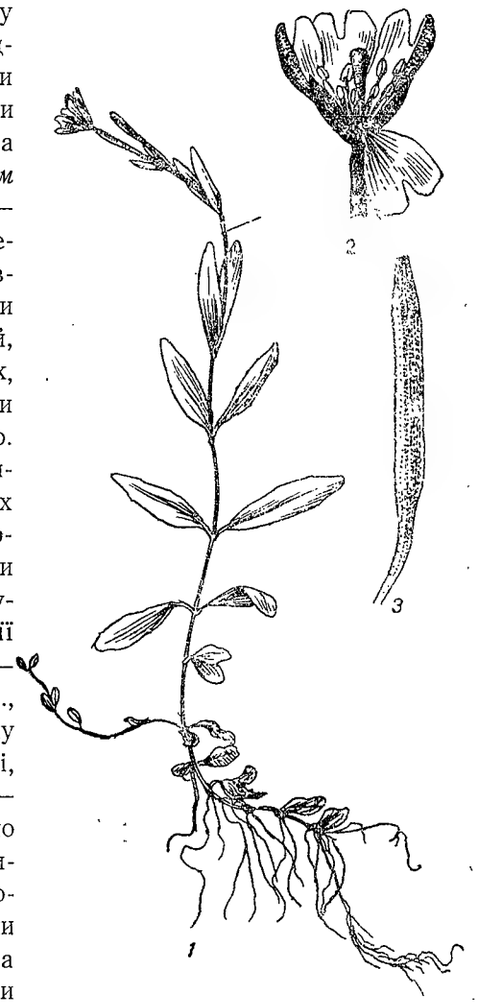

Рис. 70. Зніт альпійський — *Epilobium alpinum* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — коробочка.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 348. Szaf., Kulcz., Pawl., Rosl. polsk. (1924) 420. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 607.

— *E. anagallidifolium* Lam., Encycl. Dict., II (1786) 376. Hausskn., Monogr. (1884) 152. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 252.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 19! Фл. СССР, XV, табл. XXX, рис. 5.

На вогких місцях в розколинах скель, на осипах, по краях джерел і високогірних річок. — Карпати.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Свидовець (Брадіс!).

Шафером, Кульчинським, Павловським, ц. м., і Поліською наводиться для всіх районів Східних Карпат: **Зак. Л., К.Л., Пр. Л.**

Відсутність гербарних зборів по цьому виду в гербарії Інституту ботаніки не дає можливості навести його конкретні місцезнаходження на Україні.

Поширення по СРСР. Аркт.: Аркт. Євр., Аркт. Сиб.; Європ. ч.: Кар.-Лапл. (півн. ч.), Дв.-Печ., Карпат., Волз.-Кам. (Урал); Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Даг.; Зах. Сибір: Обськ., Ірт., Алт.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Зах. ч. Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Арктика і Європейська частина СРСР, Кавказ, Західний Сибір.

Примітка. В літературі є вказівка на те, що *E. alpinum* гібридизує з *E. alsinifolium* (*E. alpinum* × *E. alsinifolium*).

1987 (11). E. alsinifolium Vill. — **Зніт алсинолистий.** Рослина з коротким повзучим кореневищем, від якого відходять численні бліді підземні гони, що розвиваються на поверхні грунту восени, вкриті м'ясистими лусковидними листками. Стебло прямостояче або висхідне, з пониклою верхівкою, 10—45 *см* завд., здебільшого просте, голе, з (2) 4 підвищеними, опушеними листовими лініями. Листки, за винятком верхівкових, супротивні, товстуваті, темнозелені, голі, з короткими, 1,5—2 (4) *мм* завд., крилатими черешками або майже сидячі, 10—35 (40) *мм* завд., 6—15 *мм* завш.; нижні листки яйцевидно-еліптичні, цілокраї, до основи клиновидно звужені в черешок, тупі, по краю б.-м. віддалено виїмчасто-зубчасті. Квітки чималі, 8—15 *мм* завд., поодинокі в пазухах верхівкових листків, на квітконіжках 5—5,5 *мм* завд., до цвітіння пониклі; пуп'янки яйцевидні, коротко загострені; чашолистки ланцетні, 4,5—6 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш., загострені, майже голі або б.-м. залозисто-опушені, при основі зрослі в коротеньку трубочку і густіше опушені, ніж на верхівці, на час цвітіння трохи червоніють; пелюстки лілові, з 5—6 поздовжніми червоними жилками, довгасто-клиновидні, 7—9 *мм* завд., 2,5—3 *мм* завш., тупі, з глибокою виїмкою на верхівці; приймочка вузькобулавовидна, на верхівці трохи виїмчаста. Коробочка лінійна, товстувата, 3—7 *мм* завд., близько 1,5 *мм* завш., темнобура, спочатку залозисто-опушена, пізніше гола. Насінини веретеновидні, близько 1,5 *мм* завд., гладенькі (без бородавочок на поверхні), білобуруваті, з прозорим придатком на кінці й чубком з довгих білих волосинок. ♃. Цв. VII—VIII.

Vill., Prosp. (1779) 45. Szaf., Kulcz., Pawl., Rosl. polsk. (1924) 420. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 609. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 253.

— *E. origanifolium* Lam., Dict. Encycl., II (1786) 376.

Рисунки: Reichenb., Icon. crit. (1824), tab. 180, fig. 314! Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, fig. 2195, 2234!

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 35!

На вогких луках, болотах, по берегах високогірних річок. — В субальпійській зоні Карпат.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Богдан. Схили г. Говерли (Кот!). Шафером, Кульчинським і Павловським (Rosl. polsk., ц. м.) наводиться для субальпійської і альпійської зон Південно-Східних Карпат в цілому.

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Скандінавія, гори Середньої Атлантичної Європи, Західне Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Арктика.

Примітка. З літературних джерел відомо, що *E. alsinifolium* Vill. гібридизує з багатьма іншими видами роду. Наводяться такі гібриди: *E. alsinifolium* × *collinum, E. alsinifolium* × *alpinum, E. alsinifolium* × *montanum, E. alsinifolium* × × *nutans, E. alsinifolium* × *obscurum, E. alsinifolium* × *palustre, E. alsinifolium* × × *roseum.*

Рис. 71. Зніт алсинолистий — *Epilobium alsinifolium* Vill. Загальний вигляд.

Ряд **2. Palustriformia** Hausskn. Рослини з циліндричними, без листових ліній стеблами; маточка з булавовидною приймочкою; насінини б.-м. густо вкриті бородавочками.

1988 (12). E. palustre L. — **Зніт болотний.** Рослина з тонкими, нитковидними, повзучими, негусто улисненими надземними гонами, що відходять від основи стебла на час цвітіння рослини і несуть на своїх кінцях м'ясисті бруньки. Стебло прямостояче, 10—70 (95) *см* завв., круглясте, без поздовжніх листових ліній, просте або розгалужене, внизу голе, вище — короткопухнате, інколи опушення з домішкою залозистих волосинок. Листки супротивні, лише верхівкові чергові, всі сидячі, лінійні

або лінійно-ланцетні, 2—9 *см* завд., 3—18 *мм* завш., тупуваті, до основи клиновидно звужені, здебільшого з загорнутими наспід краями, голі або по жилках і краях пухнаті; нижні й середні — цілокраї; верхні — інколи з рідкими відлеглими зубцями по краю. Квітки дрібні, 5—9 *мм* завд., поодинокі в пазухах верхівкових листків, на квітконіжках 5—12 *мм* завд., до цвітіння пониклі; пуп'янки яйцевидні, коротко загострені, притиснутопухнаті; чашечка лійковидна, її частки ланцетні, загострені, 3—5,5 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., короткопухнаті, при основі зрослі в коротеньку трубочку до 1,5 *мм* завд.; пелюстки блідорожеві або білуваті, оберненояйцевидні, 5—8 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., до основи клиновидно звужені, на верхівці з виїмкою, 2-лопатеві. Маточка з оберненояйцевидно-булавовидною приймочкою. Коробочка лінійна, 4—8 *см* завд., 1—1,5 *мм* завш., на кінцях трохи звужена, коротко опушена або майже гола. Насінини веретеновидні, 1,5 (2) *мм* завд., 0,5—0,7 *мм* завш., з невеликим прозорим, як і сама насінина, густо вкритим бородавочками придатком і чубком з довгих, тонких волосинок на кінці. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 348. Hausskn., Monogr. (1884) 128. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 372. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 613. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 252.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, fig. 2225, 2226.

По болотах, торф'янистих луках, вогких і болотистих місцях. — Переважно в лісових і лісостепових районах.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л. По знижених місцях. — **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** Зрідка на північ і захід від Балти. — **П.Л.-С.** і **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Харцизький рн, Нижня Кринка (Олексіїв!!); на схід від Горлівки (Олексієнко!); окол. Авдіївки (Кот.!); Мар'їнський рн, окол. Старо-Михайлівки (Карнаух!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Кіровоградський рн, Вишняківка (Окснер!), Мамаївка (Окснер!!). — Дніпропетровськ (Сидоров). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Святогорське л-во (Олексіїв!), окол. ст. Красний Лиман (Лавр.!); Ольгинський рн, Оленівський розсадник, Балка Гуртова (!); Велико-Анадоль (Сидоров). — Харківська обл.: Куп'янський рн, Кучерівка (Лавр.!), окол. Куп'янська (Клок.!, Кот.!). — Ворошиловградська обл.: Біловодський рн, Лимарівка (Кот.!, Косець!); Станично-Луганський рн, окол. ст. Вільхової (Постригань!), окол. х. Малинового (Постригань!); Кремінна (Васильєв-Яковлєв); окол. Ворошиловграда (Постригань!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Біляївський рн, окол. Біляївки, Троїцьке (Клементьєв). — **Л.З.С.** По низу р. Дніпра (Пач., Дзевановський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк., Даг.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Камч., Зее-Бур., Уссур., Сах.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Пам.-Ал. і Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Передня Азія до Індії і Монголії, Японія, Китай, Північна Америка, майже весь СРСР.

Примітка. *E. palustre* L. гібридизує з переважною більшістю видів роду.

1989 (13). E. alpestre (Jacq.) Krock. — **Зніт приальпійський.** Рослина з коротким, товстим кореневищем і м'ясистими, вкритими луско-

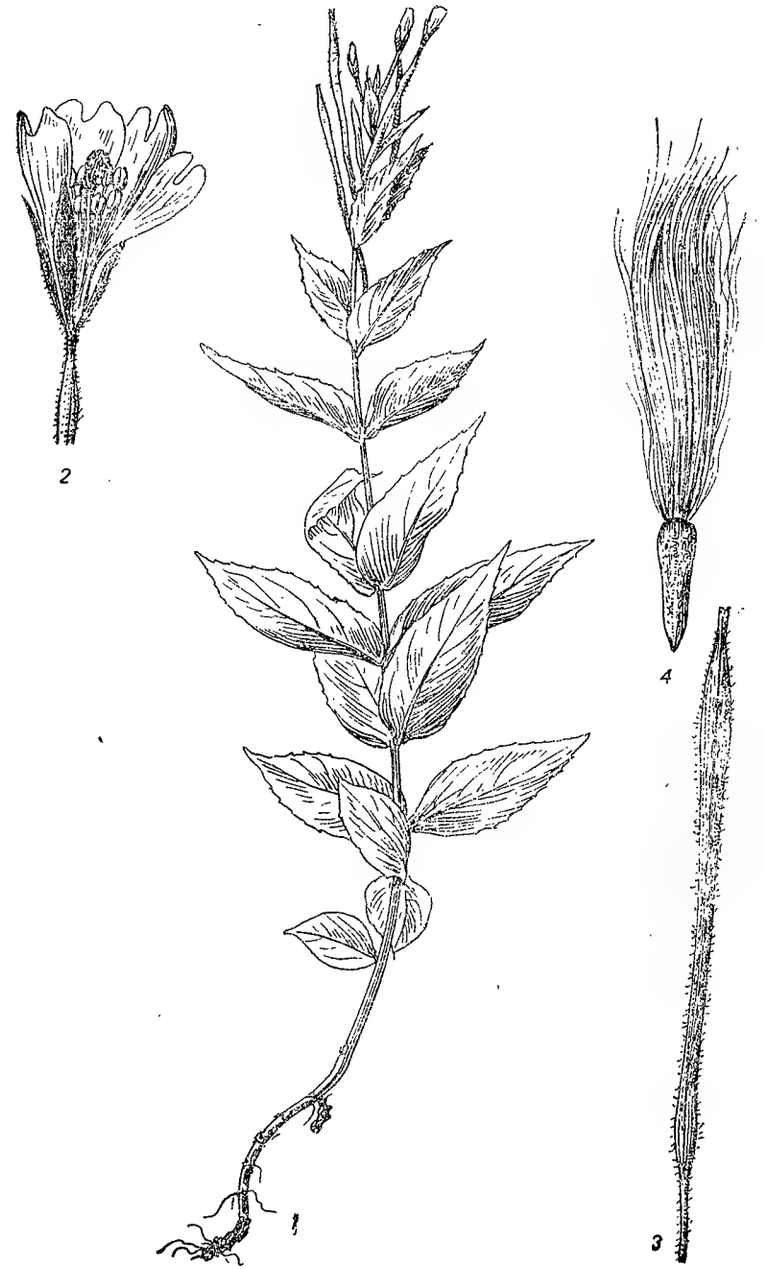

Рис. 72. Зніт приальпійський — *Epilobium alpestre* (Jacq.) Krock.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — коробочка; *4* — насінина.

видними листочками підземними гонами, що розвиваються на кінець цвітіння рослини. Стебло прямостояче, на час цвітіння з пониклою верхівкою, 20—60(90) *см* завв., круглясте, просте або вгорі трохи розгалужене, відносно товсте, порожнисте, з 2—4 підвищеними, коротко опушеними листовими лініями, внизу голе, вгорі вкрите покрученими простими волосинками, а в суцвітті ще й залозисто-волосисте. Листки розміщені кільцями по 3 (4), рідко супротивні, обернено- або довгасто-яйцевидні, 4—5,5(7) *см* завд., 1—2,5(3) *см* завш., на верхівці відтягнуті в зубець, до основи звужені в короткий, 1—2 *мм* завд., черешок; середні здебільшого сидячі і широкою основою обгортають стебло; всі листки по краю віддалено-короткозубчасті, зверху голі, зісподу по жилках коротко опушені; квітки відносно великі, 8—15 *мм* завд., поодинокі в пазухах верхівкових листків, на коротко опушених ніжках, 1,2—1,5 *см* завд., до цвітіння пониклі; пуп'янки еліптичні, загострені, негусто вкриті відлеглими білими волосинками; чашолистки яйцевидно-ланцетні, 5,5—6,5 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., загострені, при основі на висоту 1—1,5 *мм* зрослі в трубочку і трохи більше опушені, ніж на верхівці; пелюстки фіолетувато-рожеві, оберненосерцевидні, вдвоє довші за чашечку, 7—10(12) *мм* завд., 2,5—3 *мм* завш., з глибокою, вузькою виїмкою на верхівці; маточка з циліндричною, булавовидною приймочкою близько 2 *мм* завд. і коротко опушеним стовпчиком. Коробочка лінійна, 5,5—6(8) *мм* завд. і 2 *мм* завш., вкрита притиснутими, простими і залозистими волосинками. Насінини веретеновидні, 1,5—2 *мм* завд., близько 0,75 *мм* завш., бурі, негусто вкриті дрібними бородавочками, на кінці з прозорим придатком і чубком довгих білуватих волосинок. ♃. Цв. VI—VIII.

Krock., Fl. Sil., I (1787) 605. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 618.

— *E. montanum β. alpestre* Jacq., Enum. Vind. (1762) 64. — *E. trigonum* Schrank, Bair. Fl., I (1789) 644. Hausskn., Monogr. (1884) 149. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 252.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 16. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, fig. 2223, 2224.

В субальпійській смузі, коло джерел, на вогких луках. — Карпатські ліси.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, на полонині Свидовець, біля вершини Близниці (Брадіс!, Гринь!, Зап'ятова!).

Шафером, Кульчинським і Павловським наводиться для всіх районів Східних Карпат.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати), Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Західне Середземномор'я та наведені райони СРСР.

1990 (14). E. nutans Schmidt — **Зніт пониклий.** Рослина з коротким, зігнутим кореневищем, від якого відходять біля кореневої шийки тонкі надземні гони, що легко вкорінюються і дають початок новій рослині. Стебло висхідне, 5—20(30) *см* завв., просте, до цвітіння з пониклою верхівкою, внизу голе, з 2 підвищеними листовими лініями, вгорі кучерявоволосисте і звичайно з 4 опушеними листовими лініями. Листки яйцевидні або ж оберненояйцевидні, 8—16 *мм* завд., (2)4—5(8) *мм* завш., тупі, голі; нижні — з короткими, 1—2 *мм* завд., черешками, цілокраї; середні й верхні — сидячі, віддалено-дрібнозубчасті. Квітки дрібні, близько 5 *мм* завд., поодинокі в пазухах верхівкових листків, на ніжках 2,5—4 *мм* завд.; пуп'янки довгасто-яйцевидні, тупі, майже голі; чашолистки ланцетні, загострені, 2,5—3 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., голі, червонуваті, при основі трохи опушені і зрослі в коротеньку трубочку; пелюстки блідофіолетові, в 2 рази довші за чашолистки; маточка з цілісною булавовидною приймочкою. Коробочка лінійна, 2,5—3(4) *см* завд., спочатку сіруватоопушена й пониклa, пізніше майже гола, прямостояча, червонувата. Насінини бурі, довгасто-веретеновидні, густо вкриті бородавочками, на кінці з довгим прозорим придатком і чубком з довгих білих волосинок. ♃. Цв. VII—IX.

Schmidt, Fl. boëm., IV (1794) 82. Hausskn., Monogr. (1884) 141. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 614.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, fig. 2231!

На вогких луках, коло джерел, по берегах річок. — В субальпійському і альпійському поясах Карпат.

Наводиться для **Зак.-Л.** і **К.Л.** (Штейнберг, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Середня Європа, Західне Середземномор'я.

Примітка 1. Конкретні місцезнаходження виду відомі лише з Західних Карпат. Все ж ми схильні поділити думку Є. І. Штейнберг про те, що вид може бути зустрінутий і на території УРСР — в Східних Карпатах, оскільки район поширення виду безпосередньо прилеглий до нашої території, а кліматичні умови цих районів майже однакові.

Примітка 2. Відомі такі гібриди цього виду: *E. nutans* × *alsinifolium*, *E. nutans* × *alpinum*, *E. nutans* × *palustre*.

Ряд **3. Tetragonoidea** Hausskn. Рослини з 2—4 трохи підвищеними листовими лініями на стеблі; стебло опушене простими, а вгорі простими і залозистими волосинками; насінини густо вкриті бородавочками, на кінці з прозорим придатком.

1991 (15). E. adenocaulon Hausskn. — **Зніт залозистостебловий.** Рослина з дуже короткими підземними гонами, що на час цвітіння виходять на поверхню грунту біля основи стебла і несуть розетку зелених, довгасто-лопатковидних, до основи звужених листочків. Стебло прямостояче або біля основи трохи висхідне, 20—50 *см* завв., просте або розгалужене, внизу круглясте і голе, червонясте, вище з 2—4 ледве підвищеними листовими лініями, вкрите притиснутими короткими простими волосками, в суцвітті — з домішкою залозистих. Листки супротивні; нижні — довгасто-яйцевидні, середні — яйцевидні або яйцевидно-еліптичні, 2—6,5 *см* завд., 1—2,5 *см* завш., верхні — вужчі від решти, всі листки з добре помітними, 2—5 *мм* завд., черешками, по краю нерівномірно дрібнозубчасті,

до основи клиновидно звужені в черешок, на верхівці загострені, зверху голі, зісподу по жилках і по краю трохи опушені. Квітки дрібні, 5—5,5 *мм* завд., поодинокі в пазухах верхівкових листків, на квітконіжках 5—10 *мм* завд., до цвітіння пониклі; пуп'янки яйцевидні, коротко загострені, коротко опушені притиснутими, простими і залозистими волосками; чашолистки вузьколанцетні, загострені, 3,5—4,4 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш., негусто вкриті простими і залозистими волосками; пелюстки майже не перевищують чашолистків, червонуватолілові, оберненояйцевидні, 4—5(6) *мм* завд., до основи звужені, вгорі з глибокою виїмкою; маточка з булавовидною приймочкою, що поступово переходить в стовпчик. Коробочка лінійна, як і плодоніжка, густо вкрита відлеглими простими і залозистими волосками. Насінини веретеновидні, до обох кінців звужені, густо вкриті бородавочками, на кінці з прозорим придатком і чубком з довгих білих волосинок. ♃. Цв. VI—VIII.

Hausskn. in Oesterr. Bot. Zeitschr., XXIX (1879) 119. Hausskn., Monogr. (1884) 261. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 602.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, fig. 2194.

На вогких місцях, по берегах річок і озер, в заболочених лісах, коло джерел. — Лісові райони.

Наводиться для суміжних з Україною районів Білоруської РСР (Штейнберг, ц. м.). Цілком можливо, що зустрічається і на Українському Поліссі.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Волз.-Дон.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, Північна Америка, Європейська частина СРСР.

Примітка. В Європу рослина занесена з Північної Америки.

1992 (16). E. Domini М. Pop. — **Зніт Доміна.** Гони поновлення відсутні. Стебла міцні, прутовидні, із слабо висхідно-зігнутої основи, прямі, поодинокі, 60—100 *см* завв., при основі високо (до 1/3) здерев'янілі, коричневі або бурі, голі, блискучі, циліндричні, 3—8 *мм* завтовшки, вище б.-м. пурпурові, під листками з короткими лініями і по лініях опушені, у верхній третині трав'янисті, зелені, більш тонкі, розсіяно і коротко майже залозисто-опушені, у кволих екземплярів прості, в рослих — б.-м. розгалужені, з тонкими, відстовбурчено залозисто-опушеними гілками. Листки, крім верхніх чергових, супротивні; нижні — під час плодоношення відмерлі, сухі; середні — на дуже коротких черешках (черешки 1—2 *мм* завд., крилаті), майже дорівнюють міжвузлям, довгасто-ланцетні, біля основи округлі або майже серцевидні чи округло-клиновидні, на верхівці довго загострені, голі (!), плоскі, зелені, 4—6 *см* завд., 0,5—1 *см* (в нижній третині ширини) завш., по краю рівномірно і досить часто залозисто-пилчасті; верхівкові зменшені, чергові, ланцетні, по краю дуже коротко війчасто опушені. Пуп'янки прямостоячі, маленькі, близько 2 *мм* завд., еліптичні, з загостреними верхівками, опушені. Квітки дрібні, близько 4—7 *мм* завд. Чашолистки зелені, червоніючі, ланцетні, загострені,

розсіяно опушені, 3—4 *мм* завд. Пелюстки пурпурові, незначно або помітно довші за чашолистки. Зав'язь залозисто негусто (несірувато) опушена. Стручки (коробочки) прямі, тонкі, 6—7 *см* завд., близько 1 *мм* завт., чотиригранні, розсіяно опушені або майже голі. Насінини блідокоричневі, 0,8—1,0 *мм* завд., вузькодовгасті, з дрібногорбочкуватою оболонкою (коли розглядати під мікроскопом із збільшенням ×90), на верхівці звужені в коротеньку прозору шийку, з дуже довгим білим чубком. ♃. Цв. VI—VII.

М. Pop. (М. Г. Попов), Очерк фл. и раст. Карп. (1949) 296. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 586.

Рисунки: М. Попов, ц. м., стор. 214.

По берегах гірських річок в Східних Карпатах.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Чорногора, підніжжя г. Петрос, по струмку Лопушанці (21.VII 1946. М. Попов); вище с. Ясині, по р. Чорній Тисі, нижче Кляузури Довжина (25.VII 1946. М. Попов).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати.

Загальне поширення. Карпатський ендем.

Примітка. *E. Domini* М. Pop. описаний М. Г. Поповим в 1949 р. за його власними зборами. Матеріалу по цьому виду ми не бачили, й тому його опис подано за автором.

М. Г. Попов вважає, що «*E. Domini* являє собою вид з дуже локальним вузьким поширенням. Його можна розглядати в зв'язку з цим як реліктовий вид не дуже давнього віку, але все ж, можливо, дольодовиковий, тоб-то третинний релікт, хоч у нього немає ніяких особливих ознак, які б говорили про його давній вік, і систематично його не можна вважати дуже відокремленим». Далі М. Г. Попов докладно порівнює ознаки *E. Domini* з іншими близькими видами тієї ж секції *Synstigmia* Hausskn. — з *E. adnatum* Gris. (*E. tetragonum* L.), *E. obscurum* (Schreb.) Roth., *E. boreale* Hausskn. та *E. adenocaulon* Hausskn. — і вважає, що його новий вид найближче стоїть саме до двох останніх (найбільше до *E. adenocaulon* Hausskn.) північноамериканських тайгових видів і являє собою «явний релікт плейстоценової тайгової інвазії в Карпати».

На підставі цих висновків М. Г. Попова ми включаємо *E. Domini* до одного ряду з *E. adenocaulon* Hausskn.

Рід 556. Хаменерій — Chamaenerium Adans.

Adans., Fam., II (1763) 85.

Квітки чималі, трохи неправильні, яскраві, в довгих кінцевих і пазушних китицях. Чашечка глибоко-4-роздільна, з коротенькою трубочкою і довгасто-лінійними, здебільшого забарвленими чашолистками. Пелюстки оберненояйцевидні або оберненосерцевидні, рожеві, пурпурові або білі, горизонтально розхилені. Тичинок 8, вони розміщені в один ряд, 4 з них коротші за решту, всі при основі розширені і відігнуті донизу. Стовпчик біля основи волосистий або голий, зігнутий, з роздільною приймочкою. Плід — стручковидна коробочка. Насінини дрібні, з довгим чубком на кінці. — Багаторічні трави або півкущі з черговими, сидячими або коротко-черешковими, цілісними, зубчастими або цілокраїми листками.

З 20 видів роду, поширених в Європі, Азії і Півн. Америці, та 6 видів, поширених у флорі СРСР, на Україні — 2 види.

1. Листки великі, 6—7 *см* завд. і до 2,5 *см* завш., з густою сіткою добре помітних бічних жилок, що відходять від головної майже під прямим кутом . . . **(1). X. вузьколистий** — **Ch. angustifolium** (L.) Scop.
— Листки 3—6 *мм* завд., 2—4 *мм* завш. Бічні жилки майже непомітні, відходять від головної під гострим кутом . . . . . **(2) X. Додонея** — **Ch. Dodonaei** (Vill.) Schur.

1993 (1). **Ch. angustifolium** (L.) Scop. — **Хаменерій вузьколистий,** Іван-чай, Копорський чай. Багаторічна коренепаросткова рослина з товстим повзучим кореневищем; на горизонтальних і вертикальних коренях розвиваються численні додаткові бруньки, що сприяють дуже швидкому вегетативному розмноженню рослини. Стебло прямостояче, 50—150(200) *см* завв., круглясте, просте, зрідка трохи розгалужене, голе, густо улиснене. Листки чергові, сидячі, інколи з дуже коротенькими черешками, довгасто- або лінійно-ланцетні, загострені, до основи клиновидно звужені, інколи майже округлі, по краю дрібно залозисто-зубчасті або цілокраї, зверху темнозелені, блискучі, зісподу сизозелені з добре помітною сіткою жилок, голі, 6,5—17(20) *см* завд., 0,8—2,5(4) *см* завш., до верхівки поступово зменшуються. Квітки чималі, трохи неправильні, у кінцевих багатоквіткових гронах 10—40(45) *см* завд., квітконіжки 0,8—1,5(2,3) *см* завд., як і зав'язь, короткопухнаті, при основі з дрібними лінійними приквітками; чашолистки забарвлені, лінійно-ланцетні, загострені, неоднакові, 9—14 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., зовні короткопухнаті, при основі зрослі в трубочку близько 1 *мм* завд.; пелюстки пурпуровочервоні, інколи блідорожеві або й білі, простягнуті, оберненояйцевидні, 8—16(18) *мм* завд., (3)6—10 *мм* завш., на верхівці заокруглені, рідко з мілкою виїмкою, до основи звужені в нігтик, що досягає 3—3,5 *мм* завд.; тичинки 9—10 *мм* завд., біля основи розширені, з овальними пиляками близько 3 *мм* завд. і 1 *мм* завш., відігнуті донизу; стовпчик однакової з тичинками довжини, біля основи пухнатий і зігнутий, з 4-роздільною приймочкою; всі лопаті приймочки відхилені назовні. Коробочка короткопухната, 3,5—8,5 *см* завд., близько 2 *мм* у діам., трохи зігнута. Насінини голі, довгасті, 1—1,1 *мм* завд., 0,3 *мм* завш., на кінці з чубком з довгих (до 10 *мм* завд.), тонких білих волосків. ♃. Цв. VI—VIII (IX).

Scop., Fl. carn., ed. 2 (1772) 271. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 622. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 253.

— *Epilobium angustifolium* L., Sp. pl., ed. I (1753) 347. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 370. — *E spicatum* Lam., Encycl. meth., II (1786) 373.

Рисунки: Сорн. раст. СССР, III, 317, фиг. 316 и 317! Reichenb., Icon. bot., 23, tab. 1! Фл. СССР, XV, табл. XXVII, рис. 3.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 260! Pl. polon. exsicc., № 347! Fl. reipubl. bohem.-sloven. exsicc., № 246!.

По сухих піщаних місцях у світлих лісах, особливо на порубах, по насипах залізниць, коло посівів. — Звичайно по всій УРСР, на південь рідшає.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С. (півн.-зах. ч.), **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори

Артема (Дубовик!); Авдіївський рн, Ясинувата (Шмальг.). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: П'ятихатський рн, Саксагань (Сидоров). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: по р. Самарі (Акінф.); Новомосковський рн, Знаменівка (Липа!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Сидоров); Володарський рн, Кам'яні Могили (Клок.!). — **П.З.С.** Дніпропетровська обл.: Широківський рн, Олександрія (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Всі райони флори, за винятком Тал. і Гір.-Туркм.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Передня та Східна Азія, Китай, Монголія, Японія, Північна Америка, Гренландія.

Господарське значення. Листки *Ch. angustifolium* (L.) Scop. вживаються як сурогат чаю (звідси і назва Іван-чай). Вони містять 190 *мг*% вітаміну С. Корені хаменерія солодкі, вживаються як овоч та в розмолотому вигляді як домішка до хліба; вони використовуються також для виготовлення спиртного напою. Надземні, а особливо підземні, частини рослини містять дубильні речовини. Хаменерій — добрий медонос. Насіння хаменерія містить понад 40% олії. Луб'яні волокна можна використати на грубе прядиво.

Примітка. Характерною біологічною особливістю хаменерія вузьколистого є його здатність надзвичайно швидко розмножуватись як вегетативно, так і насінням. За даними Лозіни-Лозінської («Сорн. раст. СССР», т. III, 317), кожна рослина хаменерія дає до 20 000 насінин, які дуже легко розносяться вітром і проростають в найрізноманітніших умовах. Він першим оселюється на пустирях, штучних насипах, просіках, порубах тощо, але погано витримує затінення і конкуренцію з іншими рослинами.

1994 (2). Ch. Dodonaei (Vill.) Schur. — **Хаменерій Додонея.** Півкущ з довгими, товстими і м'ясистими підземними гонами, червонуватого кольору. Стебло прямостояче або підведене, 20—100 *см* завв., круглясте, вкрите дрібними притиснутими волосинками, біля основи здебільшого голе, густо улиснене; в пазухах листків багато вкорочених, густо опушених гілочок. Листки чергові, товстуваті, сидячі або дуже короткочерешкові, лінійні або лінійно-ланцетні, 2,5—4,5(6) *см* завд., 2—4(5) *мм* завш., цілокраї або віддалено-дрібнозубчасті, голі або притиснуто опушені. Квітки чималі, в довгих кінцевих китицях, на густо опушених, 5—18 *мм* завд., ніжках; чашолистки лінійні або лінійно-ланцетні, 10—13 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., темнофіолетові, б.-м. опушені; трубочка чашечки коротенька, густо-притиснутопухната; пелюстки яснорожеві, довгасто-оберненояйцевидні або довгасто-еліптичні, цілокраї або на верхівці з мілкою виїмкою, 15—16 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., дві нижні — вужчі за решту і відхилені донизу; стовпчик тонкий, нитчастий, майже дорівнює довжині тичинок, при основі пухнатий, приймочка 4-роздільна, з відхиленими назовні частками. Коробочка 3—7 *см* завд., 2—3 *мм* завш., спочатку густо-білоповстиста, достигла — червонувата, коротко-притиснутоповстиста; насінини оберненояйцевидні, до основи звужені, червонуваті, вкриті бородавочками, з чубком з довгих, тонких волосинок на кінці. ♃. Цв. VII—VIII.

Schur in Fuss, Fl. Transsilv. exc. (1866) 214.

Рис. 73. Хаменерій Додонея — *Chamaenerium Dodonaei* (Vill.) Schur.
1 — верхівка стебла з суцвіттям; *2* — прикоренева частина стебла; *3* — квітка.

— *Epilobium Dodonaei* Villars, Prosp. (1779) 45. — *Epilobium Dodonaei* α *angustissimum* Hausskn., Monogr. (1884) 45. — *Ch. angustissimum* (Hausskn.) Sosn. в Тр. Азерб. отд. Закавк. фил. АН СССР, I (1933) 41. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 624. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 253. — *Ch. palustre* Scop. var. *angustissimum* Sosn. в Мат. фл. Кавк., III, 9 (1917) 386.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 2! Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, tab. 189, fig. 2, fig. 2204!

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 482! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1245! (sub *Epilobium Dodonaei* Vill.).

В лісах гірських районів, на кам'янистих або піщаних місцях, по скелястих берегах річок. — В південно-західних лісових районах.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, Мукачеве (Білик!). — Наводиться також для **К.Л., Пр. К.** Чернівці (Клок.!). — **Р.-О.Л.** Окол. Львова (Шафер, Станков). — **З.Л.-С.**

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Даг.

Загальне поширення. Гори Середньої та Південної Європи, Західна частина Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Кавказ.

Господарське значення. Рослина містить дубильні речовини.

Рід 557. Цирцея — Circaea L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 3.

Квітки дрібні, двостатеві, в кінцевих та пазушних, простих або розгалужених китицях. Чашечка глибоко-2-роздільна, з короткою трубочкою, опадна. Віночок рожевий або білий, з 2 оберненосерцевидних, б.-м. глибоко-2-роздільних пелюсток. Тичинок 2, вони чергуються з пелюстками. Зав'язь нижня, 1—2-гнізда, грушовидної форми, з нитковидним стовпчиком, що майже дорівнює тичинкам, і головчастою або 2-лопатевою приймочкою. Плід — 1—2-насінний горішок яйцевидної або грушовидної форми, вкритий гачкоподібними щетинистими волосками. — Багаторічні лісові трав'янисті рослини з повзучими підземними гонами, тонкими, б.-м. прозорими стеблами і супротивними, яйцевидними або яйцевидно-ланцетними, черешковими листками.

З 7 видів, поширених в помірній і холодній зонах земної кулі, у флорі УРСР зустрічається 3.

---

1. Плід 1-гніздий. Пелюстки коротші за чашолистки. Приймочка головчаста, на верхівці з неглибокою виїмкою . . . . . **(1). Ц. альпійська — C. alpina** L.
— Плід 2-гніздий. Пелюстки дорівнюють чашолисткам. Приймочка 2-роздільна . . . . . 2.
2. Стебло голе, лише в суцвітті залозисто-волосисте. Листки з крилатими черешками. Квітки з дрібними опадними приквітками при основі квітконіжок . . . . . **(2). Ц. середня — C. intermedia** Ehrh.
— Стебло до основи б.-м. густо м'яковолосисте, черешки некрилаті. Приквітків немає . . . . . **(3). Ц. звичайна — C. lutetiana** L.

1995 (1). C. alpina L. — **Цирцея альпійська.** Тендітна, невеличка рослина з тонким нитковидним кореневищем, що має на кінці довгасте бульбовидне потовщення і часто дає надземні гони. Стебла кволі, висхідні, прямостоячі, 5—25 *см* завв., голі, рідко трохи опушені, прості або вгорі розгалужені, до верхівки улиснені. Листки супротивні, з вузькокрилатими черешками 1,5—4,5 *см* завд., прозорі, з дуже добре помітним жилкуванням, широко- або довгасто-яйцевидні, загострені, біля основи здебільшого серцевидні, 1,5—7 *см* завд., 1,2—5,3 *см* завш., голі, рідко розсіяно-коротковолосисті, по краю зубчасті. Квітки дрібні, в кінцевих або пазушних, простих або розгалужених китицях 3—7(9) *см* завд.; квітконіжки 1,5—3 *мм* завд., при основі з опадними лінійними, 0,5—1 *мм* завд., приквітками; чашолистки довгасто-яйцевидні, тупі, 1,5—2 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., відігнуті донизу, при основі зрослі в коротеньку, до 0,5 *мм* завд., трубочку; пелюстки білі, оберненояйцевидні, 2-лопатеві, при основі клиновидні, 1,2—1,5(2) *мм* завд., 0,5—0,6 *мм* завш., звичайно трохи коротші за чашолистки; приймочка головчаста, на кінці з виїмкою. Плоди обернено клиновидно-яйцевидні, 2—2,5 *мм* завд., 0,5—0,7(1) *мм* завш., вкриті короткими гачкуватими щетинками, на відхилених донизу плодоніжках. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 9. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 374. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 633. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 254.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 25! Фл. СССР, XV, табл. XXXI, рис. 2!

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 515! Pl. polon. exsicc., № 351! Fl. austro-hung. exsicc., № 1272!

По вологих листяних і хвойних лісах, по лісових болотах. — В лісових районах, в Лісостепу, рідко.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, по р. Звіру. (М. Г. Попов!). **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, Богдан: Піп Іван Мармарошський (Барбарич!); Воловецький рн, г. Великий Верх (Барбарич!); Свалявський рн, полонина Боржава (Гринь!), ст. Вовче (Гринь!), хр. Свидовець (Гринь!); Тячівський рн, Лопухів (Гринь!); Великоберезнянський рн, над потоком Мала Бистриця (Гринь!); Перечинський рн, Ломшора (Косець!). — **Пр. Л.** і **Р.-О.Л.** Розсіяно (Шафер). — **З.П.** Ровенська обл.: Рафалівський рн, Мульчиці (Барбарич!). — Житомирська обл.: Олевський рн, Юровська дача (Воробйов!); Довбинський рн, Любарська Гута (Барбарич!). — **П.П.** Нерідко. — **Л.П.** Чернігівська обл.: Чернігів (Монтр.!); Остерський рн, Сорококашичі (Левіна!). — Київська обл.: Броварський рн, Пухівка (Рогов.!); Бориспільський рн, Городище (Рогов.!), окол. Киева (Шмальг.!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Черкаський рн, болото Ірдинь (!); Канів (Нетубський!); Лисянський рн, Виноград (!). Кіровоградська обл.: Кіровоградський рн, Вишняківка (Шмальг.). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Лебединський рн, Озерище (Залеський!), Кулики (Ширяєв!). — Харківська обл.: окол. Харкова (Черн.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Карпат., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Зах. і Півд. Закавк., Даг.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Камч., Зее-Бур., Уссур., Сах., Курільські о-ви.

Рис. 74. Цирцея середня — *Circaea intermedia* Ehrh.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Балканський п-в, Мала Азія, Індія, Гімалаї, Японія, Китай, Півн. Америка. Майже вся Європейська частина СРСР, крім крайньої півночі, півдня і Криму, Кавказ, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід.

1996 (2). C. intermedia Ehrh. — **Цирцея середня.** Кореневище повзуче, з довгими, трохи потовщеними підземними гонами. Стебло прямостояче, 20—40 *см* завв., здебільшого розгалужене, голе, лише в суцвітті залозисто-опушене, внизу круглясте, вище борозенчасто-ребристе. Листки з голими або трохи опушеними, вузькокрилатими, зверху борозенчастими, 1,5—3,5 *см* завд., черешками, яйцевидні, 1,5—8,5 *см* завд., 1,5—5 *см* завш., тупо загострені; пластинки їх біля основи серцевидні або округлі, по краю виїмчасто-зубчасті, голі або лише по жилках і по краю трохи опушені. Квітки зібрані рідкими кінцевими і пазушними простими або розгалуженими китицями; квітконіжки 2—5 *мм* завд., залозисто-пухнаті, при основі з дрібними шиловидними приквітками; чашечка зелена, її частки 2—3 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., при основі зрослі в коротеньку трубочку; пелюстки оберненояйцевидні, 1,5—3 *мм* завд., 0,8—1 *мм* завш., на верхівці з виїмкою, до основи звужені в коротенький нігтик, білі або рожеві, коротші за тичинки і майже рівні з чашечкою. Маточка з 2-лопатевою приймочкою. Плоди кулясто-грушовидні, 2—3 *мм* завд., з 2 нерівними гніздами (1 гніздо здебільшого без насінини), вкриті гачкуватими щетинками, 0,5—0,8 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Ehrh. in Beitr. zur Naturkunde, IV (1788) 42. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 374. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 634. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 254.

Рисунки: Reichenb., Icon. Fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 24!

Видані зразки: Pl. polon. exsicc., № 350! Fl. austro-hung. exsicc., № 1273! Duf-four, Exs. Société Franç., № 2383!

По тінистих лісах і чагарниках.

К.Л. Закарпатська обл.: Свалявський рн, Березник (Косець!). Наводиться також для **П.П.** Волинська обл.: Теремнівський рн, Романів (Шмальг.). — Київська обл.: окол. Києва (Васильев-Яковлев). — **Л.П.** Київська обл.: Броварський рн, Пухівка (Рогов.). — **З.Л.-С.** Одеська обл.: окол. Балти (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Волз.-Дон., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Причорн. (зах. ч.); Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа (півн. і серед. ч.), Середземномор'я (зах. ч.), Балканський п-в, Мала Азія (півн. ч.) та наведені райони СРСР.

1997 (3). C. lutetiana L. — **Цирцея звичайна.** Кореневище міцне, повзуче, з тонкими і довгими підземними гонами. Стебло прямостояче, 25—60(75) *см* завв., просте, дуже рідко вгорі трохи розгалужене, біля основи круглясте і здебільшого голе, вище борозенчасте і разом з черешками вкрите відхиленими тонкими волосками. Листки супротивні, б.-м. прозорі, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, 3—10,5(12,5) *см* завд., 2—

6(7,5) *см* завш., довго загострені, з округлою, рідше трохи серцевидною основою, віддалено-дрібнозубчасті, голі або, особливо по краю і по жилках, коротко опушені; черешки їх 1—5 *см* завд., некрилаті, зверху борозенчасті. Квітки в кінцевих і пазушних, простих або розгалужених китицях, 3—16 *см* завд.; квітконіжки 3,5—7 *мм* завд., при плодах відігнуті донизу; чашолистки довгасто-яйцевидні, 3—4 *мм* завд., 1,2—1,6(2) *мм* завш., відігнуті донизу, при основі зрослі в коротеньку, 0,2—0,3 *мм* завд., трубочку, зовні коротко опушені; пелюстки оберненосерцевидні, глибоко-2-роздільні, до основи клиновидно звужені, 2,5—3(4) *мм* завд., 1,5—3 *мм* завш., рожеві або білі; тичинки 5—6 *мм* завд., звичайно майже вдвоє довші за пелюстки; стовпчик з 2-роздільною приймочкою. Плоди грушовидні, 2-гнізді, 2-насінні, 3—4 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., вкриті гачкувато-щетинистими волосками 0,6—0,7 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 9. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 374. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 635. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 254.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 23!

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 817! Fl. hung. exsicc., № 762! Fl. cauc. exsicc., № 213! Fl. austro-hung. exsicc., № 1274! Pl. polon. exsicc., № 349! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 351!

По тінистих і вологих листяних, інколи також і хвойних лісах, по берегах річок. — Звичайно в лісових та лісостепових районах.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С. (півн.-зах. ч.), **П.Л.-С.** (півн. ч.), **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: окол. Кремінної (Клок.!). — Харківська обл.: окол. Ізюма (Черн.!). Південна межа поширення виду проходить по лінії: Ямпіль на Дністрі — Тульчин — Звенигородка — Сміла — Черкаси — Лубни — Охтирка — Зміїв.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Бессараб. (на північ від 48° п. ш.), Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян; Серед. Азія: Тянь-Шан., Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Північна Африка, Західна Азія, Японія, Північна Америка.

Господарське значення. *C. lutetiana* L. відмічена як бур'ян на чайних плантаціях. (Сорн. раст., III, 316). Її корені використовувались як барвник.

Примітка. Переважно за формою листків деякі автори відрізняють кілька варіацій цього виду, наприклад, f. *ovalifolia* Lasch. і f. *cordifolia* Lasch., f. *truncata* Levl. і f. *aprica* Levl. та ін. Але, на нашу думку, ці форми не мають ніякого таксономічного значення, оскільки форма та розмір листків у *C. lutetiana* L. варіюють на кожній окремій рослині.

Рід 558. Енотера — Oenothera L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 340.

Квітки правильні, великі, поодинокі в пазухах верхівкових листків; квітколоже довгасто-циліндричне, чотирикутне, вгорі розширене; чашечка з довгою, тонкою трубочкою і 4 ланцетними, довго загостреними частками;

віночок жовтий з 4 оберненояйцевидних або серцевидних пелюсток; тичинок 8, з лінійними пиляками; зав'язь нижня; стовпчик з глибоко-4-роздільною приймочкою. Плід — багатонасінна 4-гнізда, короткоциліндрична коробочка. Насінини дрібні, сплюснуті, неправильної форми, з шкірястою облямівкою. — Багаторічні трав'янисті рослини з веретеновидним м'ясистим коренем і простими, по краю б.-м. зубчастими, черговими листками.

Північноамериканський рід з 20—30 видами. В СРСР представники його є занесеними рослинами.

1998 (1). Oe. biennis L. — **Енотера дворічна.** Шерстисто опушена рослина з товстим стрижневим коренем. Стебло прямостояче, до 1 *м* завв., просте або вгорі трохи розгалужене, внизу циліндричне, у верхній частині гранчасте, як і чашечка, зав'язь та коробочка, розсіяно вкрите короткими залозками і довгими простими волосинками. Листки прикореневої розетки, що розвивається в перший рік життя рослини, довгасто-оберненояйцевидні або еліптичні, 10—16(20) *см* завд., 2,5—5(6) *см* завш., тупі, з коротеньким кінцевим вістрям, цілокраї або виїмчасто-зубчасті, до основи звужені в черешок 9—11 *см* завд.; стеблові листки чергові, короткочерешкові або верхні сидячі, довгасто-ланцетні, 3—10 *см* завд., 1—3,5 *см* завш., загострені, до основи клиновидно звужені, по краю віддалено-дрібнозубчасті. Квітки великі, сидячі, поодинокі в пазухах верхівкових листків, зібрані в довгі, понад 12 *см* завд., кінцеві китиці. Чашечка зелена, прикріплена до верхнього краю зав'язі, з тонкою, 20—30 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., трубочкою і вільними, відігнутими донизу ланцетними, довго загостреними зубцями 14—18 *мм* завд., 1—4 *мм* завш.; пелюстки ясножовті, широко-оберненояйцевидні, трохи виїмчасті або й серцевидні, близько 20 *мм* завд. і 23 *мм* завш. (по верхньому краю), до основи звужені в короткий нігтик; зав'язь нижня, 4-гнізда; приймочка 4-роздільна; тичинки з лінійними, 8—9 *мм* завд., пиляками. Коробочка лінійно-ланцетна, 4-гнізда, тупокутна, 1,5—3 *см* завд., коротко опушена, розкривається гніздорозривно; насінини численні, дрібні, 1,5—2 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., неправильної форми, з різкими, прямими краями, майже чорні. ☉. Цв. VI—IX.

— L., Sp. pl., ed. I (1753) 346. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 373. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 254.

— *Onagra biennis* Scop., Fl. Carn., I (1772) 269. Штейнберг в Фл. СССР, XV, 628.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 20! Сорн. раст., III, фиг. 318 и 319!

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1572! Pl. polon. exsicc., № 346! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 350!

На піщаних, рідше глинистих місцях, в долинах річок і на вододілах, по насипах залізниць та коло доріг як занесна, бур'янова рослина. — По всій УРСР (від Закарпатської та Львівської обл. на заході до Ворошиловградської та Сталінської обл. на сході і від Полісся на півночі до крайніх степових районів півдня) звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Верх.-Дністр., Причорн., Бессараб., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Схід., Захід. і Півд. Закавк.; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: Прибалх.

Загальне поширення. Майже вся Європа, Передня та Східна Азія, Північна Америка.

Батьківщина — Північна Америка; в Європу та Азію занесено, за літературними даними, ще на початку XVII ст.

Господарське значення. М'ясистий соковитий корінь в перший рік життя рослини може вживатись в їжу як овоч, на смак нагадує корені *Scorzonera*. Насіння містить 28,36% олії з йодним числом 147,68, що може вживатись як суміш при виготовленні оліф з насіння льону та коноплі. Квіти енотери дворічної пахучі, і завдяки цьому вона часто розводиться в садках та на квітниках.

РОДИНА С. ВОДЯНОГОРІХОВІ — HYDROCARYACEAE RAIM.[1]

Квітки 4-членні, двостатеві, правильні, розміщені поодинці в пазухах листків; зав'язь напівнижня, 2-гнізда, в кожному гнізді 1 насінний зачаток, з 2 зачатків розвивається лише 1; пелюстки і тичинки приросли до основи кільцевидного надматочкового диска. Частки чашечки після цвітіння перетворюються на колючки, що залишаються при плодах. Плід — 1-насінна горіховидна костянка з 2—4 роговидними виростами. — Водяні рослини з розеткою плаваючих на поверхні води ромбічних, великозубчастих листків, що мають здуті вище середини черешки, та з лінійними підводними листками, що рано опадають; замість останніх розвиваються додаткові асимілюючі корені.

До родини належить лише 1 рід.

Рід 559. Водяний горіх — Trapa L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 120.

Квітки дрібні, з подвійною оцвітиною; чашечка бокаловидна, глибоко-4-роздільна, її частки попарно однакові, розміщені в 2 кола, після цвітіння перетворюються на колючки, які залишаються при плодах; пелюстки вільні, білі, довші за чашолистки, разом з тичинками прикріплені до кільцевидного, хвилясто-складчастого надматочкового диска, опадні; зав'язь майже до верхівки занурена в квітколоже, 2-гнізда, з 1 обернутим повислим насінним зачатком у кожному гнізді; стовпчик тонкоциліндричний, з головчастою, після цвітіння опадаючою приймочкою. Плід великий, костянкоподібний, з тонким оплоднем, що легко відділяється, і дерев'янистою 1-насінною кісточкою-горіхом, що має 4 (рідко 2) роговидні вирости. Насінина серцевидна, гладенька, безбілкова, з 2 дуже нерівними сім'ядолями. — Однорічні водяні рослини з пучками нитчастих коренів біля сім'ядольного коліна і супротивними, пірчасто-розсіченими

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

асимілюючими додатковими коренями, які розвиваються після опадання підводних лінійно-ланцетних листків поруч з їх слідами; надводні плаваючі листки ромбовидні, великозубчасті, на здутих вище середини черешках, розміщені кільцем, при основі з 4—8 лінійними або вузьколанцетними прилистками.

До недавнього часу до роду відносили 10—15 видів, що ростуть у водоймах майже по всій земній кулі. Опрацювання роду В. Н. Васильєвим, яке ми знаходимо в «Флоре СССР», показує, що багато видів було ще не виявлено, інші розумілись надто широко. Внаслідок цього опрацювання лише у флорі СРСР налічується понад 25 видів. Для флори УРСР ми наводимо 6 видів.

Господарське значення. Крохмалисте насіння всіх видів водяних горіхів вживається в їжу в сирому або вареному вигляді або ж розмелюється на крупу чи борошно. У деяких країнах культивується як важлива харчова рослина (Китай, Японія, Індія, Каринтія, Індокитай); в Індії й дикорослі водяні горіхи є одним з основних харчових продуктів. В багатьох місцях плоди водяного горіха використовують у народній медицині проти різних хвороб (сказу, дизентерії та ін.).

---

1. Листки нерівно-великозубчасті, плоди (горіхи) дрібні або середнього розміру (до 3,5 *см* завд.) . . . . . 2.
— Листки дрібнозубчасті, плоди великі (понад 3,5 *см* завд.) . . . 5.
2. Плоди з добре виявленою коронкою, невиразно борозенчасті або зовсім гладенькі, без борозенок і виступів, роги спрямовані вбік, на кінцях загострені і підняті догори . . . . . **(2). В. г. плаваючий — T. natans** L.
— Плоди без коронки або з ледве помітною коронкою, б.-м. глибокоборозенчасті . . . . . 3.
3. Плоди з піднятими вгору головними рогами, які підносяться над верхівкою плода . . . . . **(3). В. г. Флєрова — T. Flerovii** Dobrocz.
— Роги відходять від середини плода і не перевищують його верхівки 4.
4. Плоди з 10—12 виявленими реберцями; роги з широкої основи раптово звужені; нижня пара рогів (бічні роги) з відхиленими вбік кінцями . . . . . **(1). В. г. російський — T. rossica** V. Vassil.
— Плоди з 4 ребрами; роги поступово звужені. Нижня пара рогів із спрямованими донизу кінцями . . . . . **(4). В. г. дніпровський — T. borysthenica** V. Vassil.
5 (1). Рогів здебільшого 2, спрямованих догори. Квітконіжки майже голі . . . . **(5). В. г. великокореневий — T. macrorhiza** Dobrocz.
— Рогів завжди 4, широко відхилених вбік або зовсім відігнутих донизу. Квітконіжки густо опушені . . . . . **(6). В. г. дунайський — T. danubialis** Dobrocz.

1999 (1). T. rossica V. Vassil. — **Водяний горіх російський.** Черешки плаваючих листків 3,5—12 *см* завд., голі або розсіяноволосисті, циліндричні або недалеко від листової пластинки з вузьковеретеновидним або

еліптичним здуттям. Листові пластинки широкоромбічні, 1,5—4,2 *см* завд., 2—4,8 *см* завш., зверху голі, зісподу по випнутих жилках і по краю шерстисто-волосисті. Квітконіжки 1,5—2,5 *см* завд., до 4 *мм* у діам., тільки вгорі або по всій довжині повстисто-волосисті; чашолистки по кілю волосисті, їх вільні зубці лінійні, 5—8 *мм* завд., близько 2 *мм* завш.; чашечка при плодах з 10—12 випнутими реберцями. Плоди 4-рогі, без коронки, в площині верхньої пари рогів трикутні. Розміри горіха (в сантиметрах): довжина по головних рогах 2,4—2,5; довжина по бічних рогах 1,5—1,6; висота шийки 0,2—0,3; ширина шийки 0,3—0,4; довжина від верхівки шийки до головних рогів 0,3—0,5; довжина від верхівки шийки до бічних рогів 1,5—1,6; висота горіха 2—2,5. Роги міцні, скоса спрямовані догори або вбік, з широкої основи раптово трикутно загострені; між тілом горіха і рогами є здебільшого добре виявлений валик. ⊙. Цв. VI—VII.

V. Vassil. in Addenda Fl. URSS, XIV, 695. Васильев в Фл. СССР, XV, 651 р.р.

— *T. natans* var. *surajensis* Fler. в Изв. Гл. бот. сада, XXIV (1925) 29. — *T. media* (Glück.) V. Vassil. in Фл. БССР, III (1950) 461.

По ріках і озерах.

З.П. Житомирська обл.: окол. Житомира, в р. Кам'яній біля Соколової гори (Липський); окол. Житомира, Богунія (Монтр.!); Олевський рн, Хочиие, в р. Уборті (Д. Зеров!). — **П.П.** Київська обл.: Димерський рн, Казаровичі, о-в Заступ, ур. Пшеничне (Підоплічко!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Нововодолазький рн, біля Старої Водолаги (Ширяєв!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Кремінна (Клок.!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Кам'янка-Дніпровська, Дніпрова Затока (Козлов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Середня Європа, Середземномор'я (Півн. Італія) та зазначені райони Європейської частини СРСР.

Примітка. Екземпляри з Харківської і Ворошиловградської обл. відрізняються від типових густішим опушенням квітконіжок, черешків та листків і дрібнішими зубцями по краю листової пластинки, але недостатня кількість порівняльного матеріалу та майже повна відсутність горіхів на цих екземплярах не дають можливості зробити певних висновків щодо виділення їх в самостійну систематичну одиницю, ось чому ми тимчасово відносимо їх до *T. rossica* V. Vassil., на тій підставі, що за морфологічними ознаками їх найлегше віднести до нього.

Екземпляри з Волинської та Чернігівської обл. УРСР віднесені В. М. Васильевим до окремого виду *T. media* (Glück.) V. Vassil. на підставі ознаки тонких квітконіжок та відшнурованих рогів плода.

2000 (2). T. natans L. — **Водяний горіх плаваючий.** Водяна рослина з тонким галузистим стеблом. Плаваючі листки широкоромбічні, 3—4 *см* завд., 3—4,5 *см* завш., шкірясті, по краю з великими трикутними зубцями, внизу біля черешка цілокраї, зісподу по жилках опушені; черешки 3—10 *см* завд., циліндричні або з довгасто-еліптичним здуттям біля листової пластинки. Квітконіжки досить тонкі, 1,5—2 *см* завд., білі, довші за чашечку. Горіх середнього розміру, 4-рогий, 3—3,5 *см* завд., б.-м. гладенький, малоборозенчастий; роги з широкої основи раптово звужені й пере-

ходять у вістря; верхні роги горизонтально відхилені, кінцями трохи підняті вгору; нижні — горизонтально відхилені або спрямовані догори; бічні площинки малопомітні, борозенки і реберця неглибокі, верхніх площинок немає, шийка мало розвинена. Розміри горіха (в сантиметрах): довжина по головних рогах 3—3,5; ширина по бічних рогах 3; висота шийки 0,5; ширина шийки 0,5; довжина від шийки до бічних рогів 1,5; від бічних рогів до основи 1; висота горіха 2,5; від основи до головних рогів 2,4. ⊙. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 120, s. str. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 374, p.p. Васильев в Фл. СССР, XV, 652. Вісюліна у Визн. росл. УРСР, 254.

В заводях річок і озерах. — На Поліссі і в закарпатських лісах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Берегівський рн, Мала Гута, в дубовому лісі Рафайна. В заводях р. Верке (Гринь!); Гать, в р. Чорній Воді (Білик!). — **Р.-О.Л.** Наводиться для окол. Львова (Шафер і Кульчинський). — **З.П.** Житомирська обл.: окол. Житомира (Гольде); Олевський рн, Білокоровичі «Дике озеро» (Воробйов). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ріпкинський рн, Кам'янка, гирло р. Сожу (Пач.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я (Італія), Балканський п-в, Мала Азія (Чорногорія, Македонія), Європейська частина СРСР (зах. ч.).

2001 (3). T. Flerovii Dobrocz. sp. nova in Addenda V, p. 634. — **Водяний горіх Флерова.** Плаваючі листки широкоромбічні, 1,8—5,1 *см* завд., 1,5—6 *см* завш., по краю нерівно великозубчасті, зверху голі, зісподу, особливо по жилках, шерстисто-волосисті, їх черешки 2,2—14 *см* завд., незначно здуті, трохи шерстисті. Квітконіжки близько 20 *мм* завд., густоволосисті; чашолистки ланцетні, загострені, 6—7 *мм* завд., 3—3,5 *мм* завш., по головній жилці густо опушені. Плоди (горіхи) середнього розміру, майже не ребристі, головні роги їх з різко помітними ребрами і ледве помітним кілем, піднесені над шийкою на 4—5 *мм*, бічні площинки малопомітні або відсутні, валик, що їх оточує, малопомітний або у вигляді горбочка, верхніх площинок немає. Розміри горіха (в сантиметрах): довжина по головних рогах 2,3—2,8; ширина по бічних рогах 2,8—3,2; висота коронки (шийки) 0,2—0,4; ширина шийки 0,3—0,4; від шийки до бічних рогів 1—1,5; від бічних рогів до основи 1—1,2; висота горіха 2,2—2,5; від основи до головних рогів 2,5—2,6. ⊙. Цв. VI—VII.

— *T. hungarica* Fler. в Изв. Гл. бот. сада, XXIV (1925) 32, pp. non Opiz. — *T. rossica* V. Vassil. в Фл. СССР, XV, 651, p.p.

В заводях Півд. Бугу та Дністра. — На південному заході УРСР.

П.З.С. Одеська обл.: Біляївський рн, Троїцьке (Опперман), Біляївка, оз. Біле (К. Зеров!). — Миколаївська обл.: Варварівський рн, Солониха (Опперман); Нова Одеса (Федосєєв, Усаченко); окол. Миколаєва (Федосєєв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн.

Загальне поширення. Ендем флори УРСР.

Рис. 75. Водяний горіх Флерова — *Trapa Flerovii* Dobrocz.

1 — загальний вигляд; *2* — горіхи.

2002 (4). T. borysthenica V. Vassil. — **Водяний горіх дніпровський.** Додаткові асимілюючі корені пірчасто-розсічені, 2,5—6 *см* завд., їх частки лінійні, 0,8—2,0 *см* завд., близько 1 *мм* завш. Плаваючі листки округло-ромбічні, 2,7—4,8 *см* завд., 3,3—5,5 *см* завш., зісподу по жилках густоволосисті; черешки дуже здуті, майже голі або між пластинкою і здуттям волосисті, 3—20 *см* завд. Квітконіжки густо опушені, 1,8—2 *см* завд. Горіх великий, 3,6 *см* завд.; головні роги на верхівці з невеликим горбиком, що переходить у валики, які спускаються до бічних рогів; кінці головних рогів трохи зігнуті догори, 0,8—1 *см* завд.; бічні — довші за головні, 1,3—2,6 *см* завд., відігнуті донизу, але з зігнутими догори вістрями; від бічних рогів через шийку проходить плоска заглибина, що має з боків валики з реберцями і борозенками, які збігаються на коронці. Розміри горіха (в сантиметрах): довжина по головних рогах 2,9—3,2; довжина по бічних рогах 1,5—2,2; висота шийки 0,4—0,7; ширина шийки 0,6—1; від верхівки бічних рогів 1,3—2; від бічних рогів до основи 1—1,4; висота горіха 2,5—2,8; по головному ребру 2,4—3,4; товщина горіха 1,1—1,7. ⊙. Цв. V—VI.

V. Vassil. в Фл. БССР, III (1950) 460—461.
— *T. maeotica* var. *borysthenica* V. Vassil. в Фл. СССР, XV, 654.

По річках і озерах. — В басейні р. Дніпра.

З.П. Житомирська обл.: окол. Житомира, в Тетереві (Д. Зеров та П. Оксіюк!). — **П.З.С.** Дніпропетровська обл.: між Нікополем і Вище-Тарасівкою, заплавна водойма «Скажена Яма» (К. Зеров!). — Херсонська обл.: Бериславський рн, нижче Ново-Каховки, рукав «Горіховий» (К. Зерові). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, Конкські плавні, в районі оз. Плоского (Левенгаут!), заплавна водойма «Загинай» (К. Зеров!). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань (Михайлов, Зоз!), Рибальче, плавні Дніпровського лиману (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр. (півд. ч.), Серед-Дніпр., Причорн.

Загальне поширення. Ендем УРСР.

Примітка. Від *T. natans* L. відрізняється більшими розмірами горіха, іншим співвідношенням довжини головних і бічних рогів, більшою висотою горіха, піднесеними догори, але неперевищуючими шийки кінцями головних рогів.

2003 (5). T. macrorhiza Dobrocz. sp. nova in Addenda V, p. 634. — **Водяний горіх великокореневий.** Водяна рослина з дуже довгим, вгорі розгалуженим стеблом, близько 6 *мм* у діам. Асимілюючі додаткові корені великі, 8—15 *см* завд., пірчасто-розсічені, їх частки лінійні, (2) 4—6 *см* завд., 1—1,5 *мм* завш. Плаваючі листки широкоромбічні, 3,2—4,5 *см* завд., 3,8—6 *см* завш., по краю гостро-дрібнозубчасті, зверху голі, зісподу по жилках шерстисто опушені; їх черешки 5—15 *см* завд., з незначним веретеновидним здуттям на відстані 5—7 *мм* від листової пластинки, б.-м. опушені. Квітки поодинокі в пазухах листків, на трохи опушених квітконіжках 1—1,8 (2,0) *см* завд.; чашолистки овально-яйцевидні, 4—6 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., коротко загострені, з добре помітним кілем на спинці (випнутою середньою жилкою); пелюстки білі, довгасто-

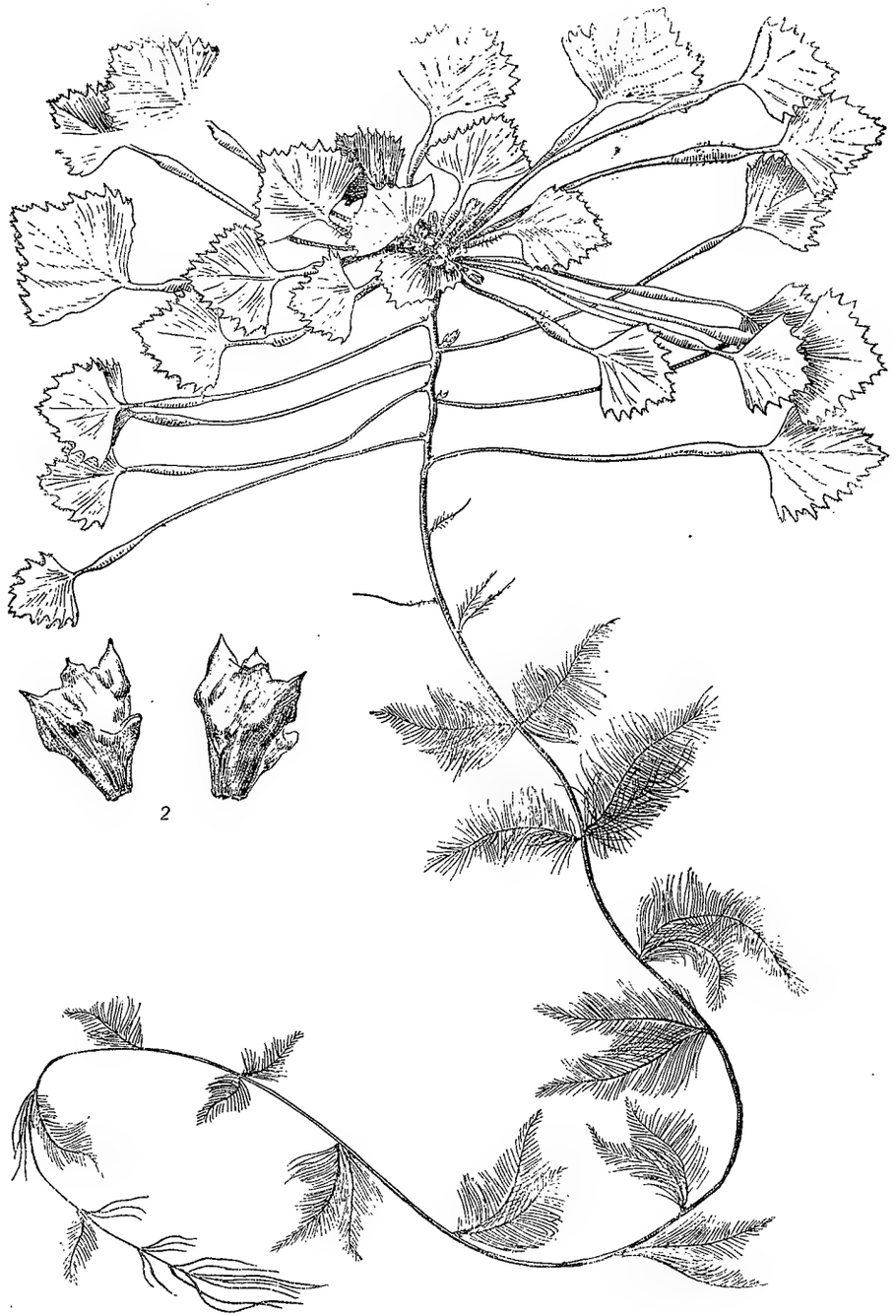

Рис. 76. Водяний горіх великокореневий — *Trapa macrorhiza* Dobrocz.

1 — загальний вигляд; *2* — горіхи.

оберненояйцевидні, близько 10 *мм* завд.; тичинки за них трохи коротші, близько 7 *мм* завд. Плоди великі, понад 3,5 *см* завд., без коронки, гладенькі, зовсім нереброисті, здебільшого лише з 2 головними рогами, бічні роги відсутні або рідко розвивається лише один з них; всі роги спрямовані догори, на верхівці звужені і закінчуються загостреним гарпунчиком; головні роги нереброисті, лише з кілем по спинці та з 2 виступами (горбочками) з боків біля основи вільної частини рога; між тілом горіха і рогом є добре розвинений валик, близько 3 *мм* завд.; площинка також з невеликим поздовжнім підвищенням у вигляді ребра. Розмір горіха в сантиметрах: довжина по головних рогах (3) 3,5—4,0; довжина по бічних рогах (якщо вони розвиваються) 2,0—2,2; висота шийки 0,4—0,6; ширина шийки 0,5—0,6, вона округла, на верхівці опукла; від верхівки до головних рогів 0,8—1,0; до бічних рогів 1,5—2,0; від бічних рогів до основи 1,2—1,5 (2,0); висота горіха 3—3,5; висота по головному ребру 3—3,2; товщина горіха зверху перед бічними рогами 1,5—2; висота виростів поміж рогами 0,2—0,3; товщина виростів 0,3; довжина головних рогів (їх вільної частини) 1,3—1,5; гарпунчик близько 0,6. ⊙. Цв. V—VI (VII).

В заводях нижнього Дніпра та його приток.

П.З.С. Херсонська обл.: Херсонський рн, окол. Херсона, в третьому затоні р. Дніпра (!!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинський рн, у плавнях річки Конки (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн.

Загальне поширення. Ендем української флори.

Примітка. Цей нижньодніпровський вид, що росте в затоках Дніпра та в самій південній його притоці — р. Конці, найближче стоїть до нижньодунайського виду — *T. danubialis* Dobrocz., але відмінний від нього наведеними в таблиці ознаками та дуже великими додатковими коренями, слабкішим опушенням листків та квітконіжок, спрямованими доверху рогами плодів тощо.

2004 (6). T. danubialis Dobrocz. sp. nova in Addenda V, p. 635. — **Водяний горіх дунайський.** Асимілюючі додаткові корені 4—5 *см* завд., їх частки лінійні, 1,5—3 *см* завд., близько 1,5 *мм* завш. Плаваючі листки широкоромбічні, 3,5—4,5 *см* завд., 4,5—6 *см* завш., по краю нерівно дрібнозубчасті, зверху голі, зісподу, особливо по жилках, шерстисто-волосисті, їх черешки 5—8 *см* завд., з великим веретеновидним здуттям на відстані 3,5—4,5 *мм* від листової пластинки. Квітки поодинокі в пазухах листків, на густо опушених ніжках 1,2—1,5 *см* завд. Плоди великі, понад 3,5 *см* завд., гладенькі, нереброисті, завжди 4-рогі з горизонтально відхиленими, а верхівками раптово відігнутими донизу, рогами; роги з майже не виявленим центральним кілем; натомість у них розвинені 2 поздовжні ребра з країв; до верхівки роги поступово звужені, на кінці з гострим гарпунчиком близько 5—6 *мм* завд.; між тілом горіха і рогами (переважно головними) на площині є добре виявлений валик, близько 3 *мм* завт. Розміри горіха (в сантиметрах): довжина по головних рогах 3,5—3,8; довжина по бічних рогах 1,3—2; висота шийки 0,2—0,5; ширина шийки 0,8—1,2, вона виразно чотирикутна з хвилястим краєм і горбочками по кутах; довжина від верхівки до головних рогів 0,3—0,6; до біч-

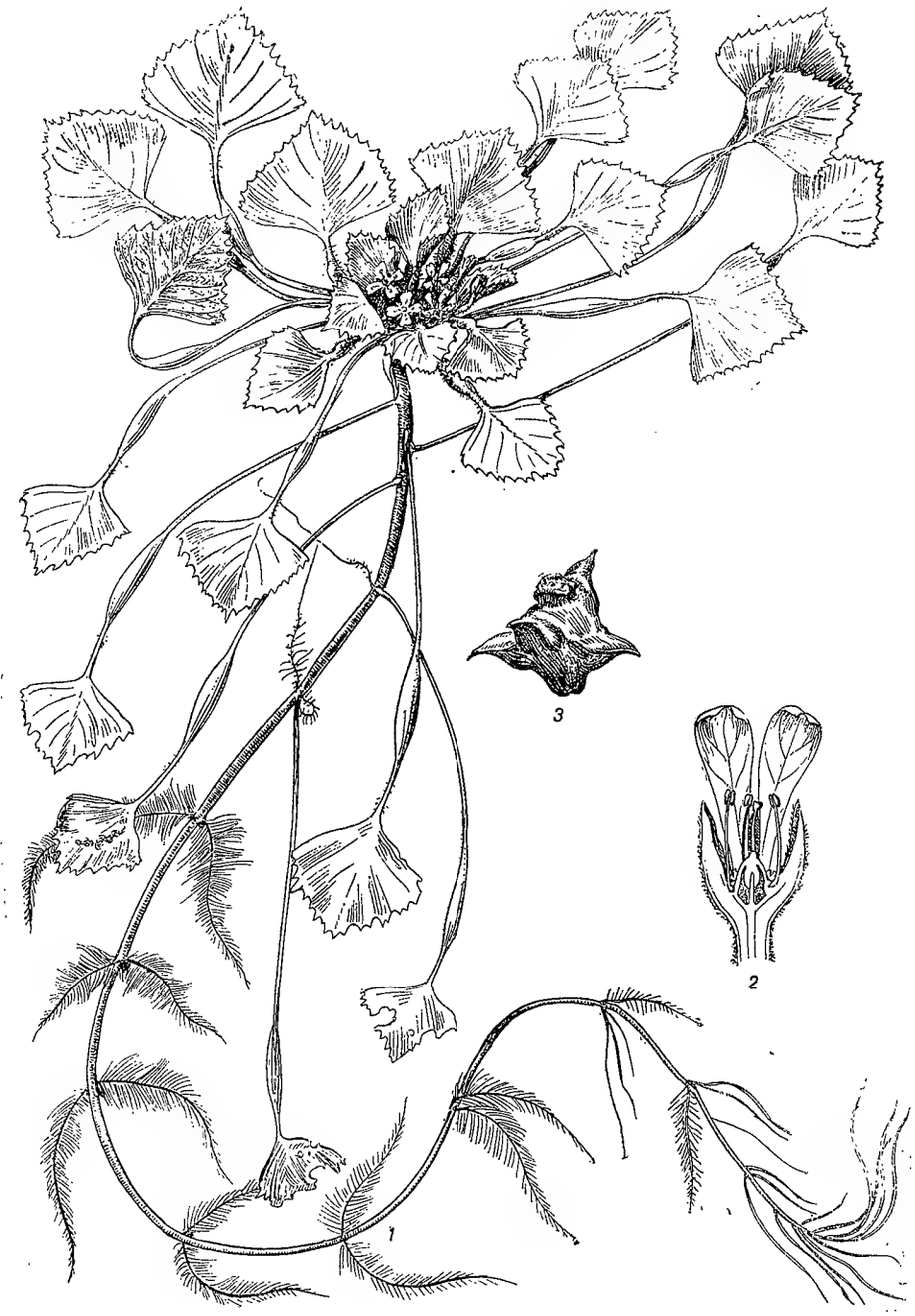

Рис. 77. Водяний горіх дунайський — *Trapa danubialis* Dobrocz.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка у розрізі; *3* — горіх.

них рогів 1,2—1,5; довжина вільної частини головного рога 1,0—1,3; довжина вільної частини бічного рога 1,2—1,5; висота горіха 2,5—3. ⊙. Цв. V—VI.

В заводях дельти Дунаю.

П.З.С. Одеська обл.: Кілійський рн, Вилкове (Романова!); Ренійський рн, Новосільські плавні (Ємчук!), Ордівка, лиман Картал (К. Зерова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб.

Загальне поширення. Ендем флори УРСР.

Примітка. Гладенькі, неребристі плоди, широкочотирикутна шийка і зовсім відігнуті донизу роги (особливо бічні) та ряд інших дрібних ознак добре відрізняють *T. danubialis* nob. від близького *T. macrorhiza* Dobrocz. та всіх інших, досі відомих видів.

РОДИНА **CI. СТОЛИСНИКОВІ — HALORRHAGIDACEAE** LINDL.[1]

Квітки дрібні, правильні, одностатеві, однодомні або дводомні, поодинокі або зібрані по кілька і дихазіально розміщені в пазухах верхніх листків. Чашечка 4-роздільна; пелюсток 4, вони легко опадають; тичинок 6—8; зав'язь нижня, 4-роздільна; приймочок 4, стовпчики короткі. Плід сухий, костянкоподібний, розпадається на 4 плодики. — Багаторічні водяні, рідше суходільні рослини. Листки здебільшого гребінчасто пірчасто-роздільні, зібрані кільцями по 3—5.

До родини належить 7 родів і близько 100 видів. На території УРСР, також і на території СРСР в цілому, є представники лише 1 роду.

Рід 560. **Водопериця — Myriophyllum L.**

L., Sp. pl. (1753) 992.

Квітки дрібні, одностатеві, однодомні, чергові, поодинокі або в кільцях, зібрані у верхівкові переривчасті суцвіття — колоски, що на час цвітіння підіймаються на поверхню води; верхівкові квітки в колоску чоловічі; середні (1—3) — двостатеві; нижні — жіночі. Приквіток 1—3 при кожній квітці. Чоловічі квітки з дзвоникуватою, глибоко-4-роздільною чашечкою, трикутні зубці якої дорівнюють або лише трохи коротші за її трубочку, з 4 оберненояйцевидними, човникоподібно зігнутими, рожевими пелюстками і 6—8 тичинками. Жіночі квітки з 4 дрібними частками чашечки, які в 4—5 разів коротші за її трубочку або мають вигляд зубчиків, і 4 рано опадаючими пелюстками, з 1 маточкою, що має 4-гніздну, чотирикутну нижню зав'язь і 4 ворсинчасті приймочки. Плід сухий, розпадається на 4 плодики — костянки. — Багаторічні, голі, водні або болотні рослини з простими, рідше розгалуженими, трубчастими, густо улисненими стеблами. Листки зібрані кільцями, гребінчасто пірчасто-роздільні, з супротивними нитковидними, здебільшого цілокраїми частками.

З 36 видів, поширених у водах всієї земної кулі і особливо численних в Австралії, та 5 видів, поширених на території СРСР, у флорі УРСР — 3.

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

1. Підводні листки зібрані кільцями, повітряні приквіткові листки чергові. Нижні квітки в суцвітті зібрані кільцями, верхні — чергові . . . . . (3) **В. черговоквіткова — M. alterniflorum** DC.
— Всі листки зібрані кільцями. Квітки всі також у кільцях . . . 2.
2. Листки зібрані 5—6-членними кільцями. Приквітки, як і листки, гребінчасто пірчасто-роздільні, нижні — довші, верхні — дорівнюють квіткам . . . . . (1). **В. кільчаста — M. verticillatum** L.
— Листки зібрані 4-членними кільцями. Приквітки лише у нижніх квіток зубчасті або пилчасто-надрізні, у верхніх квіток — цілісні, коротші за квітки . . . . . (2). **В. колоскова — M. spicatum** L.

2005 (1). M. verticillatum L. — Водопериця кільчаста. Багаторічна, водяна, рідше болотна рослина з довгим повзучим кореневищем, що вкорінюється і вкрите численними тонкими коренями. Стебло 10—150 (300) *см* завд., жовтувате або коричнюватозелене, голе, просте, рідше трохи розгалужене, трубчасте, ламке, густо улиснене. Листки по (4) 5—6 в кільці, сидячі, 2—5 *см* завд., 1—2,5 (4) *см* завш., гребінчасто розсічені, з 24—35 нитковидними або волосовидними, супротивно розміщеними частками 5—35 *мм* завд. Квітки дрібні, одностатеві або двостатеві, розміщені кільцями по 4—6 в пазухах приквіткових листочків і зібрані в кінцеве переривчасто-колосовидне суцвіття, що досягає 5—16 *см* завд. і під час цвітіння підіймається на поверхню води. Приквітки по 1 при кожній квітці, подібні до листків, гребінчасто- або пірчасто-роздільні, 2—7 *мм* завд., 1—3 *мм* завш., дорівнюють відповідним квіткам або трохи довші за них, рідше в 3—10 разів довші (var. *pinnatifidum* Wallr.). Верхні квітки в суцвітті чоловічі (рідко двостатеві), з дзвоникуватою коротко-зубцевою чашечкою 1—1,5 *мм* завд. і прозорими, оберненояйцевидними, шоломиковидно зігнутими білими або зеленуватими пелюстками 2—2,5 *мм* завд. і близько 1,5 *мм* завш. та 8 тичинками; середні квітки здебільшого двостатеві, з дзвоникуватою 4-зубцевою чашечкою до 2 *мм* завд., 4 шоломиковидно зігнутими білими або рожевими пелюстками до 2,5 *мм* завд. і 0,7—1,5 *мм* завш., 8 тичинками і 4-гніздою зав'яззю з 4 короткими волосистими приймочками; нижні квітки — жіночі, з майже дзвоникуватою, короткозубцевою чашечкою 1—1,5 *мм* завд., дрібними, 1—1,5 *мм* завд., близько 0,5 *мм* завш., оберненояйцевидними і шоломиковидно зігнутими, на кінці заокругленими пелюстками; зав'язь, як у двостатевих квіток, довгасто-яйцевидна, 1,5—2 *мм* завд., 4-гнізда, з волосистими приймочками. Плід чотиригранний, 2—2,5 *мм* у діам., розпадається на 4 заокруглених, гладеньких, при основі з горбочком плодики-костянки. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 992. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 364. Горшкова в Фл. СССР, XV, 665. Котов у Визн. росл. УРСР, 255.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 27. Фл. СССР, XV, табл. XIII, рис. 2.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 667! Fl. polon. exsicc., № 630!

В стоячих і повільно текучих водах, по озерах, річках, болотах. Часто утворює цілі зарості. — Звичайно по всій УРСР, немає вказівок лише для **ПС.**

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк., Даг.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Схід. Сибір: всі райони; Дал. Схід: Камч.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, країни Середземномор'я, Балканський п-в, Греція, Монголія, Японія, Китай, Північна і Південна Америка, Північна Африка, майже всі райони СРСР.

2006 (2). M. spicatum L. — Водопериця колоскова. Багаторічна водна рослина з довгим повзучим кореневищем, що вкорінюється і вкрите численними тонкими коренями. Стебла здебільшого плаваючі, прості або розгалужені, голі, трубчасті, 3—5 *мм* у діам., 30—150 (300) *см* завд., вгорі густо улиснені. Листки по 4 в кільці, сидячі, 1—3,5 *см* завд., 1—3 *см* завш., гребінчасто пірчасто-розсічені, з 13—36 волосовидними, супротивно розміщеними частками 5—25 *мм* завд. Квітки дрібні, численні, розміщені кільцями в пазухах приквіткових листків і зібрані в кінцеве, то переривчасте, то б.-м. густе колосовидне суцвіття 3—10 *см* завд., що на час цвітіння підіймається на поверхню води; при кожній квітці є 3 приквітки, з яких середній звичайно вдвоє довший за бічні. Верхні квітки в суцвітті чоловічі, їх приквітки цілісні, цілокраї, яйцевидні, тупо загострені, коротші за квітки, середній 1—1,5 (1,8) *мм* завд., 1—1,3 (1,5) *мм* завш.; чашечка 0,5—1 *мм* завд., трубчаста або широкодзвоникувата, майже до середини 4-роздільна, з яйцевидно-трикутними частками, в 2—2,5 раза коротша за віночок; пелюстки еліптичні, тупі, 1,5—2 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., блідорожеві, тичинок 8, з довгасто-овальними, близько 1,5 *мм* завд., пиляками; нижні квітки жіночі, їх середній приквіток пірчасто-роздільний або пірчасто-зубчастий, дорівнює квіткам або трохи довший за них; чашечка трубчаста, 0,5—1 *мм* завд., з ледве виявленими зубцями; віночок майже дорівнює чашечці, пелюстки оберненояйцевидні, 0,5—1 *мм* завд., 0,3—0,5 *мм* завш., тупі, шоломиковидно зігнуті, рожеві, швидко опадають; зав'язь 4-гнізда, з 4 короткими ворсинчастими приймочками; плід чотиригранний, 2,5—3 *мм* завд., розпадається на 4 горбочкуваті плодики-костянки. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 992. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 365. Горшкова в Фл. СССР, XV, 667. Котов у Визн. росл. УРСР, 255.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 28! Фл. СССР, табл. XIII, рис. 1!

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 717! Fl. hung. exsicc., № 381! Fl. Palaest. exsicc., № 270! Fl. polon. exsicc., № 629!

В стоячих і повільно текучих водах, в ставках, озерах і на болотах. Утворює інколи густі зарості на глибині 0,5—2 *м*.

Досить звичайно по всій УРСР.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; всі райони Зах. і Схід. Сибіру; Далек. Схід: Камч., Уссур., Сах.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Кара-Кум., Гір.-Туркм., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Вся Європа, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, північна частина Джунгарії, Монголія, Китай, Японія, Північна Америка і Північна Африка, майже всі райони азіатської частини СРСР.

Господарське значення. Використовується для полірування столярних виробів, як рослина, що містить в собі кремнезем (Гроссг., Раст. рессурсы Кавк., 337; Фл. СССР, XV, 668).

2007 (3). M. alterniflorum DC. — **Водопериця черговоквіткова.** Занурена в воду багаторічна рослина з повзучим, вкритим численними тонкими коренями, кореневищем. Стебла тонкі, трубчасті, 30—200 *см* завд., прості або розгалужені, густо улиснені. Листки по 4 в кільцях, гребінчасто пірчасто-роздільні, 1—4 *см* завд., 1—2 *см* завш., з 7—24 тонкими, волосовидними цілокраїми частками 3—18 *мм* завд. Квітки дрібні, одностатеві, рідко деякі двостатеві, чергові, лише нижні — інколи супротивні або по 3 в кільцях, всі зібрані в кінцеве колосовидне суцвіття 5—30 *мм* завд., приквітків по 3 при кожній квітці. Верхні квітки в суцвітті чоловічі, дуже дрібні, з довгастим, тупим, по краю зубчастим середнім приквітком 1—1,5 *мм* завд., близько 0,5 *мм* завш., що на $^1/_3$ коротший за квітку; бічні приквітки округло-яйцевидні, товсті, тупо загострені, по краю б.-м. дрібнозубчасті, в 3—5 разів коротші від середнього; чашечка чоловічих квіток дзвоникувата, 4-зубчаста, близько 0,3 *мм* завд., в 5—6 разів коротша за віночок; пелюстки довгасто-оберненояйцевидні, 1,5—2 (2,5) *мм* завд., 1 *мм* завш., тупі, рожеві; тичинок 8; нижні квітки в суцвітті жіночі, їх середній приквіток здебільшого подібний до стеблового листка, по краю зубчастий або пірчасто-роздільний, 3—5 *мм* завд., набагато довший за квітку (лише у верхніх жіночих квіток він інколи дорівнює квітці або трохи коротший за неї); бічні приквітки округлояйцевидні, товсті, тупо загострені, по краю дрібнозубчасті, в 3 рази коротші за середній; чашечка жіночих квіток дзвоникувата, 0,7—1 *мм* завд., з дуже короткими зубцями; пелюстки округлояйцевидні, дрібні, 0,5 *мм* завд., рожеві, рано опадають. Зав'язь 4-гнізда, 1—1,5 *мм* завд.; приймочка 4-лопатева. Плід розпадається на 4 гладенькі костянки близько 1,5 *мм* завд. ♃. Цв. VI—IX.

DC., Fl. Fr., VI (1815) 529. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 365. Горшкова в Фл. СССР, XV, 666. Szaf., Kulcz., Pawl., Rosl. polsk. (1924) 422.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 29!

В стоячих і повільно текучих водах.

Р.-О.Л. Наводиться для окол. Львова (Шафер).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Верх.-Дністр. (окол. Львова); Далек. Схід.: Охот., Камч.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична і Середня Європа, Північна Америка та наведені райони СРСР.

РОДИНА CII. СОСОНКОВІ — HIPPURIDACEAE DC.[1]

Квітки двостатеві (рідко одностатеві), дуже дрібні, зелені, розміщені поодинці в пазухах листків; чашечка у вигляді кільцевидної облямівки; пелюсток немає; тичинка 1; зав'язь нижня, 1-гнізда, з 1 стовпчиком і приймочкою; плід костянковидний. — Водні або прибережні рослини з лінійними кільчастими листками.

До родини належить лише 1 рід.

Рід 561. Сосонка — Hippuris L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 4.

Квітки двостатеві, рідко одностатеві, чашечка малопомітна, у вигляді кільцевидної облямівки, невиразно 2-роздільна; пелюстки нерозвинені; тичинка прикріплена під однією з часток чашечки; зав'язь 1-гнізда, з 1 зачатком; стовпчик нитковидний з приймочкою по всій довжині. Плід — костянка з тонким оплоднем і твердою 1-насінною, довгасто-циліндричною кісточкою; стовпчик залишається біля плода. — Водні рослини з лінійними кільчастими листками.

З 2 видів, що наводяться для флори СРСР, в УРСР — 1.

2008 (1). H. vulgaris L. — **Сосонка звичайна.** Напівзанурена в воду рослина, рідше зовсім занурена — f. *fluviatilis* (Hoffm.) Guss. et Germ. — або суходільна — f. *terresris* Schwarz, з повзучим почленованим кореневищем, від якого відходять численні порожнисті, міцні, майже завжди нерозгалужені стебла 10—45 (рідко до 120) *см* завд. Листки по 6—12 (16) у кільці (нижні по 4—6), лінійні, цілокраї, 0,5—4 (9) *см* завд., 0,1—0,2 (0,5) *см* завш., загострені, більш або менш відігнуті від стебла до майже горизонтальних, темнозелені; підводні листки яснозелені, спрямовані вниз і притиснуті до стебла, звичайно довші й тонші за повітряні. Квітки дуже дрібні, сидячі, поодинокі в пазухах листків; чашечка зелена, разом з частиною зав'язі, до якої вона приростає, 1—2 *мм* завд., стовпчик 1—2 *мм* завд., тичинка коротша за нього, з червоною приймочкою. Костянка овальна, з обрубаною верхівкою, близько 2 *мм* завд. і 1 *мм* завш.; тичинка та стовпчик залишаються при плоді. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 4. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 364. Горшкова в Фл. СССР, XV, 668. Котов у Визн. росл. УРСР, 443.

Рисунки: Комаров і Алісова, Определ. раст. Дальневост. края, II, табл. 238! Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXIII, tab. 30.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 261! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 747!

По болотах, річках, озерах, в ставках, по берегах, на сирих луках. — По всій УРСР звичайно, немає вказівок лише для **ПС.**

Поширення по СРСР. Арктика: всі райони; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Верх.-Дністр., Карпат., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Камч., Охот., Зеє-Бур., Удськ., Уссур., Сах.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Іран, Китай, Монголія, Гренландія, Північна і Південна Америка, Австралія, майже всі райони СРСР.

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

ПОРЯДОК ЗОНТИКОЦВІТІ — UMBELLIFLORAE BARTL.[1]

Квітки циклічні з чашечкою і роздільнопелюстковим віночком (але чашечка часто недорозвинена), з нижньою зав'яззю, 4—5-членні, звичайно двостатеві; плодолистків 1—5 або багато, кожний з 1 (іноді з 2) висячим оберненим насінним зачатком, з 1 покривом (інтегументом); насіння з багатим ендоспермом; квітки звичайно в зонтиках, іноді в інших суцвіттях. — Трави, рідко кущі або дерева.

РОДИНА CIII. АРАЛІЙОВІ — ARALIACEAE VENT.

Квітки правильні, двостатеві, в зонтиках або півзонтиках. Чашечка малопомітна. Пелюсток звичайно 5. Тичинок 5 або більше; зав'язь нижня, 5-гнізда; стовпчик з цілісною або лопатевою приймочкою. Плід — костянка або ягода. — Лазячі здерев'янілі кущі.

До родини належить 60 родів і 450 видів, які поширені переважно в тропічних країнах обох півкуль, головним чином в області індо-малайської флори і в тропічній Америці; частина родів поширена у помірних областях Східної Азії і Північної Америки; в Європі — тільки 1 рід.

Рід 562. Плющ. Прочитан — Hedera L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 202, p.p.

Чашечка дзвоникувата, цілісна або 5-зубцева, зросла з зав'яззю; пелюсток 5, тичинок 5; зав'язь нижня, 5-гнізда, з 5 стовпчиками, які зрослися між собою в конусовидний стовпець, розширений при основі в диск. Плід ягодоподібний, з 5 насінинами. — Лазячі кущі з вічнозеленим листям.

До роду належить 15 видів, які поширені в помірних гірських областях Південно-Східної Азії, в Середземномор'ї і в Середній Європі, з них в СРСР зустрічається 6 видів, а в УРСР — 1.

2009 (1). H. helix L. — Плющ звичайний, прочитан. Кущ-ліана з лазячими стеблами, що у нас звичайно стеляться по землі і рідко пі-

[1] Опрацював М. І. Котов.

діймаються на дерева до 12 *м*, з численними додатковими коренями. Листки шкірясті, вічнозелені, зверху блискучі, на неплідних гонах кутасто-3 –5-лопатеві, звичайно із випнутими білуватими жилками; на плодючих гонах листки цілісні, яйцевидні або яйцевидно-ромбічні. Суцвіття пухнате, складається з зонтиків, які зібрані в китиці або у волоті. Частки чашечки коротко-трикутні. Плід ягодоподібний, кулястий, чорний. ♄. Цв. IX—X.

L., Sp. pl., (1753) 202, p.p. Ledeb., Fl. Ross., II, 1, 375, p.p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 429. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I (1907) 422. Пояркова в Фл. СССР, 268.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, tab. 190, fig. 4; fig. 2286, 2287 (1—9), fig. 2288—2296.

Видані зразки: Kern., Fl. austro-hung. exsicc., № 2090!

В лісах, на вологих місцях, іноді підіймається на дерева; нерідко також розводиться. — Звичайно в Карпатах, закарпатських і прикарпатських районах, на Розточчі і Опіллі, в західних районах до р. Бугу; рідко в Західному Поліссі.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л. Звичайно. — **З.П.** Волинська обл.: Голобський рн, Кашівка (Барбарич!); Любомльський рн, окол. Любомля (Барбарич). — Ровенська обл.: Костопільський рн, Костопіль (Барбарич!); Ковель (Брадіс!); Вербський рн, Смига (!!). — **З.Л.-С.** Звичайно до південної межі, яка йде по лінії Рашків—Ольгопіль. — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Летичівський рн, Снітівка (!!), Вербка (!!). — Вінницька обл.: окол. Вінниці (Янківський, Білозір, Гринь і Доброчаєва!); Літинський рн, Городище, урощище Корабельщина (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Закарп., Карпат., Серед.-Дніпр., Бессараб., Крим.

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа, південно-західна частина Східної Європи, Крим.

Господарське значення. Сік рослини, так звана «плющова смола», вживається при виготовленні лаку. У всіх частинах рослини є гірка речовина гедерин. Ягоди гіркі, мають блювотні і проносні властивості, поїдаються птахами. Дуже декоративний кущ, придатний для озеленення стін будівель, для створення альтанок і взагалі для прикраси садів і парків. Медоносна рослина, яка дає дуже густий мед. Вживається в народній медицині.

РОДИНА CIV. ЗОНТИЧНІ — UMBELLIFERAE MORIS.

Квітки двостатеві, рідше одностатеві, однодомні або (дуже рідко) дводомні, звичайно зібрані в складні зонтики, рідко в прості зонтики або в головчасті суцвіття (які закінчують промені плейохазію). При основі зонтика звичайно є обгортка з кількох або з багатьох цілісних, надрізних або іноді пірчасто-розсічених листочків; при основі зонтичків, що розміщені на променях складного зонтика, здебільшого є обгорточки з цілісних, рідко пірчасто-розсічених листочків; листочки обгорточок іноді зростаються між собою до середини або вище, утворюючи суцільне покривальце; обгорточки часом не розвинені або складені з небагатьох опадних листочків, іноді в суцвітті немає ні обгортки, ні обгорточок. В головчастих суцвіттях, крім спільної обгорточки, розвинені ще приквітки, в пазухах яких сидять поодинокі квітки. Чашечка мало розвинена, звичайно складається з 5 зубців, іноді з 4—2; при плодах вони іноді збільшуються і твердіють; часто зубці зовсім нерозвинені, і чашечка представлена вузькою окраїною; рідко зубці чашечки бувають листовидні. Пелюсток 5, вони всі однакові або крайові у зовнішніх квіток зонтика збільшені, білі, жовті і рожеві, рідше зеленуваті, іноді цілісні, частіше виїмчасті або 2-лопатеві, у виїмці із загнутою всередину часточкою. Тичинок 5, що чергуються з пелюстками, нитки їх спочатку загнуті всередину. Зав'язь нижня, 2-гнізда. Плодолистки в нижній частині зав'язі редуковані до черевного шва, що відокремлюється при плодах у вигляді стовпця (карпофору); верхня частина плодолистків перетворена в нектарники, що звичайно розвиваються у вигляді підстовпчика або стилоподію, який може бути плоским, подушковидним, конічним, чашовидним або (рідко) кільцевидним, іноді підстовпчик на ніжках; верхівка підстовпчика і стовпчики (2) являють собою апокарпну частину плодолистків. Приймочка головчаста або притуплена, рідко загострена. 4 насінних зачатки закладаються при основі підстовпчика, 2 з них не розвиваються, і в кожному гнізді залишається по 1 висячому насінному зачатку з 1 покривом. Плід звичайно сухий і розпадається на 2 півплодики (мерикарпії), що після достигання висять на вилчасто розгалуженому стовпці; іноді стовпець не розчленовується. Півплодики на внутрішньому (черевному) боці на місці стикання (спайка, комісура), звичайно плоскі, іноді увігнуті, на зовнішньому (спинному) боці — більш або менш опуклі. На спинці 5 головних, або первинних, ребер, 2 з яких лежать на бічних краях півплодиків і називаються крайовими, а інші 3 — спинними. В проміжках між ребрами є борозенки, що називаються жолобками. Іноді над жолобками розвиваються вторинні ребра, і тоді первинні — мало виявлені, іноді всі 9 ребер однаково розвинені. В середині півплодиків проходять секреторні канальці, які часто містять ефірні масла. Поверхня і форма плода в залежності від пристосування до того чи іншого способу поширення дуже варіюють. Первинні і вторинні ребра можуть бути перетворені в розширені цілісні або розсічені криловидні утвори, пристосовані для літання, або в гачкуваті чіпкі шипики і щетинки. У півплодиків також можуть бути округлі хрящуваті дрібні здуття і поперечні згортки або вирости. Насінина звичайно зростається з оплоднем, але іноді лежить вільно.

Зонтичні трав'янисті рослини, переважно помірного пояса, дуже рідко дерев'янисті в субтропіках і тропіках.

Корінь нерідко вертикальний і м'ясисто-потовщений; іноді основа стебла шишковидно здута або під землею є галузисте або косо висхідне кореневище. Листки звичайно чергові з циліндричними або рідко плоскими черешками, при основі розширеними в піхву; піхви бувають від-

криті і закриті, мішковидно здуті. Пластинка звичайно дуже розсічена; верхні листки простіше розсічені і сидять на піхвах, рідко пластинка цілісна, з паралельним жилкуванням або округла. Представники родини зонтичних у всіх своїх частинах (корінь, стебло, листки і плоди) мають канали, з яких виділяються ефірні масла або смолоподібні речовини. Зонтичні застосовуються в парфюмерній промисловості і при виготовленні харчових та кондитерських виробів; деякі з них у своїх підземних частинах нагромаджують харчовий матеріал, і тому їх культивують (морква). Є серед зонтичних і отруйні, як, наприклад, вех, болиголов.

До родини належить понад 260 родів і понад 2500 видів.

Для СРСР («Фл. СССР») вказано 140 родів зонтичних з 740 видами. В УРСР, за нашими відомостями, росте 58 родів з 121 видом. Крім того, в УРСР була занесена середземноморська рослина *Smyrnium olusatrum* L., яка вказана для **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Вознесенськ (Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 364. Останнім часом Б. Є. Балковський в Південному Криму, в окол. Ялти, зібрав цю рослину як бур'ян в Нікітському ботанічному саду.

---

1. Стебло повзуче, вкорінене по вузлах. Листки щитовидні, з прикріпленим до центра пластинки черешком, з вільними прилистками . . . . . **563. Щитолисник — Hydrocotyle L.**
— Стебло не буває повзучим і вкоріненим. Листки не бувають щитовидні, без вільних прилистків . . . . . 2.
2. Квітки в головках, оточених колючими обгортками. Зубці чашечки великі, колючі. Листки часто колючозубчасті . . . . . **566. Миколайчики — Eryngium L.**
— Квітки в зонтиках, рідше в головках, але тоді листочки обгортки не бувають колючими. Зубці чашечки м'які . . . . . 3.
3. Усі або принаймні кілька нижніх листків цілісні . . . . . 4.
— Усі або принаймні середні або верхні листки б.-м. глибоконадрізні або розсічені . . . . . 5.
4. Усі листки цілісні, цілокраї, яйцевидні, ланцетні або лінійні. Пелюстки жовті . . . . . **580. Ласкавець — Bupleurum L.**
— Нижні стеблові листки цілісні, округло-нирковидні, надрізно-зубчасті; середні — пірчасті, з клиновидними надрізними частками; верхні — 3-роздільні або цілісні. Пелюстки білі . **589. Аніс — Anisum Gärtn.**
5 (3). Листки пальчасто-роздільні на цілісні лопатковидні частки . 6.
— Листки трійчасті або багаторазово трійчасті, або пірчасто-роздільні, або пірчасто-розсічені (верхні — інколи трійчасті) . . . . . 8.
6. Квітки в складних зонтиках. Листки великі (прикореневі 30 *см* у діам. і більше). Плід досить великий, сплюснутий . . . . . **617. Борщівник — Heracleum L.**
— Квітки в простих зонтиках або в дрібних головках. Листки не такі великі. Плоди іншої форми . . . . . 7.
7. Квітки в простих зонтиках, оточених великими блідорожевими листочками обгортки. Листки глибоко-5-розсічені з довгасто-оберненояйцевидними, звичайно 2—3-надрізними великопилчастими частками . . . . . **565. Астранція — Astrantia L.**
— Квітки в небагатьох (звичайно 3) кулястих головках, без обгортки. Пелюстки рожевобілі. . . . . **564. Підлісник — Sanicula L.**
8 (5). Листочки великі (10 *см* і більше завд. і понад 1 *см* завш.). Великі рослини з великими зонтиками . . . . . 9.
— Листочки набагато коротші й вужчі . . . . . 11.
9. Обгорток і обгорточок немає. Крайові ребра утворюють навколо сім'янок подвійне крило . . . . . **615. Пастернак — Pastinaca L.**
— Обгорточки розвинені, складаються з кількох або з багатьох листочків. Крайові ребра утворюють навколо сім'янки сплюснуту суцільну потовщену облямівку . . . . . 10.
10. Зубці чашечки непомітні. Рослина сіруватопухната або білуватошерстиста. Обгорточки з кількох листочків, розміщених по зовнішньому краю зонтичка . . . . . **616. Малабайла — Malabaila Hoffm.**
— Зубці чашечки дрібні, але помітні. Обгорточки з численних вузьких листочків . . . . . **617. Борщівник — Heracleum L.**
11 (8). Обгортки з численних листочків . . . . . 12.
— Обгортки з 1—5 листочків або відсутні . . . . . 40.
12. Квітки жовті, блідожовті або зеленуваті . . . . . 13.
— Квітки білі або червонуваті . . . . . 19.
13. Листочки обгортки трійчасті або пірчасто-розсічені. Листочки обгорточки також часто роздільні, довші, ніж квітки . . . . . **621. Морква — Daucus L.**
— Рослини з іншими ознаками . . . . . 14.
14. Рослина жорстко-довговолосиста. Зонтики з багатьма променями. Плід по ребрах жорстковолосистий . . . . . **620. Стародуб — Laserpitium L.**
— Рослини голі або коротко опушені . . . . . 15.
15. Частки розсічених листків лінійні . . . . . 16.
— Частки листків ширші . . . . . 18.
16. Плоди (стиглі) 10—14 *мм* завд. Стебло вгорі кільчасто розгалужене. Листочки обгортки відігнуті донизу . . . . . **611. Ферулаго — Ferulago Koch.**
— Плоди (стиглі) 3—5 *мм* завд. . . . . 17.
17. Зонтики з 7—12 дуже неоднаковими променями. Зубці чашечки непомітні. Плід 3,5 *мм* завд., стиснутий з боків . . . . . **587. Мурецій — Muretia Boiss.**
— Зонтики з 5—7 променями. Зубці чашечки помітні. Плід 5 *мм* завд., стиснутий із спинки . . . . . **608. Палімбія — Palimbia Bess.**
18 (5). Стебло круглясте, гладеньке. Листки блискучі, пірчасті або 2-пірчасто-розсічені, з оберненоклиновидними або ромбічними, надрізно-зубчастими частками. Культурна рослина . . . . . **607. Любисток — Levisticum Hill.**
— Стебло гранчасто-борозенчасте. Листки 3-пірчасто-розсічені, з яйце-

видними пірчасто-роздільними сегментами і довгастими, гострокінцевими частками . . . . . **613. Смовдь — Peucedanum** L.

19 (12). Обгортки з 3-роздільними або пірчасто-роздільними листочками, що значно перевищують суцвіття . . . . **621. Морква — Daucus** L.

— Листочки обгорток цілісні, рідше трохи надрізні або зубчасті . . 20.

20. Плоди (і зав'язі) вкриті шипиками або опушені . . . . . 21.

— Плоди (і зав'язі) голі й нешипуваті . . . . . 25.

21. Стиглі плоди великі, 8—10 *мм* завд., вкриті по ребрах шипиками. Обгортка з небагатьох листочків. Зонтик з 3—4 променями . . . . . **573. Тургенія — Turgenia** Hoffm.

— Плоди не довші як 5(6) *мм*. Обгортка за багатьма листочками. Промені зонтика численніші . . . . . 22.

22. Листки пірчасто-розсічені, з сидячими сегментами, видовжені або ланцетні, пірчасто-розсічені або глибокозубчасті . . . . . 23.

— Листки 2-пірчасто-розсічені, з ланцетними або лінійно-ланцетними сегментами . . . . . 24.

23. Стебло голе. Листки обгорток і обгорточок по краях плівчасті. Промені зонтика і плоди короткопухнаті . . . . . **594. Порізник — Libanotis** Crantz.

— Рослина шершава. Листки обгорток і обгорточок шершаві. Стиглі плоди 4—6 *мм* завд., горбкуваті й шипувато-шершаві . . . . . **618. Торділіум — Tordilium** L.

24 (22). Стиглі плоди 4—5 *мм* завд., з жорстковолосистими ребрами, головні ребра плодів нитковидні, вторинні — плівчасто-крилаті . . . . . **620. Стародуб — Laserpitium** L.

— Стиглі плоди 1,5—2 *мм* завш., вкриті по ребрах щетинками і загнутими вгору шипиками; ребра непомітні, головні — вкриті щетинками, вторинні — численними шипиками . . . . . **570. Торіліс — Torilis** Adans.

25 (20). Листки пірчасті або пірчасто-розсічені (верхні — інколи трійчасті), з цілісними або б.-м. глибоконадрізними сегментами (у болотних рослин перші листки, які розвиваються над водою, багаторазово дрібнорозсічені) . . . . . 26.

— Більшість листків (або принаймні нижні) двічі й більше пірчасто-розсічена або двічі й більше 3-роздільна (інколи стеблові листки пірчасто-розсічені, з великими сегментами . . . . . 28.

26. Стиглі плоди близько 1,5 *мм* завд., майже двійчасті. Зонтики на коротких ніжках, супротивних листочкам. Листочки обгортки часто бувають пірчасто-надрізні . . . . . **591. Берула — Berula** Hoffm.

— Стиглі плоди 3—6 *мм* завд. Листочки обгортки цілісні . . . . 27.

27. Стиглі плоди 2,5—3 *см* завд. Квітки білі. Стебло гранчасто-борозенчасте. Листки, що занурені у воду, 2- (і більше) пірчасто-розсічені, з нитковидними частками; повітряні листки пірчасто-розсічені . . . . . **592. Вех — Sium** L.

— Стиглі плоди 5—6 *мм* завд. Квітки жовтуваті. Стебло круглясте. Листки блискучі, пірчасто- або 2-пірчасто-розсічені, з оберненояйцевидними або ромбічними частками . . . . . **607. Любисток — Levisticum** Hill.

28 (25). Зубці чашечки добре помітні . . . . . 34.

— Зубці чашечки непомітні або дуже дрібні, малопомітні . . . . 29.

29. Стиглі плоди 3 *мм* завд., кулясто-яйцевидні, із звивистими, хрящуватими нитковидними ребрами. Стебло внизу звичайно з червонуватими плямами . . . . . **577. Болиголов — Conium** L.

— Стиглі плоди 4 *мм* і більше завд. Реберця на плодах не звивисті. Стебло без плям . . . . . 30.

30. Стеблові листки складаються тільки з самих піхов; прикореневі — 3-пірчасто-розсічені, з багатороздільними коротколінійними або щетиновидними частками, зібраними пучечками . . . . . **608. Палімбія — Palimbia** Bess.

— Рослина з іншими ознаками . . . . . 31.

31. Листки пірчасто- або 2-пірчасто-розсічені, або трійчасті. Кінцеві частки їх великі, яйцевидно-клиновидні, ромбічні або серцевидно-яйцевидні, з зарубчастими або пилчастими краями. Стиглі плоди (4)5—8 *мм* завд. . . . . 32.

— Листки 3—4-пірчасто-розсічені; кінцеві частки їх видовжено-ланцетні або довгасто-лінійні, інколи по краях трохи шорсткі. Стиглі плоди 4,5—5 *мм* завд. . . . . 33.

32. Стиглі плоди 4—6 *мм* завд. і 3—3,5 *мм* завш. Квітки ясножовті. Листки блискучі . . . . . **607. Любисток — Levisticum** Hill.

— Стиглі плоди 7—8 *мм* завд. і 6—7 *мм* завш. Квітки білі. Листки неблискучі . . . . . **620. Стародуб — Laserpitium** L.

33 (31). Плоди стиснуті із спинки, з нитковидними спинними й товстуватими крилатими крайовими ребрами, притиснутими одне до одного. Стебло з внутрішніми перегородками . . . . . **612. Калестанія — Calestania** Koz.-Pol.

— Плоди трохи стиснуті з боків, з широкими здутими ребрами; ребра вузькокрилаті з зарубчасто-зубчастим кілем. Стебло дудчасте, без поперечних перегородок . . . . . **578. Плеуроспермум — Pleurospermum** Hoffm.

34 (28). Плід двійчастий, біля основи виїмчастий, близько 3 *мм* завд. Стеблові листки з нерозвиненою пластинкою або складаються тільки з самих піхов. Прикореневі листки 2—3-пірчасто-розсічені, з клиновидно-ромбічними, роздільними й надрізно-пилчастими сегментами . . . . . **576. Даная — Danaa** All.

— Плід не двійчастий, видовжений, овальний або круглуватий. Стеблові листки звичайно мають розсічену пластинку; коли ж складаються тільки з самих піхов, то кінцеві частки прикореневих листків щетиновидні й зібрані пучечками . . . . . 35.

35. Стеблові листки без пластинки, тільки з самими піхвами; прикореневі — 3-пірчасто-розсічені, з багатороздільними або цілісними ко-

ротколінійними або щетиновидними, зібраними пучечками частками . . . . . **608. Палімбія — Palimbia** Bess.

— Усі листки з більш або менш розвиненою пластинкою; кінцеві частки їх не бувають щетиновидні і не зібрані пучечками . . . . . 36.

36. Плід у поперечному розрізі круглястий, стиглий, 2,5—4 *мм* завд., з малопомітними ребрами . . . . . 37.

— Плід у поперечному розрізі стиснутий, стиглий, (4)4,5—8 *мм* завд.; всі або деякі ребра крилаті . . . . . 38.

37. Корені циліндрично-потовщені; нижні листки 2-пірчасто-розсічені, з довгасто-клиновидними, тупозарубчастими частками; верхні — пірчасто-розсічені, з лінійними частками . . **595. Омег — Oenanthe** L.

— Корені не потовщені. Прикореневі листки цілісні або трійчасті; нижні стеблові — трійчасті, з глибоко-3-роздільним середнім і 2-роздільними бічними сегментами. Частки листків шкірясті, лінійно-ланцетні, дрібногостропилчасті . . . . . **585. Різак — Falcaria** Host.

38 (36). Стиглі плоди 7—8 *мм* завд. і 6—7 *мм* завш. Ребра на спинці сім'янок крилаті. Кінцеві частки листків понад 1 *см* завш. . . . . **620. Стародуб — Laserpitium** L.

— Стиглі плоди 4—6 *мм* завд. і 3,5—5 *мм* завш.; ребра на спинці сім'янок нитковидні, тонкі або непомітні . . . . . 39.

39. Стебло, особливо вгорі, гранчасте, гостроребристе, кінцеві частки листків довгасто-лінійні або лінійні, гострокінцеві, цілокраї . . . . . **612. Калестанія — Calestania** Koz.-Pol.

— Стебло круглясте, гладеньке або тільки вгорі трохи борозенчасте, кінцеві частки листків звичайно досить широкі, зубчасті, рідше ланцетні, але не гострокінцеві . . . . . **613. Смовдь — Peucedanum** L.

40 (11). Квітки жовтуваті, зеленуваті або яскравожовті . . . . . 41.

— Квітки білі, рожеві або червоні . . . . . 61.

41. Обгорточки з численних листочків (більше 5) . . . . . 42.

— Листочки обгорточки відсутні або їх небагато (1—5) . . . . . 51.

42. Кінцеві частки листків великі, яйцевидні або округло-яйцевидні, інколи надрізні; стиглі плоди 5—11 *мм* завд., сплюснуті . . . . . 43.

— Кінцеві частки листочків лінійні, ланцетні, рідше щетиновидні або ж оберненоклиновидно-яйцевидні . . . . . 45.

43. Уся рослина гола. Промені зонтика опушені. Пелюстки зеленуватобілі . . . . . **606. Дягель — Archangelica** Hoffm.

— Рослини сіруватопухнаті або жорстковолосисті. Промені зонтика голі. Пелюстки жовті або жовтозелені . . . . . 44.

44. Зубці чашечки непомітні. Рослина сіруватопухната або білуватошерстиста. Обгорточки з кількома листочками, розміщеними по зовнішньому краю зонтичка . . . **616. Малабайла — Malabaila** Hoffm.

— Зубці чашечки дрібні, але помітні. Рослина жорстковолосиста. Обгорточки з багатьох листочків . . . **617. Борщівник — Heracleum** L.

45 (42). Стиглі плоди 13 *мм* завд. і 7 *мм* завш., видовжено-циліндричні. Рослина коротко залозисто-опушена. Стебло вгорі супротивно і кільчасто розгалужене . . . . . **579. Кахрис — Cachrys** L.

— Плоди дрібні й іншої форми. Рослини з іншими ознаками . . . 46.

46. Зубці чашечки добре помітні . . . . . 47.

— Зубці чашечки непомітні . . . . . 49.

47. Стеблові листки складаються з самих піхов, прикореневі — тричі 3-розсічені, з багатороздільними або цілісними, коротколінійними або щетиновидними частками, зібраними пучечками . . . . . **608. Палімбія — Palimbia** Bess.

— Усі листки з більш або менш розвиненою пластинкою. Кінцеві частки листків не щетиновидні . . . . . 48.

48. Стебло голе. Кінцеві частки листків вузькі, лінійні, звичайно вужчі за 1 *см*, загострені або гострокінцеві . . **613. Смовдь — Peucedanum** L.

— Стебло жорстковолосисте, як і листки. Кінцеві частки листочків ланцетні або лінійно-ланцетні, зубчасті або надрізні, звичайно ширші за 1 *см* . . . . . **617. Борщівник — Heracleum** L.

49 (46). Кінцеві частки середніх і нижніх листків клиновидно-оберненояйцевидні, листки зверху блискучі. Плід 2-яйцевидний . . . . . **583. Петрушка — Petroselinum** Hoffm.

— Кінцеві частки листків від вузьколінійних до довгасто-ланцетних. Плід видовжений . . . . . 50.

50. Корені яйцевидно-шишкуваті. Кінцеві частки листків вузьколінійні. Плід з нитковидними ребрами . . **587. Мурекція — Muretia** Boiss.

— Корінь видовжений, стрижневий. Кінцеві частки листків від лінійно-довгастих до ланцетних. Плід з вузькокрилатими гострими ребрами . . . . . **598. Морківник — Silaus** Mill.

51 (41). Стеблові (верхні) листки без пластинок і складаються з самих піхов . . . . . 52.

— Стеблові листки з пластинками . . . . . 57.

52. Зубці чашечки добре помітні (інколи малопомітні, але тоді кінцеві частки листків короткі, щетиновидні й зібрані пучечками) . . . 53.

— Зубці чашечки непомітні . . . . . 54.

53. Кінцеві частки листків лінійні або довгасто-лінійні, тупуваті або загострені. Променів зонтика 6—12. Стиглий плід 8—10 *мм* завд. . . . . **613. Смовдь — Peucedanum** L.

— Кінцеві частки листків щетиновидні. Променів зонтика 5—7. Стиглий плід близько 5 *мм* завд. . . . **608. Палімбія — Palimbia** Bess.

54 (52). Обгортка та обгорточки з кількох коротких, майже плівчастих листочків. Підземна частина стебла шишкувато потовщена. Стиглий плід близько 3,5 *мм* завд., трохи стиснутий з боків . . . . . **587. Мурекція — Muretia** Boiss.

— Обгортки та обгорточок немає. Підземна частина стебла не потовщена . . . . . 55.

55. Стебло майже до верхівки з листям. Зонтики на кінцях стебла й гілок відокремлені один від одного. Плоди не сплюснуті, з тупими товстими реберцями . . . . . **597. Фенхель — Foeniculum** Mill.

— Стебло від середини звичайно тільки з піхвами. Зонтики численні, гу-

сто розміщені. Плоди сплюснуті зі спинки, з нитковидними спинними ребрами й крилатими крайовими . . . . . 56.

56. Квітки зеленуватобілі. Канальці непомітні . . . . . **610. Еріозинафе — Eriosynaphe** DC.

— Квітки жовті. Канальці в жолобках широкі . . . . . **609. Ферула — Ferula** L.

57 (51). Кінцеві частки листків лінійно-ланцетні, гострі або нитковидні. . . . . 59.

— Кінцеві частки листків більш або менш широкі, яйцевидні або довгасто-яйцевидні . . . . . 58.

58. Уся рослина зелена, розсіяно коротко опушена. Обгорточок немає . . . . . **615. Пастернак — Pastinaca** L.

— Уся рослина сірувато опушена. Обгорточки з 3—5 листочків . . . . . **616. Малабайла — Malabaila** Hoffm.

59 (57). Кінцеві частки листків лінійно-ланцетні, гострі. Стебло борозенчасте. Зонтик з 8—12 променями, на внутрішньому боці опушеними. Пелюстки жовтуватобілуваті або зеленуваті . . . . . **613. Смовдь — Peucedanum** L.

— Кінцеві частки листків нитковидні. Стебло круглясте. Промені зонтика (понад 12) голі. Пелюстки жовті . . . . . 60.

60. Піхви верхніх і середніх листочків коротші, ніж пластинки. Плоди сплюснуті зі спинки, з нитковидними спинними ребрами і криловидними крайовими . . . . . **614. Кріп — Anethum** L.

— Піхви верхніх і середніх листків однакової довжини з пластинкою або довші за неї. Плоди несплюснуті, з тупими товстими реберцями . . . . . **597. Фенхель — Foeniculum** Mill.

61 (40). Листки пірчасто-розсічені (у болотних рослин прикореневі листки занурені у воду, багаторазово розсічені) . . . . . 62.

— Більшість листків, або принаймні нижні, 2- і більше пірчасто- або трійчасто-розсічена . . . . . 67.

62. Рослини жорстковолосисті. Квітки червоні, рожеві, дуже рідко білі. Плоди вкриті шипиками . . . . . 63.

— Рослини голі або коротко опушені. Квітки білі. Плоди голі або злегка опушені, не шипуваті . . . . . 64.

63. Променів у зонтику 3—4. Стиглі плоди 8—10 *мм* завд., вкриті міцними шипиками . . . . . **573. Тургенія — Turgenia** Hoffm.

— Променів у зонтику 5—10. Стиглі плоди 4—5 *мм* завд., горбочкуваті і дрібношипуваті . . . . . **618. Торділіум — Tordilium** L.

64 (62). Обгортка з 2—5 листочків; листочків обгорточки 3—5(7). Болотні рослини, з дрібно розсіченими підводними листками . . . . . **592. Вех — Sium** L.

— Обгорток і обгорточок немає або вони з 1—2 листочків . . . . 65.

65. Зонтики на дуже коротких ніжках (майже сидячі), супротивні листкам . . . . . **582. Селера — Apium** L.

— Зонтики на довгих ніжках на кінцях стебла й гілок . . . . . 66.

66. Листки з обох боків блискучі; нижні — з майже пальчасто-роздільними сегментами; верхні — з майже цілісними лінійно-ланцетними, гострими. Плід сплюснутий із спинки, з крилатими крайовими ребрами, 3,5—6 *мм* завд. . . . . **613. Смовдь — Peucedanum** L.

— Листки зісподу сірозелені; нижні — звичайно з цілісними зубчастими еліптичними сегментами; середні — часто з більш або менш глибоко пірчасто-надрізними. Плід яйцевидний або еліптичний, 1—3 *мм* завд. . . . . **588. Бедринець — Pimpinella** L.

67 (61). Кінцеві частки листків завширшки близько 1 *см* і більше, цілісні або з 2—3 великими неглибокими лопатями, яйцевидні, довгасті або ромбічні . . . . . 68.

— Кінцеві частки листків вузькі, нитковидні, лінійні або лінійно-ланцетні, рідше в обрисі яйцевидні, але тоді б.-м. глибоко пірчасто-надрізні або роздільні . . . . . 73.

68. Стебло внизу жорстковолосисте, під вузлами здуте. Плід лінійний, 10—13 *мм* завд., з непомітними ребрами, у поперечному розрізі майже округлий . . . . . **567. Бутень — Chaerophyllum** L.

— Стебло гладеньке, голе або тільки трохи шершаве, під вузлами не здуте. Плід іншої форми . . . . . 69.

69. Обгорточки з багатьма листочками, що швидко опадають. Промені зонтика коротко опушені або по ребрах шершаві . . . . . 70.

— Обгорточок немає або вони складаються з 1—2(3) листочків. Промені зонтика гладенькі, голі . . . . . 72.

70. Стебло вгорі з дуже випнутими гострими ребрами, жолобчасте. Сегменти листків яйцевидні, загострені, гостропилчасті, при основі трохи серцевидні, косі. Промені зонтика по ребрах шершаві . . . . . **604. Маточник — Ostericum** Bess.

— Стебло круглясте, тонкоборозенчасте. Сегменти листків яйцевидні або довгасто-яйцевидні. Промені зонтика коротко опушені . . . . 71.

71. Плід з нитковидними спинними ребрами. Насінина цілком зрослася з оплоднем . . . . . **605. Дудник — Angelica** L.

— Плід з товстими, крилатими спинними ребрами; насінина лежить вільно всередині оплодня . . **606. Дягель — Archangelica** Hoffm.

72 (69). Рослина зелена. Сегменти листків оберненоланцетні, загострені, нерівно гостропилчасті. Плід у поперечному розрізі майже округлий, з малопомітними ребрами . . . . . **590. Яглиця — Aegopodium** L.

— Рослина сиза. Сегменти листків серцевидні, загострені, 3-лопатеві, округлозарубчасті. Плід сплюснутий із спинки, з помітними ребрами . . . . . **619. Лазурник — Laser** Borkh.

73 (67). Зав'язі (і плоди), принаймні у крайових квіток, з короткими, б.-м. відхиленими, часто гачкуватими волосинками, щетинками або шипиками . . . . . 74.

— Зав'язі (і плоди) голі або вкриті коротенькими м'якими волосками . 80.

74. Стебло під вузлами здуте, вкрите жорсткими, спрямованими донизу

волосками. Плоди лінійні, стиглі, 8—12 *мм* завд., горбочкувато-щетинисті, з майже непомітними ребрами . . . . . **567. Бутень — Chaerophyllum** L.

— Стебло під вузлами не здуте . . . . . 75.

75. Головні ребра плода товсті і гострі. Плід 15—18 *мм* завд. . . . . **569. Мірис — Myrrhis** Scop.

— Головні ребра плода не підвищені й тупі. Плоди дрібніші . . . . 76.

76. Головні ребра плода нитковидні, випнуті. Олійні ходи численні, досить великі . . . . . **601. Лігустикум — Ligusticum** L.

— Головні ребра плода широкі або нитковидні, мало випнуті, олійні ходи нечисленні . . . . . 77.

77. Плід на верхівці видовжений у короткий, вкритий прямими щетинками носик; ребра непомітні. Зубці чашечки непомітні . . . . . **568. Бугила — Anthriscus** Pers.

— Плід без носика, вкритий гачкуватими колючками або щетинками; ребра помітні. Зубці чашечки помітні . . . . . 78.

78. Щетинки на плодах дрібні, майже прямі, до основи не розширені. Стиглий плід 3—3,5 *мм* завд. . . . . **570. Торіліс — Torilis** Adans.

— Шипики на плодах до основи конічно розширені, товсті, великі. Стиглий плід 5—10 *мм* завд. . . . . 79.

79. Головних променів зонтика звичайно по 2—5. Стиглий плід 8—10 *мм* завд. . . . . **572. Каукаліс — Caucalis** L.

— Головних променів зонтика звичайно більше 5. Стиглий плід 5—7 *мм* завд. . . . . **571. Астродаукус — Astrodaucus** Drude.

80 (73). Плід у поперечному розрізі округлий або двійчастий . . . 82.

— Плід сплюснутий зі спинки, з перетинчастими крилатими ребрами; крайні з них вдвоє ширші за спинні . . . . . 81.

81. Стебло глибокоборозенчасте з перетинчасто-крилатими ребрами, особливо в нижній частині. Стиглий плід 3—4 *мм* завд. Краї сім'янок віддалені один від одного . . . . . **600. Гирча — Selinum** L.

— Стебло круглясте. Стиглий плід 5—7 *мм* завд.; краї сім'янок стикаються між собою . . . . . **603. Свистуля татарська — Conioselinum** Fisch.

82 (80). Обгорточки складаються з багатьох (понад 5) листочків, інколи вони швидко опадають . . . . . 83.

— Обгорточки з небагатьох (до 5) листочків або їх зовсім немає . . 93.

83. Зубці чашечки добре помітні . . . . . 84.

— Зубці чашечки непомітні або малопомітні . . . . . 86.

84. Болотні або водні рослини. Плоди завжди зовсім голі . . . . 85.

— Рослина сухих місць (степи, піски, сухі луки, узлісся, схили). Плоди часто бувають опушені . . . . . **593. Жабриця — Seseli** L.

85. Кінцеві частки листків цілокраї або великонадрізні. Стиглий плід близько 3 *мм* завд. . . . . **595. Омег — Oenanthe** L.

— Кінцеві частки листків гостропилчасті. Стиглий плід 1,5—1,75 *мм* завд. . . . . **584. Цикута — Cicuta** L.

86 (83). Уся рослина (або принаймні листки й стебла) опушена . . 87

— Уся рослина гола . . . . . 88.

87. Плід вгорі звужений у тонкий носик. Стебло опушене короткими й м'якими волосками . . . . **568. Бугила — Anthriscus** Pers.

— Плід рівномірно потовщений, без носика. Опушення рослин часто буває шорстке . . . . . **567. Бутень — Chaerophyllum** L.

88 (86). Плоди видовжені, довжина їх принаймні вдвоє перевищує ширину . . . . . 89.

— Плоди майже круглі, довжина їх дорівнює ширині або менша за неї . . . . . 92.

89 (86). Плід на верхівці звужений у носик; ребра помітні тільки у верхній його частині. Стебла під вузлами опушені . . . . . **568. Бугила — Anthriscus** Pers.

— Плід вгорі не звужений у носик, з ребрами, помітними по всій його довжині . . . . . 90.

90. Пелюстки цілісні. Стиглі плоди 1,5—2 *мм* завд.; ребра їх тонкі, нитковидні . . . . . **581. Тринія — Trinia** Hoffm.

— Пелюстки виїмчасті. Стиглі плоди 2,5—7 *мм* завд., ребра їх вузькокрилаті . . . . . 91.

91. Листки 2-пірчасто-розсічені. Стебло круглясте. Стиглий плід до 2,5 *мм* завд.; ребра його шкірясто-вузькокрилаті . . . . . **599. Стожильник — Cnidium** Cuss.

— Листки 3-пірчасто-розсічені. Стебло гранчасте. Стиглий плід 3,5—5 *мм* завд.; ребра його здуті, всередині порожні . . . . . **602. Ценолофіум — Coenolophium** Koch.

92 (88). Квітки двостатеві. Обгортки та обгорточки з 3—5 листочків. Стиглі плоди близько 3 *мм* завд. . . . . **577. Болиголов — Conium** L.

— Квітки одностатеві. Обгортки з 1—3, обгорточки з кількох листочків. Стиглі плоди 1,5—2 *мм* завд. . . . . **581. Тринія — Trinia** Hoffm.

93 (82). Зубці чашечки добре помітні . . . . . 94.

— Зубці чашечки непомітні . . . . . 96.

94. Кінцеві частки листочків короткі, нитковидні або щетинковидні, зібрані пучечками . . . . . **608. Палімбія — Palimbia** Bess.

— Кінцеві частки лінійні і не зібрані пучечками . . . . . 95.

95. Стеблові листки з розвиненою пластинкою. Пелюстки 2-лопатеві, крайові — збільшені . . . . . **574. Коріандр — Coriandrum** L.

— Стеблові листки без розвинених пластинок. Пелюстки цілісні або трохи виїмчасті. Стиглий плід близько 9 *мм* завд. Квітконіжки в 3—4 рази довші за плід . . . . . **610. Еріозинафе — Eriosynaphe** DC.

96 (93). Крайові квітки в зонтиках набагато більші за інші. Плід з 2 майже круглястих половинок, їх поверхня зморшкувато-горбочкувата, з малопомітними ребрами . . **575. Біфора — Bifora** Hoffm.

— Крайові квітки в зонтиках не збільшені. Плід іншої форми . . . 97.

97. Обгортка з 3—5 і більше листочків. Листки 3-пірчасто-розсічені,

з довгими пірчасто-надрізними частками . . . . . 577. **Болиголов — Conium** L.
— Обгортка відсутня або складається з 1—2 листочків . . . . . 98.
98. Стебло внизу жорстке від відігнутих назад довгих волосків, під вузлами потовщене. Листки зісподу розсіяно-жорстковолосисті. Обгорточки з 3—5 нерівних, по краю перетинчастих листочків . . . . . 567. **Бутень — Chaerophyllum** L.
— Уся рослина гола або тільки коротко опушена . . . . . 99.
99. Обгорточка з 3 листочків, розміщених із зовнішнього боку зонтичка, перевищує квітки . . . . **596. Собача петрушка — Aethusa** L.
— Обгорточки інакші або відсутні . . . . . 100.
100. Обгорточки з 1 листочка або відсутні . . . . . 581. **Тринія — Trinia** Hoffm.
— Обгорточки з багатьох листочків . . . . . 101.
101. Листки 3-пірчасто-розсічені, з вузьколінійними частками. Рослина гола . . . . . 586. **Кмин — Carum** L.
— Листки частіше один раз пірчасто-розсічені, з ширшими частками. Рослина більш або менш опушена . . . . . 588. **Бедринець — Pimpinella** L.

ПІДРОДИНА 1. **HYDROCOTYLOIDEAE** DRUDE.

Плоди дуже стиснуті з боків, при комісурі вузькі; півплодики з 5—9 ребрами; внутріплодень лінзовидний, стиснутий, дерев'янистий і гострокілюватий; насінина дрібна. — Багаторічники з простягнутими, укоріненими стеблами, цілісноголовчастими суцвіттями на пазушних квітконосах.

Рід 563. **Щитолисник — Hydrocotyle** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 234.

Зубці чашечки нерозвинені. Пелюстки цілісні, із загнутою верхівкою, білі. Плоди дуже стиснуті з боків, з вузькою комісурою; півплодики в обрисі півкруглі, з випнутим гострокілюватим спинним ребром, без канальців. — Багаторічники або іноді дворічники; листки з дрібними шкірястими прилистками, округлі або нирковидні, зарубчасті або дрібнолопатеві; квітконоси пазушні або несправжньо-супротивні листкам; квітки нечисленні, на коротких ніжках, зібрані в кільця, редуковані до голівки або на нитковидному квітконосі в простій китиці, дрібні, двостатеві; покривні листочки дрібненькі, опадні.

До роду належить понад 50 видів, поширених переважно в країнах південної півкулі; в теплій та помірній зонах північної півкулі зустрічається небагато видів. В СРСР відомо 3 види, але з них 2 занесені.

2010 (1). H. vulgaris L. —Щитолисник звичайний. Стебла повзучі, 10—60 *см* завд., укорінені по вузлах, тонкі, голі. Листки щитовидні, з дрібними округлими прилистками й довгим прямостоячим черешком, прикріпленим до центра пластинки; пластинка округло-нирковидна або майже округла, 1,5—4 *см* завш., невиразно зарубчасто-пилчаста, зверху гола, зісподу часто волосиста. Квітконоси пазушні, набагато коротші за черешки листків, з 1—3 головками; квітки майже сидячі, нечисленні, з яйцевидним шкірястим покривним листочком при кожній; пелюстки яйцевидні, плоскі, білі, близько 0,75 *мм* завд., довші за тичинки. Плоди близько 1,5 *мм* завд. і 2 *мм* завш., вкриті червонуватими бородавочками; півплодики дуже стиснуті з боків, з 5 головними ребрами; стовпчики трохи розсунуті, згодом відігнуті, довші за підстовпчик. ♃, ⊙. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 234. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 383. Koczwara in Kosmos, I (1925) 296. Prodan, Fl. pentru determ. si descr. plant. cresc. in Romania (1939) 666. Бобров в Фл. СССР, XVI, 158.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2618. Rosl. polsk., № 147! Fl. austro-hung. exsicc., № 1354. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 436.

На болотах, іноді у воді. — В Західному Лісостепу, дуже рідко.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Бучацький рн, Бучак, на р. Стрині (Труш).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дністр. (дуже рідко), Верх.-Дніпр. (вказано для Мінська); Кавказ: Зах. і Півд. Закавк., Тал. (Ленкорань).

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа, Північне Середземномор'я.

ПІДРОДИНА 2. **SANICULOIDEAE** DRUDE.

Внутріплодень з паренхіматичних клітин, що містять у собі друзи кристалів щавлевокислого кальцію; зовні плоди вкриті лусочками, щетинками або шипиками; стовпчиків 2, підстовпчик кільцевидний або лійковидний; внутріреберні та міжреберні канальці великі; в кожному гнізді зав'язі по 1 насінному зачатку; карпофор не розвинений. Квітки в головках або простих зонтиках.

Триба 1. **Saniculeae** Drude.

Квітки або всі двостатеві, сидячі, зібрані в головки, або різнорідні, в простих зонтиках і тоді двостатеві (або плодючі) на коротких ніжках або сидячі, а чоловічі — на розвинених ніжках, периферичні. Зубці чашечки помітні; пелюстки звужені в кінцеву часточку; приймочки головчасті.

Рід 564. Підлісник — Sanicula L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 235.

Квітки в простих зонтиках, чоловічі — зовнішні, на ніжках, жіночі — сидячі. Чашечка з зубцями. Пелюстки виїмчасті, із загнутою кінцевою часточкою. Плід майже кулястий, густо вкритий гачкуватими шипиками. — Багаторічники або дворічники з пальчасто-роздільними листками, частки яких надрізні та плівчасто-зубчасті.

До роду належить близько 50 видів, з яких в СРСР — 3, а в УРСР — 1 вид.

2011 (1). S. europaea L. — Підлісник європейський. Рослина гола. Стебло 20—40 *см* завв., просте або вгорі розгалужене. Прикореневі листки довгочерешкові; пальчасто-3—5-роздільні, з оберненояйцевидними надрізними пилчастими частками; стебловий листок 1, зменшений. Зонтик з 3—5 променів; обгортка з ланцетних, зубчастих або пірчасто-роздільних листків, листочки обгорточок цілокраї. Пелюстки блідорожеві. Плід яйцевидно-кулястий, 3—4 *мм* завд., вкритий гачкуватими при основі розширеними шипиками. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 235. Ledeb., Fl. Ross., II, 235. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 385. Бобров в Фл. СССР, XVI. 62. Котов у Визн. росл. УРСР, 278. — *S. trilobata* Gilib., Exers. phytol. (1795) 198.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, tab. 191, 1 a—e.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 96!, 2636!; Fl. polon. exsicc., № 42!

В тінистих, листяних, рідко мішаних і хвойних лісах. — В Карпатах і на Правобережжі, де східна межа загального поширення йде по лінії Київ — Житомир — Вінниця — Гайсин — Ольгопіль — Ямпіль; на Лівобережжі — тільки в Поліссі, на вододілі рік Дніпра та Десни.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л. Звичайно. — **З.П.** Розсіяно, але нерідко. — Волинська обл.: Ківерцівський рн, Ківерцівське л-во (Барбарич!); Ратнівський рн, Горниківська сільська рада, х. Сільце (Барбарич!); Цуманський рн, ст. Цумань (Барбарич!). — Хмельницька обл.: Полонне (Пач.). — Житомирська обл.: Олевський рн, Олевськ (Монтр.!); Рудня-Радовільська (Гринь!); Житомир (Пач.!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Гродзінський!). — Київська обл.: Київ (Д. Зеров!, Лоначевський!, Липа!). — **Л.П.** Рідко на вододілі Дніпро—Десна. — Київська обл.: Київ, Дарниця (Семенкевич!); Вищедубечанський рн, Вищедубечанське л-во (Погребняк), Ошитки (Вершківський!), Чернин (Вершківський!). — Чернігівська обл.: Любецький рн, Любеч (Шмальг.!); Городнянський рн, Городня (Рогов.!). — **В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** В північній і середній частинах звичайно, найпівденніше місцезнаходження на північ від Ольгополя (!!). — **П.Л.-С.** На правому березі р. Бугу на вододілі Дністер—Буг. На північ від Ольгополя, а також в північній і північно-західній частині від лінії Шепетівка—Хмельницький звичайно; на схід зустрічається де-не-де до р. Дніпра. — Житомирська обл.: Троянівський рн, Чорнодуб (!). — Вінницька обл.: Ільїнці (!!). — Київська обл.: Ставищанський рн, Ставище (!!), Сніжки (!). — Черкаська обл.: Канівський рн, Канів (Оксіюк!, !!), Черкаський рн, Черкаси (Кожевников!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм. (крайній захід), Верх.-Волз. (півд.-зах. ч.), Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Верх.-Дністр., Бессараб., Крим; Кавказ: всі райони, крім Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Алт. (Кузнецький Алатау, Телецьке озеро, Анос, Кобезень, верхів'я Карасука).

Загальне поширення. Майже вся Європа, Західний Сибір, Північна Африка, Західна Азія до Гімалаїв і Цейлону.

Рід 565. Астранція — Astrantia L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 235.

Квітки в простих зонтиках, різнорідні: середні — з короткими ніжками, двостатеві, крайові — з довшими, чоловічі. Зубці чашечки шиловидні, довгі, гострі, залишаються при плодах; пелюстки ланцетні, виїмчасті, з довгою загнутою всередину кінцевою часточкою. Плід видовжено-циліндричний, трохи стиснутий із спинки; півплодики напіввідкриті. — Багаторічники з мало улисненими стеблами. Листки глибоконадрізні. Листочки обгортки великі.

До роду належить 10 видів, що поширені в Середній і Південній Європі, на Кавказі і в Малій Азії, в СРСР — 5 видів, з яких в УРСР — 1.

2012 (1). A. major L. — Астранція велика. Рослина гола. Стебло 40—80 *см* завв., вгорі розгалужене, улиснене. Листки пальчасто-роздільні, з довгасто-оберненояйцевидними, здебільшого 2—3-надрізними великопилчастими частками, які закінчуються щетинкою. Зонтики 3,5—4,5 *см* у діам., оточені білуваторожевим покривалом з великих видовжено-ланцетних, іноді короткозубчастих листків, які перевищують квітки. Плід з чашолистками 5—6 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 235. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 385. Szaf., Kulcz., Pawlowsk., Rosl. polsk., 436. Бобров в Фл. СССР, XVI, 69. Котов у Визн. росл. УРСР, 278.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, tab. 191, 2.

Видані зразки: Fl. polon. exsicc., № 355!; Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 437! Fl. austro-hung. exsicc., № 2104!

По лісових галявинах і на гірських луках. — Звичайно в Карпатах і рідко на рівнині в західній частині УРСР, де доходить до Житомира.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л. Звичайно. — **З.П.** Житомирська обл.: Городниця (Шмальг.!); Новоград-Волинський (Рогов.!); Житомир (Монтр., Шмальг.!). — Хмельницька обл.: Полонне (Шмальг.!). — **В.Л.-С.** Ровенська обл.: Млинівський рн, Московщинська сільрада, Брищі (Барбарич!). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Вашківецький рн, Баншів (Горохова!). На заході в Тернопільській обл. нерідко, Золотниківський рн, Хатки (Данилевська!); Чортківський рн, Улашківці (Данилевська!); Заложцівський рн, Турчин (Данилевська!); Зборівський рн, Зборів (Данилевська!); Скала-Подільський рн, Іванків-Рудка (Гринь!). — Хмельницька обл.: Віньковецький рн, Зіньківське л-во, Корабельний Гай (Гринь!), Віньківці (Балковський!), Бебехи (Балковський!); Сатанівський рн, Сатанів (Рогов.!). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Федосеєв, Пач.!). — Хмельницька обл.: Красилівський рн, Веселівка (Монтр.!), Хмельницький (Рогов.!); Летичівський рн, Летичів (Шмальг., Єлін!), Марківці, Марковецька дубина (Гринь!).

Рис. 78. Астранція велика — *Astrantia major* L.

1 — загальний вигляд; *2* — листочки обгортки; *3* — квітка; *4* — молодий плід; *5* — плід у поперечному розрізі.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм. (Пушкін, занесено в парках), Верх.-Дніпр. (півд.-захід. ч.), Серед.-Дніпр. (зах. ч.), Бессараб. (півн. ч.), Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа.

Рід 566. Миколайчики — Eryngium L.

L., Sp. pl., ed. I (1752) 232.

Квітки двостатеві, з приквітками, зібрані в густі головки, оточені великими колючими листками. Чашечка з 5 дрібними колючими зубцями. Пелюстки прямостоячі, виїмчасті, з довгою, загнутою всередину кінцевою часточкою. Плід овальний, у розрізі майже округлий, вкритий лускоподібними плівками. — Багаторічні трави із стеблами, оточеними при основі рештками торішніх листків.

---

1. Листки обгортки широкі, майже ромбічні . . . . . (3). **М. приморські — E. maritimum** L.
— Листки обгортки лінійні або вузьколанцетні . . . . . 2.
2. Верхня частина рослини забарвлена в синій колір. Прикореневі листки цілісні, неколючі . . . . . (2). **М. плоскі — E. planum** L.
— Вся рослина сіруватозелена. Прикореневі листки 2-пірчасто-розсічені, колючозубчасті . . . . . (1) **М. польові — E. campestre** L.

Секція **1. Campestria** Wolff. Прикореневі листки великі, 2-пірчасто-роздільні, колючозубчасті; приквітки цілокраї, іноді вгорі з шипиками.

2013 (1). E. campestre L. — Миколайчики польові. Кореневище довге, циліндричне, шнуровидне. Уся рослина сіруватозелена. Стебло 30—60 *см* завв., товсте, улиснене, з численними головками. Листки жорсткошкірясті; нижні — черешкові, верхні — сидячі, із стеблообгортною основою, трійчасті, з глибоко пірчасто-роздільними сегментами. Суцвіття рідке, зонтиковидне; головки майже кулясті, до 15 *мм* завд.; листочки обгортки з 6—7 лінійно-ланцетними частками; приквітки шиловидні, до 10 *мм* завд., перевищують квітки; зубці чашечки довгасті, закінчуються довгим колючим вістрям; пелюстки білуваті. Плід стиснуто-оберненояйцевидний, до 5 *мм* завд., по ребрах з довгими, гострими лусочками. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 233. Ledeb. Fl. Ross., II, 237. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 384. Бобров в Фл. СССР, XVI, 78. Котов у Визн. росл. УРСР, 278.
Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1067; Fl. cauc. exsicc., № 347!

На степових схилах, перелогах, біля шляхів або як бур'ян на полях. В Степу і в Лісостепу звичайно, на Поліссі рідко, на півдні.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Рогов.!). — **З.П.** Житомирська обл.: Житомир (Пач.).— **П.П.** Київ (Рогов., Васильєв-Яковлєв, !!).— **Л.П.** Чернігівська обл.: Ніжин (Рогов.), Остер (Рогов.). — Сумська

обл.: Конотоп (Рогов.). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Обертинський рн, Чортовець-Гараснмів (Катіна!). В решті районів звичайно. — **П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волз. (Калінін, занесено), Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз. (Бірськ, занесено), Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз. (на захід до р. Волги); Кавказ: Передкавк.; Даг., Зах. Закавк. (півн. ч.), Схід. Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа, Західне й Східне Середземномор'я, Мала Азія.

Примітка. Рослина — типове «перекотиполе», її надземну частину восени вітер котить по полю.

Секція 2. **Plana** Wolff. Прикореневі листки цілісні, з серцевидною або округлою основою, овальні, молоді листки іноді 3-лопатеві, з довгастими, 2—3-надрізними частками. Листочки обгортки лінійні або лінійно-ланцетні, в 2—4 рази довші за головки.

2014 (2). E. planum L. — **Миколайчики плоскі.** Корінь стрижневий. Вся рослина гола, вгорі синювата. Стебло 30—80 *см* завв., при основі вкрите рештками відмерлих листків, у верхній частині розгалужене. Листки жорстко- або тонкошкірясті; прикореневі — довгочерешкові, цілісні, овальні або довгасті, 5—15 *см* завд. і 2—7 *см* завш., з серцевидною основою, зарубчасто-пилчасті; нижні стеблові — короткочерешкові, схожі з прикореневими або б.-м. глибокороздільні; верхні — 3—5-роздільні, колючозубчасті. Квіткові головки яйцевидні, 8—12 *мм* завд. і до 1 *см* завш.; листочки обгортки в кількості 5—7, жорсткі, ланцетно-лінійні, 2—3 *см* завд. і 2—6 *мм* завш., по краю і на верхівці з колючими зубцями; приквітки 5—6 *мм* завд., тонко загострені, нижні — з 3 вістрями, верхні — цілісні, рівні з чашечкою. Плід стиснутояйцевидний, 5—6 *мм* завд., звичайно до середини вкритий вузькими, плоскими, загостреними лусочками. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753), 233. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 384. Бобров в Фл. СССР, XVI, 85. Котову Визн. росл. УРСР, 278.

— *E. latifolium* Gilib., Fl. lithuan., IV (1785) 33.

Рисунки: Фл. юго-вост. Європ. ч. СССР, V, рис. 508. Сорн. раст. СССР, III, рис. 321.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 416! Fl. austro-hung. exsicc., № 1352.

По степах, перелогах, пісках і біля шляхів. У лісостепових і степових районах звичайно, на Поліссі рідше, відсутнє в Карпатах, але росте в Закарпатській області.

Зак. Л., Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Струмківка (Білик!). — **З.П.** Волинська обл.: Голобський рн, Велицьк (Барбарич!). — Ровенська обл.: Корецький рн, Корець (Пач.); Тучинський рн, Тучин (Пач.), Горинград (Пач.). — Хмельницька обл.: Полонне (Пач.). — Житомирська обл.: Житомир (Пач., Копачевська!); Овруцький рн, Верби (Пач.). — **П.П.** Житомирська обл.: Андрушівський рн, Івниця (Пач.). — Київська обл.: Київ (Рогов., Єлін, !!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Чернігів (Зарe-

Рис. 79. Миколайчики плоскі — *Eryngium planum* L.

1 — верхівка стебла; *2* — прикоренева частина стебла; *3* — плід; *4* — плід у поперечному розрізі.

цький); Козелецький рн, Козелець (Вершківський); Остерський рн (Вершківський), Сорокошичі (Левіна!); Сосницький рн, Зметнів (Левіна!). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** Звичайно.

Var. **dilatatum** Kotov nova. Відрізняється широкими верхніми листками 6—10 *мм* завш. і до 3,2 *см* завд. і широкими листками обгортки 4—6 *мм* завш. і 2,5 *см* завд., які перевищують квіткові головки.

Л.Л.-С. Сумська обл.: х. Підварок, по берегу р. Псла (!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волз. (півд. ч.), Волз.-Кам. (півд. ч., а також південний Урал), Верх.-Дніпр. (півд. ч.), Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим (півн. ч.), Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ (півд. ч.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середня, Південна і Східна Європа, Західний Сибір, Середня Азія і Джунгарія.

Секція **3. Halobia** Calest. Пластинки прикореневих листків жорсткошкірясті (живі листки м'ясисті), в обрисі округлі; черешки не коротші за пластинки.

2015 (3). E. maritimum L. — **Миколайчики приморські.** Рослина гола, синюватосіра, з повзучими підземними гонами; стебла 40—70 *см* завв., міцні, при основі близько 1 *см* завт., розчепірено-галузисті, з гілками, до верхівки вилчасто-галузистими. Листки шкірясті, яснозелені, колючонадрізні; прикореневі — з черешками, не коротшими за пластинку, серцевидно-нирковидні, цілісні або 5-лопатеві; верхні — стеблообгортні, 5-роздільні; стеблові листки збігають в широкий короткий черешок, глибоко-3-надрізні, з зубцями, витягнутими в колючки; прилистки по краю крупно-колючозубчасті. Головки кулясті, 1—2 *см* завд.; після цвітіння видовжені, до 3 *см* завд., біля основи з майже ромбічними колючонадрізними лусочками; приквітки 3-надрізні, колючі; зубці чашечки ланцетні, на кінці відтягнуті в колюче вістря; пелюстки голубуваті. Плоди сплюснутокулясті, 12—15 *мм* завд., вкриті з боків чималими лусочками, верхні лусочки при достиглих плодах майже колючі. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 233. M.B., Fl. taur.-cauc., I, 201. Ledeb., Fl. Ross., II, 238. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 384. Бобров в Фл. СССР, XVI, 87. Котов у Визн. росл. УРСР, 279.

Видані зразки: Schulz, Herb. norm., № 2641.

По берегах морів, на піскуватих і кам'янистих місцях і в літоральній смузі Чорного і Азовського морів, від гирла р. Дунаю біля Вилкова й до Жданова, нерідко.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт. (до о-ва Езель на півн. захід), Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим (узбережжя Чорного та Азовського морів); Кавказ: Зах. Закавк. (чорноморське узбережжя).

Загальне поширення. Атлантична й почасти Середня Європа, Західне й Східне Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія. Всюди на морських узбережжях.

Рис. 80. Миколайчики плоскі (форма з розсіченими приквітками) — *Eryngium planum* L. var. *dilatatum* Kotov.

1 — загальний вигляд; *2* — суцвіття з обгорткою.

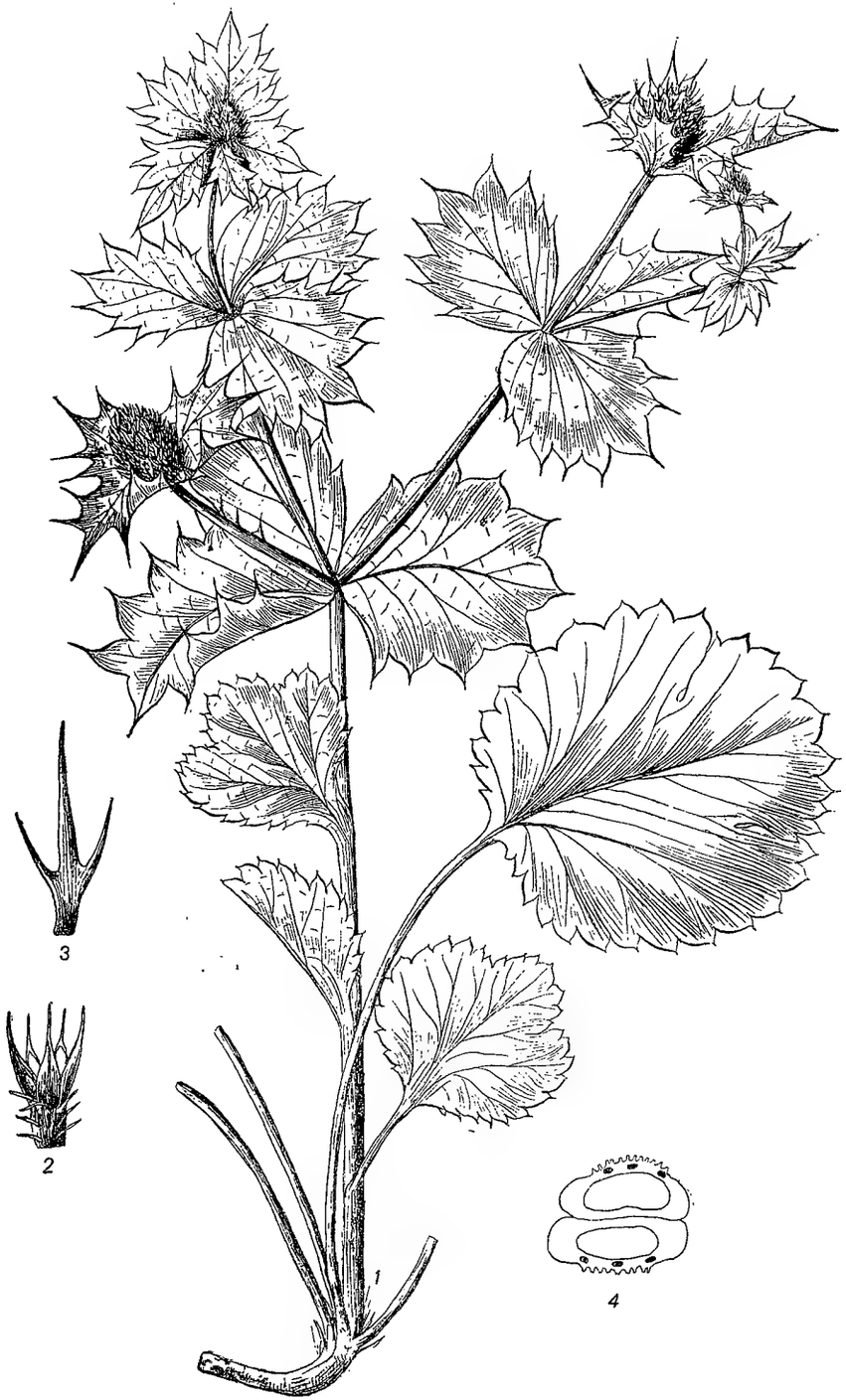

Рис. 81. Миколайчики приморські — *Eryngium maritimum* L.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — листок обгортки; *4* — плід у поперечному розрізі.

ПІДРОДИНА 3. **APIOIDEAE** DRUDE.

Внутріплодень звичайно м'яко-паренхіматичний, без кристалів у клітинах, рідко здерев'янілий і твердий; стовпчики містяться на верхівці підстовпчика; канальці в молодій зав'язі закладаються в жолобках.

Триба 2. **Scandiceae** DC. emend. Drude.

Квітки двостатеві або різнорідні, чоловічі нерідко розсіяні між двостатевими; центральна квітка в кожному зонтичку, здебільшого плодюча; всі квітки на б.-м. видовжених ніжках. Плід 2-насінний, довгасто-циліндричний, на верхівці іноді відтягнутий в довгий носик; півплодики з 5 нитковидними або плоскими ребрами; канальців під жолобками 1—4; на спайці їх 2—8; плоди часто вкриті горбочками, щетинками або шипиками.

Рід 567. Бутень — **Chaerophyllum** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 258.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки оберненосерцевидні, на верхівці глибоковиїмчасті, у виїмці із зігнутою всередину часткою; крайові пелюстки нерідко збільшені. Плоди видовжено-циліндричні або вузько-еліпсоїдальні, догори звужені, але без носика на верхівці, з боків трохи сплюснуті. Підстовпчик конічний або іноді короткоконічний; стовпчики нитковидні або товстуваті, відігнуті донизу, рідко прямостоячі або розходяться. — Дворічні або багаторічні трав'янисті рослини, з бульбою або кореневищем і з багаторазово пірчасто-розсіченими листками.

До роду належить близько 40 видів, поширених в помірній Європі, Азії і Америці; в СРСР — 21 вид, з них в УРСР — 6.

---

1. Пелюстки по краю війчасті . . . . . **(3). Б. цикутовидний — Ch. cicutaria** Vill.
— Пелюстки по краю голі . . . . . 2.
2. Листочки обгорточок по краю війчасті . . . . . 3.
— Листочки обгорточок не війчасті, з білим плівчастим краєм . . . 5.
3. Листки 2—3-трійчасті; кінцеві частки їх великі, цілісні, до 12 *см* завд., зубчасті . . . . . **(1). Б. пахучий — Ch. aromaticum** L.
— Листки 2—3-пірчасто-розсічені; кінцеві частки їх невеликі, 2—2,5 *см* завд. . . . . 4.
4. Зубці листків тупі. Стебло вгорі волосисте . . . . . **(4). Б. дурманний — Ch. temulum** L.
— Зубці листків гострі. Стебло вгорі голе . . . . . **(2). Б. золотистий — Ch. aureum** L.
5 (2). Обгорточки з 8—10 листочків. Плід 6—8 *мм* завд. Стовпчики прямостоячі . . . . . **(6). Б. Прескотта — Ch. Prescottii** DC.
— Обгорточки з 3(5) листочків. Плід 4—6 *мм* завд. Стовпчики відігнуті . . . . . **(5). Б. бульбистий — Ch. bulbosum** L.

Підрід I. **Nomochaerophyllum** Kozo-Pol.

Рослини багаторічні, рідко одно-дворічні з бульбовидно непотовщеними кореневищами. Плоди розвиваються з кількох або з багатьох квіток зонтичка.

Ряд 1. **Aromatica** Kozo-Pol. Багаторічники. Зонтики з 10—20 променів. Пелюстки білі або рожеві, голі; частки листків останнього порядку яйцевидні.

2016 (1). Ch. aromaticum L. — **Бутень пахучий.** Кореневище товсте, вкорочене; корені довгі, тонкі, шнуровидні. Стебло прямостояче, 50—150 *см* завв., борозенчасте, вгорі розгалужене, в нижній частині, разом з черешками нижніх листків, густо опушене відігнутими донизу щетинистими білими волосками, що сидять на горбочках, на вузлах здуте; у верхній частині майже голе й гладеньке. Листки сірозелені, довгочерешкові, 2—3-трійчасто-складні; кінцеві частки їх великі, довгасто-яйцевидні, загострені, по краях зубчасті, зверху голі або з рідкими притиснутими волосками, зісподу коротко-густоволосисті. Зонтики з 12—18 променів; обгортки звичайно немає або вона з 1 листочка; обгорточки з 7—9 ланцетних, відігнутих донизу листочків, звичайно з війчастим краєм; пелюстки білі, голі, до $^1/_3$ 2-лопатеві. Плоди в малій кількості або в кожному зонтику по одному, довгасті, циліндричні, внизу звужені, 8—13 *мм* завд., 3 *мм* у діам.; яснобурі, з темними поздовжніми смужками; стовпець вгорі 2-роздільний. ♃. Цв. VII.

L., Sp. pl. (1753) 259. Ledeb., Fl. Ross., II, 353. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 425. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 99. Котов у Визн. росл. УРСР, 280.
— *Scandix aromatica* Roehling, Deutschl. Fl. (1796) 153. — *Myrrhis aromatica* Spreng. in Schult., Syst. Veg., VI (1820) 509.
Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2613!

В лісах, серед чагарників, на кручах. — В зах. ч. УРСР, на захід від лінії Новгород-Сіверський—Ніжин—Канів—Сміла—Умань—Чечельник звичайно.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л. Звичайно. — **З.П.** Волинська обл.: Голобський рн, Кашівка (Барбарич!); Ківерцівський рн, Ківерцівське л-во (Барбарич!).— Ровенська обл.: Корець (Пач.); Гощанський рн, Симонів (Барбарич!). — Хмельницька обл.: Славута (!); Полонне (Пач.). — Житомирська обл.: Житомир (Д. Зеров і Оксіюк!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Пач.). — Київська обл.: Київ (Монтр., Еліи!, !!); Києво-Святошинський рн, Боярка-Будаївка (Якубовський!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Чернігів (Невадовський!); Щорський рн, Бір (Ракочі!). — **В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** В півн. і середній ч. звичайно до Тульчина (!!). — Вінницька обл.: Чечельник (!!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Базалійський рн, Волиця (Кучерява). Півд.-східна межа поширення йде через Канів (!!) — Смілу — Умань (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл. (півд. ч.), Лад.-Ільм., Прибалх., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Дв.-Печ., Волз.-Кам. (зах. ч.), Волз.-Дон., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Причорн., Бессараб.

Загальне поширення. Середня Європа, Середземномор'я, Балканський п-в.

Господарське значення. Рослина отруйна для великої рогатої худоби; особливо отруйний корінь. Викликає тимпаніт.

2017 (2). Ch. aureum L. — **Бутень золотистий.** Корінь дуже потовщений. Стебло прямостояче, 50—100 *см* завв., галузисте, на вузлах здуте, борозенчасте, вкрите в нижній частині щетинистими волосками; вгорі голе. Листки в обрисі трикутні, 3-пірчасто-розсічені, з пірчасто-роздільними сегментами і загостреними, війчастими частками; кінцеві частки останнього порядку глибоко й нерівно зубчасті або біля основи пірчасто-надрізні. Зонтики 3,5—8 *см* у діам. з 10—20 голими нерівними променями, під час плодоношення стиснуті; обгортки немає; листочків обгорточок 5—7, загострених, довговійчастих; пелюстки білі, крайові трохи збільшені. Плід лінійно-довгастий, 8—10 *мм* завд. і близько 2 *мм* завш., з конічним диском і стовпчиками, що дуже розходяться або донизу відігнуті. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. II (1763) 370. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, 1003.
— *Myrrhis aurea* All., Fl. Pedem., II (1785) 29. — *Scandix aurea* Roth., Tent. Fl. Germ., I (1788) 123.
Рисунки: Hegi, l. c., fig. 2362—2364.

В букових і ялинових лісах, на галявинах, по вогких заболочених місцях. — В Карпатах, рідко.

К.Л. Закарпатська обл.: Тячівський рн, гір. хр. Красна над Устьчорною, полонина Полянище (Брадіс і Зап'ятова!); Свалявський рн, Березник, долина Боржави (Косець!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).
Загальне поширення. Середня і Південна Європа.

Примітка. Ця рослина помилково вказана І. Шмальгаузеном (Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 423) та іншими для Криму і Кавказу, але там, як довів Б. К. Шишкін (Фл. СССР, XVI (1950) 99), росте *Chaerophyllum maculatum* Willd.

Ряд 2. **Hirsuta** Koso-Pol. Багаторічники. Пелюстки по краю війчасті.

2018 (3). Ch. cicutaria Vill. — **Бутень цикутовидний.** Корінь довгий. Коренева шийка вкрита рештками відмерлих черешків. Стебло прямостояче або висхідне, 30—100 *см* завв., круглясте, жорстковолосисте. Листки, крім верхніх, довгочерешкові, в обрисі трикутні, трійчасті й 2-пірчасторозсічені, з довгастими, пірчасто-роздільними, зубчастими частками, щетинисто-волосисті, зісподу часто блискучі. Зонтики з 10—20 голими променями; обгортка відсутня або з 1—2 опадних листочків; обгорточки з 5—10 листочків; пелюстки до 12 *мм* завд. і близько 2 *мм* завш., війчасті, білі або рожеві. Плід довгасто-лінійний, дорівнює квітконіжці або довший за неї, до 12 *мм* завд. і близько 2 *мм* завш.; диск конічний; стовпчики довші за нього, прямостоячі, стовпець вище основи потовщений, до обох кінців стоншений. ♃. Цв. VI—VII.

Vill., Prosp. (1779) 26, non Reichenb. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 100. — *Ch. hirsutum* Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 353, non L. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 421. Котов у Визн. росл. УРСР, 250. — *Ch. hirsutum* subsp. *cicutaria* (Gaud.) Thell. in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2 (1926) 1608. — *Ch. hirsutum* Ledeb. var. *cicutaria* Gaud., Fl. Helv., II (1818) 195. — *Myrrhis cicutaria* Spreng., Umbell., Prodr. (1813) 29.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2614!

На вогких луках, по берегах річок, в ялинниках та букових лісах. — В Карпатах.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л. Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський п-в.

Ряд **3. Temula** Schischk. Однорічники або багаторічники. Промені зонтика волосисті.

2019 (4). Ch. temulum L. — **Бутень дурманний.** Корінь веретеновидний, білуватий. Стебло прямостояче, 40—80 *см* завв., круглясте, галузисте, з потовщеними вузлами, вгорі часто з фіолетовими або брудночервоними плямами, в нижній частині з досить довгими, відігнутими донизу жорсткими волосками, а у верхній — з відлеглими м'якими волосками. Листки в обрисі трикутні, 2—3-пірчасто-розсічені, вкриті короткими волосками; їх кінцеві частки пірчасто-роздільні або пірчасто-надрізні, довгасто-яйцевидні; зубці листочків тупі. Зонтики з 6—12 шорстко-щетинистими променями; обгортка відсутня або з 1—2 листочків; обгорточки з 6—8 війчастих, пізніш відігнутих листочків; пелюстки білі, глибоко-2-лопатеві, зовнішні — збільшені. Плід довгастий, 5—7 *мм* завд., стиглий — жовтуватий; стовпчики розходяться; стовпець вгорі коротко-2-розщеплений. ☉ або ☉☉. Цв. V—VI.

L., Sp. pl. (1753) 258. Ledeb., Fl. Ross., II, 351. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 423. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 108. Котов у Визн. росл. УРСР, 280.

— *Ch. geniculatum* Gilib., Fl. lithuan., II (1782) 29. — *Myrrhis temula* All., Fl. Pedem., II (1772) 29. — *Bellia temulenta* Bubani, Fl. Pyren., II (1900) 412.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 216!

В лісах, в гаях, серед чагарників, на забур'янених місцях.

Зак. Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С. Звичайно. — **П.З.-Л.С.** — Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Пач.); Дніпропетровськ (Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл: Ізюм (Горницький). — Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Ширяєвський!). — Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Красний Яр (Постригань!). — Полтавська обл.: Карлівський рн, Варварівка (Цінгер!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Прибалт., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Кам., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Балканський п-в.

Господарське значення. Рослина містить отруйну речовину — херофіллін, який особливо діє на коней, менш чутлива до нього велика рогата худоба і свині. За дослідженнями Інституту ботаніки АН УРСР, в плодах міститься 0,2% ефірного масла (рослина зібрана в Кіровоградській обл.: окол. ст. Знам'янка, Чорний ліс, 1, VII 1953 р.).

Підрід **II. Buniomorpha** Kozo-Pol.

Корінь або основа стебла булавовидно потовщені. Плоди розвиваються з більшої частини квіток зонтичка. Звичайно дворічники.

Ряд **1. Bulbosa** Kozo-Pol. Крайні квітки не збільшені або мало збільшені (до 2 *мм* завд.). Листки обгортки голі або (рідко) з небагатьма неясними щетинками.

2020 (5). Ch. bulbosum L. — **Бутень бульбистий.** Стебло прямостояче, 60—180 *мм* завв., розгалужене, порожнисте, біля основи з бульбистим потовщенням яйцевидної форми, в нижній частині опушене відігнутими донизу білими довгими щетинками, вкрите фіолетовими плямами, вгорі голе; під вузлами нерідко здуте. Листки в обрисі широкотрикутні; нижні — з довгими волосистими черешками, 3-пірчасто-розсічені, з довгасто-ланцетними частками; пластинка їх яснозелена; верхні листки майже сидячі, з довгими піхвами. Зонтики з 8—15 нерівними, голими променями; обгортки відсутні; листочки обгорточок по краю плівчасті, голі або з рідкими щетинками; пелюстки білі. Плоди лінійно-довгасті, з широким диском і короткими, відігнутими донизу стовпчиками. ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl. (1753) 370. Ledeb., Fl. Ross., II, 356. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 423. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 113. Котов у Визн. росл. УРСР, 280.

— *Ch. neglectum* Zinger в Bull. Soc. Nat. Mosc., LXI, II (1881) 312.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1113!

В чагарниках, по узліссях, біля доріг, іноді як бур'ян.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Холмець (Барбарич!).— **Р.-О.Л.** Звичайно. — **З.П.** Ровенська обл.: Корець (Пач.). — Житомирська обл.: Житомир (Пач.). — Хмельницька обл.: Полонне (Пач.). — **П.П.** Київ (Семенкевич!). — **В.Л.-С.** Нерідко. — **З.Л.-С.** В північній і середній частинах до лінії Ямпіль—Ольгопіль. — **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Краснопілля (Гринь!); Артемівська мр, Часов Яр (Оксіюк!); Макіївська мр, Макіївка (Карнаух!), радгосп «Зоря» (Страшко!); Авдіївський рн, Ясинувата (!!); Селидівський рн, Мемрик (!!); Харцизький рн, Харцизьк (!!). — Ворошиловградська обл.: Ровеньківський рн, Картушине (Гребеньова!); Ново-Світлівський рн, Самсоніївка (!!); Свердловський рн, Провалля (Постригань!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Кремінський рн, Кремінна (Васильєв-Яковлєв!); Старобільськ (Ширяєв). — Харківська обл.: Ізюм (Горницький!, !!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковськ (Акінф.). — Сталінська обл.: Волноваський рн, Старо-Гнатівка (!!); Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Черн.!, !!); Амвросіївський рн, Амвросіївка (Лавр.!)

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Ниж.-Волз. (рідко), Ниж.-Дон. (півн. ч.), Причорн., Крим, Бессараб., Верх.-Дністр.; Кавказ: Передкавк.; Серед. Азія: Арал.-Касп. (р. Уїл).

Загальне поширення. Середня і Східна Європа; занесено в Північну Америку.

Господарське значення. Корені їстівні. Споживаються у вареному або підсмаженому вигляді.

2021 (6). Ch. Prescottii DC. — **Бутень Прескотта.** Корінь бульбисто потовщений. Стебло 50—150 *см* завв., щільне, борозенчасте, з червоними плямами, вкрите білими щетинистими волосками, в нижній частині відігнутими донизу, вгорі голе або з рідкими волосками; нижні листки в обрисі трикутні, 3-пірчасті, з довгими черешками, які вкриті м'якими або щетинистими волосками; третинні листочки глибоко пірчасто-роздільні, з ланцетними або майже лінійними, гострими частками. Зонтики з 15—20 голими променями; обгортки немає; обгорточки однобічні, з 5—10 голих листочків, відтягнутих на кінці у вістря; пелюстки білі. Плід лінійно-довгастий, 6—9 *мм* завд. і 1—1,5 *мм* завш., з конічним диском і з майже прямостоячими стовпчиками. ☉. Цв. VI—VII.

DC., Prodr., IV (1830) 225. Ledeb., Fl. Ross., II, 350. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 424. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 116. Котов у Визн. росл. УРСР, 280. — *Ch. bulbosum* var. *Prescottii* Lindem., Fl. Cherson., I (1881) 263. — *Anthriscus Prescottii* Veesenm in Beitr. zur Pflanzk. d. Russ. Reich., IX (1851) 84.

Рисунки: Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, рис. 509. Сорн. растен. СССР, III, фиг. 323.

Видані зразки: Герб. Русск. фл., № 215, 2615!

В чагарниках, по схилах і як бур'ян на полях та біля доріг.

П.П. Житомирська обл.: Черняхів (Калина!). — Київська обл.: Чорнобильський рн, Кам'янка (!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква (Шмальг.!). — Кіровоградська обл.: Знам'янка, Чорний ліс (!!), Кіровоград (Шмальг.); Єлисаветградка (Ліндем.!). — Одеська обл.: Ананьївський рн, Жеребкове (!!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Суми (Калениченко!). — Полтавська обл.: Полтава (Шмальг.!); Диканський рн, Павлівка (Шмальг.). — Харківська обл.: Харків (Наливайко!, Черн.!, !!); Харківський рн, Рогань (Черн.!, !!); Дергачівський рн, Дергачі (Лавр.!). —**Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Криве Озеро (Монтр.!). — **Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм. (рідко), Волз.-Кам., Верх.-Волз., Волз.-Дон., Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян (Мінусинський рн); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Східна Європа, Сибір, Середня Азія, Монголія, Джунгарія.

Господарське значення. Кореневище містить до 17,3% крохмалю. Молоді стебла і корені, очищені від зовнішнього покриву, їстівні. Листки разом з молодими стеблами ідуть на зелений борщ і вживаються як салат.

Рис. 82. Бутень Прескотта — *Chaerophyllum Prescottii* DC.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — плід у поперечному розрізі.

Рід 568. Бугила — **Anthriscus** (Pers.) Hoffm.

Hoffm., Umbell., 1 (1814) 38. Pers., Syn., 1 (1805) 320, p.p.

Зубці чашечки малопомітні. Пелюстки білі, іноді жовтувато- або зеленуватобілі, оберненояйцевидні, із зігнутою виїмчастою верхівкою; диск конічний. Плоди з яйцевидної основи довгасті, стиснуті з боків, ребра помітні тільки на верхівці плода, ходи поодинокі, малопомітні. — Трави з кількаразово розсіченими листками.

До роду належить понад 20 видів, поширених в Європі і в помірній частині Азії, деякі з них занесені до Північної Америки. В СРСР росте 12 видів, з них в УРСР — 5.

---

1. Зонтики багатопроменеві, на видовжених квітконосах. Багаторічники, рідко дворічники з потовщеним коренем . . . . . 2.
— Зонтики з 3—5 променями, сидячі або майже сидячі. Однорічники з тонким корінцем . . . . . 4.
2. Квітконіжки довші за плоди . . . . **(3). Б. лискуча — A. nitida** (Wahl.) Garcke.
— Квітконіжки дорівнюють плодам або коротші за них . . . . . 3.
3. Плід 7—10 *мм* завд., вкритий короткими догори спрямованими щетинками, які сидять на дуже дрібних горбочках. Крайові пелюстки дуже збільшені . . . . . **(1). Б. гайова — A. nemorosa** (M.B.) Spreng.
— Плід 5—7 *мм* завд., голий. Крайові пелюстки майже не збільшені . . . . . **(2). Б. лісова — A. silvestris** (L.) Hoffm.
4 (1). Плід 3,5—4 *мм* завд., біля основи з коронкою білих щетинок, вкритий горбочками, на яких сидять дрібні щетинки. Стебло голе . . . . . **(6). Б. звичайна — A. scandicina** (Web.) Mansf.
— Плід 6—8 *мм* завд. Стебло під вузлами опушене . . . . . 5.
5. Плід голий і гладенький . . . . . **(4). Б. кервель — A. cerefolium** (L.) Hoffm.
— Плід дрібно щетинисто-волосистий . . . . . **(5). Б. довгоносикова — A. longirostris** Bertol.

Секція **1. Cacosciadum** (Reichenb.) Schischk. Рослини дворічні або багаторічні. Корінь досить товстий. Зонтики 8—15-променеві; носик плода не перевищує $^1/_5$ довжини його.

Ряд **1. Nemorosae** Schischk. Нижні листки 3-пірчасті, нижні частки першого порядку значно коротші за решту пластинки. Коронка з волосків біля основи плода здебільшого добре помітна.

2022 (1). A. nemorosa (M.B.) Spreng. — **Бугила гайова.** Стебло 60—100 *см* завв., розгалужене, порожнисте, ребристе, внизу вкрите розсіяними жорсткуватими білими волосками, вгорі голе. Листки зверху голі, зісподу по жилках волосисті, 2—3-пірчасто-розсічені, з довгасто-яйцевидними, пірчасто-роздільними, відтягнутими частками; прикореневі листки з довговолосистими черешками, що набагато довші за пластинку;

пластинка в обрисі трикутна, 10—20 *см* завд. і 13—28 *см* завш., верхня частка її з довгим волосистим черешочком, бічні частки — з коротшими черешочками; стеблові листки короткочерешкові, пластинка їх 2-пірчастороздільна; частки її яйцевидні, 1,5—3 *см* завд. і 1,2—2 *см* завш.; нижні — з короткими черешочками; верхні — сидячі, трохи збігаючі, пірчасто-надрізні, по жилках негусто опушені жорсткуватими волосками; верхні листки сидять на здутій піхві, опушеній довгими волосками. Зонтики 3—8 *см* у діам., з 8—11 тонкими голими променями, без обгортки; обгорточки з 5 яйцевидних, по краю війчастих, донизу відігнутих листочків, квітконіжки голі. Квітки білі, зовнішні пелюстки збільшені, до 3,5 *мм* завд.; плодючих квіток у зонтичку 2—4. Плід циліндрично-довгастий, 4—10 *мм* завд. і 2—3 *мм* завш., блискучий, на верхівці звужений в носик, вкритий короткими, спрямованими догори щетинками, що сидять на дуже дрібних горбочках; носик коротший за диск; при основі плодів є коронка з білих щетинок; стовпчики спочатку прямостоячі, а потім відігнуті донизу, значно довші від підстовпчика. ♃. Цв. V—VII.

Spreng., Umbell. Prodr. (1813) 27. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 127.
— *A. silvestris* var. *nemorosa* Trautv. в Тр. Бот. сада, V (1877) 437. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 422. — *Chaerophyllum nemorosum* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 232.

В лісах, між чагарниками. — Дуже рідко.

Л.З.С. Херсонська обл.: Голопристанський рн, Солоноозерна лісова дача, в сагових гайках (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Гір. Туркм.

Загальне поширення. Південь УРСР, Крим, Кавказ, Іран, Мала Азія, Середня Азія.

2023 (2). A. silvestris (L). Hoffm. — **Бугила лісова.** Корінь веретеновидний, досить товстий. Стебло прямостояче, 50—150 *см* завв., порожнисте, глибокоборозенчасте, по ребрах шершаво-волосисте, розгалужене. Листки в обрисі трикутні, 3-пірчасті, зверху лискучі; частки їх довгасто-яйцевидні або ланцетні, пірчасто-надрізні; нижня пара часток першого порядку набагато менша за решту пластинки; черешки коротковолосисті, у нижніх листків довші, у верхніх — вкорочені; піхви вкриті по жилках короткими відхиленими волосками. Зонтики на верхівках стебла і гілок зібрані в щитковидне суцвіття з 8—15 однаковими променями; обгортки немає; обгорточки з 5 яйцевидних або яйцевидно-ланцетних війчастих, гострих, відігнутих донизу листочків; пелюстки білі. Плоди 5—7 *мм* завд., 2 *мм* завш., до верхівки поступово звужені, гладенькі, лискучі. ☉, ♃. Цв. VI—VII.

Hoffm., Umbell., ed. I (1814) 40. Ledeb., Fl. Ross., II, 346. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 422. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 128. Котов у Визн. росл. УРСР, 281.
— *Anthriscus elatior* Bess., Enum. pl. Volhyn., Podol. (1822) 55. — *Chaerophyllum silvestre* L., Sp. pl. (1753) 258. — *Ch. tumidum* Gilib., Fl. lithuan., II (1782) 28. — *Cerefolium silvestre* Bess., Prim. Fl. Galic., I (1809) 218. — *Myrrhis silvestris*

Spreng., Umbell. Prodr. (1813) 29. — *Chaerefolium silvestre* Schinz. et Thell. in Vierteljahr. Nat. Ges. Zürich, LIII (1909) 554.

Рисунки: Сорн. раст. СССР, III (1934), фиг. 324.

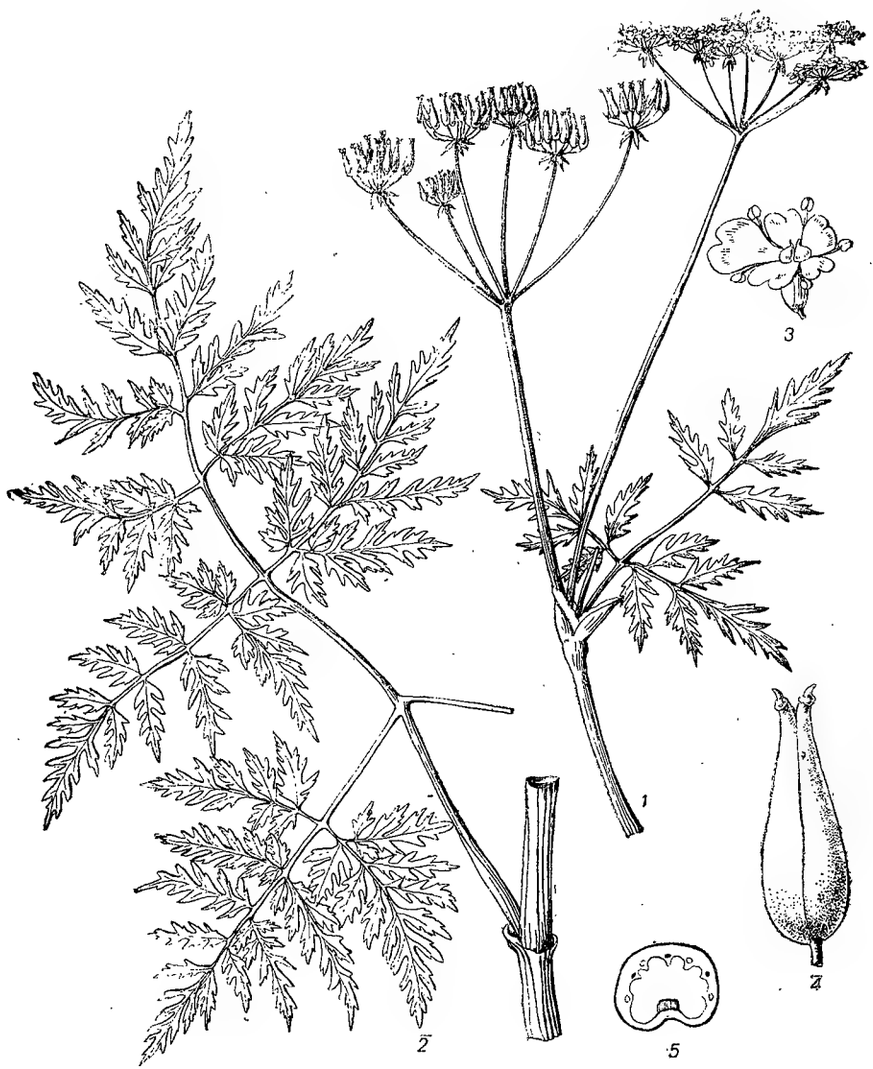

Рис. 83. Бугила лісова — *Anthriscus silvestris* (L.) Hoffm.

1 — гілка з квітками та плодами; *2* — стебловий листок; *3* — квітка; *4* — плід; *5* — плід у поперечному розрізі.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1164!, 1164 a! Fl. exsicc. Reipubl. bohem.-sloven., № 352! Fl. austro-hung. exsicc., № 1316.

В лісах, між чагарниками, на луках.

Звичайно по всій УРСР, рідко тільки в **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Буркути (Дзевановський!), Іванівка (Пач.). Не показана для **П.С.**

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Прибалт., Дв.-Печ., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Бессараб., Серед.-Дніпр., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, занесено до Північної Америки.

Ряд **2. Nitidae** Schischk. Нижні листки трійчасто-пірчасті, нижні частки першого порядку майже дорівнюють решті пластинки. Коронка з волосків при основі плода відсутня або лише з поодиноких щетинок.

2024 (3). A. nitida (Wahl.) Garcke. — **Бугила лискуча.** Стебло 40—80 *см* завв., розгалужене, порожнисте, ребристе, в нижній частині з м'якими волосками, вгорі голе, тільки по вузлах опушене. Прикореневі і нижні стеблові листки трійчасто-пірчасті, з черешками, які вкриті розсіяними м'якими або щетинистими волосками; нижні частки першого порядку черешкові, майже дорівнюють решті пластинки; частки другого порядку яйцевидні, сидячі або короткочерешкові, пірчасто-розсічені, з яйцевидними зубчастими часточками; піхви стеблових листків довгасті, верхні листки сидять на розширеній піхві. Зонтики з 5—11 тонкими променями; обгортка відсутня; обгорточки з 5 яйцевидних, коротковійчастих, загострених, відігнутих донизу листочків. Плоди циліндрично-довгасті, до 6 *мм* завд., гладенькі, лискучі, на кінці відтягнуті в дуже короткий носик. ☉, 4 . Цв. V—VII.

Garcke, Fl. Deutschl., ed. VII (1865) 180. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (422). Шишкин в Фл. СССР, XVI, 131. Котов у Визн. росл. УРСР, 281.

— *A. alpestris* Wimm. et Grab., Fl. Siles., 1 (1827) 289. — *A. silvestris β. alpestris* Wimm., Handb. Fl. Schles. (1831) 144. — *A. humilis* Bess., Catal. Hort. Crem., Suppl., IV et in Schult., System. veget., VI (1820) 522; Enumer. (1822) 13. — *Chaerophyllum nitidum* Wahl., Fl. Carp. (1814) 85. — *Cerefolium nitidum* Czel., Prodr. Fl. Bohem. (1871) 586.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 1315!

В тінистих лісах. — В Карпатах; рідко на рівнині в зах. ч. УРСР.

К.Л. Закарпатська обл.: Перечинський рн, Тур'ї Ремети, г. Маковиця (Гринь!); Рахівський рн, Ясиня, гір. хр. Свидовець (Барбарич!), г. Близниця (Брадіс!). — Чернівецька обл.: Путильський рн, Сергії (Барбарич!). — **Р.-О.Л.** Львів (Блонський!). — Тернопільська обл.: Кременець (Шмальг.!). — **В.Л.-С.** Волинська обл.: Горохівський рн, Звиняче (Шмальг.). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Сатанів (Шмальг.). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Федосєєв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт. (Литва), Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа (схід. ч.), Балканський п-в.

Секція 2. **Cerefolium** (Reichenb.) Schischk. Рослини однорічні. Корінь тонкий, веретеновидний. Зонтики з 2—6 променями; носик плода не коротший за чверть його.

2025 (4). A. cerefolium (L). Hoffm. — **Бугила кервель.** Корінь тонкий, веретеновидний. Стебла прямостоячі, 20—50 *см* завв., майже від основи розгалужені, по вузлах коротко опушені, під вузлами трохи здуті. Листки в обрисі трикутні або трикутно-яйцевидні, 3-пірчасто-розсічені, нижні з довгими черешками, з м'якими війчастими піхвами і яйцевидно-ланцетними, часто надрізними тупими частками; зонтики з 3—6 пухнатими променями; обгортки відсутні; обгорточки однобічні, з 1—4 ланцетно-шиловидних війчастих листочків; пелюстки білі, близько 1 *мм* завд. Плід 7—10 *мм* завд. і близько 1 *мм* завш., гладенький, при дозріванні буруватий, довгасто-лінійний, з носиком, що дорівнює $^1/_3$ плода. Рослина з пряним запахом. ⊙. Цв. VI—VII.

Hoffm. Umbell., ed. I (1814) 41. Ledeb., Fl. Ross., II, 348. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 422. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 136. Котов у Визн. росл. УРСР, 281.

— *A. sativus* Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 13. — *Scandix Cerefolium* L., Sp. pl. (1753) 257. — *Chaerophyllum Cerefolium* Crantz, Stirp. Austr., ed. I, III (1767) 70. — *Ch. sativum* Lam., Fl. Fr., III (1778) 438.

В розріджених лісах, серед чагарників. — Наводиться для багатьох районів УРСР, але всі вказівки сумнівні. Можливо, зустрічається на Поліссі.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична і Середня Європа, Середземномор'я.

2026 (5). A. longirostris Bertol. — **Бугила довгоносикова.** Корінь тонкий. Стебло прямостояче або висхідне, 20—80 *см* завв., при основі або вгорі розгалужене, голе або по вузлах з відхиленими м'якими волосками, під вузлами здуте. Листки в обрисі трикутно-яйцевидні; нижні — з довгими черешками, 2—3-пірчасті, частки їх з черешками, причому частки останнього порядку пірчасто-надрізні, з яйцевидними гострими часточками; верхні листки дрібніші, війчасті на піхвах. Зонтики з 2—4 голими або коротковолосистими променями; обгортки відсутні; обгорточки однобічні, з 1—4 по краях плівчастих і війчастих листочків; пелюстки білі, близько 1 *мм* завд., з короткою, всередину загнутою верхівкою; промені зонтика під час плодоношення потовщені, коротші за плід. Плоди лінійно-довгасті, 8—10 *мм* завд. і близько 1,5 *мм* завш., після дозрівання чорні, з горбочками і щетинками, на кінці відтягнуті в носик, що дорівнює $^1/_3$—$^1/_2$ решти плода. ⊙. Цв. VI—VII.

Bertol., Fl. ital., III (1837) 197. Шишкин в Фл. СССР, XVI (1950) 137. Котов у Визн. росл. УРСР, 281.

— *A. cerefolium* M.B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 237, non Hoffm. — *A. trichosperma* Spreng. ap. Roem. et Schult., Syst. veg., VI (1820) 525, nec Pers. (1905). — *A. cerefolium β. trichosperma* Wimm. et Grab., Fl. Siles., I (1827) 291. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 422. — *Scandix trichosperma* Schur, Enum. pl. Transsilv. (1866) 963, non L.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 971! Fl. austro-hung. exsicc., № 1314!

Серед чагарників, по садах, засмічених місцях, біля доріг, розсіяно.

З.Л.-С. Одеська обл.: Балта (Шмальг.). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Кіровоград (Окснер!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Богородичне (Гринь!, Доброчаєва!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінф.). — Сталінська обл.: Старо-Бешівський рн, Роздольне (!), Стила (!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперманн!). — Одеська обл.: Одеса (Шестериков!), Бородинський рн, Лісне (!!). — Херсонська обл.: Херсон (Пач.!); Бериславський рн, Милове (Пач.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія.

2027 (6). A. scandicina (Web.) Mansf. — **Бугила звичайна.** Корінь тонкий, веретеновидний. Стебло голе, 15—50 *см* завв., вгорі галузисте. Листки в обрисі трикутно-яйцевидні, м'яковолосисті, частки першого порядку з довгими черешками, яйцевидні; частки останнього порядку яйцевидні або довгасті. Зонтики сидячі або на коротких ніжках, з 2—5 гладенькими променями; обгортка відсутня; обгорточки однобічні, з 2—5 яйцевидно-ланцетних вузькоплівчастих війчастих листочків; пелюстки зеленуватобілі; квітконіжки при плодах потовщені, на верхівці несуть коронку з білих щетинок. Плід вузькояйцевидний, 4—5 *мм* завд. і близько 1,5 *мм* завш., на верхівці раптово звужений в носик, рівний $^1/_4$ довжини плода. Плоди вкриті горбочками, на яких сидять гачкувато зігнуті щетинки; підстовпчик та стовпчик дуже короткі. ⊙. Цв. V—VI.

Mansf. in Fedde, Repert., XLVI (1939) 309. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 138.

— *A. vulgaris* Pers., Syn., I (1805) 320, nec Bernh. (1800). Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 421. — *A. scandix* (Scop.) Aschers, Fl. Brand., I (1860) 260. Котов у Визн. росл. УРСР, 281. — *Scandix Anthriscus* L., Sp. pl. (1753) 257. — *Caucalis scandicina* Web. in Prim. Fl. Hols. (1780) 23.

Рисунки: Фл. СССР, XVI, табл. IX, рис. 5.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1769!

На кам'янистих схилах, між чагарниками, також як бур'ян біля доріг. — Вказано для **ПЗС.** Миколаїв, але гербарних зразків ми не бачили.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія. Занесено в Північну Америку і Нову Зеландію.

Рід **569. Міррис — Myrrhis** Mill.

Mill., Gard. Dict., ed. 4 (1754)

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки виїмчасті або у виїмці із загнутою всередину часточкою, зовнішні в крайових квітках зонтика збільшені. Плоди довгасто-пірамідальні, стиснуті з боків; півплодики з 5 гострими ребрами; крайові ребра обох півплодиків щільно притиснуті одне до од-

ного; підстовпчики конічні; стовпчики майже прямостоячі, вдвоє довші за підстовпчики.

Монотипний рід, поширений в горах Європи.

2027[1] **(1). M. odorata** (L.) Scop. — **Міррис пахуча.** Корінь товстий, вузлуватий, темнобурий, багатоголовий. Стебло прямостояче, 50—100 *см* завв., круглясте, коротко опушене, розгалужене, порожнисте; вузли та піхви листків опушені досить довгими, тонкими, часто відігнутими донизу волосками. Листки великі, в обрисі трикутні, 2—4-пірчасторозсічені, нижні — з довгими черешками і пірчасто-надрізними сегментами, зісподу м'яковолосисті. Обгорток немає; обгорточки з 5—7 лінійних, майже цілком плівчастих, по краю війчастих листочків; квітки різнорідні, в кінцевих зонтиках, переважно двостатеві з поодинокими чоловічими; в бічних — переважно чоловічі; пелюстки білі, виїмчасті; крайові трохи збільшені, до 3 *мм* завд. Плоди 2—2,5 *см* завд., лискучі, оливковочорні, довші за квітконіжки. ♃. Цв. V—VII.

Scop., Fl. carn., ed. 2, I (1772) 207. Ledeb., Fl. Ross., II, 354. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 425. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 150. Котов у Визн. росл. УРСР, 281.

— *Scandix odorata* L., Sp., pl. (1753) 257. — *Chaerophyllum odoratum* Crantz, Cl. Umbell. Emend. (1767) 75.

Рисунки: Reichenb., Ic. fl. Germ. et Helv., XXI, tab. 2013 (1866).

Розводиться, іноді дичавіє. Вказано для Чернівців.

Поширення по СРСР. Здичавіла в Європ. ч.: Прибалт. (острови Езель і Моон), Верх.-Дністр.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Дико росте в горах Західної Європи (Піренеї, Альпи, Апенніни).

Господарське значення. Рослина іноді розводиться за її приємний запах, що нагадує запах ганусу, вживається як пряноші.

Рід **570. Ториліс — Torilis** Adans.

Adans., Fam., II (1763) 99.

Квітки двостатеві або частково чоловічі; зубці чашечки трикутно-ланцетні, гострі, схожі на колючки плода. Пелюстки білі або червонуваті, зовнішні трохи збільшені, на верхівці глибоковиїмчасті і у виїмці із загнутою всередину часточкою, на спинці в середній частині з притиснутими щетинками. Плід яйцевидний або довгасто-циліндричний, трохи стиснутий з боків; півплодики на спинці опуклі, на спайці з борозенкою; головні ребра тонкі, невиразно відмежовані від жолобків, з одним рядом щетинок; жолобки з маловипнутими додатковими ребрами; канальці поодинокі під жолобками і по два на спинці.

До роду належить понад 15 видів, які поширені в Європі, Азії й Північній Африці. З них в СРСР росте 9, в УРСР — 3 види.

---

1. Обгортка багатолиста. Шипи плода майже прямі . . . . . 2.
— Обгортка відсутня або з 1 листочка. Шипи плода гачковидно загнуті . . . . . (3). **T. польовий — T. arvensis** (Huds.) Link.
2. Листочки обгортки майже дорівнюють променям зонтика. Листочки обгорточок перевищують квітки та плоди . . . . . (2). **T. український — T. ucranica** Spreng.
— Листочки обгортки набагато коротші за промені зонтика. Листочки обгорточок не перевищують квіток, а під час плодоношення коротші за квітконіжку . (1). **T. японський — T. japonica** (Houtt.) DC.

Підрід **I. Eutorilis** (DC.) Drude.

Головні ребра ледве виступають і зовні помітні лише завдяки рядові тонких білих, спрямованих вгору щетинок, невиразно відмежовані від жолобків, над якими розвинені широкі маловипнуті вторинні ребра з неправильно розміщеними колючками або горбочками; при розгляді з боку плід (без колючок) яйцевидний, 4—5 *мм* завд.

Секція 1. **Anthriscaria** Theilung. Листочків обгортки 4—6, спрямованих догори і притиснутих до променів зонтика. Колючки плодів укриті гострими відлеглими зубчиками, догори зігнуті і відтягнуті в гостре гладеньке вістря; стовпчики голі; стовпець тонкий, майже нитковидний.

2028 (1). T. japonica (Houtt.) DC. — **Ториліс японський.** Корінь веретеновидний. Стебло 40—80 *см* завв., майже від основи розгалужене, вкрите короткими, донизу відігнутими щетинками. Листки довгасто-яйцевидні, 2—3-пірчасто-розсічені, з ланцетними або з ланцетно-лінійними пірчасто-роздільними частками, на верхівці відтягнуті; нижні — довгочерешкові; верхні — майже сидячі. Зонтики з 5—12 шорсткими променями, на довгих ніжках; обгортка з 5 лінійно-шиловидних листочків; листочки обгорточок численні, шиловидні; квітки частково двостатеві, частково чоловічі; пелюстки білі або рожевофіолетові. Плоди 2—3 *мм* завд., яйцевидні, вкриті відігнутими вгору шипами, довжина яких дорівнює $^1/_2$ ширини плода. ☉, ☉. Цв. VI—VIII.

DC., Prodr., IV (1830) 219. Шишкин в Фл. СССР, XVI (1950) 154.

— Caucalis japonica Houtt, Nat. Hist., XXVI (1777) 42. — *T. Anthriscus* Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 234. Котов у Визн. росл. УРСР, 282, non Gmel., — *Caucalis Anthriscus* Huds., Fl. Angl. (1762) 99. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 419. — *T. rubella* Moench., Meth. (1794) 103.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 818! Fl. polon. exsicc., № 826!

Між чагарниками, в гаях, по берегах річок. — Звичайно в лісових, крім гірських, районах, рідше в Лісостепу і в Степу.

К.Л. Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн., Чорногора (Гринь!). — **Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Красноармійський рн, Гнатівка (!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Вознесенськ (Доктуровський). — **Л.З.-Л.С.** На північ і на схід від р. Дінця звичайно, на південь рідко. — Дніпро-

петровська обл.: Новомосковський рн, Новомосковськ (Акінф.), Орлівщина (!!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Кравченко!, !!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Миколаїв (Федосєєв). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Грунер).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Прибалт., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Дал. Схід: Уссур.

Загальне поширення. Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Далекий Схід, Японія.

2029 (2). T. ucranica Spreng. — **Ториліс український.** Корінь веретеновидний. Стебло прямостояче, вгорі розгалужене, шершаве від коротких назад притиснутих волосків. Листки в обрисі довгасто-яйцевидні, 2—3-пірчасті, жорсткі від коротких волосків, з ланцетно-лінійними пірчасто-надрізними сегментами і лінійно-довгастими загостреними частками. Листочків обгортки 5, лінійно-шиловидних, вони майже дорівнюють променям зонтика; листочки обгорточок численні, ланцетні, щетинисто-волосисті, однакової довжини з квітконіжками. Плоди яйцевидні, 2 *мм* завд., з шипами, шорсткими від гострих спрямованих догори зазублинок. ⊙. Цв. VI—VII.

Spreng in Schult., Syst., VI (1820) 485. Шишкин в Фл. СССР, XVI (1950) 156. Котов у Визн. росл. УРСР, 282.

— *T. microcarpa* Andrz. apud Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 43. — *Caucalis microcarpa* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 419. — *Daucus microcarpus* E. H. L. Krause in Sturm., Fl. Deutschl., ed. 2, XII (1904) 156.

Рисунки: Фл. СССР, XVI, табл. XI, рис. 3.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2917!

На кам'янистих місцях. — Нерідко на півд. заході, рідко на Лівобережжі на крайньому півдні.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Врублівці (Рогов.). — Одеська обл.: Балтський рн, Балта (Шмальг.). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Любашівський рн, х. Богопільського (Шмальг.); Савранський рн, Саврань (Рогов.). — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Осипенко (!). — Сталінська обл.: Жданов (Шмальг.). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеський рн, Одеса (Шмальг.), окол. Одеси (Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Крижевський!). — **Л.З.-С.** Херсонська обл.: Новомаячківський рн, Кам'янка (Пач.). — Запорізька обл.: Запоріжжя, Кічкас, о-в Хортиця (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Бессараб.

Загальне поширення. Ендемічна рослина півдня Європейської частини СРСР.

Секція **2. Lappularia** (Pomel.) Thell. Листки обгортки відсутні або в кількості 1—2; колючки плодів шорсткі від гострих, спрямованих донизу зубчиків, майже прямі; на верхівці тупуваті, з вінцем зазублин.

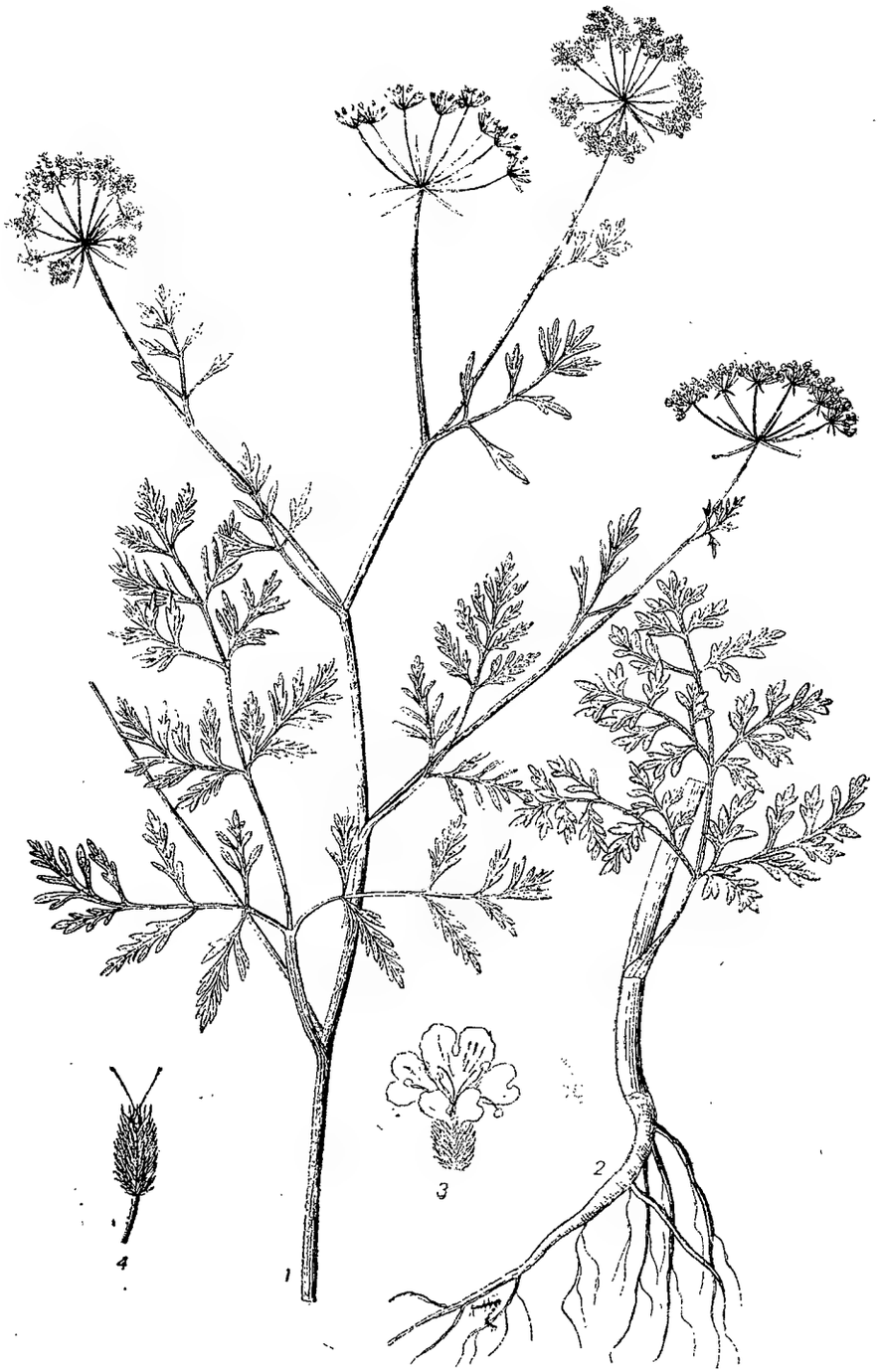

Рис. 84. Ториліс український — *Torilis ucranica* Spreng.

1 — верхня частина рослини; *2* — нижня частина рослини; *3* — квітка; *4* — плід.

2030 (3). T. arvensis (Huds.) Link. — **Ториліс польовий.** Корінь тонкий, веретеновидний. Стебло прямостояче, тонкоборозенчасте, 30—100 *см* завв., разом з листками і променями зонтиків укрите короткими щетинистими волосками, розчепірено-галузисте. Листки в обрисі трикутно-яйцевидні або трикутно-довгасті, нижні 2—3-пірчасто-розсічені на ланцетні, надрізно-пилчасті частки з видовженими верхівками, верхні пірчасто-роздільні або трійчасті. Зонтики на довгих ніжках, 2—8-променеві; обгортка відсутня або складається з 1—2 неоднакових листочків; обгорточки з 6—8 шиловидних, опушених жорсткими короткими щетинками листочків; пелюстки білі або червонуваті, зовнішні трохи збільшені. Плоди 3—5 *мм* завд., овально-довгасті, вкриті відхиленими, майже прямими шипами, які мають на кінці гачечки. ☉. Цв. VI—VII.

Link., Enum. Hort. berol., I (1824) 265. Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 12. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 159. Котов у Визн. росл. УРСР, 282.

— *T. helvetica* Gmel., Fl. Bad., I (1805) 617. Ledeb., Fl. Ross., II, 343. — *T. infesta* Clairv., Man. d'herborisat. (1811) 78. — *Caucalis arvensis* Huds., Fl. Angl., ed. I (1762) 98. — *Caucalis infesta* Curtis, Fl. London, II, fasc. VI (1821), tab. 23. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 420. — *Anthriscus arvensis* Kozo-Pol. в Изв. Моск. общ. испыт. прир., Нов. сер., XXIX (1915) 151.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1770!, 2649! Герб. фл. Сред. Азии, № 27! Fl. austro-hung. exsicc., № 2093!, 2094!

На полях, схилах, на кам'янистих місцях, по садах і біля доріг, бур'ян, рідко на півд. заході.

Л.З.С. Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський (Шмальг.!); Кам'янець-Подільський рн, Гуменці (Маковецький); Староушицький рн, Стара Ушиця (Шмальг.!); Дунаєвецький рн, Михайлівка (Маковецький). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Щеглєєв!, Шестериков!); Роздільнянський рн, Рибальське (!!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Верх.-Дністр., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Серед. Азія: Тянь-Шан, Сир-Дар., Пам.-Ал., Гір. Туркм.

Загальне поширення. Середземномор'я, Атлантична, Середня і Східна Європа, Африка, Іран, Східна Азія. Занесено до Північної Америки і Австралії.

Рід 571. Астродаукус — Astrodaucus Drude.

Drude in Engl.-Prantl, Pflanzenfam, III, 8 (1898) 156.

Зубці чашечки короткі. Квітки двостатеві, в складних зонтиках. Пелюстки 2-роздільні, виїмчасті, крайові збільшені. Диск конічний. Плід призматичний, первинних ребер 3, крайові наближені до комісури, жолобки вкриті дворядними щетинками, з одним олійним ходом; ребра плода вкриті дрібними шипиками і щетинками, жолобки — великими, біля основи здутими шипами. — Дворічні трави з багаторазово пірчасто-розсіченими листками.

До цього роду належить 4 види, які ростуть в Південній Європі, Передній та Центральній Азії; з них в СРСР — 3 види, а в УРСР — 2.

1. Шипики дорівнюють ширині плодів. Зонтики з 10—15 променями . . . . . (1). **А. прибережний — A. littoralis** (M. B.) Drude.
— Шипики довші за ширину плодів. Зонтики з більш численними променями (більш 15). . . . . (2) **А. східний — A. orientalis** (L.) Drude.

2031 (1). A. littoralis (M. B.) Drude. — **Астродаукус прибережний.** Корінь прямий, веретеновидний, потовщений. Вся рослина гола. Стебло круглясте, галузисте, 30—80 *см* завв. Листки багаторазово пірчасто-розсічені, з лінійними кінцевими частками; стеблові листки дрібніші. Зонтики з 10—18 майже однакових променів, 4—8 *см* у діам.; обгортка відсутня; обгорточки з численних війчастих, по краю широкоплівчастих листочків; пелюстки білі, близько 2 *мм* завш. Плоди 4 *мм* завш. і завд., видовжено-овальні, з товстими, при основі розширеними і зрослими між собою шипиками, довжина яких дорівнює ширині плода, шипики гострі або відтягнуті на верхівці в б.-м. довге вістря. ☉. Цв. VI—VII.

Drude in Engl.-Prantl., Die natürl. Pflanzenfam., III, 7—8 (1898) 157. Savulesku si Rayss., Mater. pentru Fl. Basarab. (1934), № 942. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 171. Котов у Визн. росл. УРСР, 282.

— *Caucalis littoralis* M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 208. — *Torilis littoralis* Calest. in Webbia (1905) 255. — *Daucus bessarabicus* DC., Prodr., IV (1830) 210. Ledeb., Fl. Ross., II, 338. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 416.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 61!

На піщаних місцях біля берегів Чорного і Азовського морів нерідко.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Осипенко (Шмальг., Постриганы!, !!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Кілійський рн, Вилкове (Савулеску,!!); Одеса (Шмальг., Пач.). — Миколаївська обл.: Тилігуло-Березанський рн, Коблеве, Тилігульський пересип (Потапенко), Тузлинський лиман за 12 *км* на захід від Очакова (Потапенко); Миколаїв (Шмальг., Опперман!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, коса Тендра (Левіна!), о-в Довгий (Левіна!). — **П.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий (!!).

По насипу залізниць заноситься далеко на північ., разом з привезеними черепашками. — **Л.Л.-С.** Харків (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.

Загальне поширення. Румунія, СРСР по берегах Чорного і Азовського морів.

2032 (2). A. orientalis (L.) Drude. — **Астродаукус східний.** Корінь веретеновидний. Вся рослина гола. Стебло круглясте, 30—100 *см* завв., галузисте. Листки в обрисі трикутні, багаторазово пірчасто-розсічені, з коротколінійними, гострими кінцевими частками 1—4 *мм* завд. і 0,3 *мм* завш.; стеблові листки з розширеними піхвами і зменшеною пластинкою. Зонтики 4—8 *см* у діам., з 8—15 голими променями; обгортки немає або вона з 1—3 листочків; обгорточки з 5 по краю широкоплівчастих і війчастих, тонкозагострених листочків; пелюстки білі, зовні волосисті, у крайових квіток збільшені. Плід довгасто-овальний, 5—6 *мм* завд., з ще

тинковидними при основі розширеними і зрослими шипами, довжина яких набагато перевищує ширину плода. ☉. Цв. VI—VII.

Drude in Engl.-Prantl., Die natürl. Pflanzenfam., III, 8 (1898) 157. Savulesku si Rayss., Mater. pentr. Fl. Basarab. (1934) № 943. Шишкин в Фл. СССР. XVI, 170. Котов у Визн. росл. УРСР, 282.

— *Caucalis orientalis* L., Sp. pl. (1753) 241. — *Daucus pulcherrimus* Koch. ap. DC., Prodr., IV (1830) 210. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 417. — *Caucalis pulcherrima* Willd. Enum. pl. hort. Berol. (1809) 303. — *Torilis orientalis* Calest. in Webbia (1905) 255. *Platyspermum pulcherrimum* C. Koch, Umbell. (1824) 78.

Видані зразки: Воронов и Шелковников, Герб. фл. Кавк., № 339! Герб. Русск. Фл., № 1521.!

На піскуватих приморських місцях біля берегів Чорного і Азовського морів, рідко.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Осипенко, Бердянська коса (!!). — Сталінська обл.: Жданов (Черн.!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса, поблизу гирла Тилігула (Шмальг.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: біля гирла р. Домузгли, півн. берег Азовського моря (Левіна!).

Разом з черепашками для залізничних насипів заноситься далеко на північ.

— **Л.Л.-С.** Харківська обл.: коло Харкова, Липова Роща (!!).

Поширення по СРСР. По берегах морів, Європ. ч.: Прибалт., (здичавіло поблизу Вільнюса), Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Арал-Касп.

Загальне поширення. По берегах Чорного, Азовського і Каспійського морів в СРСР, Західна Азія до Ірану.

Рід 572. Каукаліс — Caucalis L.

L., Sp. pl. (1753) 240.

Зубці чашечки листовидні, гострі. Пелюстки білі або червонуваті, глибоковиїмчасті; у виїмці із загнутою всередину часточкою; крайові — збільшені. Плід яйцевидний, мало стиснутий з боків, вкритий щетинками, на вторинних дуже випнутих ребрах з одним рядом шипів; півплодики у поперечному розрізі майже круглі.

До роду належить 4 види, які поширені в Європі, в Малій і Середній Азії; в СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1.

2033 (1). C. lappula (Web.) Grande — **Каукаліс липучковий.** Корінь тонкий, веретеновидний. Стебло прямостояче, 10—40 *см* завв., галузисте, разом з листками вкрите довгими розсіяними щетинками або майже голе. Листки в обрисі трикутно-яйцевидні, 2—3-пірчасто-розсічені, з довгастими пірчасто-роздільними частками; нижні — з короткими черешками, верхні сидять на піхвах; піхви короткі, довгасті, по плівчастому краю війчасті. Зонтики супротивні листкам, без обгорток, з 2—5 по верхньому краю шорсткими променями; обгорточки з 3—5 ланцетних, по краю перетинчастих і трохи війчастих листочків. Зубці чашечки яйцевидно-ланцетні, до 1,5 *мм* завд.; пелюстки білі або червонуваті, глибоковиїмчасті, голі. Плід яйцевидно-довгастий. ⊙. Цв. IV—VI.

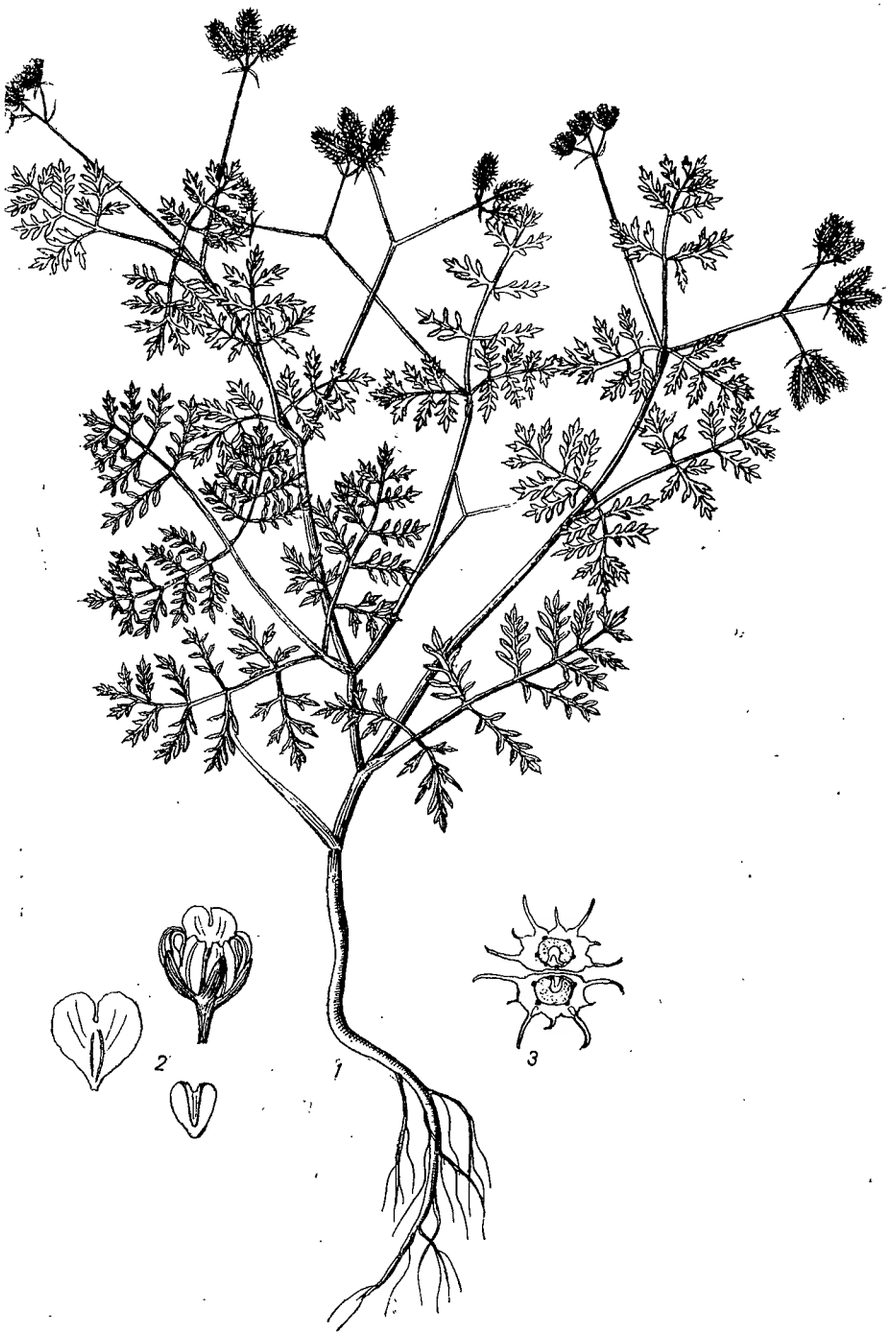

Рис. 85. Каукаліс липучковий — *Caucalis lappula* (Web.) Grande
1 — загальний вигляд; *2* — частки квітки; *3* — плід у поперечному розрізі

Grande in Bull. Orto bot. Nap., V (1918) 194. Шишкин в Фл. СССР, XVI (1950) 172.

— *C. daucoides* L., Syst., ed. XII (1767) 205. Ledeb., Fl. Ross., II, 341. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 418. Котов у Визн. росл. УРСР, 282, non. L., Sp. pl. (1753) 241. — *C. platycarpos* L., Sp. pl. (1753) 241, ex p. — *Daucus Lappula* Web. in Wigg., Prim. Fl. Holsat. (1780) 23.

Рисунки: Фл. СССР, XVI, ц. м., табл. XIII. рис. 1.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1728.! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1089!

Як бур'ян на полях, біля доріг на півдні Степової зони, заноситься також до Лісостепу і на Полісся.

З.П. Волинська обл.: Володимир-Волинський (Монтр.!); Овднівський рн, Верба (Монтр.!). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Семенкевич!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Врублівці (Кузнецова!), Рихта (Кузнецова!); Смотрицький рн, Смотрич (Монтр.!). — Вінницька обл.: Яришівський рн, Яришів (!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Ворошиловград (Постригань!). — Сталінська обл.: Авдіївський рн, Авдіївка (!!). — Макіївська мр, Ханженкове (Наконечна!); Харцизький рн, Харцизьк (!!); Горлівська мр, Зайцеве, Горлівка (Олексієнко!), Сніжнянський рн, Андріївка (!! і Карнаух!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Біловодськ (!!). — Запорізька обл.: Розівський рн, Кам'яні Могили (!). — Сталінська обл: Старо-Бешівський рн, Роздольне (!!); Жданов (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шмальг.); Бородінський рн, Лісне (!!); Біляївський рн, біля Кучурганського лиману (!!). — Херсонська обл.: Херсонський рн, Тягинка на р. Дніпрі (Пач.). — **П.С.** Херсонська обл.: Генічеський рн, Перекоп (Єгорова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз., Волз.-Кам. (крайній захід), Бессараб., Верх.-Дністр., Причорн.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід., Зах. і Півд. Закавк.; Серед. Азія: Гір. Туркм.

Загальне поширення. Атлантична, Середня й Східна Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран.

Рід **573. Тургенія — Turgenia** Hoffm.

Hoffm., Umbell., ed. I (1814) 59.

Зубці чашечки ланцетні, гострі або майже шиловидні. Пелюстки рожеві, пурпурові або майже білі. Плоди яйцевидні, стиснуті з боків; підстовпчик конічний, з короткими, товстими стовпчиками. Півплодики з головними та вторинними випнутими ребрами, вкритими 1—3 рядами шорстких шипів, довжина яких менша за поперечник плода; стовпець вільний, вгорі дворозщеплений; основа зав'язі і плода з вінцем шипиків. — Однорічні жорстковолосисті трави з пірчастими листками. Монотипний рід.

2034 (1). T. latifolia (L.) Hoffm. — **Тургенія широколиста.** Стебло прямостояче, 15—50 *см* завв., розгалужене, вкрите короткими, відхиленими при основі донизу жорсткими волосками і довшими від них щетинками, які вкриті шипиками. Листки в обрисі яйцевидні; нижні — з черешками; верхні — з розширеними піхвами, сидячі, пірчасті, з довгасто-ланцетними, надрізно-пилчастими частками. Зонтики 4—6 *см* у діам., з 3—5 ребристими і щетинисто-волосистими променями; обгортка і обгорточки з 3—5 довгасто-яйцевидних, опушених, по краю білуватоплівчастих листочків; зонтички малоквіткові, з 3—5 двостатевих, плодючих, і 3—4 неплідних, чоловічих, квіток на квітконіжках 1,5—3 *мм* завд.; пелюстки рожеві, пурпурові, рідко майже білі, зовні коротковолосисті; одна пелюстка у двостатевих квіток значно більша за решту. Плоди яйцевидні, 7—9 *мм* завд. і 5—6 *мм* завш. ☉. Цв. V—VI.

Hoffm., Gen. Umbell., ed. 2 (1816) 59. Ledeb., Fl. Ross., II, 342. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 174. Котов у Визн. росл. УРСР, 283.

— *Tordylium latifolium* L., Sp. pl. (1753) 240. — *Caucalis latifolia* L., Syst., VII (1768) 205. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 418. — *Daucus latifolia* Baill., Hist. pl., VII (1880) 89.

По степах, на полях, як бур'ян біля доріг. — У Степу і в Донецькому Лісостепу, на північ розноситься по насипах залізниць.

Л.Л.-С. Харківська обл.: окол. Харкова, коло ст. Нова Баварія, по насипу залізниці (!!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Ворошиловград (Постригань). — Сталінська обл.: Макіївська мр, Макіївка (!!), Мар'ївка (!). — Харцизький рн, Харцизьк (Наконечна!, !!); Авдіївський рн, Ясинувата (Гринь!); Сніжнянський рн, Андріївка (Карнаух!). — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Осипенківський рн, Трояни (!); Приморський рн, Ногайськ (Бойко!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Кравченко!); Жданов (Клок.!); Амвросіївський рн, Амвросіївка (Ширяєв!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Бородінський рн, Лісове (!!), Одеса (Шмальг., Шестериков!, Новопокровський). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперманн!); Жовтневий рн, Тернівка (Опперманн!). — Херсонська обл.: Херсон (Пач.). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Чаплинський рн, Веселе (Пач.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм. (занесено по залізниці), Волз.-Дон. (занесено по залізниці), Заволз. (Кінель, занесено), Ниж.-Дон., Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: всі райони; Серед. Азія: Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Сир-Дар., Аму-Дар., Пам.-Ал., Гір.-Туркм.

Загальне поширення. Середня Європа (занесено), Східна Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Індія, Гімалаї, Північна Америка (занесено).

Триба **3. Coriandreae** Koch.

Квітки двостатеві або у верхніх зонтиках чоловічі; крайові пелюстки звичайно збільшені і глибоко-2-роздільні. Плоди кулясто-яйцевидні, гладенькі або двійчасті, або складаються з 2 півкулястих міцно з'єднаних півплодиків.

Рід **574. Коріандр — Coriandrum** L.

L., Sp. pl. (1753) 256.

Чашолистків 5, зубцевидних, неоднакових, неопадних. Плід кулястий, твердий, горішкоподібний; півплодики щільно прилягають один до одного; півстовпчик конічний; стовпчики видовжені.

До роду належить 2 види, які ростуть у Середземномор'ї. В СРСР — 1 вид.

2034[1] (1). C. sativum L. — **Коріандр посівний.** Уся рослина гола. Стебло прямостояче, круглясте, часто розгалужене. Прикореневі листки довгочерешкові, цілісні, надрізно-зубчасті або 3-лопатеві, або 3-роздільні, або просто пірчасті з округло-клиновидними, надрізно-зубчастими листочками; середні і верхні стеблові листки сидячі, на довгастих по краю широкоплівчастих піхвах, 2—3-пірчасто-розсічені, з лінійними або майже нитковидними, в більшості цілокраїми, гострими частками. Зонтики на довгих ніжках, з 3—5 голими променями; обгортка відсутня або лише з 1 листочка; обгорточки однобічні, здебільшого з 3 дуже вузьких, нитковидно-шиловидних з волосовидним закінченням листочків; пелюстки білі або червонуваті. Плід кулястий, 2—5 *мм* у діам., коричнево- або солом'яно-жовтий. ⊙. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 256 Ledeb., Fl. Ross., II, 367. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 429. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 185. Котов у Визн. росл. УРСР, 283.
— *C. diversifolium* Gilib., Fl. lithuan., II (1782) 26. — *Selinum coriandrum* E.K.L. Krause in Sturm., Fl. Deutschl., ed. 2, XII (1904) 163.

Розводиться і трапляється як бур'ян на городах і в посівах, біля доріг та на засмічених місцях. — Переважно в півд. районах УРСР.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: розводиться і здичавіло; Далек. Схід: Уссур.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.; Серед. Азія: Аму-Дар., Сир-Дар., Зах. Тянь-Шан., Гір.-Туркм.

Загальне поширення. Атлантична, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Мала Азія, Іран. Занесено до Америки.

Господарське значення. Цінна рослина в харчовій і ефірно-олійній промисловості. За дослідами Інституту ботаніки АН УРСР, в плодах міститься 0,8—1% ефірного масла (Кіровоградська обл.: Витязівка, 25.VI 1953 р.).

Рід 575. Біфора — Bifora Hoffm.

Hoffm., Umbell. Gen., ed. 2 (1816) 191.

Квітки двостатеві і чоловічі, змішані в одному і тому ж зонтику; зубці чашечки непомітні; пелюстки білі, на верхівці з загнутою всередину часточкою. Плід двійчастий, ширина його в 2 рази більша за довжину, на спайці дуже звужений, після достигання розпадається на 2 півплодики; півплодики майже кулясті, б.-м. горбочкуваті, зморшкуваті або крапчасті; 5 головних ребер мають вигляд смужок. — Однорічні голі трави з 2—3-пірчастими листками з лінійними частками; мають різкий запах.

До роду належить 2 види, які поширені в Середземномор'ї і в СРСР, в УРСР — 1 вид.

2035 (1). B. radians M. B. — **Біфора променева.** Корінь тонкий. Стебло 20—50 *см* завв., просте, гранчасто-борозенчасте, голе, на вузлах трохи колінчасто-зігнуте. Листки 2—3-пірчасті, нижні — іноді просто пірчасті, з лінійними, гострими, цілокраїми частками; нижні — черешкові; верхні — сидячі на розширених піхвах, з нитковидними або волосовидними частками. Зонтики з 3—8 тонкими променями; обгортка відсутня або лише з 1 листочка; зонтички 7—9-квіткові; крайові квітки двостатеві, збільшені, внутрішні — чоловічі, дрібніші, з майже однаковими пелюстками; пелюстки білі, крайові, 2—4 *мм* завд.; обгорточки однобічні, з 2—3 шиловидно-нитковидних листочків. Плід виїмчастий, близько 3 *мм* завв. і 6 *мм* завш., дуже тонко зернисто-зморшкуватий. ⊙. Цв. V—VI.

M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 233. Ledeb., Fl. Ross., II, 365. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 429. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 202. Котов у Визн. росл. УРСР, 283.
— *Coriandrum testiculatum* L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 1448, p. p. — *C. radians* Prantl, Excurs. Bayern. (1884) 292.

Як бур'ян по садах, на городах, у посівах, рідко. — На півд. заході в Дністровському басейні та на крайньому півдні в Степу.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський (Шмальг., Панасюк, Монтр.!, !!); Кам'янець-Подільський рн, Гуменці (Маковецький!, Воронова!), Вербка (Лазаренко і Окснер!), Цибулівка (Кузнецова!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця, по насипу залізниці (Білозір!). — **П.С.** Херсонська обл.: Геніческий рн, Фрунзе, Комісарівка на березі Азовського моря (Прянішніков!), ст. Сиваш (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Причорн., Крим; Кавказ: Даг., Зах., Півд. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. УРСР, Кавказ, Середземномор'я, Мала Азія, Іран. Занесено до Середньої Європи і в Північну Америку.

Триба 4. Smyrnieae Koch.

Квітки двостатеві. Зубці чашечки непомітні або дуже дрібні. Підстовпчик короткоконічний або плоский, або опуклий. Плід у поперечному розрізі округлий або частіше стиснутий з боків; півплодики часто на спайці звужені, іноді через це плоди двійчасті; первинні ребра на півплодику в кількості 5, нитковидні або випнуті, або вузькокрилаті.

Рід 576. Даная — Danaa All.

All., Fl. Pedemont., II (1782) 34.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки білі, оберненояйцевидні, виїмчасті, із загнутою всередину верхівкою. Плоди майже двічайсті, округлі, при основі серцевидні, на спайці дуже стиснуті; підстовпчик конічний; півплодики з 5 нитковидними, тонкими, ледве помітними ребрами; жолобки з 1 канальцем, на спайці — 2 канальці; стовпчики відігнуті донизу; стовпець на верхівці 2-розщеплений. — Багаторічники з 2-трійчасто-пірчастими листками і багатопроменевими зонтиками.

До роду належить 6 видів, які поширені від Англії через Середземномор'я і Північну Африку до Кавказу і Середньої Азії; з них в СРСР — 2 види, в УРСР — 1.

2036 (1). D. nudicaulis (M.B.) Grossh. — **Даная голостебла.** Рослина майже гола. Корінь досить товстий, 0,5—1 *см*; коренева шийка негусто вкрита рештками черешків відмерлих листків. Стебло прямостояче, 50—100 *см* завв., тонкоребристе, на верхівці або від середини розгалужене, безлисте або з 1 розвиненим листком у нижній частині. Прикореневі листки довгочерешкові; пластинка їх широкотрикутна, 12—17 *см* завд. і 17—20 *см* завш., 2-трійчасто-пірчаста; первинні частки з довгими черешочками; вторинні — сидячі або нижні з черешочками, широкояйцевидні, пірчастонадрізні; середні і верхні листки у вигляді піхов. Зонтики 5—8 *см* у діам., з 10—20 гладенькими променями, бічні зонтики дрібніші; обгортка з 5—7 ланцетних, загострених, звичайно донизу відігнутих листочків: зонтички 1—1,5 *см* у діам., з 10—16 квітками; обгорточки з 5—7 ланцетних, загострених, прямостоячих листочків; пелюстки білі, 1,5—1,8 *мм* завд., широкояйцевидні. Плоди округлі, майже двійчасті, 4 *мм* завд. і 5 *мм* завш., підстовпчик конічний; стовпчики відігнуті, в 3 рази довші за підстовпчик. ♃. Цв. VI—VII.

Гроссгейм, Опред. раст. Кавказа (1949) 220. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 223.

— *Pimpinella Danaa* M. B., Beschreib. der Länder zwichen den Flüssen Terek und Kura am Kaspischen Meere (1800) 163, App., № 36. — *Smyrnium nudicaule* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 238. — *Physospermum aquilegifolium* Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 363, non Koch. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 428. — *Physospermum nudicaule* C.A.M., Verzeichn. Pfl. Cauc. (1831) 132. — *Danaa cornubiensis* Котов у Визн. росл. УРСР, 283, non Burn.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2632.

В лісах, серед чагарників, на вапнякових та кам'янистих грунтах. — Тільки в Донецькому Лісостепу.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Сніжнянський рн, Тімірязівське л-во, Леонтьїв байрак (Таліев!, Висоцький, Гринь!, !!, Лавр.!); Чистяківська мр, Глухівське л-во, по балці Глухій (Гринь, !!); Катиківський рн, Розсипне, Грабова балка біля Грабового (!!, Карнаух!). — Ворошиловградська обл.: Іванівський рн, Іванівка (Пострнгань!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Дон., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Балканський п-в, Європейська частина СРСР (півд. ч.), Кавказ, Мала Азія.

Рід 577. Болиголов — Conium L.

L., Sp. pl. (1753) 243.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки білі, оберненосерцевидні, із загнутою всередину часточкою. Плід яйцевидний, з боків трохи стиснутий; півплодики з 5 звивистими, тонкими, хрящуватими ребрами. — Дворічники з високим плямистим стеблом і 3-пірчастими листками.

Рис. 86. Даная голостебла — *Danaa nudicaulis* (M.B.) Grossh.

1 — суцвіття з квітками; *2* — суцвіття з плодами; *3* — нижній листок; *4* — квітка; *5* — плід; *6* — поперечний розріз плода.

До роду належить 4 види, поширених в Європі, Сибіру і в Малій Азії. В СРСР — 1 вид.

2037 (1). C. maculatum L. — **Болиголов плямистий.** Рослина гола. Стебло 70—150(200) *см* завв., розгалужене, тонкоборозенчасте, порожнисте, часто сизе з червонобурими плямами, особливо в нижній частині. Листки черешкові, в обрисі трикутні, 3-пірчасто-розсічені, з пірчасто-надрізними довгастими частками; середні й верхні листки дрібніші й менш складні, майже сидячі, з вузькою піхвою. Зонтики з 12—20 променями, зібрані в щитковидно-волотеве суцвіття; обгортка з 3—5 яйцевидно-ланцетних, вузько облямованих, невиразно зазублених і відігнутих назад листочків; обгорточки однобокі з яйцевидно-ланцетних, по краю вузькоплівчастих, відігнутих донизу, при основі зрослих листочків. Плід майже округлий, 3—3,5 *мм* завд., стовпчики 1 *мм* завд., згодом відігнуті. ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl. (1753) 243. Ledeb., Fl. Ross., II, 360. Шмальг., Ф. Ср. и Ю. Р., I, 426. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 225. Котов у Визн. росл. УРСР, 284.

— *Cicuta officinalis* Crantz, Cl. Umbell. Emend. (1767) 68.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 878.

Як бур'ян на засмічених місцях, біля огорож, на лісових галявинах і на луках. — По всій УРСР звичайно, не вказано тільки для **П.С.**

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід., Зах. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Прибалх., Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Сир-Дар., Аму-Дар., Пам.-Ал., Гір. Туркм.

Загальне поширення. Вся Європа, крім крайньої півночі, Північна Африка, Балканський п-в, Мала Азія, Іран, Син-Цзян. Занесено до Північної Америки.

Господарське значення. Отруйна рослина, особливо отруйні плоди. При висушуванні рослини отруйність зникає внаслідок розкладу алкалоїдів. Головним алкалоїдом є коніїн. Раніш цю рослину широко вживали в медицині.

Рослина в теплі дні, а також при висушуванні тхне мишами і гірка на смак.

Рід 578. Плеуроспермум — Pleurospermum Hoffm.

Hoffm., Gen. Umbell., ed I (1814) VIII.

Зубці чашечки непомітні або дуже дрібні. Пелюстки білі, широкояйцевидні; підстовпчик опуклий, з плоским зазубленим краєм. Плід довгасто-яйцевидний, трохи стиснутий з боків, з широкими вузькокрилатими здутими ребрами, канальці під жолобками поодинокі, на спайці їх 2—4; стовпець вільний розщеплений. — Дворічні або багаторічні високі трави з великими 2-пірчастими листками.

До роду належить 3 види, поширені по Євразії, в УРСР — 1 вид.

2038 (1). P. austriacum (L.) Hoffm. — **Плеуроспермум австрійський.** Стебло прямостояче, 50—150 *см* завв., порожнисте, борозенчасте, вгорі розгалужене і під суцвіттям коротко-жорстковолосисте. Листки по краю коротко-жорстковолосисті; нижні довгочерешкові, в обрисі трикутно-яйцевидні, 2-трійчасто- або майже 3-пірчасто-розсічені; зовнішні частки другого порядку значно більші й глибше розсічені, ніж внутрішні; частки третього порядку яйцевидні або довгасті, пірчасто-надрізні, при основі донизу збігаючі; кінцеві частки нерівнозубчасті або надрізні, коротко загострені, зубці їх широко- або вузькояйцевидні, з коротким хрящуватим вістрям; верхні стеблові листки дрібніші і менш розсічені, сидячі на короткій, трохи здутій, по краю плівчастій і кучеряво опушеній піхві. Кінцевий зонтик близько 20 *см* у діам., з 12—20(40) коротко опушеними променями; листочки обгортки численні, трав'янисті, іноді надрізні, під кінець донизу відігнуті; обгорточки з численних ланцетних по краю вузькоплівчастих листочків; пелюстки білі, 2,5—3 *мм* завд., з сосочками. Плоди до 10 *мм* завд. і 6 *мм* завш., з тонкими, трохи зазубленими ребрами; стовпчики нитковидні, з головчастою приймочкою, під кінець відігнуті. ☉, ↯. Цв. VI—VII.

Hoffm., Gen. Umbell., ed. I (1814) X. Ledeb., Fl. Ross., II, 360. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 426, ex parte. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 230. Котов у Визн. росл. УРСР, 284.

— *Ligusticum austriacum* L., Sp. pl. (1753) 250. — *Selinum Pleurospermum* E.H.L. Krause in Sturm., Fl. Deutschl., ed. 2, XII (1904) 78.

Рисунки: Reichenb., Ic. Fl. Germ., XXI, tab. 2033 (1867).

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 1309! Fl. exsicc. reipubl. bohem-sloven., № 439!

По лісах і в чагарниках. — В зах. ч. УРСР, рідко.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, г. Пікуй (Хржановський!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, вище Чорноголова, біля потоку Бистриця (Гринь!); Рахівський рн, хр. Чорногора, г. Петрос (Комендор!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременецький рн, Залісці (Шмальг.!); Почаїв (Шмальг.!). — **З.Л.-С.** Вказано для Хмельницької області, кол. Проскурівський пов. (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа, Скандінавія (у схід. ч. Швеції), Балканський п-в.

Рід 579. Кахрис — Cachrys L. emend. Koch.

L., Gen. pl., ed. I (1737) 75. Koch in Nov. Act. Nat. Car., XII (1824) 135.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки цілісні, із загорнутою всередину верхівкою, жовті. Плід широкояйцевидний або овально-довгастий, з товстим зубчастим оплоднем і малопомітними ребрами; канальці численні, тонкі. — Багаторічники з 3—4-пірчастими листками.

З 22 видів роду, поширеного головним чином в Східному Середземномор'ї, в СРСР росте 5 ендемічних видів, з них в УРСР — 1.

Рис. 87. Плеуроспермум австрійський — *Pleurospermum austriacum* (L.) Hoffm.
1 — загальний вигляд; *2* — плід.

2039 (1). C. odontalgica Pall. — **Кахрис степовий.** Корінь 1—1,5 *см* завт., прямий; коренева шийка вкрита волосистими рештками відмерлих листків. Стебло прямостояче, 50—100 *см* завв., ребристе, розгалужене, разом з листками коротко шорстко-пухнате. Прикореневі листки черешкові, широкотрикутні, в обрисі яйцевидні, 3—4-пірчасто-розсічені на довгасто-лінійні, тупі частки; стеблові листки дрібніші і менш розсічені, на короткій, розширеній піхві. Зонтики з 5—10 квітками; обгортка та обгорточки з 5—7 лінійно-ланцетних війчастих листочків; пелюстки жовті, із загнутою всередину верхівкою, зовні голі. Плід довгасто-яйцевидний, на верхівці тупо обрубаний, гладенький, без ребер, 10—15 *мм* завд. і 4—7 *мм* завш.; підстовпчик короткоконічний, стовпчики вдвоє довші за підстовпчик, розхилені і відігнуті донизу. ♃. Цв. V—VI.

Pall., Reise, III, Anhang. (1776) 720. Ledeb., Fl. Ross., II, 356, ex p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 427. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 259. Котов у Визн. росл. УРСР, 284.

Рисунки: Pall., l. c., tab. 9, fig. 1—3. Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, рис. 513. Котов, ц. м., рис. 169.

На сухих степах і солонцюватих луках. — В Степу — на півдні.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Осипенко (Бойко!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Херсон (Пач.); Білозерка (Рябков, Пач.); Бериславський рн, Ольгівка (Пач.). — Миколаївська обл.: Казанківський рн, Каширівка (Рябков!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Мордвинівка (Бойко). — Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач.!, Шалит!, Окснер!, !!, Лавр.!, Свистунова!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк (Левіна!); Геніческий рн, Перекоп (Пач.), Сиваш (!!), Чонгарський п-ів, узбережжя (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Крим (Керченський п-в); Кавказ: Передкавк.; Серед. Азія: Арал.-Касп.

Загальне поширення. Майже ендемічна для півдня Європейської частини СРСР рослина.

Триба 5. Ammineae Koch.

Квітки двостатеві, дуже рідко одностатеві, дводомні. Пелюстки із загнутою всередину верхівкою. Підстовпчик конічний або подушковидний. Плід округлий, яйцевидний або довгасто-циліндричний, трохи стиснутий з боків; канальці в жолобках по 1—4, білок у поперечному розрізі округлий або п'ятикутний.

Рід 580. Ласкавець — Bupleurum L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 236.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки з загнутою всередину і відтягнутою у вигляді язичка верхівкою (капюшоноподібні), на спинці з сосочками; підстовпчики плоскі. Плоди кулясті, яйцевидні або лінійні, стиснуті

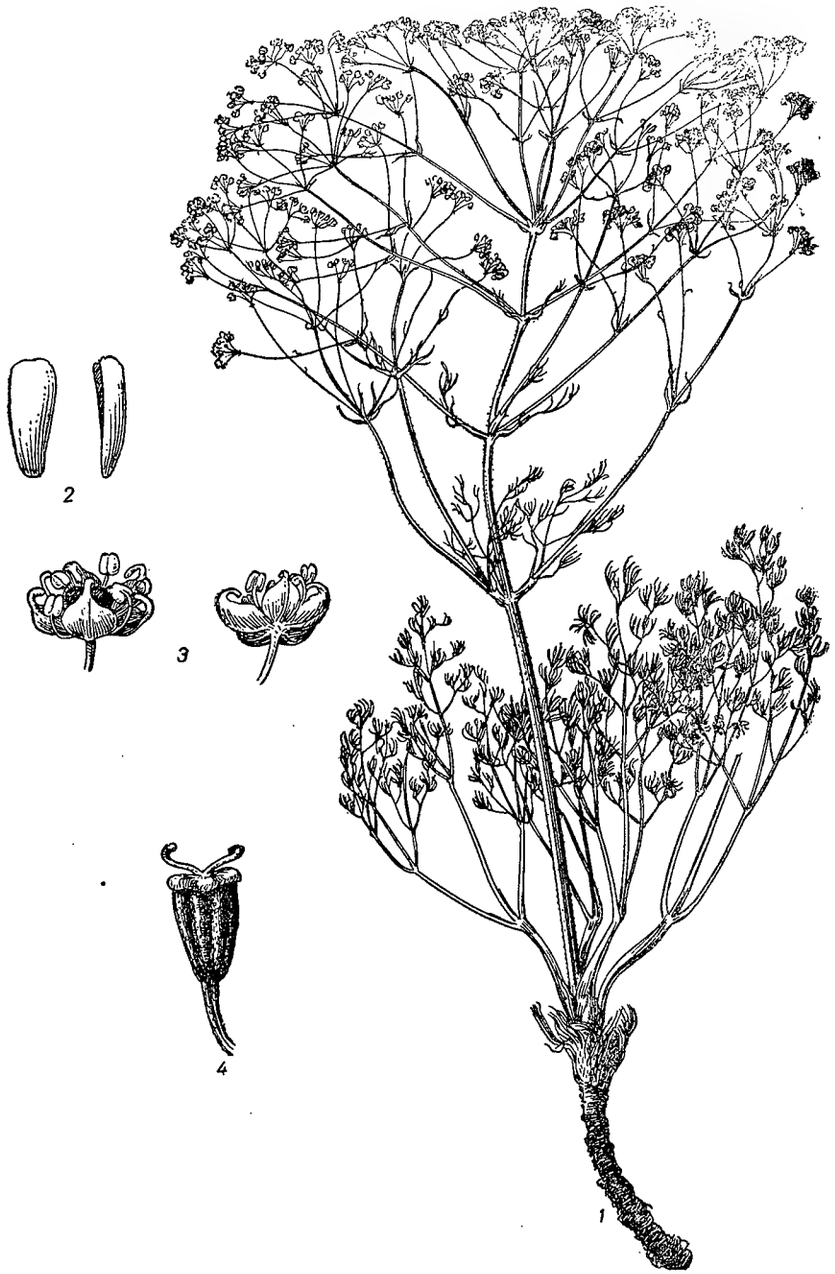

Рис. 88. Кахрис степовий — *Cachrys odontalgica* Pall.

1 — загальний вигляд; *2* — листки обгортки; *3* — квітка; *4* — плід.

з боків, голі, гладенькі, або горбочкуваті (зернисті), або зморшкуваті; півплодики в розрізі округлі або п'ятикутні, кожний з 5 рівними, дуже випуклими, вузькими і гострими, нерідко крилатими, рідше нитковидними ребрами й досить широкими жолобками; масляних канальців частіше по 3 в кожному жолобку; стовпець вільний, до основи роздільний. — Однорічні або багаторічні трави.

До роду належить понад 150 видів, поширених майже виключно в субтропічній і помірній зонах північної півкулі. В СРСР росте 43 види, з них в УРСР — 6.

---

1. Стеблові листки яйцевидні або довгасті з стеблообгортною основою 2.
— Стеблові листки вузькі, ланцетні або лінійні . . . . . 3.
2. Зонтики з обгорткою, що вдвоє перевищує квітки . . . . . **(2). Л. золотистий — B. aureum** Fisch.
— Зонтики без обгорток, але з обгорточками . . . . . **(1). Л. круглолистий — B. rotundifolium** L.
3 (1). Плоди (і зав'язі) гладенькі . . . . . 4.
— Плоди (і зав'язі) шершаво-горбочкуваті . . . . . 5.
4. Багаторічники. Нижні листки довгасто-еліптичні або ланцетні, звужені в довгий черешок, решта — лінійно-ланцетні, сидячі . . . . . **(3). Л. російський — B. rossicum** (Kozo-Pol.) Woron.
— Однорічники. Усі листки сидячі, лінійні або лінійно-ланцетні . . . . . **(4). Л. споріднений — B. affine** Sadl.
5 (3). Усі зонтики б.-м. добре розвинені, на ніжках, бічні іноді сидячі, але звичайно дрібніші. Листочки обгортки звичайно значно коротші за промені зонтика . . **(6). Л. Маршалла — B. Marschallianum** C.A.M.
— Бічні зонтики недорозвинені, майже сидячі або сидячі, дрібні, з дуже вкороченими променями . . **(5). Л. найтонший — B. tenuissimum** L.

Підрід **I. Diatropa** (Dumort.) Kozo-Pol.

Однорічні рослини. Зонтики без обгорток. Стеблові листки пронизані; пелюстки жовті, цілокраї, гладенькі, з короткою загнутою всередину верхівкою. Підстовпчик широкий, ширший від зав'язі.

Секція **1. Laevia** (Briq.) Kozo-Pol. Плоди гладенькі або майже гладенькі.

2040 (1). B. rotundifolium L. — **Ласкавець круглолистий.** Рослина сизуватозелена, зрідка червонувата. Стебло прямостояче, 20—70 *см* завв., круглясте, розгалужене. Нижні листки овальні, до основи звужені, сидячі, стеблові — яйцевидні або майже округлі, тупі або гострувати, на кінці звичайно з дуже коротким вістрям, при основі округлі і на нижній $^1/_3$—$^1/_4$ довжини пронизані. Зонтики невеликі, на коротких ніжках, з 3—10(15) короткими, товстими, нерівними променями; обгортка з 5—6 товстих, зелених, яйцевидних або еліптичних, на верхівці видовжено-загострених дуже

перівних 5—9-жилкових листочків, які трохи зрослися в нижній частині і значно перевищують зонтички; квітки по 8—12(20) в зонтичку, на коротких ніжках; пелюстки жовті; підстовпчик зеленуватожовтий. Плоди довші за квітконіжки, яйцевидні, 2,5—3 *мм* завд., доверху звужені, темнобурі, з тонкими, нитковидними, мало випнутими ребрами, по жолобках неправильно дрібнозморшкувато-горбочкуваті, з 3 поздовжніми борозенками. ☉. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 236, excl. var. *β.* Ledeb., Fl. Ross., II, 263. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 389. Линчевский в Фл. СССР, XVI, 283. Котов у Визн. росл. УРСР, 285.

Видані зразки: Fl. cauc. exsicc., № 318! Fl. austro-hung. exsicc., № 2922! Fl. hung. exsicc., № 467!

Як бур'ян на полях, перелогах і біля доріг. — В Степу б.-м. звичайно, місцями в Лісостепу.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Рогов.). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Рогов.!, Шмальг.!); Овраднівський рн, Верба (Монтр.!). — Житомирська обл.: Житомир (Пач., Рогов.). — **П.П.** Житомирська обл.: Овруцький рн, Верби (Пач.). — Київська обл.: Київ (Шмальг.). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Борознянський рн, (Лукашов!). — **З.Л.-С.** Звичайно. — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Деражнянський рн, Деражня (!!). — Одеська обл.: Ананьївський рн, Жеребкове (!!). — Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Монтр.!); Богуславський рн, Москаленки (!). — Черкаська обл.: Христинівський рн, Заячківка (!); Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка); Бабанський рн, Заячківка (!); Уманський рн, Умань (!); Корсунь-Шевченківський рн, Яблунівка (!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Краснопільський рн, Хмелівка (Шмальг.). — Чернігівська обл.: Прилуцький рн, Дідівці (Дубняк!). — Полтавська обл.: Лохвицький рн (Барсуков!); Полтава (Рогов.!); Лубенський рн, Лубни (Рогов.!), Засулля (Рогов.!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Сніжнянський рн, х. Саурів (!!, Карнаух!). — Ворошиловградська обл.: Ворошиловград (Косець); Новосвітлівський рн, Самсонівка (!); Свердловський рн, Провалля біля ст. Зверево (Залеський!, !!); Краснодонський рн, х. Підгірний по р. Дінцю (!!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Великоврадіївський рн, Ново-Михайлівка (!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінф.!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Карлівський рн, Карлівка (Цінгер!). — Запорізька обл.: Приморський рн, Ногайськ (!). — Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Крива Лука (Ширяєв); Красноармійський рн, Гнатівка (!!); Будьоннівський рн, Широкине (!); Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Висоцький!), Ново-Троїцьке (Черн.!); Жданов (Шмальг.). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шестериков, Шмальг.); Бородінський рн, Лісне (!!); Іванівський рн, Баранове (Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Дойч); Варварівський рн, Варварівка (Федосєєв!). — Херсонська обл.: Ново-Воронцовський рн, Осокорівка (Муравйов!); Великоолександрівський рн, Давидів Брід (Дика!); Бериславський рн, Качкарівка (Пач.!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Козачі Лагері (Пач.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз. (долина р. Куми); Кавказ: всі райони, крім високогір'я; Зах. Сибір: Обськ. (Коливань), Ірт. (Славгород); Далек. Схід: Уссур. (рідко); Серед. Азія: Гір. Туркм.

Загальне поширення. Атлантична, Середня і Східна Європа. Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран (зах. ч.), Середня Азія, Сибір, Далекий Схід. Занесено до Північної Америки і Австралії.

Підрід II. **Bupleurotypus** Kozo-Pol.

Багаторічники з добре розвиненими зонтиками. Пелюстки жовті, рідше зовні темнобурі, цілокраї, гладенькі, з відокремленим широким язичком. Підстовпчик широкий, ширший від зав'язі.

Секція **1. Eubupleurotypus** Kozo-Pol. Ребра плода від невисоких, тупуватих до гострих, більш або менш крилатих. Трави або півкущики.

Підсекція **1. Chrysophyton** Lincz. Листочки обгорточок великі, пелюстковидні, від округлих до яйцевидних, в більшості забарвлені (жовті), рідше не забарвлені (зелені). Стеблові листки досить великі, майже завжди при основі розширені й стеблообгортні, з вушками, рідко пронизані.

2041 (2). B. aureum Fisch. — **Ласкавець золотистий.** Рослина сиза. Стебло прямостояче, 30—120 *см* завв., порожнисте, круглясте, тонкосмугасте, просте або вгорі трохи розгалужене. Прикореневі й нижні стеблові листки довгасто-оберненояйцевидні або довгасті, звужені при основі в досить вузький і довгий черешок, тупі, до 20 *см* (з черешком) завд., 3—6 *см* завш.; стеблові листки довгі, сидячі, при основі серцевидні або стеблообгортні, рідко пронизані; верхні листки звичайно жовтуваті. Зонтики великі, з 10—20 прямих або дугоподібно зігнутих, досить тонких, до 5—7 *см* завд., променів; обгортка з 3—5 великих, яйцевидних, нерівних листочків 10—35 *мм* завд., подібних до верхніх листків, звичайно жовтих; обгорточки чашечкоподібні, з 5 жовтих або золотистих, багатожилкових, еліптичних або майже округлих листочків, майже вдвоє довших за квітки; квітки жовті. Плід довгасто-еліптичний, 3—4 *мм* завд., темнокоричневий, з 4 довгими борозенками в жолобках і дуже випнутими, б.-м. крилатими, яснішими ребрами; масляних канальців у жолобках по 3, а на спайці — по 4—6. ♃. Цв. VI—VII.

Fisch. in Hoffm., Gen. Umbell., ed. I (1814) 115. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 389. Линчевский в Фл. СССР, XVI, 295. Котов у Визн. росл. УРСР, 285.

— *B. longifolium* var. *β. aureum* Wolff in Engl., Pflanzen., IV, 228 (1910) 52.

В гірських лісах. — В Карпатах, рідко.

Пр. Л. Станіславська обл.: Чивчинські гори (Szafer, Kulczynski, Pawlowski, Rosl. polsk. (1924) 441).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ. (півд. ч.), Верх.-Волз., Волз.-Кам., Волз.-Дон., Заволз., Верх.-Дністр., Ниж.-Дон., Урал; Зах. Сибір: Обськ. (півд. ч.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан. (півн.-схід. ч. — хр. Киргизький і Заілійський Алатау).

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Сибір, Середня Азія і півн.-зах. ч. Монголії.

Підсекція 2. **Arpopleurum** Lincz. Листочки обгорточок дрібні, в більшості ланцетні, рідше яйцевидно-ланцетні, не забарвлені (зелені); стеблові листки при основі звужені, не стеблообгортні, рідше мало розширені і неглибоко стеблообгортні.

2042 (3). B. rossicum (Kozo-Pol.) Woron. — **Ласкавець російський.** Кореневище косе. Стебла численні, 20—80 *см* завв., часто розгалужені від основи. Прикореневі листки довгасто-еліптичні або ланцетні, до 20 *см* завд. і 5—20 *мм* завш., з 5—7 жилками, звужені в довгий черешок; нижні стеблові — подібні до прикореневих, але дрібніші; середні й верхні стеблові — ще дрібніші, сидячі, лінійні або ланцетні, 2—5 *см* завд. і 0,3—0,5 *см* завш. Зонтики з 5—8 неоднаковими променями; обгортка з 1—4 ланцетних, неоднакових листочків; обгорточки з 5—6 лінійних або лінійно-ланцетних, близько 2,5—3 *мм* завд. і 1 *мм* завш., 1—3-жилкових, тонко загострених листочків. Квітки по 10—15 в зонтичку, на коротких, близько 1 *мм*, ніжках; пелюстки яскравожовті, підстовпчики темножовті. Плоди довгасті, 3—3,5 *мм* завд., з вузькокрилатими ребрами; масляних канальців у жолобках по 3. ♃. Цв. VII—VIII.

Воронов в Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V (1931) 781. Маевский, Фл. Сред. полосы Европ. ч. СССР (1940), 544. Котов у Визн. рослин УРСР, 285.

— *B. falcatum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 232, Ledeb., Fl. Ross., II, 266. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 390. Линчевский в Фл. СССР, XVI, 310. p. p. — *B. falcatum* subsp. *eufalcatum* var. *β. rossicum* Kozo-Pol. в Тр. Бот. сада, XXX (1914) 210. — *B. diversifolium* Станков в Станков — Талиев, Опр. высш. раст. Европ. ч. СССР (1949) 527, non Koch.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2522!

По схилах, на вапнякових, крейдяних відслоненнях, на узліссях та серед чагарників. — В УРСР має розірваний ареал; на заході — в основному на вододілі рік Дністра і Півд. Бугу і на Західному Поліссі, в басейні р. Горині, а потім знову з'являється на півн. сході, на північ від р. Дінця та на схід від Харкова.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Шмальг.). — **З.П.** Хмельницька обл.: Полонне (Федосеєв); Ізяславський рн, Ізяслав (Барбарич!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Смотрицький рн, Біла (!!). — Вінницька обл.: Копайгородський рн, Немерче (Білозір!). Звичайно на південь від лінії Рашків — Балта. — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровенський рн, Ровно (Пач.), Біла Криниця (Копачевська!); Здолбунів (Шмальг.).— Хмельницька обл.: Летичів (!!).— Київська обл.: Біла Церква (Шиманський!). — Черкаська обл.: Умань (Пач.). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Ліндем.!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова (Черн.!, Наливайко!, !!), Рогань (!!); Богодухівський рн, Миколаївка (Таліев!); Нововодолазький рн, Бірки (!!); Чугуївський рн, Чугуїв (Клок!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Слов'янськ (Білик!), Гори Артема (Мілютін!, !!); Артемівський рн, Артемівськ (Оксіюк!); Авдіївський рн, Ясинувата (Шмальг.!). — Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (Гроссгейм!, !!). — **Л.З.-Л.С.** Звичайно на північ від р. Дінця в Харківській і Ворошиловградській областях.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Ендем півдня Європ. ч. СРСР.

Примітка. *B. rossicum* (Kozo-Pol.) Woron. в УРСР неодноманітний: на заході по р. Дністру рослини мають ширші листки, а на півн. сході, на крейді, — вузькі; проте іноді тут теж трапляються рослини з широкими листками.

Підрід III. Agostava (S. F. Gray) Kozo-Pol.

Однорічні рослини, часто з недорозвиненими зонтиками, з вузькими листками і обгорточками з лінійних або шиловидних листочків. Пелюстки жовті, оранжові або червонуваті, цілокраї і гладенькі, або ж по краю зубчасті і на спинці з сосочками; підстовпчики вузькі, не ширші від зав'язі; олійні канальці в плодах — у жолобках і на спайках, іноді непомітні.

Секція **Graminea** Boiss. Листочки обгорточок трав'янисті, безості, не колючі, з 1—3 жилками, здебільшого плоскі, непрозорі. Плоди гладенькі або шорсткі (зернясті, зморшкуваті, сосочкуваті).

Підсекція **1. Leiocarpa** Lange em. Kozo-Pol. Плоди гладенькі.

Ряд **1. Leiopetala** Wolff. Пелюстки голі і гладенькі, цілокраї.

2043 (4). B. affine Sadl. — **Ласкавець споріднений.** Сизуватозелена рослина. Стебла 30—70 *см* завв., звивисті, звичайно розгалужені, гілки набагато тонші за стебла, звичайно притиснуті до нього. Листки лінійно-ланцетні, відтягнуто-загострені, при основі напівстеблообгортні, лише нижні до основи трохи звужені, з 5—7 жилками, до 10—15 *см* завд. і 2,5—5 *мм* завш.; верхні — дрібніші. Кінцеві зонтики добре розвинені, на б.-м. довгих ніжках, з 3—8 прямими, зближеними, звичайно нерівними променями 1—3 *см* завд.; бічні — на коротких нерівних ніжках або майже сидячі, недорозвинені, з 1—3(5) вкороченими променями; обгортка з 2—5 лінійних, гострих, нерівних листочків; листочки до 2 *см* завд., з 3—5 жилками, по краю дрібнозубчасті; обгорточки з 5 лінійних або лінійно-ланцетних, видовжено-загострених листочків 3—6 *мм* завд., з дуже випнутою середньою жилкою, здебільшого довших за самі зонтички; квітки по 1—10 в зонтичку, на б.-м. коротких, нерівних ніжках, у бічних зонтичках часто всі недорозвинені; пелюстки дрібні, червоні або зелені. Плоди овальні або видовжено-овальні, 2,5—3 *мм* завд., з тонкими нитковидними ребрами, у жолобках нерідко трохи зморшкуваті, з помітними вторинними ребрами; масляні канальці в жолобках по 1, на спайці по 2. ⊙. Цв. VI — ½ VIII.

Sadl., Fl. comit. Pesth., ed. I, 1 (1825) 204. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 390. Котов у Визн. росл. УРСР, 285. Линчевский в Фл. СССР, XVI, 338.

— *B. Gerardi* Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 262. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 390, p. p. non All. — *B. junceum* M. B., Fl. taur.-cauc., (1808) 204, II (1819) 197. Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 43, non L. — *Isophyllum junceum* Bess., ц. м., non Hoffm.

Рисунки: Фл. СССР, XVI, табл. XXII, рис. 3.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2527. Fl. austro-hung. exsicc., № 2102!

Рис. 89. Ласкавець споріднений — *Bupleurum affine* Sadl.

1 — верхня частина рослини; *2* — нижня частина рослини; *3* — гілка з квітками; *4* — плід.

По сухих схилах, в чагарниках, по степах, іноді як бур'ян біля доріг, переважно на півд. заході УРСР.

З.Л.-С. По р. Дністру нерідко. Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Китайгород (!); Староушицький рн, Студениця (!). — Одеська обл.: Кодимський рн, Кодима (!!). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Ананьївський рн, Жеребкове (Пач.). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шестериков!). — Херсонська обл.: Херсон (Рябков!, Пач.). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Жданов (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (півд. ч.), Бессараб., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. (зах. ч.) Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа (півд. ч.), південь Європ. ч. СРСР, Балканський п-в, Мала Азія.

Примітка. Для цього виду є помилкові вказівки: *Bupleurum Gerardi* Jacq. Шмальгаузен, Фл. Ср. и Ю. Р. (1895) 390 для півдня Поділля і Одеси і *Bupleurum commutatum* Boiss. et Ball. для Одеси, які повторюються у Котова у «Визначнику рослин УРСР».

Підсекція **2. Trachycarpa** Lange. Плоди шорсткі — зморшкуваті і вкриті сосочками або горбочками.

2044 (5). B. tenuissimum L. — **Ласкавець найтонший.** Сизуватозеленувата рослина. Стебло 10—14 *см* завв., звичайно тонке, б.-м. шорстке, дуже розгалужене, з довгими коротко розгалуженими або простими гілками. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, здебільшого з 3 жилками; нижні — короткочерешкові, решта — сидячі, всі на верхівці з б.-м. довгим вістрям, рідше тупуваті, 2—5 *см* завд., 1—4 *мм* завш. Головні зонтики на б.-м. розвинених ніжках, з 3—5 дуже нерівними, зближеними променями до 2 *см* завд.; бічні — майже сидячі або сидячі, з 1—3 дуже короткими променями; обгортки з 3—5 нерівних, лінійно-ланцетних з 3 жилками листочків, що майже дорівнюють коротшим променям зонтика; обгорточки з 3—5 лінійних, 3—6 *мм* завд., з 3 жилками, закінчених довгим вістрям листочків, під час цвітіння в 2—3 рази довших за зонтичок або рівних йому; квітки по 3—5 в зонтичку, на дуже коротких, нерівних ніжках; пелюстки дуже дрібні, б.-м червонуваті або червоножовті. Плоди яйцевидно-кулясті, 2—3 *мм* завд., здебільшого бурі, з боків помітно стиснуті, з гострими хвилястими ребрами, по жолобках зморшкувато-горбочкуваті; масляні канальці в жолобках по 3; на спайці по 4—6. ⊙. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 238. Ledeb. Fl. Ross., II, 261. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 391. Линчевский в Фл. СССР, XVI, 344. Котов у Визн. росл. УРСР, 285.

— *B. tenuissimum* subsp. *eutenuissimum* Wolff in Pflanzenr., IV, 228 (1910) 102.

Рисунки: Фл. СССР, XVI, табл. XXIII, рис. 2.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2529.

На солончаках і засолених місцях. — В Степу на півдні, на морському узбережжі нерідко; крім того, в Закарпатті, де рідко.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгород (Буцек!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шмальг.); Біляївський рн, Біляївка (Клементьев), Яськи.

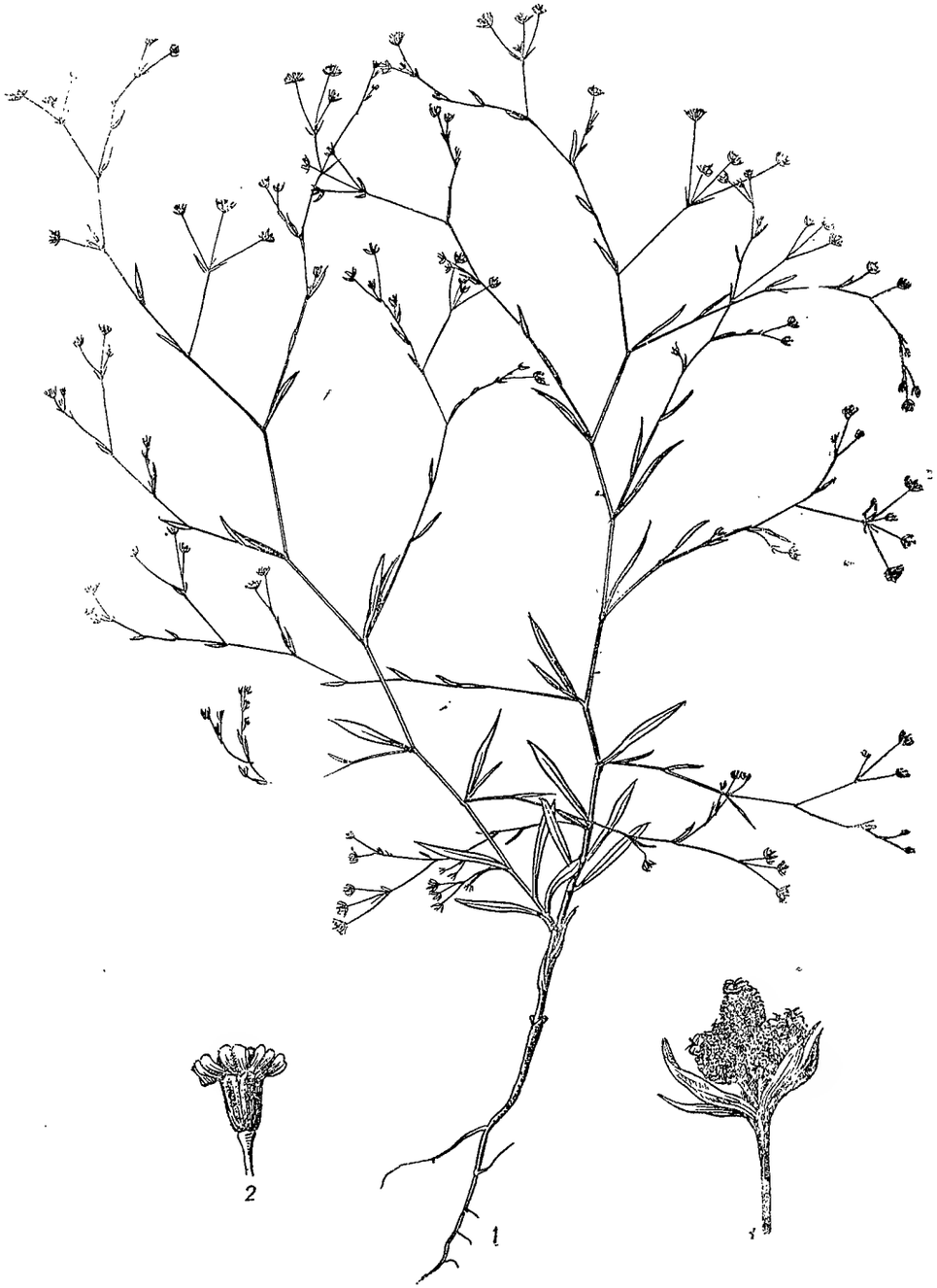

Рис. 90. Ласкавець найтонший — *Bupleurum tenuissimum* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — суцвіття з плодами.

(Опперманн!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Мордвинівка (Білик!); Якимівський рн, о-в Бірючий (!!, Прянішніков!). — Херсонська обл.: Скадовський рн, Скадовськ (Пач.!, Прянішніков!); о-в Джарилгач (Дзевановський); Каланчак (Дика!). — **П.С.** Херсонська обл.: Каланчацький рн, порт Хорли (Залєський!); Геніческий рн, Перекоп (Піскунов!); Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк-Тюб в Сиваші (Левіна!, Шалит!), Захарівка (Білик!), біля оз. Оверянівського (!!), п-в Тюбек в Сиваші (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (рідко), Бессараб., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк. (Ставрополь).

Загальне поширення. Скандінавія (півд. Швеція і Данія), Атлантична, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Балканський п-в.

2045 (6). B. Marschallianum C.A.M. — **Ласкавець Маршалла.** Стебло прямостояче, 30—80 *см* завв., вугласте, звичайно майже від основи розчепірено-галузисте. Листки ланцетні або лінійні, 3—4 *см* завд. і 3—7 *мм* завш., до основи помітно звужені, на верхівці з коротким вістрям, з 3—7 жилками; нижні, черешкові, середні і верхні — сидячі, зменшені. Зонтики всі рівномірно розвинені, на б.-м. довгих ніжках, з 2—6 помітно нерівними, рідше майже рівними, прямими, розчепіреними променями до 3 *см* завд.; обгортка з 2—3 майже рівних ланцетних 3-жилкових листочків, звичайно набагато коротших за промені зонтика; обгорточка з 5 гостроКінцевих листочків, 1—4 *мм* завд.; квітки по 3—8 в зонтичку, на коротких нерівних ніжках; пелюстки дуже дрібні, жовті, рідко червонуваті. Плоди на помітних ніжках, округло-яйцевидні, близько 2 *мм* завд., коричневі, з тонкими ребрами, по жолобках густо дрібнозморшкувато-сосочкуваті; масляні канальці кругові, дуже тонкі. ☉. Цв. VII—IX.

C.A.M., Verz. Pfl. Kauk. (1831) 123. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 391. Линчевский в Фл. СССР, XVI, 345.

B. gracile (M. B.) DC., Prodr., IV (1830) 128. Котов у Визн. росл. УРСР, 285. — *Odontites gracilis* M. B. in Hoffm., Gen. Umbell., ed. 2 (1816) 209, nomen. — *B. tenuissimum* subsp. *gracile* Wollf. in Pflanzenr., IV, 228 (1910) 104.

Рисунки: Фл. СССР, XVI, табл. XXIII, рис. 3.

На глинистих і кам'янистих схилах. По морському узбережжю, дуже рідко.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Першотравневий рн, Мелекине, Білосарайська коса (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Півд. Європ. ч. СРСР, Мала Азія, Іран.

Примітка. Під назвою *B. Marschallianum* C.A.M. об'єднується кілька форм, таксономічне значення яких ще не вияснено.

Рід 581. Тринія — Trinia Hoffm.

Hoffm., Gen. Umbell., ed. I (1814) 92.

Квітки одностатеві, дводомні. Зубці чашечки непомітні; пелюстки загнуті всередину, з загостреною верхівкою, в середній частині б.-м. за-

барвлені; підстовпчик конусовидний. Плід овальний, трохи стиснутий з боків, із стрічкоподібним подвоєним стовпцем, голий або жорстковолосистий; ребра плода нитковидні або іноді товсті, покручені; канальці в головних ребрах великі, поодинокі; жолобки без канальців або з одним чи кількома канальцями. — Дворічні рослини, сизуватозелені, з 2—3-пірчасто-розсіченими листками з лінійними або нитковидними частками.

Середземноморський рід з 12 видами; в СРСР росте 8 видів, з яких в УРСР зустрічається 3.

---

1. Обгорточки з 4—6 шиловидних листочків. Квітконіжки при плодах нитковидні . . . . **(1). T. українська — T. ucrainica** Schischk.
— Обгортки нерозвинені або складаються лише з 1—2 листочків . . 2.
2. Плодики шорстко опушені . . . . . **(3). T. щетинисто-волосиста — T. hispida** Hoffm.
— Плодики голі і гладенькі . . . . . **(2). T. багатостебла — T. multicaulis** (Poir.) Schischk.

Підрід I. **Eutrinia** (Baill.) Drude.

Плодики яйцевидно-еліптичні, гладенькі або коротко щетинисто-волосисті; півплодики з товстуватими, випнутими, тупими або гострими ребрами.

Секція **1. Leptopus** Schischk. Квітконіжки при плодах нитковидні. Плодики 2—3 *мм* завд.

Ряд **1. Polycladae** Schischk. Обгорточка завжди розвинена, з 4—6 листочків. Плодики голі.

2046 (1). T. ucrainica Schischk. — **Тринія українська.** Корінь прямий, потовщений. Стебло 40—80 *см* завв., розгалужене, ребристе, трохи фіолетове, голе. Прикореневі листки черешкові, в загальному обрисі довгасті, 10—20 *см* завд., 2-пірчасто-розсічені, кінцеві частки їх майже нитковидні, 10—25 *мм* завд., з коротким вістрям, верхні листки зменшені. Зонтики з 5—7 променями; промені 5—12 *мм* завд.; обгортки немає або вона складається з 1 вузьколінійного листочка; зонтички з 4—7 квітками на коротких ніжках, під час плодоношення видовжених до 3—6 *мм*; обгорточки з 4—6 лінійних листочків. Плодики 2,5 *мм* завд., яйцевидні, голі, темно забарвлені, лискучі. ♃. Цв. V—VI.

Шишкин в Фл. СССР, XVI (1950) 351.
— *T. Hoffmannii* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 388. — *T. Kitaibelii* Котов у Визн. росл. УРСР (1950) 286, non M. B.

По степах, схилах і лісових галявинах.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Піщанський рн, Студена (!!). — Одеська обл.: Чорнянський рн, Дубове (!!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Уманський рн, Умань (Шмальг., Пач.!); Корсунь-Шевченківський рн, Яблунівка (Зеров !). — Одеська обл.: Ананьївський рн, Жеребкове (!!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Полтава

Рис. 91. Тринія українська — *Trinia ucrainica* Schischk.
1 — верхня та нижня частини рослини; *2* — плід.

(Краснов!). — Харківська обл.: Харківський рн, Харків (Наливайко!, !!), Рогань (Черн.!); Золочівський рн, Мала Рогозянка (Лавр.!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Авдіївський рн, Ясинувата (!!); Чистяківська мр, ст. Дронове, Глуха балка, Тімірязівське л-во (Гринь!, !!, Карнаух!); Сніжнянський рн, Андріївка (!!, Карнаух!); Горлівська мр, Байрак (Давидич, !!). — Ворошиловградська обл.: Ровеньківський рн, Картушино (Гребеньова!); Свердловський рн, Провалля (Гребеньова!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Нижньодуванський рн, Верхня Дуванка біля ст. Кислівка (!!); Євсузький рн, Ново-Олександрівський кінський завод (Барбарич, Денчик!, !!); Міловський рн, Стрільцівка (Лавр. і Зоз!, !!). — Полтавська обл.: Карлівський рн, Варварівка (Цінгер!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Бессараб., Верх.-Дністр., Причорн., Ниж.-Дон., Волз.-Дон.

Загальне поширення. Ендем півд. Європ. ч. СРСР.

Ряд **2. Multicaules** Schischk. Обгорточки нерозвинені; плодики голі.

2047 (2). T. multicaulis (Poir) Schischk. — **Тринія багатостебла.** Корінь прямий або висхідний, вгорі потовщений; коренева шийка вкрита рештками старих листків. Стебел звичайно кілька, 15—40 *см* завв., майже від основи пірамідально розгалужених, голих. Листки з розширеними у вигляді піхов черешками, в обрисі трикутно-яйцевидні, 2- або просто пірчасті, нижні сегменти їх з довгими черешочками, 3-роздільні, решта— прості; кінцеві частки листків вузько-, майже нитковидно-лінійні, 0,5—1 *мм* завш., по краю часто із загорнутими наспід краями, на верхівці з вістрям. Чоловічі зонтики з 5—10 тонконитковидними променями, часто кільчасто розміщені; жіночі — 4—8-променеві; обгортка і обгорточки відсутні або складаються лише з 1 листочка. Плід 2,5—3 *мм* завд., стиснутий з боків, з тупими ребрами на видовжених тонких ніжках. ⊙. Цв. IV—V.

Шишкин в Фл. СССР, XVI (1950) 252.

— *T. Henningii* Hoffm., Gen. Umbell., ed. 2 (1816) 94. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 388. Котов у Визн. росл. УРСР, 286. — *Pimpinella multicaulis* Poir. in Lam., Encycl. meth., Suppl., 1 (1810) 684.

Рисунки: Фл. СССР, XVI, табл. XXIV, рис. 2.

По степах, степових схилах, по узліссях і галявинах.

З.П. Житомирська обл.: Житомир (Шмальг.!). — **Л.П.** Сумська обл.: Глухівський рн, Білокопитове (Левіна!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Шмальг.!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Чемерецький рн, Юрківці (Білозір!); Смотрицький рн, Біла (!). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Рогов.!). — Київська обл.: Біла Церква (!). — Кіровоградська обл.: Єлисаветградківський рн, Єлисаветградка (Ліндем.!). — Одеська обл.: Саврань (Рогов.!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубенський рн, Войниха (Августинович!), Лубни (Августинович!); Хорольський рн, Бригадирівка (Рогов!); Полтава (Іллічевський!). — Сумська обл.: Штепівський рн, Грунь, Михайлівська цілина (Ширяєв!, Зоз!). — Харківська обл.: Валківський рн, Валки (Августинович!); Харківський ри, Харків (Наливайко!, !!), Сороківка (!!), Рогань (!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Гори Артема (Савенков!, Ширяєв!, Таліев!, !!); Авдіївський рн, Желанна (!!), Ясинувата (!!). — Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (!!), Миколаївка (Постригань!); Свердловський рн, Провалля (Залеський!!, !!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Великобурлуцький рн, Бурлук (Левіна!); Куп'ян-

Рис. 92. Тринія багатостебла — *Trinia multicaulis* (Poir.) Schischk.
1 — загальний вигляд; *2* — гілочка з плодами; *3* — плід.

ський рн, Кислівка (!!); Балакліївський рн, Пришиб (Черн.!); Барвенківський рн, Курулька (Черн.!); Чугуївський рн, Гракове (Черн.!). — Ворошиловградська обл.: Біловодський рн, Біловодськ (!!), Лимарівка (Лавр.!, !!), Городище (!!); Міловський рн, Стрільцівка (Зоз!); Ново-Айдарський рн, Муратове (Таліев!). Штормове (Ширяєв!). — Полтавська обл.: Кобеляки (Шмальг.!); Карлівський рн, Карлівка (Цінгер!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінф.!). — Сталінська обл.: Амвросіївський рн, Амвросіївка (Таліев!); Жданов (!!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шестериков); Бородінський рн, Лісне (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Волз.-Кам., Заволз.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа.

Секція **2. Pachypus** Schischk. — Квітконіжки при плодах потовщені. Плоди 4—5 *мм* завд.

Ряд **1. Hispidae** Schischk. — Плодики вкриті короткими жорсткими волосками.

2048 (3). T. hispida Hoffm. — **Тринія щетинисто-волосиста.** Вся рослина б.-м. коротко-жорстковолосиста. Стебло 15—35 *см* завв., товсте, гострогранчасте, розчепірене, галузисте, з догори спрямованими гілками. Листки в обрисі трикутно-яйцевидні, з розширеним, по краю плівчастим черешком, 2—3-пірчасті, з небагатьма коротколінійними, гострокінцевими частками, близько 10 *мм* завд.; стеблові листки короткочерешкові, зменшені; верхні — піхвові. Зонтики з 4—8 трохи нерівними променями; обгорток та обгорточок немає; зонтички з 9—20 квітками, 4—6 *мм* у діам.; квітконіжки при плодах нерівні, шорстко опушені. Плоди вкриті короткими жорсткими волосками, широко округло-яйцевидні, 3—4 *мм* завд. і 2,5—3 *мм* завш. з підвищеними товстими ребрами і поодинокими ходами в жолобках; підстовпчик короткоконічний, стовпчики відігнуті, в 2—3 рази довші за підстовпчик. ☉. Цв. V—VII.

Hoffm., Umbell., I (1814) 94. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 355. Котов у Визн. росл. УРСР, 286.

— *T. Hoffmanni* M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 247. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 388. — *Rumia leiogona* Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 281 ex parte, non C.A.M. — *Apinella hispida* Calest. in Webbia, I (1905) 145.

Видані зразки: Герб. Фл. УРСР, № 78.

По степах, степових схилах і кам'янистих відслоненнях. — На півдні і на півд. сході Лівобережжя УРСР.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: Ново-Світлівський рн, Самсонівка (!!).— **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Висоцький!); Будьоннівський рн, Самсонове—Хомутове (!!, Карнаух!); Старо-Бешівський рн, Стила (!); Жданов (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Заволз., Крим; Кавказ: Передкавк.; Даг., Зах. Закавк. (Новоросійськ); Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд.-зах. ч.); Серед.-Азія: Арал.-Касп.

Загальне поширення. Ендем півдня СРСР.

Рід 582. Селера — Apium L.

L., Sp. pl. (1753) 264.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки білі, округлі, з короткою загнутою верхівкою, при основі злегка виїмчасті. Плід округло-двійчастий; півплодики у поперечному розрізі округло-п'ятикутні, з 5 однаковими, трохи випнутими головними ребрами, канальці під жолобками поодинокі, великі, на спайці їх 2; білок на внутрішньому боці плоский. — Дворічники, в культурі однорічники, з 3-надрізними і пірчастими листками.

Монотипний рід.

2048[1] (1). A. graveolens L. — Селера пахуча. Корінь веретеноподібний, розгалужений, на другий рік дерев'яніє, у культурних форм м'ясистий, округло-ріпоподібний. Стебло прямостояче, до 1 *м* завв. розгалужене, гранчасто-борозенчасте, часто порожнисте. Листки блискучі, пірчасто-розсічені; нижні — довгочерешкові з 5 сегментами; верхні — майже сидячі, з 3 сегментами; сегменти клиновидні, спереду надрізні й зубчасті, при основі клиновидні, з гострими, білуватохрящуватими зубцями. Зонтики численні, дрібні, на коротких ніжках, з 6—12 голими променями; обгортки та обгорточки нерозвинені; пелюстки білі. Плоди дуже дрібні, до 1,5 *мм* завд. і завш. ☉, ☉. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 264. Ledeb., Fl. Ross., II, 242. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 392. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 370. Котов у Визн. росл. УРСР, 286.

— *Seseli graveolens* Scop., Fl. Carn., ed. 2, I (1772) 215. — *S. Apium* Roth., Tent. Fl. Germ., I (1788) 128. — *Sium graveolens* Vest., Man. Bot. (1805) 517. — *Selinum graveolens* E. H. L. Krause in Sturm, Fl. Deutschl., III. Aufl., XII (1904) 38.— *Carum graveolens* Kozo-Pol. in Bull. Soc. Nat. Mosc., Nova Ser., XXIX (1915) 199.

Розводиться в УРСР і іноді дичавіє. — Здичавіло по узбережжю Чорного і Азовського морів.

П.З.С. Одеська обл.: Одеса (Шестериков, Шмальг.); Кілійський рн, Вилкове (Шмальг.). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Крижевський).— **Л.З.С.** Херсонська обл.: Гола Пристань (Пач.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим, Кавказ: всі райони; Серед. Азія: Сир-Дар., Пам.-Ал., Гір.-Туркм.

Загальне поширення. Атлантична, Середня і Східна Європа, Скандінавія, Балканський п-в, Кавказ, Мала Азія, Середня Азія, Африка. Культивується в Північній і Південній Америці, Австралії, в Новій Зеландії.

Господарське значення. Для їжі вживаються потовщені корені. Насіння містить 2—6% ефірного масла, в листі та стеблах до 0,1%. До складу масла входять пінен і апіол. Масло використовується в парфюмерії.

Рід 583. Петрушка — Petroselinum Hoffm.

Hoffm., Gen. pl. Umbell., ed. 2 (1816) 78.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки округлі, при основі серцевидні, на верхівці виїмчасті і у виїмці із загнутою часточкою, жовтуватозелені

або білуваті, часто з червонуватим відтінком; підстовпчик короткоконічний, стовпчик з головчастою приймочкою. Плід яйцевидний, двійчастий, злегка стиснутий з боків; півплодики з 5 нитковидними ребрами і поодинокими канальцями під жолобками; на спайці 2 канальці. Білок на спайці плоский. — Дворічні, рідко однорічні трави з 2—3-пірчастими листками.

До роду належить 3 види, поширені в Західній і Південній Європі. Один з них в культурі і здичавілий зустрічається майже по всій земній кулі.

2048[2] (1). P. crispum (Mill.) Nym. — **Петрушка кучерява.** Вся рослина гола. Корені товсті. Стебло прямостояче, 30—100 *см* завв., круглясте, вздовж штриховане, від середини розгалужене, з супротивними або кільчастими гілками, звичайно довшими від зонтика. Листки темнозелені, зверху блискучі; прикореневі і нижні стеблові — довгочерешкові, 2-пірчасто-розсічені, з оберненояйцевидними, при основі клиновидними, 3-надрізними або глибокозубчастими листочками; зубці тупуваті, з дрібним білуватим вістрям; верхні листки 3-роздільні, з ланцетно-лінійними частками. Зонтики з 10—20 майже однаковими, голими променями; обгортка з 1—2 листочків, обгорточки з 6—8 лінійних або лінійно-шиловидних листочків, які досягають середини променів зонтика. Плід дрібний, 2,5 *мм* завд. і 2 *мм* завш., сіруватобурий, широкояйцевидний. ☉. Цв. VI—VII.

Nym., Consp. Fl. europ. (1879) 309. Шишкин в Фл. СССР, XVI, (1950) 374.

— *P. hortense* Hoffm., Gen. pl. Umbell., ed. 2 (1816) 163, nom. nudum. Котов у Визн. росл. УРСР, 287. — *P. sativum* Hoffm., Gen. pl. Umbell., ed. 2 (1816) 78. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 392. — *Apium Petroselinum* L., Sp. pl. (1753) 162. — *A. crispum* Mill., Gard. Dict., ed. 8 (1768), № 2. — *A. vulgare* Lam., Fl. France, III (1778) 444.

Розводять на городах, іноді дичавіє.

Поширення по СРСР. Розводять по всьому СРСР, крім півночі.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня та Атлантична Європа, Середземномор'я, Мала Азія, Іран, Індія, Гімалаї, Японія, Китай, Північна і Південна Америка, Африка, Австралія.

Господарське значення. Корені петрушки їстівні. Найбільше ефірного масла міститься в плодах, головною складовою частиною його є апіол 50%, а також пінен — 5%, миристицин і ізомиристицин.

Рід 584. Цикута — Cicuta L.

L., Sp. pl. (1753) 255.

Зубці чашечки листовидні, трикутні. Пелюстки білі, оберненояйцевидні, при основі звужені, на верхівці виїмчасті, з вузькою загнутою часточкою. Плід трохи стиснутий з боків, майже кулястий, на спайці помітно звужений і тому майже двійчастий, ширина його перевищує

довжину; півплодики у поперечному розрізі тупоп'ятикутні, з 5 плоскими, товстуватими, тупими головними ребрами, з яких бічні утворюють краї півплодика; мезокарпій губчастий; канальці під жолобками поодинокі, на спайці їх 2. Підстовпчик подушковидний; стовпець роздвоєний. — Багаторічники, з 2—3 пірчасто-роздільними листками.

До роду належить близько 20 видів, поширених переважно в Північній Америці; в СРСР росте 1 з них.

2049 (1). C. virosa L. — **Цикута отруйна.** Кореневище рано весною щільне, майже округле, восени — довгасте, порожнисте і поділене поперечними перегородками на окремі камери. Рослина гола. Стебло порожнисте, круглясте, тонкоборозенчасте, 50—120 *см* завв., у верхній частині розгалужене. Листки довгочерешкові, 2—3-пірчасті; первинні листочки черешкові, вторинні — сидячі; кінцеві частки ланцетні або лінійні, 2—8 *см* завд. і 2—10 *мм* завш., гострі, по краю гострозубчасті. Зонтики з 10—20 гладенькими променями; обгортки немає або вона складається з 1—2 листочків; обгорточки з 8—12 лінійно-ланцетних або лінійних листочків, коротших від квітконіжок. Пелюстки білі. Плід майже кулястий, 1,5—2 *мм* завд., з серцевидною основою і товстуватими ребрами. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 368. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 386. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 376. Котов у Визн. росл. УРСР, 287.

— *C. cellulosa* Gilib., Fl. lithuan., II (1782) 36. — *Sium Cicuta* Web. in Wigg., Prim. Fl. Holsat. (1780) 24. — *Coriandrum Cicuta* Roth., Tent. Fl. Germ., 1 (1788) 130. — *Selinum virosum* E. H. L. Krause in Sturm., Fl. Deutschl., 2 Aufl., XII (1904) 44.

Рисунки: Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, 786, рис. 516. Ядовит. раст. лугов и пастбищ (1950) 127, 128.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 668.

На болотах і вогких луках, біля берегів. — На Поліссі і в Лісостепу звичайно, в Степу рідко, по долинах річок.

З.П., П.П., Л.П., П.Л.-С., Л.Л.-С. Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, окол. Куп'янська, біля с. Петропавлівки (Лавр.!, !!). — Ворошиловградська обл.: Кремінський рн, Кремінна (Лавр.!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперманн!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Збур'ївка (Куксін).

Для УРСР наводяться такі форми:

Var. **classica** Kozo-Pol. Кінцеві частки листка ланцетно-лінійні, 4—5 *см* завд. і 6—10 *мм* завш.

Козо-Полянский в Фл. Аз. Росс., XV (1920) 15.

Звичайна форма.

Var. **tenuifolia** (Froel.) Koch. Уся рослина дрібніша, з вузькими листочками (1—3 *мм* завш.) і майже цілокраїми кінцевими частками.

Koch, Synops. Fl. Germ. (1837) 282.

— *Cicuta tenuifolia* Froel. apud Schrank in Denkschr. Acad. Münch., VII (1818) 56.

Рідка форма.

Var. **latisecta** Čelak. Кінцеві частки листків більші, довгасто-яйцевидні, 10—12 *см* завд. і 2—2,5 *см* завш.

Čelak, Prodr. Fl. Bohem. (1875) 563.

Нерідко.

Поширення виду по СРСР. Арктика: Анад.; Європ. ч.: всі райони, крім Криму; Кавказ: Зах. Закавк. (Абхазія); Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід.: всі райони; Серед. Азія: Прибалх., Сир-Дар., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Помірна зона Євразії, до субтропіків не доходять. Палеарктичний вид.

Господарське значення. Кореневище має пряний запах і трохи солодке на смак; сік дуже отруйний. Отрута діє дуже швидко (45 хвилин — 1 година).

Трава викликає отруєння домашньої худоби. 400 *г* сіна цикути досить, щоб кінь отруївся. В плодах міститься 0,12—0,36% ефірного масла, до складу його входять терпени ($C_{10}H_{18}$).

Рід 585. Різак — Falcaria Bernh.

Bernh., Syst. Erf. Pfl. (1800) 176.

Зубці чашечки добре помітні. Пелюстки білі, оберненояйцевидні, на верхівці виїмчасто-2-лопатеві; у виїмці із загнутою часточкою. Плід довгасто-лінійний, трохи сплюснутий з боків, з широкими, тупими ребрами, в розрізі п'ятикутний, з поодинокими канальцями в жолобках; стовпець подвійний. — Дворічні трави з трійчастими або двічі трійчастими листками і гостропилчастими сегментами.

До роду належить 5 видів, які ростуть у Середземномор'ї, в Середній Європі, Малій і Середній Азії і в Західному Сибіру. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 2.

---

1. Рослина зовсім гола, сегменти листків до 15 (30) *мм* завш. . . . . (1). **Р. веховий** — **F. sioides** (Wib.) Aschers.
— Стебло в нижній частині та черешки прикореневих листків густо-короткопухнаті; сегменти листків 2—4 (5) *мм* завш. . . . . (2). **Р. занедбаний** — **F. neglectissima** Klok.

2050 (1). F. sioides (Wib.) Aschers. — **Різак веховий.** Рослина гола, сизуватозелена. Корінь довгий, веретеноподібний, прямий. Стебло прямостояче, 30—50 *см* завв., круглясте, розгалужене, галуження вилчасте. Листки тверді, майже шкірясті; прикореневі — з довгими жолобчастими черешками, цілісні або трійчасті; середні стеблові — трійчасті або двічі трійчасто-розсічені; верхні — майже сидячі, трійчасті; частки листків лінійні або лінійно-ланцетні, гостро-дрібнопилчасті, зубці їх колючковидні, загострені, часто серповидно зігнуті. Зонтиків багато, вони з 5—15 тонкими, майже однаковими променями, зібрані в майже

щитковидну волоть; обгортки та обгорточки з 4—8 лінійно-шиловидних, неоднакових листочків. Плоди 3,5—4,5 *мм* завд., голі. ☉. Цв. VI—VIII.

Aschers., Fl. Prov. Brandenb. (1864) 241. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 383. — *F. vulgaris* Bernh., Syst. Erf. Pfl. (1800) 176. — *F. Rivini* Host., Fl. Austr., I (1827) 381. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 387. — *Sium Falcaria* L., Sp. pl. (1753) 252. — *Drepanophyllum sioides* Web., Prim. Fl. Werth. (1799) 196. — *Prionis Falcaria* Dum., Fl. belg. (1827) 77. Котов у Визн. росл. УРСР, 287.

Рисунки: Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, рис. 517.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 516.

В степах, по межах і дорогах, на луках, як бур'ян на полях. — По всій УРСР звичайно, відсутній в Карпатах і **П. С.**

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Волз.-Дон., Заволз., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт. (півд.-зах. ч.); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб. (г. Копал), Тянь-Шан. (зах. ч.), Пам.-Ал., Сир-Дар., Гір. Туркм.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран. Занесено до Північної Африки, Північної і Південної Америки.

2051 (2). F. neglectissima Klok. sp. nova in Addenda V, p. 636. — **Різак занедбаний.** Рослина опушена дуже короткими, але густими волосками в нижній частині стебла і на черешках нижніх листків. Стебло 40—80 *см* завв., з помітними в нижній частині ребрами, від середини вилчасто розгалужене. Прикореневі і нижні стеблові листки з б.-м. довгими черешками, трійчасті, з 2—3-розсіченими сегментами; частки сегментів лінійні або вузьколінійні, 8—17 *см* завд. і 2—4 (5) *мм* завш., пилчасті, з остючковидно загостреними, дрібними (до 1,75 *мм* завд.) зубцями, зісподу опушені; верхні листки всі 3-роздільні; піхви стеблових листків закінчуються вушками (до 6 *мм* завд.). Зонтики з 8—12 променями; листочків обгортки 6—8; обгорточки 2—6-листкові. Квітки дрібніші, ніж у *F. sioides* (Wib.) Aschers. Плоди 3—3,75 *мм* завд. ☉. Цв. VII—VIII.

— *Prionis neglectissima* Klok. у Визн. росл. УРСР (1950) 287.

По степах і на степових схилах. — Нерідко на півдні в Степовій зоні, рідко (мабуть, занесено) в Лісостепу.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Чортківський рн, Улашківці (Гринь!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Улянівський рн, х. Лідине (Волошкевич!). — Харківська обл.: Харків (Ширяєв!). — Полтавська обл.: Диканський рн, Диканька (!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Провалля (Гринь і Романова!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Шевченківський рн, Старовірівка (Гіршман!). — Полтавська обл.: Карлівський рн, Карлівка (Цінгер!). — Сталінська обл.: Добропільський рн, Червона Зірка (Олексіїв!); Першотравневий рн, Ялта (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Щеглєєв!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (!). — Херсонська обл.: Великоолександрівський рн, Давидів Брід (Дика!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Го-

Рис. 93. Різак занедбаний — *Falcaria neglectissima* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — прикореневі листки; *3* — квітка; *4* — плід.

лопристанський рн, Гола Пристань — Збур'ївка (Куксін!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Куксін!). — **П.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий (Левіна!), п-в Степок коло Бірючого (!!). — Херсонська обл.: Генічеський рн, Ново-Дмитрівка (!!); Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк, Молоканський п-в (Прянішніков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.

Загальне поширення. Ендем Європейської частини СРСР.

Рід 586. Кмин — Carum L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 263.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки виїмчасті, білі або рожеві; підстовпчик подушковидний, із сплюснутим хвилястим краєм; стовпчики тонкі, довгі, з головчастою приймочкою, відігнуті донизу. Плід довгастий, трохи стиснутий з боків, ребра тупі, жолобки широкі, з 1 канальцем; стовпець у верхній частині 2-роздільний. — Багаторічні або дворічні рослини з 2—3-пірчастими листками.

В роді налічується до 30 видів, які поширені в Європі і Азії. В СРСР відомі 10, з них в УРСР — 1 вид, що належить до секції *Carvi* DC. і ряду *Carea* Schischk.

2052 (1). C. carvi L. — **Кмин звичайний.** Уся рослина гола. Корінь веретеноподібний або циліндричний, м'ясистий. Стебло 30—80 *см* завв., голе, від середини розгалужене. Листки в обрисі довгасті; нижні — з довгими, верхні — з короткими черешками, при основі розширеними у піхву, по краю біло- або рожевоперетинчастими; пластинки листків 2—3-пірчасті, кінцеві частки їх лінійні, закінчуються коротким м'яким вістрям. Зонтик 4—8 *см* у діам., з 8—16 неоднаковими голими променями; обгортки немає або вона складається з 1—2 листочків; обгорточок теж немає; пелюстки білі або рожеві, близько 1,5 *мм* завд.; стовпчики на плодах розхилені. Плід бурий, 3—3,5 *мм* завд., 1,5—2 *мм завш.* ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl. (1753) 263. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 394. Котов у Визн. рослин УРСР, 287. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 386.

— *C. decussatum* Gilib., Fl. lithuan., II (1782) 37. — *Apium carvi* Crantz, Cl. Umbell. (1767) 103. — *Carum aromaticum* Salisb., Prodr. (1796) 169.

На луках, лісових галявинах, узліссях, по балках. — В Карпатах, на Поліссі і в Лісостепу, крім Донецького Лісостепу.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Звичайно. — **З.Л.-С.** На північ від лінії Кам'янець-Подільський—Тульчин звичайно — **П.Л.-С.** На північ від лінії Вінниця—Сміла звичайно. — **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, Куп'янськ (!!, Клок.!), Моначинівка (Клок.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Прибалт., Волз.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Дон., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз.; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони;

Далек. Схід: Камч.; Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Пам.-Ал., Гір. Туркм.

Загальне поширення. Атлантична, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Північна Африка, Мала Азія, Іран, Сінь-цзян, Монголія, Гімалаї. Занесено до Північної Америки і Нової Зеландії.

Господарське значення. Плоди кмину вживаються в кулінарії. З них добувають ефірне масло, вихід якого від 3,1 до 7%. Головна складова речовина масла кетон-карвон (50—65%).

Розводиться у великій кількості на Прилуцькій дослідній станції ефірних рослин Чернігівської області (!!).

Рід 587. Муреція — Muretia Boiss.

Boiss. in Ann. Sc. Natur., 3, Sér. 1 (1844) 143.

Квітки двостатеві. Зубці чашечки непомітні. Пелюстки жовті із загнутою всередину верхівкою; підстовпчик приплюснутий з боків, циліндричний, лінійний або яйцевидний, з 5 однаковими нитковидними ребрами і широкими опуклими борозенками між ними; стовпець на верхівці 2-роздільний. — Багаторічники (монокарпічні) з бульбовидним коренем і багаторазово розсіченими на дрібні вузькі частки листками.

Для СРСР наводиться 5 видів, з яких в УРСР відомий лише 1 — з секції *Eumuretia* Korov.

2053 (1). M. lutea (M. B.) Boiss. — **Муреція жовта.** Корінь бульбовидно потовщений. Стебло 50—100 *см* завв., гладеньке, борозенчасте, вгорі розгалужене; гілки розлогі, з короткими гілочками. Листки з дуже короткими, розширеними черешками, 3-пірчасто-розсічені, з вузьколінійними кінцевими частками; верхні — у вигляді піхов; на час цвітіння і плодоношення всі листки звичайно засихають. Зонтики численні на коротких ніжках, 6—12-променеві, при плодах стиснуті; обгортки з 5 ланцетних, перетинчастих листочків; обгорточки з кількох довгасто-овальних, згорнутих краями всередину листочків. Плід темнокоричневий, циліндричний, 4 *мм* завд., з тонкими нитковидними ребрами. ♃. Цв. VI—VII.

Boiss. in Ann. Sc. Nat., 3, Sér. 1 (1844) 143. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 396. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 416. Котов у Визн. росл. УРСР, 287.

— *Bunium luteum* M. B. ex Hoffm., Umbell. Gen. (1814) 108.

По забур'янених місцях. — В Степовій зоні спорадично, дуже рідко в Лісостепу.

Л.З.-С. Харківська обл.: Зміївський рн, Безпалівка (!!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Слов'янськ (Краснов!, Таліев!); Чистяківська мр, Глухівська лісова дача (Гринь!, Косець!).—Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Провалля (Постригань!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Барвінківський рн, Олександрівка (Залеський!, Вержбицький!). — Ворошиловградська обл.: Ново-Псковський рн, Закотне (Ширяєв!), Старобільський рн, Старобільськ (Шираєвський, !, Ширяєв!); Євсузький рн, степ Ново-Олександрівського кінського заводу (Барбарич і Денчик!); Міловський рн, Стрільківка, Стрілецький степ (Лавр. і Зоз!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн,

Велико-Анадоль (Черн.!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Бериславський рн, Милове (Пач.!); Херсон (Шмальг.). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Іванівський рн, Ново-Дмитрівка (Куксін!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Заволз., Ниж.-Дон., Причорн., Верх.-Дніпр., Крим; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд. ч).

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Господарське значення. Отруйна для худоби рослина.

Рід 588. Бедринець — Pimpinella L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 263.

Квітки двостатеві, зубці чашечки непомітні. Пелюстки на верхівці виїмчасті, у виїмці з невеликою загнутою часточкою, білі. Плід яйцевидний, на спайці стягнутий, трохи стиснутий з боків; підстовпчик подушковидний або конічний, ребра нитковидні; жолобки з 2—3 канальцями. — Трав'янисті рослини з пірчастими або 2—3-пірчастими листками.

До роду належить понад 150 видів, поширених в Азії, Європі та Африці. В СРСР відомі 24 види, з них в УРСР — 4.

---

1. Плід пухнатий; пелюстки зовні пухнаті. Частки листків надрізні, розсічені або роздільні, з ланцетними частками . . . . . (4). **Б. крейдяний — P. titanophila** Woron.
— Плід голий; пелюстки зовні голі 2
2. Стебло з гострими ребрами, порожнисте . . . . . (3). **Б. великий — P. major** (L.) Huds.
— Стебло циліндричне, тонкоборозенчасте, всередині щільне . . . 3
3. Стебло вгорі з самими піхвами без пластинок, середні стеблові листки дуже відрізняються від нижніх, вони глибше розрізані, з вужчими кінцевими частками . . . . . (1). **Б. ломикамінь — P. saxifraga** L.
— Середні і верхні стеблові листки мало відрізняються від нижніх, частки нижніх листків нерідко 2-пірчасто-розсічені . . . . . (2). **Б. розрізний — P. dissecta** Retz.

Підрід I. Tragoselinum (Mill.) Schischk.

Плоди голі. Багаторічні трави.

Ряд 1. **Eusaxifragae** Wolff. Обгорток та обгорточок немає.

2054 (1). P. saxifraga L. — **Бедринець ломикамінь.** Коренева шийка вкрита волокнистими рештками відмерлих листків. Рослина гола або короткопухната. Стебла прямостоячі, 25—60 *см* завв., штриховані, з розеткою прикореневих листків та з віддаленими один від одного лист-

ками, розгалужені. Листки пірчасті, нижні — довгочерешкові з короткочерешковими або сидячими, яйцевидними або округлояйцевидними, тупими, великозубчастими листочками в кількості 3—5 пар; кінцевий листочок часто 3-лопатевий або 3-роздільний; середні стеблові листки з б.-м. глибоко розсіченими на вузькі частки, при основі клиновидними листочками, майже 2-пірчасті, сидячі на піхвах; верхні листки з дуже зменшеною пластинкою і довгою піхвою. Зонтики 5—8 *см* у діам., з 6—20 голими променями. Плід округло-яйцевидний, при основі трохи серцевидний, 2—2,5 *мм* завд. і 1,5—2 *мм* завш., голий. ♃. **Цв.** VI—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 263. Ledeb., Fl. Ross., II, 255. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 383. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 427. Котов у Визн. росл УРСР, 288.

— *Tragoselinum saxifragum* Moench, Meth. (1794) 99. — *Carum saxifraga* Baill., Hist. pl., VII (1880) 120.

Рисунки: Reichenb., Ic. fl. Germ. et Helv., XXI, tab. 1859, fig. IV.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1473 а, б, с, № 1474.

На сухих луках, по схилах між чагарниками і на галявинах у лісах, особливо соснових. — Звичайно по всій УРСР.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Верх.-Дністр., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід., Півд. і Зах. Закавк.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян; Серед. Азія: Арал.-Касп. (півн. ч.).

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Іран, Сибір і Середня Азія.

Господарське значення. Корінь містить ефірне масло неприємного запаху в кількості 0,02—0,04%.

2055 (2). P. dissecta Retz. — **Бедринець розрізний.** Стебло 30—90 *см* завв., всередині щільне, голе або, як і листки, коротко опушене, розгалужене з косо догори спрямованими гілками. Прикореневі і нижні стеблові листки черешкові, в обрисі яйцевидні або трикутно-яйцевидні, 2-пірчасто-розсічені, 10—12 *см* завд. і 6—7 *см* завш., з довгасто-лінійними, 0,5—2 *см* завд. і 1—2 *мм* завш., гострими кінцевими частками; верхні листки дрібніші і менш розсічені, сидячі на довгастій піхві з недорозвиненою пластинкою. Зонтики 2,5—4 *см* у діам., з 13—17 голими променями; обгорток і обгорточок немає; пелюстки білі, на верхівці виїмчасті, у виїмці із загнутою всередину часточкою. Плоди голі, яйцевидні, 2—2,5 *см* завд. і близько 1,5 *мм* завш., угорі трохи стягнуті; стовпчики довгі, розхилені. ♃. Цв. VI—VIII.

Retz., Obs., III (1783) 30, tab. 2. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 428.

— *P. saxifraga* var. *dissectifolia* Koch, Synops., ed. 2 (1843—1845) 316. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 394.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1474! (sub *P. saxifraga* var. *dissectifolia* Wallr.).

В соснових лісах, суборах і сугрудках, на травнистих схилах, в річкових заплавах. — На Поліссі та в Лісостепу нерідко.

П.П. Київська обл.: Димерський рн, Овдієва Нива (Барбарич!). — Житомирська обл.: Малинський рн (Хоменков!). — **Л.П.** Київська обл.: Баришівський рн, Баришівка (Зеров!). — Чернігівська обл.: Туничівський рн, Бурівка (Левіна!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Лисянський рн, Яблунівка (!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Черн.!, !!), Куряж (Тимофєєв!). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (Монтр.!). — Полтавська обл.: Лубенський рн, Лубни (Монтр.!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Гори Артема (Ширяєв!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюм (Білик!); Петрівський рн, Юр'ївка (Клок.!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковськ (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Східна Європа.

2056 (3). P. major (L.) Huds. — **Бедринець великий.** Рослина гола. Стебло при основі під час цвітіння з бічними розетками листків, 40—100 *см* завв., порожнисте, гранчасте і борозенчасте. Нижні листки черешкові, пірчасті, з 2—4 парами листочків; листочки яйцевидні або довгасті, 2,5—7 *см* завд., 1—4 *см* завш., загострені або гострі, при основі клиновидні, округлі або ледве серцевидні, по краю нерівномірно гостро- або надрізно-зубчасті; верхні листочки сидячі; нижні — з черешочками; кінцевий листочок 3-лопатевий або 3-роздільний; середні й верхні стеблові листки сидячі на розширеній, по краю білоплівчастій піхві; верхівкові листки дрібні або недорозвинені. Зонтики з 8—10 тонкими голими променями; обгортки та обгорточок звичайно немає; пелюстки білі або рожеві, зовнішні — близько 1,4 *мм* завд. Плід довгасто-яйцевидний, 2,5—3,5 *мм* завд. і 1,5—2 *мм* завш., спинні ребра випнуті; стовпчик 1,5—2 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII.

Huds., Fl. Angl., ed. I (1762) 110. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 431. Котов у Визн. росл. УРСР, 288.

— *P. saxifraga* γ. *major* L., Sp. pl. (1753) 264. — *P. magna* L. Mant., II (1771) 217. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 393.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 27.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2634. Fl. polon. exsicc., № 728.

Серед чагарників, по узліссях, на луках. — В західних районах УРСР.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, Мукачеве (М. Попов!). — **К.Л.** Чернівецька обл.: Вижницький рн, Ростоки (!!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Шмальг.!). — **З.П.** Житомирська обл.: Новоград-Волинський рн, Лідівка (Барбарич!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Чортківський рн, Ягільниця (Гринь!), Улашківці (!); Бучацький рн, Помірці (Гринь!); Золотниківський рн, Хатки (!). — Вінницька обл.: Копайгородський рн, Немерче (!); Ямпільський рн, Северинівка (Кузнецова!); Чернівецький рн, Шендерівка (Кузнецова!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (Білозір!, Левіна!); Турбівський рн, Турбів (Левіна); Немирівський рн, Криковецька лісова дача (Гринь і Михайличенко!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Бессараб.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня та Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в (півн. ч.).

Підрід **II. Tragium** (Spreng.) Reichenb.

Плоди щетинисто-шорсткі або тонковолосисті.

Секція **1. Eutragium** (Wolff.) Schischk.
Багаторічники, іноді півкущики; підстовпчик подушковидний.

2057 (4). P. titanophila Woron. — **Бедринець крейдяний.** Кореневище здерев'яніле, косо висхідне, багатоголове; основа стебел густо вкрита темнобурими рештками листкових черешків. Вся рослина, особливо у верхній частині, б.-м. густо притиснуто-сіруватопухната. Стебла прямостоячі, 10—40 *см* завд., розгалужені. Прикореневі листки численні, довгочерешкові, в обрисі довгасті або яйцевидні, разом з черешком 4—14 *см* завд., 1—3 *см* завш., 2-пірчасто-розсічені, первинні частки їх в обрисі яйцевидні, пірчасто-надрізані і ланцетні, гострі, донизу збігаючі частки 3—8 *мм* завд. і 1—4 *мм* завш.; стеблові листки нечисленні, зменшені; верхні — у вигляді піхов без пластинки. Зонтики 2—4 *см* у діам., з 10—20 коротко опушеними, майже однакової довжини променями; обгортки немає; обгорточки з кількох лінійних гострих листочків; пелюстки білі, близько 1 *мм* завд., зовні опушені.

Плід яйцевидний, 3,5—4 *мм* завд., коротко і густо опушений; стовпчики після цвітіння відігнуті, 1,5—2 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Воронов в Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V (1931) 792. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 436. Котов у Визн. росл. УРСР, 268.
— *P. tragium β. laciniata* DC., Prodr., IV (1830) 121, p.p. — *P. tragium* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 394, non Vill.
Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1681 (sub *P. Tragium*). Герб. фл. УРСР, № 79.

На крейдяних і вапнякових схилах. — В Донецькому Лісостепу і в Степу звичайно.

Д.Л.-С. Звичайно. — **П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** Тільки в північній і середній частинах.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Кам., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз., Причорн.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР. Ендем.

Рід 589. Аніс — Anisum Gaertn.

Gaertn., De Fruct., 1 (1788) 102, tab. 23.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки білі, зовні опушені, зав'язь при основі звужена; підстовпчик короткоконічний. Плід яйцевидний, зверху відтягнутий, асиметричний; півплодики з 5 нитковидними ребрами, канальці під жолобками в кількості 4—8. — Однорічники з округло-нирковидними цілісними нижніми листками і пірчастими верхівками.

До роду належить 2 види, які поширені в Середземномор'ї. В СРСР культивується 1 вид.

2057[1] (1) A. vulgare Gaertn. — **Аніс звичайний.** Вся рослина б.-м. густо опушена тонкими, короткими відхиленими волосками. Корінь тонкий, веретеноподібний. Стебло прямостояче, 20—50 *см* завв., круглясте, борозенчасте, вгорі розгалужене. Нижні листки округло-нирковидні, цілісні, надрізно-зубчасті чи лопатеві або з 3 округло-серцевидних листочків, 2 з яких з короткими черешочками, а кінцевий — з довшими; листки, вище розміщені по стеблу, з оберненоклиновидними, часто 2-лопатевими бічними листочками і 3-лопатевим кінцевим; верхні листки сидячі на вузьких піхвах, 2—3-пірчасті, з лінійно-ланцетними частками; верхівкові— 3-роздільні або цілісні. Зонтики 2,5—6 *см* у діам., з коротко і розсіяно опушеними променями; обгортки немає або вона складається з 1 листочка; обгорточки з 1—20 листочків; пелюстки білі, близько 1,5 *мм* завд., по краю війчасті. Плід широко серцевидно-яйцевидний чи яйцевидний або ж оберненогрушовидний, 3—5 *мм* завд., трохи стиснутий з боків, з мало випнутими спинними ребрами; стовпчики донизу зігнуті, вдвоє коротші за плід. ☉. Цв. VI—VII.

Gaertn., De Fruct., 1 (1788) 102. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 445.
— *Anisum officinarum* Moench, Meth. (1794) 160. — *Pimpinella anisum* L., Sp. pl. (1753) 264. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 394. Котов у Визн. росл. УРСР, 288.

Культивується в Лісостепу і в Степу.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі. На півдні Європейської частини СРСР, на Кавказі і Середній Азії.

Загальне поширення. Рослина відома в культурі або як здичавіла.

Господарське значення. В плодах міститься 2,4—3,2% ефірного масла, найголовнішою складовою частиною якого є анетол ($C_{10}H_{12}O$) — 80—90%. Запах масла ароматичний, на смак воно солодкувато-пряне. Ефірне масло вживається в парфюмерії, в лікерно-горілчаному виробництві і в харчовій промисловості.

Рід 590. Яглиця — Aegopodium L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 265.

Зубці чашечки непомітні; пелюстки білі, оберненосерцевидні, глибоковиїмчасті, у виїмці з загнутою всередину часточкою. Плід довгий, стиснутий з боків, на спинці з тонкими нитковидними ребрами, жолобки без канальців; диск конусовидний; стовпець 2-роздільний. — Багаторічні трави з двічі трійчастими або трійчасто-пірчастими листками.

До роду належить 7 видів, поширених в Європі й Азії. В СРСР відомі 5 видів, з них в УРСР — 1.

2058 (1). A. podagraria L. — **Яглиця звичайна.** Кореневище довге. Рослина гола. Стебло 50—100 *см* завв., гладеньке, порожнисте, борозенчасте, вгорі трохи розгалужене; нижні листочки з довгими черешками, в обрисі широкотрикутні, двічі трійчасті, з довгасто-яйцевидними, гостро-

пилчастими, загостреними частками; верхні — дрібніші, з коротко розширеними в піхву черешками, трійчасті, з бічними листочками, звичайно 2-роздільними, рідше цілісними. Верхівковий зонтик 7—9 *см* у діам., з 20—25 дуже коротко і шорстко опушеними променями, плодючий; бічні — дрібніші, неплідні; обгортки та обгорточок немає; пелюстки білі, близько 1,5 *мм* завд. Плоди довгасті, трохи стиснуті з боків, близько 3 *мм* завд.; підстовпчик конічний; стовпчики довгі, спочатку розхильчасті, при достиглих плодах відігнуті донизу, прилеглі, нерідко дорівнюють $^1/_2$ довжини плода. ♃. Цв. V—VII.

L., Sp. pl. (1753) 265. Ledeb., Fl. Ross., II, 247. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 392. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 452. Котов у Визн. росл. УРСР, 288.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1021!

По вологих місцях у лісах, серед чагарників і в садах. — В лісових районах і в Лісостепу звичайно.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С. Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Шмальг., Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** У Ворошиловградській, Харківській і Полтавській обл. звичайно, в Дніпропетровській і Сталінській обл. рідко. — Дніпропетровська обл.: Новомосковськ по р. Самарі (!!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Висоцький!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім Ниж.-Волз.; в Криму дуже рідко; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Анг.-Саян (на захід від Єнісею); Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середня та Східна Європа, значна частина Азії. Занесено в Північну Америку.

Господарське значення. Рослина їстівна. Молоді листки вживаються в свіжому вигляді як салат.

Рід **591. Берула — Berula** Hoffm.

Hoffm. ex Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 44.

Зубці чашечки помітні, шиловидні. Пелюстки білі, виїмчасті, із загнутою всередину кінцевою часточкою. Плід яйцевидний, трохи сплюснутий з боків, канальці зовні непомітні. — Багаторічники з тонкоборозенчастими стеблами і пірчастими листками з надрізними листочками.

Рід складається з 3 видів, поширених в Європі, в Малій і Середній Азії, Ірані, на Кавказі і в Африці. В СРСР зустрічається 2 види, з них в УРСР — 1.

2059 (1). B. erecta (Huds.) Coville. — **Берула пряма.** Кореневище з повзучими гонами. Вся рослина гола, із запахом селери. Стебло 30—80 *см* завв., майже круглясте, тонкоборозенчасте, порожнисте, розгалужене; листки пірчасті, з 4—9 парами листочків; листочки сидячі, яйцевидно-довгасті, тупуваті, при основі здебільшого косо зрізані і по верхньому краю (а іноді й по нижньому) часто з 1 лопаттю, подвоєно надрізно-пилчасті, зубці тупуваті, раптом переходять у хрящувате, наперед спрямоване вістря; нижня пара листочків менша за розміром і відсунута від решти; кінцевий листочок часто 3-лопатевий; верхні стеблові листки дрібніші, сидять на розширеній, по краю плівчастій піхві. Зонтики часто супротивні листкам, на коротких ніжках, з 10—20 голими неоднаковими променями; листочки обгортки та обгорточок численні, трав'янисті, ланцетні, цілісні або надрізні; пелюстки білі, близько 1 *мм* завд. Плоди широкояйцевидні, близько 2 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш.; стовпчики відігнуті донизу. ♃. Цв. VI—VII.

Coville, Contrib. from. the Unit. St. Nat. Herb., IV (1893) 115. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 466. Котов у Визн. росл. УРСР, 289.

— *B. angustifolia* Mert. et Koch, Deutschl. Fl., II (1826) 433. Ledeb., Fl. Ross., II, 258. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 386. — *Sium erectum* Huds., Fl. angl. (1762) 103. — *Sium angustifolium* L., Sp. pl., ed. 2 (1763) 1672.

Рисунки: Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, 1931, 795, рис. 522.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2647!

По берегах річок, канав. — Розсіяно майже по всій УРСР.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л. Звичайно. — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Шмальг.). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Монтр.). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Шмальг., Рогов., Зеров!, Семенкевич!, !!), Борщагівка (Рогов.!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський (Шмальг.); Кам'янець-Подільський рн, Вільховець (Кузнецова!); Дунаєвецький рн, Михайлівка (Маковецький!); Волочиський рн, Волочиськ (Шмальг.); Вінницька обл.: Копайгородський рн, Немерче (!). —**П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Меджибіж (Рогов., Шмальг.); Летичівський рн, Летичів (!!), Щедрова (!!), Марківці (!). — Вінницька обл.: Вінниця (Білозір!); Брацлавський рн, Вишківці (Кучерява!); Ситковецький рн, Красненьке (Гринь і Михайличенко!). — Київська обл.: Кагарлицький рн, Липовець (Рогов.!); Богуславський рн, Богуслав (!). — Черкаська обл.: Черкаси (Зеров!); Лисянський рн, Яблунівка (!); Смілянський рн, Сміла (Зеров!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Бориспільський рн, Городище (Левитський!). — Харків (Черн., 1830!). Після нього не була знайдена. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Сталіно (!!); Мар'їнський рн, Старо-Михайлівка (Карнаух!); Авдіївський рн, Авдіївка (!!), Ясинувата (!!); Харцизький рн, Харцизьк (Олексіїв!); Артемівський рн, Артемівськ (Лавр.!), Часів Яр (Гринь); Чистяківська мр, балка Глуха, Тімірязівське л-во (!!). — Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Червона Могила, Провалля (Гринь!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Компаніївський рн, Інженерівка (!!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, Сенькове (!), Голубівка (Клок.!). — Запорізька обл.: Розівський рн, Кам'яні Могили (Клок.!). — Сталінська обл.: Волноваський рн, Андріївка (Лавр.); Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Граффі, Висоцький!), Ново-Троїцьке (Сидоров!); Амвросіївський рн, Благодатне (Шмальг.). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Шестеріков); Біляївський рн, Біляївка (Клементов). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Василівський рн, Балки (Куксін!). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Збур'ївка (Пач.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм. (Ленінград), Прибалт., Верх.-Дніпр., Серед-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Волз., Ниж.-Дон., Верх.-Дністр., Причорн., Бессараб.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Значна частина Європи, Закавказзя. Занесено в Північну Америку і Австралію.

Рід **592. Вех — Sium** L.

L., Sp. pl. (1753) 257, ex parte.

Чашечка 5-зубчаста, з помітними зубцями. Пелюстки білі, з багатьма жилками, на верхівці широковиїмчасті і у виїмці із загнутою всередину часточкою. Плід яйцевидний або овальний, стиснутий з боків, з нитковидними ребрами, канальці в жолобках по 1—3. — Багаторічні трави з пірчастими листками.

До роду належить 10 видів, поширених в Європі, Азії і Африці. В СРСР відомі 6 видів, з них в УРСР — 2.

---

1. Зубці чашечки добре помітні. Ребра плода товсті, випнуті . . . . **(1). В. широколистий — S. latifolium** L.
— Зубці чашечки малопомітні, дрібні. Ребра плода тонкі, нитковидні . . . . **2. В. сизаровидний — S. sisaroideum** DC.

Секція **1. Eusium** Endl. Гілочки стовпчика зрослі з півплодиками.

2060 (1). S. latifolium L. — **Вех широколистий.** Кореневище товсте з кільцем досить товстих коренів. Стебло при основі з повзучими підземними гонами, прямостояче, 70—120 *см* завв., розгалужене, гостроребристе. Найнижчі листки занурені у воду, 2-пірчасті, з тонкими нитковидними частками; повітряні листки пірчасті, 15—30 *см* завд. і близько 10 *см* завш., з 2—6 парами довгасто-ланцетних, пилчастих, тупуватих, при основі нерівнобічних листочків; черешки порожнисті, поділені перегородками на камери. Зонтики 6—12 *см* у діам., з 10—14 майже однаковими гладенькими променями; обгортка з 2—6 ланцетних, відігнутих, тонко загострених листочків; обгорточки багатолисті; зубці чашечки довгасті або лінійно-довгасті, гострі, зелені; пелюстки білі, в 2—3 рази довші за зубці чашечки, на верхівці виїмчасті. Плоди 3—3,5 *мм* завд. і 2,5—3 *мм* завш.; стовпець 2-роздільний. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl. (1753) 254. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1,387. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 459. Котов у Визн. росл. УРСР, 289.

— *S. lancifolium* Schrank., Bayer. Fl., I (1789) 556, non M. B. (1808). — *Drepanophyllum palustre* Hoffm., Gen. Umbell., ed. 2 (1816) 110. — *D. latifolium* Kozo-Pol. in Bull. Soc. Nat. Mosc., n. s., XXVIII (1914) 182.

По берегах річок, озер і боліт по всій УРСР, відсутнє тільки в **П.С.**

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз.; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арал.-Касп.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, Балканський п-в, Середземномор'я, Закавказзя, Сибір.

Господарське значення. В плодах міститься 2,5—6% ефірного масла, в якому переважає лимонен (до 80%). Вся рослина, а особливо корені, отруйна.

Секція **2. Sisarum** (Mill.) DC. гілочки стовпчика вільні, іноді дуже тонкі.

2061 (2). S. sisaroideum DC. — **Вех сизаровидний.** Корені мочкуваті, тонкі. Вся рослина гола. Стебло з повзучими підземними гонами, прямостояче, 50—100 *см* завв., ребристе. Листки непарнопірчасті; нижні — з 3—7 парами яйцевидно-ланцетних, гострих, при основі серцевидних листочків; верхні — трійчасті, з вузьколанцетними, загостреними листочками. Зонтики 3—5 *см* у діам., з 10—20 гладенькими, борозенчастими променями; обгортка та обгорточки з 5—7 лінійно-ланцетних, тонкозагострених, по краю білоплівчастих листочків; зубці чашечки дрібні, трикутні, помітні. Плід 2,5—3 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

DC., Prodr., IV (1830) 4. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 463.

— *S. lancifolium* M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 230. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 387. Котов у Визн. росл. УРСР, 289. — *S. latifolium ucranicum* Fisch., Cat. Hort. Gorenk., ed. 2 (1812) 45. — *S. podolicum* Bess. ex Reichenb., Fl. Germ. exc. (1832) 479. — *S. lancifolium* var. *podolicum* Pacz. в Зап. Киевск. общ. естеств., XI (1890). — *Berula lancifolia* Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 44. — *Pimpinella Sisarum* var. *lancifolia* Kozo-Pol. in Bull. Soc. Nat. Mosc., n. s., XXVIII (1915) 180.

Рисунки: Фл. СССР, XVI, табл. XXXI, рис. 2.

На болотах, по берегах річок, канав. — Звичайно. Відсутня лише в Прикарпатських районах (**Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л.**) і в полинковому степу.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Заволз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд. ч.), Ірт., Алт. (зах. ч.); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Сир-Дар., Тянь-Шан., Пам.-Ал., Гір.-Туркм.

Загальне поширення. Вказані райони СРСР, Іран.

Господарське значення. За нашими даними (Краснодонський район Ворошиловградської обл., біля х. Підгірного по р. Дінцю, 25 липня 1951 р.), квітки містять 0,66% ефірного масла приємного запаху.

Рід. **593. Жабриця — Seseli** L.

L., Sp. pl. (1753) 260.

Зубці чашечки помітні, залишаються при плодах. Пелюстки білі, іноді рожеві, з дуже коротким нігтиком, на верхівці виїмчасті і у виїмці із загнутою всередину часточкою. Плід яйцевидний або довгастий, трохи стиснутий з боків, з нитковидними ребрами і поодинокими, рідше кількома канальцями в жолобках; півплодики з 5 товстуватими ребрами, крайові ребра іноді трохи розширені; стовпець 2-роздільний. — Багаторічні, рідко дворічні трави з багаторазово пірчасто-розсіченими листками.

До роду належить 80 видів, поширених в Європі, на Кавказі, в Малій Азії, Західному Сибіру і Середній Азії.

Для СРСР наводиться до 50 видів, з них в УРСР відомо 6.

---

1. Листочки обгорточки більш або менш зрослі між собою; квітконіжки коротші від плода . . . . . 2.
— Листочки обгорточки вільні; принаймні зовнішні квітконіжки довші від плода або дорівнюють йому . . . . . 3.
2. Рослина майже гола. Листочки обгорточки зрослі на $^2/_3$ . . . . . **(8). Ж. кінська — S. hippomarathrum** Jacq.
— Рослина короткопухната. Листочки обгорточки зрослі тільки при основі . . . . . **(7). Ж. горичниколиста — S. peucedanifolium** Bess.
3 (1). Обгортка з 3—11 листків. Зонтики з 10—20 голими променями . . . . **(3). Ж. горичниковидна — S. peucedanoides** (M.B.) Kozo-Pol.
— Обгортка відсутня або складається з 1—3 листків, нерідко опадних 4.
4. Плоди голі. Променів зонтика 18—40 . . . . . **(1). Ж. однорічна — S. annuum** L.
— Плоди опушені. Променів зонтика 4—20 . . . . . 5.
5. Листочки обгорточки ланцетно-шиловидні, коротші від квітконіжок. Промені зонтика майже круглясті . . . . . **(2). Ж. Палласа — S. Pallasii** Bess.
— Листочки обгорточки довші від квітконіжок або дорівнюють їм. Промені зонтика гранчасті. Гілки розчепірені . . . . . 6.
6. Плоди 3,5—5 *мм* завд. Частки листків тонкі, гладенькі або тільки вгорі по краю трохи шорсткі; рослина темнозелена . . . . . **(4). Ж. піскова — S. arenarium** M. B.
— Плоди до 3, рідко до 3,5 *мм* завд. Частки листків тверді, потовщені, з 2 більш або менш пилчасто-шорсткими по краях ребрами. Рослини сизі або яснозелені . . . . . 7.
7. Частки листків 0,4—2 *мм* завш., по краях і знизу по середній жилці шорсткі. Промені зонтика на зовнішньому боці з помітними шорсткими або щетинистими ребрами, не сплюснуті. Квітконіжки гранчасті . . . . . **(5). Ж. степова — S. campestre** Bess.
— Частки листків звичайно 1—2,5 *мм* завш., тільки до середини по краях шорсткі, знизу гладенькі. Промені зонтика гладенькі, сплюснуті. Квітконіжки сплюснуті . . **(6). Ж. тендрівська — S. tenderiense** Kotov.

Секція **1. Euseseli** DC. Чашечка з трикутними зубцями залишається при плодах; пелюстки білі або зеленуваті, на спинці голі або опушені. Плоди з товстуватими ребрами, жолобки з 1 канальцем.

2062 (1). S. annuum L. — **Жабриця однорічна.** Корінь веретеновидно потовщений; коренева шийка вкрита волокнистими бурими рештками відмерлих листків. Вся рослина майже гола, сиза. Стебло прямостояче, 15—80 *см* завв., тонкоборозенчасте, просте або вгорі трохи розгалужене, рівномірно улиснене. Листки в обрисі довгасто-яйцевидні, 3-пірчасто-розсічені, кінцеві частки 1—1,5 *см* завд. і 0,5—1 *мм* завш., коротко загострені, із загорнутими наспід краями; по краю і по середній жилці коротко-густовійчасті, з черешками, розширеними при основі в піхву; середні стеблові листки дрібніші і менш розсічені, сидячі на розширеній піхві; верхні — просто

пірчасті. Зонтики з 15—35 неоднаковими, ребристими, зверху опушеними, при плодах стиснутими променями; обгортка відсутня або з 1 листочка; обгорточки з багатьох ланцетних або лінійно-ланцетних, по краю плівчастих листочків, які часто довші за квітконіжки. Пелюстки білі або червонуваті, 0,7 *мм* завд., із загнутою всередину, відтягнутою верхівкою. Плоди овальні, 1,5—2,5 *мм* завд. і 1—1,5 *мм* завш., з білуватими ребрами, голі. ☉, ♃, рідко ⊙. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 260. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 398. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 490. Котов у Визн. росл. УРСР, 290.

— *S. purpureum* Gilib., Fl. Lithuan., II (1782) 35. — *S. coloratum* Ehrh., Beitr., V (1790) 179. Ledeb., Fl. Ross., II, 277.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 463!, 2640 ! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1081! Fl. austro-hung. exsicc., № 1341!

На луках, в гаях, серед чагарників. — На Поліссі і в Лісостепу (крім **Д.Л.-С.**) часто; в прикарпатських районах і в північних степових районах рідко.

Пр. Л. Рідко. — **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. **Д.Л.-С.** Не показана. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Акінф.). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Карлівський рн, Карлівка (Рогов.). — Харківська обл.: Вовчанськ (Заболоцький!); Куп'янськ (Клок.!, !!). — Ворошиловградська обл.: Біловодський рн, Лимарівка (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт. (Вільнюс), Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Волз.-Кам. (зах. ч.), Заволз., Ниж.-Дон. (півн. ч.), Причорн., Бессараб., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа, Західне Середземномор'я, Балканський п-в, Європейська частина СРСР.

Ряд **2. Varia** Schischk. Зонтики з 7—20 променями. Плоди голі; стовпчики довші від підстовпчика.

2063 (2). S. Pallasii Bess. — **Жабриця Палласа.** Корінь веретеновидний, білуватий. Коренева шийка вкрита волокнистими рештками черешків. Рослина гола, сизуватозелена. Стебло прямостояче, 30—100 *см* завв., круглясте, дуже галузисте, внизу улиснене, вгорі майже безлисте. Прикореневі й нижні стеблові листки з короткими, майже круглястими, як і головний стрижень листка, черешками, в обрисі трикутні, спочатку трійчасті, потім 2—4-пірчасто-розсічені, з лінійно-ланцетними або майже лінійними загостреними кінцевими частками, 8—30 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш.; середні й верхні стеблові листки трійчасті з пірчасто-розсіченими частками, кінцеві частки їх до 35—55 *мм* завд., 1—3 *мм* завш.; піхви всіх листків довгі, по краю зверху широко білоплівчасті; верхні листки сидячі на вузькій, по краю білоплівчастій піхві, з 3-роздільною або лінійною пластинкою. Зонтики з 7—15 голими вугластими променями; обгортки немає або вона лише з 1 шиловидного, по краю білоплівчастого, короткого листочка; обгорточки з (6)7—8 лінійних або ланцетних листочків, звужених на верхівці в м'яке довге вістря; квітконіжки, особливо вгорі, мало опушені; пелюстки дрібні, ±0,5 *мм* завд., із загнутою всередину вер-

Рис. 94. Жабриця Палласа — *Seseli Pallasii* Bess.

1 — верхівка стебла; *2* — прикоренева частина стебла; *3* — квітка; *4* — плід.

хівкою. Плоди довгасто-яйцевидні, 2,5—3,5 *мм* завд., 1,7—2 *мм* завш., спочатку шорстко-пухнаті, достиглі — голі, неясно горбочкуваті, канальці під жолобками досить великі, поодинокі, на комісурі їх 2. ☉ або ♃. Цв. VII—VIII.

Bess., Ind. Hort. Crem. (1816) 130. Ledeb., Fl. Ross., II, 275. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 492.

— *S. glaucum* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 234. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 398 ex parte, non L. — *S. varium* Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 275, non Trev. — *S. osseum* Savul. et Rayss., Mater. pentru Fl. Basarab., III-A (1934) 213. Котов у Визн. росл. УРСР, 290, non Crantz.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXI, tab. 1905.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1475!

На кам'янистих схилах, відслоненнях гранітів і вапняків. В Закарпатській області, в Правобережному Степу і в південній частині Лісостепу, рідко.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Холмець (Білик!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Бершадський рн, Березки-Бершадські (Шмальг.); Ольгопіль (Шмальг.). — Миколаївська обл.: Кривоозерський рн, Голоскове по р. Бугу (Шмальг.!). — Черкаська обл.: Бабанський рн, Острівець (Фінн); Кам'янка по р. Тясмину (!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Шмальг.). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінф.); Криворізький рн, Кривий Ріг (!!), Ново-Лозоватка (!!), Гейківка (Пач.). — Миколаївська обл.: Первомайський рн, Прибужжя по р. Бугу (Клок.!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Привільнянський рн, Ганнівка по р. Інгулу (!!). — Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, Олександродар по р. Інгульцю (!!). — Миколаївська обл.: Новобузький рн, Розанівка, Антонівка, Ксаверівка по р. Інгулу (!!, Танфільєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт. (Вільнюс, занесено), Закарп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Бессараб., Причорн.

Загальне поширення. Балканський п-в, південно-західна частина УРСР до р. Дніпра.

Ряд **3. Peucedanoidea** Schischk. Листочки обгортки щетиновидні, пелюстки зеленуватожовтуваті; плоди довгасті, голі.

2064 (3). S. peucedanoides (M.B.) Kozo-Pol. — **Жабриця горичниковидна.** Коренева шийка негусто вкрита волокнистими рештками відмерлих черешків. Стебло прямостояче, 20—100 *см* завв., гранчасто-борозенчасте, голе, порожнисте, зверху з небагатьма догори спрямованими гілками. Листки в обрисі довгасті, прикореневі й нижні стеблові — довгочерешкові, 2-пірчасто-розсічені, з пірчасто-роздільними сегментами і довгасто-лінійними гострокінцевими, по краю шорсткими кінцевими частками 4—8 *мм* завд. і близько 1 *мм* завш.; верхні листки здрібнені, сидять на вузько-довгастій піхві. Зонтики з 10—20 неоднаковими голими, при плодах догори спрямованими променями; обгортка з 6—8 лінійних листочків до 1 *см* завд.; обгорточки теж з 6—8 лінійно-нитковидних загострених листочків; пелюстки із загнутою всередину верхівкою, трохи виїмчасті, жовтуватозелені. Плід довгастий, близько 3 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Рис. 95. Жабриця горичниковидна — *Seseli peucedanoides* (M.B.) Kozo-Pol.
1 — верхівка стебла; *2* — нижня частина стебла; *3* — плід.

Kozo-Pol. in Bull. Soc. Natur. Mosc., n. sér., XXIX (1915) 183. Гроссгейм, Фл. Кавказа, III, 116, Опред. раст. Кавказа, 230. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 495.

— *Bunium peucedanoides* M. B., Fl. taur.-cauc., 1 (1808) 211; III, 208 — *Sium peucedanoides* Spreng., Umbell. Spec. (1818) 92. — *Silaus carvifolius* C. A. M., Verzeichn. Pfl. Cauc. (1831) 125. Ledeb., Fl. Ross., II, 288. — *Silaus peucedanoides* Boiss., Fl. orient., II (1872) 974. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., 1, 400, non DC. — *Gasparinia peucedanoides* Котов у Визн. росл. УРСР (1950) 293, non Thellung.

Серед чагарників, в дубових лісах, по узліссях, по луках. — В Донецькому Лісостепу, рідко.

Д.Л.-С. Сталінська обл: Чистяківська мр, балка Глуха, Тімірязівське л-во (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Вказані райони Радянського Союзу, Мала Азія, Іран.

Ряд **4. Tortuosa** Schischk. Стебло від основи або від середини дуже галузисте. Зонтики з 2—15 променями; квітки і плоди пухнаті; обгортка звичайно відсутня.

2065 (4). S. arenarium M.B. — **Жабриця піскова.** Корінь потовщений, 6—12 *мм* завш. Вся рослина темнозелена. Стебло 50—150 *см* завв., від основи розгалужене, з дуже розчепіреними гілками, голе, тонкоребристе, злегка фіолетово забарвлене. Листки в обрисі яйцевидно-трикутні; прикореневі — з недовгими черешками, поступово розширеними в піхву, 3-пірчасто-розсічені; кінцеві частки їх вузьколінійні, 5—45 *мм* завд. і 0,3—1 *мм* завш.; верхні листки дрібніші. Зонтики з 5—15 гранчастими, шорсткопухнатими або майже голими променями; обгортка з 1—4 листочків або відсутня; обгорточки з 5—10 лінійних, загострених, по краю плівчастих, на зовнішньому боці звичайно коротко опушених листочків; зонтички багатоквіткові; пелюстки білі або рожевобілі, зовні опушені. Плоди яйцевидні, 3,5—5 *мм* завд. і 2—2,5 *мм* завш., шорстко опушені, з 3 випнутими ребрами. ♃. Цв. VII—IX.

M. B., Fl. taur.-cauc., II (1819) 242, in adnot. Шишкин в Фл. СССР, VI, 501, p.p. Котов у Визн. росл. УРСР, 290.

— *S. tortuosum* Trev. in Mag. Nat. Berl., VII (1818) 1818, non L. (?).

На пісках. — В Степу. Головним чином по р. Дніпру, на другій терасі, рідко по інших річках.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Кременчук (Черн.!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Таліев!); Новомосковський рн, Вільне на р. Самарі (!!); Покровський рн, Велико-Михайлівське л-во по р. Вовчій (!!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса, лиман Куяльник (Щеглеев!). — Дніпропетровська обл.: Нікопольський рн (Рижутін!). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке по р. Дніпру (Кукуш!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Козлов!), Великі Кучугури по р. Дніпру (Зоз!); Кам'янсько-Дніпровський рн, Водяне по р. Дніпру (Козлов!). — Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Цюрупинськ (Єгорова!); Козачі Лагері (Прянішніков!); Голопри-

Рис. 96. Жабриця піскова — *Seseli arenarium* М.В.

1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — квітка; *4* — плід.

стаиський рн, Гола Пристань (Козлов!), Буркутські плавні (Свистунова!); Скадовський рн, Промінь (Давидич!), Виноградове (Прянішніков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Серед.-Дніпр. (півд. ч.).

Загальне поширення. Ендем УРСР.

Примітка. Б. К. Шишкін подає значно більше поширення для цієї рослини. Він її наводить для таких районів: Європ. ч.: Причорн., Ниж.-і Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Ниж-Дон., Волз.-Дон., Заволз., Крим (Керч, гора Карадаг і рідко в інших місцях); Кавказ: Передкавк. і показує не лише для пісків, але також для кам'янистих схилів. Маршал Біберштейн нашу рослину вказує тільки для сипучих пісків.

2066 (5). S. campestre Bess. — **Жабриця степова.** Корінь товстий, 0,5—1,5 *см* завт., прямий. Рослина сизуватозелена, гола. Стебло 40—100 *см* завв., часто від основи розгалужене, з численними, догори спрямованими гілками, тонкоребристе. Прикореневі листки численні, з жолобчастими черешками, поступово донизу розширеними в досить довгу піхву; пластинка листка в обрисі оберненотрикутна, 15—25 *см* завд., 3—4-пірчасторозсічена; кінцеві частки лінійні, 0,5—2 *см* завд., 0,5—1,5 *мм* завш., гострі; верхні листки дрібніші і менш розчленовані; верхівкові — у вигляді піхов. Зонтики численні, розміщені у верхній частині стебла й гілок, 3—5 *см* у діам., 7—14-променеві; промені вугласті, неоднакові, зверху шорстко опушені; обгортки немає або вона з 1—2 листочків; квітконіжки шорсткопухнаті, обгорточка з 9—12 лінійних листочків. Зав'язь густо опушена. Плоди яйцевидні, 3—3,2 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., з товстуватими, шорсткопухнатими ребрами. ♃. Цв. VII—VIII.

Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 47. Ledeb., Fl. Ross., II, 275. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 499. Котов у Визн. росл. УРСР, 290.

— *S. toruosum β. campestre* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 399. Savulesku et Rayss, Mater. pentru Fl. Bassar., III—A (1934) 213.

По степах, схилах, на відслоненнях різних порід, крейди, вапняку, граніту та ін., на пісках, по залізничних насипах. В Степу і в Донецькому Лісостепу звичайно, зрідка в півд. ч. Лісостепу.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Ямпіль (Рогов.!); Могилів-Подільський (Рогов.!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Ржищів (Рогов.). — Черкаська обл.: Смілянський рн, Велика Яблунівка (!); Кам'янський рн, Райгород (Шмальг.). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Рогов.!, Пач.!). — Полтавська обл.: Гребінка (!!); Миргородський рн, Савинці (Рогов.!), Білики (Рогов.!, Шмальг.); Лубенський рн, Лубни (Шперк!, Рогов!). — Черкаська обл.: Ірклієвський рн, Скородистик (!!). — Харківська обл.: Чугуїв (Черн.!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Волз.-Дон., Заволз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР, Кавказ, Мала Азія.

Примітка. *S. campestre* Bess. ми розуміємо ширше, ніж Б. К. Шишкін («Флора СССР»). До цього виду ми відносимо також рослини з Криму, сходу і півд.

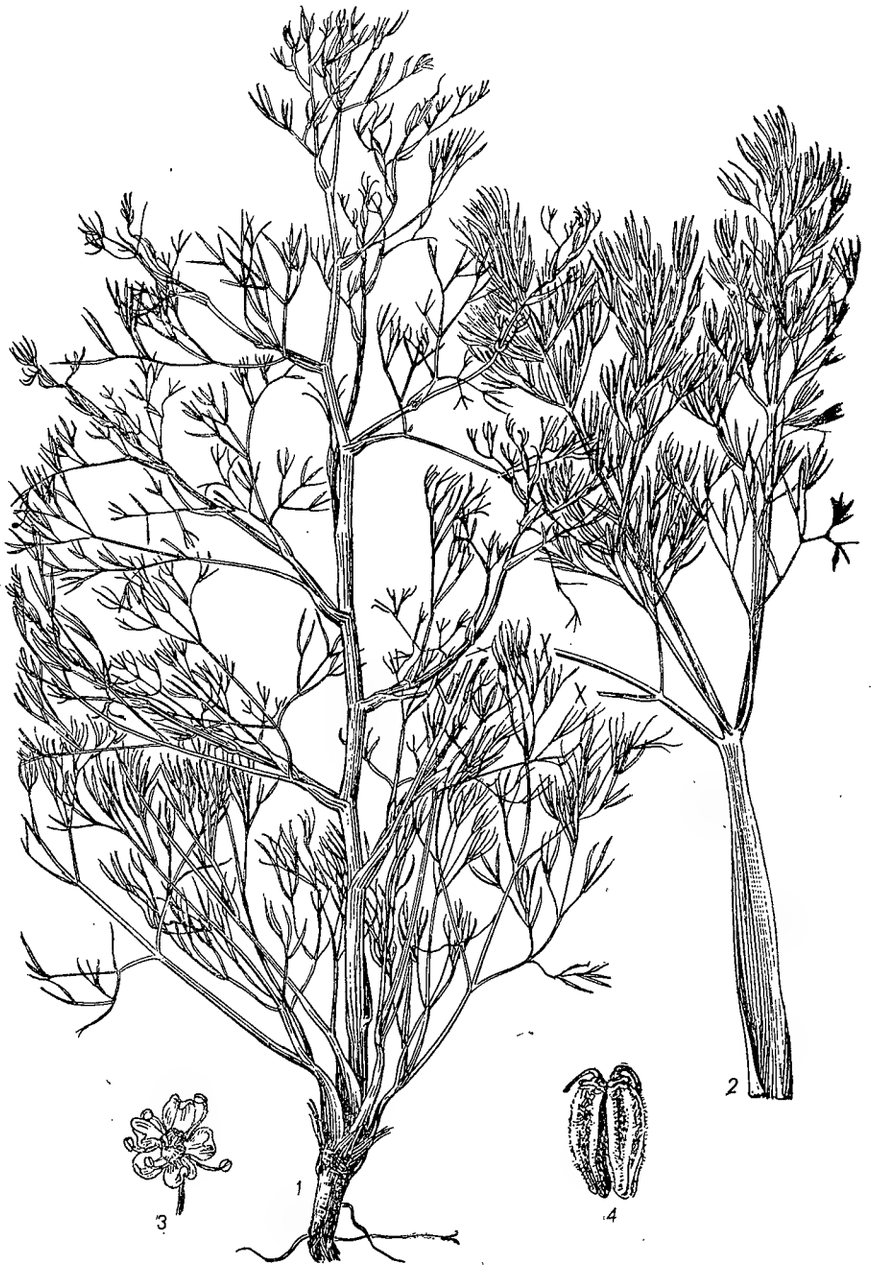

Рис. 97. Жабриця степова — *Seseli campestre* Bess.

1 — нижня частина стебла з листками; *2* — нижній листок; *3* — квітка; *4* — плід.

сходу Європейської частини СРСР. В «Флоре СССР» вони віднесені до *Seseli arenarium* М. В.

2067 (6). S. tenderiense Kotov sp. nova in Addenda, V, p. 636. — **Жабриця тендрівська.** Корені товсті, 6—8 *мм* у діам., коренева шийка густо вкрита волокнистими рештками відмерлих листків. Стебла поодинокі, 30—150 *см* завв., дуже галузисті, від основи з розчепіреними гілками, тонкоребристі, сизі. Прикореневі листки численні, з жолобчастими черешками при основі, розширеними в піхву; спочатку трійчасті, потім 3-пірчасто-розсічені; в обрисі оберненотрикутні; кінцеві частки їх лінійні, 3—5 *см* завд. і 1—2,5 *мм* завш., загострені; верхні стеблові листки дрібніші і менш розсічені, тільки до середини по краях шорсткі; найвище розміщені листки представлені тільки піхвами. Зонтики численні, 6—17-променеві, на сплюснутих ніжках, 2—3,5 *см* завд.; промені різної довжини, на внутрішньому боці зверху шорстко-пухнаті; зонтички 3—7 *мм* завш., обгортки немає; обгорточки з 9—12 ланцетно-лінійних, загострених, шорстко-пухнатих листочків. Плоди овальні, 2,8—3,5 *мм* завд. і 1—2 *мм* завш., шорстко-пухнаті. ♃. Цв. VII—IX.

— *S. tortuosum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 399, p.p. Котов у Визн. росл. УРСР, 290, non L. — *S. campestre* Шишкин в Фл. СССР, VI (1950) 499 p.p., non Bess.

На приморських пісках, галечниках і ракушняках. — На крайньому півдні Степу, по берегах Чорного і Азовського морів.

П.З.С. По берегу Чорного моря: Одеська обл.: Одеса (Щеглєєв!, Шестеріков!, Шмальг.!). — Миколаївська обл.: Очаківський рн, о-в Довгий (Левіна!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, коса Тендра (Давидич!, Прянішніков!, Левіна!, тип виду), о-в Смалений (Давидич!); Скадовський рн, о-в Джарилгач (Давидич!). — По берегу Азовського моря: Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий (!!, Левіна!); Осипенко, Бердянська коса (!!, Постриганы!); Ногайськ (Васильєв-Яковлєв!). — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Ялта, Білосарайська коса (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн.

Загальне поширення. Морське узбережжя Чорного і Азовського морів в УРСР. Літоральний ендем.

2068 (7). S. peucedanifolium (Spreng.) Bess. — **Жабриця горичниколиста.** Корені 4—6 *мм* завт. Стебла звичайно поодинокі, прямостоячі, 40—60 *см* завв. і 4—5 *мм* завт., від середини галузисті, з косо догори спрямованими гілками. Листки сизуватозелені, жорсткуваті, в обрисі трикутні, прикореневі — численні, 3-пірчасто-розсічені; кінцеві частки їх лінійні, 1,5—5 *см* завд. і 0,5—2 *мм* завш., голі, тонко загострені; стеблові листки дрібніші і менш розсічені. Зонтики 1,5—2,5 *см* у діам., з 4—8 (12) кутастими, густо опушеними нерівними променями; обгортки немає; листочки обгорточки в кількості 9—11, ланцетні або лінійно-ланцетні, загострені, при основі зрослі між собою, трохи довші за квітки; зонтички багатоквіткові, 4—6 *мм* у діам.; квітконіжки опушені. Плоди давгасто-яйцевидні, близько 3 *мм* завд., горбочкувато-волосисті. ♃. Цв. VII—VIII.

Рис. 98. Жабриця тендрівська — *Seseli tenderiense* Kotov.
1 — загальний вигляд; *2* — плід.

Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 44. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 502. Котов у Визн. росл. УРСР, 290.

— *S. rigidum β. peucedanifolium* Bess. in Flora (1832) II, Beibl., 27. Ledeb., Fl. Ross., II, 274. — *Bubon peucedanifolius* Spreng., Syst., I (1819) 900.

На вапняково-кам'янистих схилах і по степах. — В Західному Лісостепу, рідко по р. Дністру та його притоках.

З.Л.-С. Одеська обл.: Чорнянський рн, Чорна (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Ендем південного заходу Європейської частини СРСР (подільський).

Примітка. Рослина в значній кількості поширена по Середньому Дністру в Молдавській РСР.

Секція **2. Hippomarathroidea** DC. Листочки обгорточки до половини або більше зрослися. Плоди яйцевидні, 2—4 *мм* завд.

2069 (8). S. hippomarathrum Jacq. — **Жабриця кінська.** Корені 5—7 *мм* завт. Вся рослина майже гола. Стебло прямостояче, 20—50 *см* завв., вгорі малорозгалужене. Листки скупчені при корені і в нижній частині стебла, в обрисі яйцевидно-довгасті, разом з черешком 10—15 *см* завд. і 3—8 *см* завш.; черешки при основі розширені в піхву; пластинка листа 3-пірчасто-розсічена, з лінійними кінцевими частками 4—12 *см* завд. і 0,5—1 *мм* завш.; верхні листки піхвові, з мало розвиненою пластинкою. Зонтики близько 2 *см* у діам., з 9—15 нерівними променями; обгортки немає або вона складається з кількох листочків; обгорточки багатолисті з майже до верхівки зрослих листочків; зонтички 5—7 *мм* у діам., квітки на коротких ніжках; пелюстки білі, 1—1,5 *мм* завд. Плоди майже сидячі, довгасті, короткопухнаті, 3—3,2 *мм* завд. і 2 *мм* завш. ♃. Цв. VII—VIII.

Jacq., Enum. Stirp. Vindob. (1762) 52. Ledeb., Fl. Ross., II, 272. (excl. var. *hebecarpum*). Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 397, ex parte. Котов у Визн. росл. УРСР, 290. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 513.

— *S. articulatum* Crantz, Stirp. austr., ed. I, III (1867) 91.

Видані зразки: Herb. norm., № 3412! Fl. austro-hung. exsicc., № 1336! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 51.

На піщаних і вапняково-кам'янистих місцях. — В Західному Лісостепу по р. Дністру та його притоках досить часто, рідко на Поліссі.

П.П. Київська обл.: Київ (Шмальг.); Києво-Святошинський рн, Біличі (Шмальг.!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Обертинський рн, між Чортівцем і Герасимовом (Катіна!), Герасимів (Зозулін!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Кам'янець-Подільський (Монтр.!, Шмальг.!, Пач., Воронова!), Вербка (Лазаренко!), Китайгород (!), Вихватнівці (Рогов.!, Шмальг.!), Демшин (Маковецький!); Стара Ушиця (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр. (Київська обл.), Верх.-Дністр., Бессараб.

Загальне поширення. Балканський п-в (півн. ч.), Середня Європа, Правобережжя УРСР.

Рис. 99. Жабриця кінська — *Seseli hippomarathrum* Jacq.

1 — верхівка стебла; *2* — прикоренева частина стебла; *3* — плід.

Рід **594. Порізник — Libanotis** L.

L., Cat. Pl. Gott. (1757) 226.

Зубці чашечки добре помітні, шиловидні, при плодах опадають. Пелюстки білі або рожеві, із загнутою всередину кінцевою часточкою. Плоди яйцевидні, з нитковидними ребрами; канальці під жолобками поодинокі, на спайці їх 2—4, білок із внутрішнього боку плоский. — Багаторічні трави з пірчастими листками.

До роду належить 15 видів, поширених в Азії і в Європі. Для СРСР відомо 13 видів, з них в УРСР зустрічається 2.

---

1. Стебло до 50 *см* завв., на всьому протязі густо опушене відлеглими і напівпритиснутими волосками . . . . . (2). **П. гірський — L. montana** Crantz.
— Стебло до 120 *см* завв., голе або опушене тільки внизу . . . . . (1). **П. середній — L. intermedia** Rupr.

2070 (1). L. intermedia Rupr. — **Порізник середній.** Корені 1—1,5 *см* завт. Стебло прямостояче, 60—120 *см* завв., міцне, кутасто-борозенчасте, у верхній частині мало розгалужене. Листки жорсткуваті, зісподу блідіші, голі або б.-м. опушені, пірчасті або 2-пірчасті; прикореневі з досить довгими черешками, листочки їх сидячі; верхні листки дрібніші, сидять на коротких піхвах, голі або іноді шорстко опушені. Зонтики 5—12 *см* у діам., з 25—50 зверху коротко опушеними променями; листочки обгортки і обгорточок лінійні, з плівчастим краєм; обгорточок часто немає; зубці чашечки 0,5—1 *мм* завд., трохи опушені або по краю коротковійчасті, вдвоє коротші за білі пелюстки. Плоди 3—4,5 *мм* завд., коротко опушені. ♃. Цв. VII—VIII.

Rupr., Diatrib. Petrop. (1845) 53. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 474.
— *L. sibirica* C. A. M., Verzeichn. Pfl. cauc. (1831) 124, non *Athamanta sibirica* L. (1753). Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 279 ex parte. Котов у Визн. росл. УРСР, 291.— *Athamanta Libanotis γ. sibirica* Schult. Syst. veg., VI (1820) 489. — *Seseli Libanotis β. sibirica* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 399 ex parte.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1519! (sub *L. montana* Crantz var. *intermedia* Rupr.).

На схилах і відслоненнях, особливо крейдяних і вапнякових, на луках, лісових галявинах, в розріджених лісах, рідше на пісках.

На Поліссі рідко, в Лісостепу, особливо на сході, нерідко, в Степу на півн. сході нерідко, на півдні рідко.

З.П. Волинська обл.: Цуманський рн, Цумань (Пач.). — Житомирська обл.: Житомир (Пач.).—**П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Пач.).— Київська обл.: Київ (Рогов.!, !!); Києво-Святошинський рн, Боярка-Будаївка (Якубовський!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Обертинський рн, Чортовець (Катіна!). — Тернопільська обл.: Чортківський рн, Улашківці (Катіна!). — Хмельницька обл.: Віньковецький рн, Ушиця (Рогов.!). — Одеська обл.: Балта (Рогов!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Старо-Костянтинів (Рогов.). — Вінницька обл.: Брацлав (Рогов.); Бершадський рн, Березки-

Бершадські (Рогов.!). — Київська обл.: Біла Церква (Рогов.); Миронівський рн, Козин (Монтр.); Васильківський рн, Васильків (Рогов.). — Черкаська обл.: Корсунь-Шевченківський рн, Корсунь-Шевченківський (Рогов.); Сміла (Летай). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Окснер); Єлисаветградський рн, Єлисаветградка (Кукуш!), Краснопілля (Кукуш!); Знам'янський рн, Чорний ліс (Пач.). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, Харків (Черн.!, Наливайко!, Ширяєв!, !!, Лавр.!), Рогань (Черн.!, !!); Дергачівський рн, Дергачі (Лавр.!); Валківський рн, Валки (Горницький!). — Сумська обл.: Охтирський рн, Охтирка (Ширяєв!). — Полтавська обл.: Полтава (Рогов.!, !!); Миргородський рн, Миргород (Рогов.!). — Черкаська обл.: Золотоніський рн, Дмитрівка (!) — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, Сурсько-Покровське (Давидич!). — **Л.З.-Л.С.** На північ і північний схід від р. Дінця звичайно. — Харківська обл.: Красноград (!!). — Полтавська обл.: Карлівка (Монтр.!, !!). — Дніпропетровська обл.: Покровський рн, Велико-Михайлівське л-во (!!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадольське л-во (Висоцький!, !!); Амвросіївський рн, Білоярівка (Лавр.!); Красноармійський рн, Гнатівка (!!); Будьоннівський рн, Хомутове (!!); Жданов (Черн.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім Кар.-Лапл., Верх.-Дністр. і Криму; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Анг.-Саян.

Загальне поширення. Середня Європа (схід. ч.), Східна Європа, Сибір, Монголія.

Господарське значення. За матеріалами експедиції Інституту ботаніки Академії наук УРСР, верхівки суцвіття рослини з квітками і пуп'янками містять 0,46% ефірного масла, а плоди — 0,24% (рослини зібрані в Сталінській і Полтавській обл.). Ефірне масло лимонножовтого кольору, запах різкий. До складу масла входять: сесквітерпен ($C_{15}H_{24}$), який дає при дегідруванні азулен. Рослина введена в культуру в Чернігівській обл. на станції ефіро-олійних культур в Прилуках (!!).

2071 (2). L. montana Crantz — **Порізник гірський.** Корені потовщені, близько 2 *см* у діам. Коренева шийка вкрита грубоволокнистими бурими рештками прикореневих листків. Стебло прямостояче, 40—50 *см* завв., кутасто-ребристе, досить густо опушене короткими, відлеглими або напівпритиснутими волосками, вгорі розгалужене. Прикореневі листки численні, довгочерешкові, 2—3-пірчасто-розсічені, нижні сегменти на черешочках, решта — сидячі; кінцеві частки яйцевидні, пірчасто надрізані на трикутно-довгасті гострі зубці, розсіяно опушені короткими відлеглими волосками. Центральний зонтик більший за бічні, 6—7 *см* у діам., з 30—35 густоволосистими променями; листочки обгорточки численні, загострені, густо опушені, звичайно довші за зонтички; пелюстки білі, близько 1 *мм* завд.; зав'язь густо опушена білими волосками. Плоди волосисті. ♃. Цв. VII—VIII.

Crantz, Stirp. austr., ed. I, III (1767) 117. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 476. Котов у Визн. росл. УРСР, 291.

— *L. daucoides* Scop., Fl. Carniol., ed. 2, I (1772) 193.

На гірських схилах в Карпатах.

К.Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, г. Пікуй (Хржановський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Гори Середньої Європи.

Рід 595. Омег — Oenanthe L.

L., Sp. pl. (1753) 254.

Зубці чашечки ланцетні, неопадні, при плодах збільшені; пелюстки білі, на верхівці виїмчасті, із загнутою всередину часточкою. Крайові квітки зонтичків часто чоловічі, їх зовнішні пелюстки збільшені, бічні з неоднаковими половинками; стовпчики довгі. Плоди довгасті, у розрізі округлі, з мало випнутими товстими ребрами, з поодинокими канальцями в жолобках; стінка плода здебільшого товста, корково-губчаста, виповнена повітрям (аеренхіма), а тому плоди легко держаться на поверхні води. — Багаторічні трави, що ростуть по берегах річок і водойм, з 2—3-пірчастими листками і часто з бульбистими потовщеннями на коренях.

До роду належить 35 видів, поширених переважно в Європі, Азії і Африці. В СРСР росте 11 видів, з них в УРСР — 4.

Господарське значення. Отруйні рослини. В їх корінні міститься отруйна гірка речовина енантоксин, яка збудливо діє на центральну нервову систему, подібно до нітротоксину. В гомеопатії вживається есенція із свіжих кореневищ і коренів, зібраних під час цвітіння. Випадки отруєння рогатої худоби спостерігаються дуже рідко, частіше отруюються коні й вівці, які поїдають викинуте під час земляних робіт коріння цієї рослини.

---

1. Корені без потовщень, з тонкими мочками. Зоонтики здебільшого тільки з двостатевими квітками. Квітконіжки при плодах тонкі. . . . . **(4). О. водяний — Oe. aquatica** (L). Poir.
— Корені з веретеноподібними або ріповидними потовщеннями. Зовнішні квітки зонтика чоловічі, неплідні, внутрішні — двостатеві, плодючі. Плоди на потовщених ніжках або майже сидячі . . . . . 2.
2. Листові черешки й промені зонтика здуті, порожнисті. Стебло при основі з дуже довгими улисненими пагонами. Центральний зонтик плодючий, з 3 здутими, порожнистими променями . . . . . (1). **О. дудчастий — Oe. fistulosa** L.
— Промені зонтика не здуті, в кількості (5) 10—13. Стебло при основі без пагонів . . . . . 3.
3. Стовпчики тонкі, б.-м. відігнуті. Листки 2—3-пірчасті, з сегментами, пірчасто розсіченими на короткі ланцетні частки, останні до 1 *см* завд. і 2 *мм* завш. . . . . (3). **О. банатський — Oe. banatica** Heuff.
— Стовпчики товстуваті, прямі. Листки 2-пірчасті, з сегментами, пірчасто розсіченими на більш видовжені, 1—3 *см* завд. і 1,5—3,5 *мм* завш., частки . . . . . (2). **О. середній — Oe. media** Griseb.

Секція **1. Oenanthae verae** Koch. — Кореневище мало розвинене, корені пучкуваті, часто потовщені. Зовнішні квітки в зонтичку — чоловічі, на довгих ніжках; серединні — двостатеві, плодючі, на коротких ніжках.

2072 (1). Oe. fistulosa L. — **Омег дудчастий.** Вся рослина гола, ясно-зелена. Кореневище з мочкуватими, нитковидними або по-різному потовщеними коренями. Стебло прямостояче, 30—60 *см* завв., на верхівці з косо догори спрямованими гілками, круглясте, з порожнистими, трохи потовщеними міжвузлями і перетягнутими вузлами, в нижніх вузлах з тонкими коренями, при основі з повзучими улисненими вкоріненими гонами. Нижні стеблові листки довгочерешкові, 3-пірчасто-розсічені; верхні — пірчасто-розсічені, з довгими лінійними, цілісними або 2—3-роздільними частками, закінченими коротким вістрям; на нижніх, занурених у воду листках кінцеві частки вузьколінійні, майже нитковидні. Зонтики на товстуватих порожнистих квітконосах, з 2—4 товстими порожнистими променями 1—2 *см* завд.; зонтички на них переважно з двостатевими плодючими квітками; пазушні зонтики розвиваються пізніше, але в зв'язку з видовженням квітконоса здаються кінцевими, з 6—10 тонкими променями, переважно з чоловічими квітками в зонтичках; обгортки немає або вона з 1—2 опадних листочків; листочки обгорточок численні, по краю вузькоплівчасті. Зубці чашечки видовжено-шиловидні; пелюстки білі або червонуваті, крайові збільшені, до 4 *мм* завд., виїмчасті, у виїмці із загнутою всередину часточкою; зонтички при плодах густі, майже кулясті; плоди на дуже коротких ніжках, грушовидні або майже кулясті, 3—4 *мм* завд., з товстими ребрами; стовпчики довгі й колючі, залишаються при плодах. ♃. Цв. VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 254. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 396. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 531. Котов у Визн. росл. УРСР, 291.

— *Phellandrium fistulosum* Clairv., Man. d'herbarisation (1819) 86.

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 132! Fl. austro-hung. exsicc., № 1346! Dörfler, Herb. norm., № 5070!

По берегах річок і в канавах. Рідко.

Вказано для **П.П.** Київська обл.: кол. Радомишльський повіт (Пач.). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Великоврадіївський рн, Бобрик (Андрж.). Обидві вказівки сумнівні, гербарних зразків ми не бачили.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (?); Кавказ: Тал.

Загальне поширення. Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я, Кавказ, Іран.

2073 (2). Oe. media Griseb. — **Омег середній.** Кореневі шишки пучкуваті, ріповидні або веретеновидні, раптово звужені. Стебло 25—70 *см* завв., ребристе, дудчасте, галузисте. Прикореневі листки рано в'януть, в обрисі довгасто-яйцевидні, з черешками, що донизу поступово переходять у циліндричну, мало розширену піхву, 2—3-пірчасто-розсічені; кінцеві частки їх ланцетні або лінійно-довгасті, 1—3 *см* завд. і 1—3,5 *мм* завш.; стеблові листки схожі на прикореневі; верхні — пірчасто-розсічені, з вузьколінійними, цілокраїми частками. Зонтики 4—6 *см* у діам., з 6—12 ребристими, трохи шорсткими, при плодах потовщеними променями; обгортки немає або вона з 1—3 лінійних листочків; зонтички близько 1 *см*

Рис. 100. Омег середній — *Oenanthe media* Griseb.
1 — верхівка стебла; *2* — нижня частина рослини; *3* — плід.

у діам.; обгорточки з 6—16 лінійно-ланцетних листочків, значно коротших за зовнішні промені зонтичка; пелюстки білі, зовнішні — яйцевидні, до основи звужені в нігтик, на верхівці розсічені, крайові збільшені. Плоди призматичні, зверху і знизу зрізані, 2—2,5 *мм* завд., 1—1,4 *мм* завш., квітконіжки при плодах потовщені, коротші за плід. ♃. Цв. VI—VII.

Griseb., Spicil. Fl. Rumel. (1843) 352. Polivka, Domin a Podpěra, Klič k úplné květeně Republ. Československé (1928) 336. Котов у Визн. росл. УРСР, 292.

— *Oe. silaifolia* M. B. *β.* var. *media* (Griseb.) Beck. (1892). Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, 1259. — *Oe. silaifolia* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 396, p.p. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 532, p.p., non M. B. — *Oe. radiata* Sakalo в Наук. зап. Харк. держ. унів., 22 (1941) 40.

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1251!

По берегах річок, озер і канав. — Переважно в Закарпатській області, рідко на Правобережжі, дуже рідко на Лівобережжі УРСР.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Ужгород (Маргиттай!), Середнє (Білик!); Цеглівка (Білик!); Берегівський рн, Нове Село (Білик!); Виноградівський рн, Виноградів по р. Боршаві (Білик). — **З.Л.-С.** Одеська обл.: Балта (Шмальг.). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Канів, острів на р. Дніпрі (Сакало!); Чигирин, о-в Нечай по р. Дніпру (!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Малодівицький рн, Лісові Сорочинці, болото над р. Удай (Левенець!). — **П.З.С.** Миколаїв (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Закарп., Бессараб., Серед.-Дніпр., Причорн.

Загальне поширення. Західна, Середня і Східна Європа до р. Дніпра.

Примітка. Шмальгаузен (ц. м.), а за ним Шишкін (ц. м.) вважають нашу рослину за *Oe. silaifolia* M. B. Останню описано з південного берега Криму (Нікіта). В Інституті ботаніки Академії наук УРСР, в гербарії Шмальгаузена є екземпляр рослини з етикеткою: «*Oenanthe silaifolia Suppl. fl. t. c. Tauria, Nikita*». Ця рослина добре відрізняється від *Oe. media* Griseb.

Описаний з Канева Д. І. Сакало (ц. м.) новий вид *Oe. radiata* Sakalo не відрізияється, на наш погляд, від рослин, зібраних у Закарпатті.

2074 (3). Oe. banatica Heuff. — **Омег банатський.** Потовщені корені пучкуваті, в кількості 5—6, ріповидні або веретеновидні, 1—2 *см* завд. і 0,5—1 *см* завш., до обох кінців звужені, з небагатьма тонкими, ниткоподібними корінцями між ними. Стебло прямостояче, 50—70 *см* завв., гранчасто-ребристе, порожнисте, вище середини галузисте. Листки 2—3-пірчасті; нижні — рано в'януть, довгочерешкові, в обрисі трикутно-яйцевидні; середні — з черешками, коротшими за пластинки і поступово розширеними у стеблообгортну піхву, 8—12 *см* завд. і до 5—6 *см* завш.; первинні і вторинні частки їх з черешочками, кінцеві частки довгасто-лінійні або яйцевидно-ланцетні, 4—15 *мм* завд. і 0,5—2 (3) *мм* завш., загострені; верхні листки дрібніші, пірчасті, сидять на розширених піхвах. Зонтики 5—6 *см* у діам., з 6—14 гладенькими, тільки вгорі іноді шорсткими променями; обгортка з 1—3 рано опадаючих листочків; зонтички багатоквіткові, 10—14 *мм* у діам.; обгорточки з 7—9 ланцетних, нерівних

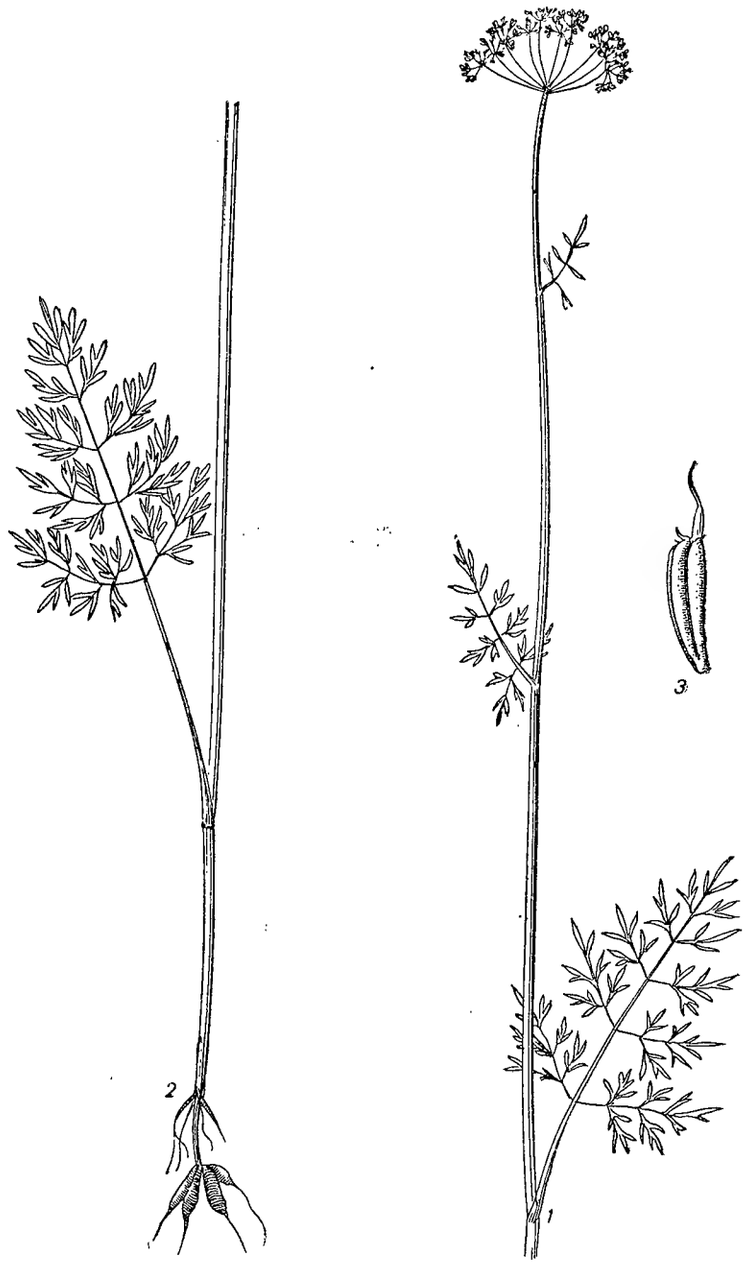

Рис. 101. Омег банатський — *Oenanthe banatica* Heuff.

1 — верхівка стебла; *2* — нижня частина рослини; *3* — плід.

листочків (один звичайно більший від решти); крайові в зонтичку квітки на довгих ніжках, із збільшеними пелюстками, звичайно неплідні. Плоди 2,5—4 *мм* завд., з випнутими ребрами, ширшими за жолобки. ♃. Цв. VI—VII.

Heuff. in Flora, XXXVII (1854) 291. Szafer, Kulczynski, Pawlowsky, Rośliny polskie (1924) 443. Polivka, Domin, Podpěra, Klič k úplné květeně Republ. Československé (1928) 357. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 535. Котов у Визн. росл. УРСР, 292.

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1083! Fl. austro-hung. exsicc., № 620!

На вогких луках і в лісах. — В Закарпатській області нерідко, дуже рідко в Прикарпатті.

Зак. Л. Ужгородський рн, Середнє (Білик!); Виноградівський рн, Шаланки (Гринь!); Мукачівський рн, Мукачеве (Маргиттай!), Нижній Коропець (Гринь!); Берегівський рн, Берегове (Маргиттай!, Гринь!), Нове село (Білик!); Мала Гута (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа (Закарпаття і Прикарпаття), Балканський п-в.

Секція **2. Phellandrium** (L.) C. Koch. — **Кореневище повзуче.** Зонтички з однаковими плодючими квітками на ніжках. Плід легко розпадається.

2075 (4). Oe. aquatica (L.) Poir. — **Омег водяний.** Кореневище вкорочене, вертикальне, з тонкими нитковидними коренями. Стебло 40—150 *см* завв., дуже галузисте, борозенчасте, при основі потовщене, 3—8 *мм* у діам., порожнисте, голе. Листки різні: підводні (не завжди розвинені) 3—4-пірчасто-розсічені, з нитковидними кінцевими частками; повітряні — 2—3-пірчасто-розсічені, з колінчасто відігнутою донизу пластинкою і яйцевидними, пірчасто-надрізними частками; кінцеві — довгасті або лінійні, загострені, цілокраї або малозубчасті, 2—8 *мм* завд. Зонтики на коротких квітконосах, супротивні листкам або пазушні, без обгортки, з 7—10 променями 2—2,5 *см* завд.; обгорточки з 5—10 лінійно-ланцетних листочків, що майже дорівнюють квітконіжкам. Квітки в зонтичку численні, дорівнюють ніжкам; зубці чашечки неоднакові; пелюстки білі, крайові трохи збільшені, до 1,5 *мм* завд. Плоди довгасті, 2,5—4 *мм* завд. і близько 1,5 *мм* завш., трохи довші за ніжки; стовпчики при плодах тонкі, близько 1 *мм* завд., розхильчасті або відігнуті. ♃. Цв. VI—IX.

Poir. in Lam., Encycl., IV (1796) 530. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 397. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 537. Котов у Визн. росл. УРСР, 291.

— *Phellandrium aquaticum* L., Sp. pl. (1753) 254. — *Oenanthe Phellandrium* Lam., Fl. Franc., III (1778) 432. Ledeb., Fl. Ross., II, 269.

Рисунки: Фл. юго-вост. Європ. ч. СССР, V, рис. 526.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 617! Fl. polon. exsicc., № 635. Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 1084!

На болотах, по берегах річок, озер, ставків. — Звичайно по всій УРСР, відсутня лише в **П. С.**

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: Передкавк., Даг.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх. (зах. ч.).

Загальне поширення. Вся Європа, Балканський п-в, Сибір і Середня Азія.

Господарське значення. До цвітіння трава містить 0,03% ефірного масла.

Рід 596. Собача петрушка — Aethusa L.

L., Sp. pl. (1753) 256.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки білі, глибоко виїмчасті, у виїмці із загнутою всередину часточкою, у крайових квіток збільшені. Плід кулясто-яйцевидний, з кілюватими ребрами; масляні канальці зовні помітні, по 1 під жолобком; півплодики з внутрішнього боку плоскі; стовпець роздвоєний. — Однорічні або багаторічні трави. Обгортки немає. Обгорточки однобокі, з 3 спрямованих донизу листочків.

Монотипний рід, дуже поширений в Європі, Малій Азії і на Кавказі.

2076 (1). Ae. cynapium L. — **Собача петрушка звичайна.** Рослина гола. Корінь тонкий, веретеновидний. Стебло 30—100 *см* завв., порожнисте, невиразно ребристе, розгалужене. Листки блискучі, темнозелені, зісподу блідіші, 2—3-пірчасті, з трикутними або яйцевидними глибокороздільними або гостро надрізно-зубчастими листочками; нижні листки черешкові; верхні — сидять на розширених піхвах. Зонтики на довгих, супротивних листкам квітконосах, з 10—18 променями неоднакової довжини; обгортки немає або вона з 1—2 листочків; обгорточки однобічні, з 3 відігнутих, лінійних, при основі по краях плівчастих листочків. Пелюстки білі, у зовнішніх квіток зонтика збільшені. Плоди 2—3 *мм* завд. і 2—2,5 *мм* завш., з дуговидними канальцями на спайці. ☉, рідко ☉. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl. (1753) 256. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 401. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 539. Котов у Визн. росл. УРСР, 292.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1520! Fl. polon. exsicc., № 533.

Серед чагарників, у лісах, особливо заплавних, а також як бур'ян по садах і городах. — В більшій частині УРСР звичайно, крім Степу.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., П.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С. Звичайно. — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубеиський рн, Лубни (Рогов.!, Гринь!), Тишки (Рогов.!); Полтава (Рогов!). — Харківська обл.: Харківський рн, Харків (Черн.!, Наливайко!, !!, Лавр.!), Сороківка (!!); Чугуївський рн, Чугуїв (Черн.!, !!); Зміївський рн, Зміїв, Коробові хутори (Лавр. і Клок.!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Шипилівка на р. Дінці (Гринь!), Верхнє (Гринь!). — Сталінська обл.: Слов'янський рн, Гори Артема (Черн.!, !!); Авдіївський рн, Ясиноватa (!!); Макіївка (Сидоров!); Чистяківська мр, Тімірязівське л-во (Гринь!, !!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Шмальг.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Дворічанський рн, Дворічна (Васильєв-Яковлєв!); Ізюмський ри, Ізюм (!!). — Полтавська обл.: Карлівка (Рогов.!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн,

Вільне, Липнянське л-во (!!). — Сталінська обл.: Красноармійський рн, Гнатівка (!!).

Рослина дуже мінлива. Наводяться такі різновидності:

Var. **cynapoides** (M. B.) Fic. et Heynh. Листочки обгорточки дорівнюють квітконіжкам.

— *A. cynapoides* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 227; Ill., 233. Ledeb., Fl. Ross., II, 270.

Var. **gigantea** Lej. Обгортка часто складається з 1 листочка. Листочки обгорточки довші за квітконіжки.

— *A. elata* Fridl. ex Fisch., Cat. Hort. Gorenk. (1812) 45, nom. nudum, Ledeb., Fl. Ross., II, 270.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Дон., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Східн. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Середня та Східна Європа, Кавказ, Передня Азія. Занесено в Північну Америку.

Господарське значення. У свіжій траві міститься 0,015% ефірного масла. Рослина вважається отруйною, але випадки отруєння бувають рідко.

Рід 597. Фенхель — Foeniculum Mill.

Mill., Gard. Dict., ed. IV (1754).

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки жовті, на верхівці виїмчасті, у виїмці з тупою увігнутою часточкою. Плід яйцевидно-довгастий, у поперечному зрізі округлий; півплодики з 5 добре помітними тупими ребрами, крайові з них дужче витягнуті й утворюють криловидну окраїну; канальці великі, під жолобками поодинокі; на спайці 2 канальці; стовпець майже до основи 2-роздільний. — Багаторічні або дворічні голі рослини з 3—4-пірчасто-розсіченими листками і нитковидними частками.

Рід складається з 2 видів, поширених в Середземноморській області. В СРСР — 1 вид, який в УРСР дико росте в Кримській області.

2076[1] (1). F. vulgare Mill. — **Фенхель звичайний.** Корінь веретеновидний, до 1 *см* завт., вгорі галузистий, багатоголовий. Рослина гола, сиза. Стебло прямостояче, 90—200 *см* завв., круглясте, тонкоребристе, дуже галузисте. Листки в обрисі яйцевидно-трикутні, 3—4-пірчасто-розсічені, нижні — черешкові; верхні — сидять на розширених піхвах; кінцеві частки листків довгі, нитковидні, на кінці загострені й тонкохрящуваті піхви листків 3—6 *см* завд., вузько-довгасті, по краю плівчасті, догори трохи розширені і тут капюшоноподібно відтягнуті. Зонтики 3—15 *см* у діам., з 5—20 нерівними голими променями, обгортка та обгорточки нерозвинені; пелюстки широкояйцевидні, жовті, близько 1 *мм* завд. і майже такі ж завширшки. Плід яйцевидно-довгастий, 5—10 *мм* завд. і 2—3 *мм* завш. ♃ або ☉. Цв. VII—VIII.

Mill., Gard. Dict., ed. VIII (1858) 1. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 542. Котов у Визн. росл. УРСР, 292.

— *F. officinale* All., Fl. Pedem., II (1785) 25. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 400. — *Anethum Foeniculum* L., Sp. pl. (1753) 263. — *Ligusticum Foeniculum* Crantz, Class. Umbell. Emend. (1767) 82.

Розводиться на городах і дослідних полях в Лісостепу (в Вінницькій, Чернігівській, Полтавській і Харківській обл.), рідше в Степу (Одеська, Миколаївська і Херсонська обл.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Зах. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Гір.-Туркм., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Атлантична і Середня Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Крим, Кавказ, Іран, Середня Азія, Мала Азія, Північна і Південна Африка. Занесено в Японію, Китай, Північну і Південну Америку.

Господарське значення. Розводиться в УРСР заради плодів, які містять 3,5—5,5% ефірного масла. Вегетаційний період фенхелю 126—178 днів. В травопільній сівозміні його сіють після культур, які залишають поле чистим від бур'янів (наприклад, після озимини, посіяної по пласту або по пару, та після просапних). Є способи вирощування фенхелю, що гарантують від вимерзання його і забезпечують великий урожай. В перший рік одержують насіння від 2 до 5 *ц/га*, а на другий рік — від 5 до 10 *ц/га*. Ефірне масло фенхелю жовтувате, на смак гірке, запах його нагадує аніс, з нього одержують анетол. В медицині і у ветеринарії плоди фенхелю вживаються як збуджуючий і зміцнюючий засіб. В кулінарії їх як пряність додають до їжі. В плодах фенхелю є також 14—18% олії, яка використовується в техніці.

Рід 598. Морківник — Silaus Bernh.

Bernh., Syst. Verzeichn. Erf. (1800) 116.

Зубці чашечки непомітні; пелюстки жовтуватозеленуваті або блідо-жовті, довгасто-оберненояйцевидні, раптом звужені в широку, всередину загорнуту верхівку; стовпчики короткі, відігнуті назовні. Плід довгасто-овальний, у поперечному розрізі майже круглий, з 5 однаковими, майже криловидними первинними ребрами; канальці дрібні, неправильно розміщені, при достиганні плода зникають; стовпець вільний, 2-роздільний. — Багаторічні голі трави з 2—3-пірчасто-розсіченими листками.

До роду належить 5 видів, які ростуть в Середній і Східній Європі і в Середній Азії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 2.

---

1. Променів у зонтику 10—20. Кінцеві частки листків 1—3 *см* завд. і 1—3 *мм* завш. . . . . (1). **М. Бессера — S. Besseri** DC.
— Променів у зонтику 6—10. Кінцеві частки листків вужчі, майже лінійні, 0,5—1 *мм* завш. . . . . (2). **М. лучний — S. pratensis** (Crantz) Bess.

2077 (1). S. Besseri DC. — **Морківник Бессера.** Вся рослина гола, гладенька. Корінь 5—15 *мм* завт., коренева шийка густо вкрита темнобурими рештками відмерлих черешків. Стебел кілька, 50—120 *см* завв., тонкоборозенчастих, у верхній частині розгалужених, у вузлах трохи колінчасто зігнутих. Листки в обрисі трикутні, нижні спочатку двічі трійчасті, а потім 2—3-пірчасто-розсічені, 15—25 *см* завд. і 12—20 *см* завш., первинні і вторинні частки їх з черешками, третинні глибоко надрізані на лінійні гострі часточки 4—30 *мм* завд. і 1—2,5 *мм* завш., з товстуватими, шорстко зазубленими краями; верхні листки дрібніші і менш складно розсічені, з короткими, розширеними в піхву черешками. Зонтики з 10—20 голими променями; обгортки немає; обгорточки з численних лінійно-ланцетних листочків, значно коротших за квітконіжки; пелюстки блідожовті, близько 1 *мм* завд. Плоди 4—5 *мм* завд. і 2,5 *мм* завш. ♃. Цв. VII—VIII.

DC., Prodr., IV (1830) 161. Ledeb., Fl. Ross., II, 287. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 400. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 546. Котов у Визн. росл. УРСР, 293.

— *Silaus alpestris* Bess. in Schult., Syst., VI (1820) p. XXXVI nom; Enum. pl. Volhyn. (1822) 43, non Peucedanum alpestre L. — *Silaum alpestre* Thell. in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2 (1926) 1295.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2644!

На солонцюватих луках, солончаках, по степах. — В Степу звичайно і рідко в півд. ч. Лісостепу.

З.Л.-С. Одеська обл.: Балтський рн, по р. Кодимі (Шмальг.!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Диканський рн, Надежда (Шмальг.); Решетилівський рн, Ісачки (Шмальг.); Пирятинський рн, Мала Круча на р. Удаї (!). — Харківська обл.: Зміїв (Білик!). — **Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С.** і **П.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волз.-Кам., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз., Причорн., Бессараб., Верх.-Дністр.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Ірт.; Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Південно-східна частина Середньої Європи, вказані райони СРСР.

Господарське значення. За дослідами Інституту ботаніки Академії наук УРСР, морківник Бессера під час цвітіння містить 1,2% ефірного масла. Масло безколірне.

2078 (2). S. pratensis (Crantz) Bess. — **Морківник лучний.** Вся рослина гола. Корінь вертикальний, 0,6—0,8 *мм* завт. Стебла поодинокі, прямостоячі, 40—80 *см* завв., тонкоребристі, від середини або майже від основи галузисті, з косо догори спрямованими гілками. Прикореневі й нижні стеблові листки довгочерешкові, в обрисі трикутні або яйцевидні; пластинка 7—20 *см* завд. і 6—10 *см* завш., 3-пірчасто-розсічені, кінцеві частки її ланцетні, 1—2,5 *см* завд. і 2—4 *мм* завш., гострі; верхні листки дрібніші й менш розсічені. Зонтики 2,5—4 *см* у діам., 6—10-променеві, з гладенькими неоднаковими променями; обгортки немає або вона складається з 1—2 опадних листочків; зонтички близько 8 *мм* у діам.; обгорточки з лінійно-ланцетних, гострих, по краю вузькоплівчастих листочків, що майже дорівнюють променям зонтичка; пелюстки зеленуватожовтуваті. Плоди яйцевидні, близько 4 *мм* завд. і 2 *мм* завш., спинні і крайові ребра крилаті; стовпчики відігнуті, рівні підстовпчикові. ♃. Цв. VII.

Bess. in Schult., Syst., VI (1820) XXXVI. Ledeb., Fl. Ross., II, 287. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 400. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 546. Котов у Визн. росл. УРСР, 293.

— *S. selinoides* Halacsy in A. Kern., Sched. Fl. austro-hung., IV (1886) 37. — *S. Silaus* Karst., Deutsche Fl. Pharm.-med. Bot. (1880—1883) 337. — *Peucedanum Silaus* L., Sp. pl. (1753) 246. — *Seseli pratense* Crantz, Stirp. Austr., III (1767) 96.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, f. 2489.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 1329 (!). Fl. exsicc. reipubl. bohemo-sloven., № 1085!

На вологих луках. — Наводиться різними авторами для різних районів УРСР, але всі екземпляри, які ми проглянули у гербаріях, належать до *S. Besseri* DC.

Поширення по СРСР. Певних вказівок немає.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Середземномор'я (рідко).

Примітка. Рослина описана з Австрії (окол. Ланца). В гербарії Інституту ботаніки Академії наук УРСР ми бачили рослину зборів Halaczy «*Austria inferior, in pratis udis ad pagum Mauer in agro Vindobonens; solo argillosa,* 300 *mt.*», яка видана під № 1329 у «*Flora exsiccata austro-hungarica*».

Господарське значення. В плодах міститься 1,4% ефірного масла, яке нагадує запахом острогонове масло.

Рід **599. Стожильник — Cnidium** Cuss.

Cuss. in Mém. Soc. med. Par. (1787) 280.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки білі, виїмчасті, підстовпчик висококеглевидний, стовпчики згодом назад загнуті, в кілька разів довші за підстовпчик. Плід яйцевидно-кулястий, трохи стиснутий з боків, у поперечному розрізі майже шестикутний, з тонкими крилатими ребрами. Канальці по 1 в жолобку, на спайці їх 2—4. — Дворічні або багаторічні трави з 2- або багаторазово пірчастими листками, кінцеві частки листків ланцетні.

До роду належить понад 20 видів, поширених в Європі і в Азії. В СРСР відомо 10 видів, з них в УРСР — 1.

2079 (1). C. dubium (Schkuhr) Thell. — **Стожильник сумнівний.** Корінь веретеновидний, іноді біля шийки дає пагони. Вся рослина гола. Стебла поодинокі, прямостоячі, 30—80 *см* завв., внизу круглясте, у верхній частині борозенчасте, просте або вгорі галузисте. Листки в обрисі довгасто-яйцевидні, 2—3-пірчасто-розсічені, нижні з довгими черешками, що переходять в коротку піхву; верхні на коротких піхвах; пластинка листка 5—15 *см* завд. і 3—6 *см* завш., з лінійно-ланцетними або лінійними, цілісними або 2—3-роздільними кінцевими частками, частки 1—2 *см* завд. і 1,3 *мм* завш., з вістрям, по краях трохи загорнуті і тонко зазублено-

зубчасті; листкові піхви нерідко пурпурово забарвлені. Зонтики 5—7 *см* у діам., 15—30-променеві; обгортки немає або вона складається з кількох шиловидних шорстких листочків, що досягають середини променів; зонтички 10—15 *мм* у діам.; листочки обгорточки численні, лінійно-шиловидні. Плід овальний, 2—2,5 *мм* завд. і 1,5—2 *мм* завш., з 5 досить широкими крилатими ребрами. ♃ або ☉. Цв. VII—VIII.

Thell. in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2 (1926) 1305. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 552. Котов у Визн. росл. УРСР, 293.

— *C. venosum* Koch, Umbell. (1824) 109. Ledeb., Fl. Ross., II, 283. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 401. — *Seseli dubium* Schkuhr, Handb., I (1791) 217. — *S. selinoides* Bess., Cat. Hort. Cremen. (1816) 130, nec Jacq. (1762). — *S. pratense* Spreng., Fl. Hal. (1806) 92.

Рисунки: Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., II, 408.

Видаиі зразки: Герб. Русск. Фл., № 16171

На вогких луках, болотах, серед чагарників, особливо в березових і мішаних лісах. — В лісових районах часто, рідше в Лісостепу.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., П.Л.-С., Л.Л.-С. Звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Чистяківська мр, балка Глуха, Тімірязівське л-во (!!).— **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Піскунов, Клок.!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна (Васильєв-Яковлєв!, Клок.!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім Арктики, Криму і Ниж.-Волз.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Ірт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян. (зах. ч.); Серед. Азія: Арал.-Касп., Прибалх., (півн. ч.).

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Східна Європа, Сибір, Середня Азія.

Примітка. Рослина, зібрана в **Д.Л.-С.** в Сталінській обл., в Тімірязівському лісництві, відрізняється вужчими і довшими кінцевими частками листків. Вона підходить до опису *Selinum pratense* Spreng., Fl. Hal. (1806) 92. Ми бачили у Гербарії Інституту ботаніки Академії наук УРСР таку саму рослину, зібрану в Москві (герб. В. М. Черняєва).

Рід **600. Гирча. Дика морква — Selinum** L.

L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 350 p.p.

Зубці чашечки непомітні; пелюстки білі або рожеві, глибоко виїмчасті, із загнутою всередину верхівкою. Підстовпчик короткоконічний. Стовпчики довгі, на кінці відігнуті донизу. Півплодики з 5 криловидними ребрами, крайові ребра майже вдвоє ширші за спинні. Канальці під жолобками поодинокі, на спайці їх 2—4. — Багаторічники з багаторазово пірчасто-розсіченими листками.

До роду належить 4 види, що ростуть в Європі і Середній Азії; всі вони зустрічаються в СРСР, в УРСР росте 1 вид.

2080 (1). S. carvifolia L. — **Гирча клинолиста.** Вся рослина гола. Стебло 30—100 *см* завв., просте або у верхній частині галузисте, глибокоборозенчасте, з гострими вузькокрилатими ребрами. Листки зелені, в обрисі видовжено трикутно-яйцевидні; прикореневі й нижні стеблові листки з довгими, до 15 *см* завд. черешками, при основі з короткими піхвами; пластинка їх 3—4-пірчасто-розсічена, 10—15 *см* завд. і 5—10 *см* завш.; частки останнього порядку яйцевидні, глибоко пірчасто-роздільні або пірчасто розсічені на дрібно зазублені часточки 3—6 *мм* завд. і 1,5—2,5 *мм* завш.; верхні стеблові листки дрібніші, менш розсічені, 2-пірчасті, сидячі. Зонтики на кінцях стебла і гілок 5—7 *см* у діам., з 15—25 борозенчастими, з верхнього внутрішнього боку опушеними променями; обгорточки немає або вона складається з 1—2 опадних листочків; зонтички багатоквіткові, обгорточки з численних лінійних, по краю вузько-білуватоплівчастих, зазублено-війчастих листочків, довших за квітконіжки; пелюстки близько 1,5 *мм* завд. Плоди широкоеліптичні, 3—4 *мм* завд. і 2—3 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. 2 (1762) 350. Ledeb., Fl. Ross., II, 292. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 403. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 560. Котов у Визн. росл. УРСР, 294.

S. acutangulum Gilib., Fl. lithuan., II (1782) 22. — *Seseli carvifolia* L., Sp. pl. (1753) 260.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 565!

По вогких луках, серед чагарників, на лісових галявинах, особливо в борах, по березових лісах і вербових заростях. — Звичайно в Лісових і Лісостепових районах, крім Донецького Лісостепу, рідко в Степу.

Зак. Л., К.Л. В передгір'ях.— **Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-С.** В північній і західній частинах, до лінії Кам'янець-Подільський—Жмеринка, звичайно. — **П.Л.-С.** На північ від лінії Жмеринка—Немирів—Сміла—Чигирин звичайно, на південь рідко. — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Ліндем.!).— **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Вовчанськ (Заболоцький!), Куп'янськ (Клок.!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна (Клок.!); Станично-Луганський рн, Вільхове (Постригань!).

Var. **silvaticum** Spreng. Стебло високе, з перетинчастими ребрами. Обгортка з кількох листочків.

Spreng. in Schult., Syst. veg., VI (1820) 666.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Харківський ри, Харків, Покотилівка (Козлов!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Прибалт., Волз.-Кам., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн., Ниж.-Дон., Верх.-Дністр., Бессараб.; Зах. Сибір: Обськ (Боровлянський боровий масив).

Загальне поширення. Скандінавія, Середня та Східна Європа, Балканський п-в, Західний Сибір. Занесено в Північну Америку.

Рід **601. Лігустикум — Ligusticum** L.

L., Sp. pl. (1753) 250.

Зубці чашечки дуже короткі; пелюстки на верхівці виїмчасті, у виїмці із загнутою всередину часточкою. Плід яйцевидний або еліптичний, у поперечному розрізі майже округлий; підстовпчик короткоконічний; стовпчики довгі і загнуті донизу; півплодики з 5 дуже випнутими, часто крилатими головними ребрами; канальці під жолобками і на спайці численні. —

Багаторічні трави з трійчасто-складними або багаторазово пірчастими листками.

До роду належить 50 видів, поширених в північній півкулі, а також в Чілі і Новій Зеландії. В СРСР росте 13 видів, з них в УРСР зустрічається 2.

---

1. Кінцеві частки листків волосовидні . . . . . .
. . . . . **(2). Л. дрібнорозсічений — L. meum** Crantz.
— Кінцеві частки листків лінійні, цілокраї або пилчасті . . . . . .
. . . . . **(1). Л. мутеліновий — L. mutellina** (L.) Crantz.

2081 (1). L. mutellina (L.) Crantz. — **Лігустикум мутеліновий.** Корінь вертикальний або висхідний, близько 4 *мм* завт., багатоголовий; коренева шийка густо вкрита темнобурими волокнистими рештками листків. Стебло прямостояче або при основі висхідне, 10—30 *см* завв., голе, просте або вгорі галузисте, тонкоребристе, прикореневі листки голі, з черешками, що майже дорівнюють пластинці, та плівчастою по краю піхвою; пластинка в обрисі трикутно-яйцевидна, 2—7 *см* завд. і 1,5—3,5 *см* завш., 3—4-пірчасто-розсічена, з 3—5 парами первинних часток, з яких нижня з коротким черешочком, відсунута від інших, решта — сидячі; кінцеві частки вузьколінійні, 2—4 *мм* завд. і 0,2—0,3 *мм* завш., гострі; стеблові листки в кількості 1—2, дрібніші, сидять на розширеній, злегка фіолетово забарвленій піхві. Зонтик 1,5—2,5 *см* у діам., з 7—10 голими променями; обгортки немає; зонтички 0,5 *см* у діам., багатоквіткові; обгорточки з 5 ланцетних, гострих, по краю плівчастих листочків; пелюстки рожеві, близько 1 *мм* завд. Плід еліптичний або яйцевидно-довгастий, 5—6 *мм* завд. і близько 2,5 *мм* завш., трохи стиснутий з боків, голий; канальців у жолобках по 3, на спайці їх 6, підстовпчик короткоконічний; стовпчики донизу відігнуті. ♃. Цв. VII—VIII.

Crantz, Cl. Umbell. (1767) 82. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 573.
— *Phellandrium Mutellina* L., Sp. pl. (1753) 255. — *Meum Mutellina* Gaertn., De fruct., I (1788) 106. Ledeb., Fl. Ross., II, 288. Котов у Визн. росл. УРСР, 292.
Видані зразки: Fl. exsicc. Reipubl. bohem.-sloven., № 1086!

На гірських субальпійських луках. — В Карпатах, часто.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, г. **Чивчин (Барбарич!).** — Закарпатська обл.: Свалявський рн, полонина Боршава (Гринь!), долина р. Ждимиру біля ст. Вовче (Гринь!); Воловецький рн, р. Звір (Попов!), г. Великий Верх (Барбарич!); Тячівський рн, Лопухів, полониина Свидово-Прислін (Брадіс і Зап'ятова!), схил Латундри (Брадіс і Зап'ятова!); Рахівський рн: гірський хребет Свидовець, г. Близииця (Барбарич!, Зап'ятова!); Чорногорський масив, г. Петрос (Зап'ятова!), г. Говерла (Козій!, Гринь!, !!, Доброчаєва!, Білик!, Хржановський!), г. Піп Іван Чорногорський (!!, Доброчаєва!, Косець!), г. Піп Іван Мармарошський (Карпатті!). — **Пр. Л.** Станіславська обл.: г. Тарниця (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати.
Загальне поширення. Гори Середньої Європи.

2082 (2). L. meum Crantz. — **Лігустикум дрібнорозсічений.** Кореневище багатоголове, довге, щільне. Корені до 8 *мм* завт., коренева шийка густо вкрита темнобурими волокнистими рештками листків. Стебло прямостояче або при основі висхідне, 15—60 *см* завв., кутасто-ребристе, голе, просте або вгорі галузисте. Листки в прикореневій розетці, у великій кількості; у верхній частині стебла лише 1 або 2 зменшених листки; прикореневі листки голі, черешкові, в обрисі трикутно-яйцевидні, 3—8 *см* завд. і 1,5—4 *см* завш., 3—4-пірчасто-розсічені, з майже волосовидними кінцевими частками 4—6 *мм* завд.; стеблові листки менш розсічені, сидять на розширених піхвах. Зонтики 1,5—2,8 *см* у діам. з 6—12 променями, що під час плодоношення неоднаково довгі; зонтички 5—7 *мм* у діам., багатоквіткові; обгорточки з 5 по краю плівчастих листочків; пелюстки білі або рожеві. Плід яйцевидно-довгастий, 6—8 *мм* завд. і 3—4 *мм* завш., ребристий. ♃. Цв. VII—VIII.

Crantz, Cl. Umbell. (1767). 82. — *Meum athamanticum* Jacq., Fl. Austr., IV, 2 (1776), tabl. 303. — Polivka, Domin, Podpěra, Klič k úplné květeně Republ. Československé (1928) 375. Котов у Визн. росл. УРСР, 292.
Рисунки: Polivka, Domin, Podpěra, l. c., рис. № 557!
Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 1328!

На альпійських і субальпійських луках.—В Карпатах, рідко.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Піп Іван Мармарошський (Домін, Барбарич!).

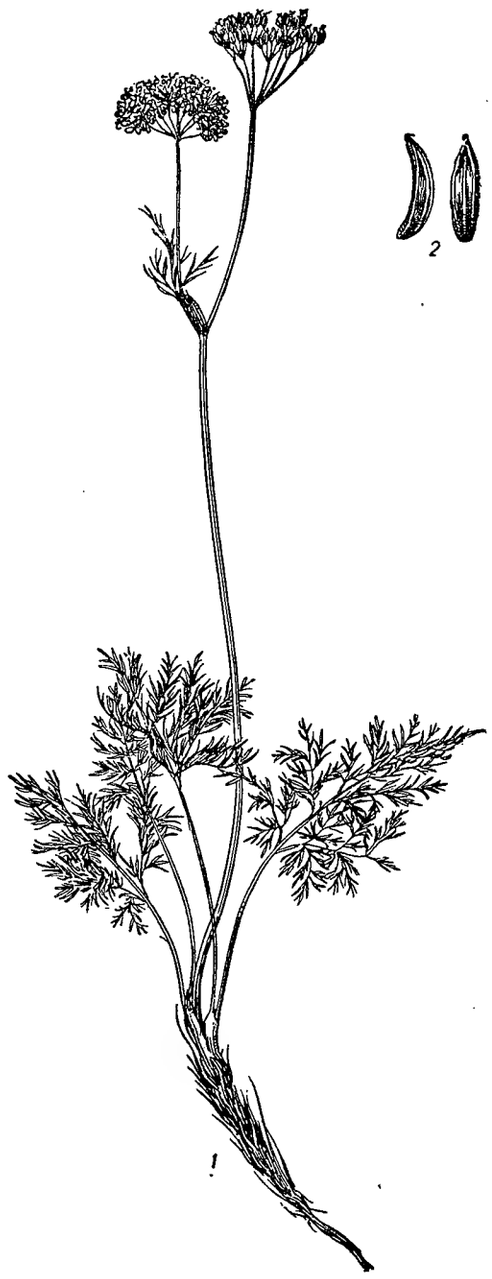

Рис. 102. Лігустикум мутеліновий — *Ligusticum mutellina* (L.) Crantz.
1 — загальний вигляд; *2* — плід.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).
Загальне поширення. Гори Середньої Європи.

Рід 602. Ценолофіум — Cenolophium Koch.

G. D. J. Koch, Gener. tribumque Umbellif. nova dispositio, Ergänzungsbl. zur S. 103 (1824).

Зубці чашечки дуже дрібні. Пелюстки білі, на верхівці виїмчасті, у виїмці із загнутою всередину часточкою. Плід довгастий; півплодики з 5 майже однаковими крилатими, порожнистими ребрами; канальці під жолобками поодинокі, на спайці їх 2. Підстовпчик подушковидний. Стовпець роздвоєний. — Багаторічні трави з великими, 3-пірчасто-розсіченими, колінчасто донизу відігнутими листками.

До роду належить 5 видів, поширених на півночі Європи і в Північній Америці. В СРСР росте 1 вид.

2083 (1). C. Fischeri (Spreng.) Koch. — **Ценолофіум Фішера.** Вся рослина гола. Коренева шийка вкрита волокнистими рештками відмерлих листків. Стебло прямостояче, 60—100 *см* завв., борозенчасте, у верхній частині галузисте. Листки з довгими черешками, що переходять у вузькі піхви; черешки листків і черешочки листочків колінчасто зігнуті; пластинка в обрисі широкотрикутна, 10—20 *см* завд. і завш., 3-пірчаста, кінцеві частки листочків лінійні або лінійно-ланцетні, 1,5—6 *см* завд. і 1,5 *мм* завш.; верхні листки дрібніші і менш складні, з короткими піхвовими черешками. Зонтики 5—10 *см* у діам., з 15—25 голими променями; обгортка з 1 листочка або відсутня; зонтички 10—15 *мм* у діам.; обгорточки з численних вузьколінійних або лінійно-шиловидних листочків, що дорівнюють квітконіжкам. Пелюстки білі. Плоди овальні, 3,5—5 *мм* завд. і близько 2 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VIII.

Koch, l. c. (1824) 103. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 583. Котов у Визн. росл. УРСР, 294.

— *C. divaricatum* Bess. in Flora, XV, II, Beibl. (1832) 27. — *Cnidium Fischeri* Spreng., Syst. veg., I (1819) 888. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 402. — *Athamanta aenudata* Fisch. ex Hornem., Hort, Hafn. Suppl. (1819) 32. — *Angelica Fischeri* Spreng. in Schult., Syst., VI (1820) 228. — *Ligusticum divaricatum* Ledeb., Ind. Sem. Hort. Dorpat. (1824) 5. DC., Prodrom., IV, 159.

Рисунки: Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, рис., № 531!

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 62!, 1220!, 2611!, 2612!

На заплавних луках, по берегах річок і озер. — В Лісостепу, дуже рідко в Степу.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Лисянський рн, Боярка (Якубовський). — Київська обл.: Білоцерківський рн, Біла Церква (Гродзінський!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубенський рн, Лубни (Рогов.), Березоточа (Рогов!); Диканський рн, Надежда (Рогов.!). — Сумська обл.: Суми (Калениченко!, Залеський!). — Харківська обл.: Харківський рн, Лизогубівка (Черн.!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Лисичанськ (Білик!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Карлівка (Рогов.); Нові Санджари (Шмальг.). — Харківська обл.: Куп'янськ (Клок.!); Ізюм (Данкова). — Ворошиловградська обл.: Нижньо-Дуванський рн, Верхня Дуванка (Клок.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волз., Волз.-Дон., Прибалт., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Заволз.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Єніс.; Серед. Азія: Араљ.-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Середня Європа (крайній схід), Східна Європа, Сибір, Середня Азія.

Триба 6. Peucedaneae DC.

Квітки двостатеві або різнорідні. Зубці чашечки звичайно малопомітні. Пелюстки овальні або оберненосерцевидні, виїмчасті, у виїмці із загнутою всередину часточкою. Підстовпчик звичайно опуклий. Плоди зі спинки дуже стиснуті; всі 5 ребер або лише 2 крайові крилаті; крайові ребра звичайно набагато ширші, ніж спинні.

Рід 603. Свистуля — Conioselinum Fisch.

Fisch. ex Hoffm., Gen. Umbell., ed. I (1814) 180; ed. II (1816) 185.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки білі, виїмчасті, із загнутою всередину верхівкою. Плід овальний, з перетинчасто-крилатими ребрами, з яких бічні вдвоє ширші за спинні; канальці у жолобках по 1—3; стовпець роздвоєний.

До роду належить 12 видів, поширених у Північній та Середній Європі, в горах Середньої Азії, в Сибіру та Північній Америці. В СРСР — 8 видів, з них в УРСР — 1.

2084 (1). C. vaginatum (Spreng.) Thell. — **Свистуля піхвяста.** Стебло 50—150 *см* завв., вкрите сизою поволокою, в верхній частині галузисте, на вузлах трохи зігнуте. Листки з довгими піхвами, в обрисі широкотрикутні; середні й нижні — черешкові, 2—3-пірчасті, зісподу білі й блискучі; листочки їх довгасті, пірчасто-роздільні, з пірчасто-надрізними частками; верхні листки дрібні, сидять на довгих, широких і здутих піхвах, відхилених від стебла. Обгортка з 1—3 опадних листочків; зонтики 6—10 *см* у діам., з 12—20 зверху шорсткими променями; обгорточки з численних вузьколінійних листочків, що дорівнюють квітконіжкам. Плід 5—7 *мм* завд. і 3 *мм* завш., з окремими крайовими ребрами. ♃. Цв. VII—VIII.

Thell. in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2 (1926) 1329. Котов у Визн. росл. УРСР, 294. Шишкин в Фл. СССР, XVI, 2. — *C. tataricum* Fisch. ex Hoffm., Gen. Umbell., ed. 2 (1816) 185. — *C. Fischeri* Wimm. et Grab., Fl. Siles., 1 (1827) 266. Ledeb., Fl. Ross., II, 290. — *Ligusticum vaginatum* Spreng., Pug. II (1815) 57. — *L. Fischeri* D. Dietr., Syn. Fl., II (1839—1852) 960. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 402. — *Selinum Gmelini* Bray in Denkschr. Bayer. Bot. Ges. Regensb., II (1818) 36.

Рисунки: Hegi, l. c., fig. 2503 і 2321. Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, рис. 532.

По узліссях і між чагарниками, на вогких місцях. — В Лісостепу, рідко.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Чортківський рн, Улашківці (!). — Вінницька обл.: Копайгородський рн, Немерче (Білозір!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл. (Черн.). — Полтавська обл.: Лубни (Августинович!); Нові Санджари (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Серед. Азія: Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Сибір, Середня Азія.

Рід 604. Маточник — Ostericum Hoffm.

Hoffm., Gen. Umbell., ed. 2 (1816) 162.

Зубці чашечки помітні, дрібні. Пелюстки білі, оберненосерцевидні, із загнутою всередину верхівкою. Диск подушковидний. Плід овальний, трохи стиснутий із спинки; спинні ребра порожнисті, тонкокрилаті, крайові вдвоє ширші, відгорнуті; канальці в жолобках поодинокі; стовпець роздвоєний. — Дворічні (багаторічні) трави з пірчастими листками.

Монотипний рід.

2085 (1). O. palustre Bess. — **Маточник болотний.** Стебло 50—120 *см* завв., порожнисте, гранчасто-борозенчасте, шорстке, у верхній частині трохи розгалужене. Нижні листки довгочерешкові, в обрисі широкотрикутні, 10—20 *см* завд. і завш., з колінчасто відігнутою вниз пластинкою, 2—3-пірчасті; листочки їх яйцевидні, великопилчасті; кінцеві — при основі звичайно серцевидні; бічні — при основі нерівнобічні; листків на стеблині 2—4; піхви у верхніх листків розширені, досить великі, відхилені від стебла, при основі стеблообгортні. Промені зонтика численні (15—30); обгортки немає або вона складається з небагатьох листочків; обгорточки з численних ланцетних або лінійно-шиловидних листочків. Плід овально-довгастий, 4—5 *мм* завд. і 2,5—3 *мм* завш. ♃. Цв. VI—X.

Bess., Enumer. (1822) 94. Воронов в Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР (1931) 813. Котов у Визн. росл. УРСР, 294. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 10.

— *Imperatoria palustris* Bess., Prim. Fl. Galic., 1 (1809) 264. — *Angelica pratensis* M.B. ex Fisch., Catal. Hort. Gorenk. (1812), № 16 nomen. — *Ostericum pratense* Hoffm., Gen. Umbell., ed. 2 (1816) 164. — *Angelica palustris* Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 13. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 404.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2620! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 447!

На болотах, вогких луках і між чагарниками. — В Лісостепу і на північному сході в Степу нерідко, рідше на Поліссі.

З.П. Житомирська обл.: Житомир (Пач.); Новоград-Волинський (Рогов.). — Хмельницька обл.: Полонне (Шмальг.). — **П.П.** Київ (Шмальг.). — **Л.П.** Звичайно. — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Хмельницький (Шмальг.). — Вінницька обл.: Вінниця (Рогов.); Літин (Рогов.). — Київська обл.: Біла Церква (Гродзінський!); Гребінківський рн, Ксаверівка (Шмальг.); Ставищанський рн, Ставище (Шмальг.); — Черкаська обл.: Звенигородський рн, Хлипнівка (Шмальг.); Корсунь-Шевченківський рн, Яблунівка (!); Сміла (!). — **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Дворічанський рн, Дворічна (!!), Тополі (!!); Куп'янський рн, Куп'янськ (!!), Моначинівка (Клок.!); Ізюмський рн, Ізюм (Білик!), — Ворошиловградська обл.: Кремінна (Клок.!); Біловодський рн, Димарівка (!!); Євсузький рн, Ново-Олександрівський кінний завод по р. Євсугу (!!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Буркутські плавні (Свистунова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Дон., Волз.-Кам., Заволз., Бессараб., Серед.-Дніпр., Причорн.; Ниж.-Волз.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ, Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арал.-Касп.

Загальне поширення. Середня Європа (Німеччина, Югославія), Східна Європа, Західний Сибір.

Рід 605. Дудник — Angelica L.

L., Sp. pl., I (1753) 250.

Зубці чашечки непомітні; пелюстки білі або блідорожеві, виїмчасті, із загнутою всередину верхівкою; диск подушковидний. Плід овальний або еліптичний, дуже стиснутий із спинки; спинні ребра товстувато-нитковидні, крайові — ширококрилаті, не прилягають одне до одного; канальці в жолобках поодинокі; насінина зрослася з оплоднем; стовпець роздвоєний. — Багаторічні трави з пірчастими листками.

До роду належить 50 видів, поширених в Північній Європі, в Азії і Північній Америці. В СРСР росте 16 видів, з них в УРСР — 1 з секції *Eu-Angelica* DC.

2086 (1). A. silvestris L. — **Дудник лісовий.** Стебло 100—200 *см* завв., круглясте, дудчасте, гладеньке, вгорі розгалужене і трохи гранчасте. Листки з дуже здутими піхвами, 2—3-пірчасто-розсічені, з яйцевидно-довгастими листочками; кінцевий листочок часто надрізний і донизу збігаючий; верхні бічні листочки (іноді не всі) з широкою збігаючою основою. Зонтики великі, з численними (до 30) променями до 18 *см* завд.; промені і квітконіжки борошнисто-пухнаті; обгортки немає або вона складається з небагатьох опадних листочків; обгорточки багатолисті. Плід 5—8 *мм* завд. і 4,5—6 *мм* завш., при основі глибокосерцевидний, з облямівкою. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 251. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 404. Котов у Визн. росл. УРСР, 295. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 13.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 618.

На вогких луках, в чагарниках і лісах, по берегах річок і ставків. — Звичайно в Карпатах, прикарпатських районах, на Поліссі і в Лісостепу (крім Донецького Лісостепу), рідко в півн.-схід. ч. Степу.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., П.Л., В.Л.-С. Звичайно. — **З.Л.-С.** В західній частині до р. Збруча звичайно, на схід від р. Збруча — рідко. — Хмельницька обл.: Сатанівський рн, Сатанів (Рогов!, !!), Турчинці (!!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Хмельницький (Рогов.!, !!). — Вінницька обл.: Жмеринський рн, Жмеринка (Пач., !). — **Л.Л.-С.** Звичайно. — **З.Л.-Л.С.** Харківська обл.: Вовчанськ (Заболоцький!); Куп'янськ (Клок.!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна (Клок.!). Вказівки для **П.З.С.** (Одеса і Миколаїв) помилкові.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, за винятком Криму; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Лен.-Кол., Даур. (тільки зах. ч.).

Загальне поширення. Майже вся Європа і Сибір.

Рід 606. Дягіль — Archangelica Hoffm.

Hoffm., Gen. Umbell., ed. I (1814) 162; ed. II (1816) 166.

Зубці чашечки трикутні, малопомітні. Пелюстки зеленуватобілі, еліптичні, із загнутою всередину верхівкою. Плід овальний, стиснутий із спинки, з нитковидними спинними і товстуватими ширококрилатими крайовими ребрами. Канальці у внутрішньому шарі оплодня, який зрісся з насіниною, численні. Стовпець роздвоєний.

Рід складається з 10 видів, що ростуть в півн. ч. Євразії та в горах Середньої Азії. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 1.

2087 (1). A. officinalis (Moench) Hoffm. — **Дягіль лікарський.** Висока рослина (120—200 *см* завв.) з товстим, круглястим, галузистим стеблом. Листки з великими здутими піхвами; прикореневі — великі (35—80 *см* завд.), довгочерешкові, в обрисі трикутні, гладенькі, 2-, рідше 3-пірчасті, з великими яйцевидними 2—3-лопатевими і великопилчастими листочками, іноді при основі серцевидними; стеблові листки дрібніші, не такі складні, короткочерешкові, з стеблообгортними здутими піхвами. Зонтики великі, 10—17 *см* у діам., кулясті, з 20—40 дуже коротко- і жорстковолосистими променями, частина яких відхилена донизу; обгортки немає або вона з 1 листочка; зонтички багатоквіткові, майже кулясті, обгорточки з численних нитковидних листочків; пелюстки зеленуваті. Плоди еліптичні, 5—6 *мм* завд. і 3—5 *мм* завш. ☉. Цв. VI—VIII.

Hoffm., Gen. Umbell., ed. I (1814) 162 in nota; ed. II (1816) 166. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 404. Котов у Визн. росл. УРСР, 295. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 28.

— *Angelica Archangelica* L., Sp. pl., ed. I (1753) 250. — *Angelica sativa* Bess., Enum. pl. Volh. (1822) 13 partim. — *Angelica officinalis* Mönch, Meth. (1794) 81.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2605!, 2606!

На болотах і при берегах річок; в лісових районах і в Лісостепу (за винятком Донецького) звичайно, рідко в північно-східній частині Степу.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Звичайно. — **З.Л.-С.** В північно-західній частині; найбільш східні місцезнаходження: Хмельницька обл.: Волочиський рн, Порохня (!!); Дунаєвецький рн, Михайлівка (Маковецький). — **П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Велнкобурлуцький рн, Великий Бурлук (Левіна!); Куп'янський рн, Сенькове по р. Осколу (!), Куп'янськ (!!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна (Сукачов, !!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волз., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Бессараб.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб.

Загальне поширення. Скандінавія і Східна Європа, Західний Сибір.

Господарське значення. Лікарська і пряна рослина. Корінь використовується в медицині і в лікерному виробництві. Часто розводиться. З насіння добувають ефірне масло. Молоді стебла і черешки листків їстівні, використовуються на сухе варення, гарніри і торти.

Рід 607. Любисток — Levisticum Hill.

Hill., Brit. Herb. (1756) 410.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки яскравожовті, округлі, із загнутою всередину верхівкою. Плід овальпо-еліптичний, стиснутий з спинки, з товстуватими, вузькокрилатими спинними й ширшими крайовими ребрами, які не прилягають одне до одного. Канальці під жолобками поодинокі; стовпець роздвоєний.

До роду належить 3 види. В СРСР зустрічається в культурі 1.

2087[1] (1). L. officinale Koch. — **Любисток лікарський.** Стебло 1—2 *м* завв., голе, з сизою поволокою, дудчасте, вгорі галузисте. Листки блискучі, пірчасті або 2-пірчасті, з великими, оберненояйцевидно-клиновидними або ромбічними, трохи надрізно-зубчастими кінцевими частками. Обгортка та обгорточки з численних листочків. Плід 4—6 *мм* завд. і 3—3,5 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VIII.

Koch, Umbell. in Nov. Act. Nat. Cur., XII, 1 (1824) 101. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 403. Котов у Визн. росл. УРСР, 294. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 41.

— *Ligusticum Levisticum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 250.

Часто розводиться в садах і парках як декоративна рослина; іноді дичавіє.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. Батьківщина невідома. В горах Ірану росте близький вид *L. persicum* Freyn. et Sint.

Господарське значення. Рослину давно вже введено в культуру як лікарську і пряну. Коріння в старовину вживалось як лікарський засіб.

Рід 608. Палімбія — Palimbia Bess.

Bess., Enumer. (1822) 55, 94.

Зубці чашечки помітні. Пелюстки білі або ясножовті, довгасті, трохи виїмчасті, закручені. Плід трохи стиснутий з боку спинки, з вузькокрилатими і нитковидними спинними ребрами. Канальців під жолобками по 3, на комісуральній площині — 6. — Багаторічники.

До роду належить 2 види [1].

1. Променів зонтика 5—7. Загальне суцвіття в обрисі широкоовальне, з розчепіреними гілками. Листочки обгортки та обгорточок вузьколінійні або щетиновидні . . . . . **(1). П. оживаюча — P. rediviva** (Pall.) Thell.
— Променів зонтика 7—9(20). Загальне суцвіття в обрисі оберненоконічне або майже щитковидне, із спрямованими вгору гілками. Листочки обгортки та обгорточок лінійно-ланцетні . . . . . **(2). П. тургайська — P. turgaica** Lipsky.

[1] За «Флорой СССР» цей рід монотипний.

2088 (1). **P. rediviva** (Pall.) Thell. — **Палімбія оживаюча.** Вся рослина гола, тільки молоді нижні листки шорстко-пухнаті. Стебло 60—100 *см* завв., тонке, круглясте, від середини або нижче розгалужене, з розчепіреними майже під прямим кутом гілками. Листки тільки прикореневі, рано в'януть, черешкові, 3-пірчасто-розсічені; частки їх цілісні або 2—3-роздільні, з короткощетинковидними загостреними часточками; стеблові листки у вигляді піхов. Суцвіття з черговими гілками, верхівкові зонтики плодючі, бічні — неплідні (чоловічі), промені зонтиків неоднакові; плодючі зонтички з 3—5 квітками. Плід лінійно-довгастий до 5 *мм* завд. і 2 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VIII.

Thell. in Hegi, Ill. Fl. Mitt-Eur., V, 2 (1926) 1364 p.p. Котов у Визн. росл. УРСР, 296. s. str. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 45 p.p.

— *Peucedanum rediviyum* Pall. in Acta Petrop., II (1779) 252. — *Sison salsum* L. fil., Suppl. (1781) 181. — *Palimbia salsa* Bess., Enum. pl. Volhyn. (1820) 55, 94. — *Ferula salsa* Ledeb., Fl. Ross., II, 304, p.p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 407.

На степових солонцях, солончаках і схилах. — В Степу, рідко.

Л.З.-Л.С. Ворошиловградська обл.: Біловодський рн, Деркульський кінний завод (Лавр.!). — Сталінська обл.: Ждановська мр., уроч. Фессалія (!). Амвросіївський рн, Успенка, Миколаївка (Лавр.); Старомлинівський рн, Красна Поляна (!). — **П.З.С.** Одеса (Шмальг.). — Миколаївська обл.: Снігурівський рн, Роксандрівка-Снігурівка (!!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Бехтери (Пач.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

2089 (2). **P. turgaica** Lipsky. — **Палімбія тургайська.** Стебло 35—40 *см* завв., тонке, вгорі галузисте, гілки його спрямовані під гострим кутом, висхідні, через що загальне суцвіття в обрисі оберненоконічне або майже щитковидне. Листки тільки прикореневі, рано в'януть, черешкові, 3-пірчасто-розсічені, частки їх цілісні або 2—3-роздільні, з короткощетиновидними загостреними часточками; стеблові листки у вигляді піхов. Променів у зонтику багато (7—20), однакових або майже однакових; обгортка та обгорточки з 3—5 лінійно-ланцетних, по краю білоплівчастих, на кінцях тупуватих листочків; плодючі зонтички з 7—9 квітками, часто білими. Плід довгасто-яйцевидний. ♃. Цв. VI—VII.

Lipsky ex Woron. в Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V (1931) 818.
Рисунки: Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, рис. 535.

На солончаках і солонцях. — В Донецькому Лісостепу, дуже рідко.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Слов'янськ (Клок.!). — Харківська обл.: Ізюмський рн, Копанки (Черн.!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб.; Серед. Азія: Арал.-Касп.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР, півдня Сибіру і північного заходу Середньої Азії.

Рід 609. Ферула — Ferula L.

L., Gen., ed. I (1737) 75.

Квітки у верхніх зонтиках плодючі, в бічних — чоловічі. Зубці чашечки непомітні. Пелюстки жовті, із загнутою всередину верхівкою. Плід овальний, сплюснутий із спинки, з нитковидними спинними і крилатими крайовими ребрами, які щільно прилягають одне до одного. Канальці в жолобках, широкі, поодинокі. — Багаторічні трави. Листки багаторазово пірчасто-розсічені.

До роду належить понад 130 видів, які поширені в помірній та субтропічній зонах Євразії і в Північній Африці. В СРСР росте 96 видів, з них в УРСР — 3.

---

1. Піхви стеблових листочків дуже здуті, яйцевидні . . . . . **(1). Ф. східна — F. orientalis** L.
— Піхви трохи здуті, довгасті . . . . . 2.
2. Частки листків лінійні, видовжені . . . . . **(2). Ф. татарська — F. tatarica** M.B.
— Частки листків клиновидно-яйцевидні, вкорочені . . . . . **(3). Ф. каспійська — F. caspica** M.B.

Підрід I. Peucedanoides (Boiss.) Korov.

Пелюстки жовті, дрібні. Підстовпчик короткоконічний, з розширеним хвилястим краєм. Півплодики з боку спинки виразно опуклі, з вузькою окраїною, канальців у жолобках по 1, рідше по 3.

Секція 1. **Xeronarthex** Korov. Листки товстуваті, в сухому вигляді жорсткі, звичайно розсічені на дрібні частки. Стебла, яких звичайно кілька, утворюють пухкі дернинні кущі. Плоди опуклі, багаті на смоли.

2090 (1). **F. orientalis** L. — **Ферула східна.** Стебло 80—150 *см* завв., круглясте, вгорі галузисте, з майже кільчасто розміщеними верхніми гілочками. Листки великі, багаторазово пірчасто-розсічені, з вузьколінійними, гострими, шорсткими, кінцевими частками; стеблові листки із зменшеною пластинкою і великими здутими яйцевидними піхвами. Зонтики 12—18-променеві; верхівкові — майже сидячі; бічні — зближені майже в кільця, по 4—7, перевищують верхівкові. Плід довгасто-оберненояйцевидний, 10—12 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl. (1753) 247. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 406. Пач. (Список раст. Аскания-Нова) в Изв. Гос. степн. запов., II (1923) 110. Котов у Визн. росл. УРСР, 296. Коровин в Фл. СССР, XVII, 116.
Рисунки: Коровин, Моногр. (1947), табл. XXXVIII, рис. 2.

На степах і степових схилах. — В південній частині Степу, рідко.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Приморський рн, Преслав на р. Обиточній (Бойко). — **П.З.С.** Миколаїв (Шмальг.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, Кирилівка, п-в Степок (!!); Мелітополь (!!). — Херсонська обл.:

Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач., Лавр.!, !!); Іванівський рн, Агайман (Пач.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Крим; Кавказ: Схід. Закавк. (г. Бешбармак).

Загальне поширення. Південь УРСР, Крим, Південне Закавказзя, Курдистан, Мала Азія.

Секція **2. Macrorhiza** Korov. — Частки листків тонкі, голі, рідше трохи опушені; листки рано в'януть.

2091 (2). F. tatarica Fisch. — **Ферула татарська.** Вся рослина гладенька. Стебло прямостояче, 60—100 *см* завв., круглясте, тонкоборозенчасте, у верхній частині галузисте. Листки 2—4-пірчасто-розсічені, з довгими гострокінцевими, лінійними, по краю пилчасто-шорсткими кінцевими частками. Піхви стеблових листків великі, довгасто-ланцетні, але не здуті; верхні листки без пластинки; верхівкові зонтики сидячі, бічні зближені біля їх основи в кількості 2—5, на ніжках, що перевищують верхній зонтик. Променів у зонтику і в зонтичках по 5—8; обгорток чи обгорточок немає. Плід довгасто-овальний, 7 *мм* завд. і 3—3,5 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII.

Fisch. in Spreng., Pugill. pl., I (1813) 27. Ledeb., Fl. Ross., II, 299. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 406. Котов у Визн. росл. УРСР, 296. Коровин в Фл. СССР, XVII, 130.

На солонцях, по схилах і степах в Донбасі і в Степовій зоні, рідко.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Авдіївський рн, Ясинувата (Шмальг.). — Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Провалля (Залєський, Постриганы!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Нижньодуванський рн, Верхня Дуванка, у верхів'ї р. Красної (!!, Клок.!); Біловодський рн, Лимарівка (Лавр.!, !!); Міловський рн, Стрільцівський кінський завод (Лавр.!, !!). — **П.З.С.** Одеса (Ліндем.). — Миколаїв (Федосєєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд. ч.), Ірт.; Серед. Азія: Арал.-Каєп. (гори Алатау).

Загальне поширення. Ендем СРСР.

Підрід **II. Dorematiodes** (Rgl. et Schmalh.) Korov.

Зонтики проколоті, здаються простими. Монокарпічні або полікарпічні трави, вкриті м'якими волосками.

2092 (3). F. caspica М.В. — **Ферула каспійська.** Стебло 30—60 *см* завв., круглясте, тонкоборозенчасте, голе, галузисте, при основі вкрите волокнами відмерлих листових піхов; безлисте. Прикореневі листки коротко-черешкові, вже під час цвітіння зів'ялі, трохи шорстко-пухнаті; пластинки їх 3—4-пірчасто-розсічені; кінцеві частки дрібні, овальні, пірчасто-надрізні. Загальне суцвіття волотеве, з супротивними нижніми й кільчасто розміщеними верхніми гілками; зонтики 2—5 *см* у діам., 3—6(8)-променеві, без обгорток; верхівкові зонтики, що містяться на кінцях головних розгалужень стебла, двостатеві, плодючі; неплідні бічні зонтики розміщені

на деякій відстані під ними в кількості 1—3 на недовгих квітконосах, не перевищують верхівкового зонтика (звичайно супротивні); зонтички 5—10-квіткові, обгорточки з 1—2 дрібних, яйцевидних тупуватих листочків або їх зовсім немає; пелюстки яскравожовті. Плід овальний, 4—6,5 *мм* завд. і 4 *мм* завш.; канальці між ребрами поодинокі, в спайці кожного півплодика їх по 2. ♃. Цв. VI—VII.

М.В., Fl. taur.-cauc., I (1808) 220. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 406. Котов у Визн. росл. УРСР, 296. Коровин в Фл. СССР, XVII, 141.

Рисунки: Коровин, Моногр. (1947), табл. XLIII, рис. 2.

На степових солонцях, глинистих і солонцюватих схилах. — В Степу, на півдні і на північному сході, рідко.

Л.З.-Л.С. Ворошиловградська обл.: Міловський рн, Стрілецький степ (Лавр. і Зоз!); Біловодський рн, Лимарівка (Лавр. і Зоз!); Деркульський кінний завод (Танфільєв). — Запорізька обл.: Приморський рн, Ногайськ (Бойко). — **П.З.С.** Одеса (Пач.!), Одеса, о-в Березань (Рябков). — Миколаївська обл.: між Очаковом і Ольвією (Пач.). — Херсонська обл.: Херсон, Білозерка (Рябков!); Бериславський рн, Іванівка, Кочкарівка на р. Дніпрі (Пач.!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (!!, Пач.!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк (Пач.!, Левіна!), о-в Чурюк-Тюб (!!); Геніческий рн, Перекоп (Пач.); Сивашський рн, Ново-Михайлівка (Левіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд. ч.); Серед. Азія: Арал.-Каєп.

Загальне поширення. Ендем СРСР.

Рід **610. Еріозинафе — Eriosynaphe** DC.

DC., Mém., V (1829) 50.

Зубці чашечки малопомітні, тупі; пелюстки зеленуватожовті. Плоди овально-довгасті, на внутрішньому боці пухнаті, з потовщеними крайовими і нитковидними спинними ребрами. Ходів у жолобках по 3—4. — Багаторічні трави.

Монотипний рід.

2093 (1). E. longifolia (Fisch.) DC. — **Еріозинафе довголиста.** Вся рослина сиза. Стебло 60—100 *см* завв., круглясте, розчепірено-галузисте. Прикореневі листки 3-пірчасто-розсічені, з довгими лінійними гострими частками; верхні стеблові листки у вигляді довгастих піхов. Загальне суцвіття волотеве, гілки його чергові або вгорі супротивні; зонтики численні, з 5—12(20) променями; центральний зонтик плодючий, бічні — неплідні, 5—8-променеві, перевищують центральний; промені зонтиків тонкі; квітконіжки дуже довгі, в 3—4 рази довші за плід. Плід довгастий, до 9 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

DC. in Mém., V (1829) 50. Воронов в Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, 820. Котов у Визн. росл. УРСР, 297. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 147.

— *Ferula longifolia* Fisch. in Cat. Hort., Gorenk. (1812) 45, nom. nudum. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 407.

Рисунки: Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, рис. 536.

По степах, на глинистих, вапнякових і крейдяних схилах. — В південній частині Степу і в Донецькому Лісостепу, дуже рідко.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Провалля (Постригань!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Миколаїв, Горобчанська коса (Шестериков). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Залєський, Пач., Ковальов, Левіна!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (півд.-зах. ч.); Серед. Азія: Арал.-Касп. (півн. ч.).

Загальне поширення. Ендем СРСР.

Рід. 611. Ферулаго — Ferulago Koch.

Koch in Nov. Act. Nat. eur., XII (1824) 97.

Чашечка непомітна. Пелюстки жовті, довгасто-округлі. Обгортка та обгорточки багатолисті. Плід з боку спинки стиснутий. Спинних ребер 3, вони нитковидні; бічні ребра потовщені, крилаті; канальці численні.

До роду належить близько 50 видів, що ростуть в Середземномор'ї, в Південно-Східній Європі, Малій Азії до Ірану і Туркменії. В СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 2, що належать до секції *Euferulago* Boiss.

---

1. Стебло круглясте; кінцеві частки листків коротколінійні . . . . . **(1). Ф. лісова — F. silvatica** (Bess.) Reichenb.
— Стебло гранчасте, кільцеві частки листків видовжені . . . . . **(2). Ф. степова — F. campestris** (Bess.) Grecescu.

2094 (1). F. silvatica (Bess.) Reichenb. — **Ферулаго лісова.** Стебло 50—100 *см* завв., круглясте, вгорі з нечисленними кільчасто розміщеними гілками. Листки в обрисі довгасто-ланцетні, до основи поступово звужені, багаторазово пірчасто-розсічені, з коротколінійними, тонко загостреними кінцевими частками. Зонтики з 10—15 променями; листочки обгортки та обгорточок яйцевидно-ланцетні, відігнуті. Плід довгастий, близько 14 *мм* завд. і 6 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII.

Reichenb., Pl. crit., IV (1826) 371. Lindem., Fl. Chers., 1, 249. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 154.

— *Ferula silvatica* Bess., Enumer. (1822) 44. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 405. Котов у Визн. росл. УРСР, 297.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2585.

В дубових або іноді грабових лісах. — В західній частині Лісостепу, зрідка.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Чортківський рн, Улашківці (!). — Хмельницька обл.: Волочиський рн, Тарнорудка (Шмальг.). Войтовці (!!); Ружнянський рн, Волиця (!!); Сатанівський рн, Іванівці, Хотинці (!!).— **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Жмеринка (Шмальг.). — Хмельницька обл.: Хмельницький (Рогов.). — Київська обл.: Біла Церква (Рогов.); Обухівський рн, **Трипілля (Рогов).** — Черкаська обл.: Корсунь-Шевченківський (Рогов.).

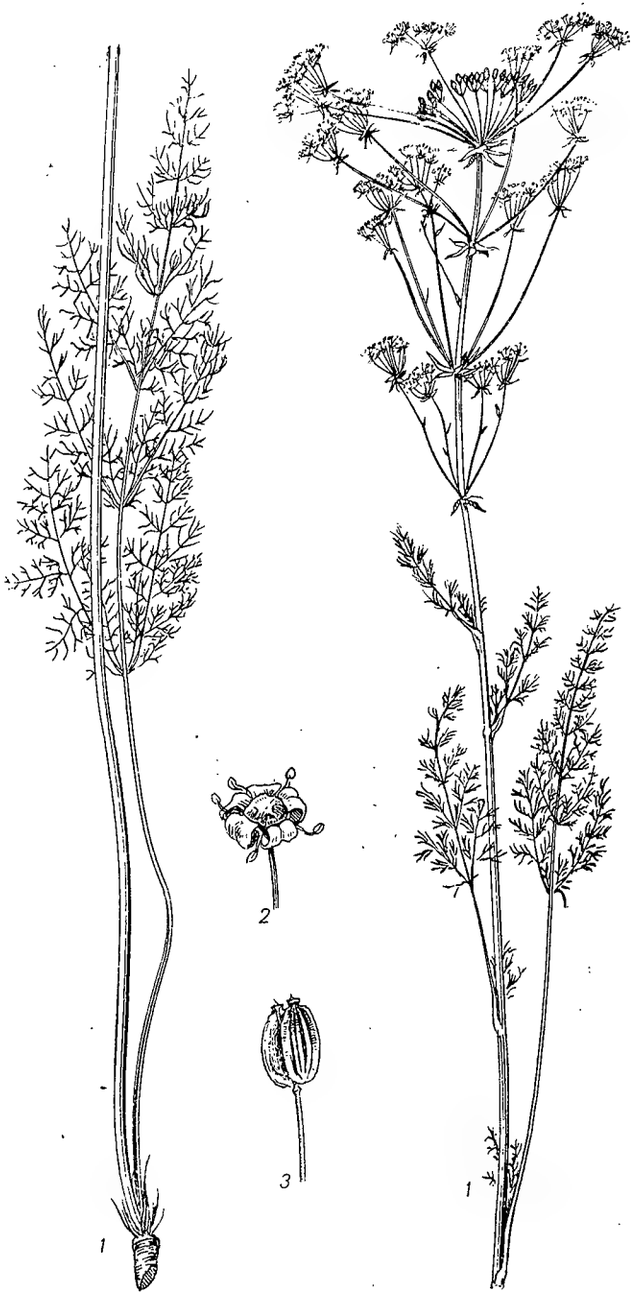

Рис. 103. Ферулаго лісова — *Ferulago silvatica* (Bess.) Reichenb.

1 — загальний вигляд (верхня та нижня частини рослини); *2* — квітка; *3* — плід.

Примітка. Вказівки для **П.З.-Л.С.** — Кіровоград (Реман у Пач.). — **Л.Л.-С.** Харків (Черн.) стосуються *F. campestris* (Bess.) Grecescu.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Бессараб.

Загальне поширення. Балканський п-в, Угорщина, Румунія, Польща, західна частина УРСР.

2095 (2). F. campestris (Bess.) Grecescu — **Ферулаго степова.** Вся рослина гола. Стебло 50—130 *см* завв., гранчасто-борозенчасте, у верхній частині з кільчасто розміщеними гілками. Листки в обрисі яйцевидно-трикутні, довгасті, багаторазово пірчасто-розсічені, з лінійними гострокінцевими частками. Центральний зонтик майже сидячий, з 10—20 променями; листочки обгортки та обгорточок ланцетні, відігнуті. Плід довгасто-овальний, до основи часто трохи звужений, 10—14 *мм* завд., 7—8 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII.

Grecescu, Consp. Fl. Romanei (1898) 252. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 150. — *Ferula Ferulago* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 405, p.p., non L. — *Ferula campestris* Bess., Enum. pl. Volh. (1822) 44. — *Ferulago sulcata* Ledeb., Fl. Ross., 2 (1844) 299, p.p. Монтр., Обозр., II, 338. — *Ferulago nodiflora* M. B., Fl. taur.-cauc., 1 (1808) 220, non L. (1753), nec. Scop. (1772). Котов у Визн. росл. УРСР, 297.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2584.

Рисунки: Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, рис. 537.

На степових схилах, узліссях, між чагарниками. — В Лісостепу і в Степу нерідко, а місцями звичайно. Північна межа поширення проходить по лінії Бар — Біла Церква — Сміла — Харків.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Чортківський рн, Улашківці (Гринь!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Демшин (Маковецький). — Вінницька обл.: Барський рн, Бар, Комарівці — Іванівці (!!); Крижопільський рн, Гарячківка, Вільшанка, Княжеве (!!); Піщанський рн, Дмитрашківка (!!); Ярмолинецький рн, Грабарівка (Янківський); Ямпільський рн, Велика Кісниця (Кузнецова). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Брацлав (!!); Тростянецький рн, Четвертинівка на Бузі (!!); Гайсинський рн, Губник (!!); Уланівський рн, Кропивна (Рогов!). — Одеська обл.: Саврань (Рогов.!); Миколаївська обл.: Первомайськ (Рогов.!, Шмальг.). — Київська обл.: Таращанський рн, Лука, Троїцьке (!); Біла Церква (Рогов.!). — Черкаська обл.: Бабанський рн, Оксанина (Лазаренко!); Умань (Шмальг.!); Корсунь-Шевченківський (Рогов.!); Катеринопільський рн, Піщана (Підоплічка!); Смілянський рн, Велика Яблунівка (!); Кам'янка (!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Краснопілля (Таліев!).— Харківська обл.: Харківський рн, Харків, Рогань, Сороківка (Черн.!, !!); Чугуїв (Клок., !!). — Кіровоградська обл.: Ново-Архангельськ (Нетубський!); Знам'янка (Танфільєв), Єлисаветградка, у верхів'ях р. Інгульця (Ліндем!). — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Троїцьке (Рогов.!). — Кіровоградська обл.: Долинська (Пач.). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, Кислівка (Клок.!, !!), Моначинівка (Клок.!); Великобурлуцький рн, Великий Бурлук (Левіна!). — Ворошиловградська обл.: Біловодський рн, Лимарівка (Ширяєв, Лавр.!, !!), Деркульський кінський завод (Лавр.!, !!); Міловський рн, Стрілецький степ (Лавр.!, !!); Нижня Дуванка, Покровське (Клок.,!!). — Сталінська обл.: Будьоннівський рн, Хомутове (!!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінф.). — **П.З.С.** Одеса (Ліндем.). — Херсон (Ліндем.). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Світлодолинська (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Балканський п-в, Середня Європа (півд. ч.), вказані райони СРСР.

Рід 612. Калестанія — Calestania Kozo-Pol.

Kozo-Pol. в Бюлл. Моск. Общ. исп. прнр., XXIX (1915) 175.

Зубці чашечки короткі. Пелюстки білі із загнутою всередину верхівкою. Підстовпчик подушковидний. Плід стиснутий із спинки, з мало випнутими тупими середніми ребрами; крайові ребра вузькокрилаті, щільно прилягають одне до одного. Канальці під жолобками поодинокі, з боку спайки — в кількості 2, залягають глибоко (на внутрішньому боці оплодня), прилягають до насінини. Стовпець вільний, 2-роздільний. Обгортка багатолиста.

Рід має 2 види. В СРСР зустрічається 1.

2096 (1). C. palustris (Moench) Kozo-Pol. — **Калестанія болотна.** Вся рослина гола. Стебло 50—120 *см* завв., ребристе, борозенчасте, у верхній частині галузисте, в нижній — часто забарвлене в темнофіолетовий колір. Нижні листки з черешками, довшими за пластинку; пластинка в обрисі широкотрикутна, 7—25 *см* завд. і 3—15 *см* завш., 2—3-пірчаста, первинні і вторинні листочки її з черешочками, третинні звичайно сидячі, глибоко пірчасто розсічені на лінійні або ланцетні, 3—15 *мм* завд. і 1—3 *мм* завш., хрящувато загострені частки. Зонтики з 15—30 шорсткопухнатими променями; обгортка та обгорточки з 7—12 яйцевидно-ланцетних, видовжено-загострених, по краю плівчастих листочків; іноді великих і пірчасто-роздільних (var. *luxurians* Trautv.); обгорточки майже дорівнюють зонтичкові. Плоди широкоеліптичні, близько 5 *мм* завд. і 3 *мм* завш. ♃. Цв. VII—VIII.

Kozo-Pol. (Козо-Полянський) в Бюлл. Моск. Общ. исп. природы, XXIX (1915) 175. Котов у Визн. росл. УРСР, 297.

— *Peucedanum palustre* (L.) Moench, Meth. (1794) 82. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 408. Шишкин в Фл. СССР, 201. — *Thysselinum palustre* Hoffm., Umbell. (1814) 154. — *Thysselinum Schiwereckii* Bess., Enum. (1822) 12, 94, № 329. — *Peucedanum silvestre* DC., Prodr., IV (1830) 179. — *Selinum palustre* L., Fl. Suec. (1755) 86. — *Selinum silvestre* Jacq., Fl. Austr. (1774), tab. 152. — *Selinum Thysselinum* Crantz, Fl. Austr., III (1767) 35.

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., V (1930) 11, № 448. Fl. austro-hung. exsicc., № 1324.

Рисунки: Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, рис. 540.

На болотах, у вільшняках і заболочених чагарниках. — На Поліссі і в Лісостепу звичайно, рідко в степовій зоні, до якої заходить по долинах великих рік.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Цеглівка (Білик!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Івано-Франківський рн, Поріччя (Катіна!). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Куликівський рн, Носівське л-во (Косець!). — **П.П., Л.П.,**

П.Л.-С., Л.Л.-С. Звичайно. — **З.Л.-С.** Хмельнницька обл.: Михайлівський рн, Яськівці (!!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Хмельницький (Шмальг., !!); Деражнянський рн, Новосілка, Деражня (!!). — **П.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Рубіжне (Черн.!); Станично-Луганський рн, Вільхове (Постригань!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Миколаїв (Федосєєв). — Херсонська обл.: Херсон (Шмальг.). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань (Козлов), Збур'ївка (Пач., Козлов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Прибалт., Дв.-Печ., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт. (півн. ч.), Алтай (півн. ч.).

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Східна Європа, Північна Італія, Європейська частина СРСР і Західний Сибір.

Рід 613. Смовдь — Peucedanum L.

L., Sp. pl. (1753) 245.

Квітки часто різнорідні, плодючі та неплідні у тих самих зонтиках. Зубці чашечки коротенькі, часто непомітні. Пелюстки тупі або виїмчасті, із загнутою всередину верхівкою. Підстовпчик подушковидний. Плід округлий або овальний, сплюснутий із спинки, з нитковидними спинними і товстуватими, крилатими крайовими ребрами, що щільно прилягають одне до одного. Канальці в жолобках поодинокі або по 2—3. — Багаторічники з розсіченими листками.

До роду належить близько 120 видів, поширених майже по всій Євразії та в Африці. В СРСР відомо до 40 видів, з них в УРСР зустрічається 9.

---

1. Обгортка (і обгорточки) з численних листочків . . . . . 2.
— Обгортки немає або вона з 1—3 листочків . . . . . 5.
2. Пелюстки жовті (6). **С. Любименкова — P. Lubimenkoanum** Kotov.
— Пелюстки білі . . . . . 3.
3. Листки просто- або 2-пірчасті, з великими цілісними листочками . . . . . (9). **С. великолиста — P. macrophyllum** Schischk.
— Листки 3-пірчасто-розсічені . . . . . 4.
4. Кінцеві частки листків роздільні або надрізні, розчепірені . . . . . (7). **С. гірська — P. Oreoselinum** (L.) Moench.
— Частки листків гостропилчасті, нерозчепірені . . . . . (8). **С. оленяча — P. cervaria** (L.) Cuss.
5 (1). Стебло вгорі гранчасте. Обгорточки з 1—3 листочків . . . . 6.
— Стебло круглясте. Обгорточки з 4—7 листочків . . . . . 7.
6. Кінцеві частки листків 3—8 *мм* завш., гострі. Промені зонтика на внутрішньому боці опушені. Пелюстки жовтуваті або ясножовті . . . . . **(2). С. подільська — P. podolicum** (Bess.) Eichenw.
— Кінцеві частки листків 1,2—3 (5) *мм* завш. Промені зонтика голі. Пелюстки білі, спочатку часто червонуваті . . . . . (3). **С. Євфімії — P. Euphimiae** Kotov.

7 (5). Полюстки білі. Прикореневі листки просто- або 2-пірчасто-розсічені . . . . . (1). **С. Шотта — P. Schottii** Bess.
— Пелюстки жовті. Прикореневі листки більш розсічені . . . . . 8.
8. Кінцеві частки листків поступово загострені. Квітконіжки майже дорівнюють плоду або трохи коротші за нього. Всі промені зонтика майже рівні . . . . . (4). **С. руська — P. ruthenicum** M. B.
— Частки листків тупуваті. Квітконіжки в кілька разів коротші за плід. Промені зонтика дуже нерівні . . . . . (5). **С. дніпровська — P. borysthenicum** Klok.

Секція **1. Palimbioidea** Boiss. Зубці чашечки малопомітні. Листки просто- або 2-пірчасті; частки першого порядку сидячі або з короткими черешочками. Обгортки немає. Плоди яйцевидні або еліптичні, по краю ширококрилаті. Канальців під жолобками по 1—3.

2097 (1). P. Schottii Bess. — Смовдь Шотта. Стебло прямостояче, 50—80 *см* завв., голе, сизуватозелене, внизу круглясте, вгорі ребристе, розгалужене. Прикореневі листки довгочерешкові, просто- або 2-пірчасторозсічені, кінцеві частки їх 1—2,5 *см* завд. і 1—1,5 *мм* завш., цілокраї, верхні стеблові листки з короткими черешками та менш розсіченою пластинкою. Зонтики 5—8 *см* у діам., з 5—16 неоднаковими, голими променями; обгортки звичайно немає; обгорточок або теж немає, або вони з 1—5 шиловидних голих листочків; пелюстки білі, близько 1 *мм* завд., на верхівці виїмчасті, з загнутою всередину часточкою. Плоди широкоеліптичні, 6—7,5 *мм* завд. і 4—5 *мм* завш., майже такої ж довжини, як і квітконіжки; спинні ребра мало випнуті, крайові ребра крилаті; підстовпчик короткоконічний; стовпчики в багато разів довші за його, відігнуті назовні. ♃. Цв. VII—VIII.

Bess. ex DC., Prodr., IV (1830) 178. Ledeb., Fl. Ross., II, 309. Котов у Визн. росл. УРСР, 298. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 194.

На кам'янистих схилах. — Рідко.

Вказано для **Р.О.-Л.**

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр.
Загальне поширення. Східна частина Середньої Європи.

2098 (2). P. podolicum (Bess.) Eichenw. — **Смовдь подільська.** Вся рослина гола, опушені лише основи листків і промені зонтиків зверху (на внутрішньому боці). Стебло 50—100 *см* завв., борозенчасте, вгорі трохи розгалужене. Листки з обох боків блискучі, пірчасто-розсічені, з сидячими сегментами, які на нижніх листках глибоко- 2—3-пірчасто-роздільні, а на верхніх цілісні або пірчасто-надрізні; кінцеві частки листків 5—15 *мм* завд. і 3—8 (15) *мм* завш., гострі. Променів зонтика 8—12 (15), неоднакових; обгортки немає; обгорточки з 1, рідше з 2—3 листочків; пелюстки жовтуватобілуваті або зеленуваті. Плід округло-овальний,

Рис. 104. Смовдь подільська — *Peucedanum podolicum* (Bess.) Eichenw.

1 — загальний вигляд (верхня та нижня частини рослини); *2* — квітка; *3* — плід.

3,2—6 *мм* завд. і 3—4,2 *мм* завш.; канальців під жолобками по 2—3, на комісурі 4. ♃. Цв. VII—VIII.

Eichenw., Skizze (1830) 155. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 195. Котов у Визн. росл. УРСР, 298.

— *Selinum podolicum* Bess., Prim. Fl. Galic., II (1809) 392. — *Peucedanum Chabraei* Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 308 ex parte, non Reichenb., Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 408. — *Oreoselinum podolicum* M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 210 in nota. Bess., Enumer. (1822) 12. — *Palimbia Chabraei β. podolica* DC., Prodr., IV (1830) 176.

Рисуики: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, № 2518!

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2583! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 52!

На лісових галявинах і серед чагарників. — В Лісостепу звичайно, в Степу — рідко.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Чабанівка (Білик!). — **З.Л.-С.** Звичайно. — **П.Л.-С.** В півн. ч. зрідка. — Черкаська обл.: Тальне (Рогов.); Умань (Рогов.); Канів (!!). — Вінницька обл.: Гайсинський рн, Гайсин (!!), Степашки на р. Бузі (!!). — В південній частині звичайно. — **Л.Л.-С.** На півночі зрідка. — Полтавська обл.: Миргород (Шмальг.). — Сумська обл.: Штепівський рн, Михайлівська цілина (Зоз!). В південній і східній частині звичайно. — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** На північ і схід від р. Дніпра звичайно. — Полтавська обл.: Карлівський рн, Карлівка (Шмальг.); Козельщанський рн, Бригадирівка (Шмальг.). — Дніпропетровська обл.: Сннельникове (Шмальг.). — **П.З.С.** Одеська обл.: Іванівський рн, Іванівка, Баранове (Шестериков). — Миколаївська обл.: Баштанський рн, Хрнстофорівка (Пач.).

Var. **latifolia** Kotov nova. — Листки ширші; у нижніх листків кінцеві частки 9—15 *мм* завш.

По лісах, нерідко.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Значна частина Європи.

2099 (3). P. Euphimiae Kotov. — **Смовдь Евфімії.** Вид, близький до попереднього. Стебло 30—60 *см* завв., борозенчасте, просте або вгорі розгалужене. Листки блискучі, пірчасто-розсічені, з сидячими сегментами, на нижніх листках глибоко- 2—3-пірчасто-роздільними, на верхніх — цілісними пірчасто-надрізними; всі листки б.-м. однакові, з видовженими ланцетними або лінійними, часто цілісними частками 20—25 *мм* завд. і 1,5—3 *мм* завш. Променів у зонтику (10) 12—20; обгортка з 1 листочка, часто її немає; обгорточки з 2—5 листочків, рідше з 1; квітконіжки голі; пелюстки білуваті, спочатку часто червонуваті. Плід округло-овальний, 3—6 *мм* завд. і 3—4,5 *мм* завш. ♃. Цв. VII—VIII.

Kotov (Котов) у Бот. журн. Інст. бот. АН УРСР, 1, 2(1940) 178; у Внзн. росл. УРСР, 298.

— *P. podolicum,* Шишкин в Фл. СССР, XVII, 195, p.p.

По чагарниках на кам'янистих грунтах. — В східній частині УРСР, рідко.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Харцизький рн, Нижня Кринка і Зуївка (Наконечна!); Сніжнянський рн, Андріївське л-во на р. Міусі, на півн. захід від Андріївки (!! і Карнаух!), Саур-Могила (Лавр.!, !!). — Ворошиловградська обл.: Попаснянський рн, Комишуваха (Гринь!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Покровське (Клок.!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Граф ф!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Дон., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Ендем південного сходу УРСР і Північного Кавказу.

Секція **2. Eupeucedanum** Duby. Зубці чашечки помітні. Бічні крила півплодиків широкі; канальці під жолобками поодинокі. Листки двічі або багаторазово трійчасто розсічені; частки першого порядку з черешочками; кінцеві частки лінійні, цілокраї, видовжено-загострені. Обгортка з небагатьох листочків.

2100 (4). P. ruthenicum M. B. — **Смовдь руська.** Рослина гола. Стебло 50—120 *см* завв., круглясте, дрібноборозенчасте, малолисте, у верхній частині розгалужене. Прикореневі й нижні стеблові листки багаторазово трійчасті або трійчасто-пірчасті; пластинки їх 15—30 *см* завд. і завш., трохи довші за черешки, з довгими лінійними, 2—9 *см* завд. і 1—4 *мм* завш., поступово загостреними, по краю гладенькими частками; середні листки дрібніші, менш складні; черешки їх короткі, при основі з нешироками піхвами; верхні листки без пластинки, складаються лише з піхов. Зонтики розміщені на кінцях стебел і гілок, 8—18 *см* у діам., з численними променями і малолистою опадною обгорткою або без неї; обгорточки з багатьох листочків; квітки жовті. Плоди довгасті або овальні, 6—8 *мм* завд. і 3—5 *мм* завш., дорівнюють квітконіжкам або коротші за них. Канальці в жолобках поодинокі, на спайці їх 2. ♃. Цв. VI—VII.

M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 215. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 409. Котов у Визн. росл. УРСР, 298. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 173.

— *P. officinale* L. *β. ruthenicum* Шмальг., Фл. Юго-Зап. Рос. (1886) 238. — *Ferula ruthenica* Spreng., Umbell. Prodr. (1813) 14.

Рисунки: Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, рис. 541!

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1725.

На степових схилах, солонцях. — В південній частині Лісостепу, нечасто, в Степу нерідко, але на крайньому півдні рідшає.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: Олександрія (Рябков!, Шмальг.!); Кіровоград (Окснер!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова, Рогань (Черн.!, !!); Мерефа (Наливайко!, !!); Нова Водолага (Лавр.!); Чугуїв (Черн.!). — Полтавська обл.: Глобинський рн, Рублівка (Наумов!). — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Первомайський рн, Первомайськ (Шмальг., Монтр.!). На схід від Інгулу звичайно (!!). — **Л.З.-Л.С.** В півн. і півн.-східн. ч. звичайно до долинн р. Самари (!!). — Полтавська обл.: Козельщанський рн, Бригадирівка (Рогов.). — Дніпропетровська обл.: Синельникове (Шмальг.). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Висоцький, !!); Осипенко (Вержбицький, !!). — **П.З.С.** (Шестериков). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя, о-в Хортиця (Дементьєв). — Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач.!, Свистунова!, !!, Ковальов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Причорн., Бессараб., Верх.-Дністр., Заволз., Ниж.-Волз. (півн. ч.); Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.

Загальне поширення. Північна частина Балканського п-ва, південь Європейської частини СРСР.

Секція **3. Taeniopetalum** (Vis.) Reichenb. fil. ex Calest. Кінцеві частки листків лінійні, цілокраї, тупуваті, з коротким вістрям. Пелюстки білуваті з сіткою темніших жилок.

2101 (5). P. borysthenicum Klok. — **Смовдь дніпровська.** Рослина сиза. Стебло 80—150 *см* завв., круглясте, галузисте. Листки 2—3-пірчасторозсічені, кінцеві частки їх лінійні або довгасто-лінійні, тупуваті, з насадженим вістрям; верхні стеблові листки з піхвою. Зонтики з 6—12 променями; обгортки немає або вона з 1 листочка; обгорточки з 5—8 листочків; квітконіжки вдвоє коротші за плід. Плід довгасто-яйцевидний, 8—10 *мм* завд. і 5—6 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII.

Klok. in Addenda ad t. XVII, Fl. URSS, XVI (1951) 354. Клоков у Визн. росл. УРСР (1950) 298. Фл. СССР, XVII, 197.

— *P. arenarium* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 409, non Waldst. et Kit.

На пісках. — Переважно в Лісостепу, на пісках по других терасах річок.

Л.П. Київська обл.: Київ (Шмальг.!), окол. Києва, поблизу Миколаївської слобідки (Семенкевич!); Бровари (Рогов.). — **З.Л.-С.** Одеська обл.: між Чорною і Косою Котовського р-ну (Шмальг.!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква (Гродзінський!); Рокитнянський рн, Сухоліське л-во (Гродзінський!). — Кіровоградська обл.: Ново-Георгіївський рн, Крилівська лісова дача (Д. Зеров); Олександрівський рн, Бірки по р. Тясмину (Пач.). — Черкаська обл.: Чигиринський рн, Кожарки (Д. Зеров). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Пач.!, Шмальг.). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (Рогов., !!). — Полтавська обл.: Кременчук (Рогов.); Глобинський рн, Рублівка (Наумов); Полтавський рн, Полтава (Іллічевський, !!), окол. Полтави, Зінці (Стахорський!), Триби (Д. Зеров!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Ново-Санджарський рн, Нові Санджари (Лепченко). — Харківська обл.: Ізюмський рн, Червоний Оскол (Клок.), окол. Ізюма, Наддонецьке л-во (!!); Шевченківський рн, Горожанівка (Черн.!). — Ворошиловградська обл.: Ново-Айдарський рн, Муратове (Таліев!), Станично-Луганський рн, Болотенка (Гринь і Романова!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Гори Артема (!!). — Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Верхнє (Зоз!), Лисичанськ (!!, Карнаух!), Серебрянка (Гринь і Романова!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінф., Шмальг.); Новомосковський рн, Вільне (!!); Покровський рн, Велико-Михайлівка (Граф ф!, !!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадольське л-во (Граф ф!); Великоновосілківський рн, по берегу р. Вовчої, піски по р. Мокрих Ялах (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР. Описана рослина з пісків р. Дніпра.

Рис. 105. Смовдь дніпровська — *Peucedanum borysthenicum* Klok.
1 — загальний вигляд (верхня та нижня частини рослини); *2* — плід.

Секція 4. **Xanthoselinum** (Schur) Calest. Зубці чашечки помітні. Пелюстки жовті. Плід овальний, крайові крила дорівнюють $^1/_2$ середньої частини плода. Обгортка багатолиста.

2102 (6). P. Lubimenkoanum Kotov — **Смовдь Любименкова.** Стебло 60—120 *см* завв., вгорі гранчасто-борозенчасте, з тонкими відхиленими гілками. Листки в обрисі трикутно-яйцевидні, нижні 3-пірчасторозсічені, з яйцевидними сегментами й довгастими, 5—7 *мм* завш., гострокінцевими, по краю шорсткими частками; верхні листки 2-пірчасті, вузькі, кінцева частка їх 6—8 *мм* завд. і 2,5—3 *мм* завш. Зонтики багатопроменеві, численні, в пірамідальному суцвітті; листочки обгортки та обгорточок лінійно-ланцетні, короткі, розчепірені; пелюстки жовті. Плід довгастий або еліптичний, 5—9 *мм* завд. і 3,5—4 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII.

Kotov (Котов) у Журн. Інст. бот. АН УРСР, 19(26)—20(27) (1938) 187—189; у Визн. росл. УРСР, 299. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 198.
— *P. alsaticum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 409, non L.

На узліссях дубових гайків, в чагарниках, по схилах. — На Поліссі тільки на півдні, в Лісостепу і в півн. ч. Степу звичайно, на крайньому півдні рідшає.

З.П. Волинська обл.: Овадніський рн, Руда (Барбарич!). — **П.П.** Київська обл.: Київ, на правому березі р. Дніпра, Ботанічний сад АН УРСР (Траутф., Шмальг.!, !!); Васильківський рн, Жорнівка-Дзвонкове (Семенкевич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Остерський рн (Вершковський), Батурин (Рогов.!, Шмальг.). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.** — Одеська обл.: Бородінський рн, Лісне (!!). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке (Кукуш!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Приазовський рн, Приморський Посад (Левіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Волз.- Кам., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Арал.-Касп. (півн. ч.).

Загальне поширення. Ендем СРСР.

Секція 5. **Oreoselinum** (Adans.) Reichenb. Зубці чашечки помітні. Пелюстки оберненояйцевидні, виїмчасті, білі або зеленуватобілуваті. Плоди з вузькими, іноді товстуватими крайовими крилами. Кінцеві частки листків б.-м. широкі, зубчасті або лопатеві. Зонтики з обгорткою та обгорточками.

2103 (7). P. oreoselinum (L.) Moench. — **Смовдь гірська.** Вся рослина гола. Стебло 30—100 *см* завв., круглясте, посмуговане, тільки у верхній частині трохи борозенчасте, мало розгалужене. Прикореневі листки довгочерешкові, трійчасто-пірчасті, в обрисі трикутні, зверху трохи лискучі, зісподу блідіші, з сітчастими жилками; черешок листка відігнутий; черешочки сегментів та листочків розчепірені під прямим кутом або навіть відігнуті донизу; листочки з клиновидною основою і коротким черешочком; глибоко пірчасто-надрізні; частки їх широкі або вузькі, тупі або загострені, з білим кінчиком. Зонтики 20—30-променеві; промені з верхнього боку пухнаті; обгортки та обгорточки багатолисті; листочки

Рис. 106. Смовдь Любименкова — *Peucedanum Lubimenkoanum* Kotov.

1 — загальний вигляд (верхня та нижня частини рослини); *2* — плід.

їх відігнуті донизу, з білим краєм; пелюстки білі. Плід округлий, червонобурий, 4—5,2 *мм* завд. і 4—5 *мм* завш., на верхівці і при основі з дрібними виїмками; комісуральні ходи дуговидні, притиснуті до краю півплодика. ♃. Цв. VI—VII.

Moench, Meth. pl. hort. bot. Marburg (1794) 82. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 410. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 188. Котов у Визн. росл. УРСР, 299.

— *Athamantha Oreoselinum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 244. — *Oreoselinum legitimum* M.B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 210. — *Selinum Oreoselinum* Crantz, Class. Umbell. Emend. (1767) 61.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXI, 1960.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2627! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 449. Dörfler, Herb. norm., № 5266! Fl. austro-hung. exsicc., № 2579!

На пісках, в борах. — На Поліссі і в Лісостепу звичайно, а місцями багато, зрідка зустрічається в Лівобережному Степу на других терасах річок.

З.П., П.П., Л.П., П.Л.-С., Л.Л.-С. Звичайно. — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Вашківецький рн, Бережниця (Горохова!). — Тернопільська обл.: Заліщицький рн, Добровляни (Кузнецова!). — Хмельницька обл.: Городоцький рн, Жищинці (Пач.); Гвардійський рн, Павликівці (Козлов!); Сатанівський рн, Іванківці (Козлов!). — Вінницька обл.: Піщанка (!!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Калинівський рн, Антопіль (!!). — **Л.З.-Л.С.** На північ і півн. схід від р. Дінця. Звичайно. В півд. ч. рідко. — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Новомосковськ (Акінф.!, !!), Вільне, Липнянське л-во по р. Самарі (Акінф., !!); Дніпропетровськ (Акінф.); Покровський рн, Велико-Михайлівське л-во на р. Вовчій (Граффі, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Волз.-Кам. (Тетюши), Причорн., Ниж.-Дон., Бессараб., Верх.-Дністр.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Скандінавія, Балканський п-в і Південна Європа до Волги.

Господарське значення. Вся рослина (корені, листя і плоди) при розтиранні видихає міцний ароматичний запах. За дослідами Інституту ботаніки АН УРСР, в насінині міститься до 3% ефірного масла, головною складовою частиною якого є терпен (рослини зібрані в окол. Красноград, Харківської обл., 5. VIII 1951 р.).

2104 (8). P. cervaria (L.) Cuss. — **Смовдь оленяча.** Вся рослина гола. Стебло 50—100 *см* завв., круглясте, в нижній частині мало, у верхній — дуже борозенчасте, малорозгалужене. Листки зісподу сизувато-зелені, в обрисі трикутні, 2—3-пірчасто-розсічені, з довгасто-яйцевидними, гостропилчастими і почасти надрізними кінцевими частками; зубці листового краю гострокінцеві; верхні стеблові листки малорозвинені, без черешків, з довгими піхвами. Зонтики 12—30-променеві; промені з верхнього внутрішнього боку шорсткі; обгортка та обгорточки з численних відігнутих донизу, білооблямованих листочків; квітки білі, до цвітіння часто блідорожеві. Плід округло-овальний до 5,2 *мм* завд. і 5 *мм* завш., жовтобурий; канальці на плоскій поверхні півплодиків мало зігнуті і майже паралельні. ♃. Цв. VI—VIII.

Рис. 107. Смовдь олеияча — *Peucedanum cervaria* (L.) Cuss.

1 — загальний вигляд (верхня та нижня частини рослини); *2* — квітка; *3* — плід.

Cuss. in Lapeyer, Hist. pl. Pyren. (1813) 149. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 410. Котов у Визн. росл. УРСР, 299. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 189.

— *Athamantha Cervaria* L., Syst., ed. X (1759) 956. — *Selinum Cervaria* L., Sp. pl. (1753) 1194. Bess., Enum, 12, № 333.

Рисунки: Reichenb., Icon. Fl. Germ., 21, tabl. 118.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1667! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 248! Fl. austro-hung. exsicc., № 2578.

На лісових галявинах і серед чагарників. — Тільки в північно-західній і західній частинах УРСР, де звичайно. Східна межа поширення в УРСР проходить по лінії Рашків — Котовськ — Умань — Корсунь-Шевченківський — Канів — Ніжин — Глухів.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Холмець (Білик!); Мукачеве (Попов!). — **П.П., Л.П.** Звичайно. — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Хотин (!! і Теличко!). — В півн. ч. до лінії Рашків—Котовськ звичайно. — Вінницька обл.: Томашпільський рн, Томашпільське л-во (Гринь!). — **П.Л.-С.** Нерідко, а місцями звичайно в західній частиині. Східні місцезнаходження: Київська обл.: Ставищанський рн, Ставище (Шмальг., !!), Розкішна (!), Сніжки (!). — Черкаська обл.: Канівський рн, Канів (!); Монастирищинський рн, Монастирище (Кучерява!). — Вінницька обл.: Немирівський рн, Шолудьки (Гринь!); Тростянецький рн, Четвертинівка на р. Бузі (!!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Середино-Будський рн, Кам'янка (Барбарич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Закарп., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн.

Загальне поширення. Середня Європа, Західне Середземномор'я, Балканський п-в.

Господарське значення. Вся рослина (кореневище, корені, листя і плоди) при розтиранні видихає міцний ароматичний запах. За дослідами Інституту ботаніки АН УРСР, в корінні міститься 2,7% ефірного масла, що складається з терпенів (рослини зібрані в Одеській обл., Жеребкове, 17. VI 1953 р.).

Примітка 1. Вказівки для **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Кременчук (Рогов.). — Харківська обл.: Харків (Черн., Шмальг.) і для **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Гори Артема (Гюльденштедт) — помилкові.

Примітка 2. Андржієвський вважає, що цей вид розкладається на два:

Cervaria latifolia Andrz. — з овальними листками. Описано з Ставища Хмельницької обл.

Cervaria angustifolia Andrz. — з ланцетними листками. Описано з Ставища Хмельницької обл.

Пізніше Рогович в Обозр. (1869) 110 ці види звів до різновидностей.

Секція **6. Macroselinum** (Schur) Schischk. Зубці чашечки трикутні; пелюстки білі, оберненояйцевидні. Плід еліптичний або широкояйцевидний, з 3 нитковидними спинними і ширококрилатими крайовими ребрами. Листки пірчасті, 2-пірчасті або 2-трійчасті, з великими частками. Обгортка та обгорточки з численних листочків.

2105 (9). P. macrophyllum Schischk. — **Смовдь великолиста.** Стебло 50—100 *см* завв., круглясте, борозенчасте, вгорі іноді трохи гранчасте. Прикореневі листки 2-пірчасті, стеблові — пірчасті, з великими, майже шкірястими, яйцевидно-довгастими, при основі іноді трохи серце-

видними, гострокінцевими, зарубчасто-пилчастими сегментами; верхні листки піхвові, майже без пластинки. Зонтики з 10—20 голими борозенчастими променями; обгортка та обгорточки з численних майже нитковидних листочків; квітки білі. Плід видовжено-овальний, 5,2—6 *мм* завд. і 3,2—4 *мм* завш.; канальці на плоскій поверхні півплодиків зближені й майже паралельні. ♃. Цв. VII—VIII.

Schischk. (Шишкин) в Фл. СССР, XVII (1951) 192. Котов у Визн. росл. УРСР, 300.

— *P. latifolium* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 410 partim, non DC. — *Selinum latifolium* M. B., Fl. taur.-cauc., 1 (1808) 213, 424 ex parte. — *Oreoselinum latifolium* M.B., Fl. taur.-cauc. III (1819) 211 ex parte. — *Imperatoria laevigata* Boiss. in Ann. Sc. Nat. 3 ser. Bot., I (1844) 325, non *Peucedanum laevigatum* Nutt. (1840).

На солончаках і солончакуватих луках. — В південній частині Лісостепу і в Степу, зрідка.

П.Л.-С. Одеська обл.: Грушка (Шмальг.). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Решетилівський рн, Ісички (Рогов.!); Диканський рн, Надежда (Рогов.). — Черкаська обл.: Чорнобаївський рн, Велика Бурімка, заплава р. Сули (Зоз!). — Харківська обл.: Харківський рн, Мерефа, луки по р. Ржавчику (Козлов!); Печенізький рн, Печеніги (Лавр.!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Первомайський рн, Первомайськ (Шмальг.); Кривоозерський рн, Березки (Шмальг.). — Кіровоградська обл.: Долинський рн, Ганнівка (Пач.). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Нижнедуванський рн, Нижня Дуванка на р. Кобильці (Клок.!); Верхньо-Теплівський рн, Райгородка на р. Айдарі (Постригань). — Харківська обл.: Шевченківський рн, Горожанівка (Черн.!); Зачепилівський рн, Скалонівка (Черн.!). — Полтавська обл.: Карлівський рн, Карлівка (Черн.!); Кобеляцький рн, Павлівка (Рогов.). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Новомосковськ, Новоселівка, Животилівка на р. Самарі (!!); Юр'ївський рн, Чорноглазівки (Єліашевич!). — Сталінська обл.: Селидовський рн, Сонцівка на р. Вовчій (!). — Запорізька обл.: Червоноармійський рн, Трохимівка на р. Соленій (Альохін); Осипенко, Бердянська коса в Азовському морі (Постригань!); Приморський рн, Юр'ївка (!). — Сталінська обл.: Жданов (Шмальг.!, Вержбицький!). — **П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Великотокмацький рн, Майське на р. Молочній (!!). — В пониззі р. Дніпра звичайно (!). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Ягорлицький п-в і коса Тендра, Солено-Озерна лісова дача; Скадовський рн, о-в Джарилгач (Пач.). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, п-в Тюбек на Сиваші (!!). — Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий в Азовському морі (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР до Волги.

Рід **614. Кріп — Anethum** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 263.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки жовті, цілісні, із загнутою всередину верхівкою, диск подушковидний. Плід овальний, сплюснутий зі спинки, легко розпадається; ребер 5, нитковидних, крайові — вузькокрилаті; канальці в жолобках поодинокі.

Рід складається з 3 видів, які зустрічаються в Східному Середземномор'ї. Для СРСР наводять 2 види, з них в УРСР 1 в культурі.

2105[1] (1). A. graveolens L. — **Кріп пахучий.** Рослина гола, з синюватою поволокою. Стебло 40—100 *см* завв., круглясте, посмуговане, галузисте. Листки 2—3-пірчасто-роздільні, з лінійними нитковидними кінцевими частками; нижні листки черешкові; верхні — сидячі, з білооблямованою піхвою і зменшеною пластинкою. Зонтики великі, 20—50-променеві. Плід 3,5—4 *мм* завд. ⊙. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 263. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 411. Котов у Визн. росл. УРСР, 292. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 209.

— *Peucedanum Anethum* Spreng. in Schult. Syst., VI (1820) 587. — *Peucedanum graveolens* Clarke in Hook. f., Fl. Brit. Ind., II (1879) 709.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 2602.

Розводиться на городах, іноді дичавіє і трапляється як бур'ян.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення (в дикому стані). Південна Європа (Іспанія, Південна Франція, Далмація, Угорщина, Туреччина, Єгипет, Іран).

Господарське значення. Кріп — цінна пряність; містить 64—82 гамми вітаміну А. Запах листків, стебел і плодів залежить від ефірного масла, якого в плодах є 2,0—4,0%. Головні складові частини масла — карвон (40—60%) і лімонен. Вживається воно в косметиці, в лікерному і консервному виробництві та в медицині.

Рід **615. Пастернак — Pastinaca** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 262.

Зубці чашечки непомітні. Пелюстки жовті, округло-яйцевидні, трохи виїмчасті, у виїмці із загнутою всередину часточкою. Плід округло-овальний, сплюснутий із спинки; ребра нитковидні, краї півплодиків широкі, плоскі, трохи потовщені. — Дворічні або багаторічні трави з пірчастими листками, звичайно опушені.

До роду належить 18 видів, поширених в Європі й Азії. В СРСР зустрічається 9 видів, з них в УРСР — 4.

---

1. Корінь товстий і м'ясистий. Культурна рослина . . . . . (4). **П. посівний — P. sativa** L.
— Корінь тонкий, веретеновидний. Дикоростучі рослини . . . . . 2.
2. Листки великі; нижні 20—25 *см* завд. і 15—20 *см* завш.; нижні сегменти їх 8—9,5 *см* завд. і 3—4 *см* завш., на передньому краї з віддаленою великою лопаттю . . . . . **(3). П. борщівниковидний — P. heracleoides** (Boros) Kotov.
— Листки й листочки звичайно вдвоє коротші, без видовженої великої лопаті . . . . . 3.

3. Листки зверху блискучі, голі, зісподу короткопухнаті. Стебло звичайно голе . . (1). **П. дикорослий** — **P. silvestris** Garsault.
— Листки тьмяні, б.-м. густопухнаті. Стебло розсіянопухнате . . . . . (2). **П. пухнатий** — **P. opaca** Willd.

Секція **1. Eupastinaca** Boïss. Обгортка та обгорточки нерозвинені. Пелюстки голі.

2106 (1). P. silvestris Garsault. — **Пастернак дикорослий.** Корінь тонкий, веретеноподібний, галузистий. Стебло 40—100 *см* завв., гранчасто-борозенчасте, галузисте, разом з черешками листків і променями зонтика голе. Листки зверху голі, блискучі, зісподу пухнаті, пірчасті, листочки їх яйцевидно-довгасті, тупонадрізні; бічні — лопатеві. Верхівковий зонтик з 7—20 дуже нерівними променями; квітки жовті. Плоди жовтобурі, округло-овальні або овальні, 5—6 *мм* завд., з мало потовщеними краями, завдовжки дорівнюють плодоніжкам. ☉. Цв. VI—VIII.

Garsault, Descr. pl. Anim. (1767) 263. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 216, p.p. — *P. pratensis* Mart., Prodr. Fl. Mosqu., ed. 2 (1817) 55. — *P. sativa* Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 317 ex parte. Котов у Визн. росл. УРСР, 300 — *P. sativa* subsp. *eusativa* Briquet var. *pratensis* Thell. in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, 1408. — *Peucedanum Pastinaca* L., Gen., ed. I (1737) 81, p.p. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 410.

Як бур'ян на полях, луках, біля доріг. — По всій УРСР звичайно, відсутнє тільки в **ПС.**

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Півд. Закавк.

Загальне поширення. Майже вся Європа, за винятком крайньої півночі. Занесено до Америки, Австралії і Нової Зеландії.

2107 (2). P. opaca Willd. — **Пастернак пухнатий.** Схожий з попереднім видом. Корінь тонкий. Стебло до 100 *см* завв., гранчасто-борозенчасте, галузисте, розсіянопухнате, особливо внизу. Листки тьмяні, з обох боків б.-м. густопухнаті, пірчасті, з 2—4 парами при основі майже серцевидних, тупонадрізних яйцевидних листочків; бічні листочки лопатеві. Зонтики з 5—9 променями. Плід яйцевидний, голий, 5—7 *мм* завд. ☉. Цв. VI—VII.

Willd., Enum, h. Berol., Suppl. (1813) nomen. Монтр. Обозр., II, 341.
— *P. sativa β. opaca* Vis. (1852). Рогов., Обозр. раст. Киевск. учебн. окр. (1869) 111. — *P. sativa β. pubescens* Kaufm. Моск. фл. (1889) 211. Lindem., Fl. Chers., 1, 254. — *P. sativa* Котов у Визн. росл. УРСР, 300, p.p. — *P. silvestris* Шишкин в Фл. СССР, XVII, 216, p.p. — *Peucedanum Pastinaca β. opacum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 410.

На глинистих схилах, відслоненнях різних порід, серед чагарників, іноді як бур'ян. — На Поліссі зрідка, в Лісостепу і Степу нерідко, а місцями звичайно.

П.П. Київ (Шмальг.!, Лоначевський!, Васильєв-Яковлєв!). — **З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С., П.З.С. і Л.З.С.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Арал-Касп.

Загальне поширення. Південь Середньої Європи, Південна Європа, вказані райони СРСР, Сірія, Мала Азія, Іран.

2108 (3). P. heracleoides (Boros) Kotov comb. nova — **Пастернак борщівниковидний.** Корінь тонкий, веретеновидний. Вся рослина розсіяно опушена притиснутими волосками або майже гола. Стебло 50—100 *см* завв., гранчасто-борозенчасте, розгалужене, з видовженими гілками. Листки черешкові, непарнопірчасті, з надрізно-лопатевими листочками або сегментами, загалом більші, ніж у пастернака дикорослого, і нагадують листя борщівника; нижні листки довгочерешкові, до 20—25 *см* завд. і 15—20 *см* завш., їх нижні листочки 8—9,5 *см* завд. і 3—4 *см* завш., з відставленою великою лопаттю спереду, розміщені під прямим кутом до черешка, верхні листки короткочерешкові. Загальне суцвіття волотево-щитковидне, квітки жовті. Плоди жовтуватобурі, округло-овальні або овальні, 5—6 *мм* завд., дорівнюють квітконіжці. ☉. Цв. VI—VII.

— *P. sativa* var. *heracleoides* Boros (1924). Воронов в Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, 830. — *P. sativa* L. subsp. *eu-sativa* Briqu var. *pratensis* Pers f. *heracleoides* Thell. in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2 (1925) 1409.

В плавнях, на заплавних луках, дуже рідко.

Л.З.-Л.С. Харківська обл.: Вовчанськ (Заболоцький!). — **П.З.С.** Відоме з суміжних районів Молдавської РСР; Тирасполь, Глинне на р. Дністрі (!!, Опперман!), Незаверталівка, біля Кучурганського лиману (!! і Опперман!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Дон., Причорн.
Загальне поширення. Угорщина, Молдавська РСР, УРСР.

Примітка. Рослина ще маловідома. Поширення її, мабуть, значно більше.

2108[1] (4). P. sativa L. — **Пастернак посівний.** Корінь товстий і м'ясистий. Вся рослина гола. Стебло 100—170 *см* завв., гранчасто-борозенчасте, розгалужене. Листки пірчасто-розсічені, з видовжено-яйцевидною, звичайно сидячою клиновидною основою, з зарубчасто-пилчастими, надрізними або 2—3-лопатевими сегментами, в кількості 3—7 пар. Зонтики великі, верхівкові — 20-променеві; квітки жовті. Плоди жовтобурі, овальні. ☉. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 262. Ledeb., Fl. Ross., II, 317. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 217.
— *P. sativa* L. var. *hortensis* Ehrh. ex Hoffm. (1814). Котов у Визн. росл. УРСР, 300. — *Peucedanum Pastinaca* a. *sativum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 411.

Культурна рослина. Розводиться на городах і в садках.
Поширення по СРСР. Тільки в культурі.
Загальне поширення. Тільки в культурі.

Примітка. Можливо, що родоначальником цього виду є пастернак дикорослий— *P. silvestris* Garsault.

Рід **616. Малабайла — Malabaila** Hoffm.

Hoffm., Gen. Umbell. (1814) 125, non Tausch. (1834).

Зубці чашечки непомітні; пелюстки яйцевидні, виїмчасті, у виїмці із загнутою всередину часточкою, жовті. Плід округло-оберненояйцевидний, сплюснутий із спинки, з широким, здутим, гладеньким краєм; ребра тонкі, внутрішні — зближені, зовнішні — відсутні до краю; жолобки з 1 канальцем. Білок плоский. Стовпець роздвоєний. — Багаторічні трави з пірчастими листками, більш або менш опушені.

Східносередземноморський рід. З 10 (приблизно) його видів для СРСР наводиться 4, в УРСР зустрічається 1.

2109 (1). M. graveolens (M. B.) Hoffm. — **Малабайла вонюча.** Сіруватопухната або білуватоповстиста рослина. Стебло 50—130 *см* завв., гранчасто-борозенчасте, у верхній частині галузисте. Листки пірчасторозсічені; сегменти при основі нерівнобокі, довгасто-яйцевидні або майже округлі, надрізні або глибоколопатеві, пилчасто-зубчасті. Зонтики з 10—25 променями, великі, без обгортки; обгорточки з 3—7 однобічних листочків. Плід округло-оберненояйцевидний або округло-овальний, 6—7 *мм* завв., 4—6 *мм* завш., спереду виїмчастий, на комісурі з 2 борозенками. ♃. Цв. V—VII.

Hoffm., Gen. Umbell., I (1814) 126. Котов у Визн. росл. УРСР, 300. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 265.

— *Pastinaca graveolens* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 237; III, 247. — *Peucedanum Biebersteinii* Schmalh., Фл. Ср. и Ю. Р., I (1895) 411.

По степах, степових схилах, відслоненнях різних порід, як бур'ян біля доріг. — В південній частині Лісостепу зрідка, частіше в Степу.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Гвардійський рн, Павликівці, у верхів'ях Бугу (!!). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Грушка (Рогов.); Ананьївський рн, Жеребкове (!!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Макіївка (!!); Харцизьк (Наконечна!).— **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Первомайський рн, Первомайськ (Шмальг.); Кривоозерський рн, Криве Озеро (Монтр., Шмальг., !!), Березки (Рогов.); — Одеська обл.: Жовтневий рн, Жовтень—Розкішне (!!). — Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, Ново-Житомир (Пач.); Сталінський рн, Ново-Подільськ (Пач.). — Кіровоградська обл.: Долинський рн, Долинська (Пач.), Марфівка (Пач.), між Новгородкою і Покровським (Пач.), Устинівський рн, Сагайдак (Пач.).— **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, Кислівка (!!); Лозівський рн, Сергіївка (Залеський), Краснопавлівка (Шидловський!); Близнюківський рн, Криштопівка (Криштофович!), Близнюки (Лукашов); Красноградський рн, Красноград, роз'їзд Вільний (Іллічевський). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадольське л-во (Висоцький!); Амвросіївський рн, Кутейникове (Лавр.!), Максимівка (Шмальг.). — Запорізька обл.: Андріївський рн, Берестове (Альохін). — **П.З.С.** Одеська обл.: Бородінський рн, Лісне (Кот. і Кузнецова!); Одеса (Шмальг.), окол. Одеси, Чорноморка (Шестериков); Одеський рн, Іллінка (Шестериков); Овідіопольський рн, Олександрівка (Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Пач.); Жовтневий рн, Тернівка (Пач.); Баштанський рн, Христофорівка (Пач.); Варварівський рн, Солониха (Пач.). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пач., !!), Голопристанський рн, Солено-Озерна лісова дача (Пач.), Бехтери (Пач.), Коса Тендра (!); Скадовський рн, о-в Джарилгач (Давидич!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк (Левіна!); Геніческий рн, п-в Чонгар, ст. Сиваш (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волз.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг.; Серед. Азія: Арал.-Каспійська.

Загальне поширення. Добруджа, Угорщина, Туреччина, СРСР, Джунгарія.

Рід **617. Борщівник — Heracleum** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 249.

Зубці чашечки звичайно помітні, дрібні. Пелюстки оберненояйцевидні, на верхівці виїмчасті, у виїмці з загнутою всередину часточкою, іноді майже 2-роздільні. Зовнішні квітки зонтика часто з нерівними пелюстками. Плід оберненояйцевидний або округлий, сплюснутий з боків, спинні і комісуральні канальці звичайно не доходять до основи півплодика, нитковидні або донизу булавовидно потовщені. Білок на внутрішньому боці плоский. Стовпець роздвоєний. — Великі дворічники з розсіченими листками і порожнистим стеблом.

До роду належить близько 70 видів, які ростуть у північній помірній зоні, переважно в горах Європи, Азії і Америки, на півдні зустрічаються в Гімалаях, Індії до Цейлону і в Африці. В СРСР відомо 37 видів, з них в УРСР — 4. Українські види належать до секції *Euheracleum* DC.

---

1. Прикореневі листки серцевидно-долоневидні, 5—7-лопатеві, з пилчасто-зубчастими лопатями . . . . . **(1). Б. карпатський — H. carpaticum** Porcius.
— Прикореневі листки пірчасті або глибоко пірчасто-роздільні, з гострими сегментами . . . . . 2.
2. Прикореневі листки пірчасто-роздільні, загострені, з 7—8 сегментами . . . . . **(2). Б. долоневидний — H. palmatum** Baumg.
— Прикореневі листки пірчасто- або трійчасто-розсічені . . . . . 3.
3. Плід голий. Крайові квітки не збільшені. Пелюстки жовтуватозелені . . . . . **(4). Б. сибірський — H. sibiricum** L.
— Плід, принаймні молодий, опушений. Пелюстки білі або блідорожеві. Крайові квітки з побільшеними зовнішніми пелюстками . . . . . **(3). Б. європейський — H. sphondylium** L.

2110 (1). H. carpaticum Porcius. — **Борщівник карпатський.** Стебло 20—60 *см* завв., густо опушене, звичайно просте; прикореневі листки довгочерешкові, при основі серцевидні, зісподу густіше, зверху розсіяно волосисті; верхні стеблові листки — 3-лопатеві. Обгорток і обгорточок немає або вони з небагатьох листочків; зонтики з 7—42 розхиленими

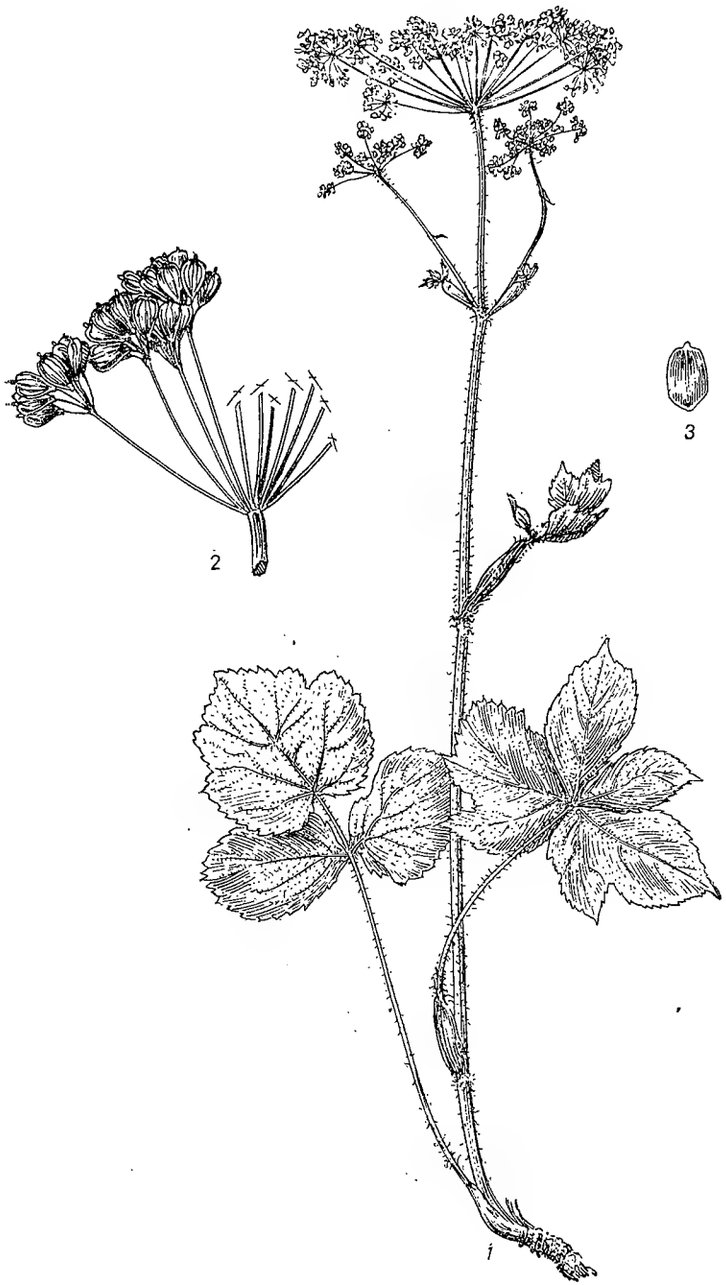

Рис. 108. Борщівник карпатський — *Heracleum carpaticum* Porcius.

1 — загальний вигляд; *2* — зонтик з плодами; *3* — плід.

опушеними променями; пелюстки білі або рожеві. Плоди яйцевидні, 7—8 *мм* завд., голі, лише на ребрах іноді щетинисто опушені. ♃. Цв. VII—VIII.

Porcius in Ann. Acad. Rom., ser. II, XIV (1893) 109. Котов у Визн. росл. УРСР, 300. Манденова в Фл. СССР, XVII, 234.

H. alpinum Baumg. et auct., alior, non L.

На скелях в альпійському і субальпійському поясах. — В Карпатах досить звичайно.

К.Л. Звичайно. — Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Піп Іван Чорногорський (!!, Брадіс!), Ясиня (Брадіс!), г. Говерла (!!, Хржановський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Карпати.

Загальне поширення. Карпати.

2111 (2). H. palmatum Baumg. — **Борщівник долоневидний.** Стебло 50—120 *см* завв. Піхви здуті, башликоподібні, шовковисто-павутинясті; пластинка листків з серцевидною основою. Зонтики великі, до 10 *см* завш., з шорсткими променями; обгортки немає; листочки обгорточок ланцетні; пелюстки білі. Молоді плоди опушені. ☉ або ♃ Цв. VI—VII.

Baumg., Enum Stirp. Transsilv., I (1816) 215. Кпарр, Pflanz. Galic. u. Bukow., 259. Котов у Визн. росл. УРСР, 301, Манденова в Фл. СССР, XVII, 234.

Скелі в альпійському і субальпійському поясах. — В Карпатах, рідко. Відома з суміжних місцевостей Румунії — Кирлибаба, в долині р. Бистриці (Кпарр, l. c.). Можливе знаходження в УРСР.

Загальне поширення. Ендем Карпатських гір.

2112 (3). H. sphondylium L. — **Борщівник європейський.** Стебло 50—120 *см* завв., товсте борозенчасте, жорстковолосисте; листки з досить великими піхвами, трійчаті, з округло-яйцевидними, рідше яйцевидно-ланцетними, лопатевими або пірчасто-роздільними і нерівномірно зубчастими сегментами. Зонтики великі; обгортки немає або вона складається з кількох листочків; обгорточки з численних вузьких листочків; пелюстки білі або рожеві, крайові — збільшені. Зав'язь пухната. Плід 6—12 *мм* завд. і 4—7 *мм* завш., голий. ☉ або ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl. (1753) 249. Fl. suecc. (1755). Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 412. Szafer, Kulczynski, Pawlowski, Rosl. polsk., 447. Котов у Визн. росл. УРСР, 301. Манденова в Фл. СССР, XVII, 236.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 2575!

На гірських луках і серед чагарників. — В Карпатах.

К.Л. Станіславська обл.: Жаб'є, по берегу Чорного Черемошу (Катіна!).—Закарпатська обл.: Рахівський рн, окол. Рахова (Хржановський!, Косець!, Білик!), Богдань (Гринь!), Луги на Білій Тисі (!!), Ясиня (Брадіс!), г. Свидовець (Гринь!). — Чернівецька обл.: Вижнецький рн, Ростоки (!!). — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: Трускавець (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Карпати.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа.

Примітка. Помилково вказувався для багатьох місць УРСР (крім Карпат) замість *H. sibiricum* L.

2113 (4). H. sibiricum L. — **Борщівник сибірський.** Рослина опушена жорсткими волосками, особливо стебло і черешки листків. Стебло прямостояче, 50—150 *см* завв., круглясте, товсте, борозенчасте. Нижні листки довгочерешкові, звичайно дуже великі, до 50 *см* завд. і до 30 *см* завш.; верхні листки майже сидячі, зі здутими піхвами; листки з 3 листочків, рідше пірчасто-складні, з 5—7 сегментів; сегменти округло-яйцевидні, лопатеві, з зубчастими лопатями. Зонтики великі, багатопроменеві; обгортки немає; обгорточки з численних вузьких листочків; пелюстки зелені або жовтуватозелені. Плід довгасто-яйцевидний, 6—11 *мм* завд. і 4—7 *мм* завш., гладенький, трохи блискучий; спинні канальці нитковидні, донизу трохи потовщені; комісуральні товсті, майже булавовидні, доходять тільки до середини сім'янки. ☉. Цв. VI—VIII.

L, Sp. pl., ed. I (1753) 249. Ledeb., Fl. Ross., II, 320. Котов у Визн. росл. УРСР, 301. Манденова в Фл. СССР, XVII, 231.

— *H. Sphondylium β. sibiricum* Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 413. — *H. flavescens* Bess. *a) latifolium* DC., Prodr., IV (1830) 191.

На луках, по берегах річок, біля доріг, по краях полів, іноді як бур'ян. — Звичайно по всій УРСР, невідомий лише з **П.С.**

Var. *angustifolium* Ledeb. Рослина велика, до 1 *м* завв. Сегменти листків роздільні, з вузькими, майже лінійними частками.

Ledeb., Fl. Ross., II (1844) 321.

— *H. flavescens* Bess., Enum. pl. (1822) 12, № 341.

Часто трапляється разом з типовою формою.

З.П., П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Нерідко. **П.З.-Л.С.** Рідко. — Ворошиловградська обл.: Біловодський рн, Лимарівка, степ (Залеський!). — Харківська обл.: Ізюм (Горницький!, !!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа (схід. ч.), Східна Європа, Західний Сибір.

Рід 618. Тордиліум — Tordylium L.

L., Sp. pl. (1753) 240.

Зубці чашечки помітні, нерівні. Пелюстки білі або рожеві, на верхівці виїмчасті, у виїмці із загнутою всередину часточкою; зовнішні пелюстки крайових квіток збільшені. Плід сплюснутий, округлий, з коркувато потовщеними зморшкуватими крайовими крилами і майже непомітними середніми ребрами, з нитковидними поодинокими канальцями.

До роду належить 6 видів, які ростуть у Середземномор'ї і на Кавказі. В СРСР відомо 2 види, з них в УРСР — 1.

2114 (1). T. maximum L. — **Тордиліум великий.** Шершаво-шорстка рослина. Стебло 30—100 *см* завв., розгалужене, грапчасто-борозенчасте. Листки пірчасто-розсічені, з 7—9 сидячими сегментами, на нижніх листках видовженими, зарубчасто-лопатевими, на верхніх — ланцетно-лінійними, великопилчастими; верхівкові сегменти видовжені. Обгортки та обгорточки з кількох лінійних листочків. Квітки в зонтичках густо скупчені, на коротких ніжках; пелюстки білі або рожеві. Плід 4—6 *мм* завд. і 4—5 *мм* завш., горбкуватий і шипувато-шершавий. ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 240. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 412. Котов у Визн. росл. УРСР, 301. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 277.

На горбах біля доріг і як бур'ян. — В західній частині УРСР, рідко.

З.Л.-С. Тернопільська обл.: Теребовлянський рн, Теребовля, степ Панталиха (Кнапп). — **П.З.С.** Одеська обл.: Ренійський рн, Рені (Шмальг.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Зах. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Середня Європа до Англії, Східна Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Кавказ, Мала Азія, Іран.

Триба 7. Laserpitieae Drude.

Квітки двостатеві або різнорідні, на головному зонтику завжди плодючі. Чашечка з малопомітними зубцями. Пелюстки оберненосерцевидні. Підстовпчик подушковидний. Плоди стиснуті із спинки, вторинні ребра випнуті й часто крилаті.

Рід 619. Лазурник — Laser Borkh.

Borkh. ex Gaertn., Mey et Scherb., Fl. Wett., I (1799) 244, 384.

Зубці чашечки короткі, трикутні. Пелюстки білуваті, оберненояйцевидні, виїмчасті, у виїмці з загорнутою всередину часточкою; підстовпчик подушковидний. Плід довгастий, легко розпадається, із спинки стиснутий, з товстими випнутими ребрами, з яких 4 проміжні менш випнуті або малопомітні, з 1 канальцем; крайові ребра більші, щільно прилягають одне до одного; білок на внутрішньому боці плоский; стовпець роздвоєний.

До роду належить 3 види, які ростуть в Європі і Передній Азії. В СРСР —1 вид.

2115 (1). L. trilobum (L.) Borkh. — **Лазурник трилопатевий.** Вся рослина гола, гладенька, сизувата. Стебло прямостояче, 60—170 *см* завв., круглясте, товсте, вгорі галузисте. Листки великі, 25—35 *см* завд. і завш., в обрисі широкотрикутні, зісподу — голубуватосизі; нижні — черешкові, 2—3-трійчасті; сегменти з черешками; кінцеві частки (листочки) великі, 5—7 *см* завд. і завш., то цілісні, майже округлі, тупо-великозубчасті, то бічні 2-лопатеві, а кінцева — 3-лопатева або надрізана з тупими і тупо-

великозубчастими лопатями; верхні листки менш складні, сидячі на широкоздутих піхвах. Зонтики великі, 12—25 *см* у діам., з 15—25 променями, 6—11 *см* завд.; обгортки та обгорточок немає; квітки білі. Плід еліптичний, 7—8 *мм* завд. і 4 *мм* завш., гладенький. ♃. Цв. VI—VII.

Borkh., Fl. obern. Grafsch. Catzenellenbogen (1795) Ej. in Gaertn. Mey et Scherb., Fl. Wett., (1799) 384. Thellung in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 2, 1464. Котов у Визн. росл. УРСР, 301. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 167.

— *Siler trilobum* Crantz, Stirp. Austr., ed. I, III (1762) 62. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 414. — *Laserpitium trilobum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 248. — *Laserpitium aquilegifolium* Jacq., Fl. Austr., II (1781) 29. — *Siler aquilegifolium* Gärtn., Fruct., I (1801) 92. Bess., Enum., 12, № 340.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XXI, tab. 143! Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, V, рис. 544! Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, fig. 2559!

На лісових галявинах і в чагарниках. — В Лісостепу, не часто; заходить також і в Лівобережний Злаково-Лучний Степ, і в Закарпаття.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачеве (Гринь!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Ярмолинці (!!). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Вербський рн, Смига (!!).—Вінницька обл.: Барський рн, Комарівці (!!); Ободівський рн (Гринь!).— **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Артемівськ (Лавр.!), Артемівська мр, Часів Яр (Оксіюк!); Слов'янський рн, Райгородок (Гринь!); Єнакіївський рн, Червоний (Гринь); Горлівська мр, ст. Микитівка, Байрак (Олексієнко!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн (Акінф.), Вільне на Самарі, в Новомосковському бору (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Закарп., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Волз.-Дон., Ниж.-Дон., Заволз., Ниж.-Волз., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Атлантична, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Балканський п-в, Мала Азія, Іран.

Рід **620. Стародуб — Laserpitium** L.

L., Sp. pl. (1753) 248.

Зубці чашечки дрібні. Пелюстки оберненояйцевидні, виїмчасті, у виїмці із загнутою всередину часточкою, білі, рідше жовті; підстовпчик подушковидний. Плід овальний або довгастий, стиснутий із спинки, з малопомітними нитковидними половними ребрами і крилатими вторинними, з яких двоє на спинці сім'янок, а двоє по їх краях; стовпець роздвоєний; канальці під вторинними ребрами поодинокі.

До роду належить близько 40 видів, що ростуть в Європі, країнах Середземномор'я і Північній та Західній Азії. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 4.

---

1. Стебло голе, штриховане . . . . . 2.
— Стебло жорстковолосисте . . . . . 3.
2. Стебло до 40 *см* завв. Променів зонтика 5—15. Пелюстки еліптичні, близько 1,5 *мм* завд. Ребра плодів усіяні волосками . . . . . **(1). С. альпійський — L. alpinum** W. K.
— Стебло 50—100 *см* завв. Променів зонтика 30—50. Пелюстки оберненояйцевидні, 2—2,5 *мм* завд. Ребра плодів голі. . . . . **(2). С. широколистий — L. latifolium** L.
3 (1). Квітки білі. Кінцеві частки листків довгасті, 2—4 *мм* завд. . . . . (3). **С. пруський — L. prythenicum** L.
— Квітки жовті. Кінцеві частки листків клиновидно-яйцевидні, надрізнопилчасті . . . . (4). **С. жорстковолосистий — L. hispidum** M. B.

Секція 1. **Platyphylla** (Reichenb. fil.) em. Thell. Стебло товсте, при основі з волосистими рештками листків. Піхви верхніх листків здуті. Кінцеві частки листків широкі, зубчасті. Пелюстки білі, голі.

2116 (1). L. alpinum Waldst. et Kit. — **Стародуб альпійський.** Кореневище потовщене. Стебло 15—40 *см* завв., галузисте. Листки довгочерешкові, 2-пірчасто-розсічені або 2—3-пірчасто-роздільні, з широкояйцевидними, 3-лопатевими або цілісними зубчастими сегментами. Обгортка та обгорточки з численних щетиновидних, рідше майже непомітних листочків. Променів зонтика 7—18; квітки рожеві або білі з рожевими краями. Плід 4—5 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Waldst. et Kit., Pl. rar. hung., II (1805) 281. Котов у Визн. росл. УРСР, 302. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 282.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 864! Fl. austro-hung. exsicc., № 1318!

На гірських луках. В субальпійському і альпійському поясах Карпат, часто.

К.Л. Станіславська обл.: Чорна Гора, г. Брескул (Козій!). — Закарпатська обл.: Рахівський рн, Рахів (Барбарич!), г. Менчул, г. Свидовець (Гринь!, М. Попов!, Брадіс!, Барбарич!, Комендар!), г. Шешул (Брадіс і Зап'ятова!), г. Піп Іван Чорногорський (!!, Косець!), г. Говерла (Косець!). г. Піп Іван Мармарошський (Хржановський!, Барбарич!); Воловецький рн, Звір (Барбарич!), полонина Руна (Зап'ятова!), полонина Боржава (Косець!, Барбарич!, Зап'ятова!), г. Перай (Білик!); Тячівський рн, г. Латундра (Брадіс!), схил Великий над р. Брустулом (Брадіс і Зап'ятова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати.
Загальне поширення. Карпати.

2117 (2). L. latifolium L. — **Стародуб широколистий.** Стебло 80—150 *см* завв., круглясте, голе, тонкоборозенчасте, з сизою поволокою. Листки із здутими піхвами, сірозелені; нижні — трійчасті, решта — 2-трійчасто- або пірчасто-розсічені, з великими серцевидно-яйцевидними, 6—10 *см* завд. і завш., зарубчасто-пилчастими сегментами. Променів зонтика 15—50, на внутрішньому боці вони шершаві; обгортка та обгорточки з численних листочків; листочки обгортки лінійні, а листочки обгорточок щетиновидні; квітки білі. Плід 7—8 *мм* завд., 6—7 *мм* завш., голий. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 248. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 415. Котов у Визн. росл. УРСР, 302. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 281.

— *L. glabrum* Crantz, Stirp. Austr., ed. I, III (1767) 50.

Видані зразки: Fl. austro-hung. exsicc., № 1322!

По лісах і в чагарниках. — В прикарпатських районах і в Карпатах звичайно; нерідко в південній частині Полісся і в Правобережному Лісостепу, рідко на Лівобережжі. Північна межа поширення проходить через Полісся по лінії Новоград-Волинський — Малин — Новгород-Сіверський і йде в Стародубський р-н Орловської обл. Південна й східна межа проходить по лінії Балта — Умань — Лубни — Глухів.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л. Звичайно. — **З.П.** Волинська обл.: Овадніський рн, Верба (Барбарич); Ківерцівський рн, Ківерцівське л-во (Барбарич!). — В півд. ч. Полісся: Ровенська обл.: Вербський рн, Смига (!!). — Хмельницька обл.: Полонне (Пач.). — Житомирська обл.: Житомир (Шмальг.!, Пач.). — **П.П.** Житомирська обл.: Андрушівський рн, Іваниця (Пач.); Довбицький рн, Биківка (Барбарич!). — Київська обл.: окол. Києва, Борщагівка (Семенкевич), Пуща-Водиця (Васильєв-Яковлєв, Семенкевич!, !!); Києво-Святошинський рн, Біличі (Шмальг.!). — **Л.П.** Сумська обл.: Глухівський рн, лівий берег р. Клевані (Левіна!). — **З.Л.-С.** В зах. ч. до лінії Жмеринка—Могилів-Подільський звичайно. На південь від неї рідко. Одеська обл.: Котовський рн, Борщі (Шмальг.). — **П.Л.-С.** На північ і захід від лінії Немирів—Тараща звичайно, на південь від неї рідко: Черкаська обл.: Умань (Пач.!). — Київська обл.: Таращанський рн, Лука (!). — **Л.Л.-С.** Дуже рідко. — Київська обл.: Баришівський рн, Мала Стариця (Пач.!). — Полтавська обл.: Лубни (Рогов.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Бессараб., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон.

Загальне поширення. Атлантична та Середня Європа, Середземномор'я, Іран.

Секція **2. Daucopsis** Thell. — Рослини дворічні та багаторічні, без волокон при основі стебел. Пелюстки зовні з волосками, в сухому стані жовтуваті; головні ребра плода часто з прямими відхиленими щетинками.

2118 (3). L. pruthenicum L. — **Стародуб пруський.** Стебло прямостояче, 40—120 *см* завв., просте або у верхній частині малогалузисте, борозенчасте, густо вкрите, особливо внизу, щетинистими, донизу спрямованими волосками. Листки 2- або нижні іноді 3-пірчасто-розсічені, з довгими щетинисто-волосистими черешками; частки листочків з країв війчасті, ланцетні або лінійно-ланцетні, цілокраї або у нижніх листочків глибоко пірчасто-надрізні. Променів у зонтику 10—30; вони нерівні, як і квітконіжки, вкриті тільки на внутрішньому боці густими волосками; обгортка та обгорточки з численних листочків; листочки ланцетні, з плівчастими краями, відігнуті донизу. Квітки білі, в сухому стані жовтуваті; зав'язь волосиста. Плоди 4—5 *мм* завд. і 3—4 *мм* завш., по головних ребрах усіяні короткими жорсткими волосками. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 248. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 415. Котов у Визн. росл. УРСР, 302. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 287.

— *L. hirsutum* Gilib., Fl. lithuan., I (1782) 13. — *L. Athamanthae* Spreng in Schult., Syst. veg., VI (1820) 624.

Рисунки: Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., II, 420.

Видані зразки: Fl. exsicc. reipubl. bohem-sloven., № 250! Fl. austro-hung. exsicc., VII, № 2574. Герб. русск. фл., № 718!

В лісах, серед чагарників. — В прикарпатських районах і в Карпатах, на Поліссі і в Лісостепу, звичайно; в Степу, рідко.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ; Дворічна (!!), Ізюм (Горницький!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Сидоров).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Карпат., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Заволз., Причорн.

Загальне поширення. Атлантична, Середня і Східна Європа, Балканський п-в, Західне Середземномор'я.

2119 (4). L. hispidum M. B. — **Стародуб жорстковолосистий.** Вся рослина вкрита довгими білими, жорсткими волосками. Стебло 50—150 *см* завв., гранчасто-борозенчасте, трохи розгалужене. Листки в обрисі трикутно-яйцевидні, 2-пірчасто-розсічені, з клиновидно-яйцевидними, гостро пилчасто-надрізними сегментами; верхні листки з розширеною піхвою і зменшеною пластинкою. Зонтики з численними жорстковолосистими променями; обгортка та обгорточки складаються з ланцетних, по краю широкоперетинчастих, при плодах не відігнутих листочків. Плід 4—5 *мм* завд. і 3—3,5 *мм* завш., жорстковолосистий, з прозорими, блискучими, по краю гребінчасто-зубчастими ребрами. ♃. Цв. VI—VII.

M.B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 221; III (1819) 222. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 415. Котов у Визн. росл. УРСР, 302. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 283.

На мергелистих, вапнякових і крейдяних схилах. — В Донецькому Лісостепу і на крайньому сході Лівобережного Злакового Степу, рідко.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: Краснодонський рн, Попівка на р. Дінці (Постриганы!, !!), ст. Колпакове (Підоплічка!); Ново-Світлівський рн, Красний Яр (Підоплічка!), Самсонівка (!!. і Карнаух!); Іванівський рн, Ново-Павлівка на р. Міусі (Литвинов!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Біловодський рн, Третяківка (Г. Танфільєв). — Сталінська обл.: Краснолиманський рн, Крива Лука на р. Дінці (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР, Крим, Кавказ.

Господарське значення. В плодах міститься 0,8—3% ефірного масла, до складу його входить до 45% ефірів гераніолу. Масло вживається в парфюмерії. Введено в культуру в Криму. В УРСР розводиться на Українській н.-д. станції ефіроолійних рослин (м. Прилуки, Чернігівської обл.).

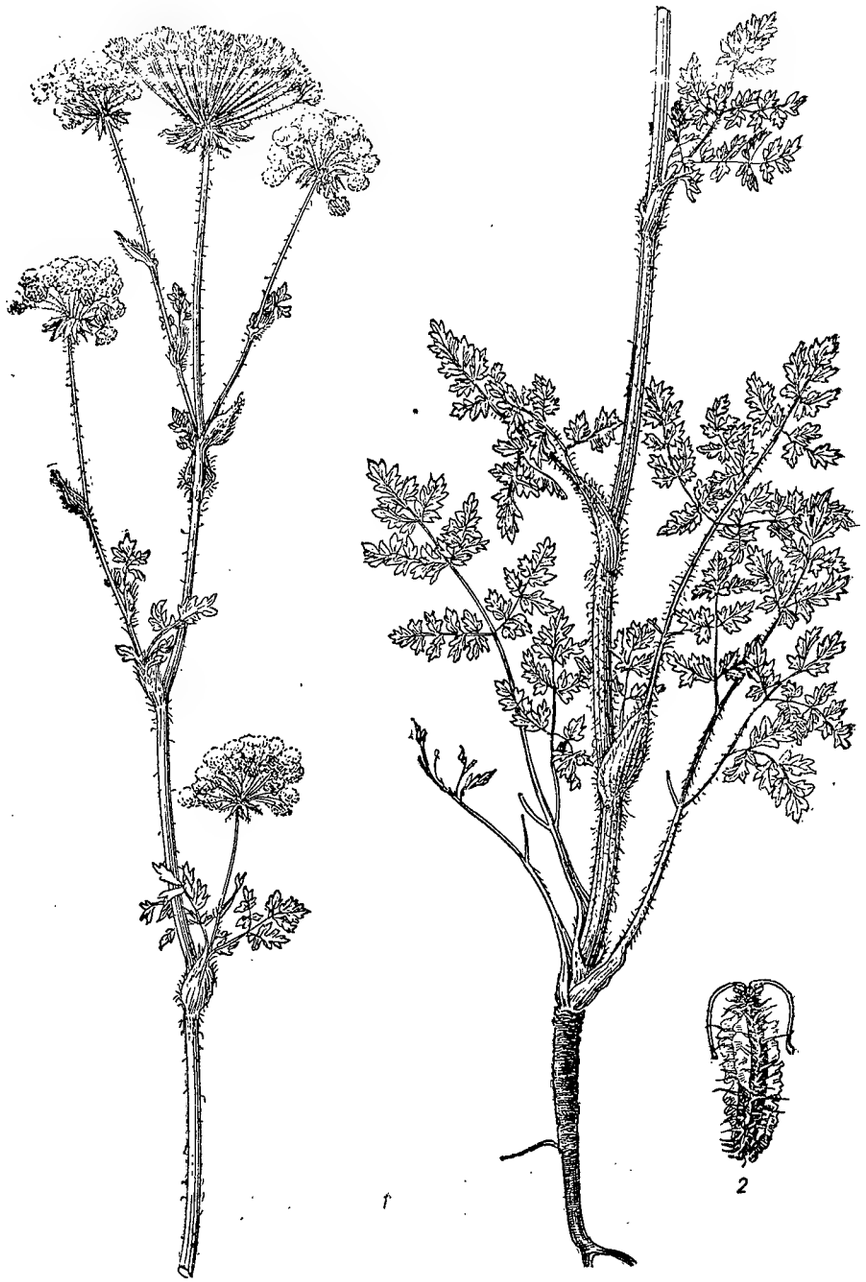

Рис. 109. Стародуб жорстковолосистий — *Laserpitium hispidum* M.B.

1 — загальний вигляд (верхня та нижня частини рослини); *2* — плід.

Триба 8. **Dauceae** D r u d e.

Квітки двостатеві або одиничні нестатеві; пелюстки часто збільшені і глибоконадрізні, нерівномірно 2-лопатеві, підставчик плескуватий. Плід еліптичний або довгастий, головні ребра маловипнуті, вкриті щетинками, вторинні ребра з 1 рядком довгих, при основі розширених шипиків.

Рід **621. Морква — Daucus** L.

L., Sp. pl. (1753) 242.

Зубці чашечки малопомітні. Пелюстки білі, червонуваті або жовтуваті, виїмчасті, у виїмці із загнутою всередину часточкою, крайові в зонтику помітно збільшені. Плід еліптичний або довгастий; головні ребра маловипнуті, вкриті щетинками; вторинні — з 1 рядком довгих, біля основи розширених шипиків. — Трави з багаторазово пірчасто-розсіченими листками.

До роду належить близько 60 видів, поширених переважно в Середземномор'ї, а також в Європі, Африці, Австралії, Новій Зеландії і в Америці.

---

1. Корінь білуватий, тонкий, неїстівний . . . . . (1). **М. дика — D. carota** L.
— Корінь м'ясистий, їстівний, забарвлений . . . . . (2). **М. посівна — D. sativus** (H o f f m.) R o e h l.

2120 (1). D. carota L. — **Морква дика.** Рослина вкрита жорсткими волосками. Стебло прямостояче, 25—80 *см* завв., гранчасто-борозенчасте, вгорі розгалужене. Листки в обрисі довгасті, 2—3-пірчасті, кінцеві частки їх довгасті або лінійні, надрізно-зубчасті або роздільні. Зонтики великі, з численними променями; обгортка з пірчасто-роздільних або 3-роздільних листочків; обгорточки з 3-роздільних або цілісних лінійних гострокінцевих листочків; пелюстки крайових квіток збільшені; квітки звичайно білі; квітка в центрі зонтика часто неплідна, темночервона, звичайно на довшій ніжці. Плід близько 3 *мм* завш., з тонкими шипами, що при основі майже не зрослися між собою і дорівнюють ширині плода. При достиглих плодах промені зонтика зближаються. ☉. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 242. Ш м а л ь г., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 416. Ш и ш к и н в Фл. СССР, XVII, 288. — К о т о в у Визн. росл. УРСР, 303.

— *D. silvestris* M i l l., Gard, Dict., ed. VIII (1768), № 1. — *Carota sylvestris* R u p r., Fl. Ingr. (1860) 468.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 63! Fl. exsicc. reipubl. bohem.-sloven., № 247!

На полях, біля доріг. — Бур'ян.

По всій УРСР звичайно, рідко лише в **П. С.** Х е р с о н с ь к а о б л.: Сивашський рн, п-в Тюбек (!!).

Var. **australis** Kotov. Квітки золотистожовті; промені й квітконіжки забарвлені в оранжовожовтий колір. Листочки обгортки великі, перевищують квітки, пірчасто-роздільні, з білоперетинчастими частками по краю.

— *D. australis* Kotov у Бот. журн. АН УРСР, I, 2 (1940), 278.

По степах і перелогах. — В Степу, рідко.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: Ворошиловград (Чернявський!); Ровеньки (Гребеньова,!!); Свердловський рн, Провалля (Гринь!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Першотравневий рн, Ялта (!!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, коло р. Соленої (Рижутін!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Щеглеєв!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперман!).— **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, п-в Тюбек (Давидич!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волз., Волз.-Кам. (зах. ч.), Волз.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волз.; Кавказ: всі райони; Серед. Азія: Прибалх., Тянь-Шан., Пам.-Ал., Сир-Дар., Аму-Дар., Киз.-Кум., Кара-Кум, Гір.-Туркм.

Загальне поширення. Скандінавія (півд. ч.), Атлантична, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Середня Азія, як занесена рослина в Північній і Південній Америці, Австралії та Новій Зеландії.

2120[1] **(2). D. sativus** (Hoffm.) Roehl. — **Морква посівна.** Рослина схожа на попередню, але корінь товстий, м'ясистий, іноді до 25—30 *мм* у діам., їстівний, звичайно забарвлений. ☉. Цв. VI—VIII.

Roehl., Deutschl. Fl., II (1812) 213. Загородских в Докл. Акад. наук СССР, XXV, 6 (1939) 525. Шишкин в Фл. СССР, XVII, 291. Котов у Визн. росл. УРСР, 303.

— *D. carota* var. *sativa* Hoffm., Deutschl. Fl., ed. I (1791) 91. — *Carota sativa* Rupr., Fl. Ingr. (1860) 468.

Розводиться по всій УРСР.

Поширення по СРСР. В культурі по всьому СРСР.

Загальне поширення. Культивується майже по всій земній кулі.

Господарське значення. Овочева і кормова рослина. Корінь моркви використовувався людьми вже за 2000 років до нашої ери.

В культурі виведено багато сортів.

В корені моркви 15,5—62,7 гамми каротину (провітаміну А). Переважає β-каротин. Крім того, в ньому є 1,2—16 гамм вітаміну B_1 і 0,2 гамми вітаміну B_2; у бадиллі вітаміну B_2 в 4—6 раз більше. Вітаміну С в коренях 11,4 гамми, а в бадиллі — 190—254 гамми. В плодах моркви міститься 0,9% ефірного масла.

РОДИНА CVI. КИЗИЛОВІ — CORNACEAE LINK.[1]

Квітки двостатеві або одностатеві й дводомні, правильні, дрібні, зібрані в цимозні, звичайно складні суцвіття різного вигляду. Оцвітина

[1] Опрацював М. І. Котов.

подвійна, чашечка у вигляді 4 (5) невеличких зубців, рідше коротко-трубчаста, цілокрая або 4 (5)-лопатева; пелюсток 4 (5); в пуп'янку вони стулчасті або закручені праворуч. Тичинок стільки ж, як і пелюсток, вони з шиловидними нитками та еліптичними пиляками; диск надматочковий, в чоловічих квітках центральний; зав'язь нижня, 1—4-гнізда, з 1 висячим анатропним насінним зачатком у кожному гнізді; стовпчик простий, рідше 2-роздільний. Плід костянкоподібний, рідше ягодоподібний; оплодень кам'янистий, рідше хрящуватий; кісточка в плоді звичайно 1, 1—4-знізда, рідко їх 2 або 4. Насінина з перетинчастою шкуринкою і великим ендоспермом; зародок дрібний. — Дерева або кущі, рідко сланкі півкущики, з супротивними або черговими простими листками.

До родини належить 16 родів і понад 100 видів, які поширені переважно в помірно теплих районах Східної Азії. Окремі представники родини заходять у північну частину Євразії та в Північну й Центральну Америку, а також в Індо-Малайську область, в Південну Африку, на Мадагаскар, Нову Зеландію, в Південну Америку.

В СРСР зустрічається чотири роди в дикому стані і два роди тільки в культурі.

З дикорослих, крім родів *Cornus* L. і *Thelycrania* (Dumort.) Fourr., які зустрічаються на території УРСР, в інших районах СРСР відомі ще *Chamaepericlymenum* Graebn., поширений на півночі Європейської частини СРСР, та *Bothrocaryum* (Koehne) Pojark. — на Південному Сахаліні й Курільських островах[1]. Всі ці 4 роди розглядались досі в межах збірного роду *Cornus* L., до якого належав також і північноамериканський *Cynoxylon* Raf., два види якого культивуються в Криму та на Кавказі. Циноксилон квітучий — *C. florida* (L.) Raf. — можна було б з успіхом розводити в південних районах УРСР. Він має надзвичайно показні головчасті суцвіття, оточені обгорткою з 4 білих або рожевих листків, відзначається також міцною і красивою деревиною; кора його використовується в Америці як замінник хіни. На Україні зрідка зустрічається в парковій культурі. Шостий рід — *Aucuba* Thunberg — поширений в Східній Азії, до складу збірного роду *Cornus* L. він не входить.

Систематика збірного роду *Cornus* L. в останній час (1950) критично переглянута А. І. Поярковою.

---

1. Квітки жовті, зібрані в зонтиковидні суцвіття з опадною невеличкою обгорткою. Плоди червоні . . . . **622. Кизил. Дерен — Cornus** L.
   Квітки білі, в складних щитковидних суцвіттях, без обгортки. Плоди чорні, сині, білі або голубуваті . . . . . **623. Свидина — Thelycrania** (Dumort.) Fourr.

[1] B. *alternifolium* (Lif.) Pojark. (*Cornus alternifolia* L. f.), що походить з приатлантичної частини Північної Америки, іноді зустрічається в парковій культурі: **Пр. Л.** Дрогобицька обл.: Рудки (Липа). — **П.П.** Київ (Липа).

Рід 622. Кизил. Дерен — Cornus L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 117 pro parte. Пояркова в Бот. матер. герб. Бот. инст. им. Комарова АН СССР, XII (1950) 169 emend.

Суцвіття розвивається з особливої верхівкової бруньки на вкорочених гонах, зонтиковидне, оточене обгорткою з 4 буруватозелених листочків, які швидко опадають, цимозне, складене з 4 редукованих півзонтиків. Чашечка з 4 коротеньких зубців; пелюстки жовті, в кількості 4; зав'язь широко-оберненоконічна. Плід костянковидний, м'ясистий, червоний, довгастий, з довгастою кісточкою, чималий.

До роду належить 4 види, з яких в СРСР зустрічається лише 1. Другий вид — *C. chinensis* Wanger. — росте в центральних районах Китаю, третій — *C. officinalis* S. et Z. — в Японії, четвертий *C. sessilis* Torr. — в Каліфорнії.

2121 (1). C. mas L. — **Кизил справжній,** дерен. Кущ або невелике дерево, 2—5 (9) *м* завв., з сірою потрісканою корою. Молоді гони зелені, спочатку опушені короткими й притиснутими 2-роздільними волосками, згодом оголені; листяні бруньки вузько-довгасті, загострені; квіткові — кулясті. Листки яйцевидні, яйцевидно-еліптичні, вузько-еліптичні або ланцетні, до 11 *см* завд. і 5 *см* завш., з черешком 5—10 *мм* завд., пластинка при основі заокруглена або клиновидна, на верхівці гостра або відтягнуто-загострена, цілокрая, на поверхні з обох боків розсіяно опушена притиснутими 2-роздільними волосками, зісподу ще з простими кучерявими білими волосками, що утворюють помітні борідки по кутах жилок, з 3—6 парами бічних, дуговидно зігнутих жилок; черешок притиснутоволосистий. Квітки розвиваються до появи листочків; вкорочені плодючі гони до 10 *мм* завд., листочки обгортки жовтувато-зелені, яйцевидні або довгасто-яйцевидні, 5—12 *мм* завд., 3—6 *мм* завш., тупі або коротко-гострокінцеві, зовні сіруваті від густого опушення з притиснутих 2-роздільних волосків, по краю мохнато-повстисті й через те білуваті; суцвіття зонтиковидне, 15—25-квіткове, квітконіжки 4—9 *мм* завд., густоволосисті; зубці чашечки трикутні; пелюстки яйцевидно-ланцетні, 2—2,5 *мм* завд., жовті, після цвітіння відігнуті донизу; тичинки приблизно вдвоє коротші за пелюстки. Достиглі плоди довгасто-еліпсоїдальні або майже циліндричні, іноді грушовидні, 10—15 *мм,* іноді до 20—30 *мм* завд., гладенькі або гранчасті; кісточка еліпсоїдальна або веретеновидна, майже гладенька. ♄, ♄. Цв. III—IV. Пл. IX.

L., Sp. pl. (1753) 117. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 431. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk., I, 451. Пояркова в Фл. СССР, XVII, 317. Котов у Визн. росл. УРСР, 303.

— *C. mascula* L., Syst. nat., ed. XII (1760) 897. Fl. Ross., II. 378. — *C. nudiflora* Dumort., Fl. Belg. (1827) 83.

Рисунки: Schneider, ц. м., fig. 300.

Видані зразки: Герб. Русск. фл., № 1022! Fl. Čechosl. exsicc., № 275.

В лісах, особливо гірських, серед чагарників, на узліссях, здебіль-

Рис. 110. Кизил справжній — *Cornus mas* L.

1 — квітуча гілочка; *2* — гілочка з плодами.

шого на кам'янистому грунті; іноді розводиться в садах і парках. — В Карпатських, Закарпатських і Прикарпатських лісах, в Західному Лісостепу звичайно; крім того, відомі острівні місцезнаходження в південно-східній частині Правобережного Лісостепу, в Черкаській області і в північній частині Кіровоградської області.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л. Звичайно. — **З.Л.-С.** Півн. та зах. межі масового поширення проходять через Заліщики Тернопільської обл.: — Нижню Ушицю Хмельницької обл. — Тульчин—Ольгопіль—Балту—Дубоссари. — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Гайсин (!!, Кожевников!). — Черкаська обл.: Сміла (Гринь!); Чигиринський рн, Матвіївка, Суботів (Гринь!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Окснер!); Олександрія (Шмальг.); Компаніївський рн, Червоновершки (Окснер!); Єлисаветградський рн, Гута (Гринь!). — Одеська обл.: Балтський рн, Лісничівка (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим; Кавказ: всі райони.

Загальне поширення. Південно-східна частина Атлантичної Європи, півд. ч. Середньої Європи, півд. захід Європейської частини СРСР, Середземномор'я (Італія), Крим, Кавказ, Мала Азія.

Господарське значення. Кизил є різноманітно корисною рослиною. Його деревина відзначається властивостями, які роблять її дуже придатною для столярної чи токарної справи. Кизилова деревина дуже тверда й важка (питома вага 0,92), міцна і пружна, має тонку будову, добре витримує поліровку. Вона дає чудовий матеріал для різних токарських виробів і за своєю якістю не поступається перед самшитом. Молоді гілки використовуються для плетіння. З молодих стовбурів роблять добрі ціпки. Кора, гілки та листя містять красильні речовини, які забарвлюють тканини та деревину у жовтий колір. В деревині, корі та листі кизилу містяться також дубильні речовини, які дублять навіть товсту шкіру, забарвлюючи її у жовтий колір, в листі є 7—17,6% танідів. Найбільшу популярність мають плоди кизилу. Вони приємно солодкувато-кислі на смак і мають своєрідний запах; в них міститься значна кількість вітаміну С. З плодів кизилу виготовляють варення, компоти, мармелад, напої, фруктове вино. Сушені у вигляді лавашу плоди вживаються як приправа до страв. Спеціально виготовлений з м'якуша плодів так званий протицинготний кизиловий лаваш довго зберігає в собі вітамін С, якого містить 55 *мг*% (для його одержання плоди кизилу роздавлюють і перетворюють на кашку, яку потім викладають тонким шаром і висушують на сонці, роблячи з неї млинці). Плоди кизилу містять до 8—9% сахарів і 2—3,5% вільної кислоти, переважно яблучної. В кісточках міститься олія. В народній медицині плоди кизилу вживаються для лікування поносів; використовуються з метою лікування також кісточки та листя. Кизил є також добрим медоносом. Незважаючи на повільний ріст, кизил заслуговує на ширше впровадження в культуру. Він може бути введений і в полезахисні лісові смуги і використаний для озеленіння.

Рід 623. Свидина — Thelycrania (Dumort.) Fourr.

Fourr. in Ann. Soc. Linn. de Lyon, Nouv. sér. XVI (1868) 394. Пояркова в Бот. матер. герб. Бот. инст. АН СССР, XII (1950) 172.

Суцвіття без обгортки, міститься на кінцях улиснених гонів, складені з 5 головних осей, зонтиковидно зібраних або парами розсунутих і диказіально розгалужених. Чашечка з 4 (5) дрібних зубців; пелюстки в тій же кількості, білі; тичинок 4 (5), зав'язь яйцевидна або ж оберненоконічна. Плоди круглясті, соковиті, чорні, сині або білі; кісточка здебільшого кулясta, рідко трохи видовжена, без ямочки на верхівці. — Дерева або кущі з супротивними листками. Бруньки вузькоконічні, з одною парою зовнішніх і двома парами внутрішніх супротивних лусок.

До роду належить понад 40 видів, поширених переважно у помірній зоні північної півкулі, найбільше в південно-східній частині Азії та в Північній Америці, з Південної Америки відомий лише 1 — північноандський вид.

---

1. Плоди чорні (дуже рідко в культурних форм зелені). Стовпчик при верхівці булавовидно потовщений . . . . . (1). **С. кривавочервона — T. sanguinea** (L.) Fourr.
— Плоди білі або голубуваті. Стовпчик циліндричний . . . . . 2.
2. Листки зісподу опушені помітними 2-роздільними волосками з домішкою по жилках довших простих волосків. Зубці чашечки непомітні. Кісточки плодів дуже сплюснуті, звичайно видовжені . . . . . (2). **С. біла — T. alba** (L.) Pojark.
— Листки зісподу опушені набагато дрібнішими малопомітними волосками, з домішкою простих або без них. Зубці чашечки помітні, гостротрикутні. Кісточки плодів менш сплюснуті, звичайно завширшки більші, ніж завдовжки, або майже округлі . . . . . **(3). С. паросткова — T. stolonifera** (Michx.) Pojark.

Секція **1. Amblycaryum** (Koehne) Pojark. Стовпчик циліндричний або при верхівці булавовидно потовщений. Плоди чорні або темносині, з майже кулястою, зверху трохи приплюснутою кісточкою.

Здебільшого азіатські види.

2122 (1). T. sanguinea (L.) Fourr. — **Свидина кривавочервона.** Кущ або деревце, 1—4 *м* завв., з простягнутими або пониклими гілками і дрібно потрісканою сірою корою; молоді гони спочатку зелені, притиснутоволосисті, швидко забарвлюються у червонобурий або пурпуровий колір, дворічні — оливковобурі, голі. Листки широкояйцевидні, овальні або еліптичні, до 10 *см* завд. і 6,5 *см* завш., з черешком 8—18 *мм* завд.; пластинка при основі клиновидна, рідше округла, при верхівці довго загострена, рідше округла й відтягнута в коротеньке вістря, цілокрая, на поверхні зверху розсіяно опушена притиснутими короткими 2-роздільними волосками, зісподу відлеглими й довшими простими, з 2—5 парами бічних дуговидно зігнутих жилок; зісподу листки набагато ясніші, ніж

Рис. 111. Свидина кривавочервона — *Thelycrania sanguinea* (L.) Fourr.

1 — гілка з квітками і листям; *2* — частина суцвіття; *3* — плід.

зверху. Суцвіття на ніжці 2,5—3,5 *см* завд., зонтиковидні, зверху майже плоскі, з притиснуто-коротковолосистими розгалуженнями та квітконіжками, квітконіжки до 6 *мм* завд.; зубці чашечки яйцевидно-трикутні; пелюстки ланцетні, 4,5—6 *мм* завд., зовні притиснутоволосисті; тичинки коротші за пелюстки; зав'язь білувата від густого притиснутого опушення; стовпчик 3,5—4 *мм* завд., при верхівці булавовидно потовщений, з головчастою приймочкою. Плоди майже кулясті, 5—8 *мм* завд., синьочорні; кісточка приплюснутокуляста, майже гладенька. ♄, ♅. Цв. VI. Пл. VIII—IX.

Fourr. in Ann. Soc. Linn. de Lyon, Nouv. sér., XII (1950) 172. Пояркова в Фл. СССР, XVII, 336.

— *Cornus sanguinea* L., Sp. pl. (1753) 171. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 431, p.p. Котов у Визн. росл. УРСР, 303.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 922. Fl. polon. exsicc., № 441. Fl. hung. exsicc., № 383.

В лісах, між чагарниками. — Майже по всій УРСР досить звичайно, не зустрічається лише в Карпатських лісах і в Полинковому Степу; в Лівобережному Злаковому Степу рідко.

Л.З.С. Запорізька обл.: Запоріжжя (Дементьєв). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Тендрівська коса на Чорному морі (Левіна!).

Поширення по СРСР. Прибалт., Лад.-Ільм. (півд.-зах. ч.), Верх.-Дніпр., Верх.-Волз. (півд. ч.), Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волз.-Дон., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон. (зах. ч.).

Загальне поширення. Майже вся Європа (на півн. заході до півн. ч. Скандінавії; в півд. ч. Балканського п-ва, в Криму й на Кавказі не зустрічається).

Господарське значення. В м'ясистому оплодні міститься красильна речовина, що забарвлює у сірий колір, а також невисихаюче зелене технічне масло в кількості 19—35%; в насінні цього масла ще більше — 40—45%. Масло вживається для миловаріння.

Деревина червонувата, дуже міцна, має тонку будову й використовується в токарній та столярній справі, так само як і деревина кизилу. Тонкі та гнучкі гілки придатні для плетіння. Декоративний кущ, використовується для живих огорож. В культурі відомі форми з білоплямистими строкатими листками та інші садові декоративні форми.

Секція **2. Albidae** (Wanger.) Pojark. Стовпчик циліндричний, не розширений. Плоди білі або голубі.

2122[1] **(2). T. alba** (L.) Pojark. — **Свидина біла.** Кущ 1,5—3 *м* завв., з яскравочервоними гілками. Листки з короткими, 0,5—1,5 *см* завд., черешками, еліптичні, 4—10 *см* завд., 2—7 *см* завш., загострені, цілокраї, притиснутоволосисті, зісподу білуваті. Квітки зібрані на кінцях гілок у щитковидні суцвіття, 3—5 *см* у діам., розгалуження яких б.-м. густо вкриті притиснутими волосками; квітконіжки до 10 *мм* завд., зубці чашечки непомітні або дуже вкорочені, ширококутні; пелюстки овально-

ланцетні, 4,5 *мм* завд. і 1,5—2 *мм* завш., вгорі звужені, при верхівці тупуваті; тичинки набагато довші за пелюстки. Плоди здебільшого довгасті, близько 8 *мм* завд., голубуватобілі, соковиті; кісточка дуже сплюснута, коса, звичайно видовжена, рідко довжина її майже дорівнює ширині, 5—6 *мм* завд., з 8 білуватими смужками. ♄ . Цв. V—VI.

Пояркова в Бот. мат. герб. Бот. инст. АН СССР, XII (1950) 172. Фл. СССР, XVII, 344.

— *Cornus tatarica* Mill., Gard. dict., ed. VIII (1768) № 7; fig. tab. 104 (1771). — *C. alba* L., Mantissa, I (1767) 40, p.p. Ledeb., Fl. Ross., II, 379. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk. (1907) 439. — *C. sibirica* Lodd. in Loud., Hort. Brit. (1830) 50. Шмальг., Фл. Ср. и Ю. Р., I, 432. — *C. alba* var. *sibirica* Lodd., Arb. Brit., ed. 2, II (1844) 1012. — *C. alba* subsp. *tatarica* Wangerin in Engl. Pflanzenr., IV, 229 (1910) 55. — *C. tatarica* var. *sibirica* Koehne, Dendrol. (1893) 436.

Рисунки: Пояркова, Фл. СССР, XVII, табл. XXIV, рис. 3.

Видані зразки: Герб. Русск. Фл., № 1221!

Розводиться в садах і парках, зустрічається нечасто.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!).— **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Грины!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Верх.-Волз., Волз.-Кам.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Зее-Бур., Удськ, Уссур., Сах.

Загальне поширення. Північ і північний схід Європейської частини СРСР, весь Сибір, Монголія (півн. ч.), Японія, Північна Корея, Манчжурія, Північно-Східний Китай.

2122² (3). T. stolonifera (Michx.) Pojark. — **Свидина паросткова.** Кущ 0,5—3 *м* завв., з численними кореневими паростками. Нижні гілки лежачі, часто вкорінені; кора стовбура та більших гілок кривавочервона. Листки еліптичні або широкоеліптичні, до основи звужені, при верхівці довго загострені, молоді вкриті волосками, пізніше зверху майже голі; зверху яскравозелені, зісподу білуватозелені, вкриті дуже дрібними притиснутими 2-роздільними волосками. Суцвіття щитковидне; диск опуклий, спочатку жовтуватий, згодом карміновочервоний, зубці чашечки вузькотрикутні. Плід майже кулястий, близько 7 *мм* у діам., білий; кісточка з боків трохи стиснута. ♄ . Цв. VI.

Пояркова в Бот. мат. герб. Бот. инст. АН СССР, XII (1950) 165; Фл. СССР, XVII, 346.

— *Cornus stolonifera* Mchx., Fl. Bor. Am., I (1803) 92. Schneider, Ill. Handb. Laubholzk. (1907) 440. Котов у Визн. росл. УРСР, 303. — *C. alba* L., Mant., I (1767) 40, p.p.

Рисунки: Сырейщиков, Фл. Моск. губ., II (1907) 430. Пояркова в Фл. СССР, XVII, ц. м., табл. XXIV, рис. 4.

В садах і парках нерідко.

П.Л.-С. Хмельницька обл.: Летичівський рн, Снитівка (!!), Антонинський рн, Антонини (Морозова!), Порохня (Козлов!). — Черкаська обл.: Умань, парк Софіївка (Липа), Канів (Матюшенко!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (!!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Липа).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. Північна Америка.

В УРСР іноді зустрічаються в ботанічних садах і парках ще наведені нижче види:

T. amomum (Mill.) Pojark. — *Cornus amomum* Mill. — **Свидина амомоподібна.**

Дико росте в Північній Америці.

Розводиться: **П.П.** — Київ (Липа). — **Л.Л.-С.** Харків (Липа).

T. asperifolia (Mchx.) Pojark. — *Cornus asperifolia* Mchx. — **Свидина жорстколиста.**

Дико росте в Північній Америці.

Розводиться: П.З.-Л.С. Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Липа).

T. brachypoda (C. A. M.) Pojark. — *Cornus brachypoda* C. A. M. — **Свидина коротконога.**

Дико росте на Далекому Сході, на Сахаліні, а також в Кореї і в Японії.

Розводиться: **П.П.** Київ (Липа).

T. australis (C. A. M.) Sanadze — *Cornus australis* C. A. M. — **Свидина південна.**

Дико росте в СРСР — в Криму та на Кавказі.

Розводиться: **П.П.** Київ (Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Липа).

T. Baileyi (Coult. et Ev.) Pojark. — *Cornus Baileyi* Coult. et Ev. — **Свидина Бейлі.**

Дико росте в Північній Америці.

Розводиться: **П.П.** Київ (Липа). — **Л. Л.-С.** Харків (Липа).

T. iberica (C. Woron.) Pojark. — *Cornus iberica* C. Woron. — **Свидина грузинська.**

Дико росте в СРСР, в горах на Кавказі.

Розводиться: **П.П.** Київ (Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Липа).

T. Koenigii (Schneid.) Sanadze — *Cornus Koenigii* Schneider. — **Свидина Кеніга.**

Дико росте в СРСР на Кавказі, а також в Малій Азії.

Розводиться: **П.П.** Київ (Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Липа).

T. pubescens (Lam.) Pojark. — *Cornus pubescens* Lam. — **Свидина опушена.**

Дико росте в Північній Америці.

Розводиться: **П.П.** Київ (Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, Веселі Боковеньки (Липа).

ДОДАТОК V

ADDENDA V

ДІАГНОЗИ НОВИХ ВИДІВ РОСЛИН, ОПИСАНИХ У VII ТОМІ «ФЛОРИ УРСР»

DIAGNOSES PLANTARUM NOVARUM IN TOMO VII «FLORAE RSS UCR.» COMMEMORATARUM

1. Euphorbia pseudovillosa K l o k. species nova. — Sectio Tulocarpa (R a f i n.) P r o k h.

Planta perennis, radice crassa lignosa, apice multicipiti. Caules erecti vel suberecti 45—90 *cm* alti, pilis patulis longiusculis sat dens obtecti, pedunculis axillaribus 4—12 *cm* longis usque ad 7—15-nis atque deorsum ramis sterilibus haud numerosis inflorescentiam post anthesin saepe superantibus aucti; folia oblonga vel oblongo-lanceolata necnon elliptica, 25—92 *mm* longa, 9—23 *mm* lata (2,3—5,7- plo longiora quam lata), basi rotundata vel late cuneata, inferiora in petiolum latum distincte attenuata, apice breviter obtusiuscule acutata, margine sub apicem serrulata vel inferiora integerrima, utrinque densiuscule pubescentia. Pedunculi supremi 4—5-ni, 2—7 *cm* longi, cum axillaribus inflorescentiam communem corymbiformem formantes, apice trifidi, deinde bifidi; folia involucralia oblongo- vel interdum ovato-lanceolata 15—40 *mm* longa, 10—12 *mm* lata, margine supra serrulata; involucellorum foliola elliptica, integerrima, luteola, glabra, inferiora 10—17 *mm* longa, 8—9 *mm* lata; cyathii involucrum campanulatum, 2,5—3 *mm* longum, lobis oblongo-ovatis, denticulatis, dense ciliatis; nectariis transverse ellipticis, luteolis; styli 1,5—2 *mm* longi, in triente inferiore connati, apice bilobi. Tricoccum depresse globosum, 3,5—4,5 *mm* longum, glabrum; semina late ovata, ca. 2,5 *mm* longa et 2 *mm* lata, nitida, caruncula parviuscula, albida.

Floret V—VI. Habitat in marginibus silvarum necnon in fruticetis steppaceis Ucrainiae austro-occidentalis (in regionibus tyraicis atque hypanicis).

T y p u s: RSS Ucr., dit. Czernovitziensis, distr. Zastavniensis, prope pag. Prilipcze, in decliviis steppaceis, 15. V 1952, legunt M. K l o k o v et I. A r t e m c z u k. In herbario Instituti botanici Ac. Sci. RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Affinitas. Species haec (*Eu. villosa* a u c t. f l. u c r.) ad affini *Eu. villosa* W. K. vera (pannonica) partium omnium dimensionibus majoribus, statura robustiore, foliis basi vel ab medium (nec in triente superiore) dilatatis recedit. *Eu. procera* M. B. caucasica a nostra foliis magis elongatis, pubescentia minus densa differt.

2. Euphorbia cretophila K l o k. species nova.— Sectio *Murtekias* R a f i n.

Planta perennis radice lignosa, crassa, apice multicipiti, haud raro rhizomate plus minusve evoluto. Caules numerosi, ascendentes, 10—30 *cm* alti, surculis sterilibus ascendentibus usque ad 10 *cm* altis immixtis, saepissime rubentes, basi obsolete puberuli, supra glabri, simplices vel solum pedunculis axillaribus superne aucti, ad anthesin in parte inferiore denudati, dense cicatricosi; folia heteromorpha, abtusicuscule acutata, apice cucullata, coriacea, rigidiuscula, margine minute fimbriato-ciliatiuscula et superne subdenticulata, utrinque velutino-puberula atque obsolete punctato-foveolata; foliola basalia late lanceolata nencon elliptica, 1—5 *mm* longa, 1—2 *mm* lata; folia caulina media oblongo-oblanceolata vel oblongo-spathulata, 5—27 *mm* longa, 1,5—6,5 *mm* lata (3,1—6,75-plo longiora quam lata), in triente superiore dilatata; superiora oblongo-lanceolata necnon ovato-triangularia, 10—18 *mm* longa, 4—9 *mm* lata, (1,2—3,6-plo longiora quam lata), basi dilatata; in surculis sterilibus folia oblongo-oblonceolata, 12—27 *mm* longa, 2,5—3,5 *mm* lata (5,4—9,6-plo longiora quam lata). Pedunculi supremi 3—6-ni, saepissime 5-ni, post anthesin elongati, duplo-quadruplo ramificati; foliola involucralia 3—6 (7)-na, ovato-triangularia vel haud raro oblongo-lanceolata, 6—23 *mm* longa, 4—13 *mm* lata (paulum longiora quam lata vel usque ad 5, 1-plo longiora), apice in mucronem triangularem constricta; involucellorum foliola rotundato-triangularia necnon semiorbicularia, rarius rotundato-rhomboidea, 5—8 *mm* longa, 4—7 *mm* lata (semper latiora quam longa), apice mucronulata, utrinque sicut et involucralia parce puberula vel subglabra; cyathii involucrum campanulatum, 2,5—2,7 *mm* longum latumque; lobis ovatis vel lingulatis, margine minute fimbriato-ciliatiusculis; nectariis semilunaribus 1,25—1,75 *mm* longis et 1,4—2,5 *mm* latis, bicornutis, cornibus 0,7—1 *mm* longis, apice lamellatim dilatatis; styli 1,75—2 *mm* longi, basi usque ad $^1/_3$ connati. Tricoccum ovoideum (2,7) 3—4 *mm* longum et 2,5—3 *mm* latum; semina ca. 2,25 *mm* longa et 1,5 *mm* lata, albida, punctato-foveolata; carnucula conoidea, ca. 0,75 *mm* longa.

Floret V—VI. Habitat in cretaceis vel calcareis donetzicis necnon maeoticis.

T y p u s: RSS Ucr., dit. Staliniensis, distr. Slavjanskiensis ad flum. Donetz in decliviis cretaceis loco Montes Sanctae dicto, 23. VI 1938, legit Z. S s o v a. In herbario Instituti botanici Ac. Sci. RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Affinitas. Species haec (*Eu. petrophila* a u c t. f l. u c r., non C. A. M.) ab *Eu. petrophila* C. A. M. vera (austro-taurica) statura robustiore et partium omnium dimensionibus majoribus primo aspectu discrepat, praeterque pedunculis supremis valde ramificatis, foliorum necnon nectariis forma dissimili et notis allis recedit. Magis affinis speciei indescriptae caucasicae (*Eu. petrophila* a u c t. f l. c a u c. haud. C. A. M.).

3. Euphorbia bessarabica K l o k. species nova. — Sectio *Murtekias* R a f i n.

Planta perennis, tota glabra. Caules erecti 30—50 *cm* alti, haud dense

foliati, basi cicatricosi, superne pedunculis axillaribus nonnulis usque ad 10 *cm* longis aucti; folia ovata vel ovalia, 28—55 *mm* longa, 12—26 *mm* lata (2—3-plo solum longiora quam lata), sessilia, apice obtusiuscule acutata, integerrima vel apice subdenticulata, coriacea, 9—11-nervia, margine minute ciliatiusculo-scabriuscula. Pedunculi supremi 4—5-ni, usque ad 14 *cm* longi, post anthesin bifidi vel duplo bifidi; folia involucralia ovata vel subrotunda, 24—45 *mm* longa, 15—25 *mm* lata (paulum vel subduplo longiora quam lata); involucellorum foliola ovato-triangularia necnon rotundato-rhomboidea, apice mucronulata, luteola, inferiora 11—17 *mm* longa, 13—22 *mm* lata; cyathii involucrum late campanulatum, 2—2,5 *mm* longum, lobis ovalis denticulatis, nectariis rotundato-obtriangularibus, antice subemarginatis, luteis; styli 1,5—2 *mm* longi basi usque ad $^1/_3$ connati, apice bilobi. Tricoccum ovoideum, ca 3,5 *mm* longum vel latum, sublaeve.

Floret VI. Habitat in decliviis steppaceis occidentali-ponticis.

Typus: Bessarabia, Kryniczki, 11. VI 1886, legit V. Lipski. In herbario Instituti botanici Ac. Sci. RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Affinitas. Ab *Eu. stepposa* Zoz foliis ovatis vel ovalibus (non saepissime oblongis), 2—3-plo (non 3—8-plo) longioribus quam latis, 9—11-nerviis (non solum trinerviis) sicut et ab omnibus proximis valde recedit.

4. Euphorbia pseudoglareosa Klok. species nova. — Sectio *Murtekias* Rafin.

Planta perennis, radice lignosa, crassa, apice multicipiti, interdum rhizomate ascendenti evoluto. Caules suberecti 11—38 *cm* alti, 2—5 *mm* crassi, surculis sterilibus erectis densissime foliatis immixtis in parte inferiore velutino-puberuli, supra ad anthesin glabri, simplices vel haud raro pedunculis axillaribus nonnullis aucti, sat dense foliati, basi vel fere ad medium dense cicatricosi; folia caulina oblongo-spathulata necnon elongato-obovata (inferiora) vel oblongo-oblanceolata, 15—55 *mm* longa, 5—16 *mm* lata (2,5—5,5-plo longiora quam lata), sessilia, basi rotundata, apiculata, coriacea, trinervia, nervis lateralibus obsoletis, margine cartilaginea, remote denticulata atque minute fimbriato-ciliatiuscula, utrinque minutissime velutino-puberula; folia apicalia saepissime oblongo-elliptica vel oblongo-ovata. Pedunculi supremi 5—11-ni, plus minusve congesti, 2,5—10 *cm* longi, post anthesin semel necnon duplo bifidi; foliola involucralia ovata vel rarius oblongo-ovato-lanceolata, 10—30 *mm* longa, 4—13 *mm* lata, breviter apiculata, margine denticulata necnon minute fimbriato-ciliatiuscula sicut et foliola involucellorum, quam cordato-reniformia vel rotundato-rhomboidea, 7—10 *mm* longa, 10—15 *mm* lata, apiculata; cyathii involucrum campanulatum, 2—3,5 *mm* longum, extrinsecus puberulum, lobis breviter triangularibus, ciliatiusculis, nectariis rotundato-obtriangularibus, luteis, cornibus nullis. Tricoccum conoideo-ovoideum, 3—4 *mm* longum, 2,75—4 *mm* latum, minute puberulum; semina ovata, 2,25—2,75 *mm* longa, 1,5—1,7 *mm* lata.

Floret V—VI. Habitat in decliviis calcareis tyraicis necnon hypanicis.

Typus: RSS Ucr. dit. Chmelnitzkiensis, distr. Czemerovetzkiensis, prope pag. Kutkivtzi, legit Jankovskij. In herbario Instituti botanici Ac. Sci. RRS Ucr. Kioviae conservatur.

Affinitas. A proxima *Eu. glareosa* M. B. tauricola montana species nostra podolica foliorum dimensionibus ac forma valde differt. *Eu. glareosa* M. B. s. str. foliis caulinis saepissime ellipticis, 10—32 *mm* longis, 3—10 *mm* latis, apice saepe acutatis, margine omnibus manifeste denticulatis atque notis aliis multis a nostra distincta.

5. Euphorbia tyraica Klok. et Artemcz. species nova. — Sectio *Esula* Prokh.

Planta perennis rhizomate lignoso ascendenti plus minusve evoluto. Caules haud numerosi (1—5), suberecti, 12—45 *cm* alti, 3—4 *mm* crassi, sulcato-costati basi breviter pubescentes, supra glabri, a medio ramosi, superne pedunculis axillaribus 2—14-nis; folia caulina saepissime linearioblonga, 5—33 *mm* longa, 1,5—5 *mm* lata, sessilia, obtusa, uninervia, atrivirentia, glabra; foliola basalia squamiformia, parva, 2—4,5 *mm* longa, ca. 2,5 *mm* lata, margine sicut et caulina infera ciliatiuscula; folia apicalia interdum oblongo-lanceolata, media in caule saepissime reflexa, ramorum sterilium folia linearia, usque ad 27 *mm* longa, 1—8 *mm* lata. Pedunculi supremi 10—16-ni, post anthesin duplo-triplo bifidi; folia involucralia oblonga obtusa vel oblongo-lanceolata obtusiuscula, 16—22 *mm* longa, 4—5 *mm* lata, basi dilatata, involucellorum foliola ovato-cordata vel reniformi-triangularia, virescenti-lutea, sat colorata, inferiora 8—9 *mm* longa, 12—13 *mm* lata; cyathii involucrum late campanulatum, ca. 3 *mm* longum, extus glaber, lobis semirotundis, parvis, fimbriato-ciliatiusculis; nectariis transverse oblongo-ovalibus vel semirotundus cum cornibus brevissimis reflexis; styli ca. 1,5 *mm* longi, germen minute torulosum.

Floret V—VII. Habitat in decliviis lapidosis tyraicis.

Typus: RSS Ucr., dit. Czernovitziensis, distr. Zastavniensis, prope pag. Zvynjacze, in decliviis calcareis ad Tyram, 15.V 1952, legunt M. Klokov et I. Artemczuk. In herbario Instituti botanici Ac. Sci. RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Affinitas. Ab omnibus *Esulis* cornibus nectariorum brevissimis obsoletis recedit. Inter *Eu. subtilis* Prokh. et *Eu. Seguieriana* Neck. habitu media videtur.

6. Euphorbia virgultosa Klok. species nova. — Sectio *Esula* Prokh.

Planta perennis, glaberrima, atrivirens vel interdum glaucescens, radice multicipiti. Caules haud numerosi (1—5), saepissime erecti, 30—100 *cm* alti, basi denudati, parciuscule cicatricosi, a medio ramosi, ramis brevibus vel usque ad 15—30 *cm* elongatis, sterilibus vel non raro inflorescentiam terminatis, superne pedunculis axillaribus nonnullis aucti; foliola basalia squamiformia, parvula, ovata vel oblongo-ovata, margine ciliatiuscula; folia caulina oblongo-vel lineari-lanceolata necnon linearia, 10—110 *mm* longa, 2,5—9 *mm* lata (4—25-plo longiora quam lata), infra medium dilatata,

basin versus angustata ac tamen sessilia, apice breviter acutata vel obtusiuscule mucronulata, margine plana, integerrima; folia ramorum 8—50 *mm* longa, 1,5—7 *mm* lata. Pedunculi supremi 6—13-ni, saepissime duplo bifidi, 1—10 *cm* longi; folia involucralia lineari-vel oblongo-lanceolata, oblonga necnon oblongo-ovata, 10—85 *mm* longa, ca. 3,75 *mm* lata, viridia; foliola involucellorum ovato-triangularia vel rhomboidea, apiculata, lutescenti-viridia, inferiora 8—16 *mm* longa, 9—20 *mm* lata; cyathii involucrum late campanulatum, 2—3 *mm* longum, extus glaber, lobis ovalis vel semirotundis, antice abruptis, fimbriato-ciliatiusculis, nectariis semilunaribus bicornutis, cornibus linearibus nectarii latitudine sublongioribus; styli 2—3 *mm* longi, basi usque ad $^1/_3$ connati, apice profunde bilobi. Tricoccum trigono-ovatum, ca. 3,5 *mm* longum vel latum, apice retusum, profunde trisulcatum, lobis in dorso minute tuberculatis; semina ovata, ca. 2,5 *mm* longa et 1,5 *mm* lata, atribrunnea, laevia, caruncula minuta.

Floret VI—VIII. Habitat in pratis siccis necnon in fruticetis, in decliviis herbosis, non raro in segetibus vel hortis.

Typus: RSS Ucr. Kiovia, in decliviis ripariis borysthenicis, 15. VI 1950, legunt M. Klokov et S. Anfilova. In herbario Instituti botanici Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

Affinitas. Species haec ad seriem *Virgatae* Prokh. pertinet, *Eu. virgatae* W. K. s. str. proxima et eam in Europa orientali substituit. *Eu. virgata* W. K. vera (pannonica) a nostra caulibus paulum ramificatis, foliis angustioribus, apicem versus sensim acutatis et margine revolutis, ob hoc apice subuliformibus, pedunculis supremis paucioribus haud raro triis, cyathii involucro breviore, usque ad 2 *mm* longo, lobis istius parce et breviore ciliatiusculis, stylis brevioribus, ca. 1,5 *mm* longis, tricocco necnon seminibus minoribus etc. differt.

7. Viola accrescens Klok. species nova (Nominii subsectio *Papillosae* Kupff., cyclus *Arosulatae* Borb.). — *V. pumila* auct. fl. ucr. necnon ross. non Chaix. — *V. pumila* var. *orientalis* Kupff. in Тр. Бот. Сада Юрьевск. универс. (1903) 168—169 et var. *typica* Kupff., l. c., p. p.

Planta perennis 6—42 *cm* alta. Caules 2—12-ni, papillis minutis acutiusculis dense obtecti. Folia inferiora longissime petiolata, lamina diminuta ovata crenulata, petioliscum 7—59 *mm* longa, 2—14 *mm* lata, petiolo 5—35 *mm* longo; stipulis anguste oblongo-lanceolatis 5—15 *mm* longis, 1—3 *mm* latis, margine dentibus haud numerosis tenuibus, apice glandulosis auctis; folia media longipetiolata, lamina aucta ovato-triangulari vel oblongo-ovata, petioliscum 28—80 *mm* longa, 8—20 *mm* lata, petiolo 15—43 *mm* longo; stipulis oblongo-lanceolatis 10—55 *mm* longis, 1,5—7 *mm* latis, margine sub medium dentata, dentibus 1—7-nis, linearilanceolatis vel lanceolatis, tenuiter acutatis, haud raro elongatis; lamina basi abrupte truncata vel late rotundata, margine serrato-crenata; folia superiora brevipetiolata, lamina oblongo-vel elongato-ovato-lanceolata, petioliscum 45—72 *mm* longa, 7—24 *mm* lata, petiolo 3—28 *mm* longo; stipulis oblongo-lanceolatis, 20—58 *mm* longis, 2—7 *mm* latis, subobliquis, ad basin

dentibus nonnullis munitis; petioli foliorum omnium superne subalati, papillosi sicut et laminae ad margines; stipulae margine brevissime setosiusculo-ciliatae. Pedunculi 2—14,5 *mm* longi, superne papillosi, bracteolis binis anguste lineari-lanceolatis, 4—12 *mm* longis, tenuiter acuminatis, sub incurvaturam pedunculi sitis; sepala lineari-lanceolata, acuta; inferiora cum appendice 8—12 *mm* longa, 2—3 *mm* lata, appendice trapeziformi vel rotundato-rhomboidea, apice irregulariter denticulata, 1—2 *mm* longa; corolla 15—20 *mm* longa, saepissime lactea; calcar 3—4 *mm* longum, obtusum. Capsula oblongo-ovoidea 7—16 *mm* longa, obtuse trigona, glabra; semina oblongo-ovoidea ca. 2 *mm* longa et 1 *mm* lata, flavescentia, nitidula.

Floret IV—VI. Habitat in decliviis steppaceis inter dumetis necnon in pratis siccioribus regionum URSS partis Europaeae necnon Sibiriae silvo-steppacearum vel steppacearum.

Typus. RSS Ucr., dit. Voroshilovogradiensis, distr. Mjeloviensis, steppa Streletzkaja in, declivio prato-steppaceo, 10. VI 1918, legunt H. Dochmann et B. Kutjeva. In herbario Instituti botanici Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

Affinitas. *V. pumila* Chaix vera (gallica) parvula, caule 1—3,5 *cm* alto, glaberrima, laevis, in partibus omnibus minor a nostra valde differt. A *V. pumila* auct. germanica species nostra caulibus petioliscum papillosis, stipulis margine setosiusculo-ciliatis, nunquam laevibus vel glaberrimis, necnon foliorum saepissime majoribus forma, corollis lacteis, non pallide violaceis, recedit.

8. Lythrum hybridum Klok. in Визн. росл. УРСР (1950) 249. — Sectio *Pentaglossum* (Forsk.) Koehne pro subsectio.

Planta annua, laete necnon flavescenti-viridis, nunquam glaucescens. Caulis suberectus, 7—22 *cm* altus, simplex vel saepius ramosus ramulis arrectis basi teres, supra subtetragonus angulis binis acutis; folia caulina saepissime oblonga, 5—20 *mm* longa, 1—6 *mm* lata, sessilia, basi dilatata, apice acuminata, sub apicem obsolete denticulata; folia basalia marcescentia latiora, saepe elongato-ovalia, basi in petioluscum obsoletum attenuata, apice obtusa. Flores axillares solitarii, brevissime pedicellati, bibracteolati, tetrameri vel rarius pentameri; calyx tubuloso-infundibuliformis, sub anthesin (2,75) 3—4 (4,5) *mm*, postea 3,5—4,5 (5) *mm* longus, angustus, dentibus late triangularibus minutis paleaceis, appendicibus linearibus eis triplo longioribus, 0,5—0,75 *mm* longis, acutis, herbaceis; petala elliptica 1,5—2 *mm* longa et 0,5—1 *mm* lata, laete lilacina, saepissime sicut et dentes necnon appendices calycis in numero 4, rarius 5; stamina 2, stylus ca. 1 *mm* longus. Capsula oblonga, haud exserta; semina ca. 0,8 *mm* longa et 0,5 *mm* lata, nigrescentia.

Floret VI—VII. Habitat in graniticis maeoticis locis humidis.

Typus: RSS Ucr., dit. Staliniensis, prope pag. Staraja Karanj ad fl. Kalmiuś, in graniticis ripae rivuli, loco Ternovaja Balka dicto, 24. VII 1925, legit M. Klokov. In herbario Instituti botanici Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

Affinitas. A *L. hyssopifolia* L. (s. l.) colore totae plantae laeto vel flavescenti, nunquam glaucescenti, floribus 4—5-meris (non 6-meris), calyce breviore, solum usque ad 4 (5) *mm* (non 4—7 *mm*) longo, staminibus binis (nunquam 4—7) longiuscule distat. Affinis *L. melanospermo* Savul. et Zachariadi, quae partibus omnibus minoribus et floribus subconstanter tetrameris a nostra differt. Species maxime proxima iranica: *L. hilanicum* Klok. Planta annua, canescenti-viridis. Caules erecti 6—25 *cm* alti, simplices vel ramosi ramulis ascendentibus basi teretes, supra lineis binis ascendentibus acutis; folia oblonga vel linearia, 4—17 *mm* longa, 0,75—4 *mm* lata, margine serrulato-scabrida, inferiora latiora obtusa vel obtusiuscula, superiora angusta, apicem versus attenuata, breviter apiculata. Flores solitarii, tetrameri vel nonnuli pentameri; calyx tubuloso-infundibuliformis, 8-vel interdum 10-nervius, sub anthesin 2—3,5 *mm,* deinde usque ad 5 *mm* longus, appendicibus quam dentes subduplo longioribus, ca. 0,75 *mm* longis; petala oblongo-elliptica 2—3 *mm* longa; stamina 2; stylus ca. 1 *mm* longus. Capsula ca. 3,5 *mm* longa, semina 0,8—0,9 *mm* longa.

Typus: Irania, prov. Hilanica, Rescht, 24. V 1893, legit V. Lipskij. In herbario Instituti botanici Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

9. Trapa Flerovii Dobrocz. species nova.

Foliorum lamina late rhomboidea 18—51 *mm* longa, 15—60 *mm* lata, margine inaequaliter inciso-dentata, supra glabra, subtus praesertim ad nervos lanuginoso-pilosa; petiolus 22—140 *mm* longus, paulum lanuginosus, vesicula natanti angusta. Pedicelli ca. 20 *mm* longi, dense pilosi; sepala lanceolata, 6—7 *mm* longa, 3—3,5 *mm* lata, acuta, ad carinam pubescentia. Fructus mediocris, quadricornis, subecostatus; cornua principalia manifeste costata, subcarinata, collum 4—5 *mm* superantia, areolae laterales sunnullae, supremae nullae; fructus dimensiones: longitudo per cornua principalia 23—28 *mm,* latitudo per cornua lateralia 28—32 *mm,* longitudo colli 2—4 *mm,* latitudo 3—4 *mm*, distantia a collo usque ad cornua lateralia 10—15 *mm*, a cornibus lateralibus ad basin 10—12 *mm*, a basi ad cornua principalia 25—26 *mm,* fructus altitudo 25—26 *mm.*

Floret VI—VII. Habitat in stagnis hypanicis necnon tyraicis.

Typus: RSS Ucr., dit. Nicolajeviensis, distr. Varvarovkiensis, prope pag. Solonicha, in stagnis ad ripam dextram Hypanis flum., 3. VI 1928, legit P. Oppermann. In herbario Instituti botanici RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Affinitas. A proxima *T. rossica* V. Vassil. cornibus principalibus ascendentibus, apicem fructus valde superantibus bene differt.

10. Trapa macrorhiza Dobrocz. species nova.

Planta aquatica caule longissimo, apice ramificato, ca. 6 *mm* crasso. Radices pennatae magnae, 8—15 *mm* longae, laciniis linearibus (2) 4—6 *cm* longis, 1—1,5 *mm* latis. Foliorum lamina late rhomboidea, 32—45 *mm* longa, 38—60 *mm* lata, margine acute denticulata, supra glabra, subtus ad nervos lanuginosa; petiolus 5—15 *cm* longus, vesicula natanti angusta a lamina 5—7 *mm* distanti, pubescens. Flores axillares, solitarii, pedicellis

10—18 (20) *mm* longis, paulum pubescentibus; sepala subovata, 4—6 *mm* longa, 2—3 *mm* lata, breviter acuminata, carinata; petala oblongo-ovata, ca. 10 *mm* longa, alba; stamina ca. 7 *mm* longa. Fructus magnus (ultra 3,5 *cm* longus), saepissime bicornis, laevis, ecostatus; cornua principalia ascendentia, ecostata, dorso carinata, basi tuberculis lateralibus duobus aucta, apice mucronata, valleculis ca. 3 *mm* longis a corpore fructus terminata; areolae laterales evolutae, longitudinaliter subcostatae; corona nulla; fructus dimensiones: longitudo per cornua principalia (30) 35—40 *mm,* per lateralia (raro evoluta) 20—22 *mm,* longitudo colli 4—6 *mm* (collum rotundatum), latitudo 5—6 *mm*, distantia ab apice usque ad cornua principalia 8—10 *mm,* ad lateralia 15—20 *mm,* a cornibus lateralibus ad basin 12—15 (20) *mm,* fructus altitudo (30) 35 *mm,* latitudo corporis ante cornua lateralia 15—20 *mm,* longitudo cornuum principalium (in parte libera) 13—15 *mm,* longitudo mucronis ca. 6 *m.*

Floret V—VII. Habitat in stagnis borysthenicis inferioribus.

Typus: RSS Ucr., prope urb. Cherson, in stagnis fl. Konka ad ostium, 24. VIII 1948, legit Th. Dobroczajeva. In herbario Instituti botanici Ac. Sci. RSS Ucr. Kioviae conservatur.

Affinitas. A proxima *T. borysthenica* V. Vassil. fructibus magnis, saepissime bicornibus vel raro tricornibus, ecostatis, radicibus pennatis valde majoribus atque notis aliis bene distincta.

11. Trapa danubialis Dobrocz. species nova.

Radices pennatae 4—5 *cm* longae, lacimis linearibus 1,5—3 *cm* longis, ca. 1,5 *mm* latis. Foliorum lamina late rhomboidea, 35—45 *mm* longa, 45—60 *mm* lata, margine inaequaliter denticulata, supra glabra, subtus praesertim ad nervos lanuginoso-pilosa; petiolus 5—8 *cm* longus, vesicula natanti fusiformi, crassa, a lamina 3,5—4,5 *mm* distanti. Flores axillares, solitarii, in pedicellis dense pubescentibus 12—15 *mm* longis. Fructus magnus (ultra 3,5 *cm* longus), laevis, ecostatus, constanter quadricornis, cornibus horizontaliter patentibus, apice reflexis, apicem versus sensim attenuatis, mucronem ca. 5—6 *mm* longum terminatis, subecarinatis sed per margines longitudinaliter bicostatis; cornua principalia vallecula ca. 3 *mm* lata a corpore fructus terminata; collum quadrangulum, margine undulosum, in angulis tuberculatum; fructus dimensiones: longitudo per cornua principalia 35—38 *mm,* per lateralia 18—20 *mm*, longitudo colli 2—5 *mm,* latitudo 8—12 *mm,* distantia ab apice usque ad cornua principalia 3—6 *mm,* ad lateralia 12—15 *mm,* longitudo cornuum principalium (in parte libera) 10—13 *mm*, lateralium 12—15 *mm*, fructus altitudo 25—30 *mm.*

Floret V—VI. Habitat in stagnis ostii Danubii.

Typus: RSS Ucr., dit. Odessana, distr. Kiliensis, prope opp. Vilkov, in stagnis ostii Danubii, 18. IX 1949, legit O. Romanova. In herbario Instituti botanici Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

Affinitas. A proxima *T. macrorhiza* Dobrocz. fructibus quadricornibus, collo fructus quadrangulo, cornibus apice reflexis necnon notis aliis recedit.

12. Falcaria neglectissima Klok. — *Prionitis neglectissima* Klok. in Визн. росл. УРСР (1950) 287.

Planta biennis. Caules erecti 50—80 *cm* alti, in parte inferiore subcostati, usque ad medium pilis brevissimis reclinatis dense obtecti, ob eam canescentes, supra medium furcato-ramosi; folia basalia necnon caulina inferiora longipetiolata, petiolis dense puberulis, ternata, segmentis saepissime trifidis, rarius nonnulis bifidis; lobi ultimi lineares vel anguste lineares, 8—17 *cm* longi, 2—4 (5) *mm* lati, margine acute serrati, denticulis aristatis usque ad 1,75 *mm* longis, subtus puberuli; folia superiora omnia trifida; foliorum caulinorum vaginae apice auriculis usque ad 6 *mm* longis ornatae. Umbella 8—12-radiata; involucrum 6—8-phyllum, involucella 2—6-phylla; flores quam apud *F. sioides* (Wib.) Aschers. minores. Fructus 3—3,75 *mm* longi.

Floret VII—IX. Habitat in steppis.

Typus. RSS Ucr., dit. Chersonenss, Ascania-Nova, in steppa reservata ad hortum botanicum, 5.VIII 1928 et 14.V 1927 (folia).

In herbario Instituti botanici nom. V. L. Komarovii Ac. Sci. URSS (Leningrad) conservatur.

Affinitas. A proxima *F. sioides* (Wib.) Aschers. pubescentia densa, foliis magis dissectis, lobis eorum angustioribus, caulibus saepissime elatioribus, floribus necnon fructibus minoribus discrepat. Aream naturalem magis meridionalem in regionibus steppaceis necnon semidesertis possidet.

13 Seseli tenderiense Kotov. species nova. — Sectio *Euseseli* DC., series *Tortuosa* Schischk.

Radices incrassati, 6—8 *mm* diametro, collum residuis fibrosis foliorum vetustorum obtectum, caules solitarii 30—150 *cm* alti, fere a basi divaricato-ramossimi, tenuiter costati, glaucescentes. Folia radicalia numerosa, petiolo canaliculato, lamina ambitu obtriangulari, ternata, segmentis ternato-pinnatisectis; lobi terminales anguste lineares, 3—5 *cm* longi, 1—2,5 *mm* lati, acuminati, margine usque ad medium laeves, supra scabridi, subtus laeves; folia caulina inferiora minora atque minus dissecta, superiora vaginosa lamina nulla. Umbellae numerosae, 6—17-radiatae, in pedunculis compressis 2—3,5 *cm* longis; radii inaequales, intrinsecus scabrido-puberuli; umbellulae 3—7 *mm* latae; involucrum nullum, involucella 9—12-phylla, phyllis linearilanceolatis, acuminatis, scabrido-puberulis. Fructus ovales 2,8—3,5 *mm* longi, 1—2 *mm* lati, scabrido-puberuli.

Floret VII—IX. Habitat in litoralibus euxino-maeoticis.

Typus. RSS Ucr., dit. Chersonensis, distr. Golopristaniensis, peninsula Tender (Tendra), 6.IX 1933, legit A. Prjanischnikow. In herbario Instituti botanici Ac. Sci. RSS Ucr. conservatur.

Affinitas. A *S. campestri* Bess. lobis folii terminalibus subtus laevibus, margine solum usque ad medium scabridis (non margine toto et subtus ad nervum scabridis), radiis umbellae compressis (nunquam subteretibus), pedicellis compressis (nec angulatis) differt.

ПОКАЖЧИК
УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ ДО VII ТОМА «ФЛОРИ УРСР» [1]

Абутилон 261, 292
„ Теофраста **292**
Айлант 98
„ високий **99**
Алтея 262, 287
„ вірменська 287, **288**
„ жорстковолосиста **287**
„ коноплевидна 287, **291**
„ лікарська 287, **289**, 290
„ нарбонська 287, **291**
Амманія 396
„ кільчаста **396**
Аніс 462, 540
„ звичайний **541**
АРАЛІЙОВІ 459
Астранція 463, 475
„ велика **475**
Астродаукус 470, 500
„ прибережний **501**
„ східний **501**
Бавовник 261, 299
„ волосистий **300**
БАЛЬЗАМІНОВІ 231
Бархат 84, 94
„ амурський **94**
Бедринець 469, 472, 537
„ великий 537, **539**
„ крейдяний 537, **540**
„ ломикамінь **537**
„ розрізний 537, **538**
Берула 464, 542
„ пряма **542**
Біфора 471, 506
„ променева **506**
Бігарадія 98
Болиголов 465, 471, 472, 508
„ плямистий **510**
Борщівник 462, 463, 466, 467, 607
„ долоневидний 607, **609**
„ європейський 607
„ карпатський **607**, 608
„ сибірський 607, **610**
Бруслина 193
„ білоплода 196
„ бородавчаста 194, **197**
„ борозенчаста 201
„ волохата 196
„ європейська **194**
„ Маака 194, **196**
„ низька 194, **198**, 199
„ пурпурова **196**
„ червоноплода 196
БРУСЛИНОВІ 192
Бруслинокрас 193, 201
„ широколистий **201**
Бугила 470, 471, 490
„ гайова **490**
„ довгоносикова 490, **494**
„ звичайна 490, 495
„ кервель 490, **494**
„ лискуча 490, **493**
„ лісова 490, **491**, 492
Бутень 469, 470, 471, 472, 483
„ бульбистий 483, **487**
„ дурмаиний 483, **486**
„ золотистий 483, **485**
„ пахучий 483, **484**
„ Прескотта 483, **488**, 489
„ цикутовидний 483, **485**
Вех 464, 468
„ сизаровидний 544, **545**
„ широколистий **544**
Виноград 241
„ амурський 242, **247**
„ візантійський 244
„ германський 244
„ Ізабелла 241, **242**
„ лісовий 242
„ мускатний 244
„ середземиоморський 244
„ справжній **242**
„ стародавній 244
ВИНОГРАДОВІ 240
Виноградовник 241, 249
„ японський **249**
ВИРИННИЦЕВІ 176
Виринниця 176
„ весняна 177, 178, **179**
„ мінлива 177, 178, **181**
„ осіння 176, **177**, 178
„ ставкова 177, 178, **180**
Вовче личко 382, 383
„ „ борове 383, **386**, 387
„ „ звичайне **383**
„ „ Софії 383, **384**, 385
Водопериця 454
„ кільчаста **455**
„ колоскова 455, **456**
„ черговоквіткова 455, **457**
Водяний горіх 445
„ „ великокореневий . . . 446, **450**, **451**
„ „ дніпровський . . 446, **450**
„ „ дунайський . 446, **452**, 453

[1] Склала О. І. Романова.

Водяний горіх плаваючий . . 446, **447**
„ „ російський **446**
„ „ Флерова . . 446, 448, 449
Водянка 184
„ чорна 184
ВОДЯНКОВІ 184
ВОДЯНОГОРІХОВІ 445
Гаплофілум 84, 86
„ війчастий . . . 86, **87**, 88
„ запашний 86, **89**
Гармала 77
„ звичайна 78, 79
ГЕРАНІЙОВІ 5
Геранійоцвіті 5
Герань 6
„ альпійська 8, **22**
„ блискуча 7, **18**
„ богемська 7, **12**
„ болотяна 8, **27**
„ бульбиста 7, **30**
„ великокореневищна . . . 8, **23**
„ голубина 7, **11**
„ горбкова 8, **28**, **29**
„ кривавочервона 7, 8
„ круглолиста 7, **15**
„ лінійнолопатева 8, **31**
„ лісова 8, **20**
„ лучна 8, **21**
„ м'яка 7, **16**
„ низенька 7, **14**
„ піренейська 8, **17**
„ Робертова 6, **19**
„ розсічена 7, **11**
„ розчепірена 7, **13**
„ сибірська 7, **10**
„ темна 8, 25, **26**
Гібіск 262, 295
„ їстівний 295, **298**
„ коноплевидний 296, **297**
„ трійчастий 295, **296**
Гіркокаштан 226
„ восьмитичинковий . 226, **228**
„ голий 226, **227**
„ дрібноквітковий . . 226, **229**
„ звичайний **226**
„ червоноквітковий . 226, 227
ГІРКОКАШТАНОВІ 226
Гирча 470, 572
„ клинолиста 572
Грабельки 6, 32
„ Бекетова **33**, 34
„ Гефта 33, **37**
„ довгодзьобі 33, **39**
„ звичайні 33, 38
„ руські 33, **35**, 36
Грейфрут 98
Даная 465, 507
„ голостебла **508**, 509
Деревозгубник 193, 202
„ виткий **203**
„ крапчастий 204
„ круглолистий 203
Дереи 619, 620
Дика морква 572
Дикий виноград 241, 247
„ „ п'ятилистий . . 245, **248**
„ „ тригострокінцевий . . **248**
Дудник 469, 579
„ лісовий **579**
Дягель 466, 469, 580
„ лікарський **580**
Енотера 411, 443
„ дворічна **444**
Еріозинафе 168, 471, 585
„ довголиста **585**
Жабриця 470, 545
„ горичниковидна . 546, **549**, 550
„ горичниколиста . . . 546, **555**
„ кінська 546, **557**, 558
„ однорічна **546**
„ Палласова . . . 546, **547**, 548
„ піскова 546, **551**, 552
„ степова 546, **553**, 554
„ тендрівська . . . 546, **555**, 556
ЖОСТЕРОВІ 235
Жостероцвіті 235
Жостір 236, 238
„ імеретинський 238, **239**
„ проносний 238, **239**
Журавець 6
Звіробій 302
„ альпійський 302, **312**
„ війчастий 313
„ волосистий 302, **304**
„ гірський 302, 308, 309
„ гісополистий 313
„ гострий 303, **306**
„ звичайний 303, **310**
„ сланкий 302, **303**, 304
„ струнký 302
„ чотиригранний 303, **305**
ЗВІРОБОЙОВІ 301
Зніт 411
„ альпійський 413, **427**
„ алсинолистий . . . 413, **428**, 429
„ болотний 413, **429**
„ гірський 412, **417**, 418
„ горбковий 412, **419**
„ Доміна 414, **434**
„ дрібноквітковий 412, **415**
„ жилкуватий 413, **425**
„ жорстководолосистий . . . 412, **414**
„ залозистостебловий . . . 413, **433**
„ Ламі 413, **422**
„ пониклий 413, **432**
„ приальпійський . . . 413, **430**, 431
„ рожевий 412, **424**
„ споріднений 412, **420**, 421
„ темний 412, **423**
Зонтикоцвіті 459
ЗОНТИЧНІ 460
Італійський мандарин 98
Калачики 262, 263
„ вирізні 264, **265**
„ двозначні 264, **272**
„ дрібненькі 264, **275**
„ занедбані 264, **273**
„ кучеряві 264, **278**
„ лісові 264, **269**
„ мавританські 264, **271**
„ могилівські 264, **277**
„ мускусні 264, **267**
Калестанія 465, 466, 589
„ болотна **589**
Канатник 292
Каукаліс 470, 502
„ липучковий **502**, 503

Кахрис 466, 511
„ степовий 513, 514
КВАСЕНИЦЕВІ 40
Квасениця 41
„ звичайна **41**
„ прямостояча 41, **44**
„ рогата 41, **43**
Кельрейтерія 229, 230
„ волотиста **230**
Кизил 619, 620
„ справжній **620**, 621
КИЗИЛОВІ 618
Китятки 100
„ Вольфганга 101, **107**
„ гіркі 101, **104**
„ гіркуваті 101, **103**
„ звичайні 101, **106**
„ крейдяні 101, **112**, 113
„ мінливі 101, **104**, 105
„ молдавські 101, **110**, 111
„ подільські 101, **110**
„ сибірські 100, **101**
„ чубаті 101, **109**
КИТЯТКОВІ 99
Клен 208
„ бархатний 226
„ веселий 225
„ гінала 209, **218**
„ гірканський 209, **222**
„ гостролистий 209, **210**
„ несправжньоплатановий 209, **214**, 215
„ пенсильванський 209, **220**
„ польовий 209, **211**
„ Семенова 225
„ татарський 208, **219**
„ Траутфеттера 209, **217**
„ червоний 209, **223**
„ цукристий 209, **223**
„ цукровий 209, **221**
„ ясенолистий 208, **224**
КЛЕНОВІ 208
Клокичка 204
„ колхідська **205**
„ пірчаста 205, **206**, 207
„ трилиста **205**
КЛОКИЧКОВІ 204
Кмин 472, 535
„ звичайний **535**
Коріандр 471, 505
„ посівний **506**
КРАСОЛЕВІ 45
Красоля 45
„ велика **45**
Кріп 468, 602
„ пахучий **603**
Крушина 236
„ ламка **236**
„ скельна 236, 238
Ксантоцерас 229
„ рябинолистий **230**
Лаватера 262, 266, 279
„ тримісячна 279, **280**
„ тюрінгська 266, 279, **280**
Лазурник 469, 611
„ трилопатевий **611**
Ласкавець 462, 513
„ золотистий 515, **517**
„ круглолистий **515**
„ Маршалла 515, **523**
Ласкавець найтонший . . . 515, **521**, 522
„ російський 515, **518**
„ споріднений . . . 515, **519**, 520
Лимон **97**
Липа 250
„ американська 252, **260**
„ звичайна **252**, 253
„ повстиста 252, 258, 259
„ серцелиста 252, **255**, 256
ЛИПОВІ 250
Лігустикум 470, 573
„ дрібнорозсічений **574**
„ мутеліновий 574, 575
Льон 47, 48
„ австрійський 50, **56**
„ багаторічний 51, 58, 59
„ бессарабський 49, **67**, 68
„ волосистий 50, **74**, 75
„ гірський 51, **57**
„ довгунець 50, 54
„ жилкуватий 50, **51**, 52
„ жовтий 49, **65**
„ звичайний 50, **54**
„ кудряш 50, 55
„ лінійнолистий 50, **69**, 70
„ низький 50, **55**
„ пригунець 50, **53**
„ проносний 49, **63**
„ тонколистий 50, **61**, 62
„ український 50, **71**
„ французький 49, **64**
„ Черняєва 50, **72**, 73
ЛЬОНОВІ 46
Любисток 463, 465, 581
„ лікарський **581**
Малабайла 463, 466, 468, 606
„ вонюча **606**
Малопе 262
„ трироздільна **262**
Мальва 262, 263
МАЛЬВОВІ 261
Мальвоцвіті 250
Мандарии **97**
Маслинка 97, 389, 391
„ багатоквіткова 392, **395**
„ вузьколиста **392**
„ срібляста 392, 394
„ східна 392
МАСЛИНКОВІ 388
Маточник 469, 578
„ болотяний **578**
Миколайчики 462, 477
„ плоскі . 477, **478**, 479, 481
„ польові **477**
„ приморські . . 477, **480**, 482
Мірикарія 322, 326
„ германська **326**
Міррис 470, 495
„ пахуча **496**
Молочай 114, 121
„ багатоколірний 124, **133**
„ бессарабський 125, **146**
„ болотний 124, **127**
„ верболистий 126, **158**
„ волинський 124, **130**
„ глянсуватий 127, **160**
„ городній 125, **169**
„ гострий 126, **150**
„ дністровський . . 126, **155**, **156**

Молочай донський 126, **157**, 158
„ дрібносмоковник . . . 127, **173**
„ Калениченка 126, **153**
„ карпатський . . . 124, **128**, 129
„ кипарисовидний 126, **162**
„ країнський 124, **134**
„ крейдолюбний . . 125, **140**, 141
„ марсельський . . . 127, **174**, 175
„ мигдалевидний 125, **167**
„ напівмохнатий 124, **132**
„ несправжньомохнатий 124, **130**, 131
„ несправжньохрящуватий 124, **148**, 149
„ нікчемний 125, **168**
„ плосколистий 123, **136**
„ польовий 127, **159**
„ простягнутий 127, **173**
„ прутовидний . 126, **163**, 165, 166
„ прямий 123, **135**
„ ребристий 124, **138**
„ Сегвієрів 124, **143**
„ серповидний 125, **170**
„ солодкий 123, **137**
„ сонцегляд 123, **139**
„ степовий 125, **144**, 145
„ сумний 125, **151**, 152
„ тонкий 126, **154**, 155
„ тонкостеблий 126, **162**
„ чиновий 123, **171**
„ щербиковидний 127, **172**
МОЛОЧАЙНІ 114
Морква 463, 464, 617
„ дика **617**
„ посівна 617, **618**
Морківник 467, 569
„ Бессера 569, **570**
„ лучний 569, **570**
Мурецція 463, 467, 536
„ жовта **536**
Неклен 219
Обліпиха 388, 389
„ крушиновидна **390**
Омег 466, 470, 561
„ банатський 561, **564**, 565
„ водяний 561, **566**
„ дудчастий 561, 562
„ середній 561, **562**, 563
Онагрові 410
Палімбія . . . 463, 465, 466, 467, 471, 581
„ оживаюча 581, **582**
„ тургайська 581, **582**
Паролист 77, 81
„ звичайний **81**
ПАРОЛИСТОВІ 77
Пастернак 463, 468, 603
„ борщівниковидний . . 603, **605**
„ дикорослий 604
„ посівний 603, **605**
„ пухнатий **604**
Пеларгонія 5, 40
Переліска 114, 116
„ багаторічна **116**
„ однорічна 116, **118**
„ яйцевидна 116, **117**
Петрушка 467, 529
„ кучерява **530**
Підлісник 463, 474
„ європейський **474**
Плакун 396, 398
„ верболистий 399, **409**
Плакун гіссополистий . . . 399, **404**, 405
„ дніпровський 399, **400**
„ мішанцевий 399, **404**, 405
„ прутовидний 399, **408**
„ середній 399, **409**
„ Софії 399, 402, **403**
„ триприквітковий . . 399, **401**, 402
„ чебрецелистий 400, **407**
„ чорнонасінний 400, **406**
ПЛАКУНОВІ 395
Плеуроспермум 465, 510
„ австрійський . . **511**, 512
Плющ 459
„ звичайний **459**
Померанець 98
Понцирус 85, 96
„ трилистий **96**
Порізник 464, 559
„ гірський 559, **560**
„ середній **559**
Прочитан 459
Птелея 85, 95
„ трилиста 95
Радіола 47
„ льоновидна 47
Рай-дерево 186
Рицина 114, 119
„ звичайна **119**
Різак 466, 532
„ веховий **532**
„ занедбаний 532, **533**, 534
Рожа 262, 282
„ бліда 282, 284, **286**
„ Гельдрайха 282, 284, **285**
„ зморшкувата 282, **283**, 284
„ рожева 282, **285**
Розрив-трава 231
„ „ дрібноквіткова 231, **233**, 234
„ „ звичайна 231, **232**
„ „ Ройля 231, **235**
„ „ садова 231, **233**
РУСЛИЦЕВІ 313
Руслиця 314
„ водяний перець . . 314, 315, **317**
„ кільчаста **314**, 315
„ угорська . . . 314, 315, **316**
Рута 84, 85
„ пахуча **85**
РУТОВІ 84
Самшит 182
„ вічнозелений **183**
САМШИТОВІ 182
САПІНДОВІ 182, 229
Свидина 619, 623
„ амомоподібна 627
„ Бейлі 627
„ біла 623, **625**
„ грузинська 627
„ жорстколиста 627
„ Кеніга 627
„ коротконога 627
„ кривавочервона **623**, 624
„ опушена 627
„ паросткова 623, **626**
„ південна 627
Свистуля 470, 577
„ піхваста **577**
Секуринега 114, 115
„ кущиста **115**
Селера 468, 529

Селера пахуча **529**
СИМАРУБОВІ 98
Скумпія **186**, 187
Смовдь . . . 464, 466, 467, 468, 469, 590
„ великолиста 590, **601**
„ гірська 590
„ дніпровська 591, **595**, 596
„ Євфімії 590, **593**
„ Любимейкова . . . 590, **597**, 598
„ оленяча 590, **599**, 600
„ подільська 590, **591**, 592
„ руська 591, **594**
„ Шотта **591**
Собача петрушка 472, 567
„ „ звичайна **567**
Сонцецвіт 327
„ альпійський 328
„ великоквітковий . . . 328, 332
„ жорстководолосистий 328, 329, **331**
„ звичайний **328**
„ крейдяний 328
„ сивий 328
„ скельний 328
Сонянка 327
Сосонка **458**
„ звичайна **458**
СОСОНКОВІ 458
Стародуб 463, 464, 465, 466, 612
„ альпійський **613**
„ жорстководолосистий 613, **615**, 616
„ пруський 613, **614**
„ широколистий **613**
Стінкоположні 301
Стожильник 471, 571
„ сумнівний **571**
СТОЛИСНИКОВІ 454
Сумах 185, 188
„ барвний 190
„ волосистий 188
„ восковий 190
„ голий 190
„ копалоносний 190
„ лаковий 190
„ яванський 188, **189**
СУМАХОВІ 185
Тамарикс 322
„ багатогіллястий . . . 323, **325**
„ одеський 323, **325**
„ струнький 323, **324**
„ чотиритичинковий **323**
ТАМАРИКСОВІ 322
Тетрадикліс 77, 80
„ ніжний **81**
ТИМЕЛЕЙОВІ 382
Тимелея 382
„ звичайна **382**
Токсикодендрон 185, 191
„ вкоренілий **191**
Тордиліум 464, 468, 610
„ великий **611**
Ториліс 464, 470, 496
„ польовий 497, **500**
„ український . . . 497, **498**, 499
„ японський 497, **497**
Тринія 471, 472, 523
„ багатостебла 524, **526**, 527
„ українська **524**, 525
„ щетинисто-волосиста . . . 524, **528**
Тургенія 464, 468, 504
„ широколиста **504**
Фенхель 467, 468, 568
„ звичайний 568
Ферула 468, 583
„ каспійська 583, **584**
„ східна **583**
„ татарська 583, **584**
Ферулаго 463, 586
„ лісова **586**, 587
„ степова 586, 588
Фіалка 338
„ багнова 339, **366**, 367
„ біла 340, **344**
„ болотна 340, **368**
„ висока 342, **353**
„ відхилена 342, **371**, 372
„ волосиста 340, **351**
„ гірська 342, **359**
„ горбова 340, **350**
„ двозначна 340, **352**
„ двоквіткова 339, **343**, 345
„ Джоя 340, **369**
„ дивовижна 341, **366**
„ донська 341, **364**, 365
„ Жордана 342, **354**
„ запашна 340, 341, **349**
„ зросла 342, **355**
„ кам'яна 341, **362**
„ Китайбелева 343, **377**
„ Козо-Полянського **350**
„ крейдяна 343, **381**
„ Лавренкова 343, **379**, 380
„ лісова 341, **362**
„ мінлива 342, **357**
„ нимська 343, **378**
„ песяча 341, **359**
„ піскова 341, **361**
„ польова 343, **376**
„ приємна . . . 340, 341, **347**, 348
„ ранкова 343, **373**, 374
„ Ривінієва 341, **363**
„ різіолиста 340, **369**
„ скельна 343, **375**
„ триколірна 342, **372**
„ ягелонська 341, **346**
ФІАЛКОВІ 337
ФРАНКЕНІЙОВІ 318
Франкенія 318
„ волосиста 319, **320**, 321
„ припорошена **319**
Хаменерій 411, 435
„ вузьколистий **436**
„ Додонея 436, **437**, 438
Цедрон 98
Цикута 470, 530
„ отруйна **531**
Ценолофіум 471, 576
„ Фішера **576**
Цирцея 411, 439
„ альпійська **439**, 440
„ звичайна 440, **442**
„ середня 439, 441, **442**
Цитрон 84, 96
ЧИСТОВІ 327
Чорноклен 219
Шефердія 388, 389
„ сріблясta **389**
Шмальція 185

Шмальція зарубчаста **191**
Щербик 396, 397
„ звичайний **397**
„ черголистий 397, **398**
Щитолисник 462, 472
„ звичайний **472**
Яглиця 469, 541
Яглиця звичайна **541**
Якірці 77, **82**
„ земляні **83**
Ясенець 84, **90**
„ білий 90, **93**
„ голостовпчиковий . 90, **91**, 92

ПОКАЖЧИК

ЛАТИНСЬКИХ НАЗВ І СИНОНІМІВ ДО VII ТОМА «ФЛОРИ УРСР» [1]

Abutilon Gaertn. 261, 292
„ *Avicennae* Gaertn. 293
„ asiaticum Sw. 295
„ crispum Sw. 295
„ fruticosum Gnill. et Perr. . 295
„ indicum Sw. 295
„ molle Sw. 295
„ mollissimum Sw. 295
„ Theophrastii Medik. . . 292, 295
„ „ var. aureum Berl. 294
„ „ „ cordatum Berl. 294
„ „ „ hybridum Nevinn. 294
„ „ „ plumbeum Gretsch. 294
„ „ „ rotundifolium Berl. 294
„ „ „ tamanicum Belovicz. 294
„ „ „ violaceum Berl. 294
Acalypheae Pax. 119
Acer L. 208
„ *austriacum* Tratt. 212
„ campestre L. 209, **211**
„ „ var. austriacum DC. . . 212
„ „ subsp. hebecarpum DC. 212
„ „ „ leiocarpum Pax. 212
„ „ var. lobatum Pax. . . 212
„ „ f. marsicum Pax. . . 213
„ „ var. normale Schwer. 212
„ „ f. postelense Pax. . . 213
„ „ „ pseudomarsicum Pax. 213
„ „ „ Schwerini Hees. . . 213
„ „ var. suberosum Dun. . 213
„ *cordifolium* Moench. 219
„ *dasycarpum* Ehrh. 224
„ *eriocarpum* Opiz 212
„ *eriocarpum* Mchx. 224
„ ginnala Maxim. 209, **218**
„ hyrcanum F. et M. 209, **222**
„ *insigne* Nichols. 217
„ „ var. *Trautvetteri* Pax. . . 217
„ *italum* Шмальг. 222
Acer laetum C. A. M. 225
„ *leiocarpum* Opiz 212
„ *marsicum* Guss. 213
„ negundo L. 208, **224**
„ „ var. pseudocalifornicum Schwer. 225
„ pensylvanicum L. 209, **220**
„ platonoides L. 209, **210**, 213
„ pseudoplatanus L. . . . 209, **214**, 215
„ „ f. albo-variegatum Kirchn. . . . 216
„ „ f. atropurpureus Hort. 216
„ „ f. aureo-variegatum Schwer. . . . 216
„ „ f. crispum Schwer . . . 216
„ „ f. erythrocarpum Carr 216
„ „ f. Leopoldii Lem. . 216
„ „ f. lutescens Schwer . . . 216
„ „ f. purpurescens Pax 216
„ „ f. pyramidalis Nichols . . . 216
„ „ f. subtrilobum Schwer . . . 216
„ „ f. ternatum Schwer . . . 216
„ „ f. triangulare Schwer . . . 216
„ „ f. villosum Parl. 216
„ „ f. Worlei Pax . . 216
„ *quinquelobum* Gilib. 214
„ rubrum L. 209, **223**
„ *rubrum* Waldst. et Kit. . . . 219
„ saccharinum L. 209, **223**
„ *saccharinum* Wangenh. . . . 221
„ saccharum Marsh. 209, **221**
„ Semenovii Regel 225
„ *striatum* Duroi 221
„ *suberosum* Dumort 213
„ tataricum L. 208, **219**
„ „ f. genuinum Racib. . 219

[1] Склала О. І. Романова.

Acer tataricum f. *ginnala* Maxim. . . 218
„ „ f. hebecarpum Schwer. 220
„ „ var. *laciniatum* Regel. 218
„ „ f. Sledzinskii Racib. . 220
„ „ f. torminaloides Pax . 220
„ Trautvetteri Medw. 209, **217**
„ „ f. erythrocarpa Dieck. 217
„ *trilobatum* Gilib. 212
„ velutinum Boiss. 226
„ *villosum* Presl. 214, 216
ACERACEAE Lindl. 208
Acuta Gorschk. 306
Aesculus L. 226
„ *carnea* Hayne 228
„ glabra Willd. 226, **227**
„ hippocastanum L. **226**
„ „ A. pavia L. . . 228
„ *lutea* Wangh. 228
„ *macrostachya* Mchx. 229
„ *ochioensis* DC. 227
„ octandra Marsh . . . 226, **228**
„ parviflora Walt. . . . 226, **229**
„ pavia L. 226, **227**
„ *rubicunda* Lois. 228
Aegopodium L. 469, 541
„ podagraria L. **541**
Aethusa L. 472, 567
„ cynapium L. **567**
„ „ var. cynapoides (M. B.) Fic. et Heynh. 568
„ *elata* Fridl. 568
„ „ „ gigantea Lej. . 568
„ *cynapoides* M. B. 568
Afra Niedenzu 319
Agastava (S. F. Gray) Kozo-Pol. . 519
Ailanthus Desv. 98
„ altissima (Mill.) Swingle **99**
„ Confucii Ung. 98
„ *glandulosa* Desf. 98
Alcea L. 262, 282
„ *filicifolia* auct. 283
„ Heldreichii Boiss. . 282, 284, **285**
„ pallida (W. et K.) Bess. 282, 284, **286**
„ rosea L. 282, **285**
„ rugosa Alef. . . . 282, **283**, 284
Alceae Iljin. 265
Alpina Hausskn. 426
Alpinae Keissl. 384
Alsinastrum gygrospermum Rupr. . . 317
Althaea L. 262, 287
„ armeniaca Ten. 287, **288**
„ *Bordzilowskii* Wissjul. . . 286
„ cannabina L. . . . 287, **291**, 292
„ *cannabina* L. p. p. 292
„ *Heldreichii* Boiss. 286
„ hirsuta L. **287**
„ *multiflora* Rchb. 288, 289
„ narbonensis Pourr. . . 287, **291**
„ officinalis L. . . . 287, **289**, 290
„ *pallida* W. et K. 286
„ taurinensis auct. 288
Ammania L. 396
„ *borysthenica* DC. 400
„ *caspica* M. B. 396
„ verticillata (Ard.) Lam. . . **396**
Ammineae Koch 513
Ampelopsis Mchx. 249
Ampelopsis japonica (Thnb.) Makino 249
„ *quinquefolia* L. 249
ANACARDIACEAE Lindl. 185
Anatropa tenella Ehrenb. 80
Anethum L. 468, 602
„ *Foeniculum* L. 569
„ graveolens L. **603**
Angelica L. 469, 579
„ *archangelica* L. 580
„ *Fischeri* Spreng. 576
„ *officinalis* Mönch. 580
„ *palustris* Bess. 578
„ *pratensis* M. B. 578
„ *sativa* Bess. 580
„ silvestris L. **579**
Anisum Gaertn. 462, 540
„ *officinarum* Moench. . . . 541
„ vulgare Gaertn. **541**
Anthriscus (Pers.) Hoffm. . . . 470, 471, 490
„ *alpestris* Wimm. et Grab. 493
„ *arvensis* Koso-Pol. . . . 500
„ cerefolium (L.) Hoffm. 490, **494**
„ *cerefolium* M. B. 494
„ „ *β.* trichosperma Wimm. et Grab. 494
„ *elatior* Bess. 491
„ *humilis* Bess. 493
„ longirostris Bertol. . 490, **494**
„ nemorosa (M. B.) Sprng. . **490**
„ nitida (Wahl.) Garcke 490, **493**
„ *Prescottii* Veesenm. . . . 488
„ *sativus* Bess. 494
„ scandicina (Web.) Mansf. 490, **495**
„ *scandix* Aschers. 494
„ silvestris (L.) Hoffm. . . . 490, **491**, 492
„ „ *β. alpestris* Wimm. . . . 493
„ „ var. *nemorosa* Trautv. . . . 491
„ *trichosperma* Spr. 494
„ *vulgaris* Pers. 494
Apinella hispida Calest. 528
Apioideae Drude. 483
Apium L. 468, 529
„ *carvi* Crantz. 535
„ *crispum* Mill. 530
„ graveolens L. **529**
„ *Petroselinum* L. 530
„ *vulgare* Lam. 530
ARALIACEAE Vent. 459
Archangelica Hoffm. . . . 466, 469, 580
„ officinalis (Moench) Hoffm. 580
Astrantia L. 463, 475
„ major L. **475**, 476
Astrodaucus Drude 470, 500
„ littoralis (M. B.) Drude **501**
„ orientalis (L.) Drude . . **501**
Athamantha denudata Fisch. 576
„ *libanotis γ. sibirica* Schult. 559
„ *oreoselinum* L. 599
„ *sibirica* L. 559

Aurantioideae Engl. 96
Austriaca Juz. 56
BALSAMINACEAE S. F. Gray. . . . 231
Balsamina hortensis Desp. 233
Bellia temulenia Bub. 486
Berula Hoffm. 464, 542
„ *angustifolia* M. et K. 543
„ erecta (Huds.) Coville . . 542
„ *lancifolia* Bess. 545
Bifora Hoffm. 471, 506
„ radians M. B. **506**
Bubon peucedanifolius Sprg. 557
Bulbosa Kozo-Pol. 487
Bunium *luteum* M. B. 536
„ *peucedanoides* M. B. 551
Bupleurotypus Kozo-Pol. 517
Bupleurum L. 462, 513
„ affine Sadl. . . 515, **519**, 520
„ aureum Fisch. . . 515, **517**
„ *diversifolium* Станк.-Таліев . . 518
„ *falcatum* L. 518
„ „ subsp. *eufalcatum* var. *β. rossicum* Kozo-Pol. . 518
„ *Gerardi* Ledeb. . . 519, 521
„ *gracile* (M. B.) DC. . . 523
„ *junceum* M. B. 519
„ *longifolium* var. *aureum* Wolff. . 517
„ „ „ *β. aureum* Wolff.
„ Marschallianum C.A.M. 515, **523**
„ rossicum (Kozo-Pol.) Woron. . . 515, **518**, 519
„ rotundifolium L. **515**
„ tenuissimum L. . 515, **521**, 522
„ „ subsp. *eutenuissimum* Wolff. 521
„ „ „ *gracile* Wolff. 523
BUXACEAE Dum. 182
Buxus L. 182
„ sempervirens L. **183**
Cachrys L. 466, 511
„ odontalgica Pall. . . . **513**, 514
Calestania Kozo-Pol. . . 465, 466, 589
„ palustris (Moench) Kozo-Pol. **589**
CALLITRICHACEAE Lindl. 176
Callitriche L. 176
„ *androgyna* L. 179
„ *angustifolia* Gilib. . . . 177
„ *autumnalis* Kütz. 181
„ autumnalis L. . 176, **177**, 178
„ *hermafroditica* L. 177
„ *palustris* L. 179
„ „ *β. bifida* L. . . . 177
„ *platycarpa* Kütz. 180
„ polymorpha Loennr. . . . 177, 178, **181**
„ „ f. aquatilis Soo 182
„ „ „ limicola Soo 182
Callitriche polymorpha f. pseudofluitans Soo 181
„ „ „ terricola Soo 182
„ stagnalis Scop. . 177, 178, **180**
„ verna L. . . 177, 178, **179**, 181
„ „ f. angustifolia (Hoppe) Beck. 180
„ „ „ caespitosa (Schultz.) Rchb. 180
„ „ „ fontana (Scop.) Rchb. 180
„ „ „ minima Hoppe . 180
„ „ „ stellata (Hoppe) Rchb. 180
„ „ *γ. vernalis* Шмальг. 179
„ „ *β. hamulata* Шмальг. . . . 181
„ „ *α. stagnalis* Шмальг. . . . 180
„ *vernalis* Kütz. 179
„ *virens* Gold. 177
Campestria Pojark. 211
Carota sativa Rupr. 618
„ *silvestris* Rupr. 617
Carum L. 472, 535
„ *aromaticum* Salisb. 535
„ carvi L. **535**
„ *decussatum* Gilib. 535
„ *graveolens* Kozo-Pol. . . . 529
„ *saxifraga* Baill. 538
Caucalis L. 470, 502
„ *anthriscus* Huds. 497
„ *arvensis* Huds. 500
„ *daucoides* L. 504
„ *infesta* Curt. 500
„ *japonica* Houtt. 497
„ lappula (Web.) Grande **502**, 503
„ *latifolia* L. 505
„ *littoralis* M. B. 501
„ *microcarpa* Шмальг. . . . 498
„ *orientalis* L. 502
„ *platycarpos* L. 504
„ pulcherrima Willd. 502
„ *scandicina* Web. 495
Caucasica Gorschk. 312
CELASTRACEAE Lindl. 192
Celastroideae Lois. 192
Celastrus L. 193, 202
„ *articulata* Thunb. 204
„ „ var. *punctata* Mak. 204
„ orbiculata Thunb. **203**
„ punctata Thunb. 204
„ scandens L. **203**
Cenolophium Koch 471, 576
„ *divaricatum* Bess. . . 576
„ Fischeri (Sprng.) Koch 576
Cerepholium nitidum Czel. 493
„ *silvestre* Bess. 491
Chaerefolium silvestre Schinz. et Thell. 492
Chaerophyllum L. . 469, 470, 471, 472, 483
„ aromaticum L. . . 483, **484**
„ aureum L. . . . 483, **485**
„ bulbosum L. 483
„ „ var. *Prescottii* Lindem **488**

Chaerophyllum *cerefolium* Crantz. . 494
„ cicutaria Vill. . . 483, 485
„ *geniculatum* Gilib. . . 486
„ *hirsutum* Ledeb. . . . 486
„ „ subsp. *cicutaria* (Gaud.) Thell. . . 486
„ „ var. *cicutaria* Gaud. . . 486
„ *neglectum* Zing. . . . 487
„ *nemorosum* M.B. . . . 491
„ *nitidum* Wahl. . . . 493
„ *odoratum* Crantz. . . 496
„ Prescottii DC. 483, 488, 489
„ *sativum* Lam. 494
„ *silvestre* L. 491
„ temulum L. 483
„ *tumidum* Gilib. . . . 491
Chamaenerium Adans. 411, 435
„ angustifolium (L.) Scop. **436**, 437
„ *angustissimum* (Hausskn.) Sosn. 439
„ Dodonaei Schur. . . 436, **437**, 438
„ *hirsutum* Scop. . . . 415
„ *montanum* Scop. . . . 418
„ *obscurum* Schreb. . . 424
„ *palustre* Scop. var. *angustissimum* Sosn. 439
„ *parviflorum* Schreb. . 416
„ *roseum* Schreb. . . . 425
Chamaesyce (S. F. Gray) L. C. Wheel. 171
Chamaesyce S. F. Gray 122, 172
„ *humifusa* (Willd.) Prokh. 173
„ *peplis* (L.) Prokh. . . . 172
„ *vulgaris* Prokh. **174**
Cicuta L. 470, 530
„ *cellulosa* Gilib. 531
„ *officinalis* Crantz. 510
„ virosa L. **531**
„ „ var. classica Kozo-Pol. 531
„ „ „ latisecta Čelak. . 532
„ *tenuifolia* Froel. 531
Circaea L. 411, 439
„ alpina L. 439, **440**
„ intermedia Ehrh. . 439, 441, **442**
„ lutetiana L. 440. **442**, 443
CISTACEAE Lindl. 327
Cistus alpestre Jacq. 337
„ *canus* L. 334
„ *grandiflorus* Scop. 333
„ *hirsutus* Thuill. 331
„ *mariofolius* L. 334
„ *nummularius* L. 330
Citrus L. 84, 96
„ aurantium L. 98
„ deliciosa Ten. 98
„ limetta Risso 98
„ limon Burm. **97**
„ nedica L. 98
„ *nobilis* var. *unshiu* Swing. . . 98
„ paradisi Mactad. 98
„ sinensis Osbeck. 98
„ *trifoliata* L. 96
Citrus unshiu Marc. **97**
Cneorum Keissl. 386
Cnidium Cuss. 471, 571
„ dubium (Schkuhr) Thell. . **571**
Cnidium Fischeri Spreng. 576
„ *venosum* Koch 572
Conioselinum Fisch. **470**, 577
„ *Fischeri* Wimm et Grab. 577
„ *tataricum* Fisch. . . . 577
„ vaginatum (Spreng.) Thell. 577
Conium L. 465, 471, 472, 508
„ maculatum L. **510**
Coriandeae Koch 505
Coriandrum L. 471, 505
„ *cicuta* Roth 531
„ *diversifolium* Gilib. . . . 506
„ *radians* Prantl. . . . 507
„ sativum L. **506**
„ *testiculatum* L. 507
CORNACEAE Link. 618
Cornelia verticillata Arduino . . . 396
Cornus L. 619, 620, 623
„ *alba* L. 626
„ „ var. *sibirica* Lodd. . . . 626
„ „ subsp. *tatarica* Wangerin. 626
„ alternifolia L. f. 619
„ amomum Mill. 627
„ asperifolia Mchx. 627
„ australis C.A.M. 627
„ Baileyi Coult. et Ev. 627
„ brachypoda (C.A.M.) Pojark. 627
„ iberica G. Woron. 627
„ Kenigii Schneid. 627
„ mas L. 621
„ *mascula* L. 620
„ nudiflora Dum. 620
„ pubescens Lam. 627
„ *sanguinea* L. 625
„ *sibirica* Lodd. 626
„ *stolonifera* Mchx. 626
„ *tatarica* Mill. 626
„ „ var. *sibirica* Koehne 626
Cotinus Adans. 185
„ coggygria Scop. . . . **186**, 187
Croteneae Pax 116
Crotenoideae Pax 116
Cystidospermum Prokh. 122
Danaa All. 465, 507
„ *cornubiens* Kotov 508
„ nudicaulis (M.B.) Grossh. **508**, 509
Daphne L. 382, 383
„ cneorum L. . . 383, **386**, 387, 388
„ mezereum L. **383**
„ Sophia Kalen. 383, **384**, 385, 386
Datisca hirta L. 189
Daucus L. 463, 464, 617
„ *australis* Kotov 618
„ *bessarabicus* DC. 501
„ carota L. **617**
„ „ var. australis Kotov 618
„ „ „ *sativa* Hoffm. 618
„ *lappula* Web. 504
„ *latifolia* Baill. 505
„ *microcarpa* E. H. L. Krause 498
„ *pulcherrimus* Koch 502
„ sativus (Hoffm.) Roehl 617, **618**

Daucus *silvestris* Mill. 617
Declinatae Klok. 371
Diatropa (Dum.) Kozo-Pol. . . . 515
Dictamnus L. 84, 85, 90
„ albus L. 90, **93**
„ „ Шмальг. 91
„ „ subsp. *gymnostylis* Винтер 91
„ caucasicus Fisch. et Mey 93
„ *fraxinella* DC. 93
„ fraxinella Pers. p.p. . 91, 93
„ gymnostilis Stev. 90, **91**, 92
Dischidium (Ging.) Kupff. 343
Dorematiodes (Rgl. et Schmalh.) Korov. 584
Drepanophyllum latifolium Kozo-Pol. 544
„ *palustre* Hoffm. . . 544
„ *sioides* Web. 533
ELAEAGNACEAE Lindl. 388
Elaeagnus L. 388, 389, 391
„ angustifolia L. **392**
„ „ var. a. *angustifolia* Schneid. . 392
„ „ a. *orientalis* O. Ktze . . 394
„ „ var. *β. spinosa* (L.) Schneid. . 393, 394
„ *argentea* Moench. 392
„ *argentea* Nutt. 389
„ argentea Pursh. . . 392, **394**
„ *commutata* Bernh. 394
„ *dactyliformis* Hort. et Schlecht. 393
„ *edulis* Sieb. 395
„ *glabra* Hort. 394
„ *hortensis* M. B. 392
„ „ var. *angustifolia* Schlecht. . 392
„ „ subsp. *continentalis* Serv. 394
„ „ var. *latifolia* Koch. 393
„ „ *γ. orientalis* Schlecht. . . 393
„ „ subsp. *songorica* Serv. 392
„ „ *β. songorica* Schlecht. . . 392
„ „ var. *spinosa* M. B. . 393
„ *incana* Lam. 393
„ *inermis* Led. 393
„ *longipes* A. Gray 395
„ multiflora Thunbg. . 392, **395**
„ orientalis L. 392, **393**
„ *oxycarpa* Schlecht. . . . 393
„ *songorica* Schlecht. . . 393
„ *spinosa* L. 393
„ *tomentosa* Moench. . . . 392
ELATINACEAE Lindl. 313
Elatine L. 314
„ alsinastrum L. **314**, 315
„ „ f. aquatica Seub. 316
„ „ „ fluitans Seub. . 316
„ „ „ terrestris Seub. 316
„ *gyrosperma* Düben. 317
„ hungarica Moeszi. 314, 315, **316**
„ hydropiper L. . 314, 315, **317**, 318
„ „ f. intermedia Seub. **318**
Elatine hidropiper f. submersa Seub. . 318
„ „ „ terrestris Seub. . 318
„ *Oederi* Moeszi 317
„ *Schkuhriana* Hayne 317
Elegantia Gorschk. 307
EMPETRACEAE Lindl. 184
Empetrum L. 184
„ nigrum L. **184**
Epilobium L. 411
„ adenocaulon Hausskn. . . **413**, **433**, 435
„ adnatum Griseb. 412, **420**, **421**, 422, 435
„ alpestre (Jacq.) Krock. . **413**, **430**, 431
„ alpinum L. **413**, **427**
„ alsinifolium Vill. 413, **428**, 429
„ *anagallidifolium* Lam. . . . 428
„ *angustifolium* L. 436
„ collinum Gmel. . . . **412**, **419**
„ *Dodonaei* Vill. 439
„ Domini M. Pop. . **414**, **434**, 435
„ „ *α. angustissimum* Hausskn. . . 439
„ hirsutum L. . 412, **414**, 415, 425
„ Lamyi F. Schultz . . 413, **422**
„ montanum L. . 412, **417**, 418, 419
„ „ *β. alpestre* Jacq. . 432
„ „ f. apricum Hausskn. . . 419
„ „ *β. collinum* Шмальг. . . 420
„ „ f. subcordatum Hausskn. . . 419
„ „ „ umbrosum Hausskn. . . 419
„ nervosum Boiss. et Buhse **413**, **424**, **425**, 426
„ nutans Schmidt. . . 413, **432**
„ obscurum (Schreb.) Roth. 412, **423**, 435
„ *origanifolium* Lam. 428
„ palustre L. . 413, 425, **429**, 430
„ parviflorum (Schreb.) DC. **412**, **415**, 417
„ „ f. apricum Hausskn. . **417**, 419
„ „ „ menthoides Boiss. . . . 417
„ „ „ minor Hausskn. . 417
„ „ „ putatum Hausskn. . 417
„ „ „ tomentosum Hausskn. . 417
„ „ „ trifoliatum Hausskn. . 417
„ „ „ umbrosum Hausskn. . 417
„ roseum (Schreb.) Pers. **413**, **424**
„ *roseum* Ledeb. 426
„ *spicatum* Lam. 436
„ *tetragonum* L. **422**, 435
„ „ *β. obscurum* Willd. . . . 424
„ *trigonum* Schrank. . . . 432

Epilobium *virgatum* Lam. 424
Eriophora Hausskn. 414
Eriosinaphe DC. 468, 471, 585
„ longifolia (Fisch.) DC. . 585
Erodium L'Herit 5, 32
„ Beketowii Schmalh. . . **33,** 34
„ ciconium (L.) Ait. . . . 33, **39**
„ „ var. *erectum* DC. . 39
„ cicutarium (L.) L'Herit 33, **38,** 39
„ Hoefftianum C. A. M. . . 33, **37**
„ ruthenicum M. B. . 33, **35,** 36, 37
„ „ f. glandulosa Klp. 37
„ *Semenovii* Rgl. et Herder . 37
„ *serotinum* Stev. 35
„ *Steveni* Воронов 35
Eryngium L. 462, 477
„ campestre L. **477**
„ *latifolium* Gilib. 478
„ planum L. 477, **478,** 479
„ „ var. dilatatum Kotov. . . 480, 481
„ maritimum L. . . **477, 480,** 482
Euarvensis Klok. 376
Euonymus L. 193, 201
„ *alata* (Thunb.) Rupr. . . 201
„ *caucasica* Lodd. 200
„ Czernjaevii Klok. 196
„ europaea L. 194
„ „ var. angustifolia Shulz. . . . 195
„ „ „ atrorubens Gr. 196
„ „ „ intermedia Gaudin . 195
„ „ „ leucocarpa DC. 196
„ „ „ purpurea Bean. . . 196
„ „ α. quadrangulus Czern. . . . 196
„ „ var. suberosa Kotov. . . . 195
„ „ β. teres Czern. . 196
„ „ var. variegata Hort. 196
„ *europaeus latifolius* L. . . . 202
„ latifolia Mill. 196, 202
„ Maackii Rupr. . . . 194, **196**
„ nana M. B. . . . 194, **198,** 199
„ striata (Thunb.) Loes. . 201
„ verrucosa Scop. . . 194, **197**
„ „ var. lanceolata Gr. 198
„ „ „ ovalifolia Gr. 198
„ „ „ rotundifolia Nest. . . 198
„ *vulgaris* Mill. 195
Eu-perenne Juz. 58
Euphorbia L. 114, 121, 122
„ agraria M. B. 127, **159**
„ *ambigua* Waldst. et Kit. . 135
„ amygdaloides L. . . . 125, **167**
„ angulata Jacq. . . . 124, **138**
„ bessarabica Klok. 125, **146,** 147, 629
„ Boissieriana (Woron.) Prokh. 167
„ carniolica Jacq. . . . 124, **134**
„ carpatica Woloszcz. 124, **128,** 129
Euphorbia chamaesyce L. 127, **173,** 174, 176
„ *chamaesyce* Проханов . . 174
„ „ b. pilosa Guss. 176
„ cretophila Klok 125, **140,** 141, 143, 150, 629
„ cyparissias L. 126, **162**
„ dulcis L. 123, **137**
„ *epithymoides* auct. 134
„ esula L. 126, **150,** 153
„ *esula* auct. fl. ucr. 153
„ exigua L. 125, **168**
„ falcata L. 125, **170**
„ *Gerardiana* Jacq. 144
„ „ f. arenaria Litw. 144
„ „ „ rupestris Litw. 144
„ *glareosa* Вісюліна . . . 148, 150, 631
„ „ var. *elatior* M. B. . . 144
„ *Gmelini* Прох. . . . 153, 154
„ *gracilis* auct. 154
„ helioscopia L. 123, **139**
„ humifusa Willd. . . . 127, **173**
„ *incompta* Cesati 137
„ jaxartica Prokh. 167
„ Kaleniczenkii Czern. . 126, **153**
„ lathyris L. 123, **171**
„ leptocaula Boiss. 126, 154, **162**
„ lucida Waldst. et Kit. 127, **160**
„ massiliensis DC. . 127, **174,** 175
„ *micrantha* M. B. 135
„ *mollis* Bess. 130
„ palustris L. 124, **127**
„ *pannonica* auct. 144
„ peplis L. 127, **172**
„ peplus L. 125, **169**
„ petrophila C. A. M. . . . 142, 143, 150, 629
„ *petrophila* Шмальг. . . . 142
„ *pilosa* auct. 133
„ platyphylla L. . . . 123, **136**
„ polychroma Kern. . . 124, **133**
„ procera M. B. 132
„ *procera* auct. 133
„ pseudochamaesyce F. et M. . 173
„ pseudoglareosa Klok. . . . 124, 147, **148,** 149, 150, 630
„ pseudovillosa Klok. . . . 124, **130,** 131, 132, 628
„ salicifolia Host. . . . 126, **158**
„ *sareptana* Проханов . . 157
„ sareptana Beck. 158
„ Seguieriana Neck. 124, **143,** 631
„ semivillosa Prokh. 124, **132,** 133
„ stepposa Zoz. 125, **144,** 145, 147, 150, 630
„ stricta L. 123, **135**
„ subtilis Prokh. 126, 153, **154,** 155, 631
„ *sylvatica* L. 168
„ tanaitica Pacz. . 126, **157,** 158
„ tristis Henning. 153
„ *tristis* M. B. . 125, **151,** 152, 153
„ tyraica Klok. et Artemcz. 126, **155,** 156, 631
„ uralensis Fisch. 164
„ *villosa* auct. 133
„ villosa Waldst et Kit. 132, 628
„ *villosa* Вісюліна 132

Euphorbia *villosa* Проханов . 132, 164
„ *virgata* auct. . . . 151, 154, 164
„ virgata W. et K. 155, 164, 167, 632
„ *virgata* Проханов . . . 155
„ „ var. orientalis auct. . 167
„ „ „ orientalis Boiss. 167
„ „ „ uralensis Ledeb. . . . 167
„ „ subsp. uralensis Korsh. 164
„ virgultosa Klok. 126, 151, 154, **163,** 165, 631
„ „ var. pontica Pacz. . . 167
„ „ „ pseudouralensis Klok. . 164, 166
„ volgensis Krysht. 150
„ volhynica Bess. . . . **124,** 130
EUPHORBIACEAE J. St. Hil. . . . 114
Euphorbieae Pax. 121
Eupopaeae Prokh. 194
Eusaxatilis Klok. 373
Eusaxifragae Wollf. 537
Eutamarix Gorschk. 323
Eutorillis (DC.) Drude 497
Eutricolores Klok. 372
Extraaxillaria Juz. 57
Falcaria Bernh. 466, 532
„ neglectissima Klok. . . . 532, **533,** 534, 636
„ *Rivini* Host. 533
„ sioides (Wib.) Aschers. . **532,** 533, 636
„ *vulgaris* Bernh. 533
Ferula L. 468, 583
„ *campestris* Bess. 588
„ caspica M.B. 583, 584
„ *ferulago* Шмальг. 588
„ *longifolia* Fisch. 585
„ orientalis L. **583**
„ *ruthenica* Sprng. 594
„ *silvatica* Bess. 586
„ tatarica M.B. 583, **584**
Ferulago Koch. 463, 586
„ campestris (Bess.) Grecescu 586, **588**
„ *nodiflora* M.B. 588
„ silvatica (Bess.) Rchb. **586,** 587
„ *sulcata* Ledeb. 588
Flava Juz. 65
Foeniculum Mill. 467, 468, 568
„ *officinale* All. 569
„ vulgare Mill. **568**
Frangula Mill. 236
„ alnus Mill. **236**
„ rupestris (Scop.) Schur. . 236, **238**
„ *vulgaris* Reichenb. . . . 237
Frankenia L. 318
„ hirsuta L. 319, **320,** 321
„ „ var. hispida (DC.) Boiss. . . . 320
„ „ „ intermedia DC. 322
„ hispida DC. 320
„ *intermedia* DC. 322
Frankenia pulverulenta L. 319
FRANKENIACEAE DC. 318
Gasparinia peucedanoides Котов . . 551
GERANIACEAE DC. 5
Geraniales Lindl. 5
Geranium L. 56
„ alpestre Schur. . 8, **22,** 23
„ bohemicum L. 7, **12**
„ *ciconium* L. 39
„ *cicutarium* L. 38
„ collinum Steph. 8, 28, **29,** 30
„ „ f. adenotrichum Schrank. . . 30
„ „ var. *eglandulosum* Led. . . . 29, 30
„ „ f. *glandulosum* Led. 29
„ columbinum L. 7, **11**
„ depilatum (Som. et Lev.) Grosh. 18
„ dissectum L. 7, **11**
„ divaricatum Ehrh. . . 7, **13**
„ *foetidum* Gilib. 19
„ *lanuginosum* Lam. 13
„ linearilobum DC. . . . 8, **31**
„ lucidum L. 7, **18**
„ macrorhizum L. . . . 8, **23**
„ molle L. 7, **16**
„ palustre L. 8, **27**
„ phaeum L. . . . 8, 25, **26**
„ pratense L. 8, **21**
„ „ f. subeglandulosum Rupr. 22
„ pusillum Burm. . . . 7, **14**
„ pyrenaicum Burm. . . 8, **17**
„ *radicatum* M.B. 31
„ Robertianum L. . . . 6, **19**
„ rotundifolium L. . . . 7, **15**
„ sanguineum L. . . 7, **8,** 9
„ sibiricum L. 7, **10**
„ silvaticum L. . . . 8, **20,** 23
„ *sylvaticum* Knuth. 23
„ „ var. *alpestre* Polivka . . 23
„ tuberosum L. 7, **30**
„ „ var. linearifolium Boiss. . . . 32
„ „ β. linearilobum Шмальг. . . 32
Gossipium L. 261, 299, 300, 301
„ *barbadense* auct. 301
„ frutescens Lasteyr. . . . 301
„ herbaceum L. 301
„ hirsutum L. **300,** 301
Grandistipulares Borb. 353
GUTTIFERAE Juss. 301
HALORRHAGIDACEAE Lindl. . . . 454
Haplophyllum Juss. . . . 84, 85, 86
„ Besseri Nym. 89
„ *Besseri* Spach. . . . 87
„ *Biebersteinii* Spach. . 87
„ ciliatum Gris. 86, **87,** 88, 89
„ *congestum* Spach. . . 89
„ *suaveolens* G. Don. . . 87
„ suaveolens (DC.) G. Don. . . 86, 87, **89**
„ *tauricum* Spach. . . . **89**

Hedera L. 459
„ helix L. 459
„ *quinquefolia* L. 249
Helianthemum Adans. 327
„ alpestre (Jacq.) DC. 328, **337**
„ „ f. *rupifragum* Gross. . . 335
„ canum (L.) Baumg. . 328
„ *chamaecistus* var. *grandiflorum* Gross. . . 333
„ *chamaecistus* var. *hirsutum* Шмальг. . . . 331
„ *chamaecistus* subsp. *nummularium* var. *tomentosum* Gross. . 330
„ cretaceum (Rupr.) Juz. 328
„ grandiflorum (Scop.) Lam. et DC. . 328, 332
„ hirsutum (Thuill.) Merat. . 328, 329, **331**
„ *italicum* β. cretaceum Rupr. 335
„ *marifolium* var. β. *canum* Gross. . . . 334
„ nummularium (L.) Mill. 328
„ nummularium subsp. *grandiflorum* Schinz. et Thell. 333
„ *obscurum* Pers. . . . 331
„ *obscurum* β. *grandiflorum* Pers. . , , . 333
„ *oelandicum* β. *tomentosum* Шмальг. . . 335
„ rupifragum Kerner . 328
„ *vulgare* α. *discolor* Rchb. . . 330
„ „ β. *grandiflorum* Roth. . . 333
„ „ „ *hirsutum* Koch. . 331
„ „ subsp. *nummularium* Thuill. . . 330
„ „ α. *tomentosum* Benth. . . 330
Heracleum L. . . 462, 463, 466, 467, 607
„ alpinum Baumg. . . . 608
„ carpaticum Porc. . . **607,** 608
„ *flavescens* Bess. . . . 610
„ *flavescens* Bess. a) *latifolium* DC. 610
„ palmatum Baumg. . . 607, 609
„ sibiricum L. . . . 607, **610**
„ „ var. angustifolium Ledeb. . 610
„ sphondylium L. . . . 607, **609**
„ „ β. *sibiricum* Шмальг. . 610
Hibisceae Rchb. 295
Hibiscus L. 262, 295
„ cannabinus L. . . . 296, **297**
„ esculentus L. . . . 295, **298**
„ rosa-sinensis L. 299
„ *ternatus* Cav. 296
„ trionum L. 295, **296,** 297
„ trionum L. var. purpureus Hovard. . . 298
Hibiscus trionum L. ruber Hovard. 298
„ „ „ simplex Hovard. . 298
„ „ „ viridis Hovard. . 298
„ „ „ vulgaris Hovard. . 298
„ *vesicarius* Cav. 296
HIPPOCASTANACEAE DC. . . . 226
Hippocastanum vulgare Gaertn. . . 227
Hippophaë L. 388
„ *argentea* Pursh. . . . 389
„ *littoralis* Salisb. . . . 390
„ rhamnoides L. **390**
„ „ var. *angustifolia* Dipp. . . . 390
„ „ subsp. *eurhamnoides* Serv. . 390
„ „ var. *sibirica* Rgl. . . . 390
„ *sibirica* Hort. 390
HIPPURIDACEAE DC. 458
Hippuris L. 458
„ vulgaris L. 458
Hirsuta Koso-Pol. 485
Hirsuta Gorschk. 304
Hispidae Schischk. 528
Humifusa Gorschk. 303
HYDROCARYACEAE Raim. . . . 445
Hydrocotyle L. 462, 472
„ vulgaris L. **472**
Hydrocotyloideae Drude 472
Hymettianae Klok. 378
Hypericum L. 302
„ acutum L. 303 **306**
„ alpigenum Kit. . . . 302, **312**
„ ciliatum Lam. 313
„ elegans Steph. 302
„ hirsutum L. . . . 302, **304**
„ „ var. pseudomontanum Murr. . 305
„ humifusum L. . 302, **303,** 304
„ hyssopifolium Vill. . . . 313
„ montanum L. . . 302, **308,** 309
„ perforatum L. . . . 303, **310**
„ „ var. angustifolium DC. 311
„ „ var. veronense (Schrank) A. Fröhl. . 311
„ quadrangulum L. . . 303, **305**
„ *Richeri* Boiss. 313
„ „ subsp. *alpigenum* (Kit.) E. Schmidt. . 313
„ *tetrapterum* Fr. 307
„ *veronense* Schrank. . . . 311
Impatiens L. 231
„ balsamina L. 231, **233**
„ *glandulifera* Royle . . . 235
„ noli-tangere L. . . . 231, **232**
„ *noli-me-tangere* Crtz. . . 232
„ parviflora DC. . . 231, **233,** 234
„ Roylei Walp. . . . 231, **235**
„ *Royleana* Payer 235
Imperatoria palustris Bess. 578
Isophyllum junceum Bess. 519
Kalonymus (Beck.) Prokh. . . 193, 201
„ latifolia (Mill.) Prokh . 195, **201**

Koelreuteria Laxm. 229, 230
„ paniculata Laxm. . . . **230**
Laser Borkh. 469, 611
„ trilobum (L.) Borkh. . . . **611**
Laserpitium L. . . 463, 464, 465, 466, 612
„ alpinum W. et K. **613**
„ *aquilegifolium* Jacq. . . 612
„ *athamanthae* Spreng. . 615
„ *glabrum* Crantz. . . . 614
„ *hirsutum* Gilib. 615
„ hispidum M.B. . 613, **615,** 616
„ latifolium L. **613**
„ pruthenicum L. . . . 613, **614**
„ *trilobum* L. 612
Lavatera L. 262, 279
„ thuringiaca L. 279, **280**
„ trimestris L. 279, **280**
Leiopetala Wollf. 519
Lepargyraea argentea Green . . . 389
Levisticum Hill. 463, 465, 581
„ officinale Koch. . . . **581**
Libanotis L. 464, 559
„ *daucoides* Scop. 560
„ intermedia Rupr. . . . **559**
„ montana Crantz. . 559, **560**
„ *sibirica* C.A.M. 559
Ligusticum L. 470, 573
„ *austriacum* L. . . . 50, 511
„ *divaricatum* Ledeb. . . . 576
„ *Fischeri* D. Dietr. . . . 577
„ *foeniculum* Crantz. . . . 569
„ *levisticum* L. 581
„ meum Crantz. **574**
„ mutellina (L.) Crantz. **574,** 575
„ *vaginatum* Spreng. . . . 577
Ligustrum Fischeri Шмальг. 577
LINACEAE Dum. . . . 46, **47,** 48
Linum L. 47, 48
„ angustifolium Huds. 53
„ *aureum* Waldst. et Kit. . . 65
„ austriacum L. 50, **56**
„ basarabicum (Savul. et Rayss) Klok. . 49, **67,** 69
„ catharticum L. . . . 49, **63,** 64
„ „ „ f. bienne Betn. . . 64
„ crepitans Dum. 50, **53**
„ cretaceum Juz. **76**
„ Czernjajevii Klok. 50, **67, 72,** 73, 74
„ *dehiscens* subsp. *crepitans* Vav. et Ell. 53
„ extraaxillare Kit. . . . 51, **57**
„ flavum L. 49, **65**
„ *flavum* α. *linearifolium* Lindem. 69
„ „ subsp. β. *tauricum* Шмальг. . 69, 71
„ „ „ tauricum a. *basarabicum* Savul. et Rayss. . . 67
„ gallicum L. 49, **64**
„ hirsutum L. 50, **74,** 75
„ „ var. subglabrum Led. . 76
„ *Hohenackeri* Boiss. 55
„ *humile* Planch. 53
„ humile Mill. 50, **55**
„ *ignotum* Wissjul. . . . 67, 69
„ *indehiscens* subsp. *eurasiaticum* proles *brevimulticaulia* Vav. et Ell. 55
Linum linearifolium (Lindem.) Javorka . . . 50, **69,** 70
„ *multiflorum* Lam. 47
„ nervosum Waldst. et Kit. . . 50, **51,** 52
„ *Pallasianum* auct. 72
„ perenne L. 51, **58,** 59
„ „ β. *austriacum* Schiede 57
„ *Radiola* L. 47
„ *sibiricum* DC. 60
„ suecicum Murb. 64
„ tenuifolium L. . . . 50, **61,** 62
„ *tryginum* L. 65
„ ucrainicum Czern. . 50, 67, **71**
„ „ α. *glabrum* Czern. . 71
„ „ β. *pubescens* Czern. 72
„ usitatissimum L. . 50. 53, **54,** 55
„ *usitatissimum* Шмальг. p. p. . 55
„ „ β. *humile* DC. . . 55
„ „ β. crepitans Boenn. . . . 53
LYTHRACEAE Lindl. 395
Lythrum L. 396, 398, 401
„ borysthenicum (M.B.) Litw. . 398, 399, **400,** 403
„ *bibracteatum* Gren. et Godr. 401
„ *dibracteatum* Guss. . . . 401
„ hybridum Klok. 399, **404,** 405, 407, 633
„ hyssopifolia L. 399, **404,** 405, 407, 634
„ intermedium Ledeb. . . 399, **409**
„ melanospermum Sav. et Zach. . 400, **406,** 407, 634
„ *nummularifolium* var. γ. *borysthenicum* Koehne. . . . 400
„ salicaria L. 399, **409**
„ „ β. *intermedium* Koehne . . . 409
„ „ var. tomentosum DC. 410
„ „ „ vulgare DC. . 410
„ *Salzmannii* Jord. 401
„ Sophiae Klok. . . 399, 402, **403**
„ thymifolia L. . . . 400, 403, **407**
„ tribracteatum Salzm. . . . 399, **401,** 402, 403
„ virgatum L. 399, **408**
„ „ var. lancifolium (Koehne) Zoz. . . . 408
„ „ „ linarifolium Schmalh. . 408
Macropetalae Pob. 232
Malabaila Hoffm. . . 463, 466, 468, 606
„ graveolens (M.B.) Hoffm. **606**
Malope L. 262
„ trifida Cav. **262**
Malopeae Reichenb. 262
Malva L. 262, 263
„ alcea L. 267
„ *Alcea* Шмальг. 265
„ „ var. *excisa* (Rchb.) Aschers. . . . 265, 267
„ ambigua Guss. 264, **272**
„ *Bismalva* Rogov. 265
„ *boreali* Walm. 275
„ crispa L. 264, **278,** 279

Malva excisa Rchb. 264, **265**, 267
„ mauritiana L. 264, **271**
„ mohileviensis Down. . . . 264, **277**
„ moschata L. 264, **267**
„ neglecta Wallr. 264, **273**
„ *pulchella* Бисюлина **277**
„ pusilla Sm. 264, **275**
„ *rotundifolia* L. 273, 275
„ „ *β. pusilla* DC. . . . 275
„ silvestris L. 264, **269**
„ „ var. *mauritiana* Шмальг. 271
„ *sinensis* Cav. 271
„ *verticillata* Шмальг. . . 277, 279
„ „ *β. crispa* L. 278
„ *vulgaris* Tenore 273
MALVACEAE Juss. 261
Malvales Lindl. 250
Malveae A. St. Hil. 263
Melanium Ging. 338, 370
Mercurialinae Pax. 116
Mercurialis L. 114, 116
„ annua L. 116, **118**
„ *livida* Portenschl. . . **118**
„ ovata Sternb. et Hoppe 116, **117**
„ perennis L. **116**
„ „ var. *ovata* Müll. . . . **118**
Meum *athamanticum* Jacq. . . . **575**
„ *mutellina* Gaertn. 574
Micropetalae Pob. 232
Middendorfia borysthenica Trautv. . 400
Mohileviensis Iljin. 277
Montana Hausskn. 417
Montana Gorschk. 308
Moschatae Iljin. 267
Multicaules Schischk. 526
Muretia Boiss. 463, 467, 536
„ lutea (M.B.) Boiss. **536**
Myricaria Desv. 322, 326
„ germanica (L.) Desv. . . **326**
Myriophyllum L. 454
„ alterniflorum DC. . 455, **457**
„ spicatum L. 455, **456**
„ verticillatum L. **455**
„ „ pinnatifidum Wallr. . 455
Myrrhis Mill 470, 495
„ *aromatica* Spreng. **484**
„ *aurea* All. **485**
„ odorata (L.) Scop. **496**
„ *silvestris* Spreng. **491**
„ *temula* All. **486**
Negundo Ludwig. 224
„ *aceroides* Moench. 225
Nemorosae Schischk. 490
Nervosa Juz. 51
Nicaensis Prokh. 146
Nitidae Schischk. 493
Nominium (Ging.) Kupff. . . 338, 344
Odontites gracile M. B. 523
Oenanthe L. 466, 470, 561
„ aquatica (L.) Poir. . . 561, **566**
„ banatica Heuff. . 561, **564**, 565
„ fistulosa L. 561, **562**
„ media Griseb. . 561, **562**, 563
„ *Phelandrium* Lam. 566
„ *radiata* Sakalo 564
Oenanthe *silaifolia* Шмальг. 564
„ „ *β. media* (Griseb.) Beck. 564
Oenothera L. 411, 443
„ biennis L. **444**
Onagra biennis Scop. 444
ONAGRACEAE Lindl. 410
Opulifolia Pojark. 222
Oreoselinum latifolium M. B. 602
„ *legitium* M. B. 599
„ *podolicum* M. B. 593
Ostericum Hoffm. 469, 578
„ palustre Bess. **578**
„ *pratense* Hoffm. 578
Otholobum Willk. 328
OXALIDACEAE Lindl. 40
Oxalis L. 41
„ acetosella L. **41**, 42
„ corniculata L. 41, **43**
„ stricta L. 41, **44**
„ villosa M. B. 43
Pachysandra Mchx. 182
Palimbia Bess. 463, 465, 466, 467, 471, 581
„ *Chabraei β. podolica* DC. . . 593
„ rediviva (Pall.) Thell. 581, **582**
„ *salsa* Bess. 582
„ turgaica Lipsky . . . 581, **582**
Palustriformia Hausskn. **429**
Paralias (Rafin.) Prokh. . . 123, 127
Parietalis Lindl. 301
Parthenocissus Planch. 241, 247
„ tricuspidata (Sieb. et Zucc.) Planch. . . **248**
„ tricuspidata var. Veitchii Rehd. . . . 248
„ quinquefolia (L.) Planch. . . . 245, **248**
Passerina annua Wieckstr. 382
Pastinaca L. 463, 468, 603
„ *graveolens* M. B. 606
„ heracleoides (Boros) Kotov. 603, **605**
„ opaca Willd. **604**
„ *pratensis* Mart. 604
„ *sativa* Ledeb. 604
„ sativa L. 603, **605**
„ *sativa* Kotov. 604
„ „ subsp. *eusativa* Briq. var. *pratensis* Thell. 604
„ „ subsp. *eusativa* Briq. var. *pratensis* f. *heracleoides* Thell. 605
„ „ var. *heracleoides* Boros. 605
„ „ var. *hortensis* Ehrh. . 605
„ „ *β. opaca* Vis. . . . 604
„ „ *β. pubescens* Kaufm. 604
„ silvestris Garsault . **604**, 606
„ *silvestris* Шишкин . . . 604
Paulinia japonica Thnb. 249
Pavia alba Poir. 229
„ *glabra* Spach. **227**
„ *lutea* Poir. 228
„ *ochioensis* Mchx. 227
„ *rubra* Poir. 228
Peganum L. 77

Peganum harmala L. **78**, 79
Pelargonium L'Herit 5, 40
„ Endlicherianum Fenzl. . 40
„ radula (Cav.) L'Herit . 40
„ roseum Willd. 40
„ zonale (L.) Ait. 40
Peplis L. 396, 397
„ alternifolia M. B. **398**
„ *borysthenica* M. B. 400
„ portula M. B. **397**
Perennia Juz. 57
Perforata Gorschk. 310
Petiolata Hausskn. 424
Petroselinum Hoffm. 467, 529
„ crispum (Mill.) Nym. . **530**
„ *hortense* Hoffm. . . . 530
„ *sativum* Hoffm. 530
Peucedaneae DC. 577
Peucedanoidea Schischk. 549
Peucedanoides (Boiss.) Korov. . . 583
Peucedanum L. . 464, 466, 467, 468, 469, 590
„ *alsaticum* Шмальг. . . . **597**
„ *Anethum* Spreng. 603
„ *arenarium* Шмальг. . . 595
„ *Biebersteinii* Шмальг. . 606
„ borysthenicum Klok. . . 591, **595**, 596
„ cervaria (L.) Cuss. . . . 590, **599**, 600
„ *Chabraei* Ledeb. 593
„ Euphimiae Kotov. . 590, **593**
„ *graveolens* Clarke . . . 603
„ *latifolium* Шмальг. . . . 602
„ Lubimenkoanum Kotov. . 590. **597**, 598
„ macrophyllum Schischk. 590, **601**
„ *officinale β. ruthenicum* Шмальг. 594
„ oreoselinum (L.) Moench. 590
„ *palustre* (L.) Moench. . 589
„ *pastinaca* L. 604
„ „ *β. opacum* Шмальг. . 604
„ „ a *sativum* Schmalh. . 605
„ *podolicum* Шишк. . . . 593
„ podolicum (Bess.) Eichw. . . 590, **591**, 592
„ var. latifolia Kotov. . . 593
„ *rediviyum* Pall. 582
„ ruthenicum M. B. . . 591, **594**
„ Schottii Bess. **591**
„ *silaus* L. 571
„ *silvestre* DC 589
Pharmaceum suffruticosum Pall. . . 115
Phellandrium aquaticum L. 566
„ *fistulosum* Clairv. . . . 562
„ *Mutellina* L. **574**
Phellodendron Rupr. 84, 94
„ amurense Rupr. 94
Phyllantheae Pax. 115
Phyllanthineae Pax. 115
PHYLLANTHOIDEAE Pax. 115
Physospermum aquilegifolium Ledeb. . 508
„ *nudicaule* C. A. M. . . . 508
Pimpinella L. 469, **472**, 537
„ anisum L. 541
Pimpinella *Danaa* M. B. 508
„ dissecta Retz. . . . 537, **538**
„ *magna* L. 539
„ major (L.) Huds. . . 537, **539**
„ *multicaulis* Poir. 526
„ saxifraga L. **537**
„ „ var. *dissectifolia* Koch 538
„ „ *γ* major L. . . . 539
„ *sisarum* var. *lancifolia* Kozo-Pol. 545
„ titanophila Woron. . 537, **540**
„ *tragium* Шмальг. . . . 540
„ „ *β laciniata* DC. . . 540
Platanoidea Pojark. 210
Platyphyllae Maleev 252, 257
Platyspermum pulcherrimus C. Koch. . 502
Plectilobum Willk. 333
Pleurospermum Hoffm. 465, 510
„ austriacum (L.) Hoffm. **511**, 512
Polycladae Schischk. 524
Polygala L. 100
„ *amara* Ledeb. 103
„ „ subsp. *amarella* Chodat. 103
„ „ subsp. *brachyptera* (Chod.) Hayek. . . 106
„ „ subvar. *brachyptera* Chod. 106
„ „ var. *decipiens DC.* . . 104
„ amarella Crantz. . . . 101, **103**
„ *austriaca* Невский и Тамамшян 104
„ *brachyptera* Szaf., Kulcz., Pawl. 108
„ comosa Schkuhr . 101, **109**, 110
„ „ a *hybrida* Шмальг. 108
„ „ *β* minor Schmalh. . 109
„ *comosa* var. *podolica* Шмальг. 110
„ *comosum podolicum* Aschers u. Graebn. . . 110
„ cretacea Kotov. . 101, **112**, 113
„ decipiens Bess. . . 101, **104**, 105
„ *hybrida* Таліев 112
„ *hybrida* DC. 108
„ *major* Шмальг. . . . 111, 112
„ „ var. *dobrutschica* Chod. 111
„ moldavica Kotov . 101, **110**, 111
„ oxyptera Reichenb. . . . 107
„ *pinetorum* Alech. 108
„ podolica DC. . . . 101, 109, **110**
„ senega L. 100, 102
„ sibirica L. 100, **101**
„ subamara Fritsch. . . 101, **104**
„ „ var. carpatica Wol. 106
„ *Vaillantii* Bess. 106, 107
„ vulgaris L. 101, **106**, 107
„ „ subsp. *comosa* Chod. 109
„ „ var. minor Ledeb. . 107
„ Wolfgangiana Bess. 101, **107**, 108
POLYGALACEAE Lindl. 99
Poncirus Raf. 85, 96
„ trifoliata (L.) Raf. **96**
Prionis falcaria Dum. 533
„ *neglectissima* Klok. 533
Psedera quinquefolia Greene 249

Pseudoplatani Pojark 213
Ptelea L. 85, 94, 95
„ trifoliata L. 95
Rhadiola Roth. 47
„ linoides Roth. 47
„ *multiflora* Aschers. **47**
RHAMNACEAE R. Br. 235
Rhamnales Engl. 235
Rhamnus L. 236, **238**
„ *alpina* Pall. 239
„ cathartica L. 238, **239**
„ imeretina Booth. . . . 238, **239**
„ *frangula* L. 237
„ *rumeliaca* Friwald 238
„ *rupestris* Scop. 238
„ *spinosa* Gilib. 239
Rhus L. 185, 188, 191
„ *aromatica* Ait 191
„ *canadensis* Marsh. 191
„ copallina L. 190
„ coriaria L. 188, 190
„ *cotinus* L. 186
„ glabra L. 190
„ hirta (L.) Sudw. **188**
„ javanica L. 188, **189**
„ *radicans* L. 192
„ *semialata* Mur. 190
„ succidanea L. 190
„ *toxicodendron* auct. 192
„ *typhina* Torner 189
„ verniciflua Stok. 190
Ricinus L. 114, 119
„ communis L. **119**
Rotundifolia Iljin 273
Rubra Pojark. 223
Rummia leiogona Ledeb. 528
Ruta L. 84, 85
„ *Biebersteinii* Шмальг. 87
„ graveolens L. **85**
„ *hortensis* Mill. **86**
„ *suaveolens* DC. 87, 89
„ *taurica* Nym. 89
RUTACEAE Juss. 84
Rutoideae Engl. 85
Saccharina Pojark. 223
Sanicula L. 463, 474
„ europaea L. **474**
„ *trilobata* Gilib. 474
SAPINDACEAE Juss. 229
Sapindales Lindl. 182
Scandiceae DC. 483
Scandix anthriscus L. 494
„ *aromatica* Roehling . . . 484
„ *aurea* Roth. 485
„ *cerepholium* L. **494**
„ *odorata* L. 496
„ *trichosperma* Schur. . . . 494
Schmaltzia Desv. 185, 190
„ *aromatica* Desv. 191
„ crenata (Mill.) Greene . 191
Securinega Comm. 114
„ *ramiflora* Müll. 115
„ suffruticosa (Pall.) Rehd. **115**
Selinum *L.* 470, 572
„ *acutangulum* Gilib. 572
„ carvifolia L. **572**
„ „ var. silvaticum Spreng. . . . 573
Selinum cervaria L. 501
„ *coriandrum* E. K. Krause . 506
„ *Gmelini* Bray 577
„ *graveolens* E. H. L. Krause . 529
„ *latifolium* M. B. 602
„ *oreoselinum* Crantz. . . . 599
„ *palustre* L. 589
„ *pleurospermum* E. H. L. Krause 511
„ *podolicum* Bess. 593
„ *silvestre* Jacq. 589
„ *Thysselianum* Crantz. . . . 589
„ *virosum* E. H. L. Krause . 531
Seseli L. 470, 545
„ annuum L. **546**
„ *apium* Roth 529
„ arenarium M. B. . 546, **551**, 552, 555
„ *articulatum* Crantz 557
„ campestre Bess. . 546, **553**, 554, 637
„ *campestre* Шмальг. 555
„ *carvifolia* L. 573
„ *coloratum* Ehrh. 547
„ *dubium* Schkuhr 572
„ *glaucum* MB. 549
„ *graveolens* Scop. 529
„ hippomarathrum Jacq. 546, **557**, 558
„ *libanotis β. sibirica* Шмальг. . 559
„ osseum Savul. et Rayss . . 549
„ Pallasii Bess. . . . 546, **547**, 548
„ peucedanifolium (Sprng.) Bess. 546, **555**
„ peucedanoides (M. B.) Kozo-Pol. 546, **549**, 550
„ *pratense* Crantz. 571
„ *purpureum* Gilib. 547
„ rigidum *β.* peucedanifolium Bess. 557
„ *selinoides* Bess. 572
„ tenderiense Kotov 546, **555**, 556, 636
„ *tortuosum* Шмальг. 555
„ tortuosum Trev. 551
„ „ *β. campestre* Schmalh. 553
„ *varium* Ledeb. 549
Shepherdia Nutt. 388
„ argentea Nutt. **389**
Sicon salsum L. f. 582
Silaum *alpestre* Thell. 570
Silaus Bernh. 467, 569
„ *alpestris* Bess. 570
„ Besseri DC. 569, **570**
„ *carvifolius* C. A. M. 551
„ *peucedanoides* Boiss. 551
„ pratensis (Crantz.) Bess. 569, **570**
„ *selinoides* Halacsy 571
„ *silaus* Karst 571
Siler *aquilegifolium* Gärtn. 612
„ *trilobum* Crantz 612
Silvestres Iljin 269
SIMARUBACEAE Lindl. **98**
Sium L. 464, 468, 471, 544
„ *angustifolium* L. 543
„ *cicuta* Web. 531
„ *erectum* Huds. 543
„ *falcaria* L. 533
„ *graveolens* Vest. 529
„ *lancifolium* Schrank. 544
„ *lancifolium* M. B. 545
„ „ var. *podolicum* Pacz. . 545

Sium latifolium L. **544**
„ latifolium ucrainicum Fisch. . . 545
„ peucedanoides Sprng. 551
„ *podolicum* Bess. 545
„ sisaroideum DC. 544, **545**
Smyrnieae Koch 507
Smyrnium nudicaule M. B. 508
„ olus — atrum L. 462
Staphylea L. 204
„ colchica Stev. 205
„ pinnata L. . . . 205, **206**, 207
„ trifolia L. **205**
„ *trifoliata* Payer 205
STAPHYLEACEAE DC. 204
Stellera passerina L. 382
TAMARICACEAE Lindl. 322
Tamarix L. 322, 323
„ *germanica* L. 326
„ gracilis Willd. 323, **324**
„ *laxa* Шмальг. 324
„ odessana Stev. 323, 325
„ *Pallasii* auct. **325**
„ *paniculata* Stev. 325
„ „ var. *odessana* Шмальг. . . . 326
„ ramosissima Ledeb. . . 323, **325**
„ „ var. *odessana* (Bge.) Schm. . 326
„ *taurica* Pall. 324
„ tetrandra Pall. **323**
Tatarica Pojark 218
Temula Schischk. 486
Tetradiclis Stev. 77, 80
„ *Eversmanni* Bge. 80
„ *salsa* C. A. M. 80
„ tenella (Ehrh.) Litw. . . **80**
Tetragona Haussk. 420
Tetragonoidea Haussk. 433
Thelycrania (Dum.) Fourr. . . 619, 623
„ alba (L.) Pojark. . . 623, **625**
„ amomum (Mill.) Pojark. 627
„ asperifolia (Mchx.) Pojark 627
„ australis (C. A. M.) Pojark 627
„ Baileyi (Coult. et Ev.) Sanadze 627
„ brachypodia (C. A. M.) Pojark. 627
„ iberica (G. Woron.) Pojark 627
„ Koenigii (Schneid.) Sanadze 627
„ pubescens (Lam.) Pojark. 627
„ sanguinea (L.) Fourr. **623**, 624
„ stolonifera (Mchx.) Pojark. . . . 623, **626**
Thymelaea Endl. 382
„ *arvensis* Lam. 382
„ mezereum Scóp. 384
„ passerina (L.) Coss. et Germ. **382**
„ *praecox* Gilib. 384
THYMELAEACEAE Adans. 382
Thysselinum palustre Hoffm. . . . 589
„ *Schiwereckii* Bess. . . . 589
Tilia L. 250
„ *alba* Ait. 258
Tilia americana L. 252, **260**, 261
„ *argentea* Desf. 258
„ *canadensis* Mchx. 260
„ cordata L. 251, **252**, 253
„ „ var. betulaefolia Schneid. 254
„ „ „ ovalifolia Schneid. . 254
„ „ „ typica Beck. 254
„ „ „ vitifolia Schneid. . . 254
„ cordifolia Bess. 251, 252, **255**, 256, 257
„ „ var. laciniata Koch. . 257
„ „ „ pyramidalis Simk. . 257
„ „ „ rubra Rehd. . . . 257
„ „ „ vitifolia Simk. . . 257
„ *europaea* L. 253, 255
„ *foliolaris* DC. 258
„ glabra Vent. 260
„ *latifolia* Salisb. 260
„ *microphylla* Vent. 253
„ *parvifolia* Ehrh. 253
„ *platyphyllos* Scop. 255, 257
„ „ subsp. *cordifolia* Schneid. 255
„ „ var. *cordifolia* (Bess.) Engl. 255
„ *rotundifolia* Vent 258
„ sylvestris Desf. 253
„ tomentosa Moench. . 252, **258**, 259, 260
TILIACEAE Juss. 250
Tithymalus Tourn. 122, 127
„ *agrarius* (M.B.) Kl. et Gke 160
„ *amygdaloides* (L.) Garsault 168
„ *angulatus* (Jacq.) Rafin. 138
„ carniolicus (Jacq.) Rafin. 135
„ *dulcis* (L.) Scop. 137
„ *esula* (L.) Scop. 151
„ *exiguus* (L.) Lam. 169
„ *falcatus* (L.) Kl. et Gke. . 170
„ *helioscopus* (L.) Scop. . . 139
„ *lathyris* Scop. 171
„ *leptocaulus* (Boiss.) Prokh. 163
„ *lucidus* (W. K.) Kl. et Gke. 161
„ *paluster* (L.) Garsault. . 128
„ *peplus* (L.) Gaertn. . . . 169
„ *platyphyllos* (L.) Rafin. . 136
„ *polychromus* (Kern.) Prokh. 134
„ *salicifolius* (Host.) Kl. . . 159
„ *Seguierianus* (Neck.) Prokh. 144
„ *semivillosus* Prokh. . . . 133
„ *stepposus* (Zoz) Prokh. . 144
„ *strictus* (L.) Kl. et Gke. . 135
„ *subtilis* Prokh. 154
Toddalioideae Engl. 94
Tordylium L. 464, 468, **610**
„ *latifolium* L. 505
„ maximum L. **611**
Torilis Adans. 464, 470, 496
„ *anthriscus* Ledeb. 497
„ arvensis (Huds.) Link. . 497, **500**
„ *helvetica* Gmel. 500
„ *infesta* Clairv. 500
„ japonica (Houtt.) DC. . . . **497**
„ *littoralis* Calest. 501
„ *microcarpa* Andrz. 498
„ *rubella* Moench 497

Torilis *ucranica* Spreng **498**, 499
Tortuosa Schischk. 551
Toxicodendron Mill. 185, 191
„ *altissimum* Mill. . . . 99
„ *crenatum* Mill. . . . 191
„ radicans (L.) Kuntz. . **191**
Tragium (Spreng.) Reichenb. . . 540
Tragoselinum saxifragum Moench . . 538
Trapa L. 445
„ borysthenica V. Vassil. . . . 446, **450**, 635
„ danubialis Dobrocz. . . . 446, 452, 453, 635
„ Flerovii Dobrocz. 446, **448**, 449, 634
„ *hungarica* Fler. 448
„ macrorrhiza Dobrocz. . . . 446, **450**, 451, 454, 634, 636
„ *maeotica* var. *borysthenica* V. Vassil. 450
„ *media* (Glück.) V. Vassil. . 447
„ natans L. 446, **447**, 450
„ „ var. *surajensis* Fler. . . 447
„ rossica V. Vassil. **446**, 447, 448, 634
Trautvetteriana Pojark. 217
Tribulus L. 77, 82
„ terrestris L. **83**
Trinia Hoffm. 471, 472, 523
„ *Henningii* Hoffm. 526
„ *hispida* Hoffm. 524, **528**
„ *Hoffmannii* Шмальг. 524
„ *Hoffmanni* M.B. 528
„ *Kitaibelii* Kotov 524
„ multicaulis (poir.) Schischk. 524, **526**, 527
„ ucrainica Schischk. . . **524**, **525**
TROPAEOLACEAE Juss. 45
Tropaeolum L. 45
„ major L. **45**
Turgenia Hoffm. 464, 468, 504
„ latifolia (L.) Hoffm. . . . **504**
UMBELLIFERAE Moris. 460
Umbelliflorae Bartl. 459
Varia Schischk. 547
Vericaninae Juz. 358
Verrucosae Prokh. 197
Verticillatae Iljin 278
Viola L. 338
„ accrescens Klok. 342, **355**, 357, 632
„ alba Bess. . . 340, **344**, 346, 347
„ *Allioni* Pio 361
„ *alpestris* Jord. 376
„ altaica Ker.-Gawl. 338
„ ambigua W. et K. . . 340, **352**, 353
„ „ × V. hirta L. 353
„ arenaria DC. 341, **361**, 362
„ arvensis Murr. 343, 373, 375, **376**, 377
„ biflora L. 339, **343**, 345
„ *campestris* M.B. 352
„ canina L. . 339, 341, **359**, 360, 366
„ „ var. ericetorum (Schrad.) Rchb. 360
„ „ „ flavicornis (Sm.) Aschers. . . . 360
„ „ „ *lucorum* Шмальг. 359
„ „ „ *montana* Шмальг. 359
„ „ „ *sabulosa* Rchb. . . 360
Viola canina var. transiens Kupff. . . 360
„ „ × V. arenaria DC. . . . 362
„ collina Bess. 340, **350**, 351
„ commutata Weisb. 342, **357**, 358, 361
„ cornuta L. 338
„ *cretacea* Klok. 343, **381**
„ *danubialis* Borb. 354
„ declinata W. et K. . . 342, **371**, 372
„ *dumetorum* Jord. 350
„ elatior Fr. 342, **353**, 357
„ epipsila Ledeb. 340, **369**
„ *ericetorum* Schrad. 360
„ *flavicornis* Sm. 360
„ *glauca* M. B. 361
„ hirta L. . . 339, 340, **351**, 352, 353
„ „ subsp. *campestris* Lindem. 352
„ „ *β. collina* Шмальг. . . . 351
„ „ × V. odorata L. . . 339, 352
„ *hirtaeformis* Wiesb. 353
„ *ingrica* M.B. 368
„ inodora Andrz. 339
„ Jagellonica Zapal. . . . 341, **346**
„ „ var. colorata Zapal. 347
„ Jooi Janka 340, **369**
„ Jordanii Hanry . . 342, **354**, 355
„ Kitaibeliana Roem. et Schult. 343, 375, **377**
„ Kozo-Poljanskii H. Grosset . . **350**
„ Lavrenkoana Klok. 343, 375, **379**, 380, 382
„ *livida* Kit. 361
„ lutea Huds. 338
„ matutina Klok. 338, 343, **373**, 374, 375, 376
„ mirabilis L. 339, 341, **366**
„ montana L. 342, **359**, 361
„ nemoralis Kütz. 361
„ nemausensis Jord. . 343, 377, **378**
„ *nitens* Host. 368
„ odorata L. 338, 339, 341, 346, **349**, 352, 366
„ odorata L. dumetorum (Jord. pro sp.) Treaub. 350
„ „ var. genuina Boiss. . . 349
„ „ „ longifimbriata Neuman. . . . 349
„ „ „ Wiedemannii (Boiss.) Kupff. 350
„ „ × *suavis* M.B. 350
„ palustris L. 340, **368**
„ „ subsp. *β.* epipsila Шмальг. 369
„ *persicifolia* auct. 356, 358
„ „ subsp. *elatior* Шмальг. 354
„ „ *β. pumila* Шмальг. 356
„ *permixta* Jord. 352
„ podolica Andrz. 339
„ pseudostagnina Voroschilov 358
„ pumilla Chaix. . 356, 357, 632, 633
„ „ var. orientalis Kupff. . 356, 357, 632
„ *Reichenbachiana* Jord. 363
„ Riviniana Rchb. 341, **363**
„ Rogovicii Andrz. 339
„ rupestris F. W. Schmidt 341, **362**
„ *rupestris* auct. 361

Viola rupestris var. *β. glaberrima* Murb. 362
„ Ruppii All. 361
„ saxatilis Schmidt . . . 343, **375**
„ *scotophylla* Jord. . . 345, 346, 375
„ *silvatica* Fr. 363
„ „ var. *β. Riviniana* Шмальг. . . . 364
„ „ „ *γ. rupestris* Шмальг. . . . 361
„ *stagnina* Kit. 358
„ suavis M. B., 339, 341, **347**, 348, 349
„ sylvestris Lam. . . . 341, **362**, 363
„ tanaitica Grosset 341, 363, **364**, 365
„ tricolor L. 338, 342, **372**, 375, 376, 377
„ var. alpestris DC. 376
„ „ arvensis DC. 377
„ „ var. E. *Kitaibeliana* Ledeb. 378
„ „ „ *saxatilis* Koch . . . 376
„ uliginosa Bess. 339, **366**, 367, 368
„ *Vandasii* Vel. 354, 355
„ Wiedemannii Boiss. 350
VIOLACEAE Juss. 337
VITACEAE Lindl. 240
Vitis L. 241
„ alemanica Andras 244
Vitis amurensis Rupr. 242, **247**
„ antiquorum Andras 244
„ bysanthina Andras 243
„ deliciosa Andras 244
„ labrusca L. 241, **242**, 247
„ mediterranea Andras. 243
„ quinquefolia Lam. 249
„ silvestris Gmel. . . . 242, 244, 246
„ taurica Vass. 247
„ vinifera L. **242**, 243
„ vinifera Шмальг. 246
Xanthoceras Bunge 229
„ sorbifolia Bunge . . . 230
ZYGOPHYLLACEAE Lindl. 77
Zygophyllum L. 77, 81
„ brachypterum Kar. et Kir. 82
„ fabago L. 81
„ „ subsp. dolichocarpum M. Pop. 82
„ „ „ orientale Boriss. 82
„ „ „ typicum M. Pop. 82
„ macropodum Boriss. . 82
„ obliquum L. 82
„ oxianum Boriss. . . . 822

ЗМІСТ

Від редакції 4
Родина Геранійові — Geraniaceae DC. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) . . 5
Родина Квасеницеві — Oxalidaceae Lindl. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) 40
Родина Красолеві — Tropaeolaceae Juss. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) 45
Родина Льонові — Linaceae Dumort. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) . . 46
Родина Паролистові — Zygophyllaceae Lindl. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) 77
Родина Рутові — Rutaceae Juss. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) 84
Родина Симарубові — Simarubaceae Lindl. (опрацювала О. Д. Вісюліна) . 98
Родина Китяткові — Polygalaceae Lindl. (опрацював М. І. Котов) 99
Родина Молочайні — Euphorbiaceae J. St.-Hil. (опрацював М. В. Клоков) . 114
Родина Виринницеві — Callitrichaceae Lindl. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) 176
Родина Самшитові — Buxaceae Dumortt. (опрацював А. І. Барбарич) . . 182
Родина Водянкові — Empetraceae Lindl. (опрацювала Є. Д. Карнаух) . . . 184
Родина Сумахові — Anacardiaceae Lindl. (опрацював М. І. Котов) 185
Родина Бруслинові — Celastraceae Lindl. (опрацював М. І. Котов) 192
Родина Клокичкові — Staphyleaceae DC. (опрацював М. І. Котов) 204
Родина Кленові — Aceraceae Lindl. (опрацював М. І. Котов) 208
Родина Гіркокаштанові — Hippocastanaceae DC. (опрацював М. І. Котов) . . 226
Родина Сапіндові — Sapindaceae Juss. (опрацював М. І. Котов) 229
Родина Бальзамінові — Balsaminaceae S. F. Gray (опрацювала Є. Д. Карнаух) 231
Родина Жостерові — Rhamnaceae R. Br. (опрацював М. І. Котов) 235
Родина Виноградові — Vitaceae Lindl. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) . 240
Родина Липові — Tiliaceae Juss. (опрацював Ф. О. Гринь) 250
Родина Мальвові — Malvaceae Juss. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) . . 261
Родина Звіробойові — Guttiferae Juss. (опрацювала Є. Д. Карнаух) . . . 301
Родина Руслицеві — Elatinaceae Lindl. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) . 313
Родина Франкенійові — Frankeniaceae DC. (опрацювала Є. Д. Карнаух) . . 318
Родина Тамариксові — Tamaricaceae Lindl. (опрацювала О. Д. Вісюліна) 322
Родина Чистові — Cistaceae Lindl. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) . . 327
Родина Фіалкові — Violaceae Juss. (опрацював М. В. Клоков) 337
Родина Тимелейові — Thymelaeaceae Adans. (опрацював М. І. Котов) . . . 382
Родина Маслинкові — Elaeagnaceae Lindl. (опрацював А. І. Барбарич) . . 388
Родина Плакунові — Lythraceae Lindl. (опрацював М. В. Клоков) 395
Родина Онагрові — Onagraceae Lindl. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) . 410
Родина Водяногоріхові — Hydrocaryaceae Raim. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) 445
Родина Столисникові — Halorrhagidaceae Lindl. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) 454
Родина Сосонкові — Hippuridaceae DC. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) . . 458
Родина Аралійові — Araliaceae Vent. (опрацював М. І. Котов) 459
Родина Зонтичні — Umbelliferae Moris. (опрацював М. І. Котов) 460
Родина Кизилові — Cornaceae Link. (опрацював М. І. Котов) 618
Додаток V. Діагнози нових видів рослин, описаних у VII томі «Флори УРСР» (склав М. В. Клоков) 628
Покажчик українських назв до VII тома «Флори УРСР» (склала О. І. Романова) 637
Покажчик латинських назв і синонімів до VII тома «Флори УРСР» (склала О. І. Романова) 643

Флора УССР

(На украинском языке)

Редактор *Є. М. Загурняк.*

Техредактор *Н. С. Криловська.* Коректор *Л. М. Білінкіс.*

БФ 17195. Вид. № 213. Зам. № 379. Тираж 2000. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друкарськ. аркушів 56,5. Обл.-видавн. аркушів 52,22. Паперових аркушів 20,625. Підписано до друку 15 XII 1955 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, вул. Стефаника, 11.

ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
37	4 зв.	Приший	Пришиб
269	17 зн.	розкладається	розпадається
277	23 зн.	розкладається	розпадається
291	2 зв.	малавідин	мальвідин
400	7 зн.	Тупичувський	Тупичівський
411	7 зн.	коротколінійковидною	коротколійковидною
638	12 зв.	Жабриця Палласова	Жабриця палласа